

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

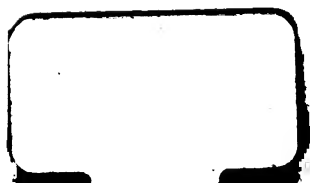
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ԵՒ ՊԱՐԱԳԱՅ ԻՒՐ

Alishan, Ghewond M.

548

Shnorhali ew paragay iwr
ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ԵՒ ՊԱՐԱԳԱՅ ԻՒՐ

ԳՐԵԱՑ

ԻՇԱՆ

538 ր.

ՎԵՆԵՏԻԿ. — Ս. ՂԱԶԱՐ

1873

Grad
EREN
333
BUHR

Grad
EREN
333
1.11.99

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Տարի մ'առաջ (1872) այս գիրքս սկսելով հրա-
տարակել 'ի Բաղմովէս Օրագրի՝ Մանուցում
մ'ալ ըրեր էիք. հիմայ ամբողջ առանձնակ տը-
պագրելով կրկին ծանուցանեմք մեր գիտումը:

Առաքինի և կենցաղագուտ հանգուցեալ անձանց
արժէքն, և զայն գիտնալէն ներկայ անձանց վը-
րայ եղած օգտակար ազդեցութիւնն, ամեն տունն
ճանչցուեր է. վասն որոյ և 'ի հին դարուց հետէ
այնպիսեաց Յիշափայն կատարուէր՝ թէ քաղաքա-
կան և թէ կրօնական հանգիսիւք. ինչպէս որ ճըշ-
մարիա կրօնքն և սուրբ Եկեղեցին ալ կատարէ իր
դերագոյն առաքինեաց յիշատակը՝ Տօն կոչելով,
որ և սովորաբար կ'ըլլայ տարուէ տարի որոշեալ
օր մը, անոր համար և կ'ըսուի Տարեդարձ: Այլ
մեծանշան անձանց յիշատակը կամ տօնը՝ աւելի
մեծ և համազգային կամ աշխարհահանգէս կեր-
պով կատարելն՝ դիւրին չըլլալով, զանազան տե-
սութեամբք, որպէս յայտ է, աւելի ընդարձակ
ժամանակի չքան մ'ալ հաստատել հարկ եղած է:

որ երբեմն չորս տարի էր, գուցէ նահանջ տարի. ներուհն յարմարելով, երբեմն աւելի երկար, և ՚ի Հրէից սովորութենէ առաջ՝ մինչև հիմայ շատ տեղ՝ 50 տարուան շրջան մը, որ կ'ըսուի Յորեւելան: Բայց որչափ ժամանակին անհատահոս ընթացքն մեղմէ առաջ անցեալները անգագար հեռացընելով ՚ի ներկայիցս՝ անոնց և մեր միջոցը երթալով կ'երկարէ, և տարիներու փոխան դարեր կ'ըլլան օգտ մարդկութեան և ժամանակի շտրայար շղթային, յիշատակաց մեծահանգէս կատարման դարձք ալ կըրնան յերկարիլ կամ մեծնալ. և զի շատոնց ՚ի վեր Դաշն համարի ժամանակի գրել խաւոր չափ կամ շրջան մը, այժմու սովորութիւնն ալ է այնպիսի յիշատակները վերածել ՚ի Դաշն դաշ, որպէս կ'սխորժիմ կոչել, և ըստ Եւրոպացւոց Հարիւրեակ կամ Հարիւրամ:

Մեր գարուս՝ մանաւանդ վերջի տասներեկացս մէջ՝ աւելի կը յաճախէ այս սովորութիւնս, մանաւանդ թէ կը զօրանայ. ըսել է որ պարզ սովորութենէ վեր՝ զգացում կամ պէտք մ'ալ կ'ըլլայ: Առանց յերկար իմաստասիրելու և հետաքննելու այս պիտոյիցս պատճառը, բաւական համարինք յիշել մեր ժամանակիս քաղաքական կենաց ըզգացմունքը, արուեստից և գիւտից զարգացմունքը, շարժման երազութեան հնարքները. առոնք, ըստ իս, երկու ներհակ տարացոյց և իմաստ կ'ընծայեն ներկայ մարդկան: Մէկ մը՝ արուեստական առաւելութեան մը քան զառաջինս. որով առ ՚ի հաւասարել ժամանակիս առաւելարանգը իմն յառաջագիմութեանը՝ հարկ կ'ըլլայ իւրաքանչիւր անհատից ալ մեծագոյն ճիգ

կամ երազութիւն մը, ոյժ մը. — մէկ մ'ալ՝
 նուազութեան մը յերա իրա՝ քան զաւաղինսն. և
 եթէ ոչ՝ ի բազում իրա, սակայն ի չքնազ և ոքան
 չեղի իրա, այսինքն ի գեղեցիկ գայրութիւնս. և
 եթէ ընթերցողս խոհեմաբար լսէ՝ կըրնայի ըսել
 թէ և յընգհանուր բարոյականի: Զքնազ և չքնա-
 զազոյն իրք, զորս ոչ անուոց ոչ շոգեաց և ոչ և-
 լեկտրիկ թեւոց երազութիւնք, և ոչ երազահոգով
 քան զնոսա ստակի ոսկւոյ չքնադարձութիւնք՝
 կըրնան բերել կամ փոխանակել: Մեր ժամա-
 նակս, այսինքն ներկայ մարդիկս՝ Հիմայ գեղեցիկ
 գայրութեանց առեն չէ, կամ Հոմերոսի, Պլատոնի,
 Ռիմասթենի և համահաւասար հետեւողոց գա-
 րերն անցան և բանի չեն ի գալ, ըսելով՝ գոհ կ'ըլ-
 լան, կը վազեն մեքենային և անոր վերջի անուէն
 թափած ոսկւոյն: — Սակայն որչափ ալ այս կեր-
 պով հեռանան կամ նուազին ի յիշեալ գեղահոն
 քար նախնեաց, այնչափ ալ զանոնք աւելի պա-
 տուելու հարկն և պարտքը կ'իմանան: Միւս կող-
 մանէ ալ՝ հիմակուան ապրուստի գծարութեանց
 համար մեծագոյն ոյժի պէտքն, զոր յիշեցինք,
 գոնէ զօրաւոր ներշնչութիւն մը, քաջաբեր մը,
 ձայնարկութիւն մը կը պահանջէ: Եւ ահա այս
 երկու բանէն, կարծեմ, կը գրգի մեր գարս առ-
 ջիններուն մէջ երեւեալ քաջանշան անձանց յիշա-
 տակները նորոգել Դարագարձիւք, և նոր առեն
 հանգիպած երեւելի կամ յաջող բաներն ալ տա-
 րեգարձիւք: Աղգերնուս մէջ հիմայ յաճախեալ
 լըգադիրք մեր ըսածին օրինակներն ալ չեն լսեր.
 և անշուշտ յիշեն շատ ընթերցողք այս ետքի տա-
 րիներս Եւրոպոյ զանազան աշխարհաց մէջ համ-

աշխարհական կամ ազգային Դարագարձ յիշա-
 ատկները և տօները, սկսեալ 'ի Ս. Պետրոսի նա-
 հատակութեան ԺԸ դարագարձէն (1866), Տան-
 դէի՝ Իտալացւոց և նոր դարուց Քերգողահօր
 ծննդեան 600ամեկէն (1265-1865), մինչև այս տա-
 րուանս միջ հռչակեալ՝ երկնից աստեղաց գրու-
 թիւնը հաւաստող Կոպեռնիկի ծննդեան (1473) Դ
 դարագարձը, և Թաակերաց հանճարեղ զուարթ-
 արարին Մովսէսի մահուան (1673) 200ամեակը:
 Ասոնց յիշատակաց գծին վրայ շատ անուաներ
 աշ կան, որ քանի մ'ամիս և տարի ետե պիտի
 հանգիստանան և տօնութիւն Եւրոպիոյ զանազան աշ-
 խարհաց և աէրութեանց միջ. որք իրենց յառա-
 ջողիմութեան նոր մզուս մ'ալ այսպիսի տօնե-
 րով կ'առնուն. և այն անդագար յիշեալ և իբրեւ
 առակ եղեալ իմանալի կամ անիմանալի Ազգային
 ոգին կամ հայրենական հառաչն՝ անոնցմով կը
 հանդէսցնեն, գէթ ինչուան նոր յիշատակի
 դարձ մը:

Իսկ մենք դառնանք 'ի հայրենիս մեր, 'ի Հայս:
 Տարեցոյցներնուս վրայ սկսաւ նշանակուիլ մեր
 հին ազգային Թուականն, Հայկայ առմարն, ուս-
 ցից մինչև յայս՝ 4365 տարի է. դրեթէ 44 դար!
 Որչափ ալ անստոյգ և մթին ըլլան հին ժամանակք
 ընդհանուր ազգաց, որով և մերս, աակաւին կըր-
 նամք ըսել Թէ բաց 'ի Հրէից և յԵգիպտացւոց՝
 յոյժ սակաւք 'ի հնոց և ոչ ոք 'ի նորոց ազգաց՝
 կըրնան հաւասար հաւատալութեան չափով ցու-
 ցնել այսպիսի հնութիւն մը, այսպիսի առմարա-
 կան հաշուով ժամանակ մը, այսպիսի ազգային
 փեանք մը: Թէ՛ իրպէս քաջութեամբ և փառօք

Ծագեր է հայկական կեանքն, նաև լոկ աւանդու-
թիւն համարելով Հայկազանց պատմութիւնը, և
Թէ ո՞րքան յեզափոխութեանց ենթակայ ըլլալով
այնքան գարուց և ասրեսաց երկարութեան մեջ,
որպիսի վիճակի մեջ է հիմայ, — արժանի քննու-
թեան նիւթ, — այլ այս չէ մեր նպատակն: Միայն
'ի հարկէ ամեն ընթերցողի ալ մասց երկու բան կը
ծագէ. մէկ մը, Թէ այսքան շղթաշար երկար ազ-
գային կեանքն իր շատ օգակաց վրայ պիտի ունե-
նայ այնպիսի անցք և անձինք՝ որոց գարագարձք
նորոգուելու արժանի ըլլան. — և կան կան շատ
անցք և անձինք գէթ այն 44 դարուց կիսէն վար,
սկսեալ Մեծին Աղեքսանդրի օրերէն, որ ատեն
պատմութիւնն մեր ազգին նկատմամբ ալ տւելի
հաստատութիւն կ'առնու. և հօս ալ կը ստի-
պուիմք մեր բազմերախտ Պատմահօր Խորենա-
ցւոյ անմոռանալի իմաստն՝ անգամ մ'ալ կրկնել
յուշին և 'ի սիրտ հայասիրաց և հայատեցից, և
Թէ գտուին. « Զի Թէպէա և եմք անու փոքր, և
« Թուով յոյժ ընդ փոքունս սահմանեալ, և զօ-
« րութեամբ տկար, և ընդ այլոց յոլով անգամ
« նուաճեալ Թագաւորութեամբ, ստկայն բա-
« զում գործք արութեան գաանին գործեալ և 'ի
« մերում աշխարհիս, և արժանի գրոց յիշատա-
« կի » . — յառաջ ասանքնք և աւելցնենք յա-
ջորդն ալ, Թէ « զօր և ոչ մի դք 'ի նոցանէ (յառաջ
« նոցն մերոց և Թագաւորաց) պէտ յանձին կա-
« լաւ մտաննագրել » :

Երկրորդ մտարեբութիւնն ալ այս է անշուշտ,
որ եթէ մեզմէ շատ բարեբազդ և կիրթ ազգք և
պետութիւնք իրենց ազգային յիշատակները կը

*

նորոգեն այնպէս, որչափ կը վայելէ և մեզ՝ այսպիսի յիշատակօք ոչ միայն մեր նախնեաց արժէքը հռչակել, այլ և անկէ խրախուսելով՝ նոր ոյժ կամ մղում մ'առնուլ՝ մեր ներկային լաւութեան և ապագային տւելի լաւութեան: Եթէ անցեալ գնացեալ են մեր Արամայ, Տիգրանանց, Տրդատաց, Վարդանանց դարերն, Գրիգորեանց, Սահակաց, Ներսիսեանց և Մովսիսեանց օրերն՝ աւելի գիւրաւ կրնան նորոգուիլ. և եթէ առջինները միայն տօնիւք և հանգիսիւք և հեռաւոր հետեւութեամբ պէպք է յիշատակելք, եպրիններս՝ մերձագոյն նշմանողութեամբ և հաւասարութեան նպատակ պիտի առնուլ: Անոր համար Եկեղեցին՝ ամենէն սուրբ և ստոյգ աւանդապահ՝ մեր մէջ ալ տարուէ ասարի կը նորոգէ հեղօրէն այսպիսեաց յիշատակը, թողով քաղաքական խոհեմութեան՝ չափաւորապէս ընդարձակել աշխարհօրէն ալ՝ թէ անոնց և թէ առջիններուն յիշատակը և Դարագործը:

Այս երկրորդ գասէ յիշելեաց շատ արժանաւոր և նշանաւոր անձանց զուգի մը մահուան կամ յերկրէ յերկինս փոխման՝ դարագարձ է այս տարի, և որ և է զարմանալի նախախնամական կամ դիպուածական կերպով 73 տարեթուին պատահեր են Ներսիսեանց յիշատակք: Ա Ներսէս հայրապետն մեր կնքէ երկրաւոր կեանքը՝ ի (25 յուլիսի 373) տարւոյ, յետ ամբողջ 900 տարւոյ կը յայտնին իր վեհակերպ կմախքն կծկեալ այլ գեռ նստեալ այն գտհուն վրայ՝ ուսկից միայն Պապայ պէս պիղծ պատանի մը կը յանգրգնէր գլորեւ գնա, և մէկէն կը սկսի նշխարաց գիւան տօնուիլ յամէն 1273: Դ Ներսէս Հայրապետ, առաջնոյն

պէս միայն 'ի համանուանս և 'ի յետագոյս դա-
սեալ ընդ սուրբս, կը վերանայ առ նոստ յ' 8 օգոս-
տոսի 1173 տարւոյ: Աթէ ասոնց արժանապատիւ
Ներսէս մ'ալ խնդրենք, 'ի հարկէ Լամբրոնացին
պիտի ըլլայ, մերձաւոր և հաւասար արգեամբ և
սրբութեամբ. այլ ըստ տարեթուի միայն իր ցե-
ղին ծագման կամ նախահօր յայտնութիւնն կը
պատշաճի 73 թուոյ. Վասն զի 1073 թուին է որ
Աշին նախահայրն Լամբրոնեանց յերեան կ'ենէն 'ի
պատմութեան, Հայոց ամենին արեւելեան սահ-
մանաց՝ յԱրցախոյ՝ 'ի Մայրեաց-ջրոց ելեալ, գա-
լով յարեմապոլսն սահմանս կիւլիկիոյ: Անշուշտ
երկու հայրապետացս մեծահանգէս յիշատակն և
զսր կը պահանջէ տարիս, բերելով միկուսն փոխ-
ման պանծալի 1500ամեակ մը կամ ԺԵ դարադար-
ձը, և նշխարաց յայտնութեան 600ամեակ քամ Զ
դարադարձը, միւսոյն փոխման 700ամեակը կամ
Է դարադարձը:

Երկու հայրապետք Հայոց, ըստ դիպաց կամ
ըստ տեսչութեան համանուանք, այլ գործովք՝
միշտ ըստ վերին տեսչութեան վարեալք և փայ-
լեալք. երկու հայրապետք, որք իր և և եկեղե-
ցեաց աթոռոց պարծանք կըրնան համարուիլ, և
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ աթոռն ալ բարձրա-
ցընել քան զբարձրագոյնս: Երկու տնձինք հրա-
շալիք և հրաշակերտք, սչ այնքան՝ գերբնական
նշանագործութեամբք, որքան գերագոյն էս օրի-
նակօք վարուց և գործոց. երկու մեծ տնձինք 'ի
մեծս իսկ արգեամբք գործոց. այն երկու տնձինք,
որոց՝ Աղցն համօրէն իբրեւ մի մարդ, մանաւանդ
թէ արգարակչիւ տասուածամարդ մը՝ ընծայեթ

կնքեր է ամենէն սուրբ և սիրալի մականուն, և ընդ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՑ իւր երրեակ մը կազմեր է, զոմն կոչելով ՇՆՈՐՀԱԼԻ, և զոմն ՄԵԾ. վասն զի այս ետքի կոչումն՝ որ շատ հեղ շատոց ընծայուած է, նաև 'ի պատմութեան մերում, ամենէն աւելի սեփականուած է մեր մէջ ԱՆԵՐԱԽԻ, որ յատկօրէն իմն կոչի և Պարթև, որպէս և իւր հրաշալի որդին Ս. Սահակ, որ նոյնպէս և ՄԵԾ, այլ քան զամենայն թագաւորս, զօրաւորս և հայրապետս՝ ԱՆԵՐԱԽ յապհապէս ժառանգած է աղբէն այդ ՄԵԾ նշանակը:

ՄԵԾ կոչեցաւ և էր Ներսէս Ա, կրնամք ըսել, ըստ ամենայն առման բառին: ՄԵԾ էր զարմիւ իր մեծ և պանծալի ցեղին մէջ անգամ. վասն զի ոչ միայն 'ի Պարթևաց էր և 'ի Ս. Գրիգորէ Լուսաւորչի, որպէս և այլ որդիք և թուուիք նախահայրապետին մերոյ, այլ միայն Ներսէս թագաւորի մը թու ալ եղաւ 'ի մօրէ, որպէս և փեսայ մեծազգի հարսին, Հայոյ կամ Յունի: Արտաքին կերպարանօք և կազմուածով ալ՝ ըստ վկայութեան ականատեսից՝ « Էր սա մեծ և բարձր, ցանկալի հասակաւ և վայելուչ գեղով », և մազերով, և կրած զգեստներով, նշաններով և զէնքերով. վասն զի նախ զինակիր եղաւ, և թագաւորի զինակիր և թիկնապահ. և զինուորական ու իշխանական մեծազոյն ասպարէզը բացեր և մտեր էր, երբ Եկեղեցին յափշտակեց զնա յաշխարհէ և մոռաց իրեն սրբազան գաւը, և բարձրացոյց յաթոռ Լուսաւորչին: Ներսէս եկեղեցական սրբութեան և հոգւոյն մեծութեան հետ միացուց իր նախկին աշխարհական կամ տոհմական մեծու-

Թիւնն ալ. և 'ի սահաւատե ութամայ գահակա-
լութեանն երեւի արքայակերպ քահանայապետ
մը, կամ քահանայակերպ արքայ մը. և մէկ Թա-
գով երկու իշխանութիւնն ալ կրել կարծուի:
Քահանայապետութեամբ հրաշազարդ հաւասա-
րորդ Մեծ մը կ'ըլլայ 'ի Հայս՝ իր ժամանակակից
նախակարգեան մեծ հայրապետաց հետ, 'Իսմա-
սոսի՝ Հռովմայ, Աթանասի՝ Աղիքսանգրիոյ, և
Բարսեղի՝ Կեսարիոյ. անոնց ասմէնն ալ աւելի հե-
ղինակութիւն ունենալով իր սեփական ազգին և
աշխարհին վրայ, որպէս և աւելի քաղաքական օ-
գուտ և բարիք. վասն զի ոչ յեկեղեցւոջ միայն՝
այլ և արտաքոյ կրնայ ըսուիլ Ներսէս՝ Հայր ազ-
գին Հայոց. ցանկալի և մեծ կոչում մը՝ զոր չէին
կրնար յայսմ մասին ունենալ իր ժամանակա-
կիցքն, որպէս և շատք յայլ ժամանակս: Մեծ էր
հայրն Հայոց, այլ ոչ հաւասար որդիքն, մանա-
ւանդ անուանեալ մեծամեծքն, Թագաւորքն և
մերձաւորք նոցին: Եթէ հնար էր՝ անթափանց
վարագոյր մը ձգել կ'արժէր Բ Արշակայ. ինչպէս
իւր հօր և աւելի իր որդւոյն Պապայ պատմութեան
վրայ. որոց փոխան եթէ Տրգատ կամ Վառմշա-
պուհ, գէթ Խոսրով մ'ըլլար ասեմին Հայ Թա-
գաւորն, Ներսէս գուցէ Մեծէ աւելի մականուն
մ'ալ ժառանգէր: Այլ այն անկարգ և ազտեղի
Թագաւորաց մոլութեանց՝ և բռնութեանց գէմ
ալ կռուելով, Պարսից զինուոց ահեղ զօրութեան
գէմ ալ կենալով զինու ազօթից, Յունաց քաղա-
քավարութեան հետ ալ յարմարելով եօթն կամ
ութ տարուան կարճ հայրապետութեանը միջոց,
կըրցաւ արժանապէս ըսուիլ և ըլլալ կանգնող

Հայրապետական և Թագաւորական դաւադանաց :
 Իր պապուն՝ Ս. Յոսեփան նահաաակօրէն մա-
 հուընէն՝ ետև միայն քանի մը տարի անցեր էր .
 բայց այն քիչ միջոցին օտար ցեղէ քահանայա-
 պետք կամ Թոռակալք չկարնալով Լուսաւորչի
 պայազատաց հեղինակութիւնն ունենալ, եկեղե-
 ցւոյ մէջ ալ անկարգութիւնք մտած էին . Ներսէս
 ուղղեց զանոնք, Ժողովօք և կանոնօք պատասպարեց .
 եպիսկոպոսաց կարգն և Թոռները առջինին պէս
 հաստատեց . բարուց զեղծման գէմ կռուեցաւ .
 աւելորդ Ծախքերը, մանաւանդ յուզարկաւորու-
 թեանց մէջ, և ալ աւելի աւելորդ սուգերը՝ գաղ-
 րեցուց . ամենայն տեսակ կարօտելոց և տկարաց ,
 Թէ մարմնով և Թէ մօզք կամ հոգւով՝ պէսպէս
 ապաստաններ պատրաստեց , այսինքն , վանքեր ,
 հիւրանոցներ , ուրկանոցներ , փուտկաներ , 2000էն
 աւելի . այնպէս որ իր օրերը ոչ աղքատ ոչ հի-
 ւանք ոչ պանդուխտ կ'երևէր գուրս տեղ : Իր հայ-
 րապետանոցը միշտ 12 եպիսկոպոս կը պահէր ,
 բոլոր եկեղեցւոյն հոգն իրեն հետ հոգալու , իր
 հեռացած ատեն ալ տեղապահելով . վտան զի ոչ
 միայն իր սեփականը , այլ և ընդհանուր եկեղեցւոյ
 պիտոյից հոգացող էր , այն ատեն գեռ Արիանո-
 սաց և նմանեաց աղմուկն գաղրած չըլլալով . որով
 հարկ եղաւ իրեն երթալ՝ ի Անսարիա յօգնութիւն
 իր երբեմն ընկերակցին ՚ի ձեռնադրութեան , և
 ըստ աւանդութեան՝ մէկտեղ զՀոգին սուրբ ա-
 զանաւերպ ընդունողին , Ս . Բարսղի , և ստորա-
 գրեց Թղթոյն՝ զոր միաբան Ժողովեալքն ընդ
 Բարսղի՝ ուղղեցին առ Արեմտեայա : — Իսկ քա-
 ղաքական խնամօք՝ զրեթէ երկու անգամ Հայոց

Թագաւոր գրաւ, զԱրշակ և զՊապ. անոնց հետ
գժաեալ նախարարները հաշտեցուց, իւրաքան-
չիւրի առաքիճանը և դահը տալ տուաւ, և Թագա-
ւորին քով համազգային հանգիսից օրերը 400 կամ
ըստ ոմանց 900 աթուռով կը բազմեցընէր Հայոց
իշխանները և ազնուազունքը: Ոչ միայն անոնց
պսակները և պատուոյ զարդերը կ'օրհնէր, այլ և
զէնքերը և զբահները, և Զիրաւոյ գաշտերուն
մէջ Պարսից յազթու կ'ընէր զՄուշեղ և զՍմբատ
և զսարատեղատս Յունաց. և մինչ ազգին ամե-
նէն կարիճ հասակը և գունդը կը հագար՝ չէր աւ
մուշտար ամենէն աւար և ճզճիմ հասակն իսկ. և
մալի Թագաւորի ու մուշտալ իշխանազանց ոմանց
հակառակութեամբ կոտորեալ մարդկան մանրիկ
մնացորդները՝ կողոճներով ժողովելով՝ դայեկաց
և գոսախարակաց կը յանձնէր, կը մեծցընէր, ի-
րենց ծնողաց ժառանգութեան կը հասցընէր:...

Բայց մեր նպատակն Մեծին Ներսիսի վարքը
պատմել չէ. այլ յիշել և յիշեցընել որ արժանի
էր այս գարագարձ աւթիւ՝ մեծապէս հռչակման.
և ոչ զմահն ալ կ'ուզեմք յիշել, որ այնքան անարգ
եղաւ անոր անարգագոյն պատճառող Պապին.
այլ դարձեալ այնքան մեծ՝ ընդունողին. վասն զի
իր անգիտութեամբ խմած մահագեղէն շատ աւելի
զօրաւոր գեղթագի սւնիմ, կ'ըսէր, հաւատքս առ
Աստուած, որով կըրնամ թոյնը թագիւ, սակայն
ցանկալի է ինձ մահը, երբ բնական գուռ մը կը
բացուի ասոր: Արքունական խարդախ սեղանէն
եղնելով՝ մտաւ առաջի սեղանոյ անմահ Թագաւո-
րին. հաղորդեցաւ կենաց հացին, և այնպիսի վը-
սեմ ու խորիմաստ բանիւք՝ ալօթիւք և օրհնու-

Թեամբք հրաժարեցաւ յաշակերտաց, և յիշխա-
նաց, յեկեղեցւոյ և 'ի կենաց, որ միայն այսօրի-
նակ մահուամբն կամ փոխմամբ 'ի կենաց 'ի կենան՝
արժանի էր Մեծ կոչուելու: Մեծագգած մա-
հուն՝ մեծահանգէս յուզարկաւորութիւն մ'ալ
եղաւ. մեծագոյն սուգ և յիշատակ մը տարածե-
ցաւ 'ի Հայս և 'ի Յոյնս: Իսկ իրեն ժառանգ և
ժառանգութիւն Հայոց՝ Մեծն այն Թողուց Մեծ
զաւակ մը, իր արեան և արգեան արժանաւոր
պայազամ՝ Ս. Սահակ Պարթևը: Երախտագէտ
ազգայինք իրենց Մեծ հայրապետին համեմատ
յիրաւի Մէծ և հոյակապ եկեղեցի մը կանգնեցին
իր հանգստորանին վրայ 'ի Թիլն աւան, մօտ Եր-
զնկայ. որոյ չքեղ մեծութիւնն փուշ ըլլալով
Հայաստանի նախ տիրող անհրաժանգ Արաբա-
ցւոց՝ անոր նման ուրիշ երկու մեծ եկեղեցեաց
հետ քակեցին փլուցին, և չթողին վերականգնե-
լու: Եւ ահա ասոր փլտաակաց տակէն՝ յետ 900
տարիներս գտուեցաւ, ինչպէս նախ յիշեցինք,
իր պատուական մարմինն, յամին 1272. և կըր-
նամք ըսել Թէ և արժանապէս պատուեցաւ յազ-
գէն և յեկեղեցւոյն. Ժողովուրդ, իշխանք, քա-
հանայապետք և Թագաւոր իսկ Հայոց, Լեոն Գ,
պէսպէս նուիրօք և շինութեամբք նշխարները
հանգուցին յեկեղեցիս և 'ի վանորայս. և խանդա-
վառեալ բանասէրք և բանաստեղծք՝ ներբողենիւք
շարականօք և պատմութեամբք արձանացուցին
այս աստուածաշնորհ այցելութիւնը: Փափագելի
էր նոր այցելութիւն մը համարիլ՝ և այս 600ա-
մեան տարեգարձը, և բուն հանգըստեան 1500.
ամեակը կամ ԺԵ Դարագարձը:

Ա Ներսիսի նշխարաց գիւտէն գար մը յառաջ հանգեաւ (1173) Դ Ներսէս, ամենարժեայ Շնորհալին. որոյ վարքն և արգիւնքը Զանացիից յիշեցընել այս գրքուկովս. վասն որոյ աւելորդ է հօսկանխաբանելն: Այլ ըսենք զայս, որ եթէ երկուց բազմերախտ Ներսիսից մէջ՝ զսա ընտրեց գրողս՝ իր կողմանէ նուէր և յիշատակ պանծալի գարաւ. գարձիցս, ժամանակի մերձաւորութեամբ, գրաւոր արգեամբք և կրօնական յորաբերութեամբք, միանգամայն և անուշակ և հեղափայլ բանիւք և վարուքն, և առաւել իմն արտափայլեալ ամենազարդ շնորհօքն՝ զսա պատշաճագոյն համարեցաւ յօրինակ, 'ի յոյս և 'ի խրախոյս պիտոյից ապաշուք ժամանակիս. յորում այդքան եկեղեցական և եկեղեցականաց խնդիրք և շարժմունք են, և ոչ գիտեմ՝ ո՞րքան չփութքն և ո՞րքան շնորհքն:

Շնորհալոյ սչ միայն լուսաւոր անձը լաւ ճանեցընելու, այլ և իբր թէ ճառագայթից սփիւռն ալ ցուցընելու համար, սովորական կենսագրական ոճէն աւելի ընդարձակեցինք այս գործս. ընթերցողաց ալ աւելի հաճոյ և գիւրին գտանելի ենթագրելով ընտրեալ տնօրին ժամանակակից անձանց և գիւպաց Ծանօթանալ. քայց և շատ ջննդարձակուելու համար՝ չուղեցինք ընել և անուանել մեր գործը՝ Շնորհալի և Ժամանակ իւր, այլ Պարագայիւր. որով կ'ուղեմք խմանալ և բովանդակել անոր մօտ չափաւոր միջոց մը տեղւոյ և ժամանակի. մանաւանդ իրեն վարուց և գործոց վերաբերեալ իրաց: Որովմէ մեր պաամութիւնն թէ քաղաքական թէ եկեղեցական և թէ գրաւորական հայեցուածք ունի. և ժամանակն սլ՝ եթէ Ներսիսի կենօք կ'աւար-

տի, այլ անոր կեանքէն գէթ կէս գար մ'ալ կը յառաջէ. զոր և իբրեւ համառօտ պատկերաւ մը ցուցնելու համար՝ գործոյս վերջը կարգեցաւ ժամանակագրութիւն մը, յորում նշանակեալ գէպքն հեռաւոր կամ մերձաւոր յարաբերութիւն մ'ունին Պարագայի Շնորհալոյն:

Այս Պարագայիս կամ մեր պատմութեան ըսկիզբն ըրինք Պահլաւունեաց ցեղաբանութեամբ, ուսկից ծագեցաւ Ներսէս, որոյ համար և ցեղացոյց պատկերաւ կամ ծառով մ'ալ ուղեցինք ներկայացնել այն Բ Պահլաւնի տոհմը, որ ընծայեց յաջորդաբար այնքան կաթողիկոսներ և իշխաններ Ժ-ԺԳ գարուց միջոց. որոց՝ յառաջ քան զՇնորհալին՝ ամենէն նշանաւորքն են Գր. Մագիստրոս և ասոր որդին Գր. Վկայասէր. ապա հարկաւ ասոնց վրայ քիչ մ'երկարօրէն հարկ էր խօսիլ, մանաւանդ երկրորդին վրայ: Ասոր պատմութիւնն, ինչպէս որ 'ի կարգին ալ յիշած եմք, շատ տեղ մութ և պակասաւոր մնացած է, ժամանակակից պատմիչ չգտուելուն պատճառաւ. քննելեաց մէկն ալ իր տարիքն էր, որոյ համար տարակոյսնիս և կարծիքնիս կը տեսնուի յերես 28 գրոցս, և յետոյ ալ, ըստ հասարակաց համարման ալեորեալ ծերութեան հասած ըսելով զնա. բայց յետ տպագրութեան գրոցս այն մասին՝ հասաւ ձեռուրնիս « Վարդանայ Հայկազնի տաղ « գերեզմանական, վասն փոխման երանեալ և « սուրբ կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի Վկայասիրի »: Շնորհալոյ Վիպասանութեան և Եգեսիոյ Ողբոց ոճով գրեալ ութոտեան տողիւք և նշմանայանք վերջուորութեամբք, և գուցէ ալ մօտ

աշխարհաբառի, յորում կ'իմացնէ թէ Վիպա-
սէրն չէր հասած խոր ծերութեան, այսպէս ը-
սելով.

« Այս ժամանակ գարձի գեռ չէր,
թէ ծերութեամբն թախանձէր,
կամ բողբոսակայ առուրս ունէր
թէ 'ի վախճանն հասանէր.
Բայց մեզ խրատ էր պատահէր,
Սրեկ ցատումս որ սասանէր »:

Ստուգութիւնսն և ջանքն որով զայս ծանու-
ցանեմք, և զոր յամենայնի ունեցանք գրուածոյս
մէջ, կը յստամք թէ ներողափա ընեն զնոյն
ցոյս՝ մեր ու է թերութեանց կամ սխալանայ. ա-
րոց կամաց և քմաց թողումք մեր առանձին կար-
ծիքները կամ համարմունքը. միայն կրօնական
խնդիրները, և թէ գառւին, թողլով 'ի գառառտան
բարձրագոյն կրօնական տաննի, որում էմք և կ'ու-
ղեմք միշտ ըլլալ հպատակ. թէ և ուղած ալ եմք
այսպիսի խնդրոց վրայ չերկարիլ մեր պատմու-
թեան մէջ, նոյն խի՛ ժամանակիս գիպուածներէն
ալ նոր փորձ ունենալով անոնց օգտին և վնասուն
համեմատութեան: Մեր գլխաւոր գիտածն 'ի Շը-
նորհալին՝ իր այս կամ այն յատկութիւնն չէր,
այլ հաւասար ամեն տեսակ շնորհքն. իր գերա-
գոյն աստիճանի կրօնական անձ ըլլալն իսկ չի նուա-
ղեցընէր մեր աւջե իր դրաւօրական և քաղաքա-
վարական գերակաւար ձիրքերն ալ, և ամենէն
աւելի իր ազնիւ, անոյշ, անհամեմատ բարքը. ո-
րովք՝ ամեն վիճակի հասակի և ամեն մարդկան

ալ, մանաւանդ իրեն և իմ համազգեացս, փափա-
գեցի և փափագեմ ընծայել զնա օրինակ, պաշա-
պան և միջնորդ, միանգամայն և պարծանք և
սփոփանք:

Յեա իմ կենդանի նժգեհակցացս՝ կ'ընծայեմ
զայս որպիսի և է վաստակ, Քեզ՝ Հոգի Թ. — որ ոչ
միայն քան զամենայն ոք յաշխարհիս երախա-
ւոր եղած ես ինձ, կենացս պատճառաւ, այլ և
մասնաւոր իմն խնամով զվարկ Մնորհալւոյ տալա-
ւորեցիր 'ի նորաբոյս ոգիս. — այն կանուխ ծնո-
ղական և ազնուական ձայնիդ՝ իբրեւ կիսագարեան
դանդաղ և նուաղ արձագանդ:

Գ ԼՈՒԽՔ ԲԱՆԻՑ

- Ա. Շնորհալի կոչումն Ներսիսի Դ: . . . 1
- Բ. Աղքատոհմն Շնորհալույ. Պաշտօնու-
նիք. — Քահանայական տոհմք՝ Լու-
սաւորչի, Աւբիտնու, Մանազկեր-
տեայց. — Կաթողիկոսք: . . . 8
- Գ. Նոր Պաշտօնունիք. — Գրեգոր Մա-
գիստրոս. — Վահրամ Գրեգոր Բ
Վկայասէր. — Տօնամակ Գիւրք. —
Կերակոս Թարգման. — Թղթա-
կցութիւն և յարարերսւթի Գրի-
գորի Վկայասիրի ընդ Գրեգորի Է
Հռոմայ Քահանայապետի. — Հակ-
աթոռ կաթողիկոսք: . . . 22
- Դ. Ապիրատ և որդիքն. — Ներսիսի Մը-
նունդ և Սնունդ. — Վանորայք
Սեաւ Լէրին. — Ստեփանոս Կար-
միր վանեցի Գիանական Վգպտ. —
Բարսեղ կաթողիկոս: . . . 44

- Ե. Գրիգորիս կաթողիկոս. — Աղթամա-
րայ աթոռոյն ապստամբութիւն. —
Ժողով Աեաւ լերին. — Երկրա-
շարժ. — Քահանայութիւն Շնոր-
հալւոյ և ճգնութիւնք. — Ուսմունք
և գիտութիւնք Ներսիսի. — Շը-
նորհքն կամ օծումն. — Շարժա-
գրութիւն. — Զարմանալի կերպ
Շարագրութեան. — Յստակաբա-
նութիւն: 54
- Զ. Տաղաչափութիւն հայկական. — Շնոր-
հալւոյ քերգողական ճարտարու-
թիւնն. — Վիպասանութիւն, ա-
ռաջին գրուած նորա. — Զանա-
ղանութի ռճոյ, նիւթոյ, և այլն.
— Բանաստեղծական հանձար: 70
- Է. Շնորհալի Երգեցող. — Երաժշտու-
թիւն Հայոց: 85
- Ը. Փոխագրութի կաթողիկոսական ա-
թոռոյ 'ի Մովսէս Իզեակ. — Քաղա-
քական վիճակ ժամանակին 'ի
սահմանս բնակութեան Շնորհա-
լւոյ և 'ի Մեծ Հայս: 94
- Թ. Եպիսկոպոսութի Շնորհալւոյ. — Օգ-
նականութիւն կաթողիկոս եղ-
բօրն. — Գրիգորիսի յորգորանգը
եղած մատենագրութիւնք. — Իգ-
նատիոս վ. — Սարգիս վ. — Շնոր-
հալւոյ Մեկն. Մատթէի: 108
- Ժ. Գիտնական անձինք և տեղիք ժամա-
նակին 'ի Մեծ Հայս. — Անի և Ա.

- նեցիք՝ Սամուէլ. Մխիթար, Վարդան. ասոր Երզնկէն. — Գանձակ և գիանական վարդապետքն. — Մխիթար Գոշ. — Հողբատ և Սանահին. — Յակոբ Պարաֆնեցի. — Յովհ. Սարկաւազ Սոփեատես : 121
- ԺԱ. Հայոց և Ասորւոց ընդգիմաբանութիւն կրօնական. — Թուղթ Շնորհաւոյ առ մելորեալ համազցիս 'ի մէջ Ասորւոց : 136
- ԺԲ. Գերութիւն Ալէոնի. — Հրուէր Գրիգորիսի 'ի Լատինաց 'ի Ժողովս Անտիոքայ և Երուսաղէմի : 148
- ԺԳ. Եպրոփութիւն Աղուանից կաթողիկոսութեան. — Վահրամ և Վասակ հօրեղբարք Շնորհաւոյ՝ Իշխանք յԵգիպտոս. — Այցելութիւն Գրիգորիսի. — Հայ Վարդապետք յԵգիպտոս : 159
- ԺԴ. Կրօնական բանադնացութիւն ընդ Հռովմայ Եկեղեցւոյն. — Ութոն Զրիզինկայ ժամանակագիր. — Ս. Բեռնարդոս. նմանութիւն ընդ Շնորհաւոյ. — Հայկական զուգագրիպութիւնք. — Վանք Հայոց 'ի Սալուեան Զուբս Հռովմայ. — Խնդիրք Հայոց : 171
- ԺԵ. Եգեսիոյ առումն 'ի Թուրքաց. — Վարէժիսնգրութիւն Ճոսիւնի և Պալտինի. — Մահ. սորա և Գերեզմանական ողբ Բարսղի վարդապետի. — Բ. Խաչակիրք քարոզութիւն Ս. Բեռ.

- նարդոսի. - Ողբ Շնորհալույ յ Ե.
դեսիա: 187
- ԺԶ. Թուրքք տիրեն Մարաշայ, Քենոյ,
և այլն. - Գրիգոր Իմաստաբէր Մա-
րաշայի, և գիրք իւր Վայից. - Նա-
հատակութի Գոհարինեանց. - Փո-
խադրութիւն կաթողիկոսական ա-
թոռոյ 'ի Հռոմկլայ: 216
- ԺԷ. Դասընտիր գրուածք Շնորհալույ. -
Բան Հաւատոյ. - Թուղթ առ Գրի-
գոր Ապիրատ. - Յիսուս Որդի. -
Հաւատով Խոստովանիմ: 232
- ԺԸ. Այլ և այլ երկրորդական գրուածք.
- Յաղագս Երկնից զարդուց. - Մը-
խիթար Հերացի. - Մեկնութիւն և
չափաւ յարասութիւն Ներբողի խա-
չին՝ Դաւթի Անյաղթի. - Վարդան
Վգ. Հաղթատացի. - Մեկնութիւնք
Իմաստասիրական բանից. - Աստի-
ճանք Աղգականութեան. - Դանի մի
Թարգմանութիւնք. - Վկայաբա-
նութիւն Ս. Սարգսի: 254
- ԺԹ. Հիւանդութիւն Շնորհալույ. - Մահ
Ս. Բեռնարդոսի. - Մնունգ և անունգ
Ներսիսի Լամբրոնացւոյ: 278
- Ի. Թորոս Բ և եղբարքն Ստեփանէ և
Մէհ. գործք նոցա ընդ Յոյնս, Լա-
տինս և Թուրքս. - Շնորհալի միջ-
նորդ հաշտութեան Թորոսի և Օշնի
Լամբրոնացւոյ 286
- ԻԱ. Ձեռնագրութիւն Շնորհալույ 'ի Կա.

- Թողնուս. - Ատենաբանութիւն նորա. - Մահ Գրեգորիոսի: . . . 328
- ԻԲ. Տեսչութիւն Շնորհալոյ 'ի վերայ Եկեղեցւոյն Հայոց. - Ընդհանրական Թուղթն. - Բազմատութիւն ընդ Կանոնական Թղթոյ Յովհաննու Օձնեցւոյ: . . . 340
- ԻԳ. Եկեղեցական բարեկարգութիւնք Շնորհալոյ. - Հոգ Եպիսկոպոսաց. Թիւ և կարգ սոցա. - Կանոնք. - Խընամք 'ի վերայ կրօնաւորաց, Տըղայոց, Աղքատաց, Մառայից. - Երգ վասն գիշերապահից. - Հանելուկք: . . . 362
- ԻԴ. Մխիթարականք Հիւանդաց, Սգաւորաց, Տարակուսելոց. - Ուրուկք Եգեփոյ. - Իշխանն արևելեան. - Յովսէփ Նոր վկայ: . . . 381
- ԻԵ. Հաւատոյ խնդիրք. - Արևորդիք. - Թուղթ առ Յակոբ Ասորի, վասն Անապականութե մարմնոյն Քրիստոսի: . . . 398
- ԻԶ. Խնդիր Միաբանութեան Եկեղեցեաց Յունաց և Հայոց. - Մանուէլ կայսր. - Թէորիանէ. - Մ. Կիւրեղ Կարմեղական: . . . 408
- ԻԷ. Բարեկարգութիւնք պաշտամանց Եկեղեցւոյ. - Ժամասացութե երգք. - Շարականք. - Պատարագի երգք. - Մանրուսմունք. - Գանձք. - Մաշտոց. - Կարգք Ձեռնադրութեան. -

	Սպասք Եկեղեցեաց. – Ծնորհալույ օրհնած միւռոն նոր գտուած: . . .	440
ԻԸ.	Ներանձնական կրթութիւնք Ներսի- սի և գերազանց առաքինութիւնք. – Գաղտնիք Ծնորհացն: . . .	457
ԻԹ.	Մահ Ծնորհալույ. – Գերեզման. – Համբաւ: . . .	480
Լ.	Վերջաբան: . . .	493

U.S. GOVERNMENT

ՇՆՈՐՀԱՄԻ

ԵՒ ՊԱՐԱԳԱՅ ԻՒՐ

Ա.

Շնորհալի կոչումն Ներսիսի Դ :

Զարմանալի բարոյական բերում մը յորգորեր է ամեն ազգի մարդիկ՝ իրենց մէջ կարգէ գուրս և մեծ հանճարով ու գործով յայտնուած անձանց՝ որոշիչ մականուն մը յարմարցնին։ զարմանալի է՝ ոչ այնքան մարգկանց դիտողութիւնն, որքան պատշաճ գատողութիւնն և անուանագրութիւնն։ Ա՛լ աւելի զարմանալի է՝ այգալիսի յայտարար աւնուանց՝ անյայտ կերպով մը ծագիլն և դրուիլն. ամենքն գիտեն և կրկնեն այն սեփականեալ կոչմունքը, և ոչ դք գիտէ թէ ո՞վ հնարեր և տուեր է անոնց. մինչև կըրնայ համարձակապէս ձայն Աստուծոյ ըսուիլ և այգալիսի ժողովրդական աւնուանագրութիւն մը։ Քան զբաղումս յազգաց և ժողովրդոց դերազանց երևի ազգս Հայոց այգալիսի անուանց պատշաճագրութեան մէջ. և չստ հնուց սկսեր է գատիլ և կնքել իրենները. այսպէս տեղական փոխարէն մ'ընծայելով անոնց արժանեաց։

Մեր բնիկ նախնեաց՝ Հայկազանց՝ շատին աւնուանքն նշանականք են, և թուին յետոյ յար-

Բայց ինչ են Շնորհք՝ որովք լի համարուի մերս
Ներսէս. և ուսկից, և երբ նախ այգալէս անուա-
նէր է: — Ըստ սովորական նշանակութեան՝
շնորհք կ'իմանամք տուրք մը, և 'ի մասնաւորի՝ երկ-
նապարգև տուրք մ'առ բանականս, զարգարիչ
և զարգացուցիչ մտաց և հոգւոյ. և ալ աւելի
յատուկ քրիստոնէական մտօք՝ աստուածային
ձիրք և զօրութիւն մը, որով մարդ կըրնայ հաճո-
յանալ Աստուծոյ, անոր օգնականութեամբ և
յայտնեալ կրօնից խորհրդովք: Նաև մարդկան
արտաքին և կենսական առաւելութիւնքն ալ
շնորհք կ'ըսուին. ինչպէս, քաջողջութիւն, ոյժ,
ճարտարութիւն, շարժուածք, և այլն, և մանա-
ւանդ բարեկազմութիւն մարմնոյն կամ իրերա-
պատշաճութի մասանց, որ է և գեղեցկութիւն:
Սակայն գեղեցկութեան իսկ կատարելութիւնն
է շնորհք. քանզի կըրնայ ըլլալ արտաքին ձևով և
չափով գեղեցիկ մը, այլ ներքին վայելուչ յատ-
կութիւններէ զուրկ՝ անշնորհք մնայ, և գեղեց-
կութիւնն իսկ ոչ լցուցիչ և հանգուցիչ. ընդհա-
կառական առաջագոյն գեղեցկութիւն մ'ալ կըրնայ
սրտադրաւ շնորհք ունենալ. վասն զի շնորհքն ալ
մարդուս ներքին և էական բնութեան (հոգւոյն)
զօրութեանց յարմարակցութիւնն է. որ եթէ և
ընդ արտաքնոյն միանայ՝ կատարեալ գեղեցիկ և
շնորհալի կ'ընէ զանձը: Այնչափ է ազդեցութիւն
յարմարակցութեան մասանց և յատկութեանց
'ի մարդս, մինչև նիւթական շինուածք անգամ՝
երբ պատշաճապէս չափակազմեալ ըլլան՝ շնորհա-
ւոր կ'ըսուին: Գուցէ մեր լեզուին Շնորհք բառն
ալ այս շէնքի յարմարակազմութեան գաղափա-
րէն առնուած է, և ասոր համար ռսովորէն կ'ը-
սուի շէնք շնորհք կայ, չկայ, շէնքով շնորհքով վարիչ,
և այլն: — Սակայն բառին անսովոր և հորանշան
վերջաւորութիւնն ալ ոչ մասնորկամք՝ կըրնայ
կարծեցընիւ հին և դիցաբանական ծագում մը,

ուրհի իգական աստուածածաղտն իմաստով, նման
յուշական և լատինական գիցարանութեանց Խո-
ւրի և Արայի անձնաւոր շնորհաց։ Արդ շնորհալի
անձ մը՝ կ'իմացուի հարուստ հոգեկան ձրիւք, որ
միանգամայն և պատշաճապէս յարմարակցեալ
են՝ թէ իրենց մէջ և թէ արտաքին մարմնական
ձրիցը։ Այսպիսի ոմն էր ուրեմն մերս Ներսէս,
առաւելեալ քան զբազումս 'ի մարդկանէ, և քան
զամենն՝ իր ատեն մերձաւոր սահմաններ, և նաև
քան զհամակարգսն՝ իրմէ շատ ատեն առաջ և
վերջը։

Եթէ մեծ և ամենամեծ բաղդ է այսպէս ըլլալն,
ոչ փոքր բաղդ սեպելու է և զայնպիսին լաւ ճանչ-
նալը. և ոչ փոքր գովութեան արժանաւոր նա՝
որ նախ պատշաճեցուց և ընծայեց իրեն այդ կո-
չումը։ Չեմք գիտեր թէ երկնաւոր եթէ երկրա-
ւոր ոք էր այս գովելին. վասն զի աւանդութիւն
է՝ թէ հրեշտակ մը պատուիրած ըլլայ Շնորհալի
կոչել զՆերսէս. այլ ինձ հաւանագոյն երեւ թէ
մարդ կամ մարդիկ՝ գերազանցեալ կամ յառա-
ջեալ քան զհրեշտակս՝ աստուածայնապէս պատ-
շաճեցուցին մեր կաթողիկոսին զայս կոչում։ Եւ
չէին ալ կրնար չընել այնպէս՝ եթէ տեսողք և
լսողք էին անոր մաքուր վարուց, քաղցր կենս-
կցութեան, վայելուչ խօսից և շարժուածոց, բազ-
մազան գիտութեանց, ամենապատիկ լաւութեց
և գերագոյն առաքինութեանց, և եղական յատ-
կութեանց. երբ իր շատ նախօրգները և յաջորդ-
ներն ալ շարակարգելով ինքնին արտաքայլէր ա-
սոր գերազանցութիւնն. երբ հանդէս ընելով ա-
սոր և անոնց վաստակոց՝ գտուէր սա ազգին ա-
մենէն մեծ կամ մեծաց հաւասար աստուածաբան,
վայելաբան, չափաբան, բանաստեղծ և երգիչ-
երբ տեսնուէր մեր եկեղեցական պաշտամանց
վերջին վայելութիւն և հարստութիւն տուող։

երբ ճանչցուէր ճշմարիտ քաջանայ և հովիւ մը ըստ հոգւոյ նախատիպ քահանայտապետին Քրիստոսի. երբ հրաշափառապէս փայլէր 'ի դէման', 'ի շքութենս և 'ի գիրս' յիսուսականն հանգարտ և հանգուցիչ հեղուծիւն. երբ երևէր 'ի ծնէ մինչև 'ի յետին հասակը՝ 70 տարի անգադար աշխատող միայն յօգուտ եկեղեցւոյ, դպրութեան և շինուծեան ազգին, և 'ի բարեզարգութիւն իր ներքին մարդոյն. երբ նկատուի որ եօթն երկար դարուց բարգեալ և բրգեալ յունական և հայկական առեւելութիւնք՝ ասոր բերնով և գրչով կը թուլնան կը քայքային, և երկու ազգի ապառաժ սիրտք՝ իբրև երկու հրահալ մետաղք՝ կը դրդին կը տռուփան յիրար ձուլուելու. երբ այս ամէն բաներով ճոխացեալ անձ մը՝ իբրև ամենայն հոգեկան, մըտաւոր և մարմնաւոր ձրիւք ներգաշնակեալ գործիք մը՝ հնչէ զմայլեցնելով զՀայ և զՅոյն, զԼատին և զԱսորի, զմերձաւոր և զհեռաւոր. — ան նախանձ նկատողին խիղճն ալ չի կրնար չկանչել բարձրաձայն, թէ այդպիսի նախախնամեալ աստուածապարգև անձ մը՝ հարկ էր որ ըլլայ Շնորհալի:

Եթէ այս բազմափայլ ձիրքերն առանձնաբար առնուին՝ գուցէ գտնուին, և յիրաւի ալ գտուին թէ յօտարս և թէ 'ի մերայինս՝ ոչ սակաւ շնորհաւորք, թերևս աւելի իսկ քան զՆերսէս՝ յայսմ կամ յայնմ մասին. այլ ոչ ոք հաւասար իրեն ամենովն մէկտեղ՝ շնորհալի: Շատ պայծառ կ'երևի իր այս առաւելութիւնն, եթէ թողլով մեր ազգին որ և է ընկերական դասերը, քննենք միայն ամենէն բարձրագոյնը, Ներսիսի կարգակիցները, այսինքն զԿաթողիկոս: Թարգմանչաց օրերէն մինչև 'ի Շնորհալի 700 տարի էր, իրմէ ալ մինչև 'ի մեզ՝ 700 տարի. այս 14 դարուց մէջ թէ և ոչ սակաւ արժանաւոր և հանճարաւոր կաթողի-

կուք կացին 'ի Հայս, սակայն մեր եկեղեցին որ առատապէս պատուէ զսուրբս, այլ արգարապէս ալ մեծս պահանջէ 'ի մեծաց, հիմայ այն երկուրաշար 150 կամ 160 հայրապետաց մէջ՝ մէկ սուրբ մը միայն կը տօնէ յատկապէս. և այս մէկս է Ներսէս Դ, Շնորհալին մեր: Իր մերձաւոր և ազգակից նախորդաց և յաջորդաց մէջ ալ կային շնորհաւոր և առաքինի կաթողիկոսուհք, այլ միայն իրեն շնորհեցաւ տօնախմբութեան պատիւն ալ, թէ և Յայսմաւորք մէկ անուամբ ալ յիշեն զԳրիգորեանս և Ներսիսեանս. գուցէ եթէ անոնք առանձին ժամանակ երեցած ըլլային՝ աւելի պայծառ և պաշտելի ալ ըլլային. բայց Ներսիսի մեծագոյն լուսափայլութեան քով նուազ իմն մնացին, մինչև իր հարազատն իսկ Գրիգորիս, որ վարուք ալ սրբագոյն էր քան զայլսն: Բայց այս ալ յայտնի է որ Ներսիսի առաւելութիւնն չէր միայն 'ի սրբութեանն. քանզի հայրապետէ միայն վարուց սրբութիւն պահանջել՝ կատարեալ պահանջ չէ. այնպիսի առաջնորդի մը՝ ուրիշ կարևոր ձիրք ալ պէտք են, զոր և պիտի ցուցնէ մեզի Ներսիսի վարուց քննութիւնն, և յայտնէ իր շնորհալիութեան պատճառները: Առ այժմ՝ բաւական ըլլայ այս կարճ յիշատակս ալ՝ գոնէ փափագել տալու ճանչնալ այս զարմանալի տնձր, որ այնքան հարիւրաւոր կարգակցաց մէջ՝ մեկհատիկ եղեր է բազմապատիկ շնորհափայլութեամբ, և աւելի փափագել՝ ունենալու երկրորդ Շնորհալիներ, ինչպէս երկրորդ Լուսաւորիչներ. և եթէ չեն երեւիր երկրորդքն՝ զարմանալ և գոհանալ առաջնոց վրայ, երախտագէտ և երախտագիւտ ըլլալ անոնցմով: Զի ոչ հարևանցի ծանօթութեան կամ պարծանաց համար տրուած են մեզի, ո՞վ Հայազգիք, Լուսաւորիչ մը, Թարգմանիչ մը և Շնորհալի մը, այլ 'ի մշտնջենաւոր յիշատակ և յօրինակ, յօգուտ և 'ի խրատ:

Ազգատոհմն Շնորհաւոյ. Պահլաւանիք. —
Քահանայական տոհմք՝ Լուսաւորի, Ալրիա-
նոս, Մանագկերտեայց. — Կարողիկոսք:

Հայոց ազգին մեծամեծ երախաագործաց չափն՝
նշանաւոր ծագում ալ ունեցեր են, ըստ երկրա-
ւոր յարգի, այսինքն ազնուական ցեղ մը. Շնոր-
հաւոյ ազգատոհմն ալ ամենազնիւ է. այլ գուցէ
պատմական հաւատեաց սահմանէն կ'անցնին
պատմիչք՝ երբ Պահլաւանէաց ցեղը մինչ յԱբրա-
համ նահապետ կը հանեն, սկսեալ 'ի Խորենա-
ցւոյ (Բ. ԿԽ.) մինչև 'ի Սիմէոն Ապարանեցի. որ-
պէս թէ տիեզերահոջակ Պարթեւաց կամ Արշա-
կունեաց (որք գրեթէ 700 տարի՝ արեւմտեան Ա-
սիոյ մեծ մասին տիրեցին, և Ստիոյ առաջին տէ-
րութիւն և ազգ եղան), նախահայրն է Աբրահա-
մու 'ի Փետուրայ հարձէն ծնեալ վեց որդւոց անդ-
րանիկն Զեմրան¹. զորս՝ երբ չափահաս եղան՝ Ա-
բրահամ խաւրեց գէպ յարեելս, զատելով յԻսա-
հակայ իր պայազատ զաւակէն: Արեւելից երկիրն՝
հաւանական կարծեզք է Արաբիա և սահմանքն.
Բայց Հայ պատմիչք կարծեն մինչև զԹուրքա-
ստան աշխարհ. գոնէ Եմրանայ (Զեմրանայ) համար
կ'ըսեն, թէ հօն քաշուեցաւ՝ իր եղբայրներէն մէկ

¹ Մեր պատմիչք Եմրան կ'անուանեն զսա, տնուան
Զ գիրը նախդիր կարծելով և ոչ բնական: — Խորենացին
չըսեր թէ Պարթեւք ասոր որդիքն էին, այլ անորոշաբար
Փետուրայի որդւոց համար կ'ըսէ. « Յորոց սերեալ ազգ
Պարթեւաց », և այլն:

երկուքը սպաննելուն համար. և հօն. ծնաւ իր անդ-
րանիկը Բահլ. այս կամասոր նման (Պահլ, Պալի,
Պահալ, և այլն,) անուամբ շինուեցաւ քաղաք
մ'ալ, որ Պարթևաց Թագաւորութեան մայրա-
քաղաքն եղաւ, երբ Արշակ Քաջն ապստամբե-
ցաւ 'ի յաջորդաց մեծին Աղեքստեղրի, տսոր մա-
հուանէն 60 տարի ետեւ, և 'կանգնեց իր անուամբ
ծանօթ Թագաւորութիւնը, որ և Պարթևաց
տէրութիւն կոչի. և 60 տարի մ'ալ վերջը ա-
նոր Թոռն Մեծն Արշակ' իր Վաղարշակ եղբայրը
դրաւ Թագաւոր Հայոց, 149 տարի նախ քան
զՔրիստոս: Արգ ըստ պատմեցաց մերոց այս մեծ և
հզօր ազգն, սերունդ է Աբրահամու 'ի Զեմրանայ:
Գուցէ լաւ ևս էր զանազանել Պարթևաց և Ար-
շակունեաց ծագումը՝ 'ի բնիկ Բահլի սերունդոց,
զորս կոչեն Պակաւի կամ Պակաւանի. բայց ինքն
իսկ Խորենացին տլ առանց զանազանելու նոյն կը
համարի զՊարթև, զՊահլաւ և զԱրշակունի. և
կը պատմէ որ Քրիստոսի տնօրէնութեան սկիզբ-
ները, ծանօթ Աբգար Թագաւորին ատեն, Պար-
թևաց կամ Պահլուաց Թագաւորացանց մէջ չը-
փոթ և կուր ընկաւ ժառանգութեան համար,
յետ մահուան անոնց Արշաւիր Թագաւորին. Աբ-
գար' իբրեւ խնամի նոցա և խաղաղարար Թագա-
ւոր՝ գնաց անոնց երկիրը, և ուխտիւ և դաշամբ
հաստատել տուաւ, որ երեք եղբարց մէջէն անդ-
րանիկն (Արտաշէս) Թագաւորէ, իսկ մեկալ եղ-
բարքն յետ Թագաւորին ամեն իշխաններէ նախա-
պատիւ ըլլան, և իրենց անուամբ նոր ցեղապե-
տութիւնք տնուանին. ուստի ցեղ երկրորդ եղ-
բօրը՝ որ կոչուէր Կարն կամ Կարէն՝ անուանեցաւ
Կարէնի-Պակաւ, երրորդին՝ որ էր Սուրէն՝ Սու-
րէնի-Պակաւ. քոյր մ'ալ ունէին Կոյ կամ Կոյ-
անուամբ, զոր կին տուին Պարթևաց տէրութեան
մեծ սպարապետին, որ անուանի 'ի Պարսից Սի-

Քեզեք կամ Էսէիդեք, և ըստ Հայոց Ասպահապետ. ասոնց սերունդն ալ ըսուեցաւ Արպահադեփ-Պահլա: Եթէ անդրանիկ բուն Թագաւորական ցեղն (Արտաշիսի) ժառանգ չունենար՝ կարգաւ ասոնց ցեղէն պիտի ըլլար Պարթևաց Թագաւորն:

Քրիստոսի Գ դարուն սկիզբները՝ երբ Արտաշիր Սասանեան հին Պարսից ազգէն՝ ապստամբեցաւ ի Պարթևաց և Թագաւորին դէմ ելաւ, իրեն հետ միաբանեցան նաև Սուրենի-Պահլաւք և Ասպահապետի-Պահլաւք. միայն Կարենեան Պահլաւք հաւատարիմ մնացին իրենց բնիկ Թագաւորական ցեղին. որուն՝ չկարցաւ տանին օգնութեան հասնիլ մեր Խոսրով Թագաւորն ալ (հայր Մեծին Տրդատայ), այլ իմանալով Կարենեան ցեղին հաւատարմութիւնը՝ հրաւիրեց որ գան ի Հայս և ապրին ազատօրէն: Սակայն առ ժամս բոլորովին հակառակն եղաւ իր փափագանաց. վասն զի Թէպէտ Կարենեան Պահլաւկաց ցեղապետն Վեհսաճան՝ քանաց երթալ ի Հայաստան, բայց Արտաշիր վրայ հասնելով սպաննեց և ցեղը քարդեց. միայն Պերողամա անուամբ մէկ փոքրիկ որդին ազատեցաւ իր դայեկաց ձեռքը, Թուրքաստանի խորերը փախչելով: Ընդ հակառակն Սուրենեան Պահլաւկաց տոհմապետն՝ Անակ՝ հաւանեցաւ Արտաշրի, և խաբէութեամբ ասոր թշնամի ձեւանալով՝ եկաւ ի Հայս, և գաւով սպաննեց զԽոսրով, Թէ և ինքն ալ բոլոր իրեն հետ եկողներով կոտորուեցաւ. և միայն ի Հայաստան ծնած մէկ երախայ տղայն ապրեցաւ իր դայեկաց ձեռքով, փախչելով Հռոմայեցւոց ինքնակալութեան տակ եղած Փղքր Հայոց աշխարհը: Քիչ ատենէն այս երկու փախստեայ շառաւիղք Կարնան և Սուրենի Պահլաւաց՝ եղան նահապետք Հայոց Պահլաւունեաց, և վերագա-

սեցան քան զբազում նախապատիւ ցեղս Հայոց: Նախ Անակայ որդին Սուրէն՝ քրիստոնէից մէջ մեծնալով անուանեցաւ Գրիգոր, և յետոյ եղաւ Հայոց Լուսաորիւ: Իր ցեղն հայրենական կոչմամբ ըսուեցաւ Պահլաւունիք նաև Պարթևք. և արական գծով զեց ազգ յաջորդեցին 'ի հայրապետութեան Հայոց՝ ինչուան Ս. Սահակ, որ արու զսուակչունենալով գատերը փեսայացուց Մամիկոնէից պայազատը, ուսկից էր իր մայրն ալ: Իսկ Կարենեանն Պերողամատ՝ թշնամութեամբ ապրելով Արտաշէի և Շապուհոյ հետ՝ գտաւ ճանապարհ մեռաւ. իր որդին որ իրեն հետ պատերազմի մը մէջ զարնուելով զլխուն մէկ մասն ալ կորուսեր էր, և անոր համար Կամար կ'ըսուէր ըստ Պարսից (Քէմէր, պակասագլուխ), շատ տարիներէ վերջը Թուրքաց թագաւորին հետ ալ խռովելով, անով տեղով ելաւ եկաւ 'ի Հայաստան, առ Տրդատ թագաւոր, և մեծ պատուով ընդունելութիւն գտաւ թէ 'ի թագաւորէն թէ իր խնամի Ս. Գրիգորէն, որ և յաջողեցաւ՝ յետ Ժողովոյն Նիկիոյ, հոգեւորապէս ալ խնամեցընել զնա, հաւանեցընելով քրիստոնէութեան և մկրտելով. մեծն Տրդատ ալ եղաւ անոր կնքահայր. Կամար քանիմ' օրէն վախճանեցաւ. Տրդատ՝ անոր տնգրանիկ Արշաւիրը՝ ոչ միայն Ժառանգ կարգեց, այլ և տոհմապետ նախարարութե մը, Կամարախան անուանելով, որու ընծայեց արքունական կալուածներ Այրարատայ մէջ Նրասխայ ձորոյն վրայ. զոր Արշաւիր իր անուամբն կոչեց Արշաւրդանի, որ սովորաբար կ'ըսուի Արշարունիք. ինչպէս իր ցեղն ալ, թէ Արշարունիք և թէ Կամարապետ, և երբեմն իրենց հին Ժագմամբ՝ Պահլաւունիք: Այս ցեղս պայազատութեամբ կը յիշուի ինչուան Ը գարուն ըսկիգըր, անկէ ժտեւ Շիրակայ իշխանաց ցեղին հետ խառնուած՝ փռանձին չի յիշուիր: Իսկ Սուրե-

նեան Պահլաւք, այսինքն Ս. Լուսաւորչի ցեղն՝ Ս. Սահակաւ կը գրաւի, և կը խառնի Մամիկոնէից ձենական ցեղին:

Իսոյց շատ հաւանական է որ մէկէն կամ մէկաւն ճիւղ մը, ըլլայ նաև կողմնական ճիւղ, սերուած ըլլայ և յաջորդաբար հասած, ինչուան 'ի Ժ գար. յորում՝ դարձեալ յերևան կու գան Պահլաւունիք, յետ երկու գար. Թաքնութեան և լուութեան, եթէ 'ի Կամսարականաց ցեղէն են. և չորս կամ հինգ գար՝ եթէ 'ի Սուրենեան ցեղէն են: Մեր պատմըչաց խօսից նայելով աւելի այս ետքի ցեղին կ'ընծայուին, այսինքն Լուսաւորչի. բայց ինչ ճիւղով կամ շարքով յառաջ գալն գեռչենք գտած. միայն հասարակաց վկայութիւնն և Գրիգորի Մագիստրոսի ստէպ յիշելն՝ անտարաւոյս կ'ընէ ազգակցութիւնը: Ինքնին իսկ Շնորհաւրն ալ Թուի Թէ չէր կրցած ստուգել այս ցեղագրութիւնը, այլ իր նախնիքն գիտէին, կ'ըսէ, որ այն ցեղէն սերեալ են.

« Սակայն բնութիւն ազգին պահեալ
Որ Պահլաւիկըն կոչեցեալ.
Թէ և Թագուն իմն ամիոգեալ
Յռամիկ ազանց միջի ծածկեալ.
Միայն ինքեանց ներհուն եղեալ
Որ յայնմ ազգէ գոլով սերեալ.
Որդի ըզհայր փոխանակեալ
Մինչև առ մեզըս հասուցեալ »:

Գր. Մագիստրոս և արձանագիւղք հին եկեղեցեաց և վանորէից Այրարատայ և Շիրակայ կը ցուցընեն այս նոր Պահլաւունեաց նախահայր՝ Աբգայ իշխան մը, իբրև 'ի սկիզբն Ժ գարու. վասն զի իր Թոռն Գրիգոր-Համգէ կը վկայուի ծնած յամի 941, և մեռած յ'982. ասոր որդիքն, մանաւանդ

Վաստկն և Վահրամ, կը պայծառանան 'ի պատ-
մութեան՝ Բաղրատունեաց թագաւորութե վեր-
ջի ժամանակը և վերջանալէն ալ ետեւ։ Ասոնց
ժամանակակից յիշուի Հասան իշխան մը նոյն
ցեղէն, բայց չէ յայտ իրեն հայրն։ Իսկ որդիքն
յայտնի են, որ և մէկայլ ճիւղին հետ խնամեցան։
այսինքն Հասանայ թոռն Վասակ՝ Գրիգոր Մա-
գիստրոսի գուստրը կին առած է. և այս երկու
մեծ խնամի իշխանք, Գրիգոր Մագիստրոս և Վա-
սակ՝ շուտն հարգ և նախահարգ Պահլավունի նո-
րոգեալ կաթողիկոսաց, յորոց մի է և մեր Շնոր-
հալին։ Ամբողջ երէք գարու միջոց (Ժ-ԺԲ) և մա-
նաւանդ ԺԱ և ԺԲին, անընդհատ մեծագործ և
մեծաբարոյ պայազատներ ընծայեց այս Պահլա-
ւունի ցեղս, թէ աշխարհական և թէ եկեղեցա-
կան իշխանութեամբ, և յԱրտակայ մինչև 'ի Գրի-
գոր Քարավէժ՝ 10 ազգ կամ պորտ են. որք և կըր-
նան երևնալ այս ճիւղագրութեան պատկերիս
մէջ¹։ յորում գլխաւոր դիտելիքն, նկատմամբ պատ-

¹ Առանձին պատկերաւ ցուցուած ցեղագրութեան մէջ
կը տեսնուին 10 ազգ կամ պորտ, յԱրտակայ մինչ 'ի Գր.
Քարավէժ և 'ի Ներսէս Լամբրոնացի. առաջին վեցն ուղիղ

տարիներու կատարուեցաւ մարգարէութիւնն ,
կամ խոստումն Աստուծոյ առ Ս . Սահակ , թէ իր
ցեղէն նորէն քահանայապետք պիտի ըլլան Հայոց .
թէ և իր տեսլեան մեկնիչն կամ մեկնութիւնն ու-
րիշ բան ալ կըրնայ ցուցնել :

Յայտնի է ամենուն որ եկեղեցւոյ մէջ , տմենայն
պաշտամունք՝ շնորհք Աստուծոյ և ընտրութեամբ
մարգկան կը տրուին , և ոչ ընտանութեամբ , կամ
աշխարհօրէն ժառանգութեամբ : Եւ այս է տը-
ժանաւոր և իրաւացի . թէպէտև հակառակն ե-
րեցած է շատ հեզ մեր ազգին մէջ , ոչ միայն Պահ-
լաւունեաց ատեն , այլ և յառաջ և յետոյ , ինչ-
պէս որ ինչուան մեր գարունս՝ Սոյ և Աղուանից
(կամ Գանձասարայ) կաթողիկոսաց վրայ : Եւ
ոչ միայն կաթողիկոսաց՝ այլ երբեմն և եպիսկո-
պոսաց այսպիսի ժառանգութիւնք կ'երեւին 'ի
պատմութեան . ինչպէս նախայիշեալ ճիւղադրու-
թեան մէջ կ'երեւի Անոյ Պահլաւունի եպիսկոպո-
սաց պայազատութիւն մը դար և կէս ժամանակի
միջոց . իսկ աշխարհիկ քահանայից նմանապէս ցե-
զով յաջորդութիւնն 'ի սկզբանէ մինչև հիմայ շա-
րունակուի : Եւ միայն Հայոց մէջ , այլ և ուրիշ
արեւելեայ ազգք , որոց թոյլ տրուած է ամուս-
նաւոր երեց ունենալ , թէ այս սովորութիւնս ու-
նին , և թէ պատրիարքաց ազգովին ժառանգու-
թիւն , եղբորորդեաց կամ մերձաւորաց միջոցաւ :
Ամեն խիղճ՝ կըրնայ վկայել , որ այսպիսի ժա-
ռանգութեամբ՝ երբեմն և անարժանք և անյար-
մաղք՝ 'ի սրբազան աթոռ ելած ըլլան , որոյ և ոչ
պատուանդանին մօտենալու բաւական էին . այլ
նոյն իսկ խղճի վկայութիւնն կը հաստատէ , որ
եթէ ժառանգքն կամ յաջորդք յերաւի արժա-
նաւոր և ընտիր անձինք էին , ոչ միայն 'ի մարգ-
կանէ այլ և յԱստուծոյ կոչուած ըլլան 'ի նոյն .
ինչպէս յայսմի կ'երեւի մեր Պահլաւունի կաթո-

դիկոսաց վրայ, որոց նման արժանաւոր հայրապետ չէ ունեցած Հայոց աթոռն, Երբեմն Յոյնք և երբեմն ևս այլք մեղադրած են զՀայս, թէ հրէական օրինաց նմանութեամբ՝ ազգաւ կը քահանայանան, և ոչ ըստ Քրիստոսի ջնորհընտիր օրինաց. սակայն քանի մը բան ալ պէտք էր դիտէին: Նախ, որ ոչ ամեն տեղ հաւասար այսպէս կ'ըլլար 'ի Հայս, այլ աւելի մասնաւոր տեղուանք կամ աթոռք, մասնաւոր պատճառաւ. և երկրորդ, որ եկեղեցւոյ սկիզբներն ալ այսպիսի սովորութիւն կ'երևի: Նոյն ինքն մշտնջենաւոր Քահանայապետն մեր Քրիստոս՝ իր ընտրեալ առաքելոց 12 թուոյն մէջ մտուց իր երկուեղբայրները (ինչպէս որ կ'անուանէին մօրաբեռորդիքն) Յակովբ Ալփեան և Յուզա Յակովբեան (որ. և Թագէոս կամ Ղեբէոս), երկու ալ նոյնպէս ազգականքը, Յակովբոս և Յովհաննէս Չբեգեան. թող իր 70 աշակերտաց մէջ գտուածները: Առաքեալք ալ յետ համբարձման Քրիստոսի՝ ամենէն առաջ նոյն Ցեառն Եղբայր պնուանեալ Յակովբը պատուեցին, գնելով յաթոռ Երուսաղեմի. և ապոր նահատակութենէն վերջը՝ 80ամեայ ծեր եղբայրն Սիմոն յաջորդեց: Պետրոս՝ գլուխն առաքելոց՝ որ հարազատ եղբայր մ'ունէր առաքելականից՝ իր Մարկոս որդին կամ որդեգիրը կարգեց յաթոռն Աղէքսանդրիոյ. Պօղոսի և քարոզութեան ընկերակցին մէջ չփութութիւն մ'ընկաւ քեռորդւոյ մը պատճառաւ, և այն: Ասոնց նման ուրիշ օրինակներ ալ կ'ընայինք բերել եկեղեցւոյ այլ և այլ կողմերէն և այլ և այլ գարերէ: Փանք մեր ազգին՝ որոյ մէջ հին ժամանակը, գունէ Արշակունեաց ատենէն, պայազատական օրէնքն հաստատուած էր ամեն տեղ և ամեն պաշտամանց մէջ, և շատ ալ հաստատ. հեթանոս Հայք ալ ունէին իրենց պայազատ քահանայու.

Թեան գլուխը, Գրմապետը, և քուրմերը, 'ի ցե-
ղէ Վահեւունեաց. ուրիշ քուրմերն ալ նոյնպէս
ժառանգութեամբ կը յաջորդէին: Ս. Գրիգոր
Լուսաւորիչ՝ մեր նոր առաքեալն և նոր քահանա-
յապետն, որ յամենայնի հեթանոսութեան խո-
տելի հետքերը վերուց, անմեղադրելին Թողուց,
(և չէր ալ կրնար ուրիշ կերպ ընել այնպիսի
հնապաշտ և աւանդապահ ազգի մը մէջ), քահա-
նայական կարգի մէջ ալ նոյն սովորութիւնը սրբ-
բեց Թողուց. նախ քուրմերու որդիքները ժողովեց
'ի կրթութիւն քրիստոնէական ուսմանց, և ա-
նոնցմէ ձեռնադրեց 12 նախապատիւ եպիսկոպոս,
յայտնի է որ բազմաթիւ ալ քահանայ. որոց և
կամուտ ալ կապել տուաւ՝ կէս մը Թադաւորա-
կոն ստացուածքէ, կէս մ'ալ իրենց հին կրօնից
օրէնքով ժողովուրդէն մասն և նուէրք հանելով:
Կարգն եկաւ Քահանայապետին, որ էր ինքն
իսկ. և Թէ կամաւ Թէ ակամայ, ինչպէս որ յանձն
առած էր քահանայապետութիւնը, այսպէս ալ
իրեն փոխանորդ և յաջորդ դրաւ իր կուսակրօն
կրսեր որդին, Արիստակէսը. միթէ առանց ասոր
կրնար Տրդատայ ձեռքէն ազատիլ, և երթալ
Սեպուհ լեռանց քարայրից մէջ ծածկուիլ. կամ
կարելի էր որ Հայք Թողուին իր որդիքը և ուրիշ
անձ ընտրէին անոնց տեղ: Նոյն ատեն Աղուանք
ալ հաւատացին 'ի Քրիստոս, քարոզութեամբ
Լուսաւորելին. ասոնց ալ քահանայապետ դրուե-
ցաւ իր Թողը, Գրիգորիս, անդրանիկն Ս. Վար-
թանիսի, Թէպէտե դեռ պատանի էր: Նոյն ինքն
Վրթանէս ստիպեցաւ յաջորդել իր նահապա-
կեալ եղբօրը. և այսպէս իրեն ալ յաջորդեց իր
կրսեր որդին Ս. Յուսիկ. իսկ ասոր որդիքն՝ Թա-
դաւորի Թողունք 'ի մօրէ՝ անարժան ըլլալով սուրբ
աթոռոյն՝ իրաւապէս մերժուեցան, և յետոյ ա-
նոնց մէկուն որդին Ս. Ներսէս՝ յաջորդեց. ասոր

ալ իր որդին Ս. Սահակ. այսպէս 'ի Լուսաւորչէն մինչև 'ի սա' հինգ կամ վեց ազգ սերընդեամբ: Եւ երբ ասոնց յաջորդ՝ (կամ հասակին անընթեան պատճառաւ, կամ իրենց ներկայ չգտուելուն և կամ առ ժամն յանձն չառնելուն պատճառաւ) ուրիշ անձ ընտրել հարկ կ'ըլլար, այս անձինքն ալ պայազատուեամբ կ'ընտրէին Լուսաւորչի աթոռակալին ցեղէն, որ էր Ալբիանոս Եպիսկոպոսն, գլխաւորն քրմորդւոց և եպիսկոպոսաց. բուն իսկ քրմապետին հայրենիքէն, որ էր Յաշտիշատ, որ յետոյ կաթողիկոսաց ժառանգութիւն և մայր եկեղեցեաց եղաւ, սակայն հին տեարքն հօն պայազատէին. և ահա անոնցմէ ելան Փառնորսեհ և Շահակ, նախ քան զՍ. Ներսէս, յետ նորա մինչև 'ի Ս. Սահակ' նոյնպէս նոյն-ցեղէն Յուսիկ կամ Շահակ, Զաւէն և Ասպուրակէս երեք եղբարք:

Յետ մահուան Ս. Սահակայ հարկ էր նոր օրէնք և կարգ մը հաստատել քահանայապետութեան: Ս. Սահակ իրեն առժամանակեայ փոխանորդ թողեր էր զՍ. Մեսրոպ՝ Հայոց վարդապետը. որ արդէն լի հասակաւ՝ հազիւ վեց ամիս իբրև տեղապահ կալով, ինքն ալ մահուան ատեն փոխանորդ կամ տեղակալ ցըցուց զՅովսէփ երէց: Այս միջոցիս ոչ միայն Լուսաւորչի ցեղն պակսեր էր յօրինաւոր ժառանգէ, այլ և Հայոց թագաւորութիւնն և ինքնիշխանութիւնն վերջուած. հանգիստապէս կաթողիկոս ընտրելու գլխաւորութիւն մը կար՝ նկատմամբ Պարսից թագաւորաց, որ ատենգը Ս. Սահակայ ընտրուիլն ալ յանցանք մը սեպեցին մեր Խոսրով Գ թագաւորին և նոյն ինքն Սահակայ. իսկ հիմայ որ արդէն տիրած և թշնամացած էին Հայոց և կ'ուզէին 'ի մոգութիւն դարձընել, անկարելի էր վայելուչ կերպով մը հայրապետ գնել. ուստի Ս. Յովսէփ իբրև տեղապահ կաթողիկոս կեցաւ 12

կամ 14 տարի, առանց ձեռնագրուելու եպիսկոպոս, նահատակութեամբ պսակուելով, և մեծագոյն արդեամբք: Իրմէ վերջը՝ դարձեալ քանի մը սակաւածանօթ կաթողիկոսք՝ (Մովսէս, Մելիսէ) հին օրինգք, Լուսաւորչի ցեղին պայազատաց միջոց անուակալաց նման, նոյն ինքն Ալաբանոսի քրմապետական ցեղէն ընտրեցան: Փուլէ և այն փառամու երէցն Սուրմակ Արծկէացի, որ յանդրգնեցաւ Ս. Սահակայ հակառակաթող կանգնիլ, Պարսից Թագաւորին և ոմանց նախարարաց հաւանութեամբ, այսպիսի ցեղական իրաւունք մ'ունեցած ըլլայ. վառն զի հայրենիքն ալ գրեթէ սահմանակից է վերոյիշեալ քահանայապետաց ցեղական երկրին. և նոյն ինքն յետոյ Բզնունեաց անթողին եպիսկոպոս ըլլալով ազգաւ զնոյն իր ցեղին ժառանգեցուց, Պարսից Թագաւորին հաստատութեամբ: Հաւանելի է որ իր ցեղէն ըլլայ նաև Սամուէլ կաթողիկոս՝ յետ Բաբգենի Զ դարուն սկիզբները. իսկ Բաբգէն՝ յաջորդն Յով: Մանգակունւոյ և ասոր նախորդն Գիւտ՝ յաջորդ Ալաբանոսեան կաթողիկոսաց՝ երկուքն ալ Վանանդացի էին յԱթմուս գիւղէն, և անշուշտ ազգակից իրարու: Այս գեղէն էին նաև Իսրայէլ կաթողիկոս ի Թուրք 667, Տրդատ Ա, ի Թուրք 741:

Մինչև ասոնց օրը՝ Հայոց մէջ դեռ ինքնիշխանութեան կամ քաղաքական պայազատութեան երևոյթ մը կար. վասն զի յետ բարձման Արշակունեաց՝ Ս. Վարդան մամիկոնեան սպարապետն՝ Հայոց զլուխ եղաւ ընդգիմանալով Պարսից. նոյն ընդգիմութիւնը շարունակեց եպօրորդին Վահան, և յաջուկեցաւ Հայոց մարզպան ըլլալու. նոյնպէս իրեն ալ յաջորդեց կրսեր եղբայրն Վարդ: Ասկէ ետև պայազատական իշխանապետութիւնն վերցաւ ի Հայոց, և Պարսից Թագաւորին ընտրու-

Թեամբ Հայոց մարզպան կը դրուէր, երբեմն Հայ երբեմն Պարսիկ: Մի և նոյն ժամանակ Հայոց քահանայապետութեան ցեղական ընտրութիւնն ալ կը գադրի. և անկէ ետեւ անխտիր ընտրութեամբ կը յաջորդեն. Թէ և ընդհանրապէս չատք՝ Այրարատեան միջնաշխարհէն ընտրուած են քան յեղերական աշխարհաց. մինչև որ նորէն Հայոց ինքն-իշխան և պայազատական տէրութիւնն նորոգեցաւ Բագրատունեաց Թագաւորութեամբ, Թագաւոր Վերջերը: Այնպէս մը կ'երեւի Թէ քաղաքական ժառանգաւոր իշխանապետութիւնն՝ եկեղեցականին ալ Թոյլ կու տար 'ի Հայս, եթէ աւելի բան չըսենք. այս յայտնի է որ ինքնագլուխ Հայ ազգապետն կը հաստատէր զկաթողիկոս ազգին և կը ձգէր յաթոռոյն, Թէ և ոչ առանց ժողովոյ. կաթողիկոսն ալ միշտ յետ Թագաւորին առաջին պատուաւոր անձն էր 'ի Հայս, և առանց իրեն չէր դրուեր Թագաւոր:

Արդ Բագրատունեաց Թագաւորութեան սկիզբը յետ մահուան Գէորգայ Բ (որ օծեց առաջին երկու Թագաւորները), անոնց բարեկամ մեծանուն և գիտնական ճշնաւորն Մաշտոց դրուեցաւ կաթողիկոս, յայտ է որ արքունեաց կամօք. և երբ քանի մ'ամսէն վախճանեցաւ, յաջորդեց անոր ազգականն Յովհան Զ Պատմիչն, ինչպէս ինքնին կը վկայէ սա: Իր ցեղէն էր և Ստեփանոս Գ, որ կէս դար մը ետեւ գահակալեց: Իսկ Յովհաննու անմիջական երկու յաջորդաց ցեղն չի յիշուիր, բայց երկրորդին (որ է Թէոփորոս Ա, 926), յաջորդ դրուեցաւ անոր եղբայրն Եղիսէ. որ որչափ ընդունելի էր ոմանց, այլոց անհաճոյ երևցաւ: Ասոնցմէ, և մանաւանդ ասոնց յաջորդ Անանիա Մոկացիէն՝ կը սկսի ցեղական պայազատութիւն մը, որ երթալով աւելի հաստատեցաւ. Անանիային յաջորդն և իր հակաթոռն կրօնական չփո-

Թուլթեանց պատճառաւ՝ մերժուեցան և շուտով մեռան. զաթուր բռնեց Անանիայի քուերորդին Խաչիկ Ա. որուն, թէպէտ անմիջական յաջորդ ուրիշ մ'եղաւ, (Սարգիս Ա.), այլ յետոյ Պետրոս՝ Խաչիայ եղբայրն ժառանգեց աթուր, և թագաւորական պերճութեամբ զարգարեց երկայն տարիներ. թէ և շատ դիպուածներ անցան գլխէն, և Բագրատունեաց թագաւորութիւնն ալ վերցուելով յօտար սահման, 'ի Փոքր Հայս փոխադրեցաւ կաթողիկոսական աթոռն, զոր Յոյն բոլորովին ալ գրաւել կը ջանային, և կը սպասէին Պետրոսի մահուան: Իսկ խորագէտ և ազգանախանձ ծերունին յառաջ քան զվախճանեն՝ իրեն յաջորդ ձեռնադրեց զքեւորդին Խաչիկ Բ (1058), և Հայք ամենայն յօժարութեամբ ընդունեցան, և իրենց օրինաւոր և անմերժելի կաթողիկոս կը ճանչնային՝ անոր տարադրութեան առեւնն ալ 'ի Կ. Պօլիս: Կայսերք կամ Յոյն եկեղեցին՝ անհնելով որ այս անգամ ալ չյաջողեցան իրենց փափագին, Հայոց աթուր Յունաց պատրիարքութեան ներքեւ ձգելու, մնացին Խաչիայ մահուան, առաջուց ի մացընելով, որ պիտի չթողուն ուրիշ կաթողիկոս գնել տալ, առանց հաւանեցընելու զՀայս իրենց կամաց: Եւ այսպէս ալ ըրին երբ մեռաւ Խաչիկ. երկայն ամիսներ, և ըստ ոմանց տարիներ, արգելելով զՀայս յընտրութենէ կաթողիկոսի: Եթէ ազատ ըլլային Հայք՝ հաւանօրէն Խաչիայ պիտի յաջորդէր Սարգիս, որ կամ իր եղբայրն էր, կամ մօրքեւորդին, և որ յիրաւի յետոյ (1074-7) թոյլ տրուութեամբ Գրիգորիօի Վկայասիրի կամ ընդութեամբ Փիլարտոսի՝ առանձին կաթողիկոս նշատաւ 'ի Հոնի: Սակայն այս արգելքն ոչ միայն չկարցաւ խափանել Հայոց ինքնագլուխ քահանայապետութիւնը, այլ և պատճառ եղաւ աւելի հաստատուն և ապահով ընելու զնոյն իրենց հին

և առաջին սրբազան քահանայական տոհմի մէջ, որ է Պահլաւունի ցեղն՝ Մեծացն Գրիգորի, Ներսիսի և Սահակայ. որոց ոչ սոսկ անուներ այլ և արգիւնքը նորոգեցին, նորացուցին՝ արժանաւոր վարուք, գիտութեամբ և գործով. որով բաց ՚ի սակաւ և կարճատես նախանձորդներէ, ոչ դք կըրցաւ զլանալ իրենց պատիւը, և դժարիւ այնպիսեաց ցեղական պայազատութեանը:

Գրիգոր Ապիրատի մահուամբ (1203) վերջացաւ երկրորդ Պահլաւունեաց քահանայապետութիւնն. անոնց յաջորդն Յովհաննէս՝ կամ ասոնց կամ Ռուբինեան իշխանապետաց ազգական կարծուի. իրմէ վերջ ալ ատեն ատեն կ'երևի ժառանգական յաջորդութիւն. ինչպէս ԺԴ դարուն մէջ յիշուի Գրիգորի Է (Անաւարդեցոյ)՝ անոր քուերորդին Յակոբ Բ, յետ երկուց կոստանդեանց. իսկ վերջին դարերուն Աջպահից յաջորդութիւնն ՚ի Սիս՝ ամենուն յայանի է: Էջմիածնի կաթողիկոսաց մէջ այս ցեղական պայազատութիւնն չբկայ. այլ անոր տեղ ժԶ և ժԷ դարուց մէջ կամաւոր ընտրութիւն յաջորդի և աթոռակցութիւն երկու և երբեմն երեք կաթողիկոսաց:

Գ.

Նոր Պահլաւունիք. — Գրիգոր Մագիստրոս. — Վահրամ Գրիգոր Բ վկայասեր — Տօնամակ Գիրք. — Կիրակոս քարզման. — Թղրակցարիւն և յարաբերութիւն Գր. վկայասիրի ընդ Գրիգորի Է Հոռմայ Քահանայապետի. — Հակաբոռ կարողիկոսք:

Ինչպէս տեսանք ազգագրական պատկերին մէջ, Պահլաւունեաց նախախնամաւ ցեղն յետ իբր

500 տարի ծածկուելու, իբրև կայծակ մը մոխրոց ներքեւէ՝ Ժ գարուն մէջ Բագրատունեաց հարըստութեան ատեն՝ վերայայանեցաւ, ասոնց օգնական ըլլալու. և ՚ի վարձ հաւատարմութեան պատուելով իշխանաց մէջ տռաջնութեան պառիւր տառնալու: Գրիգոր Համգէի որդիքն, և մանաւանդ Վասակ և Վահրամ՝ 60 տարի Հայոց տէրութեան նեցուկ և միաբանութեան կապ եղան. Վասակ Սկիւթացի Թուրքաց հետ պատերազմելով և վաճառելով երբոր յաղթութեան ատպարիւղին մէջ առանձնացեալ երկրպագութեամբ Աստուծոյ գոհութի կը մատուցանէր, գարանակալ թշնամիէ մը զարնուելով (1021), նահատակաց կարգը դասեցաւ յազգայնոց: Եղբայրն Վահրամ՝ ՚ի Հայոց պատուեալ իբրև իշխանաց իշխան, և ՚ի Յունաց կայսերաց՝ Անթի-հիւպատ պատրիկ, գեռ 36 տարի ալ առաջնորդեց Հայոց ՚ի քաղաքի և ՚ի բանակի, և անոնց թագաւորին և մայրաքաղաքին՝ Անոյ՝ մատնութեան ատեն, ազգային ոգւոյ ներշնչոյն էր և պաշտպան, և յետ տարագրութեան պատանի թագաւորին Բ Գագկայ՝ ատեն մը պահեց և պաշտպանեց զԱնի Յունաց յափշտակութենէն. մինչև որ նոյն իսկ թագաւորին և Պեարոսի կաթողիկոսի կիսակամ հաւանութեամբ հարկ եղաւ Անոյ գունդը բանալ առ Յոյնս. սակայն ծերունի սպարապետն և հայրախնամ առաջնորդն չգողրեցաւ զազգը պաշտպանելէ, մինչև յետին ծերութեան օրերուն՝ զէնք ՚ի ձեռին՝ հայրենեաց և կրօնից համար կռուելով. և եղբօրը պէտ ընկաւ, և նահատակաց դասն անցաւ (1047): Իրմէ վերջը Պահլաւունի բաղմամբիւ իշխանաց նախապատուութիւնն անցաւ Վասակայ անդրանկան՝ Գրիգորի. որ նոր նահապետ մ'եղաւ տոհմին, միանգամայն թէ քաղաքական և թէ եկեղեցական առաջնորդաց: Իր հօր Վասակայ նահա-

տակութեան դաշտին մէջ պատերազմակից էր, և անոր սեփական կալուածները ժառանգեց, որոց զլեւաւորն էր Բշնի բերդաւանը, որու մօտ կեչառուաց վանքը շինեցին և զարգարեցին: Գրիգոր թէ և զինաշարժ իր հարց նման, այլ աւելի գրիչ շարժելու վարժ եղաւ. պղտիկուց կայսերաց պալատը երթալով լաւ սովընցաւ յունարէն լեզու, յորմէ և շատ գրքեր թարգմանեց. հարցը նման ալ պատուեցաւ յինքնակալացն և Մագիստրոս կարգեցաւ. այս անունս իրեն սեփական որոշիչ մնաց: Աղգասիրութեան հետ յունասիրութիւնն ալ խառնեց. և այն ազգային մեծ խնդրոյն և վիճակին մէջ, որ է Անոյ վաճառումն, ինքն ալ աւելի կաթողիկոսին կողմը բռնեց՝ քան իր հօրեղբորը Վահրամայ, որուն քաջութիւնը չունէր. այլ ազգին գիրքն և չափն ալ լաւ կը տեսներ, և կը գուշակէր որ Աշոտոյ և Մմբատայ Շահնշահից օրերն անցեր են, և Գագիկ գեռահասակ՝ պիտի չկարենար կառավարել զազգը: Արգէն շատ տարի չանցած՝ նոր տիրապետք աշխարհի (Թուրք) եկան, և զԱնի խլեցին՝ ի Հայոց և ի Յունաց, մինչ անոր հին տէրն՝ Գագիկ՝ գեռ յօտարութեան կը գեդերէր: Իսկ երբ Յոյն կողմնակալք եկան՝ ի Մեծ Հայս, և Բագրատունիք ու Արծրունի թագաւորազունք անցան գացին՝ ի Փղեր Հայս, իրենց երկիրները ծախելով Յունաց կամ փոխելով ուրիշ երկիրներու հետ՝ ի Փղեր Ասիա, Գրիգոր Մագիստրոս ալ իր բնիկ հայրենի աթոռը՝ Բշնին՝ տուաւ Յունաց, և անոր տեղ առաւ Տարօնոյ և Միջագետաց կողմը երկիրներ. ուր և յետոյ ի կողմանէ կայսեր կողմնակալ գրուեցաւ, Արեւելեան գուքս անուանելով. հօն իր որդիքն և թոռունք ալ իրմէ վերջը քիչ շատ իշխանութեամբ պայծառացան, մինչև ի ժամանակս Ա Խաչակրաց, որք տիրեցին ասոնց իշխած երկիրներուն ալ:

Գրիգոր Մազխարոս իր ընդարձակ իշխանութեամբ և հարստութեամբ՝ յարմար առիթ և գիւրուծիւն ունեցաւ իր մտաւոր և հոգեւոր ախորժակները բանեցընելու. գրասիրութեան հետ՝ հոգեօրութեան եռանդն ալ ունէր, և այն ալ իբրև ժառանգութիւն մը՝ ի հարց և ի նախնեաց, որով և իրենց վեհագոյն նահապետին՝ Ս. Գրիգ. Լուսաւորչի՝ համանման յաջորդաց արժանաւոր ցեղապետ եղաւ։ Իշխանական զօրութեամբ խաղաղցընելով իր սահմանները, ջանաց թէ զինուց թէ բանից ուժով նուաձնելնաւ մտաւոր միջոցութիւնները. մասնաւորապէս Թոնգրակեցի Հայ ազանգաւորաց գէմ վիճեցաւ, և ամենեին անհաւանները և պիղծերը բռնութեամբ ալ պատժեց և խոշտանգեց, ինչպէս Մեծն Սահակ իր ատենի Բորբորիաոնները։ Իսկ ուր որ հաւանութիւն և խաղաղութիւն կար՝ հօն ձեռք և ստակ ալ տալով կանգնեց բարեկարգեց վանքեր, և անոնց մէջ ուսումնարաններ. ուր որ նոր պիտանի գիրք մը գտնէր՝ բերել կամ օրինակել կու տար. ուր որ գիտնական մը կար՝ անոր հետ կը թղթակցէր, ոչ միայն ընդ ազգայինս, այլ և ընդ Յոյնս, Ասորիս, Արաբացիս և Պարսս, որոց լեզուաց ալ բաւական հմտութիւն ունէր. ինչպէս վկայեն իր միացեալ գրուածքն, մանաւանդ Քերականութիւնն և Թուղթքն։ Հին Յունաց հեղինակաց ալ զանազան գործերը թարգմաններ էր, ինչպէս ինքնին յիշէ թղթոցը մէջ, բայց քիչ բան հասած է մեզի. հաւանօրէն իր թարգմանութիւնն է Պզտոնի քանի մը գրուածքը, Եւկլիդեսայ երկրաչափութեան քանի մը հատուածք, և այլն։ Այսպիսի խառն եռատեսակ ջանից և վաստակոց մէջ, այս. ինքն՝ քաղաքական իշխանութեան, դպրութեան և հոգեւոր հոգոց՝ չէր մոռնար ընտանեկան պարտքերն ալ. տանուտէր և հայր էր բազմաթիւ զա-

Հայոց խափանուած կաթողիկոսութեան տթողը՝ իրեն ընծայուեցաւ, ջանիւք և աղաչանք վտարանդի Թագաւորաց Հայոց (երկուց Քագկաց) և Թագուհեաց, և բոլոր եկեղեցւոյ ուխտին. որք և մեծ աշխատանք, գանձեր և երկիրներ տալով հակառակող Յունաց կայսերաց՝ վերջապէս յաջողեր էին ազատօրէն կաթողիկոս դնելու Հայոց ինքնագլուխ գահուն: Կարուց Թագաւորն Քագիկ և իր գշխոյն (կամ գուստրն) Մարիամ, որ այս բանիս ամենէն սուելի հետամուտքն էին, և ինչուան իրենց Թագաւորական քաղաքն Կարսն ալ ծախեցին, ըստ կարծեաց ոմանց՝ ի պատմըաց մերոց, գուցէ կանխիկ կայսեր իմացուցեր էին իրենց դիտաւորութիւնը՝ Վահրամայ համար, որ իր հօր և եղբարց երախտեօք շատ ծանօթ և սիրելի էր Յունաց. աւելի գծար եղաւ համոզել զինքն Վահրամ. այլ վերջապէս յանձն առաւ, տեսնելով այնքան աւագ մարդկան և եպիսկոպոսաց ջանքն և աղաչանքը և հաւարակաց հաւանութիւնը. Թերևս զգալով և խղճի ներքին գրգուժմը, աստուածային կամաց չհակառակելու. վստին զի կ'ըսէ մերձաւոր պատմիչ մը, « զսա յայտնեաց Ս. Հոգին՝ նստուցանել յաթող Ս. Լուսաւորչին Գրիգորի՝ նախնոյն իւրոյ » . զի և « յամենայն դիմաց կարող էր օգնել հօտին Քրիստոսի ¹ » :

1 Մատթ. Ուսհայր — Վահրամ ընտրութեանն ատեն հարկ է որ գոնէ չափահաս երիտասարդ ըլլայ, թէ և Մատթ. Ուսհ. կ'ըսէ, « Գոին մանուկ մի յազգէ Պահլաւունեաց » . յետ յիշելու որ կարգուած էր և ատեն մը վերջը հրաժարած կրնկէն և իշխանութենէ. 4078 թուէն վերջ ալ դեռ մօրն ողջ ըլլայն յիշուի: Մահուան ատենն խոր ծերութեան և ալեւորութեան հասած ըլլալը կը յիշեն պատմիչք, որով ընտրութեանն ատեն ալ երիտասարդութենէ վեր կ'երևի: Հայոց — Թառ վանքին մէջ արձանա-

Բնիկ հայրենի աշխարհէն գուրս, Փղբը Հայոց մէջ օծուեցաւ Վահրամ յամի 1068, հիմայ մեզի անծանօթ տեղ մը, Տաւրոսի և Անաթուրոսի լեռնաձորոց մէջ, ի Մամնգաւ (Ձամանառո) բերդաքաղաքի, զոր Գաղիկ իր Կարուց երկրին փախարէն առեր էր. բայց իր երկար 40ամեայ կաթողիկոսութեան ատեն երբեմն կամաւ և երբեմն անկամայ պանդխտօրէն շրջեցաւ. վասն զի Անիէն ելնելէն վերջը հաստատուն կայան մը չուենեցաւ Լուսաւորչի աթոռն՝ ինչուան որ գրուեցաւ ի Հռոմկայ։ — Այսպէս Ս. Սահակայ մահուէն 626 տարի վերջը՝ իր պարթեական ցեղէն հայրապետ մը յաջորդեց Լուսաւորչի աթոռոյն, որոյ անունն ալ առաջին անգամ աներկիւղ կրեց Վահրամ, կոչուելով Գրիգոր Բ, զոր ոչ ոք ի կաթողիկոսաց իրմէ առաջ համարձակեր էր առնուլ. իսկ իրմէ և իր տոհմակիցներէն ետեւ՝ շատերն ալ։

Ինքնին իր յիշատակարանաց մէջ կը յիշէ Պարթև, Պահլավունի և Լուսաւորչի ցեղէն ըլլալն, և իր պապուն աթոռը նստիլը, որոյ արգարև մեծ փառք և զարդ եղաւ, և արժանաւոր առաջին գասու Պահլավունի հայրապետաց։ Սու լիովին կատարեց իր հօրն երբեմն իբրև կտակաւ առ ինքն գրածը և խնդրածը, իր հայրական իրաւանց և տուած գաստիարակութեան փոխարէն. «Փոխարէն հայցեմ՝ ի քէն՝ զաւանդութիւն մեր ոչ «մոռանալ երբեք, և զփոյթ սիրոյն առ Գրիստոս «Աստուած մեր. և զլոյս Ճրագի նախնոյն մերոյ «ոչ շիջուցանել, զՊարթեւին ասեմ, քոյոյ հաւաւն»։ Գրականութեամբ և լեզուագիտու-

գրութիւն մը կայ (յամին 1013), յանուն Գր. Մագիստրոսի և Գրիգոր Վահրամ պատանւոյ. այլ այս մեզի ծանօթ Գր. Մագիստրոսն և Գրիգոր—Վահրամն չեն։

Թեամբ ալ Թերևս գերազանցեց իրմէ առջի կա-
թողիկոսները. բայց աւելի մեծ արդիւնքն եղաւ
Հայոց եկեղեցին զարգարելով և զարգացընելով.
և այս բազմապատիկ կերպով:

Նախ, վերոյիշեալ սիրով վկայից Քրիստոսի՝
Թարգմանութեամբ վարուց նոցա յայլևայլ լե-
զուաց, որով յօրինեց կատարեալ վկայաբանու-
թեանց գիրք մը, կամ Տօնահի մը. վասն զի մաս-
նաւոր անուամբ չի յիշուիր կամ չի գտուիր իր
գործն կամ հաւաքումն: Սրբոց վկայից Քրիստո-
սի և հայրապետաց վարքը և նահատակութիւնը
գրել, Թարգմանել և հաւաքել, և եկեղեցեաց մէջ
կարգաւ, մեր քրիստոնէութեան առաջին դարե-
րէն ալ կար. Ս. Թարգմանիչք ալ շատ սրբոց
վարքեր Թարգմանած են. բայց հետզհետէ աւել-
ցընելով ամբողջ գործ մը ձեանալն՝ յետ Ժամա-
նակաց եղաւ, և զանազան անուամբք: Առաջին
հաւաքումն հաւանօրէն կոչեցաւ յունական ա-
նուամբ՝ Մարտիրոս, որ կը յիշուի Ս. Շուշանկայ
վարուց մէջ, և բառական Թարգմանութեամբ
Վկայաբանութիւն կ'ըսուի հայերէն, և այսպէս գը-
րուին 'ի Ճառընտիրս և յայլ գիրս. ասոնց առա-
ջին հաւաքովն և գիրք մը ձեւացընողն յայտնի չէ-
այլ այս յայտնի է սր Ս. Սահակ եկեղեցական
գրքերը Թարգմանելու ատեն սահմանեց որ յօ-
տարոց և 'ի վաղուց Ժանօթացեալ սուրբք և տօնք՝
Հռովմայեցոց ամսոց անուամբ և օրերով դա-
սուին կամ գրուին, անոր համար անոնք Հոռ-
մարի ըսուեցան. իսկ ազգային սրբոց և աւելի
Ժանօթից յիշատակք՝ հին Հայոց ամսոց անուամբ
և օրերուն վրայ գրուեցան, վասն որոյ ըսուեցան
Հայարի: Ը դարուն սկիզբները իմաստուն և սրբ-
բասէր վարդապետն Սողոմոն՝ Մաքենոցաց վանա-
հայրն՝ հաւաքեց ամենայն տօնից և սրբոց վերա-
բերեալ ներբողեան և վկայաբանութիւնները 'ի

մէկ գիրք, որ կոչեցաւ Տծական. ասկէ համառօտած կամ քաղուած գիրքն՝ Տծականի Ձագ կոչուած է. նոյն Տծականն կոչի ևս Տծականի, և աւելի յաճախ համառօտութեամբ Տծական: — Ժ դարուն վերջերը Ատովմ՝ վանահայրն Վարագայ՝ նոր հաւաքում մ'ըրաւ Սրբոց վարուց և գատաւորեց հռոմէական ամսոց օրերով. այս պատճառաւ յոմանց իր անուամբ Արոմարիւր՝ կոչուեցաւ, և յոմանց Հոռոմարիւր¹. ոմանք ալ Տծադայ կամ Տծադայայ կ'անուանեն Ատովմայ գործը: — Իրեն գրեթէ ժամանակակից անուանի վարդապետ մ'ալ Սամուէլ վանահայր Կամրջաձորոյ՝ հրատարակեց զՏծապարճառն, որ անուենէն կ'իմացուի ինչ ըլլալն. յետոյ ուրիշ վարդապետք ալ ԺԲ դարումէջ՝ շատ բան աւելցուցին 'ի Տծապատճառս, կամ նոր 'ի նորոյ գրեցին և հաւաքեցին. անոր համար շատ հեղ իրարմէ կը տարբերին այս անուամբ գրեանք. ինչպէս նաև Էնիւրդոսի մէջ Կաթիլի ըստած գիրքն, որոց առաջին հեղինակ է Գրիգոր Արշարունի քորեպիսկոպոսէ դարու վերջերը, Գրիգոր Փանձակեցի² ԺԲ դարուն սկիզբը, և այլք:

Արդ մեր Պահլավունի կաթողիկոսն իրմէ առջիններուն գրածներէն և գրածներէն հաւաքելով և նորանոր աւելցրնելով ուղեց. մեծ Տծական մը կարգել՝ և Տալեգրոյ այսինքն ճաշոյ գըրքին մէջ անցընել, որ ամեն տօներու կարգացուին եկեղեցւոյ մէջ, ինչպէս կը պատուիրէ իր յիշատակարանին մէջ. և կ'իմացընէ ալ՝ որ ձանձրութիւն կամ ծանրութիւն չըլլալու համար՝ չափաւոր գրած և գրած է. և ասկէ կրնայ կարծուիլ որ

¹ Միւիթ. Այրիվանեցի:

² Սա յետոյ մեր պատմութեան մէջ պիտի յիշուի, ուրիշ աւթով:

այն երկայն երկայն ճառից և վկայաբանութեանց համառօտութիւն մ'ալ ըրած էր, զոր Յայտառու-
հայ նախօրինակ պէտք է սեպել: Թէպէտ և, ինչ
պէս առաջ յիշեցինք, գեռ Գրիգորի Վկայասիրի
այնքան երկար տարիներ աշխատած գործոց և
գրոց ամբողջ հաւաքում մը չենք տեսած: Իր յի-
շատակարանն գրուած է Տարեգրոց կամ Ճաշոցի
մէջ, զոր ինքն կ'անուանէ Տօնամալ, և շատ Տօնա-
մակներէ հաւաքած և ըստ Հոռոմի ամսոց դասա-
ւորած կ'ըսէ. այլ այն գրոց մէջ միայն սրբոց յի-
շատակն և պատարագի տտեն կարգալու սուրբ
գրոց ընթերցուածքն կան, և ոչ վկայաբանու-
թիւնք ոչ ճառք. նոյնպէս Տօնամալ կ'անուանէ այս
գործը՝ նաև Վիրակոս վարդապետ իր գործակիցն,
որու՝ իբրև կտակաւ յանձնեց Գրիգոր այս գործս
աւարտել: Ըսել է որ չէր շատանար իր այնչափ
տարի հաւաքածովք, և կ'ուզէր ամենակատա-
րեալ ընել: Վիրակոս կ'իմացնէ որ Վկայասէրն
46 Ս. Հայրապետաց տօն կարգեր էր, որոց վը-
րայ ինքն յետոյ աւելցուց 30 ալ, և եղաւ 76.
Իսկ Ս. Վկայից Թիւը չի յիշեր, որ հարկաւ շատ
աւելի պիտի ըլլայ. մեր ձեռք հասած վկայաբա-
նութեանց մէջ իբրև 10 կամ 15 հատի ներքև կը
գտնենք Գրիգոր Վկայասիրի յիշատակարան, և
կ'իմանանք որ զանազան վանքերու և քաղաքաց
մէջ երկստիրած է: Դարձեալ յայտ է որ ոչ
միայն Վկայաբանութիւն կամ Սրբոց վարդեր
Թարգմաններ և հաւաքեր է, այլ Թէ տերունա-
կան և Թէ սրբոց տօնից պատշաճ ներբողներ և
ճառեր. անոր համար ոմանք իր ըրած հաւաքու-
մը պարզապէս Ներբողեան կ'անուանեն. բայց ո-
մանք ալ իր Թողին՝ Փղբ Վկայասիրին՝ կ'ընծա-
յեն զՆերբողեանն: Այս է մեծ Վկայասիրին
գլխաւոր գործն մեր դպրութեան և եկեղեցւոյ
մէջ: Սակայն ասոր վրայ աւելցնելու է ուրիշ ե-

կեղեցական կարգաց և գրեանց լրմունքն. ինչպէս Մաշտոցի քանի մը կարգ (Ոտնչուային). Ս. Գրոց Մեկնութե գրքեր, զոր օրինակ Յովհ. Ոսկէբերանի Յովհ. Աւետարանին մեկնութիւնը, զոր յամի 1076 թ. Կ. Պօլիս եղած ատեն թարգմանել տուաւ քաջ յունագէտ Արապիոսի մը, և յետոյ միւս Արապիոս վարդապետին սրբագրել տուաւ և կոչել հայերէն լեզուն, Սեաւ լեւանց վանքի մը մէջ:

Նրկորդ թէ գրաւոր և թէ հոգևոր մեծ գործն եղած է՝ կրօնաւորական կարգեր և վարքեր թարգմանել և մտցընել ի Հայս, կամ նորոգել զվանական և միանձնական կեանս, որոյ այնչափ օրոյ էր. և որոյ համար յանձն առաւ գրեթէ հրաժարիլ ի կաթողիկոսութենէ, յամի 1069-70 և երթալ ի Պաղեստին, պտըտիլ հին ճգնաւարաց միայնարանները, և հաւաքել անոնց վարքը. որ թէ և իրմէ առաջ ալ անծանօթ չէր ի Հայս, այլ ինքն երկրորդ հաւաքող կամ թարգմանող եղած է ի ձեռն քեռորգւոյն՝ Գրիգորի, զոր Նգիպտոսի արքեպիսկոպոս ձեռնագրեց. և սա աւարտած կարծուի թարգմանութիւնը յետ մահուան քեռւոյն, յամի 1110, ըստ թուականի յիշատակարանին. այլ հաւանական է ՇԾԹ թիւը կարգալ ՇԺԹ, և ըսել թէ ինքն Վկայասէրն գլխաւորեց կամ սկսաւ այդ գործը յամի 1070, յորում առաջին անգամ այն կողմերը գացած կը ցուցընէ զնա Ուռհայեցոյն պատմութիւնն. որ և կը վկայէ, թէ «պայծառացոյց զկարգս կրօնաւորութե »:

Իբ մեծ և լուսաւորչանման մէկ գործն ալ եղաւ՝ խոհեմաբար և ընտանեբար վարմունքն ընդ օտար եկեղեցեաց. օտարութիւնը. ըստ ծխից և լեզուի միայն իմանալով, իսկ ըստ կրօնից վարդապետութեան՝ հաւանելով և զիջանելով. և ոչ միայն Յունաց հետ կըրցաւ խաղաղութեամբ ան.

ցընեւ, քանի մ'անգամ անոնց մայրաքաղաքն ալ երթալով, նաև 'ի պաշտպանութիւն ազգայնոց, բաց 'ի հոգոյ թարգմանութեան գրոց, այլ և յետ իր նախահաւուն՝ առաջինն կը յիշուի՝ Լատինաց մեծ եկեղեցւոյն հետ յայտնապէս հաղորդակցիլն, և անձամբ իսկ 'ի Հռովմ երթալն, յամի իբր 1074, իր անուանակից և մեծանշան Գրիգոր Է Պապի ատեն: Հարկաւ մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ մեծ նշանակութիւն մը պէտք է ունենալ Վկայասիրին այս գործը, թէ և անոր բուն շարժանքին քաջայայտ չլլայ: Արդեօք այն մեծ կրօնից և գիտութեանց ազբիւրէն տէնոր և վաւերական գրքեր պիտի որոնէր, ինչպէս երկու դար և կէս առաջ՝ Սիւնեաց իմաստասէրն և քերդոյն Ստեփանոս, և մեր հին քերդողտհայրն Մովսէս Խորենացի՝ գասակցօքն. թէ այն տիեզերական քաղաքին սրբութեանց ուխտաւոր գնացկամ թէ ինչուան Իտալիոյ կենդրոնը գտուած ազգայնոց ալ այցելու ելաւ. թէ մանաւանդ Եկեղեցւոյ վեհագոյն հովուապետին հետ խորհրդակցելիք ունէր, ըլլայ Յունաց եկեղեցւոյ պահանջմանց համար, ըլլայ ուրիշ բան: Իժմադարար ոչ իր վարուց և գործոց մանրամասնաբար տեղեկութիւնն մեզի հասած է, թէ և գրուած ըլլալն հաւաստի է, և ոչ Լատին պատմիչք և յիշատակք ժամանակին կան. սակայն իր Հայաստանեայց տնօրոյն և Հռովմայ մեծ գահուն յարաբերութեան անժխտելի վկայ մնան թուղթք Գրիգորի Է սրբազան քահանայապետին: Սա թղթոց մէկուն մէջ գրուած նոյն տարւոյն վերջը (7 գեկ. 1074) առ կայսրն Ենրիկոս Դ, կ'ըսէ որ Հայք և ուրիշ արեւելեայք՝ իրենց կրօնական խնդրոց որոշումը կը սպասեն յաթոռոյ գլխաւոր Առաքելոյն: Ուրիշ թուղթ մ'ալ ուղղած է յամին 1080 (6 յունիսի) առ Գրիգոր Հայոց արքեպիսկոպոս Սիւնեացայ:

այս քաղաքս Փոխգիւղ մէջ է, և այն կողմերն ալ
Հայոց եպիսկոպոս ըլլալ՝ մեզ հաւանական չե-
րևիր. այլ կ'ուզեմք կարծել թէ Սիւննագա՝ Մա-
մընգաւն ըլլայ, ուր նստէր երբեմն Վկայասէրն.
մանաւանդ որ գրուածն ուղղեալ է առ գլուխ ե-
պիսկոպոսաց Հայոց. որ Յովհաննէս անուամբ քա-
հանայ մը նուիրակ խաւրած էր առ Պապն՝ ծա-
նուցանելով, որ մոլորեալ Մակար մը յիտալիա
փախեր և Հայոց եկեղեցին կը զրպարտէր: Պապն
խոստացաւ քննել տալ, և գրեց առ արքեպիսկո-
պոսն Պեննէւնդի, որոյ վիճակին մէջ պահաւորե-
ր Մակար, քննել, դատել, և թէ պէտք ըլլայ՝
հալածել. մեր Գրիգորին ալ կը յանձնէ իր եկե-
ղեցւոյն քանի մը խնդրոց հոգ տանիլ, ինչպէս
Իէոսկորոսի վարդապետութեանը, և պատարա-
դի բաժակին վրայօք, մտիկ չընելով Յունաց ըոս-
ծին: Ասկէ առաջ կամ վերջը, ուրիշ թուղթեր
ալ գրածնին յայտնի չէ. և այս առաջին միացեալ
թուղթն է մեր եկեղեցւոյ մէջ 'ի Հռովմայ քահա-
նայապետաց եկած առ Հայս. և անկէ ետեւ ալ
դարձեալ դար մը միջոց եղած թղթակցութեանց
միացորդ չկայ կամ դեռ չէ յայտնուած, ինչուան
Լուսիոսի Բէ թուղթն առ Գրիգոր Տղայ (1182).
խիստ ասկէ ետեւ հարիւրաւորք գտուին և պահուին:
Թուի թէ այս առթիւ ժողով մը գումարած է
Վկայասէրն, (ուր տեղ ըլլալն անյայտ), և մասնա-
ւորապէս տօնից կարգադրութիւնը սահմանած.
հաւանօրէն Յունաց և Լատինաց խնդիրներն ալ
առաջ բերած: Այսչափս կը գուշակենք մեր ԹԴ
դարու վերջերը գրող հետաքնին հեղինակէ մը,
փափագելով աւելին գտնել այլուստ:

Գր. Վկայասէր նոր ծանօթութիւն ալ ունե-
ցաւ Լատինաց և Փռանկաց հետ՝ իր վերջին տա-
րիները, երբ Աւաջին Խաչակրաց նշանաւոր գործն
քննարկեցաւ, առմամբ Երուտաղեմի. հոն էր այն

ատեն ալ մեր ծերունի հայրապետն . և ոչ սակաւ վախ ու վտանգ կրեց յայլադգեաց՝ քաղաքին պաշարման ատենն . բայց անոր հետ ազատելով ներկայ եղաւ և տեսաւ այն քրիստոնէից ուրախութեան մեծ օրը . և անտարակոյս հանգիսակից եղաւ եկեղեցական դասու գլխաւորաց և Առտփրէից և Պալտինաց հետ . և կրրցաւ ըսել ընդ Սիմէոնի՝ «Տեսին աչք իմ զփրկութիւն քո, Տէր» : Վերջին ազատ բարեկերպ տալով սուրբ և նորէն սրբեալ քաղաքին, ուր շատ անգամ այցելութեան եկեր էր, վերջին գրաւոր աւարներով, (որոց մէկն կրնայ ըլլալ Ս . Յակովբայ ժամատետր ըսուած՝ Պատարագի և ժամակարգութեան գիրքն ալ, կամ հին Թարգմանչաց գործը չգտնելով, կամ անոնցմէ մնացած մօսը Թարգմանելով.) Թողլով զՅորդանան՝ եկաւ Եփրատայ հեռաւոր հովիտներուն մէջ ծածկուելու, Մարաշայ և Սեաւ Լեւոնի վանորէից մէջ . ինչուան կենաց վերջի տարիներն ալ աշխատելով իր Տօնապիւն վրայ . որոյ յիշատակներէն յայտնուի որ յամին 1100 Թարգմաններ կամ Թարգմանեւ տուեր է շուա «ներբողական և վկայական» Ճպռեր . յամին 1101-2, Ոսկիբերանի և Գր . Աստուածաբանի ընդարձակ վարքերը : Արդ կը մնար զինքն ալ այնպիսի հայրապետաց կարգը յուղարկել տալ, և երախտագիտաց՝ իր յիշատակն ալ անմահացընել այնպիսի հերպով : — Բայց մեզի հարկ է պահ մը Թողլով իր վարդապետութիւնն և սրբութիւնը՝ աչք մը տալ իր կաթողիկոսութեան արտաքին վարչութեանը կամ քաղաքական կենաց, յորմէ լոյս ծագէ իր յաջորդաց քաղաքավարութեան վրայ ալ . որ է բուն նպատակ մեր այս դրուածիս :

Վահրամ իր դքսութեան ոսկի գօտին արձրկելու և Թողլու ատեն՝ տիրական ոգին ալ Թողած կ'երևի . հօրը գրապիւրութիւնը և հոգեսիրութիւնը .

նը ժառանգեր էր և զարգացուց, այլ ոչ և նուա-
ճող կամ ահարկու կերպը, ինչպէս ունէր Պե-
տրոս կաթողիկոս և անոր ցեղին նախաակիզըն
(Անանիա Մոկացի)։ Գրիգոր— Վահրամ'ի ման-
կութենէ սիրող միանձնական կենաց, անոր հե-
ղութեամբն տոգորուած էր. ձեռքն՝ թերեւ խիտ
առ ինքն, շատ կակուղ էր առ այլս՝ պետական
սանձ մը բռնելու և կառավարելու Հայոց, մանա-
ւանդ այնպիսի ժամանակի քաղաքական հանգա-
մանաց մէջ. զուտ ոսկին պէտք էր քիչ մ'ալ եր-
կաթախառն ըլլալ, եթէ ներելի է զայս ըսել։ Աս-
թողիկոսական աթոռն չփոխեց Վահրամայ բնու-
թիւնը և խորոժակը. և գուցէ իրաւամբք ալ կը
հրաժարէր այն աստիճանէն. թէ և կարելի ջանքն
և զգուշութիւնն ալ ըրաւ իր պաշտամանց մէջ։
Եթէ մէկ կողմէն իր բնաւորութիւնն, միւս կողմէ
ալ ազգային վիճակն կը դժարացընէր բացարձակ
կառավարութիւն մը. վերցուել էր այն ազգային
քաղաքական միապետութիւն՝ զոր իր մանկութեան
ատեն տեսեր էր 'ի Մեծ Հայս. ուսկից աւարաջը-
րեալ արքայազունք և իշխանազունք՝ Փ. Հայոց
մէջ անստոյգ և շիջելափառ կեանք մը վարէին. ի-
րաւ 'ի սկզբան դեռ հօս ալ թագաւորական անուն-
ներ և նշաններ ունէին, այլ երթալով կը նուա-
զէին, և չկարգան աւանգել զայն իրենց որդւոց.
ոչ Գագիկն Շահնշահ Անեցի, ոչ Գագիկ թագա-
ւորն Կարսեցի, և ոչ Վասպուրականի Սենեքե-
րիմ՝ թագաւորի որդիքն Արտովմ և Աբուսահլ. ա-
սոնք ամենքն ալ մէկմէկ թագաւորի պէս ժողովե-
ցան զինքն ընտրելու և օծելու, այլ իրարմէ ան-
կախ թագակիրք, և ամենքն ալ Յունաց իշխանու-
թեան տակ. ամենքն ալ քիչ շատ փայլփրկեցան
Վահրամայ աչքին տակ և նոյնպէս իր աչաց տակ
մէկիկ մէկիկ մարեցան։ Սերաստիայէ և Կեսարիոյ
սկսեալ մինչև 'ի Կիւլիկեան Միջերկրականի ծովա-

փունքը՝ ընդ հարաւ, իսկ ընդ արեւելս մինչև յԵփրատ, սկսեալ ի Խարբերդէ մինչև յԱնտիոք, և նաև մինչև ի Տարօն և Սասունք, այս ընդարձակ երկիրը, որ Յունաց, Հայոց և Ասորւոց, և հին Արարկաց ունորեկ Թուրքաց խառնարան մ'էր, այս ԺԱ դարուն մէջ ցրուած էին շատ իշխանք և բռնակալք Հայոց. որոց միացեալ ոյժն կրնար բաւական մեծ և զօրաւոր տէրութի մը ձևացընել. վասն զի գեոունէին ձիաւոր զօրք և բազմութիւ հպատակներ. այլ առանձնակ տեարք ըլլալով՝ չկարցան երկարատեն իրենց իշխանութիւնը պահել. Յունաց, Լատինաց և Թուրքաց իշխանութեան տակ ընկան հետզհետէ: Միայն մէկ իշխանութիւն մը Տօրոսի ժայռերուն մէջ՝ իբր արծուի բոյն մը կախուած՝ կրրցաւ դիմանալ, զօրանալ և վերջապէս յայտնի տիրապետութեան և թագաւորութեան ալ հասնիլ. այն է Ռուբինեանց հարստութիւնն. սակայն մեր Վահրամայ օրերը՝ գեո բունին մէջ կրնար ըսուիլ. և Խաչակրաց դալըստեան ատեն՝ անոնց յարուելով Կոստանդին՝ որդին Ռուբինի, անոնցմէ պատիւ առաւ և սկսաւ երենալ իբրև պատուաւոր իշխան և սեբաստոս մը. բայց գեո հարիւր տարի ալ պէտք եղաւ իր պայազատաց՝ կռուելու Յունաց և շրջակայ ազգաց և բռնաւորաց հետ՝ մինչև որ աշխարհք ճանչցաւ Հայ Լեոնացոց տէրութիւնը և զԼևոն թագաւոր:

Արդ մեր երկրորդ Պահլաւունի կաթողիկոսաց պարագլուխն այսպիսի անստոյգ և բռնաբարեալ ժամանակ մը՝ բնականապէս տատանեալ վիճակի մը մէջ էր. զոր քիչ մ'ալ ինքն իր յատուկ բնաւորութեամբն աւելցուց, երբեմն հարկաւ և երբեմն կամաւ թափառելով այն իշխանաց նստած սահմանները, և անոնցմէ շատ հեռու սահմաններ: Առաջ Հայոց կաթողիկոսն հօն գտուէր՝ ուր որ էր աթոռն, իսկ հիմայ աթոռն հօն գտուէր՝ ուր

էր կաթողիկոսն. յետ վերնալուծն յԱնոյ՝ վաճառմայ նախորդքն նստան, մանաւանդ թէ տեղագիտեցան յԱրծն Կարնոյ, 'ի Ս. Նշան Սեբաստիոյ (ուր Պետրոս), 'ի Տաշլուք և 'ի Թա-Բլար, ուր արգելուեցաւ Խաչիկ Բ. իսկ ինքն Գր. Վկայասէր՝ նախ 'ի Մալմարա նստաւ, Կարսեցի Գազկոյ երկիրը, յետոյ կամաւ յԵգիպտոս, 'ի Պաղեստին, 'ի Կ. Պօլիս, շատ և մէջ ընդ մէջ տարիներ պանդխտանալէն զատ, երբեմն նստաւ Սաանոյ կողմերը, երբեմն Անի գնաց¹, երբեմն Սեւա լեռանց վանաց մէջ: Իր ընտրութենէն չորս հինգ տարի չանցած՝ յօժաթեցաւ նորէն իր առջի միանձնական կեանքը վարել, հաւանեցընելով իրեն սրբատակից և գործակից անուանի Գէորգ Լօռեցի վարդապետը, որ տարւոյ իրմէ ալ մեծ էր և իրեն 'Խալրապետ կարգեր էր. երբ իշխանք և եպիսկոպոսունք գէմ կեցան, պառնաւելով որ չէր վայելեր կաթողիկոսի մը իր տնտեսն հեռանալ այսպիսի պատճառաւ, ինքն դիտածէն ետ չլինալով ընտրեցէք, ըսաւ, ձեզի ուրիշ կաթողիկոս մը: Իշխանք և առաջնորդք գրեթէ իրենք իրենց հնարքէն բռնուելով՝ ստիպուեցան, և առաջարկեցին իրեն փոխանորդ մը: Այլ քիչ զարմանք և գրեթէ սոսկումն եղաւ բարեսիրտ Վկայասիրին՝ երբ տեսաւ այն ընծայեալը, որ իր մէկհատիկ ուղեկիցն և ճգնակիցն պիտի ըլլար. նոյն ինքն Գէորգ Վ. Լօռեցի: Ասիկայ ալ ընախ անձն, այլ աւելի բարեմիտ կամ պարզամիտ գտուեցաւ՝ իշխանաց և եպիսկոպոսաց գազա յորդորանքին հետեւելը, թողլով իր հոգևոր տիրոջ խոստումը, իրբւ թէ հաւատարակաց օգուտը կը վերագասէր քան մէկ անձի

¹ ԶԲարսեղ իր ազգականը փոխանորդ և յաջորդ դնելու համար. բայց ամենք՝ միայն հրաման խաւրած է հոն կ'ըսեն որ Բարսեղ ձեռնադրուի:

մը: Տրտմեցաւ Վկայասէրն. այլ ինքն ալ իր խօսքով պարտաւորեալ՝ կամայ ահամայ ձեռնադրեց ըզ-Գէորգ, անոր Թողուց զաթոռը, և ուրիշ ընկերօք գնաց իր ուխտերուն և Թարգմանութեց, (1069-70): Քանի մը տարիէ գառնալով իր տեղը իբրև իրաւատէր կաթողիկոս՝ աթոռը պահանջեց, երեսէ ձգեց զԳէորգ, որ սրտակտուր քաշուեցաւ ի Տարսոն (1072) և հօն վախճանեցաւ: Բայց գրեթէ նոյն ժամանակը ուրիշ նոր կաթողիկոս մը գնելու հաւանեցաւ կամ ստիպեցաւ, տարօրինակ պատճառէ կամ պատճառողէ:

Այն ատենները Հայ, Յօն և Թուրք իշխանաց մէջ՝ այլանդակ իշխող մ'ալ կար. ազգաւ Հայ, գաւառութեամբ երբեմն յոյն, յետոյ մալիման, ամենէն վերջն՝ անյայտ. յանդուգն և խարդախ, բռնակալ քան տէր. զանազան հնարքներով շատ քաղաքաց և գաւառաց տիրեց, ի Թարբերդէ և Մարաշայ մինչև յԱնտիոք և յՈւռհա, թէ և ոչ ամենուն մէկ տառն, և ոչ մէկն ալ մինչև ետքը կըրնալով պահել: Այս նորանշան մարդս ըստ գաւառութեանն ալ աւելի յոյն անուամբ Փիլարեա կամ Փիլարաոս կոչի, ծանօթ և Հայոց և Յունաց և Լատինաց և Թուրքաց, յիշեալ ամենուն պատմութեան և գործոց մէջ ալ, ամենէն ալ անարգուած: — Սակայն իշխանութեանն ատեն՝ հարկաւ ահարկու և հնազանդեցուցիչ էր. շատերը նուաճելով ուզեց Տարսնոյ և Սասնոյ կողմերը տիրող Թոռնիկ իշխանն ալ նուաճել, որ և Վկայասիրին փեսայն էր¹. և յարմարագոյն միջոց սե-

1 Թոռնիկ Գ. Վկայասիրի փեսայ ըլլալու համար՝ կամ անոր քոյրը առած պիտի ըլլայ, կամ գուտարբ. Վկայասիրին ամուսնացեալ ըլլալը կը յիշուի, այլ զաւակ ունենալն ոչ. իր հօր Մագիտարոսի ալ այլևայլ գտներքն յիշուին, այլ ոչ իբրև հարսն Թոռնիկայ. ոտուգութեան կարօտ և արժանի է այս խնամութիւնս, ինչպէս վերն ալ յիշեցինք:

պեց զնոյն ինքն կաթողիկոսը զրկել առ նա 'ի յօրդոր և հաւանութիւն (1073): Թոռնիկ՝ քաջ միանգամայն և բարեպաշտ իշխան էր. զարմացու Փիլարեոսայ լրբութեանը, և արհամարհեց. և երբ կ'ըսէին իրեն թէ Փիլարեոս պատերազմաւ կու գայ վրադ 20,000 զօրք, նա 1000 քրիստոսասէր ձիաւոր ունիմ, ըսաւ, որոնք բաւական են Փիլարեոսայ բանակին դէմ: Գործով աւջըցուց քաջութիւնը: Սակայն Վկայասիրի գեապանութիւնն ճաջողելով՝ Փիլարեոսի ատելի եղաւ, և չքնաց առնոր քով որչափ ալ կանչեց. իսկ երբ սպանացաւ նա ուրիշ կաթողիկոս դնել¹, դարձեալ հաւանեցաւ և առաջարկեց որ գնէ զՍարգիս՝ քեռորդի Պետրոսի Գետադարձի, և ասոր քողն ու գաւազանը՝ որ իր քովն էր, զրկեց առ նա: Սարգիս ալ հաստատեց աթոռը 'ի Հոնի Մարաշայ մօտերը, Փիլարեոսայ իշխանութեան տակ. որ նաև յաջորդ ունեցաւ յետ մահուանը՝ զԹէոդորոս Ալախօսիկ մեծանուն երաժիշտ վարդապետը:

Վկայասէր սրտանց չհաւանեցով ըրածին և եղածին, և գուշակելով ալ աւելի անպատշաճ գործեր յապագայն, իր հօրքորջ թոռը՝ Բարսեղ՝ եպիսկոպոս ձեռնագրեց Անոյ (1074), որ մեծ նշանակութիւն մ'ունէր՝ Հայոց մայրաքաղաքն ըլլալով, և իբրև իրեն փոխանորդ թողուց: Շատ ատրփներ ալ չանցած (1081) հաւանեցաւ որնա ալ այն կողմերու կաթողիկոս անուանի, ապագայ յու-

1 Կաթողիկոս հաստատելը թագաւորաց իրաւունք էր. Փիլարեոս բանաւոր իրեն սեփականեր էր այս իշխանութիւն ալ. և ոչ միայն Հայոց՝ այլ և Ասորոց կաթողիկոսներ հաստատեց, ինչպէս Աբտոն ըսուած մէկը, անկէ կաշառք առնելով. յետոյ զայն բռնի ձեռնադրող եպիսկոպոսը ալ կաշառքով հրաման առին սուրիշ կաթողիկոս մը ձեռնադրելու (1075), և այսպէս իրենք ալ մէկ ատեն չորս եպիսկոպոսապետ ունեցան: (Աստմ. Բ. 356—7):

սով իրեն յաջորդելու: Բարսեղ գնաց 'ի Հաղբատ
ու հօնօծեցաւ կաթողիկոս 'ի կաթողիկոսէն Աղուա-
նից, ներկայութեամբ մնացեալ թագաւորազանց
Հայոց: Քանի մը տարի ետեւ Վկայասիրի նոր
պանդխտութեանց ատենն՝ ինքնագլուխ իշխանք և
եպիսկոպոսունք ոմանք ուղեցին նոր կաթողիկոս
մ'ալ գնել, և հրաւիրեցին Վանայ երկրին եպիս-
կոպոսներէն. որոցմէ Վարադայ վանահայրն Պո-
ղոս յանձն առաւ, եկաւ, ձեռնադրեցաւ կաթո-
ղիկոս, և աթոռը դրաւ 'ի Մարաշ. բայց քանի
մ'ամսէ ետեւ զջալով ըրածին՝ դարձաւ 'ի տե-
ղը: Այս չփոթութիւնները տեսնելով Բարսեղ,
ժանդամայն և իր հայրագիր Վկայասիրին տկա-
րութիւնը՝ գնաց 'ի Պարսկաստան առ Մէլիքշահ
թուրքաց տիեզերակալ սուլտանն, և մեծ պա-
տուով և հրովարտակաւ դարձաւ. եկաւ 'ի Փոքր
Հայս (1090), մերժեց զթէոդորոս Ալախօսիկն, և
հաստատելով Վկայասիրի իշխանութիւնը և իրեն
փոխանորդութիւնը, յետ այցելութեան գլխաւոր
քաղաքաց՝ դարձաւ իր աթոռը՝ յԱնի (1092): Ահա
այս 20ամեայ չփոթ ժամանակն է (1070-90) յո-
րում պատմիչք մեր միանգամայն 4 և ինչուան 6
կաթողիկոս կը համրեն, մէկ տեղ համրելով Աղ-
թամարայ արքեպիսկոպոսն ալ. որք առանձինն
եպիսկոպոս կ'օծէին և միւռոն կ'օրհնէին:

Հիմայ Վկայասէրն վերջին անգամ Երուսաղէ-
մէն թախանձանօք հրաւիրուելով իշխանաց Հա-
յոց, մանաւանդ 'ի Գող Վասիլ ըսուած Հայոց
մեծ և բարեպաշտ իշխանէն, որ կը նստէր 'ի Քե-
սուն քաղաքի, Մարաշայ և Սեաւ լերանց միջոց,
գնաց նստաւ այս տեղի Արեգի և Կարմիր Վանաց
մէջ (1101). ուր և վախճանեցաւ յետ այսպիսի
40ամեայ հայրապետութեան (1105)¹: Սակայն

1 Վախճանած տարին ըստ ոմանց էր 1106. իսկ օրն
թուի 10 յունիսի. զի Մաթթ. Ուսհայեցի կ'ըսէ. « ի արե

ինչպէս իր եռանդն և վկայասիրութիւնն չէր պակասած ինչուան վերջը, այսպէս մտաց կամ հոգւոյն արաւետութիւնն ալ աւելի ևս լուսաւորեալ կ'երևի. իմանալով որ մօտեցեր է ժամանակն հանգուցեալ հայրապետաց կարգը գասուելու, կանչել տուաւ զփոխանորդը Բարսեղ յԱնիէ, և պատուիրեց որ նստի Շուգրի վանքերը, և երբ յետին հրաւեր մը հասնի՝ փութայ գալու իր վերջի փտակն ընդունելու: Քիչ ատենէ հասաւ հրաւերն. փութացաւ Բարսեղ հանգուցանելու ալեւորեալ հայրապետը, և տողքացեալ հասկը շանմարաննելու Կարմիր Վանաց եկեղեցւոյն մէջ, ուստից փոխադրեցաւ ի Մովս, և անկից ի Հռոմկլայ:

Ի՞նչ էին Գր. Վկայասիրի կտակած աւանդներն: — Երկու բան մեզի յայտնի է. մէկ մը նախալիշեալ Տօնամակին լրումը, զոր յանձնեց Կիւրակոս վարդապետի, և նա կատարեց: Երկրորդն աւելի մեծ և Թանկագին. ջուխտակ ահուկը կամ լուսածին մարգարիտք, զոր Քրիստոսի հարսին կ'ուզէր ընծայել. երկու եղբարք, գեռաբուսիկ զաւակք իր քեռորդւոյ՝ Ապիրատ իշխանին. մէկն Քրիստոսի, հազիւ 10ամեայ, միւսն Ներսէս իբրև քառամեայ: Ոչ այնքան սրեան ժառանգութեան ջանքով որքան աստուածային նախատեսութեամբ քաւչակեց ներանձնացեալ ծերունի հայրապետն՝ իր Թոռանց աղագայն և գերազանցութիւնը. գրեթէ մարգարէաբար կը տեսնէր կամ գիտէր, կամ գուցէ իրեն եղած էր այն հրեշտակային յայտնութիւնն, թէ Ներսէս՝ Շնորհալի պիտի ըլլայ. գուցէ և ինքնին կանխեալ այնպէս անուանէր զկայ.

« ամիս, յառաջին շաբաթն ամառն աղուհաթիցն, յաւուր
« շաբաթուս. որ կ'ըլլայ է օր Հոգեգալստեան. իսկ Վար-
« քան Պատմիչ Երեմիայ մարգարէի ասոնին շաբաթ օրը
կ'ըսէ, որ հիմա կարգով կ'ըլլայ օգոստ. 26:

սով իրեն յաջորդելու: Բարսեղ գնաց 'ի Հաղբատ ու հօնօծեցաւ կաթողիկոս'ի կաթողիկոսէն Աղուա-նից, ներկայութեամբ մնացեալ թագաւորազանց Հայոց: Քանի մը տարի ետեւ Վկայասիրի նոր պանդխտութեանց ատեն՝ ինքնագլուխ իշխանք և եպիսկոպոսունք ոմանք ուղեցին նոր կաթողիկոս մ'ալ գնել, և հրաւիրեցին Վանայ երկրին եպիսկոպոսներէն. որոցմէ Վարադայ վանահայրն Պօղոս յանձն առաւ, եկաւ, ձեռնադրեցաւ կաթողիկոս, և աթոռը գրաւ 'ի Մարաշ. բայց քանի մ'ամսէ ետեւ զըջալով ըրածին՝ դարձաւ 'ի տեղը: Այս շփոթութիւնները տեսնելով Բարսեղ, միանգամայն և իր հայրագիր Վկայասիրին տկարութիւնը՝ գնաց 'ի Պարսկստան առ Մէլիքշահ Թուրքաց տիեզերակալ սուլտանն, և մեծ պատուով և հրովարտակաւ դարձաւ. եկաւ 'ի Փոքր Հայս (1090), մերժեց զԹէոգորոս Ալախօսիկն, և հաստատելով Վկայասիրի իշխանութիւնը և իրեն փոխանորդութիւնը, յետ այցելութեան գլխաւոր քաղաքաց՝ դարձաւ իր աթոռը՝ յԱնի (1093): Ահա այս 20ամեայ շփոթ ժամանակն է (1070-90) յորում պատմիչք մեր միանգամայն 4 և ինչուան 6 կաթողիկոս կը համրեն, մէկ տեղ համրելով Աղթամարայ արքեպիսկոպոսն ալ. որք առանձինն եպիսկոպոս կ'օծէին և միւռոն կ'օրհնէին:

Հիմայ Վկայասէրն վերջին անգամ Յրուսաղէ-մէն թախանձանօք հրաւիրուելով յիշխանաց Հայոց, մանաւանդ 'ի Գող Վասիլ ըսուած Հայոց մեծ և բարեպաշտ իշխանէն, որ կը նստէր 'ի Քեսուն քաղաքի, Մարաշայ և Սեաւ լեւանց միջոց, գնաց նստաւ այս տեղի Արեգի և Կարմիր Վանաց մէջ (1101). ուր և վախճանեցաւ յետ այսպիսի 40ամեայ հայրապետութեան (1105)¹: Սակայն

¹ Վախճանած տարին ըստ ոմանց էր 1106. իսկ օրն թուի 10 յունիսի. զի Մատթ. Ուսհայեցի կ'ըսէ. « ի տրէ

ինչպէս իր եռանդն և զկայասիրութիւնն չէր պակսած ինչուան վերջը, այսպէս մտաց կամ հոգւոյն սրտատեսութիւնն ալ աւելի ևս լուսաւորեալ կ'երևի. իմանալով որ մօտեցեր է ժամանակն հանգուցեալ հայրապետաց կարգը գասուելու, կանչել տուաւ զփոխանորդը Բարսեղ յԱնիէ, և պատուիրեց որ նստի Շուղթի վանքերը, և երբ յետին հրաւեր մը հասնի՝ փութայ գտլու իր վերջի կտակն ընդունելու: Քիչ ատենէ հասաւ հրաւերն. փութացաւ Բարսեղ հանգուցանելու ալեւորեալ հայրապետը, և ատոգացեալ հասկը շանմարանելու Կարմիր Վանաց եկեղեցւոյն մէջ, ուստից փոխադրեցաւ ի Մովս, և անկից ի Հռոմկլայ:

Ի՞նչ էին Գր. Վկայասիրի կտակած աւանդներն: — Երկու բան մեզի յայտնի է. մէկ մը նախայիշեալ Տօնամակին լրումը, զոր յանձնեց Աիւրակոս վարդապետի, և նա կատարեց: Երկրորդն աւելի մեծ և թանկագին. ջուխտակ ահուճք կամ լուսածին մարգարիտք, զոր Քրիստոսի հարսին կ'ուզէր ընծայել. երկու եզրաքը, դեռաբուսիկ զաւակք իր քեռորդւոյ՝ Ապիրատ իշխանին. մէկն Քրիստոսի, հազիւ 10ամեայ, միւսն Ներսէս իբրև քառամեայ: Ոչ այնքան տրեան ժառանգութեան ջանքով որքան աստուածային նախատեսութեամբ քաշակեց ներանձնացեալ ծերունի հայրապետն՝ իր թոռանց առաջայն և գերազանցութիւնը. գրեթէ մարգարէաբար կը անանէր կամ գիտէր, կամ գուցէ իրեն եղած էր այն հրեշտակային յայտնութիւնն, թէ Ներսէս՝ Շնորհալի պիտի ըլլայ. գուցէ և ինքնին կանխեալ այնպէս անուանէր զկայ.

« ամիս, յառաջին շաբաթն ամռան աղուհացիցն, յաւուր
« շաբաթու ». որ կ'ըլլայ է որ Հոգեգալստեան. իսկ Վար-
« գան Պատմիչ Նրեմիայ մարգարէի ասոնին շաբաթ օրը
կ'ըսէ, որ հիմկու կարգով կ'ըլլայ օգոստ. 26:

տառ երախայն, և անտարակոյս ըլլալով անոր և երեց եղբոր՝ Հոգւոյն սրբոյ շնորհաց օթեան ըլլալուն, զոր յայանէր և իրենց շարժմունքն և բնաւորութիւնն և հասակէն վեր ցուցած զգաստութիւնն և հանճարն, անգարձ կտակի պէս պատուիրեց Բարսղի, որ սրբութեան գազարներու մէջ սնուցանէ այն երկու տառապանները, ինչպէս որ ինքնին զանոնք ծնողացմէ կորզելով իր ծնգաց վթայ կը մեծցընէր, և յետ իրեն՝ ինքն ալ կտակէ և յաջորդեցընէ իր և իրենց նախնի Լուսաւորչի աթոռոյն: — Անշուշտ եթէ իր երկար և անհաստատ ժամանակի կաթողիկոսութեան առեն թերութիւն ունեցեր էր, ասկէ լաւ աւանդով չէր կրնար ընուլ զայն: Այս յուսով և սրտի հանգըստութեամբ վախճանեցաւ Գրիգոր Բ., թողլով մեր ազգին և եկեղեցւոյ մէջ անանկ մեծանուն և պայծառ լոյս մը, որ իսպառ կ'աղօտացընէ իր ատենի անուանեալ օտարաթոռ կաթողիկոսները, և միակ օրինաւոր հայրապետ կը ճանչցուի, յաջորդ Խաչկայ Բի և նախորդ Բարսղի, և երկրորդ նահապետ Պահլաւունի հայրապետաց մերոց:

Դ.

Ապիրատ և ողորդք. — Ներսիսի Մկռնդ և Մկռնդ. — Վանորայք Սեաւ Լերին. — Ստեփանոս Կարմիր-Վանեցի Գիտնական Վդ. — Բարսեղ Կարողիկոս:

Վկայասիրին քեռորդին Ապիրատ, իր տոհմակից իշխանաց նման տեղէ տեղ փոխադրելով իշխանութեամբ, Մարաշու կողմերէ Մով կոչուած

ամուր բերդի մը մէջ հաստատներ էր իր բնակութիւնը. Թուրքաց զօրութեան և Յունաց տկարանալու ատենն էր. ամեն մանր իշխան՝ իրեն ամուր տեղ մը կը փնտռէր. Ապիրատ աւելի ամրացուցայ տեղս, պէտք եղած շէնքեր և վայելուչ եկեղեցի մ'ալ շինելով, որ յետոյ իր որդւոց հայրապետական աթոռ պիտի ըլլար: Հօն 'ի լոյս ընծայեցան Գրիգորիս (1096) և Ներսէս. ետքինս՝ յամի 1102, 'ի սկիզբն Թ գարամըտի Լուսաւորութեան ազգիս. այսինքն ամբողջ յետ 800 տարի անցնելու այն տարիէն՝ (302) յորում առաջին Պահլավունի հայրապետն եղաւ Լուսաւորիչ Հայոց, և իբրեւ ութ գար վերջը նոյն տարեթուին պարգեւեցաւ Շնորհալին Հայոց: Լուսաւորիչ համար պատմական աւանդութիւնն կ'ըսէ, թէ Ս. Թադէոսի հանգստարանին քով յԱրտաղ գաւառի յղացեալ ըլլայ. Շնորհալոյ համար ալ՝ եթէ այս անունս արգարեւ 'ի հրեշտակէ նախընծայեալ է, կըրնայ ըսուիլ հրաշախառն սկիզբ մ'ունեցած. և մի յայն մաքրակենցաղ և աստուածընտիր տնձանց՝ որք գերազանցօրէն կ'ըսուին յեկեղեցւոջ՝ յորովայն ընթրեալ որոց սրբութիւնն և շնորհքն՝ կենաց հետ սկսած է, և ուրիշ պակսութիւն կամ սքառ մը չեն ցուցած, բայց մահկանացու ըլլալն, եթէ այս աւելի պարծանք մը չէ այնպիսեաց, որք մարմին ունենալով անմարմնապէս կ'ապրին: Յիրաւի 'ի մէջ ընտրելոց և սրբոց ալ սակաւաթիւ են այսպիսիք. չեմք տարակուսիր որ մի է յայնցանէ և մերս Ներսէս, որչափ որ վարքն վկայութեամբ ժամանակցաց և մերձաւորսց, գաւառական աւանդութիւն և իր թողած գործքն կը նշանակեն մեզի. մի յայն անձանց՝ զոր նախախնամութիւնն դարէ դար կը խաւրէ յաշխարհ իր տանը մէջ մեծ գործ մը կատարելու, բազմաց փրկութեան պատճառ ըլլալու, և անանց յի-

շատակ և օգուտ թողլու յապագայն, յազգ և յեկեղեցի. — մի այն կարմիր և պայծառ հոգիներէն՝ որոց լոյսն և քերմութիւնն գրեթէ անհրաժեշտ կ'ազգէ մերձակայից, և կը տարածուի 'ի հեռաւոր ժամանակս. — մի այն կրակոտ միանգամայն և կակուղ սրտերէն՝ որք աստուածային սիրոյ յարմարագոյն ընդունարան մ'ըլլալով՝ յարմարապէս ալ զայն կը ծաւալեն ուրիշներու. — այն պիսի հոգիներ՝ որ առանձնական իմն հազորդիչ և յեղափոխիչ կնիք ունին և որոշուին նաև 'ի մէջ սրբոց և գովելեաց:

Ս. Ներսէս յաւազանէ ուրիշ անուն մ'ունէր առած, կ'ըսուի, բայց ոչ որ յիշեր է զայն. այնքան Շնորհալի կոչումն ամեն անուան տեղ բաւական սեպուած է. իսկ Ներսէս անունն քահանայ ձեռնադրութեան ատեն գրած է իրեն, կ'ըսեն, իր կաթողիկոս եղբայրն Գրիգորիս, 'ի յիշատակ Մեծին Ներսիսի Պարթևի (որուն հետ ալ զարմանազէպ նմանութիւն ունեցաւ քահանայապետութեան ժամանակին թուականներովը¹): Հագիւ կաթէ կտրուած՝ Ներսէս իր երիցագոյն եզրօր՝ Գրիգորիսի հետ, Մովսէս գղեսկէն տարուեցաւ իբրև բունէ հանած զոյգ ձագուց՝ առ պապն իւրեանց Մեծ Վկոյտսերն, որ այն ատեն Գող Վապի սահմանաց մէջ կը բնակէր. թերևս պատերազմի վախ կար տղայոց ծննդեան տեղը, ինչպէս որ յիշաւի քանի մը տարի վերջ ալ այլազգիք յարձակեցան հօն, հայրերնին վռնտեց զանոնք, այլ իրենց նախնի Գրիգ. Մագիստրոսի հօր՝ Վասակայ պէս՝ պատերազմէն ետև դարաւ.

¹ Մեծն Ներսէս նոտաւ կաթողիկոս յամի 563, + 'ի 373: Շնորհալին նոտաւ յամի 1166, + 1173. երկուքն ալ նոյն տարեթուի. հետեաբար երկուքն ալ միայն իբրև ութ տարի աթոռակալեցին:

նակալ Թշնամույ մը ձեռքով զսրնուելով մեաւ
(յամի 1111)։ Նոյն ատեններն վախճաներ էր
Գող Վասիլ մեծ իշխանն ալ, ասպնջականն Վկա
յասիրին և անոր Թոռնեկաց։ Բայց սա լաւ ձե-
ռաց յանձներ էր իր սաները. և անոնց մարմնա-
ւոր սնունդէն աւելի՝ մտաւորն և հոգեւորը հոգա-
լով, կրթել տուաւ գիտնոց և սրբասիրաց. որով
մեր հարազատքն՝ առնէ և ընտանիքը աւելի՝ ճանչ-
ցան վանքեր և վանականներ, եկեղեցիներ և քա-
հանայական դասեր. մարմնաւոր ծնողաց գգուան-
քէն աւելի՝ ընդունելով հոգեւոր դաստիարակաց
խնամքը. և կանուխկեկ յայտնուեցաւ՝ որ իրենք
երկնից՝ քան երկրի համար են։ Իրաւամբ կ'ըսէ
ուրեմն իր վարուց համառօտիչ մը, Թէ « Սնու-
ցանէին (զնա) և ուսուցանէին ամենայն բարեպաշ-
տու Թեամբ 'ի խանձարրոյ' առ սուրբ հայրապե-
տին Գրիգորի Վկայասիրի »։ Եւ Լամբրոնացին.

« Ի սառնգիայ փոքր հասակէ
Ի միանձանց սրբոց կոչէ.
Դաստիարակ օւսման կարգէ »։

Բայց Թէպէտև փափուկ ազայութի վեր միշտ
այսպիսի խոշորակեաց անձանց մէջ մեծցաւ և կե-
ցաւ Ներսէս, այլ իր ծննդեան և վիճակին յարմար
անձանց հետ ալ անպակաս կ'ապրէր, այս ինքն
իշխանազանց և եպիսկոպոսաց. արգէն իր սնած
տեղին համար կ'ըսէ Պատմիչ մը Թէ, « Տուն (Գող)
« Վասլին էր յայնժամ հաւաքարան Թագաւո-
րազանց և ազատաց Հայոց, և աթոռ հայրապե-
տաց »։ որով իրեն ազնուականութեան կնիքն
ոչ Թէ միայն ոչ ջնջեցաւ կամ բրտացաւ, այլ ա-
ւելի նրբագոյն ազնուութիւն մ'ունեցաւ. և հայ-
րենի ազնուականութեան հետ խառնուելով հո-
գեւոր մ'ալ արգարև շնորհալի կազմեցին զինքը ա-

մենայն կերպով. և ինչուան իր մեզի յիշատակ
Թողած գրուածներէն ալ՝ կրնայ նշմարուիլ ազ-
նուական հեզինակ մը: Ներսէս Գրիգորիսէ զատ
երկու եղբայր ալ ունէր, Վասիլ անդրանիկն, և
Շահան կամ Զօրավար՝ կրսերն. զանոնք Թողած
իրենց ծնողաց և աշխարհի օրինաց՝ Վկայասէր եր-
կու միջիններն ընտրեց նուիրել եկեղեցւոյ և իր
աթոռոյն յաջորդութեան. և այս բանիս յար-
մարցընել ուզեց զանոնք՝ սրբութեամբ վարուց և
գիտութեամբ գրոց: Արդէն իրենց բնակած տեղն
այն ատեն կենդրոն կամ սահման էր բաղմութե
միաբանակեաց սրբասիրաց և իմաստասիրաց:

Ասորւոց երկրին և Կիւիկիոյ միջոց Տօրոս լե-
րանց ընդարձակ Թե մը կը տարածի, ծանօթ 'ի
հին դարուց՝ Ամանոս լեռանց անուամբ, որք այս
ատեն Սեաւ Լէրինք կոչուէին՝ քարոտ երկրին
պոյնին պատճառաւ, ալ յետոյ և հիմայ Կեավուր-
տաղ. բնական ամրութեան համար հօս ժողոված
էին դարերով առաջ Ասորի և Յոյն կրօնաւորք և
ճգնաւորք, զանազան վանքեր շինելով քարանց
խորշերը. վերջի ատեններ աւելցան հօս և Հայք.
և իւրաքանչիւր իրենց լեզուաւ և ծիսիւ կը զբա-
ղէին ազօթից և ուսմանց. անոր համար և Սուրբ
Լեառն կոչեցաւ: Ինքնին Շնորհալին իր առա-
ջին մեզի հասած գրուածոյն մէջ՝ կ'ըսէ տեղւոյս
համար.

« Սնդ՝ ուր սրբոցն բնակք եղեալ
Եւ 'ի մարմնի հրեշտակացեալ,
Մշտամուռնչ փառաբանեալ
ԶԵրրորդութիւնն ամենօրհնեալ.
Ի վայելուչ յայն վայր եկեալ.
Ի Սեաւ մըթին լեառն անուանեալ.
Ուր են հոգիք լուսաւորեալ »:

Այնչափ բազմաթիւ էին վաճառքներ, որ երբեմն կայսերը Յունաց ազահուծեամբ ուղեցին կողոպտել զանոնք, կամ խաչաորները աղեղնաւոր գարձընել¹. և երբ Ա թաչակիրը առնոց սահմաններէն կ'անցնէին սոված, վաճառքը շատ պաշար տուին անոնց: Պիտանի հետազոտութիւն մը պիտի ըլլայ այս բազմաթիւ վանորէից մնացորդքը և հետքը քննել, որչափ որ անոնք և տեղը բռնող Թիւրքմէնից կամ նմանեաց գծաբուծիւնն թողու: Մեր պատմչաց քով հազիւ 10 կամ 12 անուան կը գտնեմք Ասորուց և Հայոց վանաց. մերայոց մէջ ամենէն անուանին էր Ասոր վանքն մօտ 'ի Քեսուն, իշխանանիստն Գող Վասլին, և անոր մօտ Արեգի վանքն (եթէ ոչ նոյն). այս էր գլխաւոր կայարան Վկայասիրին, և յետոյ Բարսղի կաթողիկոսի. ուր հեռաւոր կողմերէ ալ կու գային բանասերք՝ լսելու և սովորելու. և ինչուան ոմանք 'ի վարդապետաց՝ իրենց կարգը և պատիւը ծածկելով կ'աշակերտէին այս վանաց վարդապետաց. ինչպէս կ'աւանդեն անուանի Մըխիթար Գոշ վարդապետի համար:

Այսպէս ըրաւ և մեր պատմութեան կարեւոր՝ Ստեփանոս վարդապետ մը, որ շատ սրամիտ և սրբասէր ըլլալով՝ պատանեկութեան մէջ քահա-

1 Այս արեւելեան և ցամաքային Աթոս սրբազան լերին բարդաւաճանաց համար կ'ըսէ մեր ժամանակակից պատմչաց մէկն. « Տեսանէ (Ռոմանոս կայսր) անդ բազմութի վանորէից և զմենաստանս միայնակեցաց, որք 'ի մարմնի գոլով՝ զանմարմնոցն բերէին զնմանութիւն, որք միով պլծէիւ կամ բանկոնաւ շատանան... երկաթի բրդ 'ի ձեռն առեալ խոնջեալ աշխատին 'ի գարի սերմանեաց պատրաստեալ զօրապահիկն կերակուր... 'ի զլուի լերինն բարձրացեալ՝ Նախամարգարէին կաճառակից գոլով միշտ ընդ Աթոսուոյ խօսին...: Թաղաւորն ասէ. « Չէ ինչ պիտոյ աղօթք նոցա, այլ գերեցէք յամենայն վանորէիցն աղեղնաւորս՝ 'ի ծառայութիւն իմում Թաղաւորութեանս »: — Արիոտ. Լաստիվ. 2:

նայական աստիճան առեր էր և կը վարդապետէր
 իր երկրին՝ Մեծ Հայոց՝ մէջ, ուսկից այլադճեաց
 ասպատակութեան պատճառաւ հեռացեր եկեր
 էր հօս. և դեռ 18 տարեկան ըլլալով գիւրաւ
 կըրցաւ աշակերտ ձեանալ և վարպետ փնտռել:
 Բայց ոչ երկար տաեն. իմաստութիւնն և շնորհքն՝
 զինքը յայանեցին. իմացուեցաւ իր աստիճանն, և
 իր երկրին մէջ քարոզ ալ տալն, առանց գաւա-
 ղան կրելու: Վանքին բարեսէր ծերունի վարդա-
 պետք և հարք յորդորեցին որ իրենց գիմաց ալ
 քարոզ մը տայ. հնազանդելով կատարեց անոնց
 խնդիրքը. ամենուն զարմանքը շարժեց գիտու-
 թեամբն և վայելչաբանութեամբ, զոմանս սիրով
 և գովութեամբ, զոմանս ալ նախանձով. մինչև
 սկսան մեղադրել զծերերը, թէ ինչու թողուցին
 որ այգպիսի դեռահասակ քահանայ մը քարոզէ
 հանգիստապէս: Ինչուան Բարսեղ կաթողիկոսի
 տեանցը հասաւ ամբաստանութիւնն, այլ անկէ
 աւելի համբաւն. որ և յօժարութեամբ օր մը
 դալով այս վանքը, իբրև այցելութիւն ընելու,
 հետն ալ պատուաւոր եպիսկոպոսներ և իշխաններ
 առած, երբ շաբաթ օրը երեկոյեան ժամերգու-
 թենէն ետև քարոզ տալու կարգն եկաւ, ինչպէս
 օր այն ատեն սովորութիւն էր, վանականք խըն-
 դրեցին կաթողիկոսէն՝ որ իրեն հետ եկող վարդա-
 պետներէն մէկն քարոզ տայ. իսկ նախանձոտ-
 ներն կ'ըսէին թող ձեր աղայ վարդապետն խօսի՝
 որ լսենք: Փորձի ժամանակն հասած էր. հրամայ
 կաթողիկոսն ալ որ Ստեփանոս քարոզէ. և սա
 խօսեցաւ առանց զժարութեան, և այնպէս վայել-
 լուչ և առատաբան, մինչև նախանձողքն անգամ
 սկսան վախնալ իրենց ցուցած արհամարհանաց
 համար: Իսկ կաթողիկոսն, երբ եկաւ Ստեփանոս
 երկրպագութեամբ շնորհակալելու, ոտք ելլելով
 դրկեց իմաստութեամբ հասունացեալ վարդա-

պետը, իր ոսկեզարդ գաւազանը և մատնին գրաւ
անոր ձեռքը. այն օր կատարեալ վարդապետաց
գասը անցընելով զնա, իսկ երկրորդ օրը՝ եպիս-
կոպոս ձեռնագրելով, և Գոյ Վասլի իշխանու-
թեան տակ եղած տեղերը՝ իրեն (Թեմ տուաւ բռ-
լոր: Սանժանոս երբեմն այն տեղուանք պտրտե-
լով, երբեմն վանքերը նստելով սկսաւ համարձակ
վարդապետել և սովորեցընել. և քանի որ հասակն
առաւ՝ աւելի տարածեցաւ համբաւն, և շատերն
կը դիմէին իրեն աշակերտելու: Աղցերնուս նշանա-
ւոր վարդապետաց կարգն անցաւ՝ Սփեփուս կար-
թիւնէյի կամ Գիփական մականուամբ. (Թէ և մեզի
ծանօթ գրուած մը հասած չէ այս գիտնական և
վայելքաբան վարդապետէս. այլ ինչպէս գեղեցիկ
կը խորհրդաւորէ այս աւանդութեանս պատմողն,
« Ասաց ոմն յիմաստնոցն, եթէ ծածկեալ գիտու-
« (Թեան վարդապետի՝ բերան են աշակերտքն »):
Եւ ահա շաա աշակերտներէն զառ (որոց անուանքն
ալ ծածկուած են) կան չորս աշակերտք ծանօթք,
չորս արծաթի բերանք, որք մեր Ժի մեծանշան
գարուն գարութեան և գիտնոց պարագլուխք են,
և ամենէն ընտիր և յստակ հայկաբանութեամբ և
վայելքաբանութեամբ գրողք. Իգնատիոս եպիսկո-
պոս՝ Ղուկասու աւետարանի մեկնիչն, Սահգիս
վարդապետ, Կաթուղիկեայց (Թղթոց մեկնիչն, և
երկոքին Պահլաւունի հարազատքս՝ Գրիգորիս և
Ներսէս. որոց նման մաքուր և շնորհազարդ գը-
րողք կամ չեն եղած կամ շատ քիչ իրենցմէ ա-
ռաջ և ետե. և յետ Ե գարու Թարգմանչաց՝ ա-
նոնց հաւատար օրինակագիրք են հայերէն գը-
պրութեան:

Ահա այսպիսի մաքուր սրտով և մաքուր բեր-
նով անձի մը և նմանեաց գաստիարակութեամբ՝
ձեւացաւ մեր Շնորհալին. և իբրեւ արծաթեղէն
քուրայի մէջ (Թափուելով պայծառ ոսկի գուրս

ցողացաւ։ Այսպիսի ձեռաց մէջ՝ չէր տաքսիկուսիք
Բարսեղ՝ մեծ Վկայասիրին աւանգները լաւ տե-
ղաւորած բլլալու։ օր և զԳրիգորիս՝ հազիւ 15
կամ 16 տարեկան՝ քահանայ ձեռնագրեց։ և
սկսաւ պատրաստել աւելի բարձրագոյն ասաի-
ճանի, որոյ՝ իր անկարծելի մահուամբն՝ նա ժա-
մանակէն առաջ ալ հասաւ։ և հարկ եղաւ աշա-
կերտութեան խոնարհ աթոռակը թողուլ, և վար-
դապետութեան բարձրագոյն գահը բազմելով՝ իր
աստուածաշնորհ հանձարը բանեցնել, օգնու-
թեամբ իր վարպետ Ստեփանոս եպիսկոպոսի և
նմանեացն։ Բայց եղբայրն՝ Ներսէս՝ աւելի երկայն
ատեն աշակերտեցաւ, նոյն իսկ խնամօք և հոգով
իւր եղբօրը, որ թէ և իրմէ 6 կամ 7 տարով միայն
մեծ էր, այլ հիմայ հոգեւոր աստիճանաւն ոչ
միայն հայրացաւ այլ և հայրապետացաւ։ Յայտ-
նի էր որ երկու եղբարքն ալ Հայոց սրբազան ա-
թոռոյն համար կը պատրաստուէին, բայց չէր
կարծուեր այսքան շուտով։ Բարսեղ դեռ չէր
հասած Վկայասիրին ծերութեան։ և անոր պէս
միտք ունէր Յրուսաղէմ երթալու, յետ Վարդա-
վառի ասները կատարելու։ և ճամբան յանկարծ-
օրէն, և ցաւալի կերպով մը, փոխեցաւ յան-
գարձ ճամբայ։ Այս ասական հանգէսը կատա-
րելէն վերջը՝ տանեաց մը վրայ հանգչելու ատեն
իւր փոքրաւորօք, ասնիքն վար փլաւ։ և կամ շէնք
մը շինել տալով և դիտելով զայն՝ սիւն մը պր-
ծաւ կանգնողներուն ձեռքէն, և վրան ընկաւ։
կամ մէկ կամ մեկայլ կերպով զինքը վտանգեց՝ ի
մահ։ Երեք օր միայն ապրեցաւ։ Բայց այն օրե-
րուն՝ միակ կարեւոր գործ համարեցաւ շուտով
իրեն բերել տալ զԳրիգորիս, և մօտ գտուած ե-
պիսկոպոսաց և իշխանաց առջև՝ ձեռնագրելով
եպիսկոպոս, կամ (ըստ ոմանց) միայն տալով ա-
նոր կաթողիկոսական քօղն ու գաւազանը, ինչ-

պէս որ արքայ տարի առաջ կտակեր էր Մեծ Վկայասերն, և ամենուն հաւանութիւնն առնելով՝ վախճանեցաւ:

Յամին 1113 ամառուան մէջ, Գրիգորիս՝ այսուհետեւ Գրիգոր Գ, նստաւ յաթոռ Մեծի Վրկայասիրին, ինքն ալ Վկայասեր Փղբը, և յաթոռ նախահաւուն իւրեանց՝ Ս. Լուսաւորչին. ասոր թոռան և իր անուանակից Գրիգորիսի՝ որդւոյ Վրթանիսինման՝ պատանեկութեան մէջ այնպիսի գերազանց բարձրութեան հասած, դեռ հազիւ 18 տարեկան ըլլալով. որ որչափ ալ մերձաւորաց խորթ բան մը չէր երևեր, քնարելոյն սրբութիւնը և իմաստութիւնը տեսնելով, հեռաւորաց կրօնար դայթակղութիւն կամ արհամարհանք ըլլալ. տակայն բաց ՚ի Աղթամարայ կողմէն, ուր առաջուց ալ ինքնագլխութիւն մտեր էր, ուրիշ շատերու շփոթութիւն չբերաւ այս բանս. մէկ մը արգէն ծանօթ ըլլալով Վկայասիրին գիտաւորութեան, մէկ մ'ալ՝ ոչ անսովոր Հայոց մէջ ազգաւ ժառանգութեան նաև սրբազան կարգաց, և Լուսաւորչի ցեղին օրինակն ոչ միայն յայտնի՝ այլ և պաշտելի էր, ինչպէս որ քիչ մ'առաջ տեսանք: Սակայն մեղի ժամանակաւ հեռաւորաց, և ընդհանուր անաչառ դատողաց՝ դարձեալ անքնական և անընդունակ գործ մը կ'երևի, որչափ ալ անձինքն սիրելի են. և նոյն ինքն անոնց մերձաւորն արեամբ և արդեամբ և ժամանակաւ՝ Ն. Լամբրոնացին, կերպով մը մեղադրելով ազգաւ քահանայական պայազատութիւնը, կը յիշէ որ իր օրերն ալ կը խօսէին այս Գրիգորիսի դեռահասակ կաթողիկոսութեան, և Ներսիսի եղբայրական ընտրութեանն համար. թէ և ինքն ալ չիկրնար լռել անոնց անհամեմատ արժանաւորութիւնը: Այս բանիս համար էր որ հարկ համարեցանք քահանայական պայազատութեան վրայ խօսիլ:

Գրիգորիս կարողիկոս. — Աղրամարայ ա-
րուոյն ապստոսներու ինն. — Եղով Սևա-
շերին. — Երկրաշարժ. — Քահանայութիւն
Շնորհալոյ և ձգնութիւնք. — Ուսմունք և
գիտութիւնք Ներսիսի. — Շնորհքն կամ օծումն.
— Շարժագրութիւն. — Զարմանալի կերպ
Շարադրութեան. — Յատկաբանութիւն :

Շնորհալին 11 ասրուան էր երբ եղբայրն Հա-
յոց եկեղեցւոյն գլուխ բազմեցաւ: Մինչ ամեն
կողմ'ի Հայս նորոնձայ կաթողիկոսին կոնդաֆ-
ներն կ'երթային և հպատակութեան թուղթեր
կու գային, և գեռահասակ քահանայապետն հայ-
րենական և հոգեւորական ազնուականութեամբ կը
պատկառեցնէր զտեսողս, — վասն զի և բնական
վսեմ ձիրք և տեսիլք մ'ունէր, — լսուեցաւ Աղ-
թամարայ աթոռոյն ապստամբութիւնն: Սովո-
րաբար կարծուի թէ այս ասեմէն սկսած է այս
տեղւոյս առանձին կաթողիկոսութիւնն, որ շա-
րունակելով հասաւ մինչև մեր օրերը. սակայն
այն աթոռոյն հին դիւանքն կը ցուցնեն (եթէ
անստուգութեամբ հնարուած չըսուին) որ Ժ գա-
րու սկզբէն սկսած է Աղթամարայ' թէ ոչ ինք-
նագլխութիւն գտնէ առանձնաշնորհութիւնն: Երբ
Արծրունեաց և Վառպուրականի նախարարն խո-
րագէտն և փառասէր Գագիկ' թագաւոր եղաւ
երկրին, ուզեց որ ինչպէս ինքնագլուխ քաղաքա-

կան տէր, այսպէս ալ եկեղեցական գլուխ մ'ունենայ իր երկիրն. և հաւանութեամբ Բագրատունի թագաւորին Հայոց՝ Գէորգ կաթողիկոս զեղբորորդին Քաղկայ Սղիսէ՝ ձեռնադրեց (յամբ 921) եպիսկոպոսապետ բոլոր Վանայ ծովուն չորս բոլոր սահմանաց, հարաւային կողմէն ալ ինչուան 'ի Ճուլամերկ և 'ի Մուսուլ ընդարձակելով անոր թեմերը: Սղիսէէ ինչուան 'ի Բաւիթ՝ որ մեր Գրիգորիսէն ապստամբեցաւ՝ երկու գարու միջոց 20 եպիսկոպոսապետք կը համրուին յանուանէ: Շատ հաւանակած է Քաղկայ ուղածն. այլ եղածն՝ թուի թէ ոչ բոլորովն ինքնազլուի և ազատ կաթողիկոս էր. վասն զի անկարելի է որ Հայք և իրենց բնիկ կաթողիկոսն հաւանէին այս բանիս. այլ այնպիսի մեծ պատուով և ընդարձակ թեմով եպիսկոպոս մը դրուեցաւ Քաղկայ թագաւորութեան մէջ յԱղթամար, ինչպէս երբեմն էր Սիւնեաց եպիսկոպոսն կամ Մարգպետականն: Հարկաւ այնպիսի ընդարձակ երկիր քանի մ'եպիսկոպոս ալ ունէր, որոց գլուխն էր Աղթամարայն՝ իբրեւ արքեպիսկոպոս կամ մետրապօլիտ. այլ թէ ինքնին եպիսկոպոս ձեռնադրելու իշխանութիւն ունէր՝ տարակուսելի է, մանաւանդ թէ չէ ընդունելի: Արծրունեաց թագաւորութիւնն դար մը քչեց. երբ զերջին թագաւորն Սենեքերիմ՝ ընտանեօք և ձիաւորօք փոխադրեցաւ 'ի Սեբաստիա, հարկաւ նըւաղեցաւ իր թողած երկրին եկեղեցական աթոռն ալ, թէ և դեռ երբեմն իր արքունի ցեղէն եպիսկոպոսք ալ նստան Աղթամարայ աթոռը, որ ջանաց միշտ իր մեծապատուութիւնը պահել. և անշուշտ ասոր համար էր որ Փիլարեա բռնաւորն այս կողմէս կաթողիկոս հրաւիրեց՝ փոխանակ Վկայասիրին, և գոնէ քիչ ժամանակ մը բերուաւ ու նստուց իր սահմանները: Յայտնապէս այս մեծ

Հայրապետին (Վկայասիրի) ատեն կ'երևի Աղթա-
մարայ կամ Վարազայ եպիսկոպոսին գլուխ շար-
ժեն, որ առանց նախընթաց պատճառի կամ
համարեալ իրաւանց՝ չէր կրնար ըլլալ։ Այսպի-
սի իրաւանց մէկն ալ կը սեպէին՝ Վահան կաթո-
ղիկոսի Անիէն փախչելով գալ և նստիլ այս կող-
մերս. և հօն մնացած ըլլալն շատ մը թանկ նըշ-
խարաց Ս. Լուսաւորչի, և այնպիսի բաներ, (ինչ-
պէս քօղ, դաւաղան, և այլն) և Հռիփսիմեայ նըշ-
խարաց, որ միշտ կաթողիկոսի քով կը պահուէին։
Արդ այսպիսի նախընթաց պատճառաց վրայ ա-
ւելցընելով հիմու Ս. Թաշի եպիսկոպոսն Գա-
ւիթ, նորոնծայ կաթողիկոսին անկատար հասա-
կը, յայանապէս գլուխ քաշեց, և քանի մ'օւրիշ
եպիսկոպոս ալ հաւանեցընելով՝ զինքն օծել տուաւ
կաթողիկոս, ոչ թէ միայն իր տեղական աթոռոյն,
այլ գուցէ և բոլոր Հայոց. թէպէտև Գագկայ իշ-
խանութեան սահմաններէն անդին չանցաւ իր
բռնաբարեալ իրաւունքն, մանաւանդ աւելի ամ-
փոփ էր, և ևս աւելի ամփոփեցաւ յետոյ։ Սա-
կայն պատճառած շփոթութիւնն հարկագրեց՝ որ
մեր Պահլաւունի կաթողիկոսին քով ազգային
եկեղեցական ժողով մ'ըլլայ, և եղաւ յաջորդ
տարին, 1114։

Շատ փափագելի էր այս ժողովոյս գէպքն և
կանոնները գիտնալ, վասն զի շատ կարեւոր բա-
նէր սահմանուած կարծուին հօն. այլ ժամանա-
կակից պատմիչ կամ պատմութիւն մը չէ հասած
մեր ձեռքը. այսչափ միայն կ'աւանդեն, և նոյն
ինքն Շնորհալին մեր, որ այն ատեն տղայ գիտող
մ'էր, և յետ 50 տարւոյ իր մէկ գրուածին մէջ
կը յիշեցընէ, որ 2500 անձէ աւելի էին ժողովա-
կանք (հաւանօրէն 'ի սահմանս Կարմիր վանաց),
եպիսկոպոսունք, իշխանք, վարդապետք, վանա-
հարք և արժանաւոր վանականք Ս. Լերինն. որք

Պարան հաւանութեամբ՝ ապստամբ և անկեան համարեցան զԻսաիթ և իր հեռեողքը։ Եւ օրինաւոր կաթողիկոսի հաստատութեան համար՝ ըստ ամանց այս ժողովքիս մէջ սահմանեցաւ, որ հարկաւորապէս ընտրութեանը ներկայ գտուն կամ գրով հաւանութիւն տան ուրիշներէ զատ՝ այս չորս մեծաթոռ եպիսկոպոսունք. Խ, Բլնոյ, անշուշտ մեր Պահլաւունեաց հայրենի աթոռն ըլլալուն համար, ուր փոխադրած պէտք է սեպել Այրարատայ եպիսկոպոսի աթոռն. Բ, Հազբատայ, զոր գեռ քիչ տարի առաջ Բարսեղ կաթողիկոս հաստատեւ էր բարձր պատուով, ՚ի շնորհս Հայ-Աղուան Թագաւորաց տեղւոյն. Դ, Արտազուն կամ Թագէի վանքի եպիսկոպոսն, որ հին Մարդպետականի յաջորդն կրնայ կարծուիլ, և սա էր երբեմն նախագահ եպիսկոպոսաց Հայոց. Դ, Սիւնեացն, որուն անցեր էր նախագահութիւնն՝ վերցունելով ՚ի Մարդպետականէն։ Ոմանք ասոնց մէկուն տեղ՝ Ռշտունեաց եպիսկոպոսը կը ժողովունեն, որ ըսել կ'ըլլայ նոյն իսկ Աղթամարայ աթոռակալն։ Շատերն կը յիշեն այս սահմանադրութիւնս. բայց ինչպէս անտարակոյս չէ այս ժողովիս մէջ կանոնուիլն, նոյնպէս ալ տարակուսելի է թէ յաջորդ կաթողիկոս ընտրութեանց մէջ պահուած է միշտ կանոնն թէ ոչ։ Սակայն Ալթամարայ կաթողիկոսութիւնն ինքնազուրի մնաց անկէ ետե մինչև մեր օրերը, և յետ Իսաիթի հետ զհետէ ԾԶ կաթողիկոպք նստած են մինչև ՚ի տարաբաղդն Պետրոս Պիւլպիւլ, որ յամի 1864 կ'ընեց կեանքը։

Սեաւ Լերին ժողովոյն տարին, նոյեմբեր ամսոյ 29ին, բնական և անհեղ դիպուած մ'ալ հանդիպեցաւ հօն և մերձաւոր սահմաններ. սաստիկ երկրաշարժ մը, որ բաց ՚ի նիւթական շինուածոց՝ 40,000 մարդկան մահ պատճառեց. քանի ժը

վանքեր և եկեղեցիներ ալ կործանեցան, որոց մեկուն մէջ 30 միաբանք և երկու վարդապետք ժամասացութեան ատեն՝ փլած շէնքին տակ մնացին: Այս սոսկալի պատահարին ականատես և ազատողներէն մէկն ալ մեր մանկահասակ Շնորհալին կըրնայ ըսուիլ, որոյ նրբազգած մտաց վրայ հարկաւանանկ տպաւորութիւն մ'ըրած է, որուն անդրադարձութիւն կըրնանք սեպել իբրեւ 40 տարի ետեւ ստորագրած աշխարհքիս աւերածը, Յիսուս-Որդի քերգուածին վերջերը.

« Յորժամ տարեըբըս դըղըրդին », եւ այլն:

Շնորհնծայ կաթողիկոսն՝ որ հայրաբար և եղբայրաբար կը խնամէր իր հարազատը, չուշացաւ իրեն պէս զայն ալ սրբազան աստիճանաց բարձրացընելու. և հօս ալ տարիքն տեղի տուաւ գիտութեան և սրբութեան: Շնորհալին գէթ իբրեւ 17-18 տարեկան քահանայ ձեռնադրուած պիտի ըլլայ. թէ և չի յիշուիր որոշ տարին. սակայն նոյն ինքն Ներսէս իր առաջին գրաւոր երկասիրութե մէջ, որ է Վիպառանդութիւնն, գրած յամի 1121, իր կենաց 20դ տարին, կը ծանուցանէ որ արդէն քահանայ էր. մանաւանդ թէ վկայէ գեռաբոյս հասակի մէջ քահանայանալն ալ խնամօք և ձեռօք եղբօրը.

« Մինչեւ յարբուներս հասուցեալ,
Եւ քահանայ ձեռամբ օծեալ.
Երկնաւորին Հօր նըւիրեալ
Եւ Միածնին իւր ընծայեալ:

Եւ յետ քանի մը տող ալ խոնարհութեամբ զինքն անարժան գրելու այսպիսի սուրբ աստիճանի, կը յաւելու յուսով ջանալը՝ համեմատ գտուելու այն վիճակին.

Միայն ի յոյսըն յուսացեալ,
 Ի Բարձրելոյն աջ զօրացեալ.
 Զի յայսցանեաց ի բաց տարեալ՝
 Զիս ի բարիսըն փոփոխեալ »:

Ո՛րչափ սիրալի էր տեսնել 22-23 տարուան կաթողիկոս մը ալէգորդ եպիսկոպոսաց և վարդապետաց գլուխ կեցած՝ Աստուծոյ սուրբ սեպանոյն պատարագ և պատարագիչ ընծայելիւ հրեշտականման պատանեակ հարազատը, որ իր հոգւոյն փնիքը կ'ընդունէր յԱստուծոյ և յեղբօրմէն: Ասելի ալ սիրալի և սրբալի էր տեսնել նորընծայ ամբշկոտ շնորհազարդ քահանայն՝ գեռ հասակին ածման չտփը չլըցած, հրեշտակներէ բարձր խորհրդոց մէջ մանեւ և կատարել, և կատարել արժանաւորապէս, որչափ որ հողեղէն մարմին կըրնայ արժանաւորիլ, իր հոգութիւնը թէ ոչ իսպառ թօթափելով, գոնէ անոր երկրպարշու-թենէն ազատելով, կամ կռուելով ազատելու և թեթեւալու: Եւ յիշաւ ի քահանայութիւնն ընդունելով՝ Ներսէս՝ հարկ սեպեց ի յոյսն յուսացեալ և Բարձրելոյն աջով զօրացեալ առաւել քան զառաւել « ի բարիսըն փոփոխեալ »: Իր զգուշաւոր և առաքինի վարպետներէն և դաստիարակներէն աւելի ինքն իր վրայ զգուշանալով, խստանալով, ինք զինքն յորդորելով և կրթելով, ճգնութեամբք և տքնութեամբք. ինչպէս իր համանունն և համանմանն շատ մասամբ՝ Ներսէս Լամբրոնացի՝ կը գրէր անոր վրայօք. թէ երբ քահանայութեան

« Յայս պատիւս նախ ելանէ,
 Ճգնողական կիրքս կըրէ.
 Պայծառ զմարմին իւր չարչարէ.
 Ի յանդադար պահըս ճնշէ.

Նոյն ազօթիցըն պարապէ .
Զանձն 'ի Փրկչին խաչ հեղուսէ .
Պատարագել ոչ գադարէ ,
ԶՅիսուս ընծայ Հօր նըւիրէ » :

Ճմարիտ վկայութիւն 'ի փորձ անձնէ . որոյ նման
և արձակաբան պատմիչ վարուց Սրբոյն՝ զմայլ
մամբ կ'ըսէ . Թէ ինչպէս « Անմարմնաբար և առ-
« տուածայնապէս սպասաւորեալ մեղսաքաւիչ և
« կենարար սուրբ խորհրդոյն , օրինակ բարեաց
« ապր զանձն բազմաց , և նախանձեղի լինէր ող-
« ջախոհ մոլորացն 'ի բարիս : Քանզի վառեալ էր
« ամենեւեմ 'ի հօւր սիրոյն Աստուծոյ . և ոչ ինչ
« էր 'ի մարմնական գիջութեանց և 'ի մոլեկան
« զբաղանաց՝ որ կարէր շիջուցանել զայնպիսի
« բորբոքումն » :

Անշուշտ , ինչպէս որ տարևոր եպիսկոպոսուհք
և առաջնորդք Գրիգորիսի վսեմական ծանրութե-
նէն և ղգաստութենէն պատկառելով՝ իրենց լիա-
կատար կաթողիկոս մը կը ճանչնային զնա , այս-
պէս երիցագոյն քաջանայք և միտնձուհք՝ իրենց
պատկառելի օրինակ մը՝ զՆերսէս : Իսկ ինքն նաև
աւելի տարւօք յառաջելով ալ՝ դեռ աշակերտ և
համբաւ և տգէտ կը ճանչնար զինքը , ինչպէս իր
Վիպասանութեան սկիզբը կ'ըսէ .

« Զի հրահանգից վարժարանի
Զեմ տակաւին ներկուռ բանի » ,

և վերջն ալ կը կնքէ .

« Կատարեցաւ բանըս չափեալ
ի համբաւէ նըւաստացեալ » :

Թուի Թէ ոչ միայն վարուցը վըսյ կը սքանչանա-
յին տեսողք , այլ և այնպիսի վարք ստանալու

կերպը կ'ուզէին սովորել: Այլ չէ հաւաստի ինչ որ մեր պատմահայրն Չամչեան կարծէ (Գ, 86) թէ քահանայութեանն առեն գրած ըլլայ Շնորհալին Ճգնողական վարուց վրայոք գիրք մը¹:

Աղօթից և ուսմանց ապաստանաց մէջ սնեալ և գրեթէ ծնեալ, բնութիւն եղաւ իրեն ասոնցմով իր հոգին և միտքը կրթել, և այսպիսեաց ախորժիլ: այլ փափաքէր մասաց թեւերն ալ արձըկել, անոր յարմար տեղեաց և իրաց վրայ գեգերիլ: և մեղուաբար քաղել իմաստութեան մեղք ու ծաղիկ: Կը համարձակի յայտնելու այսպիսի բերումը և նաև զրկումը:

« ՅԱթենականն քաղաքի՝
Զանձն իմաստիւք ոչ կրթեցի »:

և կը յիշէ՞ հին Յունաց գերագոյն հանճարները,
և անոնց հետեւելու նախանձը:

« Ուր լըսարանն Պղատովնի,
Եւ չափ ոտիւք Հոմերովնի.
Ուր ստորոգողն Արիստոտէլ,
Տասըն բանիւ գըրօզն Եի.
Ուր հոյլք ամեն հըռետորի,
Ժողովարան ճարտասանի,
Ներհըմտութիւն քերականի² »:

¹ Լամբրոնացւոյ բռածը « Ճըգնողական կիրքս կըրէ », ուրիշ օրինակի մէջ կարդալով Գրեթ Գրեթ:

² Նաև 47 տարի ետեւ առ Մանուէլ կայսր գրելով ցաւօք կը յիշէ լաւ վարժարաններ և ձեռնառուներ չունեալն այն ատեն 'ի Հայս. « Ուր մեր վարժարանք 'ի թա- « գաւորական պատրաստեալ հրամանացն. և կամ յոյս « փառաց և պարգեաց՝ յառաջացելոցն յիմաստս, որ մա- « նաւանդ մանկաբարոյից՝ են առաւելագունի պատճառ « փութոյ կրթութեան »:

Սեաւ Լերանց վանորէից մէջ արդարեւ կային իրեն վարդապետք հմուտք և վայելչագիրք, ինչպէս գիտնականն Ստեփաննոս, և մեծ Վկայասիրին ատեն և վերջը յիշեալք Մեղրիկն, և Մատթէոս, և Կիրակոս Տօնամակաց աւարտողն, և այլք. սակայն հարկ է խոստովանիլ որ ոչ միայն այն ըղձացեալ նրբամիտ հելլենական Պղատոնք և Արիստոտէլք չկային, այլ և անոնց հասնելու ճամբան ալ շատ բանուկ չէր, այսինքն յունական դպրութի չկար. և նոյն իսկ յիշեալ գիտուն և գրագէտ վարդապետք ԺԲ արծաթի դարուս, կամ քիչ կամ ոչ գիտէին յունարէն լեզու, յորում գեռ շատ տեսակ գիտութեանց գրքեր գտուէին. այլ անոնց Ս. Հարց գործերն մեծաւ մասամբ հայերէն թարգմանուած ըլլալով 700 տարուան միջոց, և այն վանորէից մէջ ալ Ժողոված՝ թէ միանձանց և թէ մեր երկու Վկայասէր կաթողիկոսանց ջանքով, տեղւոյն բանասէրք և գրասէրք ալ այնպիսի թարգմանութեամբք, և անոնց հետեանօք մեր բնիկ Հայ վարդապետաց շարադրած գրքերով իրենց ուսում և պարապմունք կ'ընէին. և եթէ շատ տեսակ գրոց և ուսմանց չէին կըրնար զբաղիլ՝ այն քիչ տեսակները ստէպ կարգալով և քննելով լաւ կը թափանցէին անոնց մտաց, կը սեփականէին անոնց խօսքերը և ընտիր շարադրութիւնը. որով և իրենք ալ չափաւոր հմտութեամբ և յըստակ լեզուով հաւասար նախնեաց կամ քիչ պակաս՝ կը գրէին: Ասով մեզի գրեթէ 800 տարի հարազատ հայկաբանութեան պայծառ վտակ մը հոսեր և հասուցեր են. իսկ գիտութեան աստիճանն հասարակօրէն չէ բարձրացեր. այլ առանձնակտն անձինք յոյն և արաբացի կամ պարսիկ դպրութեան ետէք ըլլալով կըրցեր են տւելի զարգանալ մօթք և բանիւ, նոր գիտութեանց համտեսել և ուրիշներու ալ համտես ընել: Ինչ

պէս յետ մեր ոսկեզննիկ Թարգմանչաց Ե գարսւ,
Պետրոս Քերդող Սիւնեաց (Զ գար), Անանիա Շի-
րակացի (Ե), Յովհաննէս Իմաստասէր (Ը), Ստե-
փաննոս Սիւնեցի (Ը), Յովհաննէս Բժիշկ (Թ),
Գրիգոր Մագիստրոս (ԺԱ), Սարկաւազ Վգ.
(ԺԱ-ԺԲ), Մխիթար Հերացի (ԺԲ), և այլն: Այս
պիսիք սակաւաթիւ են մեր գարութեան մէջ-
գուցէ և շատ համարձակելի չէր անոնց՝ վարդա-
պետել արտաքին գիտութիւններ վանորէից մէջ.
ուստի և այս Սուրբ լերանց բազմաթիւ վանից և
վանականաց մէջ ալ հազուադիւրս պէտք է հա-
մարիլ յուսագէտները, մանաւանդ լաւ գիտցող-
ները. որով և մեր կրսեր Վկայասէրն և Շնորհա-
լին՝ իրենց նախնեաց՝ Գր. Մագիստրոսի և անոր
որդւոյ մեծ Վկայասիրին՝ առաւելութիւնը չու-
նեցան յայսմ մասին. գուցէ քիչ մը գիտէին յու-
նարէն, այլ ոչ կատարեալ հասկանալու և Թարգ-
մանեչու չափ. ապա թէ իրենք ալ Բ Թարգմա-
նիչք կ'ըսուին, երկրորդ ձեռքով են Թարգմա-
նիչք, այսինքն ուրիշ լաւ յուսարէն գիտողաց
ձեռք Թարգմանել կու տային, և իրենք զհայե-
րէն շարագրութիւնը կը կոկէին և վայելացընէին.
ինչպէս վկայէ ինքնին Շնորհալին Ս. Սարգսի վկա-
յաբանութեան և ուրիշ քանի մը Թարգմանու-
թեանց յիշատակարանաց մէջ. այսպէս կ'ընէր
երբեմն կամ ընել կու տար Մեծ Վկայասէրն ալ:

Արդ հարկաւ մեր Շնորհալւոյն ուսմունքն և
վարժքն եղան աւելի հոգեխառն գիտութիւնք
քան արտաքինք, եկեղեցական քան քաղաքա-
կան. Աստուածաշունչ գրոց և Ս. Հարց վարդա-
պետութիւն և մեկնութիւն, եկեղեցւոյ և սրբոց
պատմութիւնք, կանոնաց և կարգաց հմտութիւն,
չափ մը տոմարագիտութիւն և անոր նմանքն, և
բաժնաութիւն եկեղեցական, և վայելուչ շարա-
գրութիւն արձակ և ոտանաւոր բանիւ: Ասոնց և

այսպիսեաց մէջ ալ լաւ հմտանալ՝ բաւական գիտութիւն և իմաստութիւն էր. և ահա մեր Շնորհալին ոչ միայն յառաջացեալ՝ այլ և գերազանցեալ կ'երևի ասոնցմով, ոչ միայն քան զժամանակակիցսն, այլ և քան զբազում նախնիս. և յայտ է իր մեծ ձիրքն և մեծ շնորհքն, կամ մէկ մեծ պատճառն Շնորհալի ըլլալու և ըսուելու:

Այսպիսի շնորհք՝ լոկ աշակերտութեամբ կամ երկայնմտութեամբ չէր վաստակուեր. Ներսէս ասոնց վրայ ունէր բնական և կրթական սրամտութիւն կամ խորամտութիւն և ջանք. և 'ի վերոյ աւմենայնի՝ մեծ ամփոփումն մտաց և վերաբերութիւն մը՝ առ Աստուած. « ամենայն տուրք բարիք և պարգեք կատարեալք 'ի վերուստ են իջեալ առ 'ի Հօրէն Լուսոյ » ըսուածը՝ գործով ալ խնդրելով: Իր գրուածքը քննութեամբ կարդացողն չի կրնար չհամոզուիլ այս բանիս և չզգալ երկնային օծում մը՝ Ներսիսի որ և է գրուածոց մէջ. որոց ամենէն նշանաւոր կերպարանքն և ոճն՝ այս խնկ օծեալ կամ շնորհազարդ ըլլալն է: — Իրեն հագուոյն հաղորդն և թարգմանիչ Լամբրոնացին՝ այսպէս կը վկայէ, յետ յիշելու անոր քահանայանալէն ետև ըրած կրթութիւնը. թէ յԱստուծոյ

...« Փոխան պարգեւ հայցէ
ԶՍողոմոնին զմըտաւ ածէ,
Իմաստութիւն և Բան, ասէ,
Ի սուրբ Հոգւոյդ՝ ինձ ընձեռէ:
Հաշտ և համբոյրն (ՍԾ) ընդ այս հաճէր,
Զփափագ ըզձիցըն կատարէր.
Իմաստ բանի անչափ շնորհէր,
Խորոց քննօղ զնա յօրինէր »:

Ամենայն մասն կամ յատկութիւնք գիտութեան կամ վարժութեան զարգացեալ և վայե-

լսւչ էին 'ի Ներսէս. մաքրութիւն մաածման, ազնուութիւն բացատրութեան, յստակութիւն լեզուի, վայելչութիւն խօսուածքի. որուն վկայեն իր վարքը գրողք: Նաև գեղեցկութիւն նիւթական ձևագրին. զի

« Որպէս հօրանս ուլուց ցուցաւ
Գեղեցկադիր գիրն կարգաւ »,

կ'ըսէ Լամբրոնացին. այծից ձագերու նմանցընելով սեւագիր տողերը. զոր աւելի պարզէ արձակաբանն. « Գրէր և շարժագրութիւն գրոյ, հրաշա-
« տեսակ և վայելուչ 'ի զանազան իւրոյ, որպէս աս.
« տուածային մատամբ շարժահիւստաւ. և գիծք
« շնորհակիր և աստուածաներկ մատանցն, և
« բանք հոգեշարժք լեզուին՝ արտաբերեալք 'ի
« յոքնահանձուր մտացն, օտար և գեր 'ի վերոյ և.
« րևէին մարմնականաց գիտութեանց և իրաց:
« Քանզի ոչ ունէր 'ի մարդկանէ, և ոչ 'ի ձեռն մար.
« գոյ, այլ 'ի ձեռն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ.
« որոյ մաքրեալ և յարդարեալ էր զհոգի և զմար.
« մին և զմիտս, աստձար և բնակարան համագոյ
« Երրորդութեան »: Տպագրութիւն չեղած ատեն
« 'ի հարկէ պէտքն կը ստիպէր ձեռք ընդօրինակել
« գրքերը. բայց Շնորհալին և իր նմանիքն՝ աւելի
« գրոյ իմաստները գիւրաւ իրենց միտքը տպաւ.
« րելու համար՝ կ'օրինակէին. ետհա սա ինքն իր
« յառաջացեալ կենաց ատենն ալ կ'օրինակէր նաև
« շատ հեղ կարգացած Ս. Գիրքերը. ինչպէս յամին
« 1149 Սողոմոնի գիրքերը օրինակելն յայտնի է՝ ա.
« նոնց վրայօք գրած ոտանաւոր յիշատակներէն:
« Մենք չենք արժանաւորած այն ճորհալիւ և աս.
« տուածաներկ մատանց նիւթական շարժագրու.
« թիւնը տեսնելու և համբուրելու. այլ բանական
« վայելչագրութիւնը կամ շարագրութիւնը՝ ամե.
« նայն հայագէտ կրնայ այսօր ալ կարգաւ և վկա.

յեւ, ինչ որ անոր վարքը գրող հին հեղինակն կ'ըսէր շատ յարմարապէս. « որպէս 'ի Ճախարակս « Ճարտարաց քերեալ՝ անգէզ և անգծական բա- « յիւք »: այսինքն այնպէս յստակ, կոկ, ան- խայթ, և անոյշ էին շարագրութիւնքն, որպէս թէ Ճախարակէ անցած յղկած կ'ըրած: « Եւ զի « վայելուչք և զորկագոյնք էին ասացեալքն առ « 'ի նմանէ, և Հոգւով սրբով լի, այնր աղագաւ « յօժարապէս 'ի միտ առնուին զնոսա. զի իբրեւ « աղիւ համեմեալք էին »:

Հարկ է մեզ իր թողած գրուածոց հետ՝ ժա- մանակու մօտ եղողաց այսպիսի վկայութիւններն աւ լսել, որպէս զի լաւ ճանչնանք մեր Ներսիսի շնորհաց ճառագայթները կամ աղբիւրները. զոր եթէ ուզենք ռամկաբար եղեմական չորս գետե- րու նմանցընել, պէտք է չորս վտակ ճանչնալ՝ իր հոգւոյն սրբութիւնը, մտաց նրբութիւնը, բա- րուց ազնուականութիւնը և արտաքին մարմնա-ւոր ձիւքերը. որք 'ի մի խառնեալ՝ յորգորեցին գետ մը, որոյ մեծագոյն մասն արգ յանմահու- թեան ծովը թափած կը վերտայ, փոքրիկ մաս մ'ալ երկրաւոր յիշատակաց մէջ անմահանայ: Ինչպէս որ հոգեսիրութեան հետ խառնած էր ուսումնասիրութիւնը, այսպէս անոր հետ ալ մըշ- տատեւ եղաւ 'ի Ներսէս. կրնայ ըսուիլ թէ խօ- տելու սկսած տտենէն սկսաւ և կարգաւ, քիչ ա- տենէն և գրել, և այս մինչեւ 'ի վերջ կենացը ա-ւելի քան զՅՈ տարի լոկ գրելով. և այն նաև այն- քան պաշտօնական հոգոց և զբաղմանց մէջ. ուր եթէ քիչ մ'ողի առնըլու ժամանակ գտնէր՝ կար- գալով, գրելով և քննելով կը սպառէր զայն. զի

« Յիմաստից փորձ մըտեալ էր,
Միշտ ընթերցմանըն պարապէր,
Եւ հապ խորին բանից լինէր »:

կ'ըսէ Լամբրոնացիք: Իսկ եթէ քիչ մ'ուշեցի ընդ-
արձակ ատեն գտնէր, այսինքն նուազ հոգ և ըզ-
բազանք 'ի կաթողիկոսարանի, իր եղբօր օգնա-
կանութեան տարիներուն, կը խնդրէր որ առանձ-
նանայ տեղ մը, և ազատօրէն պարապի գրելու և
կոկելու գրուածը, այն վերոյիշեալ ճարտար ճա-
խարակէն անցընելու, կամ ըստ Լամբրոնացւոյն՝
յունական ընտրաբանութեւ շարագրելու, վասն զի
եթէ Յունաց լեզուն չէր գիտեր, անոնց վայելա-
բանութեան շնորհքն ունէր. այսպէս կ'ըրնայ ի-
մացուիլ իր թոռին ըսածը.

« Հոռոմ զարուեստն 'ի գործ ածէր,
Եւ զանազան բանս արագգրէր ¹ » :

Եթէ կաթողիկոս եղբայրն զինքը կանուխկեկ
չպարտաւորէր իրեն օգնական ըլլալու՝ հայրապե-
տանոցին գործոց և հոգոց, Մնորհալին անշուշտ
այդ հոռոմ կամ ճոռոմ արուեստով և հայ պեր-
ճաբանութեամբ՝ շատ սքանչելի և համեզ գրուած-
ներ պիտի թողուր 'ի գանձ ազգային գալուստեան
և եկեղեցւոյն. որոց երաշխաւոր կ'ըրնան ըլլալ՝
մեղի հասածներն, զոր յետոյ պիտի թուեմք, և
որք ամենքն ալ վերոյիշեալ ձիրքերով կը փայլին,
որքան ալ շատերն հարկաւ մը և կարճ ժամանա-
կաւ շարագրուած ըլլան: Հարկ է որ բազմաթիւ
ալ եղած ըլլան գրուածքն. որովհետեւ ինչպէս
առաջ ալ տեսանք՝ շատ ազահ էր ժամանակի, և
երբ ուրիշ կարևոր գործ չունենար, յետադո-
թից՝ կարգաւ և գրելն էր զբաղմունքն. և ուր որ
ըլլար՝ թուղթ և կաղամար պատրաստ կ'ունենար
հետը, որ մօտ յղացած պայծառ խորհուրդնե-

¹ Բայց ուրիշ օրինակք ձեռագրաց ալ ճոռոմ արուեստ
կ'ըսեն, իբր պերճաբան կամ ճարտասան:

րէն գոնէ մաս մը գրով ալ ծնանի. ըսել է որ միտքն անգագար հոգեւոր և բանական մտածութեամբք զբաղեալ էր. կամ Ս. Գրոց խօսք մը քննելով և մեկնութիւնը փնտրուելով, կամ կարեւոր խնդրոյ մը պատասխան պատրաստելով, կամ ոտանաւոր քերդուածոյ տողեր և չափեր կազմելով. որք մտաց կաղպարին մէջ ձևանալուն պէս՝ մէկէն կ'ուղէր գրել, որ չմոռնայ, և միտքն ուրիշ բան մը փնտռէ: Ասով կրրնայ ըսուիլ թէ որոշեալ ժամանակ մը չունէր բան շարագրելու, այլ ինչպէս միշտ կը մտածէր, միշտ ալ կ'արտագրէր. աւելին ալ կրրնանք ըսել իրեն համար, որ և իր զարմանալի յատկութեանց մէկ շնորհքն է, թէ գիշեր ցորեկ չունէր, և հաւասար միտքն կը բանէր և կ'աշխատէր յարթնութեան և 'ի քուն: Այսինքն, այս զարմանալի և չնիկ ձիւքն ունէր, որ երբ երկայն ատեն գրոց վրայ աշխատելով կը յոգնէր, և ալ անկարելի էր աչքը բանեցընել, պիտանի մտածութեամբք ծանրացեալ գլուխը բազմոցին վրայ դրած՝ քիչ մը կը հանգչեցընէր, և կը մրափէր. բայց նոյն իսկ քունն հրաշալի արթնութիւն մը կ'ըլլար. մտաց մէջ ժողոված անուշահոտ նիւթերն՝ հաւաքուելով ձուլելով կը ձևանային. կարծես թէ բանաւոր մեղուն կ'աշխատէր այն թանկ ուղեղին բջրջաց մէջ. և աշխատութեան նշանն անգամ կ'երևէր իր պարկեշտ շրթանց վրայ, որք իբրև մէկու մը հետ խօսելով կը շարժէին, ինչպէս շատ հեղ ստուգեցին ականատեսք. և կարճ մրափէ մը վերջը՝ մէկէն սթափելով կ'ելնէր, մտաւորական մեղրը մեղմախառն աւանդելու մագաղաթից վրայ: Դարձեալ միտքը կ'առնուր խնդիր մը, կամ այլևայլ շարք ըսածը Ս. Գրոց մէկ խօսքին վրայ, և նորէն նոյնպէս կը հանգչէր, կը մրափէր, և շուտով ելնելով մտաց մէջ ցրուած տարերքը՝ միացեալ և ձևացեալ վա-

յեղատէս՝ կ'արտադրէր։ Արդեօք Քնական վար-
ժութիւն մ'էր այս, թէ գերբնական սուրբ մը,
նման Ս. Ոսկիբերանի վրայ պատմուածին։ Իբր
զի Պօղոսի առաքելոյ թղթոց մեկնութիւնը գրած
առեն՝ մօզքն կը յափշտակուէր. արժանաւոր
անձ մ'ալ տեսաւ որ նոյն ատեն Պօղոս առաքեալ
Ոսկիբերանի ակընջէն կ'ազդէր ինչ որ պէտք էր
գրել, և կը գրէր։ Թէ ոչ Առաքեալ մը՝ անշուշտ
Առաքօղն առաքելոյ կը թելագորէր և մեր արծաթ-
բերան հեղինակին, որոյ հետ խօսակցութիւնը
նշանակէ այն շրթանց շարժումն ալ. որ հեղական
ըսուած երկնաշնորհ գիտութեան կարծիք տուաւ
իրեն ժամանակին մօտ վարդապետաց։ « Ուստի
« և ընկալաւ զնորհա գիտութեան և Հոգւոյն
« Սրբոյ, կ'ըսէ Պատմիչն, ոչ ինչ ընդհատ յառա-
« քելական դասուցն՝ որ զՀոգւոյն արբին զբա-
« ժակն 'ի սուրբ վերնատանն։ Մեկնէր զխորա-
« գոյն միտս բանի սուրբ գրոց, որով հրաշանա-
« յին ընդ քաջակորով իմաստութիւնն և ընդ
« սքանչելի սուրբ և յստակ տեսութիւնն՝ դասք
« ընտրելոց վարդապետացն՝ որ զայնու ժամա-
« նակաւն էին »։ — Այս զարմանալի և որոշո-
ղաբար իմն շարագրութեան մէկ առաւելութիւնն
ալ համարելու է անոր յստակութիւնը, այն ան-
գէշ և անգծակտ ողորկութիւնը, որով Շնորհալին
մեր ընտրելագոյն հայկաբանից առաջին կարգին
կը տեղաւորի, և ապով ալ իր գարուն պարագլուխ
կ'ըլլայ։

Տաղաչափութիւն հայկական. — Շնորհա-
շոյ քերդողական ձարտարութիւնն. — Վիպա-
սանութիւն, սառայիւ գրուած նորա. — Զանա-
զանութիւն ոճոյ, նիւրոց, և այլն. — Բանա-
ստեղծական հանձար :

Եթէ մեր լեզուին արձակաբանից մէջ առաջին
կարգը կը դասուի Շնորհալին, տաղաչափից մէջ
առանց տարակուսի՝ նոյն իսկ առաջին տեղին ու-
նի. և միակ այս բանս կըրնար անմահական պար-
ծանք ըլլալ. լեզուի մը և ազգի մը նախագաս չա-
փաբան, այսինքն ոտանաւոր բանիւ գրողն ըլլալ :
Իրմէ աւելի ճարտասան և բանաստեղծ հեղինակ-
ներ ունի մեր դպրութիւնն, բայց ոչ զոք իրեն
հաւասար վայելաբան՝ միանգամայն յարձակ և
յոտանաւոր բանի, մանաւանդ այս ետքինիս մէջ.
որոյ արուեստին զանազանութեանն և ճարտա-
րութեանն հնարօղ և վարդապետ իսկ կըրնայ
ըսուիլ. վասն զի ոչ ոք իրմէ առաջ այնչափ տե-
սակ չափերով և ոճով երգեր, տաղեր և քեր-
դուածներ գրած է : Կըրնանք յիշուի յայսմ մա-
սին ալ իր բաղմարդիւն մեծ պապը Գր. Մագի-
ստրօսը՝ համարիլ նոր ճամբայ մը փորձող, ինչ-
պէս շատ բանի մեր դպրութեան մէջ և նորոգող
դպրութեանց, սակայն այն ճամբան ստուգիւ
հարթող, ընդարձակող և պէսպէս բաժնող՝ դար-
ձեալ մեր Շնորհալին է : Մեր հին նախնեաց կամ
թարգմանչաց քերդուածները չունինք, կամ հա-
ղիւ նշխարքներ. միայն Շարականաց մէջ գտուին
ոտնաչափ գրուածք ալ, որոց եղանակին սղու-

Թիւնն կամ երկարութիւնն երբեքն կ'անյայտա-
ցընեն չափական արուեստը. սակայն ինչ որ կը
ստուգուի անոնցմէ, և Յոհ. Մանգակունւոյ ընծա-
յուած ոգբական գրուածքէ մը, այս է, որ մեր
հին ազգայնութեան ձեն՝ նման էր հնագոյն և
շատ լեզուաց մայր կարծեցեալ Հնգկաց սանս-
կրիա հին լեզուին, որոց տողերուն նման մեր
տաղիցն ալ 16 ոտք կամ վանկ ունի, և չորս ան-
գամ կամ մասն կը բաժնի. փոխանակ բառից պա-
տահական շեշտին (զոր չունի հայերէն լեզուն) ա-
ռաջին և երրորդ անգամոց վերջի վանկերուն վը-
րայ ոյժ տալով, որպէս զի ներգաշնակութիւն
առնու քերդուածն. զոր օրինակ.

« Քրիստոսասէրք իմ սիրելիք, ինձ օգնեցէք վի-
րաւորիս,

Եւ գործով մեծ ոգորմիւ՝ ազաւեցէք ըզՏէր
վասն իմ ¹ » :

Եթէ այս Թ և Ք անգամոց շեշտերն լաւ զգալի
չըլլան՝ շատ հոմաձայն և անորոշ կ'ըլլայ մեր ա-
զգայնութիւնն. ևս առաւել, եթէ ըստ ոմանց,
ազատութի կարծելով՝ անգամներն կարճատուին,
փոխանակ չորս վանկի ըստ կամս երկու երեք և
կամ մէկի իջնան, ամենեւին անարուեստ, խառ-
նակ և անհամ կ'ըլլայ չափաբանութիւնն, մանա-
ւանդ թէ և ոչ չափաբանութիւն. Իսկ հաւասար
չորս անգամոց կամ մասանց հոմաձայնութիւնն
ալ այլայլելու համար՝ Նախնիք մեր միայն տողին
առաջին անգամը կը կարճատեն մէկ երկու վան-
կով, որովհետեւ խօսքին սկիզբն բնական կը սեպեն
աւելի ոյժ մը տալը. զոր օրինակ.

1 Յովհան Մանգակ. երես 384 տպագրին:

« Ընդհանուր քարոզեցին զբանդդ կենաց ընդ տիե-
զերս ,

Թօթափեալք ըզքուն մահու՝ զուարթնոց երկ-
նից հետեւեցան » :

Իսկ եթէ ուզեն աւելի ներդաշնակութիւն մը
տալ՝ կանոնապէս անդամոց մէկն չորս մէկաշն ե-
րեք վանկով կ'ընեն . ինչպէս մեր տուաջին Քերդո-
ղահայր կոչուած Մովսէս Խորենացին կ'երգէ .

« Ուրախացիր, Սըրբուհի, Գաբրիէլի՛ աւետեօք ,
Որ քարոզեացն ըզքալուստ՝ արքային Տեառն
ի յերկնից :

Եթէ կորենան շեշտից ոյժը պատշաճեցընել ա-
ւելի կարճ բառերու՝ (մանաւանդ երգոց մէջ) այն
տտեն լաւ դիտելով և միշտ տողերուն քառան-
գամութիւնը պահելով, պէսպէս կը զանազանեն
զանոնք, ինչպէս կ'երևի Ամիտասայ կաթողիկոսի
Հռիփսիմեանց շարականին մէջ . յորում ¹ 4 վանկէն
ինչուան միավանկ անդամ կայ, և ² 14 վանկով տո-
ղէ ³ ինչուան 8 վանկով ⁴ . Բայց այսքան ազատու-
թիւն՝ միայն տալին եղանակաւոր ըլլալուն համար
է, որով երգողն կ'երկարէ կարճ մասերը, և փո-
խանակ շեշտի երկար կը բանեցընէ ⁵ : Սակայն 'ի
վերայ այսր ամենայնի, մեր բնիկ հայկական տա-
ղաչափութեան ձևն ամենէն առաջ ըսածնիս է,
16 ոտնեայ և քառանդամ, միայն առաջին անգամն
կարճեցընելով երբեմն մէկ վանկով՝ և երբեմն ա-
ւելի . իսկ եթէ աւելի տարբերութիւն մը դուռի,
անսովոր զարտուղութիւն մ'է, թէ ոչ և գրչի

¹ Քանզի հասեալ 'ի թիկունս աներեւոյթ օգնութիւն :

² Մայր Սիրոյն գըստերօքն իւրովք :

Երնան կուսանք անգորս բազումս » :

³ Մայր Սիրոյն դատերօքն իւրովք :

սխալ. և այս կանոնով գրուած են մեծագոյն մասն ազգային քերգութոց, սկսեալ վերոյիշեալ Ման գակունդոյն ողբէն՝ մինչև 'ի ԺԶ գարու քեր գութոս ալ: Նոյն չափով ուղեր է գրել և ինքն Մագիստրոս իր հռչակեալ հազարաողեան քեր գութածը՝ Մէծ էն ԳոթԺ Սոփութոյ. յորում ուղեր է բովանդակել հին և նոր կտակարանաց պատմութիւնը, երկք օրուան մեջ տաղաչափելու գրաւ գնելով մահմետական Աբրեհիմ ամիրայի մը, զոր և զարմացնելով քրիստոնէայ ըրաւ. թէ և մեզի համար իր աճապարանքն շատ պանծալի չէ. որովհետև անհարթ և անհամ տողեր և ձևեր ալ մոռցեր է, և բռնադբօս հոմաճայնութեամբն ալ տաղտկալի կ'ըլլայ:

Իսկնալով առ Շնորհալին, սա գրեթէ այս նախնեաց տաղաչափութեան ձևը բոլորովն թողած է. որովհետև ինքն իր տաղից մեծ մասն եղանակաւ գրած է, ուստի եղանակին յարմարցուցեր է տողերը. իսկ վիպասանական գրութոց, որք հաւանորէն եղանակաւոր չէին, այնքան երկտր տողեր (16ոտեան) յարմար չէ սեպեր, բարդական սկզբամբ մը. որ է, տղայոց և համբակաց համար գրած ըլլալն, որոց աւելի գիւրին է կարճ տողերը միտք պահել: Իր հրատարակուած քերգութոց մեջ, եթէ չեմ սխալիր, մէկ հատ մը միայն կայ այս հին հայկական չափով 16ոտեայ քառանգամ, և է Աւագ ուրբաթու տաղին Յորդորակն¹. նոյնպէս Վարդանանց շարականը հին հայկական ոճով գրած է. գրեթէ միշտ առաջին անգամն եռադանկ ընելով:

1 « Շնորհալ օրբոյ Հոգւոյն լըցեալ եղեն սուրբ մարգարէքն,
Շարժեալ ի նմին ժամու մեծ գահութիւն մատուցանեն », և այլն:

Շնորհալույ տաղաչափութեան մէջ մեծածած մեծ նորութիւն մ'ալ է նոյնաձայնութիւն վանկից կամ վերջայանգ ըսուածն. այս ալ կըրնայ Գրիգ. Մագիսարոսի գիւտ ըսուիլ, Արաբացւոց քերգութեան հետեւելով, ինչպէս կ'ըսէ ինքնին և կը պարծի, և այնպէս ալ գրած է իր հազարառդեանը. և ոչ միայն զոյգ մը տողից կամ տուն մը համաձայն կամ նոյնայանգ լրծելով, այլ և բոլոր քերգութեամբ մէկ ձայնով վերջացընելով, ին, ին, ին. որուն Շնորհալին ալ հետեւած է և ուրիշներն ալ յետոյ. այս ձայնս (ին) աւելի բնական և դիւրին գտնելով, թէ բայից և թէ բառից հոլովմամբ և գիմորոշ ու տառի յաւելմամբ: Սակայն յայտ է որ շատ մը տողերու այսպիսի հոմաձայնութիւնն եթէ 'ի սկզբան ներգաշնակ ալ լսուի ահլնջի՝ կը թմրեցընէ զայն, և լեզուին շնորհքը և հարստութիւնը կը նուազեցընէ, մանաւանդ եթէ իմաստի և արուեստի կողմանէ ալ տկար ըլլայ քերգութեան, կամ թէ Շնորհալի մը չըլլայ գրողն. որ թէ և նոյն ձայնով գրեթէ 4000 ութոսեան տող գրած է Յիսուս որդի ըսուած գիրքը, բայց իմաստից ազնուութեամբը կը զմայլեցընէ. այլ ո՞րքան ևս կըրնար յափշտակել զմեզ՝ եթէ ուզէր յանգերը ըստէպ փոփոխել, ինչպէս Բան հասարայ քերգութեան մէջ¹, կամ գէթ քիչ մը ուշ փոփոխել, ինչպէս Խաչին (Բարձրացուցէք) Ներբողեանին մէջ, կամ Նգեսիոյ Ողորոց: Ին վերջաւորութեան մօտ է առ վերջայանգն ալ. և ասով կազմած է Յաղագս երկ-

¹ Ինքնին Շնորհալին այս քերգութեան մէջ յանգաց փոփոխութիւն ընելը՝ որակնջի ձանձրալի չըլլայ՝ կը վկայէ յիշատակարանին մէջ.

Ոչ մի տառիւ վերջ յանգական,
 Զի մի ծուլից լուր ծանրանան.
 Այլ խորաբար փոփոխական,
 Զի ընթերցողը ոչ ձանձրանան:

ձից և զարդուց նորին գեղեցիկ 12 տոնեայ քեր-
գուածն, թէ և սա երկար բան չէ, այլ 200 տողի
չափ: Անշուշտ աւելի հասարակ և անախորժ է
էալ յանգն, որով կազմած է Շնորհալուոյ բուն
Վիպատանութիւն ըսածն, որ եթէ այսու մասամբ իր
գրուածոց մէջ ամենէն հետեւակն է. յիշելու է որ
իր գրուածոց մէջ ալ ամենէն տռջինն է, և ման-
կուլթեան գործ, ինչպէս ինքնին կը վկայէ անմե-
ղադրութիւն խնդրելով: Հօս գրուածոց քննու-
թեան հետ նորէն մեր պատմութեան թեւն ալ
խառնելու է:

Ինչպէս վերը յիշեցինք՝ Շնորհալին քահանայ
էր՝ բայց դեռ անկապար հասակաւ, ըստ իր ըսածին,
այժ առաջին գրուածը հրատարակած ատեն, յա-
մի 1121, իր կենաց 19դ կամ 20դ տարին, կամ
թէ աւելի ալ առաջ գրած: Նոր թեւերը պարզող
քերդողին նպատակն կ'երևի իր նախնեաց կամ
Պահլավունի ցեղին յիշատակը թողուլ. բայց
թերեւ իբրև անձնական երևոյթ մը չտալու հա-
մար՝ կը յարէ զայն բոլոր Հայ ազգին ցեղապե-
տութեան յիշատակին վերջը, այսինքն Հայկազն
և Արշակունի ազգապետաց շարքին, զոր ըստ
Մովսիսի Խորենացւոյ պատմութեան կը համա-
ռօտէ, ազգին քրիստոնէութեան դարձն ալ յի-
շելով 'ի ձեռն Ս. Լուսաւորչի. որոյ ցեղին վրայ
ալ վիպելով անկէ իջած կը ցուցնէ զնոր Պահ-
լավունիս, և Մագիստրոսի վրայ յերկար խօսե-
լով ապա անոր որդւոյ Գր. Վկայասիրին վրայ,
և յետոյ իր եղբօր յաջորդութեանը և զինքը
դաստիարակելուն վրայ գրելով կ'աւարտէ, 1600
ուլթոսնեան տողէ աւելի: Իսկ վիպասանութեան
սկիզբն ամենայն բանի սկիզբէն կ'առնու.

« Աստանօր սկըզբնաւորեալ՝
Բանիս ըզԲանն ըսկիզբն եդեալ,
Այն որ ընդ Հօրն է հացեալ. և այն »:

Անկէջ առաջ ալ նախերգանք մ'ունի (44 տող),
 սկսելով,

« Պարտական է հօր՝ որդի,
 Հատուցանել վարձըս ծնողի
 Եւ անգրագարձ փոխարինի
 Բազում երկանցըն պատշաճի » .

որով կ'իմացնէ թէ իբր պարտք երախտեաց կ'ըն-
 ծայէ զայն՝ իր հարց, և հաւանօրէն իր հայրա-
 խնամ կաթողիկոս եղբօր :

Որչափ ալ վերը հետեակ գրուած մ'ըսինք
 այս վիպասանութիւնս, Շնորհալուոյ արշալոյս
 մ'է, մանաւանդ երբ իր տարիքն ալ յիշենք,
 և անկէ աւելի՝ իր գիւտը . վասն զի ինչուան այն
 ատեն գեռ այսպիսի գրուած մը չէր երեցած
 մեր գայրոճթեան մէջ, այլ ինքն քերդողական վի-
 պասանութեան օրինակ ընծայեց : Բայ 'ի նոյնա-
 յանգութենէն՝ (եաւ, էաւ) շարագրութե խորթու-
 թիւն չունի, այլ ողորկ է իր ուրիշ գրուածոց
 նման, և ազնիւ իմաստից բողբոջները ցուցնէ .
 ևս առաւել իր աստուածաբանական միտումն և
 յստակ տեսութիւնը, Ս. Երրորդութեան վրայ
 կանխաբանութեանը մէջ : Կ'երևի նաև ազգային
 եռանդուն ոգին, զոր չեն մարած հոգևոր և աս-
 տուածաբանական կրթութիւնքն, այլ իրենց գերա-
 գոյն լուսովը աւելի պայծառ և մաքուր ցուցնեն :
 Ասոնց վրայ՝ բաւական ճարտարութիւն ալ կ'ե-
 րևի համառօտելու ազգին պատմութեան կարևոր
 յիշատակները և անձինքը . որով աւելի ախորժըն-
 թերց կըրնայ ըլլալ, քան իրմէ առաջ Խորենացին
 համառօտող արձակաբան պատմիչք : Միով բա-
 նիւ, նաև այս անխաբ հաստի՛ի և նոսափայեալ համ-
 քալի գրուածն, իբրև կատարեալ և կատարելոյ
 գրուած մ'ընդունեցաւ ազգն, մանաւանդ մեր-

ձաւորք ժամանակաւ. իր կենսագիրն պարզապէս
կը յիշէ այս գործս. « Նա և զնախկին պատմա-
« գրեալն 'ի Մովսիսէ Խորենացոյ՝ յազոգս Նախ-
« նեացն Հայոց՝ վերստին ջափաբերութիւն պատ-
« մեր, սկսեալ 'ի արեւմտեանն Բելայ և 'ի նախ-
« նոյն մեր Հայկոյ, և հասուցեալ մինչև 'ի հարս
« իւրեանց և յինքեանս » : Ուրիշներն աւելի գո-
վութեամբ ալ յիշեն, և նմանողութեան օրինակ
կ'առնուն. որոց գլխաւոր է Վահրամ Բարսէն Ը-
սուած վարդապետն, 159 տարի ետեւ. որ յորդո-
րանգը Ք լէոն Թագաւորի զուարճացողի և սիրողի
Շնորհալոյ Վիպասանութեան, շարունակեց
զնոյն, նոյն ոճով և ձեով, նոյնայանգ վերջաւո-
րութեամբ, 1500 տողի չափ. յորում պատմի
Ռուբինեանց ցեղապետութիւնը, սկսեալ 'ի յար-
ձակմանէ Թուրքաց, և Բագրատունեաց վերջին
Գագիկ Թագաւորին պանդխտութենէն մինչև
իր ժամանակը, իբր յամն 1275. Թէպէտ յան-
դրգնութիւն էր, կ'ըսէ, « Ի հրաշագեղ Վիպասա-
նութիւն երանելի առն'... (Ներսիսի) յարեւ ըզ-
« բանս իմ հիւծեալ » : այլ մտածելով որ ոսկե-
գոյն գործուածոց միջ ալ երբեմն սե կը խառ-
նուի՝ վերջապէս կը հաւանի գրելու :

Շնորհալոյ քերդողութեան կամ չափաբա-
նութեան վրայոք խօսքերնիս գլխաւորելու հա-
մար, գոնէ գրուածին արուեստական կերպին,
ըսենք՝ որ այս յիշեալ կերպով (ուժոտեան և նը-
ման վերջայանգով) գրած է իր երկարագոյն քեր-
դուածները, Յիսուս որդի, Ողբ Նդեսիոյ, Բան
հաւատոյ, Վիպասանութիւն, Թալի Ներբողին
կէսը, ժամասացութեան երգերն, Զարչարանաց
և Ննջեցեւոյ և ուրիշ Դարականներ, և այլն : Իսկ
կարճ քերդուածներն՝ պէսպէս չափերով գրուած
են, և ոմանք անյանգ են, ոմանք նոյնայանգ. ոտից
չափն ալ 134ն ինչուոյն 5 կը զանազանիս այս ետ-

քի պզտի չափով են Առաւօտ լուսոյ և Աշխարհ
ամենայն՝ Առաւօտեան ժամասացութեան մէջ մը-
տած Զերմեռանդն երգերն : Այս կարճ քերգուա-
ծոց կամ տաղից վրայ՝ ուր որ յանգերն կը փո-
փոխին ամեն զոյգ տողի, յիրաւի զանազանեալ
ներգաշնակութիւն մը կու տան, և ճարտար
գրչի մը փորձ կը ցուցնեն. ինչպէս օրինակի հա-
մար, Սողոմոնի Առակաց Յիշատակարանն, որ
կը սկսի

« Աստուածեղէն Հոգւոյն 'ի սմԱ՝

Խաղաղութիւն անուն արքԱ », և այլն :

Ասոր մէջ թէ իմաստից ամփոփման, թէ շարա-
գրութեան և թէ այս յանգերու յարմարութեան
մեծ ճարտարութիւն կայ. և չափէն աւելի կըր-
նանք ըսել. վասն զի ասոնցմէ գուրս բռնադատ
հարկ մ'ալ գրեր է իրեն հեղինակն, ոչ միայն այբ-
ուբենի կարգով տողերը սկսանիլ՝ այլ և նոյն
գրերով վերջացնել և յանգ կազմել. որ որչափ
ալ աւելորդ կամ խաղալիկ մը երևի, այնչափ
ճարտարութեամբ և բնական կերպով յօրինուած
է, որ խաղն և հարկն չի նշմարուիր, այլ միայն
վայելուչ զրուցուածն և ձայնն. և ինչ ալ որ ըլ-
լայ՝ նաև յայսմ մասին առաջին կ'երևի Շնորհա-
լին, թէ իբրև հնարող և թէ իբրև գերազանցող :
Սովորութիւն ըրած է կարճ քերգուածներէն
շատն այս այբուբենի կարգով տողել. երբեմն ալ
վերջադարձ կարգաւ շարելով, այսինքն Այբէն 'ի
Քէ երթալու տեղ, Քէէն յԱյբ գառնալով. ինչ-
պէս է վերը յիշեալ Առակաց յիշատակարանին
ուրիշ յիշատակ մը, նոյնպէս նոյնագիւր վերջայան-
գոք :

« Քաղցրագունիս այս բաղձանօք

Լըցեալ հոգիս մեռեսալ մեղօք » . և այլն :

Շատ անգամ տնապլուխ կամ տողապլուխ առաքելը անուշը կը կապեն, Ներսէս, կամ Ներսիսի և Բանս, կամ Ներսէսի նշտարի կամ Տէր Ներսէսի խոնդիկոսի Հայոց. վասն զի շատ տաղերն իր կաթոլիկոսութեանը առեն դրած է. երբեմն ալ անոնց անուշը՝ որոց համար գրած է. զոր օրինակ Աստեղաց և երկնից վրայօք քերգուածին տնապլուխը կը կապեն՝ Միխայիլ Բժիշկ ընտել Ներսէսէ զայս Բանս Նոյնպէս իր եղբորորդւոյ Ապիրատի համար գրածն Աստեղացի Ներսէսէ Բանս ընտել կամ տաղին նիւթը, Բանս ի Վիսայի ի Ներսիսէ. — Ի Սպեխանս. — Սրբոյն Գրիգորի երգ ի Ներսիսէ. — Ներսիսի երգ ի Քառասուն վայսն Աստուծոյ, որք ի Սեբաստիա կապարեցան. — Աստուծոյն ինչ. և այլն. Այս խոսքերէն կամ կապերէն զատ՝ երբեմն (այլ քիչ անգամ) այն կրկնաձայնութեան կերպն ալ բանեցուցեր է, որ ամենահին է յարեւելեան քերգողութեան, կամ և սկզբնական արուեստ. և է տողին վերջին բառովն սկսանիլ յաջորդ տողը. Այս բանս կ'երևի սուրբ գրոց հրէարէն բնագրոց մէջ. նոյնն կը նշմարի մեր լեզուին ալ հնագոյն մնացեալ երգոյն մէջ, որ գուցէ քանի մը դար առաջ երգուած է քան զՔրիստոսի թուականն. և է,

« Երկնէր երկին, երկնէր երկին » . և այլն.

Ըստ այսմ օրինակի են Նարեկացւոյ քանի մը տաղերն, ըստ այսմ և մեր Շնորհալուոյ տաղքն ի Լուսաւորիչն՝ Սրբաբան յայն, ի Քառասուն վայսն՝ Նոր ինչ է հեղին, և յորդինն Որոտման, և այլն. ամեն քերգորդ տողի վերջի բառն՝ յաջորդին տնապլուխ ընկելով. ինչպէս.

« Որդիքն Որոտման՝ որք ի վերուստ որոտացին »

Յամայոց հրեզինաց հողմով Հոգւոյն հընչեալ
յաշխարհս .

Յաշխարհ ծարաւոտս՝ զանձրե կենաց հոսեալ
յերկնից » . և այլն :

Գալով քերդուածոց նիւթերուն կամ առարկային, յայս է որ 'ի Շնորհալոյ աշխարհային և պարզ նկարագրական բաներ պէտք չէ սպասել . ամեն գրուածն ալ հարկաւ բարոյական են, այլ ոչ զուտ խրատական կամ հոգեքր . այլ տակէ սկսեալ, կամ թէ ըսենք յԱստուծոյ և 'ի հաւատոց խորագոյն խորհուրդներէ՝ ինչուան յԱռակս և 'ի Հանելուկս կը զանազանի: Շնորհալին գիտած է զամենայն 'ի կրթութիւն մարդկան գրեւ և քերդել . և լաւ գիտէր որ բարուց կրթութիւնն չէ միայն 'ի հոգի մարդուս, այլ և 'ի միտս և 'ի սիրտս . այս երէք զօրութեանց համար ալ գրած է զանազան բաներ . ոմանք պարզ Հոգեւոր, հաւատոց և Քրիստոսի անօրէնութեանց վրայօք, խորհրդազգած և աղօթախառն . ոմանք 'ի պատիւ և 'ի յիշատակ ածնից Քրիստոսի, ծիրամօրն, Սրբոց և հրեշտակաց, որք սովորաբար Տաղ կ'ըսուին . ոմանք Թբափոյան և վարժողական, ինչպէս են տղայոց համար գրուածներն՝ այբուբենական կարգաւ և անուամբք տնտեսելով . զոր օրինակ .

« Այբն առաջին՝ ըզքեզ, տըզայ ,

Հանէ յիմաստըն գերակայ...

Գի՛նն գանձէ քեզ բիւր բարի

Գրելով զիմաստ 'ի տախտակի » . և այլն .

Կէսքն ալ Բարոյախն՝ զարգացելոյ համար . ինչպէս են Սողոմոնի գրոց վրայօք յարմարացուցած յիշատակարանքն : — Ունի և Վարդապետական քերդուածներ, ինչպէս Յաղագո երկնից և զարդուց նորին . — ունի Թաղիւր, այսինքն իբրեւ նամակ

գրած, միջթարական կամ ընտանեկան. այսպէս է գրածն առ Ապիրատ.

« Արեգական լուսոյ ծագման
Սէր քո տուիս համանըման » . և այլն .

կամ « Առ ոմն իշխան արեւելեան (Հայոց) վասն որդւոյն իւրոյ տարածում մեռելոյ .

Անտես է յոյսն աստուածային » :

Ծանօթ են վիպասանութիւնքս. մէկն նախայիշեալն մտաց երախայրիքն՝ Աղգաբանութիւն Հայոց . միւսն յետոյ յիշելի Ողբն Ագետիոյ : Ամենէն ընտանեկան կամ Ռադական քերդուած՝ է Հանէլսի կամ Ռախմէ բողոքածն, իբրու Ռախմէական, զըւարձութեան ժողովոց և կոչնոց ատեն ըսուելու և լուծուելու համար — Այս ամենէն յետագաս տեսակս ալ պէտք է նշանակել ըստ բազում գրչիսոց . նախ իրենց հիւսուածքին անբաժանելի ջընորհքն . երկրորդ առաջնութիւն, վասն զի Ներսիսէ առաջ այս ձև գրութեան օրինակ չունինք . երրորդ լեզուն, որ առաջինն կամ աշխարհաբան լեզուի եթէ հնագոյն գրուածն չէ՝ զանէ ոտանաւորի մէջ հիներէն է . չորրորդ՝ և մանաւանդ առաջին՝ հեղինակին նպատակը այսպիսի գրուածոյ մէջ, որ է վերոյիշեալ բարոյական կրթութիւնն՝ հանգերձ զբոսանօք և սրութեամբ մտաց :

Հիմայ եթէ քիչ մ'ալ խմաստից արժէքն և քերդողական ու բանաստեղծական հանճարը քըննել ուզենք, նախ պէտք է անհակառակ և անտարակոյս, որով և ոչ երկար քննութեամբ՝ խոստովանել, որ իբրեւ քերդող կամ չափաբան՝ Ներսէս Շնորհալի՝ մեր լեզուին մէջ կամ առաջինն է կամ առաջինոց հաւասար . որ և է պարզ քերական մը կըրնայ այս բանս գատել : Իբրեւ բանաստեղծ ալ ընդ առաջինս գասուելու է աներկբայապէս, մա-

նաւանդ եթէ գրուածոց կամ նիւթերուն զանա-
զանութիւն ալ նկատուի: Զեմք իշխեր բանաստեղ-
ծի յանկարծական թռիչներով հաւասարել զին-
քը Գրիգորի Նարեկացւոյ և նմանեաց, կամ խոր
վսեմութեամբ՝ Սիւնեցի և Մոկացի Ստեփանո-
սեանց, կամ այն առաջին Թարգմանչաց վսեմու-
թեան՝ որ հին դարերու սեփական կնիք է և գրեթէ
անհնար է նորագոյն գորերէ պահանջել. 'ի վերայ
այսր ամենայնի ունի Շնորհալին ալ զանազան
քերգուածներ և քերգուածոց մասեր, (ինչպէս
յՈղբս Եդեսիոյ և 'ի վերջ Յիսուս որդւոյն), որ
բանաստեղծութեամբ ալ վսեմութեամբ ալ պար-
զութեամբ ալ ընտիր և պանչելի են: Թէ և այս-
պիսիները գատել և օրինակ ընծայել դժար է.
վասն զի քննաբանից ախորժակք ալ դժար կը
միաբանին յայսմ, սակայն կրնանք անոնց դատաս-
տանին և մեր ընթերցողաց յիշեցընել Շնորհա-
լւոյ քանի մը արտագրութիւններ. Մեծի ուրբա-
թու տաղն, Անշ Որդին (Զափաբեր. երես 381),
Մարա-է-դա-Տերն 'ի Խալի (386). Խաչի տաղն Նոյ
դրախտին էկէլէ-դա (412), և անոր Յորդորակն՝
« Կենաց փայտ տընկեալ ըզքեզ տնկողին զՆդեմ »,
(413). Քառասուն վկայից տաղին Յորդորակն,
« Բանիւ աւետաւոր բարառնաբար բարբառես-
« ցուք », (եթէ հարազատ Շնորհալւոյ մտաց ծը-
նունդք են ասոր իմաստքն, վասն զի Ս. Մարու-
թայի Արևելեան Վկայից Ողբին կը նմանին). Ս.
Հովհաննիսեանց վրայ վայելուչ նկարագրական
տաղն.

« Երջանիկ հոգիահրաշ

Այոսըն մաքուր սուրբ Հովհաննիս » . (471) և այլն :

Շարականաց մէջ ալ՝ Վարդանանցն՝ Արիացեալք
առ հակառակսն, կիրակի օրուան Նորաստեղ-
ծեալի վերջին տունն, և այլն, և այլն :

Եթէ մէկ ուրիշ զգացմունք մ'ալ փնտռենք, որ կ'ըստուի խախտի կամ գորովան, կամ սպառնալիք, յայտն Ենորհալին չունի իրեն հաւասարող. Յիսուս որդին, Ողբն Եդեսիոյ, շարականք ննջեցելոց, շարականք Չարչարանաց կամ Խաչելութեան, զանազան տաղք և մանր երգք ժամասացութեան՝ ճիշտելի օրինակներ կ'ընծայեն մեզ. ասոնց և նմանեաց մէջ Ենորհալին կրնայ ըսել ինչ որ այն շարչարանաց երգոց վերջի տանն մէջ, « Սիրտ իմ առ քեզ աղաղակէ »: — Սիրտ, հոգի և միտք, և անոնց բացատրութիւնն բանիւ. Ենորհալոյ անձին մէջ միացեալ ձիւրք մ'է, իբրեւ ի զանազան համեմոց և հոտոց խառնեալ՝ նիւթ մը, որ և ի միակերպութեանն՝ ունի սքանչելի զանազանութիւն ճաշակաց: Այս գորովական զգացման կամ փափկաբանութեան հետ՝ նկատելով իր իմաստից միշտ ազնուութիւնը և օծումը, շարագրութեան միշտ վայելչութիւնը, և ձևոց զանազանութիւնը, Ենորհալին ոչ միայն մեր նախակարգեան հեղինակաց կը հաւասարի արժեիւք, այլ և քիչ գերազանցէ զամենեւին առ հասարակ, թէ իրեն և թէ անոնց մեղի հասուցած գրուածներէն դատելով. և եթէ մէկ կամ միւս տաղանգոյ մասին մէջ առաջին չէ, բոլոր մտաւոր և գրաւոր յատկութիւնները մէկ անդ բերելով՝ գծար կ'ըլլայ իրմէ առաջին մը գտնելն: Այսքան գեղեցիկ ձրից և յատկութեանց միութիւնն է որ մեր հեղինակը Ենորհալի կ'ընէ. իր գերագոյն յատկութիւնն՝ է անհաւասարելի հաւասարութիւն մը Ժամանայնի: Ենորհքն, եթէ չեմք սխալիւր, այս կերպ գերազանցութիւն մը կը պահանջէ. շնորհքն ինքնին սքանչելի հաւասարաշափութիւն մ'է: Արգէ գուրս հանձար մը՝ թուի թէ շնորհաց չափէն կ'անցնի. սուր և բարձր բանաստեղծական թւիւք կամ խորին վսեմութիւնք՝ գծարաւ չա

փի և կանոնի մէջ կը մնան . պայծառ և անգին ա-
կանց կը նմանին , այլ առանձնակ բաներ են , շարք
մը , հիւսուածք մը , ամբողջ մը չին ձեւացրենե-
ր . այնպիսի ամբողջ մը՝ որ հաւապարապէս պահնչելի
ըլլայ ամենայն տեսութեամբ , ամենայն յատկու-
թեամբ : Մեր հեղինակին շնորհքն այնչափ և այն-
պիսի է՝ որ իր քով անանկ սաստիկ և յանգուգն
թռիչք մտաց ալ՝ շնորհքէ պակաս կ'երևին . ինքն
այնպիսի ամբողջութիւն մ'ունի՝ որոյ պակսու-
թիւն չի բերեր աւելի բարձր կամ խոր թռիչք մը
չունենալն . թերևս և պակսութիւն բերէր ունե-
նալն : Միով բանիւ այնպիսի բարձր և խոր թռու-
ցիկ հանձար ունենալէն վեր է՝ հանձարոյ թեւերն
անգամ կառավարել , և այն օգապարիկ հրապա-
րիկ երկնապարիկ երիվարն կամ արծուին անգամ
սանձել , և շնորհաց շիտակ շաւղէն վազցրնել , ոչ
սոսակազայր արեւներու պարունակաց մօտ , և ոչ
երկրաւոր ցրտութեանց , այլ միջին ճամբէ մը՝ որ
երկնից մէջ է . այլ երկրիս վրայէն : Աչ այնքան
աարակուսիմ թէ կըրնար Ներսէս աւելի բարձր
խոյանալ 'ի քերթուածն և յիմաստս , որքան թէ
կըրնար այնպիսի գերագոյն խոյանաց մէջ ալ՝ այս-
պէս շնորհաբան և շնորհալի մնալ : Սակայն ոչ լոկ
գրաւորական արուեստ մ'էր Ներսիսի մտաց թե-
ւերը այսպէս նուաճելով շնորհաց հարթ ու վարդ-
ճամբուն մէջ շարժողն , այլ և հոգւոյն պահնչելի
և աւելի նուրբ և սուրբ յատկութիւն մը , որ չէր
թողուր իրեն ծայրայեղ եքէնալ՝ նաև 'ի հան-
ճարս , գերազանցելովն հանդերձ . յատկութիւն
մը՝ որ իր բազմափայլ շնորհաց ալ շնորհքն կրը-
նայ ըսուիլ , կամ կենդրոն ճառագայթից նորին .
զօր և յետոյ աւելի յստակ պիտի նկատենք : Հի-
մայ լմնցընէիք ինչ որ ընդհանուր գիտելիք կամ
գիտելիք կայ չափաբանական գրուածոց վրայ . ո-
րոցմէ մեզի ծանօթներն 13000 տող կ'ըլլան :

Շնորհալի Երգեցող. — Երաժշտութիւն Հայոց :

Յայտ է որ այս գրութեան մէկ մասն, Տաղերն
 և Շարականք, ոչ միայն չափով են այլ և երգելու
 եղանակաւ: Շնորհալին ինչպէս ճարտար և անը-
 վան էր քերդողութեամբ, և այնպէս ընտրող ա-
 կանջ և ախորժակ ունէր ներգաշնակութե, հարկ
 էր որ երաժշտական ընտիր ճաշակ ալ ունենայ:
 Ոչ մակամասժական հետեւանք մ'է ըսածնիս,
 այլ և վկայեալ ստուգութիւն. և այնքան առա-
 ւելութեամբ, որ իրեն գլխաւոր ձրից մէկն ճանչ-
 ցաւեցաւ. մինչև իրեն երկրորդ մականուն և յայտ-
 արար մ'ալ եղաւ ԵՐԳԵՑՈՂՆ՝¹ կոչուիլ. ինչպէս
 կ'անուանենք և տանիք մենք զՍ. Ռոմանոս Ե.
 մեսայի սարկաւազն Յունաց, զոր իրենք իբենց
 լեզուով կոչեն Սիմֆոնիտէս: Աւելորդ է յիշա-
 տակել, թէ որչափ որ մարդկային սրտի քաղցր է
 երգն, այնքան ալ պանծալի է քաջ երգահանն,
 և այն մանաւանդ որ յատուկ մակագրութեամբ
 Երգեցող կոչուի: Սակայն պէտք չէ հարեանցի
 յիշատակու մը միայն նկատել զայս 'ի Շնորհալին'
 և թողուլ երթալ. այլ հարկ իոկ է ճանչնալ այս
 երկնախառն արուեստը կամ տուրքը՝ Երաժշտու-
 թիւնը, իր մէկ մեծ շնորհք կամ շնորհաց յար-
 գաբիջ մը. և երբ ինչուամբ հիմայ նկատածնիս 'ի
 Շնորհալեան և յետոյ այլ աւելի նկատելիքն՝ գումա-
 րենք իբրեւ 'ի մի պատկեր և 'ի մի տեսութիւն,

¹ Այսպէս կոչէ Սամուէլ Անեցի, ժամանակակից Շնորհ-
 հալցի:

չեմք կըրնար ուրիշ կերպով տեսնել զնա՝ բայց իբրեւ բովանդակ բանական երաժշտութիւն մը, կենդանի ներդաշնակութիւն մը. աստուածային և բնական շնորհօք խառնեալ ամեն մէկ ձիրքն՝ մէկմէկ ձայնի նման, որոց բոլորն մէկ եղանակ կազմէ. ոչ Նրդեցոյ միայն, այլ և Նրդ ողջոյն, յարմարեալ շնորհազարդ շարժմամբք մարմնոյ, շրթանց, մատանց, մտաց և հոգւոյն: Թէ արդեօք գեղեցիկ դրուածոց և եզանակաց նման գեղեցիկ և անոյշ ձայն ալ ունէր. — հաւանական կըրնանք ըսել. և եթէ չկարենանք հաստատել բնական գործարանաց կամ կազմուածքին տուրբը, չեմք տարակուսիր կրթութեամբ, արուեստով և շնորհօք քաղցրութեանը վրայ. գուցէ Նրդեցոյ տնունն ալ՝ ոչ միայն երգահանութիւնը այլ և ձայնական կարողութիւնը նշանակէ:

Գիտնալու է որ Նրաժշտութիւնն կամ երգեցողութիւնն, գէթ ըստ եկեղեցական կարգի, մեծ պարապմունք և արուեստ մ'էր, և կըրնանք ըսել եղած է ամեն ատեն՝ մեր վարդապետանոցաց և վանորէից մէջ. Թերևս և միակ զարգացած արուեստ չափաբանականաց մէջ՝ յետ քերդողութեան: Նոյնպէս յայտնի է Թէ մեր ազգն ինչ մեծ վարկ և տէր ունի իր հին սրբազան Նրդողաց կամ շարականաց հեղինակաց վրայ, որով շատ հեզ այս գրոց հաւաքման ճակատը կը տպագրէ մեր երաժշտութեան վրայօք դրուած խօսք մը, կամ գովեստ մը երգահանաց վրայ և կամ ցանկ մ'անոնց անուանց, սկսեալ 'ի Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ և յաշակերտաց նոցին. որոց Թարգմանութեան արուեստին հաւասար պարգև մը համարուի և երաժշտական գիտութիւնն. և յայտմ մասին ևս՝ որպէս 'ի քերդողութեան՝ գերազանցեալ պատուի Մ. Խորենացին. մինչև աւանդախառն պատմութեամբ գերազոյն յերգս նորա գրուի Ուրա-

Խաղէր Սւրբ-Կի սքանչելի շարականն, զոր և հրեշ-
տակային ձայնով երգած է կ'ըսեն մասնաւոր առ-
թի մը մէջ: Ազգային լեզուի յստակութեան սրը-
բազան աւանդին հետ՝ նախնիք այս սրբազան եր-
գեցողութիւն ալ աւանդեցին յաջորդաբար. — այս
երկուքս՝ առաւել քան զամենայն ցանկալի աւան-
դութիւն. — և առնցմով՝ աւելի քան թէ այլ ամե-
նայն մասամբք բանական արուեստից՝ յաջողեալ
են մերայինք՝ իբրև հաղարամեայ դարու միջոց. ա-
նով մեր շարականաց հաւաքմունքն՝ որ 800 տա-
րուան գործ է, այնքան զանազան դարուց և գի-
տաց միջոց ալ ազնուութեան շնորհքը, արժէքն
և ոյժը պահած է: — Շնորհալուոյ Սրբեցող կո-
չումն, իրմէ մնացած մեր եկեղեցւոյ բազմութիւ
երգերն և տաղերն՝ յայսմ մասին ալ զինքն թէ
ոչ ժամանակաւ առաջին՝ արդեամբք ընդ առա-
ջինս կը գտնեն, մանաւանդ թէ առաջին և վեր-
ջին. որովհետև ինքն լրացուցած է ժամատացու-
թեան երգերը, իրմէ վերջը՝ քիչ շարականք ա-
ւելցած են: Այս իր շնորհքը լաւ ճաննալու հա-
մար՝ կ'արժէ որ քիչ մ'ալ երկարաբանենք այս
արուեստիս վերայք. ինքնին իսկ երաժշտութեան
ոգին ալ կարծեմք ներէ մեզի:

Ազգային քերգողութիւն կամ չափաբանութի
և ազգային ոճ մը ճարտարապետութեան, կրը-
նային գուշակել տալ որ Հայք ազգային երաժըշ-
տութիւն ալ ունեցած պիտի ըլլան, գոնէ այն-
չափ որոշ և իսկատեղի՝ որչափ են այդ երկու չա-
փական արուեստքն, և գոնէ բաւական ընտիր
ճաշակ մ'ունեցած են յայսմ ալ. և որչափ ալ
Մ. Թորենայցի մեղագրէ մեր հնագոյն նախնեաց
անփոյթ ըլլալը երգարանոց բանաւորաց, աւելի
գրաւորի քան եղանակաւորի համար իմանալու է
ըսածը. որովհետև ինքնին շատ անգամ կը յիշէ
Հայկազանց վիպասանից հետ՝ Սրբոյք և Բամբ-

աւմբք երգիչներն ժլ. իրմէ առաջ ալ՝ Բուզանգ, իրմէ վերջ ալ այլք՝ երգասէր ցուցնեն զՀայա։ Իսկ մեր միջին և յեափն գարուց գրողք՝ Ս. Թարգմանչաց կ'ընծայեն՝ ինչպէս շարականաց շարագրութիւնը՝ նոյնպէս և եզանակաց հնարումը։ Յայտնաւորքն Ս. Սահակայ համար կ'ըսէ, թէ 10 ձայն բաժնեց եզանակները, և աղուարար կ'աւելցունէ, « Ըսա թուոյ ասան արարածոց (1) 'ի չորս « ըից ձայնից 10 բարգեցաւ. և չորս ձայնք 'ի չորս « տարերցս ունին զգայունքն. որպէս և ձ ձայնն « 'ի հոգոյն, և թն 'ի ջրոյն, քն 'ի յօգոյն, քն 'ի « հրոյն. և 'ի չորս ձայնիցն՝ բաժանեաց չորս կողմ. « (և) Վառ և Վերջ երկու ստեղծին։ Որք ունին « և այլ յատկութիւնս. զի ձ ձայնն 'ի հիւանաւ « կանէն է. թն 'ի դարբնէն. ք 'ի գետոց. ք յաղօ « բեաց. Խ յերկաթոյ. ք 'ի ծաղու ծփանաց. Է « յանանոց, Ը 'ի գազանաց. Թ և Ժ 'ի հաւուց »։ Ուրիշներն կ'ըսեն թէ հին Ստեփանոս երաժիշտ մը 26 եզանակ հնարեր է՝ բնական իրաց և կենդանեաց ձայներէն ազնորով։ Հաւանականն այս է որ թէ հին ազգային եզանակաց և թէ Յունաց եկեղեցական երաժշտութեան յարմարուցած են Թարգմանիչք՝ մեր եկեղեցւոյ երգերը։ Շատ հեղեզանակաց համար ըսուած և տալից վրայ գրուած է 'ի գիրս մեր՝ Թարգմանի եզանակ կամ ձայն, լաւ և ճարտար երաժշտական ըսելու մը աքով. այս անունն յայտնէ զԹոսարով Փէրվիզ կամ Սպարուէզ անուանի թագաւորն Սասանեանց Պարսից, 2 դարուն վերջը և Էփն սկիզբը. որ կ'ըսուի թէ շատ երաժշտասէր ըլլալով երկու ճարտար երաժշտաց ձեռքով այս արուեստը կանոնեց և զարգացուց. մէկն էր Սարգիս, զոր Հռոմ կ'առնուանեն, միւսն Պարպուա կամ Պէրպուա Շիրազցի, որոյ անուամբ նուագարան մ'ալ յիշուի նաև Հայոց մէջ Բարբուա կոչմամբ, որ փոփոխ

նակեց զհին բաժնին Հայկազանց: Այն ատեն, ները Հայք գեռ Պարսից իշխանութեան տակ և անոնց տրապքին սովորութեամբք ալ վարուէին. շատ հաւանական է որ Խոսրովայ երաժշտաց արուեստն՝ եթէ անծանօթ էր իրենց, անոնցմէ ընդունեցան, և այնուհետև սովորութիւն եղաւ մեր երաժշտաց ալ՝ խոսրովային անուանել անոյշ և քաջարուեստ եղանակները. ինչպէս այն իսկ մեր Շնորհալույսն համար կ'ըսէ Արտակսոս պատմիչ. « Կարգեաց... քաղցր եղանակաւ, Խորո-
« Վային ոճով շարակտնս, մեղեգիս, տաղս և ոտտ-
նաւորս »:

Սասանեան Խոսրովայ ժամանակակից կաթողիկոսն մեր Առաքաւս՝ բանտասեղծութեանը հետ երաժշտական ախորժակը կ'իմացընէ Հռիփփոմեանց շարականին մէջ: Զնոյն արուեստ պէտք է ընծայել և մեր ամենէն հին համարողին՝ Անանիայ Շիրակացւոյ, որ մօտ էր ժամանակաւ վերոյիշելոյն: Իսկ յաջորդ Ը դարուն սկիզբը Ստեփանոս Սիւնեցին իր գերազանց շարականօքն, և իր քոյրն Սահակագուխտ՝ երգահանութեան շատ մեծ համբաւ թողած են: Իբրև մուշայի մը՝ կու գային այս աիկնոջ դաս դաս մարդկան՝ լսելու և վարժելու. և ինքն՝ վարագուրի ետև կեցած, վասն պարկեշտութեան, կը սովորեցընէր: Անշուշտ այնպիսի եղանակաց վրայ զմայլեալ՝ դարուն պատմիչն (Ղեւոնդ երեց) կ'ըսէր. « Հրեշտակական երգք՝ ի « վերայ երկրի »: — Ժ դարուն մէջ երբ Բագրատունիք ազատեցին զաշխարհս Հայոց յԱրարատաց ընտաբարութէն, և վանորայք նորոգիլ սկըսան, սրբազան երաժշտութեան արուեստն ալ նորէն զարգացաւ, և դարուն պատմիչն (Ստեփ. Սարգսիկ) և այլք՝ մեծ գովութեամբ կը յիշեն Ամրոջաձորոյ, Նարեկայ, Տաթևու, Ղազարու (Մշոյ) վանաց երաժիշտները. և յանուանէ՛ զՍա-

մուէլ կամրջաձորոյ վանահայրն, որոյ ձայնը լսած էր Թերևս Թառճեցի Գէորգ վարդապետն ալ, որ 100 տարուան վախճանեցեալ հօն՝ յամի 1094, « և էր երաժիշտ 'ի վերայ ձայնաւոր եղանակաց », ըստ Ուռհայեցի Պատմըին: Ասոր առնն էր Պետրոս Գետագարձ պերճափայլ կաթողիկոսն, որ Կ. Պօլիս գացած առնն՝ եպիսկոպոսաց և վարդապետաց հետ՝ դաս մ'ալ ընտիր եկեղեցական երաժշտաց հետը տարաւ յարքունիս կոյսերաց: Իր բարեկամն և մեր Պահլաւունեաց իմաստասէր նահապետն Գրիգ. Մագիստրոս՝ իր Թղթոց մէջ շատ հեղ և մեծ գովութեամբ յիշէ զԴանիէլ ոմն երաժիշտ, նոր Որփեւս կոչելով. ասոր Թուի անսովոր մնացած շարական մը, Մեծացուսցէ, ինքորոյ անագլուխք Դանիէլ կապեն, և սկսի. « Դա « սապետըն հրեշտակաց և սպասաւոր երկնից « արքային »: և այլն: Գուցէ այս ժամանակներս ապրած ըլլայ ուրիշ ճարտար երգիչ մ'ալ՝ Գուլի Այրիւնեցի, հեղինակ Մեսեգի ըսուած երգոց: Շնորհալուոյ կրսեր ժամանակակից կըրնայ ըսուիլ Խալափուր Տարօնացին՝ եղանականիշ խաղից նորոգողն¹: Թողլով ժի դարէն վերջը յիշեալ երաժիշտները, զի մեր պատմութե ստիճանէն դուրս կ'եննն, յիշենք բուն իր ժամանակի և քիչ ետեւ անուանի երաժշտութեան վարժարանքը, Սեաւ լերանց և Աիւլիկիոյ նորահաստատ վանքերը. յորս աւելի գովութեամբ կը նշանակուի Արքաւկաղնոյ վանքն, և ալ յետոյ Սըսոյ երաժիշտ վարժապետքն, որոց արուեստն և գաղափարսն իբրեւ պատգամ սեպուէր այն ժամանակ: Ասոնց վարդապետներէն մէկը կըրնանք սեպել Թէոդորոս Ուլախիճիլը, զոր Մեծ Վկայասիրին առնն տեսանք կաթողիկոս 'ի Հոնի (42)²:

¹ Սա յետոյ ալ պիտի յիշուի մեր պատմութեան մէջ:

² Սըսոյ և Մեծ Հայոց երաժշտութեան կամ երգոց մէջ մեծ զանազանութիւն մ'եղած կ'երևի, և անկէ Շա-

Այս յետին Տօրոսեան անապատաց և ընթաց
մէջ վարժեցաւ մեր Շնորհալի Նրդեցողն ալ՝ աս-
տուածատուր ձիւքը արուեստի հետ խառնել, և
իմաստից ու ազդից հետ ծնանիլ և եղանակներ, և
ըլլալ նուագաւոր փիլիսոփայ մը. վասն զի այս
գեղեցիկ արուեստիս կամ գիտութեանս՝ իմաստա-
սիրութեան լծորդ և լըումն ըլլալը՝ պղատոնա-
կան մտօք ճանչցեր էին մեր վարդապետք և վա-
նակներ, և պարզապէս Փիլիսոփայ կ'անուանէին
զերգեցողս եկեղեցւոյ. ինչպէս հին Տօնացոյց գը-
րոց մէջ ալ անուանեն. « Զգենուն միաբան քահա-
նայն և օարկաւադունք և փիլիսոփայ » : Նոյն
ինքն Շնորհալին վկայէ այս Փանիս՝ Դաւիթ Ան-
յաղթ Փիլիսոփայի գրած Խաչի Ճառին մեկնու-
թեանը մէջ. « Եւ զի ունիմք սովորաբար ասել
« Փիլիսոփայ որք յերաժշտական արուեստս կա-
« տարեալ են. այսպէս և Դաւիթ Անյաղթ, ոչ
« միայն փիլիսոփայ այսպէս, այլ և յաստուածե-
« դէն և յարտաքին հրահանգս անթերի » :

Իր ատուած մեկնութե համեմատ Շնորհալին ալ
փիլիսոփայացաւ անթերի. և անգադար կ'երգէ
Հայոց եկեղեցւոյն մէջ իր բաղմապատիկ Տաղե-
րովը, Շարականներովը, և Գանձերովը, Թէ սուրբ
պատարագի և Թէ ժամասացութեան ամեն ժա-
մերուն պաաշաճեցուցած երգերով. մանաւանդ
սրբազնագոյն օրերու՝ Մեծպահոց և Մեծ շաբա-
թուն. որոց խորին յիշատակները՝ աւելի զգալի
և ախորժելի ընել կու տայ իր քրիստոսասէր
ազգայնոց. և իբրև իր հոգւոյն մաքուր Թելերով
կապելով զանոնցն ալ՝ Զանայ քաշելու յերկինս.
ուր կատարեալ աստուածերգակ մ'եղած՝ ընդ

բականաց զանազան կոչումն. մէկն Թաթարցի, մէկայլն
Աբխազի, Դարձեալ Շարականաց ընտիր օրինակները
Խաչի կ'անուանեն գրիչք ԺԳ—ԺԵ դարուց. այլ իուր
կամ իւրի հեղինակի ով և երբ ըլլալը չկարողանք ստուգել:

Դաւթեանց և Ստեփանոսեանց, մանաւանդ թէ ընդ հրեշտակաց, անսպառ երգանայ աստուածային սիրոյն մէջ. որոյ իբրեւ տկար, այլ գեռ բաւական արձագանգ մը կը լսեմք, և յուսամք որ եկեղեցիս Հայոց՝ անոր սրտէն բղնած և մասներով յարմարացուցած երգերն ու եղանակները՝ անընդհատ լսելով և նուագելով, հասնի և հասցնէ մինչև երկրաւոր ձայնից լռելու և միայն երկնաւոր ձայնից լսուելու օրը. յորում՝ հայածին սուրբ մայրն ալ իր քրիստոսականիք որդեկաց՝ « Սիրնի որդիք, զարթիք » կանչելով յետին անգամ, պըճնեալ զարգուքն ընգառաջէ անմահ փեսային և պսակուի յաւիտեանական փառօք: — Այսպիսի անգին յուսովք կը պարարէ սրտերնիս ամեն կիրակի՝ մեր Նրդեցող Մնորհալին յեկեղեցիս Հայաստանեայց:

Իմաստից և բացատրութեան կողմանէ ալ՝ իր սովորական և կարեւոր շնորհքն՝ ունի յստակութիւն և աստուածային եռանդն. օրով թէ իմանալի է հասարակաց և թէ յորգորիչ սրտից, միանգամայն և մտաց ախորժեղի՝ գեղեցիկ հանձարովք: Այս յայտ զարմանալի բան մ'ալ կայ գիտելու, որ այս գեղեցիկ շարականաց և տաղից մեծ մասն իր կաթողիկոսութեան ատեն երգած է. կենաց այն յառաջացեալ մասին մէջ՝ յորում քովորաբար լռեն երգը՝ ի շրթունս քերթօղաց, և ծալուին աշխուժից թեւերն. իսկ մեր սքանչելի Նրդեցող Փիլիսոփայն 68—70 տարեկան միջոց ալ օրապէս և յերիտասարգութեան ըսելով՝ « Բղնեցեն « սիրտք մեր զբան բարի, և լեզուք մեր պատմասցեն զգործո երկնաւոր թագաւորին », բըզխած է այն վերոյիշեալ բաները, որ առոյգ և եռանդուն հասակի մը արտագրութիւն պիտի կարծէինք, եթէ չգիտնայինք ի պատմութենէ զժամանակը: Այդքան ուրեմն մեծ և տաք է եղեր ներ-

սիւսի սիրտն և հոգին, այնքան եռանդուն միտքն և հանձարն, որք միշտ առջոյ և մանուկ մնացեր են, երբոր մարմինն միայն մաշելով և հլինալով՝ ալ չէ կրցած այնպիսի ուժով և թուլուն հոգւոյ լծա-կից մնալ:

Այս կարողութեան վրայ աւելընելու է և ճարտարութիւնն եղանակաց զանազանութեան և ներգաշնակութեան. որոյ եթէ մեղք չեմք կրքնար երաշխաւոր ըլլալ, եօթն գարսւց երկարութեամբ՝ այնպիսի նուրբ արուեստի փոփոխութեանն համար, կրնամք հաւատալ ժամանակաւ մերձաւորին վկայութեանը. որ յետ գովելոյ զիմաստս բանիցն՝ է՛րսէ. « Եւ թէպէտ և հրաշալիք էին բանք եր-
« գոց նորա առ միաս իմաստութեան, բայց եւս
« առաւել զարմանալի էին արուեստք զանազան
« եղանակացն՝ զոր աննման միմեանց յօրինէր. որ
« պէս յանժախելի և յառատագոյն գանձարանէ՝
« 'ի Ճոխ և 'ի հարուստ մտացն արաարեւեալ » :
Բոլորովին ալ հիմայ փոխուած չեմք կրքնար ըսել
Շնորհալոյ եղանակները, զորս քիչ մը մեր երա-
ժըշտական արուեստի խաղերն պահած են, քիչ
մ'ալ ականջալուր վարժութիւնն. միայն թէ շա-
տերն 'ի սկզբան աւելի ներգաշնակաւոր և աւելի
քաղցրանուագ կրնանք համարիլ:

Արդ Շնորհալոյ այս երաժշտական ճիւղ վը-
րայ յերկար զարմանալէն վերջը, հարկ է որ թօ-
թափենք զմեզ այն զմայլիչ արուեստին կաշուն և
թուլուն թւերէն, և գառնանք իր երկրաւոր կե-
նաց ընթացքը բռնելով անոր զանազան գէպքերը,
և իր ուրիշ բազմապատիկ տուրքերը գիտել:

Փոխադրութիւն կարողիկոսական արքայ՝
Եովք Դղիակ, — Քաղաքական վիճակ ժամա-
նակին ՚ի սահմանս քնակոտրեան Շնորհալոյ
և ՚ի Մեծ Հայս :

Շնորհալոյ Վիպասանութեամբ մատենագրու-
թիւն սկսելն, որ է 1121 թուականէն, մինչև 15
տարի, երկասարգութեան միջոցը, ծածկուած
կը մնայ մեզմէ. պատմական յիշատակ մը չեմք
գտած այս տարիներուն, այլ կը համարիմք զնա
թաքուցեալ այն խորհրդական և սրբազան ա-
ռանձնութեան և լուութեան մէջ, յորում և փր-
կիչն և վարդապետն աշխարհի՝ տէր մեր Քրիստոս,
ծածկուած և լուծ մնաց ՚ի տան Մօրը, մինչև
ըստ աշխարհի կատարեալ հասակաւ՝ ելաւ ՚ի քա-
րոզութիւն: Այս տարիներու մէջ Շնորհալի իր
ուսումնական կրթութիւնն աւարտած և իր կա-
թողիկոս եղբօր օգնական ըլլալ սկսած է: Մէկ
միայն դիպուած մը կը յիշուի այս միջոցիս. և է
կաթողիկոսութեան աթոռոյն տեղափոխութիւն:

Ասոր տարագրութիւն ՚ի հայրենի աշխարհէն և
՚ի միջոյ բազմութեան բնիկ ժողովրդեան՝ բարեւա-
կան գերութենէն երկար քշեր էր. 80 տարիէ ա-
ւելի էր. կաթողիկոսք և հաւատացեալք փափա-
գէին դառնալ նորէն ՚ի Մեծն Հայաստան և ՚ի
վերջին մայրաքաղաքն Անի, որ դեռ թագաւորա-
կան շնորհքով պայծառանայր, և ուր դեռ քիչ
առաջ Բարսեղ իբրև կաթողիկոս կը նստէր. Գրի-

գործիս ալ փափագէր իր նախնեաց և ազգականաց քով երթալ. և ազգին կենդրոնը կենալ. և արդէն գաղտուկ բանագնացութիւն ըրեր էր Անոյ իշխող ամիրային Ապուլ-Սուլարայ հետ, և հաւանութիւն առած էր. և մինչդեռ յարմար ժամանակի կը սպասէր, Անոյ բնակիչքն այս բաներս չգիտնալով, և իրենք ալ իրենց կերպով օտարի իշխանութենէն ազատիլ և քրիստոնեայ իշխանի ձեռք անցնիլ ուզելով, ծածուկ գաշնակցեցան Վրաց Դաւիթ Թապաւորին հետ, որ յանկարծօնց եկաւ զօրօք յԱնի. քաղաքացիք ընդունեցան, մատնելով անոր ձեռքը զԱպուլ-Սուլար և որդիքը, զորս Դաւիթ տարաւ արգիւնց բերդի մը մէջ 'ի Վիրս, ուր և մեռան նեղսրտութեամբ: Բայց քիչ ատենէն ինքն Դաւիթ ալ մեռնելով Ապուլ-Սուլարայ երեց որդին Փատլուն եկաւ պաշարեց զԱնի, և յետ երկար ընդդիմութեան և սովոր՝ առաւ, ու հօրն և եղբարց մահաւան վրէժը պահանջեց: Այս բանս լսելով Գրիգորիս կաթողիկոս շատ նեղացաւ Անեցոց անխոհեմ գործոյն, որ իր գիտաւորութիւնն և գործն ալ ունայնացուց. վասն զի ալ չէր համարձակեր Փատլունէն նոյն ընդունելութիւնը գտնել, ինչ որ խօստացեր էր անոր հայրն, այսպէս չարաչար մատնեալ և մեռեալ: Անին ալ այն առթով շատ մօրդ և վայելչութիւն կորուսեր էր: Արդ հարկ եղաւ Գրիգորիսի որ նորէն իր եղած երկրին մէջ ուրիշ յարմարագոյն տեղ փնտրուէ Հայոց հայրապետական աթոռոյն:

Իր առաջին նստած տեղն հաւանօրէն էր այն Շուղը անապատի վանքը, ուր և Բարսեղ նստէր հրամանաւ Մեծ Վկայասիրին. կամ թէ երբեմն հօս և երբեմն 'ի Կարմիր Վանս նստէին երկոքին հարազատքն, Գրիգորիս և Ներսէս. որք երբ լսեցին Անոյ նորէն նուաճիլն 'ի Փատլունէ յամին 1126, ելան, եկան իրենց ծննդեան տեղը և հայ.

րենի տունը, 'ի Մով, զոր հայրերնին Ապիրատ
ամրացուցեր էր. իրենք ալ նորէն նորոգելով հօն
հաստատեցին քառորդ գարու մ'ալ Հայասա-
նեայց տապանակը. որով հարկ է մեր եկեղեցա-
կան աշխարհագրութեան մէջ նշանաւոր կէտ մը
սեպել զայս, և սրբազան յիշատակներ ալ փըն-
տուել հօն: Այլ դժբաղդաբար և ոչ իսկ տեղն ո-
րոշակի կրնամք նշմարել: Վասն զի թէ և ինչուան
հիմայ կարծուէր թէ այս տեղս պիտի ըլլայ Խար-
բերդի և Արզնոյ միջոց եղած Մովք լըճին մէջ, որ
հիմայ Աեօլճիւկ կ'ըսուի յայլադգեաց, սակայն
հին պատմըաց կարճ յիշատակներն, և քաղա-
քական վարչութիւնք ժամանակին՝ չեն ներեր
այդքան հեռու տեղ փոխադրել մեր հայրապեա-
ները և իրենց աթոռը. վասն զի եթէ այն (Խար-
բերդու) կողմերն ազատ և հանգիստ ըլլային Թուր-
քաց ձեռքէն՝ աւելի յարմար և աւելի կեդրոնա-
դոյն հայկական տեղ մ'ալ կրնային երթալ մեր
հայրապետք, ինչպէս որ փափագէին իսկ. իսկ ե-
թէ Թուրքաց իշխանութեան տակ էին, (և էին
հաւաստեալ), չէին կրնար հօն երթալ: Արդէն
այն սակաւ ուղտամական յիշատակքն, և նոյն
իսկ Շնորհալին թէ վիպասանութեան մէջ, թէ
30 տարի ետեւ Հաւատոյ բանին յիշատակին մէջ
զՄով միշտ Իդէալ կ'ըսէ, և ոչ երբեք լըճի նը-
կարագիր կու ապ: Ուրեմն այս տեղս իրենց
առջի բնակած տեղէն՝ Սեաւ լեւրանց վանքերէն՝
շատ հեռու չէր. Աթոռն քիչ քիչ կամ իբր
ոսն առ ոտն կը տեղափոխեր. հաւանորէն Մա-
քաշու և Անթապու միջոց տեղ մ'էր. վասն զի
հաստատութեամբ կ'ըսուի որ Անտիոքայ Լա-
տին իշխանութեան սահմանն էր, և յատուկ
գաւառն Տլուք կ'ըսուէր, և տաքարիւն Ժօսլէն
Փռանկ իշխանին կալուած էր. գուցէ ուրիշ Աեօլ-
ճիւկ լըճի մը մօտ (Աեազուր Աեօլճիւկ), ուր և

հետև իսկ աշխարհագիրք գնեն զՏղուք աւանն: Թէ պէտ բաւական ամուր էր տեղն, այլ ոչ շատ, և ոչ ալ ընդարձակ, վասն զի Փոքր Իշխակ կոչուի. այլ այն ատեն իրենց համար յարմար և չափաւոր երեցաւ. իսկ մեզ համար շատ ցանկալի է հետաքննութիւն թէ այս տեղւոյս և թէ բոլոր Սեաւ Լերանց բազմաթիւ վանորէից, որք ԺԱ-ԺԳ դարուց Հայոց ամենէն սրբազան և գիտնական դագարքն էին. և որոց վրայ այսօր Թանձր վարագոյր մը քաշուած՝ կը ծածկէ, ո՞ գիտէ որպիսի եկեղեցեաց և շինուածոց նշխարքներ, որքան յիշատակաց արձանագրութիւն, և հռչակաւ անմահանալի անձանց՝ մոռացեալ մահու քարեր:

Ինչ էր արգեօք այս տեղափոխութեան պատճառն. — մասնաւոր գիպուած մը չեմք գիտեր, բայց հաւանական է այն միջասահման երկրին համօրէն վրդովումն և բռնաբարութիւն 'ի զանազան ազգաց և 'ի բազմաթիւ տիրապետաց. և վախ՝ անհաստատ և անստոյգ ձեռաց մէջ ինկնալու: Վասն զի յետ մահուան մեծ իշխանին Փող Վասլի' (1111) իր քեռորդին Տղայ Վասիլին իշխեց Քեսնոյ և սահմանաց, բայց ոչ յերկար. իրմէ զօրաւոր: Ներն կոխեցին իր սահմանները. խոյս տուաւ գընաց առ աներ իւր Լևոն՝ Թոռն Ռուբինի՝ մեր ազգին Աիւլիկեան հարըստութեան նահապետին. այն ալ չափէն աւելի ուժով մը բռնեց զինքը և արգիլեց: Իր իշխանանիսան Քեսուն՝ ինչպէս և Մարաշ՝ ընկան Եդեսիոյ Լատին Ամսից իշխանութեան տակ, որուն այն ատեններն յաջորդեր էր առաջին և քաջն Ժուլէնի որդին Ժուլէն Բ, որ յետոյ Թողուց այն տեղուանքը իրեն պէս տաքարիւն և տնխոհեմ, այլ իրմէ քաջ իշխանի մը, որ էր Պալտին՝ եղբայր Ռեմունդի՝ բրնձին Անտիոքայ: Այլ չկրցան ինչուան ետքը պահել իրենց կալուածքը՝ այլազգեաց յափշտակութէն. նախ

Քեսուն կորաւ, Կեսարիոյ և Մելիտինոյ տիրապետող անուանի Տէնիշմէնտին ցեղէն Մահմուտ սուլտանին ձեռքով, որ յափն 1136 աշնան ատեն եկաւ պաշարեց զՔեսուն, չորս դին աւրըշտըկելով. այլ լսելով որ Պապին՝ Յունաց (Յովհաննէս) կայսեր զիմեր է 'ի Կիւիկիա, և նա խոստացեր է օգնել, թողուց զբերգաքաղաքը, և անոր տեղ մեր կաթողիկոսաց սրբացուցեալ Կարմիր վանքը այրեց և աւրեց, միանձանց խրճիթներ և եկեղեցեաց սուրբ սպանները փճացուց, գնաց. թողով այն հռչակաւոր աեղը՝ « որպէս տաւորակ սգալից միայն « մնացեալ 'ի զուգակցէ, կամ որպէս զազաւա « զաղբատեսակ նստեալ 'ի վրայ կոթողոյ », ինչպէս կ'ըսէ պատմիչն (Մատթէոս): Սակայն Պալտին վստահ չըլլալով տեղը անվտանգ պահելու՝ զօրքերն առաւ գնաց Նփրաապ կողմի ամրոցները. մնացին Հայք իրենք իրենց, Վահրամ անուամբ գըքսի մ'առաջնորդութեամբ, որոյ օգնական և խորախուսիչ էր Գրիգոր երէցն, Մատթէոսի պառմութեան շարունակողն. այլ երկու տարի մ'ետե (1140) ուրիշ Թուրք զօրավար մը Գարա-Ասլան անուն, այն կողմերէն անցնելով և խմանալով որ բաւական պաշտպանող չսւնի Քեսուն, մնացողներն ալ իրմէ վախցեր փախեր են, 30 մարդ խաւրեց և այրել տուաւ քաղաքը՝ գոներով և Մեծ Վասիլ շինած բարձրացարկ ապարանգը, և թողուց գնաց: Քանի մը տարի ալ այսպէս անստոյգ վիճակով քրիստոնէից ձեռք մնալէն ետե՝ Իկոնիոնի Սուլտանն Մասուտ տիրեց անոր և սահմանադր:

Շնորհալուոյն գրեթէ բովանդակ կենաց միջոց՝ այն կողմերն ուր ապրեցաւ և մերձաւոր սահմանքն, մեծ շարժման և անհաստատ վիճակի մեջ եին, վախով և յափշտակութեամբ չորս զխաւոր ազգաց: Ասոնց առաջինն էր Յունաց ազգն, 'ի վա-

զուց բնիկ տէր, իբրև պայազատ արևելեան ինք-
նակալութեան, որ արդէն սկսեր էր կողոպտուիլ
և նուազիլ, նախ Սարաբացւոց, յետոյ՝ ի Սելջու-
կեան թուրքաց, որք զանազան ամիրաներ և սուլ-
տաններ հաստատեր էին Միջագետաց, Ասորւոց
և Փ. Ասիոյ գաւառաց մէջ: Ասոնք էին երկրորդ
և ամենէն ահարկու ազգն. ասոնց զօրաւոր տե-
րութիւնքն էին իկոնիոսի (Ղօնիա) սուլտանն, Սե-
բաստիոյ և Կեսսարիոյ Տանիշմէնդն, Հալպայ և Իս-
մասկոսի սուլտանք կամ ամիրայք, և Հալեփ ա-
ւաղակք Լեւնաբնակք, Անտիոքայ և Տրիպօլեայ
իշխանութեանց միջոց: Երրորդ էին Լատինք, որք
ԺԱ գարու վերջին տարիները՝ Ա Խաչակրաց յազ-
թողական շահատակութեամբ՝ տիրեցին զատ ի
Պազեստինոյ՝ նաև Անտիոքայ, Եդեսիոյ, Տրիպօ-
լեայ, Տիւրոսի¹, Սիդոնի, և այլն, և Եփրատայ
արևմտեան գաւառաց ընդ մէջ Հայոց և Ասորւոց.
և զանազան կոմսեր և բրինձեր (prince) հաստա-
տեցին այն կողմերը, որք ոչ միայն ընդ Թուրքաց
և Յունաց կռուէին, այլ և երբեմն իրարմէ խլէին
իրենց յանկարծագիւտ կալութեաները:

Իսկ չորրորդ ազգն էր մերս Հայոց, որք յետ
Յունաց և ըստ մասին հաւատար՝ այն կողմերու

եցին խա-
նապանիս
ուկեցիք ի
: Գաղա-
տի Սուլ-
տը կ'այ-
զօրաւոր
ցին ՍԱ-
որ եկաւ,
աշարեւոյ
րերով ա-
նանաւ
, վարձա-

բնական ժողովուրդ եղեր էին. ոմանք ալ բռնական. վասն զի կամաւ և ակամայ գաղթելով 'ի Մեծ և յարեւելեան Հայաստանէ, նախ խաղաղութեամբ բնակեցան Ա և Գ անուանեալ Հայոց միջոց. յետոյ երբ Յոյնք սկսան թշնամեանալ հաւատոյ խնդրոց պատճառաւ, և Թուրքք զօրանալ Մէլիք — շահի աշխարհակալութեամբ, Հայք երկու կողմէն նեղուելով, ստիպուեցան զէնքով իրենց ճամբայ բանալ, Փ. Ասիոյ հին հարաւային դաւառաց՝ Փոքիւզիոյ, Իսաւրիոյ, Պամիկիւիոյ և Կիւլիկիոյ ամրագոյն տեղերը ապաւինել, Տօրոսի և Անախտօրոսի կիրճերը և սարերը իրենց ապաստան ընտրել, նիզակաւ և ազեղամբ սահմաններն անմերձենալի ընել. և յետ այնորիկ քիչ քիչ բարձրերէն իջնել և Կիւլիկիոյ գեղեցիկ գաշտեբուն մէջ ոտք դնելով մզել զՅոյնս, և տիրել նախ բերդից և ապա մեծ և անուանի քաղաքաց, Անարզաբայ, Մամեստիոյ և նոյն խի մայրաքաղաքին Տարսոսի, և միանգամայն լերանց, դաշտաց և ծովափանց: Սակայն այս բանիս յաջողութիւնն և հասաատուն ու կանոնաւոր տիրապետութիւն՝ հարիւրամեայ դարու ժամանակ մը պահանջեց 'ի Հայոց. շատ ջանք և ճարտարութիւն, երբեմն և խորամանկութիւն, մեծամեծ նեղութիւններ և աւելի մեծ քաջութիւններ. միով բանիւ, շատ արիւն իրենցմէ թափեցին, և ալ աւելի օտարներէ. մինչև որ կանգնեցաւ Ռուբինեանց քաջաժառանգ տէրութիւն և թագաւորութիւն: Ահա այս հարիւրամեայ բազմաշփոթ և բազմակուր ժամանակին մէջ Շնորհալին ապրեցաւ, իբրև առապար և կոչկոռոտ երկրի մը մէջ արծաթափայլ վտակ մը սողոսկելով և սահելով, ժայռերէ և խոչերէ արգիլուելով, և ոչ առանց դժարութեան՝ այլ ինքն յինքեան միշտ հանգարտօրէն յառաջ երթալով: Իր առեւն գեռ ձևացած չէր այդ Ռուբինեանց

տէրութիւնն, թէ և որդի 'ի հօրէ չորս հինգ ազգ
պայազատեցին. այլ դեռ երկիրն՝ կալուած գը-
րուէր կայսերաց, և ասոնց առջև՝ Ռուբէնի որ-
գիքն բռնաւորք և յափշտակողք: Ասոնցմէ զառ
ազնուական ցեղերէ Հայ իշխանք աւայն կողմերու
կամ ազատաբար տիրէին, ինչպէս շատ անգամ
յիշեալ Քոզ Վասին, կամ իբրև Յունաց հպա-
տակ, ինչպէս մեր Պահլաւունիքն, Նաթանա-
յէլեանք, և Հեթմանք՝ նախահարք Ս. Ներսիսի
Լամբրոնացոյ, և այլք: Այս զանազանութիւնն,
այսինքն ոմանց հպատակելն Յունաց և ոմանց ոչ
աւելի ծանր և փնասիչ եղաւ Հայոց, քան օտար-
ազգեաց յայտնի թշնամութիւնն. անոր համար
աւլքանի մ'անգամ մեծապէս վտանգեցաւ նորըն-
ծայ տէրութիւնն, և գրեթէ անհետանալու վը-
րայ էր. թէ և հարազատքն Թորոս Ա. և Լևոն Ա.,
իրենց անուանանիշ կենդանեաց ուժով և բար-
քով այնքան աշխատեցան և արիացան՝ որ բռնած
երկիրնին իրենց անուամբ Լևոնի երկիր, Թորոսի եր-
կիր կոչուէր յայլազգեաց. այլ Յունաց կայսերու-
թեան դեռ բազմագունդ զօրքերէն յօգնեցան և
նեղեցան. ինքնին կայսերքն Յովհաննէս և Մա-
նուէլ եկան ասոնց դէմ. թէ և շատ հեղ յաղթե-
ցին, բայց վերջապէս Լևոն Ա. գերի ընկաւ ոմամբք
իր որդւոց, և մեռաւ սրանեղութեամբ՝ իբրև ա-
ռիւծ 'ի գառազդի, 'ի Կ. Պօլիս. որդին Թորոս Բ՝
ճարտարութեամբ փախչելով 'ի բանտէն՝ նորէն
տիրեց հօրն և հօրեղբօրը բռնած տեղերուն, և
աւելի ալ ընդարձակեց սահմանները, ինչպէս յե-
տոյ պիտի տեսնեմք:

Ուրիշ կողմէ ալ Թուրքաց ասպատակն և բռն-
նակալութիւնք անդադար նեղէին արեւելեան կող-
մերը. Նգեսիոյ, Մարաշու, Քեսնոյ, Կարկառայ,
և ուրիշ Լատին և Հայ իշխանաց կալուածներուն
յափշտակութիւնն՝ պատերազմօք և արիւնհեղու-

Թեամբք, մեր կաթողիկոսաց աթոռոց շատ մօտ
և շատ ահարկու էին. անոր հրմար պատմական
ստուգութիւն և ոչ զարդաբանութիւն պէտք է
ընդունիլ ըսածնիս, թէ Շնորհալուոյ բոլոր կեանքն՝
քաղաքական անստոյգ և անհանգարտ ժամանակի
մը մէջ անցաւ. զոր և ինքն իսկ ազնիւ և հեղա-
դին գանգատով կ'իմացընէ զանազան գրուածոց
մէջ, ինչպէս 'ի յառաջաբանի Ընդհանրականին.
« Յաղագս ժամանակիս չարութեան և բազմիչ,
« խանութեանն. և քաղաք Թագաւորական և
« բազմաօղով ոչ գոյ ազգի մերսւմ »). իսկ իրեն
համար կ'ըսուի. չունէր « և ոչ մի գեօղ և ոչ ան-
« գասաանս, և ոչ օգնութի 'ի Թագաւորաց և իշ-
« խանոց »: Եւ այնպէս համաշխարհական մըրրկի
և ապնապի առեն՝ երկու հարազատքն իրենց փո-
քրիկ Մովք գղեկին մէջ քաջուած՝ « աղօթէին առ
« Տէր, կ'ըսէ պատմիչն, ապրեցունել զնոսա
« 'ի չարութոյն այլասեռիցն և մարդագէմ գաղա-
« նացն. որ և փրկեալք լինէին և ապրեալք՝ որպէս
« Ծնճղուկ յորոգայթէ որսողաց. քանզի Տէր
« ձեռնկալու էր նոցա, ըստ մարգարէին »):

Որչափ ալ այս ամեն յիշեալ աշխարհք և
պետութիւնք՝ Շնորհալուոյ պատմական շրջանա-
կին մերձագոյնք են տեղեալ և պատահմամբ գի-
պաց, յայտ է որ իր և մեր բնիկ հայրենի աշ-
խարհն չեն. հարկ է հարեանցի աչք մ'ալ տալ
այն մեր մեծ և հին տարաբաղդ աշխարհին, — մա-
նաւանդ թէ տարաբաղդիկ որդւոցս բարեբաղդ
աշխարհին, — զոր մեր ստոյգ պատմութեան դա-
րուց կիսէն 'ի վար՝ աւելի օտար ազնիք վարեն և
վայելեն, քան բնիկքս օտարացեալք պանդխտու-
թեամբ յոլորոս երկրի: Շնորհալուոյ գարն եր-
կուց ժամանակաց միջոց և որոշիչ կէտ մը կրննայ
ըսուիլ, յորում գեռ հին հայկական հարստու-
թեանց մնացորդք կային և ար փոքր փոքր կ'ան-

հետանային, որով կերպարանափոխ կ'ըլլար հին
Հայութիւնն, և Հայաստանն՝ 'ի Թուրքաստան,
Թաթարստան և Քրդաստան: Յետ բարձման Ար-
շակունի Թագաւորաց մերոց՝ Սասանեանց տիրա-
պետութեան միջոց (428-638), Թէ և ինքնագլխու-
թիւն չունէին Հայք՝ այլ իրենց նախնեաց օրինք,
սովորութեամբք և պայազաաութեամբք կ'ապ-
րէին. իւրաքանչիւր նախարար և սեպուհ կը յա-
ջորդէր իր հօր գահուն և պատւոյն: Արաբացիք
ալ 'ի սկզբան Թողուցին անոնց կարգերը և սովո-
րութիւնները. բայց ատեն ատեն՝ որ և է պատ-
ճառաւ՝ շատ փոփոխութիւններ ըրին, և ը գա-
րուն ոկիզբները շատ հին նահապետութիւններ
ջնջեցին. իսկ 'ի կէս Թին իրենց Թուրք զօրավա-
րաց աւաջնորդութեամբ, որպիսի էր սոսկալի
Փարա Բուղայն, շատ ալ արիւնհեղութեամբ՝ վեր-
վար ըրին զաշխարհը, և շատ տոհմեր և պայազա-
աութիւններ բոլորովին մարեցին: Այլ այնքան
արիւնէն և կրակէն գուրս ցայտեցին քանի մը
աւաքինի և կարիճ պայազաաք նախարարաց. և
նոյն Թ գարուն վերջերը կանգնեցաւ Բագրա-
տունեաց Թագաւորութիւն մը, և հետ զհետեւ
Թագաւորութիւնք Արծրունեաց, Սիւնեաց, Ա-
ղուանից, Վանանդայ, Զորոյգետոյ, և այլն. որք
Ժ և ԺԱ գարուց մէջ բուսական փառք և բար-
գաւաճանք կը փայլէին. Թէ և տեղ տեղ ալ ի-
րենց մօտ Արաբացի և Թուրք կամ Պարսիկ մանր
պետութիւնք կամ կուսակալութիւնք կային, Պաղ-
ատաու ամիրապետին իշխանութենէն կախ կամ
անկախ: ԺԱ գարուն կիսուն մօտ Սկիւթացի Սէլ-
չուկեան Թուրքք յայտնուեցան, և շուտ յառաջ
գալով՝ յարձակեցան 'ի Հայաստան, և անլուր
անգթութեամբ հուր և սուր նիւթելով տակնու-
վայ ըրին զաշխարհը, նուաճելով մի ըստ միջեւ
զԱնի, Կարս, Արծն, և ուրիշ իշխանանիստ և ե-

րեւելի քաղաքներ, յորոց զոմանս ալ յաւեր և 'ի մոխիր դարձուցին: Այս ատեն, կամաւ և ակամայ Հայ Թագաւորք Թողին իրենց աթոռները, Անեցիք, Կարեցիք, Վանեցիք (այսինքն Սենեքերիմեանք կամ Արծրունիք), և գաղթեցին 'ի Փ. Հայս կամ 'ի Փ. Ասիա, Յունաց կայսերութեան մէջ իրենց տատանեալ տունը հաստատել ուզելով. ուր և մէկ ցեղ մը չանցած՝ գրեթէ ամենքն ալ մարեցան, և անոնց մոխրէն վեր ելան Ռուբինեանք 'ի լերինս Տաւրոսի և 'ի գոգս Վիւրիկոյ, 'ի վերջ ժԱ. դարու:

Յաջորդ ժԲ. դարուն՝ բուն մեր Շնորհալոյն ժամանակ՝ Թէ և գրեթէ բոլոր Մեծն Հայաստան Թուրքաց և խառնադանձից զէնքերով պաշարեալ և ցցուեալ էր, մանաւանդ միջնաշխարհն, այլ դեռեզերքները կային՝նուազեալ պայազատք Հայկազն փարազանց, և նաև Թագաւորք ոմանք, որոց պատմութիւնն ալ ժամանակին տխրութեան մէջ մթնցներ է. այսպիսիք են սերունդք և շառաւելք Զորոյգետոյ Բադրատունեաց, որոց հարքն Անոյ Թագաւորներէն զատուելով՝ Տաշրայ (Լոռի) կողմերը առանձնակի Թագաւորութիւն մը հաստատեր էին. իսկ որդիքն անկէ հեռանալով՝ Գուգարաց և Ուտիոյ հին նահանգաց իրարու սահմանակցութեան կողմերը՝ երկու փոքրիկ Թագաւորական աթոռներ դրին, 'ի Տաւուշ և 'ի Մածնաբերդ՝ ամուր բերդաւաններ, և որդւոց որդի յաջորդութեամբ՝ շատն Կորիկէ (կամ Գուրգէն) անուամբ՝ ինչուան ժԳ. դար ալ հասան. Կորիկէ Գ. կամ Դ. յիշուի 'ի կէս ժԲ. դարուն և ալ վերջերը, որոյ որդին Աբաս Թագաւոր 19 տարուան վախճանեցաւ. ասոր Թոռն Կորիկէ Դ. կամ Ե. յիշուի ժԴ. դարուն կիսուն մօտ, յորում Թաւարաց հզօր տէրութիւն կոխեց ամեն Թագ և գահ: — Յիշեալ Ուտի նահանգին և Արցախոյ կողմերը

Թագաւորութիւն մ'ալ կար Աղուանից անուամբ, բայց պայազատքն Հայ էին լեզուաւ և կրօնիւք. անոնցմէ ծագեցան Խաչուոյ իշխանքն ալ, որ բաւական ազատութեամբ պայազատէին ժիւ և ժիւ դարձց միջոց, և որոց սերունդք իշխանական անուամբ կամ պանծանօք դեռ շատ դարեր ալ տեւցին, և ինչուան հիմայ ալ Թերեւս գառւին ազնուական շառաւիղքն:

Ասոնց գրակից են Հայոց ամենէն հայկազնեան մէկ աշխարհին՝ Սիւնեաց՝ պայազատք, որք այս ժիւ դարուս մէջ ալ իրենց նախորդ դարուն ըսկիցքը կանգնեալ Թագաւորութեան յաջորդութիւնը պահեցին, Աղուանից Թագաւորազանց հետ ալ խնամինալով, մինչև 'ի ժամանակս կաթողիկոսութեան Ենորհալոյ. վերջին պայազատն եղաւ Թագուհի մը Կատա անուամբ, որուն փեսայացեր էր Հասան Խաչենեցին. և միայն Կապանայ բերդը, քանի մ'ալ ուրիշ բերդեր մնացեր էր ձեռուրնին, 'ի յափշտակութենէ Թուրքաց, որոց դէմ կենալ անկարելի տեսնելով յամին 1169 Թողուցին տեղերնին և քաշուեցան 'ի Խաչէն:

Բագրատունի Թագաւորաց բնավայրն յետ անցնելու 'ի ձեռս Յունաց (1046) և քիչ ատենէ 'ի սուր Թուրքաց Ալփասլանայ (1066), Թուրք ամիրայի մը առանձին կուսակալութիւն եղաւ. Ենորհալոյ երիտասարդութեան-ատեն Վիրք տիրեցին Անոյ՝ Հայոց հրաւիրանօք (1124), այլ նորէն Թողին առջի տէրերուն՝ պայմանօք. 1161ի նորէն նուաճեցին, և դարձեալ Թողին և առին, և Օրբելեան հին ցեղի ազնիւ իշխանաց յանձնեցին. և երբ զատոնք հալածեցին իբրեւ դաւաճանս՝ (1177) յանձնեցին Զաքարեանց Հայ մեծազօր իշխանաց, որք Սրկայնաբաղուկք կ'ըսուին, և ինչուան հիմայ գառւին իրենց պայազատքն 'ի Վր-

րահայտ. աստեղ ձեռքը մնաց և Անի, և շատ շէն-
ցաւ, մինչև որ Թաթարք խլեցին (1239) շատ ա-
րեանհեղուծեամբ և աւերածով: Յիշեալ Զաքա-
րեանք, մանաւանդ երկոքին հարազատքն՝ Զաքա-
րիա սպասաւար և իւանէ Աթաբէկ՝ Վրաց Թա-
գաւորութե սիւնք և վարիչք՝ Թամարայ Թագու-
հոյ և յաջորդին ատեն, գրեթէ Մեծ Հայոց մեծ
մասն ազատեցին յայլազգեաց ձեռքէն, և Թագա-
ւորաբար իշխեին: Հայոց հին մայրաքաղաք Դուինն
ալ առին, ուր գեռ Պարսիկ տիրապետք գտուե-
ին, ինչպէս նաև ի ժամանակի նահատակութեան
Յովսէփայ Նոր Վկայի (1170), զոր յետոյ պիտի
պաամեմք: Աւ ժամ մի տիրեցին և Կարնոյ, ուր
Պարսիկ ցեղ մը տիրէր շատոնց, և 1160ին Սէլէ-
քեան տոհմի մը ձեռք անցեր էր:

Տուրուքերան և Վասպուրական մեծ և հին
հայկական տշխարհաց մէջ ալ՝ կային առանձնակ
իշխանք և տերութիւնք. Վանայ ծովուն արեւմ-
տեան հիւսիսային ծայրը՝ Խլաթ քաղաքն իր չոր-
ջակայիւք՝ շատոնց Թագաւորսնման Արաբ կամ
Պարսիկ տիրապետմանէր Շահի-Աբդին կոչուած,
յորոյ աթոռն երբեմն և Հայ մը նստաւ. և բոլոր
ԺԲ դարու միջոց ալ կար այս տերութիւնս, և
բաւական ոյժ ունէր: — Իրեն մօտ Մանաւկէր
քաղաքն ալ Ժ դարուն մէջ նման առանձին տէր
մ'ունէր, այլ յետոյ միացաւ յիշխանութիւն Շա-
հի-Արմէնին:

Վանայ արեւելեան և հարաւային կողմերը՝ մի-
ջինդարեան Հայոց՝ (յետ. Շիրակայ Թագաւո-
րաց) ամենէն նշանաւոր Թագաւորութիւնն կար,
Աբծրուսէայ ըստւած, զոր կանգնեց իտրագէտն Գա-
գիկ ի սկիզբն Ժ դարու, և իր երեք յաջորդք
տեւեց մինչև ցամա 1022, յորում Սենեքերիմ Թա-
գաւոր վախնալով Նետոզաց (Թուրքաց) ասպա-
տակութենէն, և Մեծին Ներսիսի անուամբ եղած

մարդարեութենէն, երկիրը Յունաց կայսեր ծախեց, և փոխան առաւ զՍերապիա՝ սահմանդն. այլ իր ազգականներէն մէկն Խեզենեկ կամ Նեզենիկ անուամբ՝ Աթուկ ամուր բերդին մէջ հաստատ կեցաւ, և ինքզինք թագաւոր անուանեց, նոյնպէս և ոմանք ՚ի պայազատացն. յորոց էր Աբգլմանհն Պրոտո-Վարդապետ (+ 1131), փեսայացեալն ՚ի Մարիամ քոյր Մեծի Վկայասիրին մերոյ. իր թոռն Խեզենեկ Բ յիշուի 1199թ., ուրիշ Խեզենեկ մը հարիւր տարի ալ վերջը. իսկ իրենց պայազատքն մինչև ՚ի սկիզբն ԺԵ դարու, յորում գեռ թագաւորութեան անուն ալ յիշուի՝ մինչ ՚ի Աիւլիկիտ անգամ կորսուեր էր Հայոց թագն:

Վասպուրականի և Արծրունեաց գրակից աշխարհիք՝ Տուրուբերանոյ մէջ՝ երկու անուանի գաւառք կան, որք աւելի երկար տառն հայկական իշխանութիւն և պայազատութիւն պահեցին. Տաբոն և Ստոնի. յետինս թէ և ոչ բնիկ գաւառ է յիշեալ աշխարհիս, այլ Աղձնեաց, սակայն անմիջապէս կից Տարօնոյ, և մեր պատմութեան ժամանակ մէկ հայ իշխանութեան տակ էր. մեր Պահլաւունի իշխանաց խնամքն քաջութեամբ տիրէին երկրին, երբեմն Յունաց կայսերաց խնամակալութեան տակ, և երբեմն ազատ: Այսպիսի էր Թոռնիկն որդի Մուշեղայ՝ զոր յիշեցինք (40), որոյ որդին Չորտուանէլ Մամիկոնեան կ'իշխէր ՚ի սկիզբն ԺԲ դարու, զոր արքայակերպ մեծացնէ՝ այն տառն Մշոյ Առաքելոց վանքը նստող Պսղոս Տարօնացի վարդապետն, Յունաց գէմ սատիկ կրիւք գրուածոյն մէջ: Յիշուին ասոր որդին Վիգէն, և ասոր թոռն Շահնշահ՝ փեսայն քեռ կամ թոռնէին Շնորհալուոյ, որ կ'իշխէր նաև յետ Շնորհալուոյ (1184), երբեմն Շահի-Արմենին քով արգելուած, յետոյ ազատած, և յետոյ գար. ձեալ զրկուած:

Ահա այդքան իշխանութիւնք կամ կատորակք իշխանութեց Հայոց կային 'ի ժամանակս Շնորհալոյ 'ի Մեծ Հայս. յորս միութիւն չըլլալով, նաև անկարելի ըլլալով իրարմէ տեղեալ զատուած և յայլազգեաց անջրպետուած ըլլալնուն համար, ամբողջ ազգութիւն մը չէր երևեր. և իրաւամբ կոչէր Շնորհալին Բալիւշտանութիւն և չքութիւն Բալմաժուլ ազգային քաղաքի, ուր կարենային հայրապետական աթոռը դնել. և հիմայ ստիպեցան հանդէսընել զայն 'ի գլեկին Մովսէս:

Թ.

Եպիսկոպոսոսրիան Շնորհալոյ. — Օգնականոսրիան կարողիկոս եղբօրն. — Գրիգորիսի յորդորանօք եղած մատենագրոսրիանք. — Իգնատիոս վ. — Սարգիս վ. — Շնորհալոյ Մկկն. Մատթէի:

Հաւանական երեւի որ այս նոր բնակութեան և նոր Աթոռոյն մէջ Ներսէս ընդունեցաւ եպիսկոպոսական օծումը, իր եղբօրը ձեռքէն, և անոր հրամանաւ քան խնդրանօք. վասն զի Շնորհալի իր սովորական պարկեշտութեամբ և խոնարհութեամբ կը զգուշանար ամեն պատուաւոր աստիճանէ. Թէ և գրեթէ անկարելի էր ետ կենալն, այնպիսի ձեռնագրիչ մ'ունենալով, որ Թէ ուրիշ նկատմունք չունենար՝ նոյն իսկ կաթողիկոսական աթոռն ալ կ'ուզէր շուտով Թողուլ իր հարազատ և աւելի շնորհազարդ եղբօր: Ամենուն յայտնի էր որ շուտ կամ ուշ Ներսէս պիտի եպիսկոպոսանայ, և հաւանօրէն նաև կաթողիկոսանայ. ուս-

տի իր ամօթխածութիւնն և հնազանդութիւնն հաւատար եղան. առանց շատ ընդգիմութիւն ցուցընելու այն բանին՝ ուսկից պիտի չկարենար հրաժարել խոնարհեցաւ հայրապետ եղբօրը աջոյն տակ, և մեծ հանգիսի մէջ ձեռնագրեցաւ եպիսկոպոս: Ոմանք համարին թէ 30 տարին անցած էր Ներսէս ձեռնագրութեան ատեն, այլ Գրիգորիսի սէրն և ջանքն, Ներսիսի արժանաւորութիւնն, և այն ատենուան սովորութիւնն՝ աւելի կարծել կու տան՝ թէ և քսան տարիէն ալ շատ չանցած, և գուցէ գեռ ՚ի Մովսէս գղեակը չեկած՝ եպիսկոպոսութիւնը ընդունած էր. վասն զի եթէ Ներսէս կը խորշէր և կը խղճէր իբրև արենաւորացու թէ պատճառ մը կարծեցընել այսպէս փութով եպիսկոպոսանալը, եղբայրն ալ ուշացընելը կը խղճէր՝ իբրև անտեսող ըլլալու այնքան արժանեաց. կամ ինչպէս աւելի գեղեցիկ ուժով կ'ըսէ Լամբրոնացին, Գրիգորիս

« Պատիժ անձինն իւր վարկանի
Թէ գըրուանաւ լոյսըն ծածկի...
Աղերսանօք առ նա խօսի,
Ածել ըզնորհն՝ ի գործ բարի:...
Իսկ խոհականն յամենայնի՝
Սիրով կամացըն հնազանդի...
Ձեռնագրութեամբ հօր օծանի
Նպիսկոպոս մեծահարկի »:

Ենորհալին իբրև եպիսկոպոս առանձին թեմիկ մ'ալ ունեցեր է, գէթ առան մը, (ըստ ոմանց Մամեստիա), վասն զի Ատենաբանութեանը մէջ խոնարհաբար ինքզինքը մեղադրելով կ'ըսէ. « Եւ « ոչ ՚ի Տէպլաֆէսին՝ պիտառն հօսի արբուցի գջուրն « հանգստեան », և այլն:

Ոչ քիչ անգամ մեր եկեղեցւոյ մէջ տեսուած էին կրկին եզրադք եպիսկոպոսունք , և երբեմն քահանայապետք , այլ գուցէ ոչ այսքան արժանաւոր անձինք , որով և աննմանք . մանաւանդ ոչ երբեք այսպիսի զուգահիցք , որք աւելի քան զ'40 տարի միաբան , իբր արդարեւ ամուլք տիրալուծք քրիստոսեան ագարտիկն մէջ՝ շիտակ և անխոնջ արօրագրելով , անբաւ բարեաց բերովք լըցին զհամբարս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և զերկինս իսկ : Պատմըչաց և մեր իսկ լուածը՝ գիւրաւ կըրնայ գուշակել խոհական ընթերցող կամ քննող մը , այսպիսի անզուգական զուգից այսքան երկար խողաղական քահանայապետութեան վրայոք . որ համբաւով և արգեամբք մեր աղցին հայրապետութե ամենէն պանծալի ժամանակներէն մէկն է , կըրնայ ըսուիլ թէ և յետինն : Այս պանչելի հարազատաց ձեռն 'ի ձեռն գործակիցութիւնն՝ ոչ թէ լոկ մէկի տեղ երկու հոգւոյ առաւելութիւն մը տուած է , այլ իբրեւ մեծ միաբան բազմութե մը . որովհետեւ իրենց միաբանութիւնն կամ միութիւնն՝ ոչ լոկ արեամբ և տարիքով էր , այլ կըրնանք ըսել ամենայն կերպով . եռանդեամբ , մտաւոր կարողութեամբ և ախորժակօք , քնականէն վեր հոգեկան սիրով , և իբրեւ հայրենաւանդ կտակաւ կամ պարտքով մը՝ Հայոց եկեղեցին իր առջի պատուոյն և բարձրութեան մէջ պահելու : Մերձաւորաց և օտարաց վկայութիւնն , զարմանք և գովեստն և հաճութիւնն ալ՝ իրենց խրախոյս և նորոյժ կ'աւելցընէին , յետ աստուածապարգև շնորհաց և զօրութեան , որ հաճեցաւ այս հարազատաց ձեռքով նոր այցելութիւն մ'ընել մեր եկեղեցւոյն : Բայց մենք խօսքերնիս կտրելով թողունք Ս . Ներսիսի Լամբրոնացւոյ ներքուել ասոնց գործը , յետ յիշելու զեպիսկոպոսանալ Շնորհաւոյն :

« Ահա վերին կամքն հաճեցան
 Եւ Լուսաւորիչքս գոյացան .
 Յեկեղեցի հաստատեցան ,
 Ծաղաց ի ծաղս փայլեցան .
 Երկու Լնարեալքս որոշեցան ,
 Հոգւոյն կոյնամբ առաքեցան .
 Բարձրաբարբառ քարոզ ելան
 Զաւետարանն յազգս տարան .
 Որք յաշտանակ լոյս բարձրացան
 Ի Թորգոմեան տուն ծաղեցան .
 Հիւսիսայինքն խաւարման
 Փոյթ հալածող արեւ ցուցան ,
 Ի յառաջին աթոռ նըստան
 Կաթողիկոսք երեւեցան .
 Նախ յարեւմտաւոր ճոխ ելան
 Եւ յարեւելս պայծառ ցուցան :
 Սոցա շնորհաց նըշնլ փայլման
 Զահաւորեալ տապով ջերման՝
 Մեղաց ձըմեռն էառ վախճան ,
 Սառնամամբեալ անտքն սուղան .
 Գարնանային ժամքն հասան ,
 Յամպոց քաղցրիկ ցօղ հոսեցան .
 Պապեալ հոգիքն ըզմայլեցան ,
 Հայոց ազինքս ծաղկեցան .
 Աշխարհ ամեն խաղաղացան .
 Գրիստոնէից ազգ զօրացան ,
 Եկեղեցիք փակեալք՝ բացան .
 Եւ վանորայք առատացան .
 Վարդապետաց աթոռք եղան ,
 Ուսանելովն ոչ յագեցան .
 Միայնութեան սիրողք եղան ,
 Անկրհական վարս ըստացան :
 Ի զանազան պրծուլս աճման
 Յորդիպոէր հարկքն տեսան .
 Փրկչին անուանն ըզփառս տան ,
 Ըջնոյն հայցեն մինչ ի վախճան » :

Կաթողիկոսի վերաբերեալ անմիջական գործերն՝ ի հարկէ Գրիգորիս գործէր. այլ գործոց մեծագոյն մասն Մետրհալոյ ձեռքը կատարուէր. և սա մանաւանդ էր գործողն, նա հրամայող կամ վաւերացընող. վասն զի հաւանութիւն և կտմբ հաւատար էր երկոցուն: Ներսէս թէ և որոշակի փոխանորդ կամ աթոռակալ կոչուած չէ կաթողիկոսին, այլ իրօք առաւել էր քան զայն. ոչ միայն ներքին վարչութիւն և հոգք հայրապետանոցին, այլ և գրուածք և պատգամաւորութիւնք՝ Մետրհալոյ ձեռքը և անձամբ կատարուէին: Միով բանիւ յամենայնի առաւել Ներսէս կ'երեւէր և փայլէր, քան Գրիգորիս, բայց եթէ ի հանդիսական տեղիս և գործս: Այս բանիս գրեթէ աւտոր պատճառն յայտ է որ Ներսիսի շնորհաց և ձրից առաւելութիւնն էր. թէպէտ և Գրիգորիս իսկ շնորհազարդ, վսեմական, զգօն և հմուտ, այլ իր մեծ փառքն՝ մեծագոյն էս փառք ունէր մօտը, ինչպէս պայծառ ասաղ մը պայծառագոյն աստեղ մը քով. որուն ոչ միայն աննախանձաբար տեղի կու տար Գրիգորիս, այլ և պատուասիրաբար յառաջ անցընէր, մինչև ուր որ կրնար թող առաւ կաթողիկոսական միաթոռութիւնն:

Անշուշտ մէջերնին բաժնած էին գործոց և գրուածոց մասերը. Գրիգորիս վերը յիշեալ կաթողիկոսի անմիջական գործերէն գուրս՝ առանձնական պարապմունքը ընտրած էր իր մեծ քեռւոյն Տօնամակը աւելի ճոխացընել, նորանոր վարուք և վկայութեամբք սրբոց, ևս առաւել Ներբողենիւք, այսինքն գովասանական ճառիւք Տնորինական և Տիրամօր տօնից, և սրբոց ոմանց. քանի մ'ալ ինքնագիր յօրինած է. ասոր համար կոչուեցաւ Փոփ Վկայաւէր և Գրող Ներբողենից. որպիսի են Ս. Առաքուածածնի ծննդեան և անդեան գովասանական պատմութիւնն, և « Դրուատ գովեստի Տնո-

« րինական տեղեաց Երուսաղէմի », և այլն : Ասոնցմէ զատ գեղեցիկ շարականն Աւետեաց՝ Խորհուրդն անձառ, նաեւ Բ Ծաղկազարդի ըստւած կանոնն, (Մէծահրաշ այս խորհուրդ) . իրեն կ'ընծայուին Զրօրհնեաց գեղավանձ առդն ալ, « Ո՛վ զարմանալի խորհուրդս այս մեծ յայտնեալ », ըստ ոմանց և 'ի պատիւ Լուսաւորչի երգուածնն « Ի յելս արեւու արեւ » : Առաջինն կրնայ մեր բանաստեղծական դպրութեան փոքր գրուածոց չքնադագոյներէն սեպուիլ, և վանմութեամբ ու պարզութեամբ ու զանազանութեամբ իմաստից յայնքան համառօտութեան՝ Շնորհալուոյ իսկ երեց եղբօր մը արժանաւոր գրուիլ : Անն ձեռուընթիս քանի մը ջերմեանդն և զըջական աղօթքներ ալ յանուն Գրիգորիսի կաթողիկոսի, բայց սառագիւ ասոր ըլլալը չեմք գիտեր, և հաւանական են յետնոց ըլլալ : Բայց այս քանի մը յիշեալ, միանգամայն և քանի մը տեսակ գրաւոր արտագրութիւններէն կ'իմացուի՝ որ Գրիգորիս ալ հանձարեղ անձն էր, և ոչ միայն աթոռով այլ և գրչով կրնար իր քեռւոյն և եղբօր հետ դասակարգիլ, և քան զնա աւելի բարձր և խիղախ թռչիլ բանաստեղծական թեւերով : Այլ չեմ գիտեր իր անձնական գրուածներոնք աւելի արգիւնաւոր է մեր դպրութեան մէջ, թէ ուրիշներու ալ գրել տալովը . որոց մէջ եթէ առաջին է իր հարազատն Ներսէս, իրենց հին փւսումնակիցքն՝ Իգնատիոս և Սարգիս ալ՝ արժանաւորք են իրենց դասակցութեւն և յիշման : Ասոնց մէջ կարգաւ և պատուով առաջին է Իգնատիոս վարդապետ, որ և եպիսկոպոս եղած է, հաւանօրէն սոյն Գրիգորիսի ձեռնագրութեւն . որ և յանձներ էր իրեն Ղուկասու աւետարանին մեկնութիւնը գրել . իսկ նա կը գանգաղէր, կամ գործոյն դժուարութեան, կամ որ և է պատճառաւ : Մինչև, ըստ աւանդութեան, տեսլեամբ քնոյ

տեղաւ գեղեցիկ և լուսաւոր տաճար մը, ուր կը մանէին իր ընկերակիցքն, և իրեն թոյլ չէր տրուեր մանելու, որովհետեւ չէր աշխատած՝ անոնց պէս հոգեւոր գրչութեան, և կաթողիկոսին յանձնածը չէր կատարած։ Ասկէց յորդորուելով, կ'ըսեն, ձեռք զարկաւ և գրեց Ղուկասու աւետարանին մեկնութիւնը. համառօտ խօսքերով, այլ իմաստը բովանդակելով, առանց երկար քննադատութեց և յիշատակութեան հին հարց գրուածոց. միանգամայն և յստակ հայկաբանութիւն և հանձարեղ գարձուածքներով. որով մեր գալորութեան ամենէն ճարտար և յստակաբան գրչաց և համառօտաց մէկն կամ գլխաւորն է։ Գրութեան տարին չէ նշանակած յիշատակարանաւ, կամ ընծաւ յականաւն առ Գրիգ. Կաթողիկոս, այլ յայտ է որ ԺԲ գարուն կիսէն յառաջ գրած է, Թերեաքան զմանս ուշ սկսելով՝ այլ աւելի շուտ աւարտելով. վասն զի յամին 1146 Կունգ Սարգիս առնուամբ արեւելցի վարդապետ մ'ալ, աշտկերտ մեծիմաստ Սարկաւազ վարդապետի, Ղուկասու աւետարանի համառօտ մեկնութիւն մը գրելով՝ կը հաւաքէ 'ի զանազան Հարց և վարդապետաց գրածներէն, որոց մէկն ալ կոչէ Տէր Իգնատիոս։

Իսկ Սարգիս վարդապետ՝ գասընկերն Իգնատիոսի, որ Սեաւ Լերանց Քարաշիթու ըսուած վանքը կը բնակէր, գրած է եօթն Կաթողիկեայ թղթոց մեկնութիւնը, երկար քննութեամբ և ալ երկար խրատական յորդորակօք, ջանալով Ոսկիբերանի ոճոյն հեռեւել. բոլորովին տարբեր ճամբայ մը բռնելով իր գասակցէն. որքան նա համառօտ կ'անցնի, այնքան սա երկար և ուշ. բայց շարագրութիւնն նոյնպէս յստակ, և աւելի պարզ ու վայելուչ ըլլալով, զբուցուածքն ալ կակուղ և սրաաբուղիս, անախորժ չըլլար կարգալու։ Այո ընդարձակ գործն հաւաստեալ քանի

մը. տարուան մէջ գրուած է. տեղ մը կը յիշի հեղինակն որ Քրիստոսի հազար թուականէն մինչեւ այն գրելու ատենն՝ 156 տարի անցեր էր, և ասով կ'իմացընէ իր մատենագրութեան ժամանակն ալ: Յետ որոյ տեանելով ինքն հեղինակն որ գրուածքին երկարութիւնն կը գտարացընէ՝ օրինակները շատցընել և շատոց ընթերցանելի ընել, քանի մը տարի վերջը, համառօտեց իր գիրքը, և նոր գործ մը հրատարակեց. սակայն առաջինն և ընդարձակն աւելի ընդունելի եղաւ յետոց, և ապագրեցաւ ալ 'ի Կոստանդնուպօլիս, քիչ մը համարձակ ձեռք: Այս գրուածիւ ատենն՝ կը յիշեցընէ Սարգիս իր Ծերութիւնը, « Աղաչելով « վասն իմ Ծերոյս Սարգսի՝ զՏէր »: Թուականն ալ կը նշանակէ, այսպէս. « Հայ թուականն յայնմ « ամի՝ յորժամ կատարեցի զհամառօտս, յիշաւ « տակ ինձ և իմոցն, և 'ի վարժաւմն մանկանց նու « րոյ առաջաստի մօրս մերոյ՝ վերինն Նրուսա « զէմի, Ժե էր ընդ վեցհարիւրի. 'ի փառս Քրիս « տոսի »: որ է մեր Ննորհալոյ կաթողիկոսանալու տարին, 1166:

Սա ինքն հայրապետս Ներսէս ալ հաւաքած է Կաթողիկէոյ Թղթոց համառօտ մեկնութիւն մը՝ 'ի բանից Ս. Հարց, որոյ հին օրինակ մը գաղւի մէր ձեռքը, գրուած իր մահուընէն 26 տարի ետեւ, յամի 1198. յորում հեղինակին անունն յիշատակարանին մէջ քերուած է, այլ ուրիշ օրինակ յայննապէս կը վկայէ թէ հեղինակն էր « Հայրապետական արժանացեալ շնորհի և վար « դապետական վիճակեալ աստիճանի, Տէր Ներ « սէս, մականուամբ Կլայիցի, հմաստիրացն հե « տեւելով պարուց », և այլն. և այս կրնայ լուծանել զտարակոյս օմանց՝ որ ի իրեն չեն համարիր

տեաւ գեղեցիկ և լուսաւոր աաճար մը, ուր կը մանէին իր ընկերակիցքն, և իրեն թող չէր տըրուեր մանելու, որովհետեւ չէր աշխատած՝ անոնց պէս հոգեւոր գրչութեան, և կաթողիկոսին յանձնածը չէր կատարած։ Ասկէց յորդորուելով, կ'ըսեն, ձեռք զարկաւ և գրեց Ղուկասու աւետարանին մեկնութիւնը։ Համառօտ խօսքերով, այլ իմաստը բովանդակելով, առանց երկար քննադատութեց և յիշատակութեան հին հարց գրուածոց։ Բնականաբար և յստակ հայկաբանութիւն և հանձարեղ դարձուածքներով։ որով մեր գալորութեան ամենէն ճարտար և յստակաբան գրչաց և համառօտաց մէկն կամ գլխաւորն է։ Գրութեան աարին չէ նշանակած յիշատակարանաւ, կամ ընծաւ յականաւն առ Գրիգ. Կաթողիկոս, այլ յայտ է որ ԺԲ դարուն կիսէն յառաջ գրած է, Թերեաքան զոմանս ուշ սկսելով՝ այլ աւելի շուտ աւարտելով։ Վասն զի յամին 1146 Կունգ Սարգիս առնուամբ արեւելի վարդապետ մ'ալ, աշակերտ մեծիմաստ Սարկաւագ վարդապետի, Ղուկասու աւետարանի համառօտ մեկնութիւն մը գրելով կը հաւաքէ 'ի զանազան Հարց և վարդապետաց գրածներէն, որոց մէկն ալ կոչէ Տէր Իգնատիոս։

Իսկ Սարգիս վարդապետ՝ դասնկերն իգնատիոսի, որ Սեաւ Լերանց Փարաշիթու ըսուած վանքը կը բնակէր, գրած է եօթն Կաթողիկեայ թղթոց մեկնութիւնը, երկար քննութեամբ և ալ երկար խրատական յորդորակօք, ջանալով Ոսկիբերանի ոճոյն հետեւել։ Բոլորովին տարբեր ճամբայ մը բռնելով իր դասակցէն։ որքան նա համառօտ կ'անցնի, այնքան սա երկար և ուշ։ Բայց շարագրութիւնն նոյնպէս յստակ, և աւելի պարզ ու վայելուչ ըլլալով, զրուցուածքն ալ կակուղ և որտաբուղի, անախորժ չըլլար կարգալու։ Այս ընդարձակ գործն հաւաստեաւ քանի

մը տարուան մէջ գրուած է. տեղ մը կը յիշե
հեղինակն որ Քրիստոսի հաղարթուականն մինչե
այն գրելու ատենն՝ 156 տարի անցեր էր, և ա-
սով կ'իմացընէ իր մատենագրութեան ժամանակն
ալ: Յետ որոյ տկանելով ինքն հեղինակն որ գը-
րուածքին երկարութիւնն կը գծարացընէ՝ օրի-
նակները շատցընել և շատցընթերցանելի ընել,
քանի մը տարի վերջը, համառօտեց իր գիրքը, և
նոր գործ մը հրատարակեց. սակայն առաջինն և
ընդարձակն աւելի ընդունելի եղաւ յետնոց, և
տպագրեցաւ ալ 'ի Կոստանդնուպօլիս, քիչ մը
համարձակ ձեռք: Այս գրուածիս ատեն՝ կը յի-
շեցընէ Սարգիս իր ծերութիւնը, « Աղաչելով
« վասն իմ ծերոյս Սարգսի՝ զՏէր »: Թուականն
ալ կը նշանակէ, այսպէս. « Հայ Թուականն յայնմ՝
« ամի՝ յորժամ կատարեցի զհամառօտս, յիշա-
« տակ ինձ և իմոցն, և 'ի վարժուածս մանկանց նո-
« րոյ առաջաստի մօրս մերոյ՝ վերինն Նրուա-
« ղէմի, Ժե էր ընդ վեցհարիւրի. 'ի փառս Քրիս-
« տոսի »: որ է մեր Շնորհալույ կաթողիկոսանա-
լու տարին, 1166:

Սա ինքն հայրապետս Ներսէս ալ հաւաքած է
Կաթողիկէոյ Թղթոց համառօտ մեկնութիւն մը՝
'ի բանից Ս. Հարց, որոյ հին օրինակ մը գաղւի
մեր ձեռքը, գրուած իր մահուընէն 26 տարի
ետե, յամի 1198. յորում հեղինակին անունն
յիշատակարանին մէջ քերուած է, այլ ուրիշ
օրինակ յայնապէս կը վկայէ թէ հեղինակն էր
« Հայրապետական արժանացեալ շնորհի և վար-
« գապետական վիճակեալ աստիճանի, Տէր Ներ-
« սէս, մականուամբ Կլայեցի, հմաստիրացն հե-
« տեւելով պարուց », և այլն. և այս կըրնայ լու-
ծանել զտարակոյս ոմանց՝ որ իրեն չեն համարիր

այս գրուածը. զոր մանաւանդ պէտք էր հաստա-
տել մեր օրինակին մէջ անմիջապէս թղթոց մեկ-
նութենէն վերջը՝ Ենորհալույ գրած կամ որբա-
գրած Ս. Սարգսի վկայաբանութիւնն, և գրոց
նախագաղափարն՝ Ենորհալույ եղբորորդւոյ Գրի-
գոր Ապիրատ կաթողիկոսին ըլլալն: Այս մեկնու-
թիւնս Սարգսի գրածին պէս միատարր մեկնու-
թիւն չէ, այլ Ս. Հարց խօսքերն հատուած հա-
տուած շարած և իրարու ագուցած, անուանին
ալ նշանակելով:

Հարկ համարեցանք նշանակել այս բաներս,
մեր Ենորհալույ որ և է թէ աներկբայ թէ երկ-
բայական երկասիրութիւնները անծանօթ չթող-
լու համար. միանգամայն յիշելու և այն ատեն
Գրիգորիս կաթողիկոսի ունեցած փափագը՝ Ս.
Գրոց գիւրահաս մեկնութիւններ հրատարակե-
լու. որոց կարող և յարմար գիտէր իր այսպիսի
հին ուսումնականիցները: Անհնար էր որ ասոնց մէջ
ալ չգտուի իր բազմահանձար հարազատն. և
ահա՛ եթէ ոչ Կաթողիկեայց թղթերը հեղինակո-
րէն մեկնեց, նոր Կաթարանաց առաջին գիրքը
սկսաւ մեկնաբանել. և երեւի թէ կանուխ ալ
սկսաւ այս գործը. եթէ յառաջաբանին մէջ յի-
շած խոնարհ երախտապարտութիւնն առ իր կա-
թողիկոս եղբայրն՝ համարինք իբրեւ նոր յիշատակ
մ'իր գաստիարակութեանը, և ոչ հնացեալ՝ իր
խոնարհ սրտին մէջ, որ ինչուան ետքն ալ իբրեւ
օտար և նուաստ եկեղեցական մը՝ կը պատուէր
զԳրիգորիս իբրեւ հայրապետ Հայաստանեայց ե-
կեղեցւոյ, և կը սիրէր իբրեւ հարազատ. և եր-
կուքն ալ կը յայտնէ իր Յառաջաբանին: « Սիրոյ
« զօրութիւն՝ գերազանց է քան զբնութիւն... և
« եթէ առ ոմանո՛ իցէ պանծալի ըստ մարմնաւոր
« իրիք պատճառաց, որպիսի՞ իցէ բոլորիցն կրո-
« զաց, ըստ իմումն պատահեալ անձին՝ առ ի

« քէն դթուծեանց . ոչ յազագս բնաւորականին
 « միայն կապակցութեան արեան , որ հոնուրց
 « է առիթ և փոքրոգեաց , այլ սակս գերա-
 « զանցելոյ բանի և գրոյ՝ ներգործեցելոյ առ իս
 « բարեաց . . . Ձեռնարկեալ յայս առաջարկու-
 « թիւն՝ ըստ պատուասիրաբար քում հրամանի ,
 « գլնւի պատուական , յետ գլխոյն եկեղեցւոյ ,
 « Գրիգորիոս կաթողիկոս Հայոց » , և այլն : Գը-
 « րուածին կերպին համար ալ կ'իմացընէ , որ իր
 « կամքն էր « հաւաքել զտարածեալ բանս որդ-
 « բոցն , և գնել հանգէպ իւրաքանչիւրումն աւել-
 « տարանականաց բանիցս Է ինչ զի զնոյն ե-
 « գաք նկարագրութիւն 'ի մեկնողացն բանից , և
 « է զի զառ 'ի նոցայն միտս՝ մերովս բանիւ , յոր-
 « ժամ ընդարձակագոյն ճառիցին բանք . և թէ
 « յայլ և յայլ տեղիս ցնդեալք՝ 'ի մի իմն բերեալ
 « ընտանեգոյն բանին զուգելով . փոքր ինչ և 'ի
 « մէնջ յաւելեալ՝ անփոյթ եղելումն 'ի նոցունց
 « բանի . Է զորո յայլոց այլոց 'ի գիրս գտեալ , և
 « է զորս 'ի մերոց ներածութեանց . որպէս զի ա-
 « մենեքումք փառաւորեսցի անկարօտն փառաց
 « Աստուած » : Այսպիսի անոյշ խօսքերով է և
 « մեկնութիւնն . որուն սկիզբը արժան համարած է
 « հին աւետարանաց համաբարբառ ըսուած ցանկե-
 « րուն վերև պէսպէս նկարներուն , խորանաձև
 « կամարներու , կենգանեաց , զարդուց և այլն , խոր
 « հըրդաւոր միտքեր տալ կամարուածը բացաարել :
 « Իսկ մեկնութիւնն Սարգսի գրուածին պէս միա-
 « ձոյլ է՝ առանց յիշելու և վկայութիւն կանչելու
 « զՍ . Հարս , թէ և շատ հեղ անոնց բերնով կը խօսի .
 « ինչպէս ինքնին իմացուց յառաջաբանին մէջ . և
 « յայտնի է որ պէտք էր ամենէն աւելի Ս . Յովհան
 « Ոսկիբերանին իմաստներն առնուլ , որ այնպէս
 « ընդարձակ և պայծառ բացայայտած էր զՍ . Ա-
 « ւետարանիչը , և զոր նախնիք մեր՝ գրողին յար-

մար ոսկեղէն հայկաբանութեամբ մը թարգմանած են. իսկ մեր Շնորհալին այն ոսկի բերանին բղխածն՝ իր արծաթափայլ բանիւ և գրչով յերկրած յարմարած է հասարակաց մտաց գիւրահաս, և միջակ չափով. իբրեւ անարուեստ արուեստով մը, որ սքանչելի պարզութեան հետ՝ մտաց յագուրգ կու տայ և սրտի հանգիստ: Այս գործս Շնորհալւոյ գլխաւոր գործոց մէկն է, և ալ աւելի պիտի ըլլար, եթէ այնու ոճով շարու շահուած մինչև 'ի վերջ աւետարանին՝ մեղի հասած ըլլար. սակայն իր գրածն և մեկնածն մինչև յ'17 համար Յ գլխոյ Մատթէոսի հառած և հոն դադրած է. և այսպէս գտաւ 100 տարի վերջը՝ Կիրակոս պատմիչ, որ « ոչ գիտեմ, կ'ըսէ, թէ « վասն ի՞նչ պաաճառի խափան եղև », շարունակութիւն մեկնութեանն. 80 տարի տւեալ, (յա. մին 1316) մեծ բանասէրն Յովհաննէս Արզնկայեցի, շատ քննեց՝ բայց չկարցաւ ստուգել թէ ինչո՞ւ անկատար մնացեր էր Շնորհալւոյ երկասիրութիւնն. և թէպէս « ոմանք զմահն տաացին « խափանումն, և այլք զհոգ հայրապետական « աթոռոյն, և կէսք թէ գրեաց՝ և չէ 'ի միջի¹, « բայց սղբա ինձ ոչ եղեն հաւանելի », կ'ըսէ. և իր առանձին կարծիքը չի յայտներ. բայց միայն կ'իմացընէ, որ իրմէ առաջ ոմանք ձեռք զարկեր էին շարունակելու Շնորհալւոյ սկսածը, « ժա. « կայն ոչ էր կարգաւոր որպէս Սրբոյն, այլ հա. « տակոտոր արարեալ զբանս առաջին մեկնչաց, « նաև զբնարանութիւն աւետարանին արտաքս « մերժեալ, ուստի ոչ գայր գիւրաւ յիմացումն

¹ Յառաջաբանէն յայտնի եղաւ որ եղբորը կաթողիկոսութեան ատեն սկսած էր գրել այս Մեկնութիւնը. բայց լամբրոնացին՝ առանց Մատթէոսի անունը տալու. աւետարանի մեկնութիւն գրել Ներսիսի կաթողիկոսութեան ատեն կը ցուցնէ:

« ընթերցողացն », և այլն : Այս անհարկեալ մեկ-
նի շնորհէն մեզի յայանի եղածն է Արիստակէս վար-
դապետ մը և իր աշակերտն Նիքոն, որք Նրզըն-
կացւոյն ըսածին պէս՝ շարունակած են մեկնու-
թիւնը՝ Ոսկիբերանի հետեւելով միայն, կամ հա-
մառօտելով զայն : Իսկ ինքն Քաղէի վանքը նրա-
տած ատեն՝ ուսումնասիրաց ազաւանօք յորդո-
րուած՝ ջանալով ըստ կարի Շնորհալուոյ ոճը բռ-
նել, անոր գագրած տեղէն (յ'18 համարոյ Ն գրէ-
խոյն) յառաջ տարած և աւարտած է բոլոր Մատ-
թէի աւետարանին մեկնութիւնը, 'ի նոյն ինքն
Շնորհալիէն շնորհք և լոյս առնելով, ինչպէս կըր-
նանք իմանալ ըսածը, թէ մեկնութիւնն առած է
մասամբ « յառաջին արժոյն. և է զի 'ի Ծագմանէ
« Նշուլից շնորհաց վերասացեալ առնն Աստու-
« ծոյ՝ 'ի միտս մեր... խառնելով զնսեմատեսակ
« բանիցս ազեղութիւն՝ ընդ չքնաղագիւտ և լու-
« սատեսակ իմաստիցն պայծառութիւն. գիտե-
« լով եթէ Պօղոսի շնորհէ վարձս՝ ըստ անկելոյն,
« և Ապօղոսի՝ ըստ ոռոգելոյն. վասն որոյ աղա-
« չեմ... վստահութեա մերում ներդոս լինել », և
այլն : — Արգարե Նրզնկացւոյ յուսոյ և փա-
փազանաց յարմար՝ իր վրայ Ներսիսի շնորհաց
նշոյլքն Ծագեալ կ'երեւին, որով կըրցեր է մանեւ
« յընդարձակութիւն անգնգական խորոց լայնու-
« թեան, 'ի խորութիւն ծովուս անցանել և յեզք
« աւետարանական բանիցս հասանել », գեղեցիկ
վստաֆութեամբ և յաջողութեամբ. և մեծ շնոր-
հակալեաց արժանի է : Սակայն եթէ մեր Ծարաւը
կը լեցընէ, ոչ երբեք կը յագի փափապն և ցաւն՝
բուն իսկ Շնորհալուոյն ամբողջ գրութիւնը չաւնե-
նալնուս, իր պրանչելի ոճով և հնարքովը. այն
աստուածաշունչ կերպովը՝ զոր 'ի սկզբանն յիշե-
ցինք, իբրեւ տեսլախառն զմայլմամբ և յափշտա-
կութեամբ, որով կրկնակի նմանի Ոսկիբերանի :

Իսկ իր աշխատանայ՝ (գժուարին կամ հակա-
ռակեալ բանից Ս. Աւետարանին՝ մեկնութիւնը
գաննելու) վկայ ունիմք յիշատակ մը, որ կը ծա-
նուցանէ մեզ, թէ զինգիրն Ս. Յովսէփայ հօրն
անուանը, (զոր Մատթէոս Յակոբ կոչէ, Ղուկաս՝
Հեղի) լուծելու համար, հարցուցեր էր նաև Ա.
պուսայիտ Ասորի բժշկին և հնագիտին, և անոր
եկեղեցւոյն աւանդութեամբ ստուգեր, որ Հե-
ղեայ անորդի մեռնելովը՝ Յակոբ առեր էր անոր
կինը, ըստ օրինաց Հրէից, և անկէ ունեցած զա-
ւակն Յովսէփ՝ իր օրդին էր բնութեամբ, այլ օրի-
նքը՝ որդի Հեղեայ. ինչպէս որ նոյն իսկ Հեղի և
Յակոբ ալ եղբարք էին համամարք, այլ տարբեր
հայրերէ, մէկն՝ ի Մատթանայ (զոր Մատթէոս
յիշէ) միւսն՝ ի Մեղքեայ (զոր Ղուկաս յիշէ)։ Այս-
պէս ալ կը գրէ Ծնորհալին, ըստ սովորութեանն
լռելով իր մեկնութեան աղբիւրները. վասն զի ոչ
եթէ իր հմտութիւնը կ'ուզէր յայանել, այլ ըն-
թերցողը հմտացընել. ասոր համար չէր խորշեր
և չէր զանց առներ հետամուտ ըլլալու հաւաստա-
գոյն աղբիւրներու, որ և է խնդրոց և դիտելաց
համար։ Եւ ահա նոյն յիշեալ Ասորի հեղինակին
հարցուց և քննեց իր բնական աշխարհին մէջ ե-
ղած անուանի Եգեսիոյ քաղաքին սկզբնաւորու-
թիւնը, որոյ վրայօք իր հռչակեալ Ողբը պիտի
գրէր, ինչպէս տեսնենք յետոյ։ Իսկ հիմայ բա-
ւական ըլլայ ըսածնիս՝ ի ցոյց գովելի և վստահալի
երկասիրութեան մեր Ծնորհալւոյն, և իր մխոնջ
աշխատանայն՝ ի դիւտ ճշմարտին. յատկութիւն
մը՝ որ իր ամեն յատկութեանց ալ կրկին արժէք
կու տայ։

Գիտնական անձինք և տեղիք ժամանակիս
'ի Մեծ Հայս. — Անի և Անեցիք, Սամոռէ, Մխիթար, Վարդան, ասոր Երզնիկն. — Գան-
ձակ և գիտնական վարդապետքն. — Մխի-
թար գոշ. — Հաղբատ և Սանահին. — Յակոբ
Քարապինեցի. — Յովհ. Սարկատագ Սոփեստես :

Անշուշտ Գրիգորիս նոր վկայաւորն և իմաւ
տասէր՝ ոչ միայն իր մերձաւոր վարդապետաց և
գիտնոց գրելու և աշխատելու յորգորիչ և Մեկե-
նաս եղաւ, այլ և հեռաւորաց, ըստ իւրաքան-
չիւր յաջողութեանց. որոց մէջ համարուի ժա-
մանակագիրն Սամակ երեց Աբէղի, յերիտասար-
գութեանն՝ գերահռչակ Սարկաւագ վարդապետի
աշակերտած, անոր բազմապատիկ հմուտութեանց
հաղորդ և սիրող. մանաւանդ պատմական և ժա-
մանակագրական գիտելեաց: Յովորաբար կար-
ծուի թէ Գրիգորիս յանձնեց ասոր՝ ստոյգ քնն-
նութիւն ազգային և դրացի պատմութեան ժամանա-
կագրութիւն մը յօրինել: Մինչև այն ատեն շատ
Հայ պատմիչք եղած էին, և շատին գրածն ալ զը-
տուեր, սակայն գեռ ոչ ոք այնպիսի ոճով գրած
էր, որ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնին՝ այսինքն ժամա-
նակագիր պատմութեան նման ըլլայ, ստուգելով
գիպաց և թագաւորաց ու քահանայապետաց
թուականները, և ազիւսականերով ալ զանոնք շա-
րելով և իրարու հետ համեմատելով: Մեր բազմ-
եքախտ պատմահայրն Մովսէս Խորենացի՝ առաւ

ջին հետևող Յւսեբեայ, անշուշտ այսպիսի բան մ'ըրած էր իր պատմագրութեան ետևը, ինչպէս որ կարճ խօսքով մը կ'իմացընէ, սակայն մեզի հասած չէ ստոյգ բան մը. և ոչ իսկ Սամուէլ կը յիշէ զայս, այլ միայն թէ իրեն առաջնորդ կ'առնու զասոնք, « ձեռնառու ունելով զնոսա, զՅւսե » բի ասեմ և զՄովսէս Խորենացի » : Անոնցմէ ետև Սամուէլ ուրիշ ազգային և թարգմանեալ պատմիչներու հետևելով, և իր վարպետաց՝ Սարկաւագայ և Գէորգայ ծանօթութեանց, 'ի նահապետաց կը սկսի ժամանակագիր պատմութիւնն ընդհանուր հին ազգաց՝ մինչև 'ի Քրիստոս, ըստ կարելոյն թուականներն ալ գնելով. իսկ 'ի Քրիստոսէ կը սկսի ասոր թուականաւն շարել գաւազաններով կամ աղիւսակներով անընդհատ տարի առ տարի, Հայոց, Հռովմայեցւոց կամ Կալսերաց, Պարսից և յետոյ Արաբացւոց իշխողաց յաջորդութիւնները, և ըստ ժամանակին՝ Հայոց կաթողիկոսաց շարքը, իւրաքանչիւրին իշխանութե և աթոռակալութե տարէթիւն ալ նշանակելով հետզհետէ. իսկ նշանաւոր գիպուածները՝ աղիւսակաց լուսանցքները գրելով, և երբեմն այս աղիւսակները կամ գաւազանները գագրեցընելով, ու կարևոր տեղեկութիւններ գրելով, յետոյ դարձեալ շարունակելով զգաւազանս. և այսու ոճով կը հասցընէ մինչև Շնորհալուոյն վախճանը և անկէ քիչ անդին, ցամա 1177. ուսկից անդին ուրիշ շարունակող հեղինակ մը կ'ըսէ. « Աստանօր զտեպի « առեալ կացին շարագրութիւնը գեղեցկաբանին « Սամուէլի, զոր բազում երկասիրութեամբ հոգ « տարեալ ստուգագրութեան՝ և ճշգրտիւ հա « սուցեալ մինչև յիւրն ժամանակ » : Իսկ ինքն Սամուէլ յառաջաբանութեանը մէջ կ'ըսէ. « Մո « ռացեալ զտգիտութիւն և զանուսուսմանութիւն « իմ, 'ի թախանձելոյ քոյ, սրբազգեացդ Գրք-

« գոր, յաղթեցայ 'ի կամաց ձերոց՝ առ 'ի գրեւ
 « զոր կամեցար... » : Նոյնպէս և յառաջ քան
 զսկիզբն գաւազանագրութեան. « Արդ ո՞վ սըր-
 « բազգեաց տէր իմ Գրիգոր, հարկեցայ 'ի թա-
 « խանձելոյ ձերոյ զեղկելի անձն իմ, ետու զան-
 « արհեստ ձեռն իմ 'ի մշակութիւն այսմ գոր-
 « ծոյ, մոռանալով զբաջազմունս կենցաղակա-
 « նիս... : Սկսեալ 'ի ծննդենէն Քրիստոսի՝ յառա-
 « ջին ամի, զոր կարգեցից բուն թուական, և
 « զթագաւորս Հռովմայեցւոց, Հրէից և Պարսից և
 « զմերոյս ազգի, ստոյգ գտակաւ գրեցից անյա-
 « պաղ » : Մեր ձեռքը հասած օրինակաց մէջ Սա-
 մուէլի վերջաբանութիւնն կամ յիշատակարանն
 չկայ. գուցէ դուրս թողած ըլլան իր շարունա-
 կողքն, որք և իրարու յաջորդելով այս Հայկա-
 ցան Քրոնիկոնը կամ ժամանակագրութիւնը հա-
 սուցած են մինչև յ'ԺԸ դար. և ինչպէս Սամուէլ
 զԵւսեփիոս օրինակ աւեր է, զինքն ալ օրինակ և
 առաջնորդ կ'առնուն մերազգիք :

Սամուէլ ժամանակագրութենէն զատ տօմա-
 րական բաներ ալ գրած է, որոց լաւ հմտացեր էր
 իր ամենահմուտ վարպետէն (Սարկաւազայ). այս
 պիտի է պարզ ոճով ու հարցմամբ և պատասխա-
 նով գրուած մը իր անուամբ, 'ի խնդրոյ Իմաստա-
 սէր մականուանեալ Ստեփանոս վարդապետի մը :

Թէ և սովորաբար ըսինք կարծուի որ Սամուէլ
 Գրիգորիս յորգործամբ գրած ըլլայ ժամանա-
 կագրութիւնը, այլ ինձ թուի թէ ոչ անոր՝ այլ
 Գր. Տղայոյ խնդրով գրած է, որոյ ժամանակն
 ալ կը դադրեցնէ պատմութիւնը. վերոյգրեալ
 յիշատակարանացը մէջ տեսանիք որ զկաթողիկոսը
 Գրիգոր կ'անուանէ, պատմութեանցը մէջ ալ
 այսպէս անուանէ միշտ զՏղայն, իսկ զեղբայրն
 Ներսիսի՝ Գրիգորիս : Բայց մենք ոչ զայս նկատե-
 լով հօս յիշեցինք այս հեղինակը, այլ զի ուզե-

ցինք ժամանակիս գրաւոր վիճակն ալ քիչ մը ծանուցանել, թէ մեր պատմական պարագայն աւելի ամրող բոլորելու համար, և թէ անոր կե. դրոնը բռնող Շնորհալին աւելի պայծառ և գե. րազանց ցուցնելու:

Արգ թէպէտ և Շնորհալոյ դաստիարակու. թիւնը յիշելու ատեն՝ իրմէ ալ լեցինք (61) որ Հայոց մէջ յունական հռչակեալ վարժարանք չկային, և ոչ գպրութիւն օտար լեզուաց, այլ ճանչցանք ալ որ իր ժի գարն մեր գրականու. թեան ամենէն ճոխ և պայծառ գարն է, յետ ա. ւուրց Թարգմանչաց: Այս ուսմանց նորոգութե. սկիզբն՝ գար մ'և աւելի առաջ սկզբնաւորեր էր, Բագրատունի Թագաւորաց հարստութեամբ և այլ և այլ իշխանաց բարեպաշտութեամբ, երբ սկսան վանքերը նորոգել և նորանոր կանգնել, մանաւանդ Շիրակայ և մօտիկ գաւառաց և Ջո. րոգեալոյ մէջ: Հարկ էր որ անոնց կենդրոն ըլլար մայրաքաղաքն Անի, ուր արքունեաց հեա հաս. տատեցաւ և հայրապետանոցն Հայոց, և իր մերձա. դոյն սահմանքն. յորս նախ հաստատեցան կրօնիւք և ուսմամբք հռչակեալ վանորայքն Հռոմոսի, Հառիճոյ, Մարմաշէն, Կարմնջաձոր, և յատուկ իսկ ուսմանց անուամբ կոչեալն Դպրեվանք, և Արգինայի կաթողիկոսարանն, ուր Խաչիկ Ա (971-991) « զաստուածախօս կտակս յալովակի « ստացեալ՝ զգիրս սուրբա. զառաքելասացս և « զմարգարէաբարոզ պատգամս՝ հանդերձ տմե. « նայն վարգապետացն ձայնիւք », ըստ Ասող. կայ¹: Դժբաղդաբար Անի երբ շինութեան և բարգաւաճմանց ծայրն հասաւ, երբ շատցան իր « վարգապետքն ճմարտախօսք՝ հանգոյն առաջին « վարգապետացն՝ ի խորս գիտութե հասեալ² »:

1 Գիրք Գ. ԳԼ. Թ:

2 Ա. Լաւր. ԺԷ:

և երբ իր շրջակայ « անապատագոյն վայրքն լքեալ
 « և խճողեալ էին կրօնաւորական դասուք, մինչ
 « զի զգեօղս և զազարակս՝ առ բարի նախանձ
 « քահեալ՝ առնէին բնակութիւն կրօնաւորաց ¹ » ,
 նման Թարգմանչաց դարուն հանդիպածին՝ սա ալ
 շուտով կօրոյս Թագաւորական և հայրապետա-
 կան գահերը . անով նուազեցան և իր երկու ձեռն
 տուքն մտաւոր բարգաւաճանաց . զոր ալ աւելի
 զբկեցին անդադար և մի քստ միոյն յափշտակու-
 թիւնք Անոյ՝ ի Յունաց , Թուրքաց , Վրաց և Պար-
 սից : Ի վերայ այսր ամենայնի դեռ մեր պատմա-
 կան պարագային միջոց և ցվերջ ԺԲ դարու՝ Անի
 Հայոց մայրաքաղաք կը համարէր և բնավայր կա-
 թողիկոսաց , որք և յոյս ունէին վերագառնալու
 հօն . որոյ և եպիսկոպոսն իբրև իրենց աթոռակալ
 էր , սկսեալ Մեծ Վկայաօրէն գրուած Բարսեղ .
 և հարիւր տարի ետև ալ Հռոմկլայի Ժողովոյն մէջ
 (1177) յետ երկուց կաթողիկոսացն՝ Հայոց և Ա-
 զուանից՝ ամենուն նախաթող բազմեցաւ Անոյ
 արքեպիսկոպոսն Բարսեղ . ըսել է որ այսպիսի եկե-
 ղեցական աթոռ , և քաղաքական ալ մեծ տեղակալի
 կամ առանձնակ իշխող ամիրայից և փոխարքա-
 յից գահ եղող քաղաքն՝ չէր կրնար չունենալ և
 ուսումնական պայծառութիւն մը . թէ և մեզի
 անկէ շատ ճառագայթներ հասած չըլլոն՝ զլացու-
 թեամբ ժամանակի , այլ և ոչ իսպառ աննշոյլ
 մնացած : Եւ ահա վերոյիշեալն Սամուէլ , որ աշ-
 խարհիկ երէց մ'էր , ըլլայ մեկ օրինակ մը . որոյ
 յիշուին և երէք համաքաղաքացի համչիրակք , ա-
 շակերտք հռչակեալն՝ Սարկաւագայ , Խալափուր ,
 Պրիֆուր և Յովնանէ , իբրև նշանաւորք գիտութիւն և
 գրչութեամբ , թէ և դեռ մեզի ծանօթ չեն իրենց
 գրաւոր վաստակքն :

¹ Արիստ . Լատտ . Ժ :

Իսկ ինքն Սամուէլ յիշէ վերը նշանակուած Գէորգ վարդապետ մը՝ որուն աշակերտ ալ եղած էր, ինչպէս և Սարկաւագայ. և կ'ըսէ թէ այս Գէորգս իրեն պէս ժամանակագրական գաւազան մը գրած էր առջի դարերուն, ինչուան Հայոց թուականը, 'ի կէս Զ դարու, և այս գործս եղաւ առաջնորդ Սամուէլի: Գէորգայ բուն գործն չըկայ հիմայ. այլ շատ հաւանօրէն այս վարդապետն է Գէորգ Անիի կոչուած Գանձասացն, որոյ անուամբ քսանէն աւելի գանձք կան, չափաւոր շնորհքով, որոց տնազլուխ տառքն Գէորգ կը կապեն, և մէկուն վրայ Անիցի կոչումն ալ գրած է:

Սամուէլի կրտսեր ժամանակակից և հայրենակից է Մխիթար Անիի, մայրաքաղաքին կաթողիկէին Նրէջը. որոյ հմտութեանը և հետաքննութեանը գովութեամբ կը վկայեն Վարդան և ուրիշ պատմիչք, իրմէ լոյս առնելով. վասն զի Մխիթար ազգային Պատմութիւն մը գրած էր շատ քննութիւն և բազդատութեամբ. նպատակ ունենալով Բագրատունեաց ցեղին պայազատաց և թագաւորաց ու անոնց մայրաքաղաքին Անոյ և սահմանաց դիպուածները. երեք մաս բաժնած էր դործը. առաջինն՝ Բագրատունեաց հին յիշատակները՝ Հայկազանց Պարոյր առաջին թագաւորէն սկսելով մինչև վերջին Յովհաննէս-Սմբատ Բագրատունի թագաւորը կը հասցընէր. Բն 'ի Յովհաննիսէ՝ մինչև 'ի Բարսեղ կաթողիկոս, Գն անկէ մինչև յառումն Նրուսաղէմի 'ի Սալահէտաինայ (1186) և քիչ մ'ալ վերջը՝ մինչև ցամա 1193, որ է ըսել 'ի մահ Գրիգորի Տղայոյ: Յայտ է որ Բ և Գ մասն՝ զոր ինքն Պրակ կ'անուանէ՝ շատ հետաքննական պիտի ըլլան, որոց մէջ « գրեթէ զ140 ամաց մեծամեծ « գործս », կ'ըսէ, պատմել և գրել խնդրեր էր իւր մէ Հառիճոյ՝ Վանաց Հայր՝ Գրիգորն, ինքն ալ

1 Հիմայ Ղըշախ կ'ըսուի, և է Անոյ մօտերը:

յանձն առեր էր գրել և « լայն և տարած բա-
 « նիւք ընդարձակել »: Դժբաղդաբար այս պի-
 տանի Պրակներն մեր ձեռքը հասած չեն. որոց
 մէջ Թուրք տիրապետաց և Աթաբէկաց վրայ
 կարեւոր տեղեկութիւնք կային, արեւելեայ օտար
 պատմըչաց գրուածներէն առած. որ և յայտնէ
 իր լեզուագիտութիւնը:

Այս բանիս վկայութիւն է և պարսկերէն լե-
 ջուէ աստղաբաշխական գիրք մը Թարգմանելն,
 արեգական և լուսնի Խաւարմանց վրայգը, շատ
 աղիւսակօք, որ պարսկերէն Զիճ կ'ըսուին, և
 աստղաբաշխական գրուածք աշնշանակեն. Թերևս
 զնոյն պէտք է իմանալ Վարդան Պատմըչի Ոճիէ
 կոչածը, զոր ինքն իբրև Պարսիկ հեղինակի անուն
 յիշէ: Այս գործոյս մէջ (որ Պատմութեանը պէտ'
 մեզի հասած չէ, կամ ծանօթ չէ) յիշէր Մխիթար
 1176թն հանդիպած արեգական բոլորական Ռեծ
 Խաւարումը. զոր գիտելով և Ներսէս Լամբրոնացի՝
 կամ իր հայրենի սարաբարձը դիտանոցէն, կամ
 'ի Հռոմկլայի քարանձաւաց գազաթէն, արշէր և
 տոսկայր. « յաւուր նոր կիւրակէին, կ'ըսէ, (11
 « ապրիլի), յառաւօտուն պահու ընդ ծագել ա-
 « րևուն՝ եղև խաւար 'ի վերայ երկրի. ոչ որպէս
 « խաւարումն արեգական, այլ որպէս զհասարակ
 « գիշերի, յորժամ իցէ առանց լուսնի և աստե-
 « ղաց, 'ի յաշխարհէ Պաղեստինացւոց մինչև 'ի
 Բիւզանդիոն, և յայլ բազում գաւառս...: Այլ
 « եթէ զկորուստ քրիստոնէիցն գուշակեաց (Մա-
 « նուէլի կայսեր և զօրացն 'ի Խլիճ Ասլանայ՝ յամ'
 « սեան սեպտեմբերի) ոչ գիտեմ, և եթէ զսովոյն
 « սաստկութիւն՝ որ 'ի նոյն ամն եղև՝ և ոչ զայն
 « ևս (գիտեմ) »: Եթէ քանի մը տարի առաջ
 Թարգմանած և հրատարակած ըլլար Մխիթար
 Անեցի իր գործը՝ Լամբրոնացին կրնար ստու-
 գել այդ խաւարման բնական պատճառը, որ

« քննեալ եղև, կ'ըսէ, յիմաստասիրաց բազմաց. « գտաւ զիր աստեղաց և ընթացք արեգական և « լուսնի յիւրեանց կայանս, առանց իրիք սայ. « թաքման. և մնաց այնու աշխարհս ժամ մի, և « ապա եղև լոյս »: Յայտ է որ այն իմաստասէրքն՝ բաւական հմուտ չըլլալով՝ աւելի սայթաքեր են քան իրենց գիտածը: Մեզի նշանելի բան մ'ալ այս է՝ որ մի և նոյն ժամանակ երկու Մխիթարք, մէկն Անեցի միւսն Հերացի, աստղագաշխական գիտութեանց պարապեր և հմուտներ են. ետքինս՝ որ մտերմացեր էր ընդ Շնորհալոյ, որպէս և ընդ յաջորդի նորա, պիտի յիշուի յետոյ:

Հիմայ խօսքերնիս Անեցոյ վրայ է, որոց համար աւանդութեամբ կ'ըսեն և յետին դարուց գրիչք, թէ շատ ուսումնասէր և կարգացող էին, և իրենք զիրենք ալ շատգէտ համարելով՝ զօտարները հպարտութեամբ ծաղրէին. հաւանօրէն այս դարս էր իրենց գիտնականութեան ամենէն ծաղկած տեսնն: Այս առենս ծաղկած կարծեմք (վասն զի ստոյգ թուական կամ յիշատակ մը չկայ) Վարդան Անեցի վարդապետն ալ, որ ծանօթ է միայն մէկ նորօրինակ իսկատիպ և բանաստեղծական գրութեամբով մը « Վասն Կառաց Առողաժութեանն, « ներքող »: գրութեան արձակ է, այլ տուն տուն նման գանձի, որոյ փոխան ինքն նորալուր կոչում մը կու տայ, տնագլուխ տառերովն կապելով զայս բան. Անեցի Վարդանս Վարդապի Երգելի. յորմէ տեսնուի ալ որ 28 տուն է. առաջին 4 տունքն Աստուծոյ կառաց վրայօք, այն կառաց՝ զոր Եղեկիէլ մարգարէն տեսաւ 'ի տեսլեան. մընացեալ 24 տունքն վեց վեց բաժանին 'ի վերայ չորից կենդանեաց ոլոք զկառքը քաշեն, Մարդն, Աւիւծն, Եղն և Արծուին. մէկ մէկ տուն նկարագիր նուիրած է իւրաքանչիւրին անձին, կերպարանքին, ձեռքին, ոտքին, շունչին, եղջիւ-

րին, և այլն. և զամենքն ալ Քրիստոսի օրինակ
գրեւով պատկառանք կը խօսի. այլ հանգերձ ա-
մեն աստուածաբանական խորատեսութեամբն՝
գերազանցէ բանաստեղծութեամբը, Նարեկա-
ցւոյ հանճարագիտութեց նման, թերևս և աւել-
ի՞: Յայտ է որ այսպիսի խորիմաստ գրուած իրեն

1 Ի զօրօնս բանասիրաց՝ գնեմք հօտ մէկմէկ տուն
յիւրանքաշիր կենդանեաց նկարագրեն.

Ի յունկ Մարդն). — Անմարմին զուարթուն և անգագար
երգեցիկ սիրեցելոյն. 'ի մատունս իմանալեացն՝ բերկրա-
կան բարբառ և աւետաբեր տաւիղ. 'ի լեզուս պարուց առ-
տեղացն ազգեցութեանն զտոյց, և զարթուցման ձայն յօ-
գեալ. 'ի նուրբ շունչս հոգմեց՝ բանական ծով, և պատ-
րաստական նաւ՝ գահար բեռամբք, և նաւահանգիտոս
ամենառատ՝ իօտուն բուրաստան և ծաղիկ անթառամ:
Ծածկեալ 'ի ծոց գշուհւոյ մօր Սիոնի. հրաշաբեր և
կաթնաբուխ բանին ստինք՝ 'ի շքութունս աշակերտեցելոյ
երկնաւոր մատենագրին. Զոր Բանիդ աշակերտելովքդ
աղաչեմք զտիպ հարազատիդ, զի զամբեցես առ իս ըզ-
կաթնդ բանական, միտ և յարածամ:

Ի մերե-
լհամա-
րտի, և
լ հիւսե
խօսուն
ն, որ և
ն՝ բնաւ
սառնցն
մքար-
աւանդ,
միշտ և

հարա-

ւաբեր շնչովքդ՝ լինի փախուցեալ հիւսիսականն սիգ.
որթք սաղարթագարդք և տունկք խնկաբերք 'ի քեն շն-
չարերեալ անծախապէս բուրեն. ձաք գարնարերք և
ծիծառնք վճիռնաձայնք՝ 'ի ձայնելդ վճիռն առեալ զդա-
բունն յաւիտենից ճշեն. զոր մանակալք և այգեգործք
անկարացան, առ 'ի կթեւ յերկնաթափ բարունակէդ՝
որ երբեք պտուղ զպարս աստեղացն և զգունդս հրեշտա-
կացն. զոր լծով քո սքանչելի և լծակցովդ զարմանալի՝ առ
գուր հնձանին ժողովին և ճմլին 'ի ծոց մեծի արքային:

Լեւոնի մ'ալ կը պահանջէր, և այս ալ գրուած է¹. այլ մեր գիտելիքն ամեն բանէ վեր՝ ազատական մտօք և սրտիւ ոճն է Երգելիիս. որ գուշակել տայ Անոյ հանգըստեան և զուարճութեան օրերը, յորս չէին լռեալ յայն՝ փառաց և Բոֆիւնի Խմբիկոյ, զորս հառաչանօք ողբայր երգեմն լսողն և ապա փնտռողն Արիստակէս Լաստիվարոցի: Անոյ հազարումէկ եկեղեցեաց և հարիւրաւոր աշտարակաց միջոցէն՝ ոչ միայն աղօթից մաղթանք և զինուց շառաչիւնք, այլ և շատ հանճարոյ և սիրոյ բարձր ու վառվռուն թռիչք սլացեր են. և ողբալի աւերակքն՝ շատ սիրալի սրտից և երկնաճեմիկ ճակատուց վրայ կը հանգչին:

Այս պարագայիս Հայոց ամենէն արեւելեան մէկ մեծ քաղաքն ալ Գանձակ, Անոյ պէս առանձին ինքնագլուխ Պարսիկ իշխան ունէր, և իբրեւ մայրաքաղաք չէն էր ամենայն բարեմասնութիւն, որոց մէջ երեւի և ուսմանց մասին գերազանցութիւն. այսպէս գատելով իր ընծայած և պահած երեւելի վարդապետներէն. ինչպէս էին մեծա-

գէմնդ որդոյ Եղինգ,
Շուշիգ՝ պահել տա իս

ի և անտանելի հողմոյ
բ գործնականացն վե-
պաշտօնաւեր աստե-
պաշտելոյն ազգեղու-
ողմոյն՝ յայտնութիւն
'ի սիրտ անկիզելի նա-
ն աւետարեր, և նաւ
որ աստղաճաճանչ և
լոյսարան: Առան որդոյ
եմ՝, թռուցեալ զիս 'ի
ազարեւ, միշտ և յա-

ւթիւնն հասած է, որ
ծ կարծուի:

հաշակն Յովհ. Սարկուսաց, և ընկերակիցքն, Դա-
նիէ՝ որդի Աւախայ, որ կանոնական գիրք մը գրեց
քաղաքակից Արքայութիւն անուամբ նորընծայ
քահանայի մը խնգրանօք. և Գրիգոր՝ Թաթևիւրի որ-
դի, Ընթերցուածոց գրոց մեկնիչ. և ասոր ընկերն
Սարգիս Վր. Ճգնաւոր և գլուխ վարդապետաց
ժամանակին¹։ Որոց յետ յիշուին նոյն Աղուանից
կողմերը Խնիկայ որդի Պէտրոս վարդապետ մը, և
Սահակի Յակոբ վարդապետ մը, և այլք։ Ասոնցմէ
քիչ վերջը և դարուս ետքերը փայլեցաւ և ամե-
նէն անուանի եղաւ Միւիւս Գոշ, որ իբրեւ գերա-
գոյն քան զայլ՝ Մեծ վարդապետն կ'անուանէր, և
ԺԳ դարուն սկիզբները վախճանեցաւ, յետ հիմ-
նելու Նոր. Գետիկ վանքը, որ և ուսմանց նոր
վարժարան մ'եղաւ. և յետ հրատարակելու յա-
մին 1184 իր նշանաւոր Դափնաբանաց գիրք, և յըս-
տակարան ս. հանձարեղ Առակքը, հանգերձ ու-
րիշ շատ գրուածովք։ Իր ատենին և կողմանց պատ-
գամատուն էր՝ 'ի խնդրոյ ամենուն, Զաքարիայ
մեծ սպարապետին խոստովանահայրն, բարեխօս
ու բարերար ամեն վշտացելոց և նեղելոց։ Բայց
ինքն իր շատ հմտութիւնները և վարժմունքը զա-
նազան վանորէից և քաղաքաց մէջ փնտռեց, 'ի
Գանձակ, յԱնի, Տփղիս, Կարին, Զորոյ — գետոյ
վանքերը և ինչուան յարեմտեան Հայա ալ գնաց,
ծածկելով իր վարդապետ ըլլալը. և գուցէ Շնոր-
հալոյ ալ կամ գոնէ անկէ վարժածներուն աշա-
կերտեցաւ, և ասպա վարդապետաց վարդապետ
եղաւ. վասն զի իրմէ սկսած կամ նորէն սկսած
կը սեպեն յետին դարուց վարդապետք՝ իրենց
վարդապետական գաւաղանի յաջորդութիւնը։

Բայց առաւել քան զԱնի և զԳանձակ, և զվանս

¹ Այս երկուքս ալ Գանձակայ ժառով փլածին մէջ մե-
ռան, զոր յետոյ պիտի յիշեմք։

Գեակայ և անոր մօտ Հաղարծին¹ և ուրիշ վանքերը՝ անուանի եղան իբրև վարժարան և գիտնարան՝ մեր ձակից և զուգավիճակ և իբր երկուորեակ Վանքն Հաղթափ և Սանահին. ժ դարուն կիսուն հիմնեալ, հետ զհետէ Բագրատունի և Վրացի Թագաւորաց և Զաքարեանց և ուրիշ իշխանաց առատաձեռնութեամբ շէնցան, մեծցան, ճոխացան, մեծութեմ եպիսկոպոսօք ալ շքեղացան, և բազմութիւ միան ձանց և վարդապետաց կայանք և օթեվանք եղան. բազմաց ալ իբրև համալսարան ուսմանց տեղիք: Այսպիսի պաշտպանաց, փառաց, և գիտութեանց համար՝ յիրաւի փառասէրք, հրպարոք, անհաւանք, կէս գիտնականք և իմաստակք ալ շատ եղան հօն. այլ եղան և ընտիրք վարուք և գիտութեամբք ոչ սակաւ՝ ԺԱ-ԺԳ գարունց միջոց. և ամենէն աւելի այս ԺԲ գարուն. յորում Շնորհալի ալ շնորհքով Թղթակիցներ ունէր ՚ի Հաղթատ, ինչպէս որ անշնորհքներ ալ ունեցան՝ յաջորդն Գր. Տղայ և Լամբրոնացին: Ի կարգի պատմութեանս պիտի յիշեմք Շնորհալուն թղթակիցները, Գեղի Հաղթատայ առաջնորդը և Վարդան գոզանի վարդապետը: Նախընթաց գարուն մէջ (ԺԱ) աւելի ծաղկած կ'երևի Սանահին վանքն՝ Դեոսկորոս գիտնական և արժանաւոր անձին առաջնորդութեամբ, զոր Պետրոս Գեառգարձի տեղ կաթողիկոս դրին և ապա շուտով ձգեցին, երկու կողմանէ ալ տհաս ընտրութեամբ և հաւանութեամբ, յորմէ սրտցաւութիւն և մահ պատճառեցաւ Դեոսկորեայ: Իր աշակերտաց մէջ անուանի եղան Անանիա Սանահնեցի,

1 Ասոր առաջնորդ էր Գաշի Ժամանակակից Խաչատուր Տարօնացին, որ հայկական երգոց խազերը նորոգեց կամ մոտոց յարեւել, ուր խափանուած էր. և երգեց Պատարագի գեղեցիկ նախերգանքը, « Խորհուրդ Խորին »:

որ Պօղոսի Առաքելոյ Թղթոց մեկնութիւն մը գրեց համառօտ, ըստ ոմանց և Մատթէի աւետարանին մեկնութիւն, և Երկարնակաց կամ Յունաց դէմ գրուած մը, յորում շարագրութիւնն կըրնայ ընդունուիլ՝ այլ ոչ ոգին և կարծիքն. — և Յուէի Սանհնէդի որ և Քաւաֆնէդի կամ Քաբակափայ որդին, որ ընդ հակառակն աշակերտակցին՝ 'ի Կ. Պօլիս Կոստ. Դուկաս կամ Տուկիծ կայսեր՝ Քրիստոսի բնութեանց խնդրոյն վրայգը Յունաց համաձայն դաւանութիւն տուաւ (1060). զոր Քաղիզ Բ Թագակորոյս Թագաւորն չընդունեցաւ, նեղանալով վարդապետին, իբրու Թէ ինքն իր գլխով առանց ազգին մեծամեծաց հարցընելու գործեր էր. Թէպէտե իրեն պէս Թագաժառանգը՝ Արծրունիք Ատովմ և Աբուսահլ՝ իրենց աստուածաբան բերան ընտրեր էին զնա: Ասոր երգածն կարծուի « Յանսկզբնական ծոցոյ Հօր խոնար. « հեալ » հանդստեան (ԳԿ) շարականը, որ 'ի Ճաշու ժամուն երգուի: Սա իր ծերութիւնն անցուց յՈւրհա քաղաքի, ուր և անկողին մէջ մեռած կամ սպանուած գտուեցաւ (յամին 1085): Տեղւոյն հռչակեալ Տարեգրողն (Մատթ. Աւուհ.) կոչէ զսա, « այր հզօր կորովի. սորա հասեալ 'ի վե. « բայ հին և նոր կտակարանացն Աստուծոյ. ու. « սեալ և հասեալ սորա 'ի վերայ հռետորական ի. « մաստութեցն, և տեպեկացեալ ամենայն փիլիսո. « փայական խորին գիտութեցն... Լացին զնա ա. « մենայն սիրելի մերձաւորք իւր, և արարին ժո. « ղով զամենայն քաղաքն Ուրհա 'ի վերայ նորա. և « մեծաւ հանգիսիւ Թաղեցին զնա 'ի դուռն սուրբ « եկեղեցւոյ իւրոյ, 'ի հիւսիսեան կողմն քաղա. « քին, իբրեւ նետընկէց մի հեռի 'ի պարբսպէն »:

Յաջորդ դարուն (ԺԲ) և մեր պատմական պարագային և անկէ ետքը՝ առաջնութիւնն առաւ Հաղթատ, յորում ցկէս ԺԳ դարու յիշուին գիւտ.

նական վարդապետք. այլ քան զքնաւ գերազան-
ցեց և իբրեւ 'ի ծայր գովութեան հասաւ նախայի-
շեանն Յովնանէն Սարկաւաթ, որ ծննդեամբ էր Գան-
ձակեցի կամ 'ի Փառխոս գաւառէ Արցախոյ, այն
տառն Գանձակայ իշխանութեան տակ, քահանա-
յական ցեղէ. ԺԱ դարուն կիսուն ծնած և 1129ին
վախճանած. և ինչպէս երևի՝ 40 կամ 50 տարի մը
աշխատած է գրաւոր երկասիրութեամբք, ան-
թիւ գրքեր կարգալով գիշեր և ցորեկ, մինչև ամ-
բողջ օրեր՝ առանց ուրիշ բանի զբաղելու. Թուի
թէ և յունարէնի ալ տեղեկութիւն ունենալով
և արևելեան լեզուաց: Առանձին ոճ մ'ունի գը-
րութեան, իմաստասիրական, ոլորուն, սուր և
սիրուն, և խրթնութեամբն հանդերձ յստակ:
Շատ բան գրած է արձակ, քիչ մ'ալ ոտանաւոր
և շարական, ճառեր և աղօթքներ, պատմական,
բնական և տօմարական, և աստուածաբանական.
ամենքն ալ իր հոգակուած անուան արժանի, և
ինչպէս պատմիչք կ'ըսեն՝ սորա ամեն խօսքն ալ
Գրիգ. Աստուածաբանի ոճոյն պէս արուեստա-
բան և վսեմական է. անոր համար Մէծ Խնամակէր
և Սոփեփէն կ'անուանի. գերեզմանին վրայ ալ 'ի
Հաղբառ գրուած է, « Արձանո այս սեմական է
« Սոփեստոսի Սարկաւաթին »: Մէկ մեծ ար-
դիւնքն ալ է Տօմարի նորոգութիւն մ'ընեն, և
անշարժ տարիով տօները հաստատեն, որ Սարկա-
ւաթադիւր կարգ ըսուեցաւ, որում հետեւին Յայամ-
աւուրք: Այս կարգադրութէն սկսաւ նոր թուա-
կան մ'ալ 'ի 1084 տարւոյ Փրիստոսի, յորում
Հայոց մեծ Թուականէն (552) սկսեալ առաջին
շրջանն հինգհարիւրեկին կ'աւարտէր. Սարկա-
ւաթ ցուցուց որ հին Հայք շարժուն և անշարժ
տարիները գիտէին կանոնել Հայկայ Շրջան անուա-
նեալ պարագայութեամբ, հին Սգիպաացոց Առ-
թիական կամ Շնկան շրջանին նման. իր թուա-

կանն կոչեցու Նոր կամ Մարտի, և ժԲ գարուն
գրեալ ձեռագիրք 'ի Հաղատ և մօտերը՝ շատ հեղ
այս [Թուական կր գործածեն: Աստուածաբանա-
կան խնդրոց մէջ Շնորհալույ և Լամբրոնացւոյ ուղ-
ղատեսութիւնը կամ գիջողութիւնը չունի. այլ ոչ
ալ Անանիայի կամ ուրիշներու նման [Շնամա-
խօս. և [Թէ քիչ մ'ալ աւելի կամ ուշ ապրէր, և
Գէորգայ ու Վարդանայ պէս բաղդ ունենար [Թղ-
թակցելու ընդ Շնորհալույ կամ տեսնուելու,
յուսալի էր որ իրեն պէս սրամիտ և բարեսէր
անձն՝ կրնար նախ իր միտքը բոլորովին հասա-
տել, և ապա արեւելեան կամ հիւսիսային ըսուած
վարդապետաց ալ, որք իր խօսքէն դուրս չէին
ելնէր, առաջնորդել 'ի միաբանութիւն: Յաւալի
է որ իր գլխաւոր գրուածոց մէկն դեռ չէ գտուած
մեր օրերս, [Թէ և յուսացուի գտուիլն, և է իր
Պապն-ի-նն, յորում ստոյգ քննութեամբ Սէյու-
կեան Թուրքաց ծագման և Խիրապետութեան
վրայ կը խօսէր, մինչև 'ի մահ Մէլիք Շահի և անոր
Ժառանգաց պայազատութիւնը: Սամուէլ Ան-
ցի իր աշակերտն՝ քանի մը հատուած պահած է
այս պատմութեան՝ իր Ժամանակագրութեան
մէջ¹: Միայն այս հեղինակս է 'ի Ժամանակա-
կիցս՝ որ կըրնայ կշռուիլ Շնորհալույ հետ, և
տաղանդոյ ու հմտութեանց ուժով գերազանցել
իսկ, և խոյանալ իբրեւ զարծուի նաև իր Ժամա-
նակէն բարձր. այլ Ներսէս դարձեալ իր հոգե-
շնորհ արծաթապատ ազանեկան սուր և սուրբ
[Թեօք՝ կշռաչափ ընթացքին մէջ՝ ոչ կը [Թուինայ
ոչ կը ցածնայ, և իր ջերմագոյն հոգւովն աւելի
հայր է Հայաստանեայց՝ քան [Թէ Սարկաւազն
գաստիարակ բանասիրաց:

¹ Սարկաւազոյ վրայ աւանդին տեղեկութիւն մը հրա-
տարակուած է յ'Բ Հատ. Յուլիէք Հայրենեաց, 279:

Յետ յիշելոյ այսպիսի հանճար մը 'ի հռչակա-
ւորք և հայրապառաք կոչուած Հայրապատ, աւելորդ
սեպեմք ուրիշ երկրորդական վարժապետներ և
վարժարաններ ալ փնտռելու, և դառնամք մեր
բուն նստատակեալ պատմութեան:

ԺԱ.

Հայոց և Ասորոց ընդդիմաբանութիւն կրօ-
նական. — Թուղթ Շնորհալոյ առ մոլորեալ
համազգիս 'ի մէջ Ասորոց:

Քիչ մ'առաջ յիշեցինք այս ժամանակիս քա-
ղաքական վիճակը, և Հայոց Կաթողիկոսաց և նոր
ընծայ Ռուբինեան պայազատաց բռնած տեղւոյն
շրջակայ ազգերը և տէրութիւնները. ինչպէս որ
անոնք մեր ազգին քաղաքական կենաց վրայ մեծ
ազդեցութիւն ունէին, նոյնպէս՝ եթէ և ոչ նոյն-
չափ՝ ազգեցութիւն ունեցան և այն շրջաբնակ
քրիստոնեայ ազգաց վարդապետութիւնք. յորոց
գլխաւոր երկուքն են Յոյնք և Լատինք, որոց հետ
շատնշանաւոր յարաբերութիւնք եղան Գրիգորիսի և
Ներսիսի տառն, ինչպէս՝ ի կարգին պիտի տեսնենք:
Կար երրորդ ազգ մ'ալ, որոյ հետ ալ քիչ շատ
յարաբերութիւն ունեցան մերայինք այս Պահրա-
ւունի հայրապետաց և Լեոնեան ու Հեթման թա-
գաւորաց տառն: Ասորի հին քրիստոնեայ ազգն՝
Թերևս յառաջ քան զմերայինս եկեր բռներ և
կը բնակէր այս կողմերս, ուր մեր պատմութեան
տեղն է. և աւելի իրենց բնական էր երկիրն քան
մերոց. որով կըրնայ ըսուիլ թէ Հայք եկան մը-
տան ընդ մէջ Յունաց և Ասորւոց, իսկ Լատինք

ընդ մէջ այս ամենեցուն: Մեր կաթողիկոսական
աթոռն որքան որ Գեորգարձի առջի նստած տե-
ղէն հեռանալով՝ դէպ 'ի հարաւ և յՍփրատ մօ-
տեցաւ, այնքան ալ դրակցեցաւ Ասորւոց: Ասոնց
հետ մերայոց ունեցած քրիստոնէական յարաբե-
րութիւնն խիստ հին էր, և գրեթէ նոյն իսկ քրիս-
տոնէութեան սկիզբը կ'ենէր. որովհետեւ երկու
ազգքս ալ զնոյն մէկ անձն Թադէոս՝ իրենց առա-
ջին առաքեալ կը ճանաչեն, և զԱբգար՝ Թագա-
ւոր: Քրիստոնէութիւնն երկու բնական ճամբով
մտած է 'ի Հայս, մէկ մը 'ի Փ. Ասիոյ՝ յունական
աւանդութեամբ, մէկ մ'ալ 'ի Միջագետաց կամ
յԱգեսիոյ՝ ասորի աւանդութեամբ. և Թերևս
սա աւելի հնագոյն և զօրագոյնն էր, ինչպէս կը
հաւաստեն մեզ Լուսաւորչի ատեն եղածն, և
մինչև Ս. Թարգմանչաց օրերը՝ ասորի գայրութե-
աիրելն յեկեղեցիս Հայոց, որ Տարանոյ և Աղձ-
նեաց կողմերը, աւելի երկար ատեն ալ տեկց,
վասն սահմանակցութեան երկրին: Սակայն որ-
չափ ալ մերձաւորութիւն և բնական իմն հարկ
կար Հայոց՝ Ասորւոց հետևող կամ միաբան ըլլա-
լու, և եղած ալ են բաւականապէս, սակայն
գրեթէ միշտ ալ Հայք մեծ սիրելութիւն մը չեն
ունեցած այս ազգին հետ. յետ որոյ ճանցան
Յունաց նրբութիւնը և Հռոմայեցւոց առաւելու-
թիւնը՝ աւելի ասոնց հանճարը սիրեցին և յա-
րուեցան, իսկ Ասորւոյն իբր հարկաւ հետևէին ի-
րենց եկեղեցական կարգաց մէջ, քանի որ սուրբ
գիրք չէին Թարգմանուած հայերէն. իսկ երբ ա-
սոնք Թարգմանեցան և աշակերտք Ս. Մեորով-
բայ և Սահակայ սկսան յաճախել յԱղեքսան-
դրիա և 'ի Կ. Պօլիս, ինչպէս Դ դարուն մէջ ալ
ուսուսմանսէրք մեր յԱթէնս, Ասորիք երեսէ ըն-
կան. և անշուշտ ալ աւելի պիտի ըլլար այսպէս,
եթէ նոյն ատեն Հայոց տէրութիւնն չվերցուէր՝

Իսկ ինքն Սամուէլ յիշէ վերը նշանակուած Գէորգ վարդապետ մը՝ որուն աշակերտ ալ եղած էր, ինչպէս և Սարկաւագայ. և կ'ըսէ թէ այս Գէորգս իրեն ոչէս ժամանակագրական գաւազան մը գրած էր առջի դարերուն, ինչուան Հայոց Թուականը, 'ի կէս Զ դարու, և այս գործս եղաւ առաջնորդ Սամուէլի: Գէորգայ բուն գործն չըկայ հիմայ. այլ շատ հաւանօրէն այս վարդապետն է Գէորգ Անեցի կոչուած Գանձասացն, որոյ անուամբ քսանէն աւելի գանձք կան, չափաւոր շնորհքով, որոց տնագլուխ տառքն Գէորգ կը կապեն, և մէկուն վրայ Անեցի կոչումն ալ դրած է:

Սամուէլի կրսեր ժամանակակից և հայրենակից է Միխայ Անեցի, մայրաքաղաքին կաթողիկէին երէցը. որոյ հմտութեանը և հետաքննութեանը գովութեամբ կը վիայեն Վարդան և ուրիշ պատմիչք, իրմէ լոյս առնելով. վասն զի Միխիթար ազգային Պատմութիւն մը գրած էր շատ քննութիւն և բազդատութեամբ. նպատակ ունենալով Բագրատունեաց ցեղին պայազատաց և Թագաւորաց ու անոնց մայրաքաղաքին Անոյ և սահմանաց դիպուածները. երեք մաս բաժնած էր գործը. առաջինն՝ Բագրատունեաց հին յիշատակները՝ Հայկազանց Պարոյր առաջին Թագաւորէն սկսելով մինչև վերջին Յովհաննէս-Սմբատ Բագրատունի Թագաւորը կը հասցընէր. Բն 'ի Յովհաննիսէ՝ մինչև 'ի Բարսեղ կաթողիկոս, Գն անկէ մինչև յառումն Երուսաղէմի 'ի Սալահէտօինայ (1186) և քիչ մ'ալ վերջը՝ մինչև ցամա 1193, որ է ըսել 'ի մահ Գրիգորի Տղայոյ: Յայտ է որ Բ և Գ մասն՝ զոր ինքն Պրակ կ'անուանէ՝ շատ հետաքննական պիտի ըլլան, որոց մէջ « գրեթէ զ140 ամաց մեծամեծ « գործս », կ'ըսէ, պատմել և գրել խնդրեր էր իր մէջ Հառիճոյ՝ Վանաց Հայր՝ Գրիգորն, ինքն ալ

1 Հիմայ Ղըչի կ'ըսուի, և է Անոյ մօտերը:

յանձն առեր էր գրել և « լայն և տարած բա-
 « նիւք ընդարձակել »: Իժմադգարար այս պի-
 տանի Պրակներն մեր ձեռքը հասած չեն. որոց
 մէջ Թուրք տիրապետաց և Աթաբէկաց վրայ
 հարուոր տեղեկութիւնք կային, արևելեայ օտար
 պատմըջաց գրուածներէն առած. որ և յայտնէ
 իր լեզուագիտութիւնը:

Այս բանիս վկայութիւն է և պարսկերէն լե-
 ջուէ աստղաբաշխական գիրք մը Թարգմանելի,
 արեգական և լուսնի Խաւարմանց վրայօք, շատ
 աղիւսակօք, որ պարսկերէն Զէճ կ'ըսուին, և
 աստղաբաշխական գրուածք աւնշանակեն. Թերևս
 զնոյն պէտք է իմանալ Վարդան Պատմըջի Ոճիէ
 կոչածը, զոր քնքն իբրև Պարսիկ հեղինակի անուն
 յիշէ: Այս գործոյս մէջ (որ Պատմութեանը պէտ'
 մեզի հասած չէ, կամ Ծանօթ չէ) յիշէր Մխիթար
 1176ին հանգիպած արեգական բոլորական Դժ-
 Խաւարումը. զոր գիտելով և Ներսէս Լամբրոնացի՝
 կամ իր հայրենի սարաբարձը դիտանոցէն, կամ
 'ի Հռոմկլայի քարանձաւաց գազաթէն, տփշէր և
 տոսկայր. « յաւուր նոր կիւրակէին, կ'ըսէ, (11
 « տարիքի), յառաւօտուն պահու ընդ Ծագել ա-
 « ղուուն՝ եղև խաւար 'ի վերայ երկրի. ոչ որպէս
 « խաւարօւմն արեգական, այլ որպէս զհասարակ
 « գիշերի, յորժամ իցէ առանց լուսնի և աստե-
 « ղաց, 'ի յաշխարհէ Պաղեստինացւոց մինչև 'ի
 Բիւզանդիոն, և յայլ բազում դաւառս...: Այլ
 « եթէ զկորուստ քրիստոնէիցն գուշակեաց (Մա-
 « նուէլի կոյսեր և զօրացն 'ի Խլիճ Ալանայ՝ յամ'
 « սեան սեպտեմբերի) ոչ գիտեմ, և եթէ զսովոյն
 « սաստկութիւն՝ որ 'ի նոյն ամի եղև՝ և ոչ զայն
 « ևս (գիտեմ) »: Եթէ քանի մը տարի առաջ
 Թարգմանած և հրատարակած ըլլար Մխիթար
 Անեցի իր գործը՝ Լամբրոնացին կրնար ստու-
 գել այդ խաւարման բնական պատճառը, որ

« քննեալ եղև , կ'ըսէ , յիմաստասիրաց բաղմաց .
 « գտաւ դիր աստեղաց և ընթացք արեգական և
 « լուսնի յիւրեանց կայանս , առանց իրիք սայ .
 « թաքման . և մնաց այնու աշխարհս ժամ մի , և
 « ապա եղև լոյս » : Յայտ է որ այն իմաստասէրքն՝
 բաւական հմուտ չքլալով՝ աւելի սայթաքեր են
 քան իրենց դիտածը : Մեզի նշանելի բան մ'ալ
 այս է՝ որ մի և նոյն ժամանակ երկու Մխիթարք ,
 մէկն Անեցի միւսն Հերացի , աստղաբաշխական
 դիտութեանց պարապեր և հմտացեր են . ետ-
 քինս՝ որ մտերմացեր էր ընդ Շնորհալոյ , որպէս
 և ընդ յաջորդի նորա , պիտի յիշուի յետոյ :

Հիմայ խօսքերնիս Անեցոց վրայ է , որոց համար
 աւանդութեամբ կ'ըսեն և յետին դարուց գրիչք ,
 թէ շատ ուսումնասէր և կարգացող էին , և ի-
 րենք զիրենք ալ շատգէտ համարելով՝ զօտարները
 հպարտութեամբ ծաղրէին . հաւանօրէն այս դարս
 էր իրենց գիտնականութեան ամենէն ծաղկած
 տունն : Այս տունն ծաղկած կարծեմք (վասն զի
 ստոյգ թուական կամ յիշատակ մը չկայ) Վար-
 դան Անեցի վարդապետն ալ , որ ծանօթ է միայն
 մէկ նորօրինակ իսկատիպ և բանաստեղծական գը-
 րուածով մը « Վտան Կառաց Աստուածութեանն ,
 « ներբող » . գրուածն արձակ է , այլ տուն տուն
 նման գանձի , որոյ փոխան ինքն նորալուր կո-
 չում մը կու տայ , տնազլուխ տառերովն կապելով
 զայս բան . Անեցի Վարդանս Վարդապետի Երգելի .
 յորմէ տեսնուի ալ որ 28 տուն է . առաջին 4
 տունքն Աստուծոյ կառաց վրայօք , այն կառաց՝
 զոր Եզեկիէլ մարգարէն տեսաւ 'ի տեսլեան . մը-
 նացեալ 24 տունքն վեց վեց բաժանին 'ի վերայ չո-
 րից կենդանեաց որք զկառքը քաշեն , Մարդն ,
 Առիւծն , Եղն և Արծուին . մէկ մէկ տուն նկա-
 րագիր նուիրած է իւրաքանչիւրին անձին , կեր-
 պարանքին , ձեռքին , ոտքին , շունչին , եղջիւ-

քին, և այլն. և զամենքն ալ Քրիստոսի օրինակի
գրեւով պատկառանքը կը խօսի. այլ հանգերձ ա-
մեն աստուածաբանական խորատեսութեամբքն՝
գերազանցէ բանաստեղծութեամբը, Նարեկա-
յուղ հանճարադիտութեց նման, Թերեւս և աւել-
ի՞: Յայտ է որ այսպիսի խորիմաստ գրուած իրեն

1 Ի զբոսանս բանասիրաց՝ գնեմք հօտ մէկմէկ տուն
յիւրանքաչիւր կենդանեաց նկարագրէն.

Ի լուսն Մարգարէ). — Անմարմին զուարթուն և անգագար
երգեցիկ սիրեցելոյն. 'ի մատունս իմանալեացն՝ բերկրա-
կան բարբառ և աւետարեր տաւիղ. 'ի լեզուս պարուց աս-
տեղացն ազգեցութեանն զղոյց, և զարթուցման ձայն յօ-
գեալ. 'ի նուրբ շունչս հողմոց՝ բանական ծով, և պատ-
քառատկան նաւ. գոհար բեռամբք, և նաւահանգիստ
աւմենառաս՝ թօռուն բուրաստան և ծաղիկ անթառամի
ծածկեալ 'ի ծոց զշուռհույ մօր Սիրմին. հրաշաքեր և
կաթնարտի բանին ստինք՝ 'ի շքութունս աշակերտեցելոյ
երկնաւոր մատենագրին. Ձոր Բանիգ աշակերտելովքդ
տղայեմք զսիւ պահապանիդ, զի ջամբեացես առ իս ըզ-
կաթնդ բանական, միշտ և յարաժամ:

Ի յեռանս ոռօբ՝ Արիւնդն. — Բարուն իմանալի մքե-
նայիցն՝ ձեռքդ չորս, որ ունի զվէճն անկեան և զհամա-
տարած լարն վիճակի, որով շարժէ զճախարակ բրտի, և
մատամբքն ոսկի յօրինէ զպարս աստեղացն, որով հիւսն
զծիրանին և զերկնագոյնն՝ վասն անխախտ և խօսուն
խորանին, սկզբնատպին և անփոփոխ օրինագրին, որ և
շարժէ զտապանակ ինքնաշարժին. յորոյ ձեռքն՝ բնաւ
անկքս 'ի կախ պահին, կապեալքն լուծանին, և զառանցն
հօտքն մակաղին 'ի մեջօրէի առ լերամբքն, յորում քար-
կոծին զլացեալքն: Ձոր և մաղթեմ գնեմամբ զառանցդ,
զի առ շինուած սրբոյ խորանիդ՝ պահեցես զիս միշտ և
յարաժամ:

Ի լուսն ոռօբ՝ Եղիս: — Տեսակաւ դիմացդ և հարա-
ւաքեր շնչովքդ՝ լինի փախուցեալ հիւսիտական սիգ.
որթք ասղարթագարդք և տունկք խնկաբերք 'ի քէն շն-
չաքն անձախալէս բուրեն. ձագը գարնարեք և
ծիծառուք վճիռնաձայնք՝ 'ի ձայնելդ վճիռն առեալ զա-
րունն յաւիտենից ելեն. զոր մանակալք և պղծգործք
անկարացան, առ 'ի կթել յերկնաթափ բարունակէդ՝
որ երբք պառուզ զպարս աստեղացն և զգունդս հրեշտո-
կացն. զոր լծով քո զբանելի և լծակցովդ զարմանալի՝ առ
գուր հնձանին ժողովին և ճմլին 'ի ծոց մեծի արքային:

« քննեալ եղև, և՛ ըսէ, յիմաստասիրաց բազմաց.
 « գտաւ դիր աստեղաց և ընթացք արեգական և
 « լուսնի յիւրեանց կայանս, առանց իրիք սայ-
 « թաքման. և մնաց այնու աշխարհս ժամ մի, և
 « ապա եղև լոյս »: Յայտ է որ այն իմաստասէրքն՝
 բաւական հմուտ չըլլալով՝ աւելի սայթաքեր են
 քան իրենց դիտածը: Մեզի նշանելի բան մ'ալ
 այս է՝ որ մի և նոյն ժամանակ երկու Մխիթարք,
 մէկն Անեցի միւսն Հերացի, աստղաբաշխական
 դիտութեանց պարապեր և հմտացեր են. եւ-
 քինս՝ որ մտերմացեր էր ընդ Շնորհալոյ, որպէս
 և ընդ յաջորդի նորա, պիտի յիշուի յետոյ:

Հիմայ խօսքերնիս Անեցոյ վրայ է, որոց համար
 աւանդութեամբ և՛ ըսեն և յետին դարուց գրիչք,
 թէ շատ ուսումնասէր և կարգացող էին, և ի-
 րենք զիրենք ալ շատգէտ համարելով՝ զօտարները
 հպարտութեամբ ծաղրէին. հաւանօրէն այս դարս
 էր իրենց գիտնականութեան ամենէն ծաղկած
 ատենն: Այս ատենս ծաղկած կարծեմք (վասն զի
 ստոյգ թուական կամ յիշատակ մը չկայ) Վար-
 դան Անեցի վարդապետն ալ, որ ծանօթ է միայն
 մէկ նորօրինակ իսկատիպ և բանաստեղծական գը-
 րուածով մը « Վտան Կառաց Աստուածութեանն,
 « ներբող »: գրուածն արձակ է, այլ տուն տուն
 նման գանձի, որոյ փոխան ինքն նորալուր կո-
 չում մը կու տայ, տնագլուխ տառերովն կապելով
 զայս բան. Անեցի Վարդանա Վարդապետի Երգելի.
 յորմէ տեսնուի ալ որ 28 տուն է. առաջին 4
 տունքն Աստուծոյ կառաց վրայօք, այն կառաց՝
 զոր Եղեկիէլ մարգարէն տեսաւ ի տեսլեան. մը-
 նացեալ 24 տունքն վեց վեց բաժանին ի վերայ չո-
 րից կենդանեաց որք զկառքը քաշեն, Մարդն,
 Աւիծն, Եղն և Արծուին. մէկ մէկ տուն նկա-
 րագիր նուիրած է իւրաքանչիւրին անձին, կեր-
 պարանքին, ձեռքին, ոտքին, շունչին, եղջիւ-

բին, և այլն. և զամենքն ալ Քրիստոսի օրինակի գրեթով պատկառանքը կը խօսի. այլ հանգերձ աւանն աստուածաբանական խորատեսութեամբքն՝ գերազանցէ բանաստեղծութեամբը, Նարեկացւոյ հանճարագիտութեց նման, թերեւ և աւելի¹: Յայտ է որ այսպիսի խորիմաստ գրուած իրեն

1 Ի զբօսանո բանասիրաց՝ գնեմք հօռ մէկմէկ տուն յիւրանքաչիւր կենդանեաց նկարագրեն.

Ի շունչ Մարդոյն). — Անմարմին զուարթուն և անգագար երգեցիկ սիրեցեւոյն. 'ի մատունն իմանալեացն՝ բերկրական բարբառ և աւետարեր տաւիդ. 'ի լեզուն պարուց աստեղացն ազգեցութեանն զոյոց, և զարթուցման ձայն յօգեալ. 'ի նուրբ շունչո հոգմոց՝ բանական ծով, և պատառաստական նաւ՝ զսհար բեռամբք, և նաւահանգիստ ամենառատ՝ թօսունն բուրաստան և ծաղիկ անթառամի ծածկեալ 'ի ծոց գլխուհւոյ մօր Սիոնին. հրաշաքեր և կաթնաբուռ բանին ստինք՝ 'ի շթնունն աշակերտեցելոյ երկնաւոր մատենագրին. Ձոր Բանիգ աշակերտելովքդ աղաչեմք զսիւս հարազատիդ, զի ջամբեսցես առ իս ըզկաթնդ բանական, միշտ և յարածամ:

Ի Յիսան ոտքբ՝ Արիւնդուն. — Բաբուն իմանալի մեքեւ նայիցն՝ ձեռքդ չորս, որ ունի զվէճն անկեան և զհամաւատարած լարն վիճակի, որով շարժէ զճախարակ բրտի, և մատամբքն ոսկի յօրինէ զպարս աստեղացն, որով հիւսն զծիրանին և զերկնազոյնն՝ վասն անխախտ և թօսուն խորանին, սկզբնաստային և անփոփոխ օրինագրին, որ և շարժէ գտապանակ ինքնաշարժին. յորոյ ձեռինն՝ բնաւ ետկքս 'ի կախ պահին, կապեալքն լուծանին, և գառանցն հօտքն մակաղին 'ի մէջօրէի առ լերամբքն, յորում քարկոծին զլացեալքն: Ձոր և մաղթեմ գեղեմամբ գառանցդ, զի առ շինուած որբոյ խորանիդ՝ պահեացես զիս միշտ և յարածամ:

Ի շունչ ոտքբ՝ Եղին: — Տեռակա գիմացդ և հարաւաքեր շնչովքդ՝ լինի փախուցեալ հիւսիսականն սիգ. որթը սաղարթազարդք և տունկք խնկարերը 'ի քէն շնչաբերեալ անծախապէս բուրեն. ձաքք գարնարերը և ծիծառնք վծիռնաձայնք՝ 'ի ձայնելդ վճիռն առեալ արաբունն յաւիտենից ճշեն. զոր մանակալք և պղծագործք անկարացան, առ 'ի կթեւ յերկնաթռիչ բարունակեդ՝ որ եբեր պտուղ զպարս աստեղացն և զգունդս հրեշտակացն. զոր լծով քո սքանչելի և լծակցովդ զարմանալի առ գուր հնձանին ժողովին և ճմլին 'ի ծոց մեծի արքային:

Լեւոնի մ'ալ կը պահանջէր, և այս ալ գրուած է¹. այլ մեր գիտելիքն ամեն բանէ վեր՝ ազատական մտօք և սրաիւ ոճն է Նրգեկիւս. որ գուշակել տայ Անոյ հանգըստեան և զուարճութեան օրերը, յորս չէին լռեալ յայն+ քնարաց և քոթիւնի Բիւլայ, զորս հառաչանօք ողբայր երբեմն լսողն և ապա փնտռողն Արիստակէս Լաստիվարացի: Անոյ հազարումէկ եկեղեցեաց և հարիւրաւոր աշտարակաց միջոցէն՝ ոչ միայն ազօթից մաղթանք և զինուց շառաչիւնք, այլ և շատ հանճարոյ և սիրոյ բարձր ու վառվռուն թռիչք սլացեր են. և ողբալի աւերակքն՝ շատ սխրալի սրտից և երկնաճեմիկ ճակատուց վըայ կը հանգչին:

Այս պարագայիս Հայոց ամենէն արեւելտոն մէկ մեծ քաղաքն ալ Գանձակ, Անոյ պէս առանձին ինքնագլուխ Պարսիկ իշխան ունէր, և իբրև մայրաքաղաք շէն էր ամենայն բարեմասնութիւնք, որոց մէջ երևի և ուսմանց մասին գերազանցութիւն. այսպէս գատելով իր ընծայած և պահած երեւելի վարդապետներէն. ինչպէս էին մեծա-

բէմագ սրբոյ Եղիշ, ունչգ՝ պահել առ իս

և անտանելի հողմոյ գործնականացն վեզաշտօնատէր տառելաշտելոյն ազգեցուղմոյն՝ յայտնութիւն սիրտ անկիզելի նաւաւետարներ, և նաւր աստղաճաճանչ և ուղարան: Վասն սրոյ մ', թռուցեալ զիս ի պարեւ, միշտ և յա-

թիւնն հասած է, որ կարծուի:

հռչակն Յովհ. Սարկաւազ, և ընկերակիցքն, Դա-
ւիթ՝ որդի Աւաւայ, որ կանոնական գիրք մը գրեց
քաղաքակից Արքայութիւն անուամբ նորընծայ
քահանայի մը խնդրանօք. և Գրիգոր՝ Թոփալէի որ-
դի, Ընթերցուածոց գրոց մեկնիչ. և ասոր ընկերն
Սարգիս Վէր. Ճգնաւոր և գլուխ վարդապետաց
ժամանակին¹։ Որոց յետ յիշուին նոյն Աղուանից
կողմերը Խոնիկայ որդի Պէպրոս վարդապետ մը, և
Ստանիշի Յակոբ վարդապետ մը, և այլք։ Ասոնցմէ-
քիչ վերջը և դարուս ետքերը փայլեցաւ և ամե-
նէն անուանի եղաւ Միքիւս Գոշ, որ իբրեւ գերա-
զոյն քան զայլս՝ Մեծ վարդապետ կ'անուանէր, և
ԺԳ դարուն սկիզբները վախճանեցաւ, յետ հիմ-
նելու Նոր. Գեաիկ վանքը, որ և ուսմանց նոր
վարժարան մ'եղաւ. և յետ հրատարակելու յա-
մին 1184 իր նշանաւոր Իսաափանայ գիրքը, և յըս-
տակաբան Եւ հանձարեղ Առակքը, հանդերձ ու-
րիշ շատ գրուածովք։ Իր ատենին և կողմանց պատ-
գամատուն էր՝ 'ի խնդրոյ ամենուն, Զաքարիայ
մեծ սպարապետին խոստովանահայրն, բարեխօս
ու բարերար ամեն վշտացելոց և նեղելոց։ Բայց
ինքն իր շատ հմտութիւնները և վարժմունքը զա-
նազան վանորէից և քաղաքաց մէջ փնտռեց, 'ի
Գանձակ, յԱնի, Տփղիս, Կարին, Զորոյ — գետոյ
վանքերը և ինչուան յարեմաեան Հայս ալ գնաց,
ծածկելով իր վարդապետ ըլլալը. և գուցէ Շնոր-
հալուոյ ալ կամ գոնէ անկէ վարժածներուն աշա-
կերտեցաւ, և ապա վարդապետաց վարդապետ
եղաւ. վասն զի իրմէ սկսած կամ նորէն սկսած
կը սեպեն յետին դարուց վարդապետք՝ իրենց
վարդապետական գաւազանի յաջորդութիւնը։

Բայց առաւել քան զԱնի և զԳանձակ, և զվանս

¹ Այս երկուքս ալ Գանձակայ ժառով փլածին մէջ մե-
ռան, զոր յետոյ պիտի յիշեմք։

Գեակայ և անոր մօտ Հաղարծին¹ և ուրիշ վանքերը՝ անուանի եղան իբրև վարժարան և գիտնարան՝ մեր ձակից և զուգավիճակ և իբր երկուորեակ Վանքն Հաղբա և Սանահին. ժ դարուն կիսուն հիմնեալ, հետ զհետէ Բագրատունի և Վրացի թագաւորաց և Զաքարեանց և ուրիշ իշխանաց առատաձեռնութեամբ շէնցան, մեծցան, ճոխացան, մեծութեմ եպիսկոպոսօք ալ շքեղացան, և բաղմամբիւ միան ձանց և վարդապետաց կայանք և օթեվանք եղան. բաղմաց ալ իբրև համալսարան ուսմանց տեղիք: Այսպիսի պաշտպանաց, փառաց, և գիտութեանց համար՝ յիրաւի փառասէրք, հրպարոք, անհաւանք, կէս գիտնականք և իմաստակք ալ շատ եղան հօն. այլ եղան և ընտիրք վարուք և գիտութեամբք ոչ սակաւ՝ ԺԱ-ԺԳ դարուց միջոց. և ամենէն աւելի այս ԺԲ դարուս. յորում Շնորհալի ալ շնորհքով թղթակիցներ ունէր ՚ի Հաղբատ, ինչպէս որ անշնորհներ ալ ունեցան՝ յաջորդն Գր. Տղայ և Լամբրոնացին: Ի կարգի պատմութեանս պիտի յիշեմք Շնորհալույն թղթակիցները, Գեորգ Հաղբատայ առաջնորդը և Վարդան գովանի վարդապետը: Նախընթաց դարուն մէջ (ԺԱ) աւելի ծաղկած կ'երևի Սանահին վանքն՝ Իէսկուրոս գիտնական և արժանաւոր անձին առաջնորդութեամբ, զոր Պետրոս Գետադարձի տեղ կաթողիկոս դրին և ապա շուտով ձգեցին, երկու կողմանէ ալ տհաս ընտրութեամբ և հաւանութեամբ, յորմէ սրացաւ թիւն և մօհ պատճառեցաւ Իէսկուրեայ: Իր աշակերտաց մէջ անուանի եղան Անանիա Սանահնէցի,

¹ Ասոր առաջնորդ էր Գաշի ժամանակակից Խաչատուր Տարօնացին, որ հայկական երգոց խազերը նորոգեց կամ մասուց յարեւել, ուր խափանուած էր. և երգեց Պատարագի գեղեցիկ նախերգանքը, « Խորհուրդ Իորին »:

որ Պօղոսի Առաքելոյ Թղթոց մեկնութիւն մը գըրեց համառօտ, ըստ ոմանց և Մատթէի աւետարանին մեկնութիւն, և Երկաթնակաց կամ Յունաց դէմ գրուած մը, յորում շարադրութիւնն կըրնայ ընդունուիլ՝ այլ ոչ ոգին և կարծիքն. — և Յուիք Սանահնէցի որ և Քարափնէցի կամ Քարահափայ որդին, որ ընդ հակառակն աշակերտակցին՝ ի Կ. Պօլիս կոստ. Դուկաս կամ Տուկիծ կայսեր՝ Քրիստոսի բնութեանց խնդրոյն վրայգը Յունաց համաձայն դաւանութիւն տուաւ (1060). զոր Գաղիգ Բ Թագաւորոյս Թագաւորն չընդունեցաւ, նեղանալով վարդապետին, իբրու Թէ ինքն իր գլխով առանց ազգին մեծամեծաց հարցընելու գործեր էր. Թէպէտե իրեն պէս Թագաժառանգք՝ Արծրունիք Ատովմ և Աբուսահլ՝ իրենց աստուածաբան բերան ընտրեր էին զնա։ Ասոր երգածն կարծուի « Յանսկզբնական ծոցոյ Հօր խոնար. « հեալ » հանգստեան (ԳԿ) շարականը, որ ի Ճաշու ժամուն երգուի։ Սա իր ծերութիւնն անցուց յՈւրհա քաղաքի, ուր և անկողին մէջ մեռած կամ սպանուած գտուեցաւ (յամին 1085)։ Տեղւոյն հռչակեալ Տարեգրողն (Մատթ. Աւհ.) կոչէ զսա, « այր հզօր կորովի. սորա հասեալ ի վե. « րայ հին և նոր կտակարանացն Աստուծոյ. ու. « սեալ և հասեալ սորա ի վերայ հոետորական ի « մաստութեցն, և տեպեկացեալ ամենայն փիլիսո. « փայական խորին գիտութեցն... Լացին զնա ա. « մենայն սիրելի մերձաւորք իւր, և արարին ժո. « զով զամենայն քաղաքն Ուրհա ի վերայ նորա. և « մեծաւ հանդիսիւ Թաղեցին զնա ի դուռն սուրբ « եկեղեցոյ իւրոյ, ի հիւսիսեան կողմն քաղա. « քին, իբրեւ նեաընկէց մի հեռի ի պարըսպէն »։

Յաջօրդ դարուն (ԺԲ) և մեր պատմական պարագային և անկէ ետքը՝ առաջնութիւնն առաւ Հաղբաստ, յորում ցկէս ԺԳ դարու յիշուին գիւ

նական վարդապետք. այլ քան զքնաւ գերազան-
ցեց և իբրեւ ի ծայր գովութեան Հասաւ նախայի-
շեալն Յովնանէն Սարկաւագ, որ ծննդեամբ էր Գան-
ձակեցի կամ ի Փառխոս գաւառէ Արցախոյ, այն
տանն Գանձակայ իշխանութեան տակ, քահանա-
յական ցեղէ. ԺԱ դարուն կիսուն ծնած և 1129ին
վախճանած. և ինչպէս երեւի՝ 40 կամ 50 տարի մը
աշխատած է գրաւոր երկասիրութեամբք, առ-
թիւ գրքեր կարգալով գիշեր և ցորեկ, մինչև ամ-
բողջ օրեր՝ առանց ուրիշ բանի զբաղելու. Թուի
թէ և յունարէնի ալ տեղեկութիւն ունենալով
և արևելեան լեզուաց: Առանձին աճ մ'ունի գը-
րութեան, իմաստասիրական, ոլորուն, սուր և
սիրուն, և խրթնութեամբն հանդերձ յստակ:
Շատ բան գրած է արձակ, քիչ մ'ալ ռոտանաւոր
և շարական, ճառեր և աղօթքներ, պատմական,
բնական և աօմարական, և աստուածաբանական.
ամենքն ալ իր հռչակուած անուան արժանի, և
ինչպէս պատմիչք կ'ըսեն՝ սորա ամեն խօսքն ալ
Քրիզ. Աստուածաբանի ոճոյն պէս արուեստա-
բան և վսեմական է. անոր համար Մեծ Խոստակ
և Սոփեփէն կ'անուանի. գերեզմանին վրայ ալ ի
Հաղթաա գրուած է, « Արձանս այս սեմական է
« Սոփեստոսի Սարկաւագին »: Մէկ մեծ ար-
դիւնքն ալ է Տօմարի նորոգութիւն մ'ընեն, և
անշարժ տարիով ասները հաստատեն, որ Սարկա-
ւագադիւ իւր ըսուեցաւ, որում հետեին Յայտմ.
աւուրք: Այս կարգադրութէն սկսաւ նոր Թուա-
կան մ'ալ ի 1084 տարւոյ Քրիստոսի, յորում
Հայոց մեծ Թուոկանէն (552) սկսեալ առաջին
չրջանն հինգհարիւրեկին կ'աւարտէր. Սարկա-
ւագ ցուցուց որ հին Հայք շարժուն և անշարժ
տարիները գիտէին կանոնել Հայկայ Շրջան անուա-
նեալ պարագայութեամբ, հին Եգիպտացւոց Սա-
թիական կամ Շնկան չրջանին նման. իր Թուա-

կանն կոչեցու Նոր կամ Մարտի. և ժՅ գարուն գրեալ ձեռագիրք 'ի Հաղթաա և մօտերը՝ շատ հեղ այս թուականս կը գործածեն: Աստուածաբանա- կան խնդրոց մէջ Շնորհալոյ և Լամբրոնացոյ ուղ զատեսու թիւնը կամ զԹողու թիւնը չունի. այլ ոչ ալ Անանիայի կամ ուրիշներու նման թշնամա- խօս. եթէ քիչ մ'ալ աւելի կամ ուշ ապրէր, և Գէորգայ ու Վարդանայ պէս բաղգ ունենար թըզ թակցելու ընդ Շնորհալոյ կամ տեսնուելու, յուսալի էր որ իրեն պէս սրամիտ և բարեսէր տնձն՝ կրնար նախ իր միտքը բոլորովին հաստա- տել, և ապա արեւելեան կամ հիւսիսային ըսուած վարդապետաց ալ, որք իր խօսքէն դուրս չէին ելնէր, առաջնորդել 'ի միաբանութիւն: Յուսալի է որ իր գլխաւոր գրուածոց մէկն գեռ չէ գտուած մեր օրերս, թէ և յուսացուի գտուիլն, և է իր Պապն-Ռիանի, յորում ստոյգ քննութեամբ Սէլլու- կեան Թուրքաց ծագման և Խիրապետութեան վրայ կը խօսէր, մինչև 'ի մահ Մէլիք Շահի և անոր ժառանգաց պայազատութիւնը: Սամուէլ Անե- ցի իր աշակերտն՝ քանի մը հատուած պահած է այս պատմութեան՝ իր ժամանակագրութեան մէջ¹: Միայն այս հեղինակս է 'ի ժամանակա- կիցս՝ որ կրնայ կշռուիլ Շնորհալոյ հետ, և տաղանդոյ ու հմտութեանց ուժով գերազանցել իսկ, և խոյանալ իբրեւ զարծուի նաև իր ժամա- նակէն բարձր. այլ Ներսէս դարձեալ իր հոգե- շնորհ արծաթապատ ազանեկան սուր և սուրբ թեօք՝ կշռաչափ ընթացքին մէջ՝ ոչ կը թուլնայ ոչ կը ցածնայ, և իր ջերմագոյն հոգւովն աւելի հայր է Հայաստանեայց՝ քան թէ Սարկաւազն գաստիարակ բանասիրաց:

¹ Սարկաւազոյ վրայ առանձին տեղեկութիւն մը հրա- տարակուած է յ'ի Հատ. Յուշիկք Հայրենեաց, 279:

Յետ յիշելոյ այսպիսի հանճար մը 'ի հռչակա-
ւորք և յայրապառա՛կ կոչուած Հաղթատ, աւելորդ
սեպենք ուրիշ երկրորդական վարժապետներ և
վարժարաններ ալ փնտռելու, և դառնամբ մեր
բուն նպատակեալ պատմութեան:

ԺԱ.

Հայոց և Ասորոց ընդդիմաբանութիւն կրօ-
նական. — Թուղթ Շնորհալոյ առ մոլորեալ
համազգիս 'ի մէջ Ասորոց:

Քիչ մ'առաջ յիշեցինք այս ժամանակիս քա-
ղաքական վիճակը, և Հայոց Կաթողիկոսաց և նոր
ընծայ Ռուբինեան պայազատաց բռնած տեղւոյն
շրջակայ ազգերը և տէրութիւնները. ինչպէս որ
անոնք մեր ազգին քաղաքական կենաց վրայ մեծ
ազդեցութիւն ունէին, նոյնպէս՝ եթէ և ոչ նոյն-
չափ՝ ազդեցութիւն ունեցան և այն շրջաբնակ
քրիստոնեայ ազգաց վարդապետութիւնք. յորոց
գլխաւոր երկուքն են Յոյնք և Լատինք, որոց հետ
շատնշանաւոր յարաբերութիւնք եղան Գրիգորիսի և
Ներսիսի ատեն, ինչպէս՝ ի կարգին պիտի տեսնենք:
Կար երրորդ ազգ մ'ալ, որոյ հետ ալ քիչ շատ
յարաբերութիւն ունեցան մերայինք այս Պահրա-
ւունի հայրապետաց և Լեոնեան ու Հեթմեան Թա-
գաւորաց ատեն: Ասորի հին քրիստոնեայ ազգն՝
Թերևս յառաջ քան զմերայինս եկեր բռներ և
կը բնակէր այս կողմերս, ուր մեր պատմութեան
տեղն է. և աւելի իրենց բնական էր երկիրն քան
մերոց. որով կըրնայ ըսուիլ Թէ Հայք եկան մը-
տան ընդ մէջ Յունաց և Ասորւոց, իսկ Լատինք

ընդ մէջ այս ամենեցուն: Մեր կաթողիկոսական
աթոռն որքան որ Գեաղարձի առջի նստած տե-
ղէն հեռանալով՝ դէպ 'ի հարաւ և յԵփրատ մո-
տեցաւ, այնքան ալ դրակցեցաւ Ասորւոց: Ասոնց
հետ մերայոց ունեցած քրիստոնէական յարաբե-
րութիւնն խիստ հին էր, և գրեթէ նոյն իսկ քրիս-
տոնէութեան սկիզբը կ'ենէր. որովհետեւ երկու
ազգքս ալ զնոյն մէկ անձն թագէոս՝ իրենց առա-
ջին առաքեալ կը ճանաչեն, և զԱբգար՝ Թագա-
ւոր: Քրիստոնէութիւնն երկու բնական ճամբով
մտած է 'ի Հայս, մէկ մը 'ի Փ. Ասիոյ՝ յունական
աւանդութեամբ, մէկ մ'ալ 'ի Միջագետաց կամ
յԵգեսիոյ՝ ասորի աւանդութեամբ. և Թերևս
սա աւելի հնագոյն և զօրագոյնն էր, ինչպէս կը
հաւաստեն մեզ Լուսաւորչի ատեն եղածն, և
մինչև Ս. Թարգմանչաց օրերը՝ ասորի գաղութե-
տիրելն յեկեղեցիս Հայոց, որ Տարօնոյ և Աղձ-
նեաց կողմերը, աւելի երկար ատեն ալ տեւց,
վասն սահմանակցութեան երկրին: Սակայն որ-
չափ ալ մերձաւորութիւն և բնական իմն հարկ
կար Հայոց՝ Ասորւոց հետևող կամ միաբան ըլլա-
լու, և եղած ալ են բաւականապէս, սակայն
գրեթէ միշտ ալ Հայք մեծ սիրելութիւն մը չեն
ունեցած այս ազգին հետ. յետ որոյ ճանչցան
Յունաց նրբութիւնը և Հռոմայեցւոց առաւելու-
թիւնը՝ աւելի ասոնց հանճարը սիրեցին և յա-
րուեցան, իսկ Ասորւոյն իբր հարկաւ հետևէին ի-
րենց եկեղեցական կարգաց մէջ, քանի որ սուրբ
գիրք չէին Թարգմանուած հայերէն. իսկ երբ ա-
սոնք Թարգմանեցան և աշակերտք Ս. Մեորով-
բայ և Սահակայ սկսան յաճախել յԱղեքսան.
գրիա և 'ի Կ. Պօլիս, ինչպէս Դ գարուն մէջ ալ
ուսուսմասերք մեր յԱթէնս, Ասորիք երեսէ ըն-
կան. և անշուշտ ալ աւելի պիտի ըլլար այսպէս,
եթէ նոյն ատեն Հայոց տէրութիւնն չվերցուէր՝

Յունաց ցրտութեամբը, և Քաղկեդոնի ժողովոյն պատճառաւ խոր խորոց մը չբացուէր ընդ մէջ Յունաց և Հայոց. որք յայսմ՝ իրենց ըմբռման աւելի համաձայն գտնելով զԱսորիս՝ ասոնց հետ պահեցին միաբանութիւն կամ բարեկամութիւն մը. և երկուց ազգաց կաթողիկոսունք՝ ըստ սովորութեան առաջին հայրապետաց գլխաւոր աթոռոց եկեղեցւոյ՝ իրարու շնորհաւորութիւն կը գրէին, երբ աթոռոյն կը յաջորդէին: Մեր պատմութեան ժամանակին սկիզբները՝ Հայոց և Ասորւոց ինչ աստիճան բարեկամութիւն ունենալն յայտ չէ. Թուի ալ Թէ շատ տաքութիւն չկար. զի այս օտար ազգաց այսպէս բռնի և հարկաւ իրարու սահմանաց մերձաւորութիւնն, յորմէ և եկեղեցական իրաւանց ալ շփումն կը պատճարէր, շատ հաճելի չէր իրենց. մանաւանդ որ եթէ ըստ վարդապետութեան հաւատոց համաձայնք կամ մերձայնք, ըստ Ծիսից՝ ոչ ծակաւ կը տարբերէին, և ռամիկք կամ ռամկամիտք աւելի արտաքին Ծիսից նայելով, գատելով և չհաւնելով՝ հակառակութիւն և տտելութիւն կ'առնէին. ինչպէս որ ամեն ատեն եղած է և կ'ըլլայ:

Հիմայ այս մերձաւորութեան ատեն՝ դիպուած մը կը յիշեն Ասորի պատմիչք, որով կ'իմանամք Թէ ինչպէս Յունաց հետ՝ ասոնց հետ ալ ընդդիմութիւն կամ տհաճութիւն կայ եղեր փոխադարձաբար. բայց շատ անընդունելի և յայտնի հակասաբանութեամբ կ'աւանդէ Ասորի պատմիչն, Թէ Գրիգորիս կաթողիկոս (փոխանակ ուրիշ Գրիգոր մ'ըսելու) ինքնին հեղինակ ըլլայ ընդդիմաբան կամ վիճաբանական գրուածոյ մը, յորում կը պատարակէր զԱսորիս՝ իրենց քանի մը եկեղեցական Ծիսից համար, և մասնաւորապէս մեկ մատով խաչակնքելուն համար: Ասոր դէմ Յովհաննէս Բար-Անգրէաս (Որդի Անգրէի) անուամբ

Ասորի վանահայրն որ Հռոմիլայի մօտ Փարսման աւանէն էր հայրենեօք, և հայերէն ալ լաւ գիտէր, մեր լեզուաւ բան մը շարագրեց 'ի պարսաւ քանի մը ծիսից Հայոց, և 'ի մասնաւորի անջրախառն պատարագելնուն համար. և Փոտական ճարտարութեամբ՝ գրուածքը տարաւ մտուց նոր հասաատուած և հռչակուած Դրազարկ վանքի (Կիւլիկիոյ) գրոց մէջ. ուսկից յերևան գալով մեծ շփոթութեան պատճառ եղաւ, և շատ հակառակութեանց և կռուոց Ասորոց և Հայոց։ Այն երկու կայծոռ գրուածներն ուրիշ կայծերու ալ պատճառ եղան. և Թերևս մեծ կրակ մը պիտի ծագեր և շատ հոգի հրգեհեր, եթէ մեր արթուն և խոհեմ հովուապետն Գրիգորիա՝ արիութեամբ և մեծոգիութեամբ գեղեցիկ ճար մը չի գտնէր. նիւթական կրակով մը հրապարակաւ այրելով այն երկու գրուածներն ալ, զհայն և զասորին, և հոգեմաշ կրակը մարելով երկու եկեղեցեաց և աղգաց մէջ բարեկամութիւնը հաստատեց, երկուքէն ալ գովութիւն ժառանգելով։ Ասկէ կ'երևի որ ինքն չէր հեղինակ այնպիսի գրուածոյ. իսկ եթէ իր մէկ գրուածն ալ առանց իր գիտման, կամ անզգուշութեամբ՝ այսպիսի բանի պատճառ եղած էր, և ինքն այս կերպով վերուց զպատճառը, շատ զարմանալի և գերագոյն առաքինական գործ մ'ըրած է, նման պբան չէիք Ֆենելոնի ըրածին, իր Թերուղիդ գրուածը գատապարտելով։ — Այս գէպքն եղած է յամի իրր 1134¹, կամ քիչ վերջը։

¹ Լը—Գիէն անուանի գիտնականն Արեւելք Քրիստոնէայ անուանեալ գրոցը մէջ (Oriens Christianus. Ա. 1401). սխալմամբ Գրիգորի Տղայոյ աստե՛ն եղած կը գնէ այս գիտուածը, մինչդեռ Աստեմանի ոչ միայն մեր վերոյգրեալ ժամանակը կը նշանակէ, այլ և Բար—Անդրէի մահուան տարին ալ 1136, Մմբեճի կամ Յերապոլեայ եպիսկոպոս եղած աստե՛ն։

Ուրիշ և աւելի խառնակ կրօնական շփոթութիւն մ'ալ կար այս ատեններս, թէ Հայոց և Ասորւոց իրարու հակառակութեամբ, և թէ նոյն իսկ Հայոց իրենց մէջ, թանձր տգիտութենէ առաջ եկած, այն ասորական երկիրներու մէջ, որք ինչուան հիմայ իսկ գրեթէ անծանօթ մնացած են. և թերևս շատ յարմարապէս Շնորհալին « Խառնափնդորեալ գաւառք », կ'անուանէ, որք կոչէին Ամայք և Շպղթան. և թուի թէ Սգեսիոյ սահմաններէն հեռու չեն, ուր տարագրած Հայք՝ իրենց կեդրոնէն և վարդապետներէն հեռու մնացեալ, գուցէ և եպիսկոպոս ալ չունենալով, աւելի կամ պակաս ազատ քահանայից և անոնց նման Ասորւոց մէջ կ'ապրէին. և ոչ միայն ծիսից վրայ կը վիճէին, Հայք՝ Ասորւոց ձիթով և աղով նշխար չինելը, Ասորիք՝ Հայոց Մատաղը, պախարակելով, այլ նոյն իսկ Հայոց երիցունը՝ հաւատոց ամենէն գլխաւոր նիւթոց վրայ տարակոյս և հակառակութիւն ունէին. ինչպէս է, Քրիստոսի չարչարանաց և մահուան կերպն, թէ Աստուած և մարդ ըլլալով՝ արգեօք ինչ բնութեամբ մեռաւ. և որովհետև շատերն բնութեանց միաւորութեան և միութեան խնդիրը չէին լաւ իմանար, ոմանք մի բնութի ըսելով՝ կարծէին որ չի կրնար ըսուիլ Աստուած խաչեալ և մեռեալ. ոմանք ալ ընդհակառակն՝ աստուածութեամբ խաչեալ և մեռեալ ըսել հարկ սեպէին. և երկուքն ալ մեծամեծ մոլորութեանց և հերեսիովտայց ազանդոց մէջ կ'իյնանային. և կրակը փայտով ածեցընելու պէս՝ վիճարանութեամբ և հակառակութեամբ ալ աւելի կը զայրացընէին շփոթութիւնը և գայթակղութիւնը: — Այն կողմերը բարեպաշտ և խոհեմ Հայ եղևան մը կար Առիւծ անուամբ, որ կը նշատէր Թլկուրան աւանին մէջ (զոր ոմանք յաշխարհ հագիր վարդապետաց մերոց կարծեն զԱւսիգն,

հայրենիք Յովթայ նահապետի)։ ասոնց փաստ-
կար վէճը գաղթեցնելու համար՝ մարդ և գիր
խաւրեց առ կաթողիկոս մեր, որ ճար ընէ։ նոյն
պէս քահանայից ալ ոմանք գրեցին։ Գրիգորիս
յանձնեց իր եղբորը գրել այն քահանայից, վար-
դապետութեամբ, խրատով և յանգիմանութիւն
Ներսէս ալ իր շնորհքն եղբորը իշխանական ոգ-
ւոյն խառնած, գրեց երկայն թուղթ մը, որոյ խո-
րագիրն է. « Թուղթ Տեառն Գրիգորիսի կաթողի-
« կոսի Հայոց, գրեալ եղբոր նորին Ներսէսի ե.
« պիսկոպոսի, հրամանաւ նորին, 'ի Միջագետա
« Ասորւոց կոչեցեալ նահանգին. յազազս որ անդ
« մերոյ ազգի քահանայից հակառակաբանելոյ՝
« առեւտրար ընդ միմեանս, ոմանց ասել Աստուա-
« ծութեանն բնութիւն չարչարեալ և մեռեալ 'ի
« խաչին ընդ մարմնոյն. և ոմանց զմարգն միայն.
« և ոմանց դարձեալ ընդունելի լինել Մատաղ, և
« յոմանց արհամարհելի. և այլք, եթէ գրախ.
« առն իմանալի է և միայն օրինակաւ ասացեալ,
« այլ ոչ ճշմարիտ էութիւն. և այլ որ յայսպի-
« սեաց։ Ի խնդրոյ ուրումն աստուածատրի Ա.
« ռեւծ անուն իշխանի 'ի Թլկուրանն աւանի » :
Ասոնց ամենէն հարկաւոր բանը նախ կ'ըսէ Շնոր-
հալին. այսինքն թէ այսպիսի սրբազան և բարձր
խնդրոց վրայ պէտք չէ վիճիլ. ճանչնալով իրենց
ազիտութիւնը, մինչ գիտնոց անգամ շատ զգու-
շութիւն պէտք է. մանաւանդ երբ Ս. Հարց խօ-
սից մէջ հակասութիւն մը տեսնեն. զորօրինակ,
երբ Քրիստոսի մի անձն ըլլալուն համար՝ աս-
տուածային և մարդկային բնութեանց պատշաճ
ները՝ երբեմն Աստուծոյ անուամբ և երբեմն
Քրիստոսի՝ անխափ կը գրեն. ուսկից ազէտք ան-
ընտրողաբար կըբնան շփոթել և խառնակել զաս-
տուածութիւն ընդ մարդկութեան։ Արժանա-
պէս կը յանգիմանէ զանոնք՝ որ Քրիստոսի չար-

չարանքը և մահը՝ աստուածային բնութեան կ'ընծայէին. հին Ասորի սուրբ վարդապետի մը, Չե-
նովբայ՝ խօսքը մէջ բերելով, որ ըսած էր երբեմն
Կեանք Բանին և մարմնոյն, և երբեմն Մահ Բանին
և մարմնոյն. ուրեմն կ'ըսէին Բանն Աստուած
մեռաւ, կամ թէ մահն՝ Բանին կ'ընծայուի :
Շնորհալին կը մեկնէ Ս. Հարց խօսքը և միտքը,
թէ ինչպէս այս բանս կ'ըրնար ըսուիլ, որովհետեւ
Քրիստոս՝ Աստուած և մարդ՝ մի անձն էր. բայց
երբ պահանջուի՝ թէ ինչ բնութեամբ մեռաւ
Քրիստոս, հարկ է զանազանել և ըսել որ աս-
տուածութեամբն անչարչար և անմահ էր, մարդ-
կութեամբն կրեց և մեռաւ. այլ վասն զի աստուա-
ծութիւնն և մարդկութիւնն անբաժանելի միա-
ցեալ էին յանձն նորա՝ կ'ըրնայ ալ ըսուիլ թէ Աս-
տուած մեռաւ. ինչպէս 'ի հակառակէն ալ աս-
տուածային զօրութիւնքն կ'ընծայուին մարդկու-
թեան Քրիստոսի. զորօրինակ, հրաշագործելն,
և ըսելն թէ Ես և հայր իմ մի եմք, և այլն : Ս.
Քրիզոստի Աստուածաբանի և Ս. Աթանասի վկա-
յութեամբք կը հաստատէ Շնորհալին իր պարզա-
բանութիւնը. այլ իր կողմէն ամենագեղեցիկ խը-
րատ մը կ'աւելցընէ անոնց և մեզի և ամենուն հա-
մար, որ այսպիսի խնդրոց զոր եկեղեցին ընդունած
է՝ աւելի հաւատք ընծայենք՝ քան քննութիւն .
« Որում ոչ հասեր մտացդ քննութեամբ՝ հաս.
« ցես վաղվադակի հաւատացդ քաջութեամբն » :
Իսկ եթէ դեռ մէկն անհաւան գտուի և հակառա-
կաբանէ ասկէ վերջը, զայնպիսին մերժել և հալա-
ծել կը պատուիրէ, իբրև խռովիչ և գայթակղիչ
Ժողովրդեան :

Իբրձեալ կը յանդիմանէ և կը հերքէ զանոնք՝
որք երկորդ անգամ թուղթ մը գրելով երկբայեր
էին, թանձր մոլորութեամբ, Քրիստոսի մարմնոյն
վայց, թէ յերկնից բերուած ըլլայ, որովհետեւ

հին օրինաց ասեն ալ Աստուած մարդակերպ կ'երեւէր: — Ուրեմն հրեշապններն ալ այնպէս երևնալնուն համար՝ մարմնաւոր պիտի ըլլան, կը հարցանէ Շնորհալին: Նոյնպէս անոնց ալ որ գայթակղէին: Աստուծոյ աչք կամ ձեռք կամ բերան լսելով, 'ի հակառակէն օրինակ կը բերէ ըզմարդ՝ որ Պատկեր Աստուծոյ կ'ըսուի. և կը բացատրէ թէ նմանութիւնն Աստուծոյ և մարդկան իրենց հոգեկան կարողութեամբն է, իսկ Քրիստոսի մարմինն՝ է ծննդեամբ 'ի Ս. Կուսէն:

Մեծ զարմանք է մեզի յիշել, թէ որքան այլանգակ մոլորութեանց մէջ ընկղմեր են եղեր այն խեղճ երիցունքն. և եթէ այս թուղթս չըլլար՝ գուցէ տնհաւատալի ալ ըլլար. սակայն երբ դիտենք ժամանակին և տեղւոյ հանգամանքը այն Խառնափնդրեալ գաւառաց, ընդ մէջ մահմաւականաց և հակակիր Ասորւոց անջատ մնացեալ Հայոց, զարմանքնիս կը թեթեւայ, ցաւերնիս աւելնալով. այլ բարեբաղդ կը սեպեմք որ Շնորհալի մ'ալ կար այն տունն այնքան խոր խաւարն ալ փարատելու:

Գալով Մատաղին՝ որ Ասորւոց գայթակղութեան առիթ էր և Հայոց կռուի՝ անոնց հետ, ինչպէս որ անկէ ետեւ ալ շատ հեզ եղած է առիթ գայթակղութեան և վիճի բազմաց, գիտնոց և ագիտաց, Շնորհալին թէ այս թղթին մէջ և թէ յետոյ ուրիշ թղթոց կը բացատրէ, որ այս բանն մէկ մը հին քրիստոնէից ագապին, կամ ողորմութեան և սիրոյ կերակրոց նման է, մէկ մ'ալ մասնաւոր ազգային դէպք և հարկ մը. ինչպէս որ մեր Մեծն Ս. Սահակ հայրապետն ալ կ'իմացնէ, թէ երբ Լոսաւորչի քարոզութեամբն քրիստոնէայ եղան Հայոց քուրմերն ալ, որք հեթանոսական զօհերով կ'ապրէին, և հիմայ ինչպէս ապրուստ ճարելը կը մտածէին, Լոսաւորիչ անոնցմէ ար.

Ժանաւորները քահանայ ձեռնագրեց, և ժողովրդեան ալ թոյլ տուաւ որ փոխանակ զոհից և սպանդից՝ եկեղեցւոյ և աղքատաց նուիրեն իրենց կենդանի ընծաները. զորս քահանայք օրհնած աղով ալ սրբելով, ընդունին թէ իրենց, թէ աղքատաց համար և երբեմն նաև մատուցողաց ալ մասն հանելով։ Ո՛րքան տարբեր էր այս նուէրս հին օրինաց զոհերէն, որոց արիւնն կը համարուէր իբրև 'ի քաւութիւն մեղաց և 'ի հաշտութիւն, և պէսպէս խտրութիւններ պահանջէր. իսկ Մատաղն՝ պարզ ողորմութեան և քրիստոնէական սիրակցութեան նպատակաւ էր. և որպէս զի այսպէս ալ ճանչցուի և գայթակղութիւն չըլլայ՝ կը պատուիրէ Շնորհալի՝ կաթողիկոս եղբօրն հրաւանաւ, որ նախնեաց աւանգութեան մէջ եկամուտ և աւելորդ սովորութիւններ չխառնեն. վերջընեն այն նարօտները և պէսպէս զարգերը՝ որովք զմատաղը զարգարէին. ևս առաւել այնպիսի ձեւեր կամ ծէսերը՝ որ զոհի նմանութիւն մը կըրնային տալ, եթէ այնպիսի բան մօած էր տեղ մը։ Իրենեւրուն աւելորդ և տգիտական սովորութիւնները խոգծելով՝ աւելի ալ պախարակելի կը ցուցնէ Ասորոց ագիաութիւն և ատելութիւն, որք Հայոց շինած պանիրն անգամ չէին ուտեր, վախնալով որ գուցէ մատաղ եղած գառին խախացէն խառնուած ըլլայ տնոր մէջ. և կը յանդիմանէ անոնց խարական և օտար ազգերէ տարբեր սովորութիւն և ծէսերը, Մկնապիղծ և մեռելոտի ուտելնին, Ուրբաութալը, խոստովանութիւնը մերժելնին, և այլն։ Եւ եթէ այնքան գայթակղելի կ'երևի, կ'ըսէ, անոնց՝ Հայոց մատաղը, ուրիշ ազգաց մէջ այս սովորութիւնս չըլլալուն համար, թող նային և տեսնեն զլատինացիս, որք գոնէ Զատկին տօնին գառնուկ կը խորովեն և խորանին վրայ կ'օրհնեն և կը բաժնեն. այս բանս իրենց եկեղեցւոյ առաջին գա.

րուց մէջ ալ կար, և Լուսաւորիչ ալ անոնց հետեւեցաւ, կ'ըսէ: Իսկ աղով և ձիթով պատարագի հաց պատրաստելն՝ ուր կը տեսնուի՝ բաց յԱսորւոց:

Կը յիշէ ուրիշ մոլորութիւն կամ կարծիք մ'ալ Դրախտին վրայօք, զոր նոյնպէս Ասորիք հնարեր և մոռցեր էին այն Հայոց մէջ. թէ Ադամայ Դրախտ ըստածն՝ իրօք և զգալի պարտեզ, Ծառ, պտուղ՝ պէտք չէ իմանալ, այլ այլաբանութեամբ վերացեալ բան մը, կամ երկնաւոր պարգև մը. գոնէ երկրիս վրայ չկար այնպիսի տեղի: Ասոր ալ ամենեւին անտեղի ըլլալը պարզ խօսքերով կը ցուցնէ Շնորհալին. իրաւ ուրիշներն ալ և ոմանք՝ ի գիտնականաց ևս դրախտին տեղւոյն և երկրիս վրայէն վերցըւելուն վրայ՝ տարբեր կարծիքներ ունեցան, բայց ողջամիտ մարդ մը չէ ուրացած որ Ադամայ և Եւայի պատմութեան մէջ յիշեալ պտուղքն նիւթական չըլլան. և հարկ է որ պըտուղն ալ Ծառէն ըլլայ, Ծառն ալ ի պարտիղին: Դրախտը այլաբանեալ և ոչ զգալի ըսողք՝ զԵկեղեցին ալ նոյնպէս կ'ուզէին ընել. և դեռ գըտուէին այն կողմերը մոլորեալ Հայ Խոնգրակեցի ազանգաւորներ, որք չէին ընդուններ նիւթական եկեղեցի և եկեղեցւոյ սրբազան սպասներ, և ոչ իսկ զխաչ և ալօթք և օրհնութիւն. այլ եկեղեցի մնէք եմք կ'ըսէին, և այլն. իրենցմէ առաջ և վերջն ելած աղանդաւորաց նման: Որոց կ'իմացընէ Շնորհալին, թէ հաւատացեալք արդարեւ բանական կամ բարոյական եկեղեցի են. այլ ամենեւին արգելք չէ, մանաւանդ թէ հարկաւոր է որ իրենց հաւատոց յայտարար նշաններ և շէնքեր ալ ըլլան, ինչպէս խաչ, աւետարան, մաշտոց, եկեղեցիք և մատրոնք, և այլն: Խաչին պատիւ և երկըր. պագութի ընծայելն ոչ եթէ անոր նիւթոյն է, այլ յիշեցուցած Քրիստոսին. և այն ալ յետ օրհնե-

լոյ և օծելոյ զխաչն. նոյնպէս ալ եկեղեցեաց չի. նութիւնն և օրհնութիւնն ամենահին է, մանաւանդ թէ քրիստոնէութեան հետ սկսեալ. որուն յայտնի համարձակութիւն տուող կայսրն Կոստանդիանոս՝ մեծ հանգիսիւ օրհնել տուաւ Նորուաղէմի նորաշէն եկեղեցին, և այլն: Այս բաներուս վրայօք երկար գրեր էր ընդգէմ Թոնգրակեցւոց՝ Անանիա Նարեկացին, Ս. Գրիգորի Նարեկացւոյ քեռին, որոյ գրածները՝ կարգաւ կը խրատէ Շնորհալին. զոր և մեզ փափագելի էր գտնել, զսան զի հիմայ չիգտուիր, կամ մեզի ծանօթ չէ: — Կ'ի մացընէ, վերջապէս, Մաշտոցի համար ալ, որ յի քաւի այս անուամբ վարդապետ մը եղած է, և եկեղեցական օրհնութիւններ և աղօթքները հաւաքել է 'ի մէկ գիրք, որ այդ իր անունը առած է. աղօթքներն ինքն չէ հնարած, այլ ըստ մեծ մասին առջի հայրապետաց գրած և գրած կարգերն են, զոր ինքն և իր աշակերտքն Թարգմաններ են. այլ թէ և իրեն շարագրածն ըլլային, կամ ուրիշ անձի մը, իրմէ առաջ կամ վերջը, ինչ վնաս կ'ըլլար, մինչդեռ սրբազան և արժանավայել բաներ են կարգադրութիւնքն և խօսքերն:

Այս ամեն խնդրոց վրայ երկարօրէն գրելով Շնորհալին՝ կնքէ այս խրատով. « Ի դոյն հաստատեալ՝ գարձուսջիք զլսելիս ձեր 'ի Թիւր և 'ի « մոլար բանից անիմաստիցն և 'ի մոլորելոցն. զի « և աստի կենօքս խաղաղացեալք ոգւով, արժանի « եղիցուք հասանել ուղիղ հաւատով և բարի « գործովք՝ յանքոյթ և 'ի խաղաղ նաւահանգիստն « խոստացելոց բարութեանցն. » և այլն:

Այս 'ի Միջագետս գրուած թղթոյս ժամանակն անյայտ է. այլ մէջը Ասորւոց յանգիմանութիւն ըլլալէն կըրնամք հետեցընել, թէ կամ նա խայիշեալ դիպուածէն ալ առաջ ըլլայ, այսինքն Գրիգորիսի ըրածէն և այրածէն, կամ անկէ բա-

ւտիան ժամանակ վերջը, երբ հին կիրքերն նորէն արթնցեր էին, գէթ 'ի միաս ազիտաց: Յանդի-մանուծիւնքն թէ և չեն ծանր և կծու, այլ չեն երևիր Շնորհալույ յեաին թղթոց մէջ, երբ ինքն ինքնօրէն կը գրէր, պարզ իր սրաին թեւագրութեմ, և ոչ վեհագունի մը: Ներսիսի վայել հմտութիւն և մանաւանդ զգուշութիւն՝ լաւ կ'երևի այս թղթոյս մէջ ալ, մանաւանդ առաջին խնդրոյն վրայօք, որ այնպէս փափուկ՝ միանգամայն և դիւրաշփոթ խնդիր մ'է, գոնէ մեր ազգին և նմանեաց և իրենց քննողաց և դատողաց համար. այլ ի՞նչ դրանչեմ օծումն և շնորհքն՝ որ հօս կը փայլվորէին, ալ աւելի զտութեամբ պիտի ցոլան և ծաւալէին՝ իր ժամանակին և աստիճանին յառաջընթացութեամբ գրած թղթոց մէջ, զոր ուտենին պիտի նշանակենք, թէ և ոչ շատ երկարօրէն խօսելով՝ որչափ հօս: Եւ այս առաջին առիթ ըլլալով զայս ալ աւելցրնեմք, որ Շնորհալին ինչպէս տաղաչափութեան և այլևայլ բաներու մէջ, այսպէս և թղթագրութեան՝ մեր գպրութեան մէջ նախագահ օրինակ է. այս բանիս մեջ ալ՝ իր պապէն (Գրիգոր Մագիստրոսէն) զտո՝ ոչ դք իրեն չափ թղթոց աւսնդ թողած է մեզի, կամ պահուած և հասած է մեզ. և ամենքն ալ այսպէս աստուածածաբանական չեն, աւելի ընտանեկանք ալ կան:

Գերաբիւն Ա. Լեւոնի. — Հրաւեր Գրիգորիսի 'ի
Լատինաց 'ի Ժողովս Անտիոքայ և Երուսաղէմի:

Հայոց՝ Ասորւոց հետ ունեցած յարաբերու-
թիւններն ինչ կերպով ալ որ ըլլար՝ ծանր հե-
տեանք մը չէին ունենար. իսկ Յունաց հետ՝ այս-
պէս չէր: Մեր և այս ազգին հետ անցած գացածն
6-700 տարուան միջոց՝ քիչ շատ յայտնի է ամե-
նուս, թէ ըստ քաղաքական և թէ ըստ կրօնական
տեսութեան. իսկ այս մեր հոսած պատմութեան
միջոցն՝ ամենէն սաստիկ հակառակութեան, վիճ-
մանց, կռուոց և պատերազմաց յեղանակ մ'է.
որ սկսաւ Բագրատունեաց Թագաւորութեան
վերնալէն, և սաստկացաւ անոնց վերջին Թագա-
ւորին՝ Բ Գագիայ սպանմամբն 'ի Մանուէլեանց,
և ասոնց ալ սպանմամբ յԱ Թորոսէ, որոյ յա-
ջորդեր էր եղբայրն Լևոն Ա. և զինուց բռնու-
թեամբ՝ եղբօրը, հօրը և պապուն տիրած սահ-
մանները կը ջանար ընդարձակել, աւելի վրէժ-
խնդրութեամբ և քաջութեամբ՝ քան իրաւամբք
և զգոնութիւն շարժելով: Ասով անխտիր ամենուն
հետ ալ երբեմն բարեկամ և երբեմն թշնամի կ'ըլ-
լար, թերևս բաց 'ի Յունաց. ատեն մը Լատինաց
(Անտիոքացոց) հետ միաբանելով՝ Թուրքերը հալա-
ծեց իրենց բռնած տեղերէն. վերջը գժանելով իր
նիզակակցաց հետ՝ Թուրքաց հետ գաշինք դրաւ,
կոխեց զԱնտիոք, և նեղեց զիշխանը մինչև 'ի մահ
(1130): Քանի մը տարիէն Անտիոքացիք ալ օգնու-
թիւն գտնելով Լևոնի վրայ յարձակեցան, բռնեցին
և արգիլեցին յԱնտիոք, (1135): Նոյն ատեններն

Յովհանն Կոմնենոս կայսրն Յունաց՝ օւղեր էր ըզ-
 Կոստանդիա՝ Անտիոքայ իշխանին գուտորը՝ իր
 մէկ որդւոյն հարսնացունել, որպէս զի զԱնտիոք
 ալ նորէն Յունաց ինքնակալութեան տակ ձգէ.
 Անտիոքացիք իմանալով զիտաւորութիւնը՝ մեր-
 ժեցին. կայսրն՝ փոխանակ գետպանաց՝ բանակներ
 խաւրեց, և սկսաւ գալ Անտիոքայ վրայ: Անտիո-
 քացիք իրենց ազատութեան ճար գտան զԼէոն
 աղատել (1136). հետը գաշինք գրին, նիզակա-
 կցեցան ընդգէմ Յունաց: Լէոն առաջնորդելով
 Հայոց և Լատինաց՝ գնաց պաշարեց զՍելէւկիա
 (յապրիլի, 1137): Յովհանն կայսր ալ խորագէտ և
 ճարտար էր, բայց աւելի ալ բազմաւոր՝ բազմու-
 թեամբ զօրացը. թշնամւոյն ըրածին յարմար ինքն
 ալ կը գործէր. թողով զՍելէկիա՝ սկսաւ Կիւլի-
 կիոյ գլխաւոր քաղաքաց վրայ յարձընել, որք բա-
 ւական ամրութիւն ալ չունէին, և մէկիկ մէկիկ
 տռնուէ: Անարզաբա՝ աւելի զօրաւոր էր. Լէոն
 անձամբ եկաւ պաշտպանելու զայն և երկար գի-
 մացաւ. սակայն տեսնելով որ պիտի չկարենայ
 ապրեցընել, անկէ ամուր տեղ մը ձգեց զինքը, և
 քնացած ոյժը հօն կեդրոնացուց. այս էր Վահկայ
 բերդն: Կայսրն զԱնարզաբա նուաճելով շուտ մը
 եկաւ զՎահկա ալ պաշարեց. քանի մը Լատին
 իշխանք՝ որք Եթուսաղէմի կողմերէն կը գառնա-
 յին՝ Անտիոքացոց ոմանց հետ միաբանած՝ եկան
 Լէոնի օգնելու. կայսրն Վահկայի քով գունդ մը
 թողով մնացեալ զօրք գէպ յԱնտիոք սկսաւ
 վազել. Լատինք ստիպուեցան թողուլ զՎահկա
 և զԼէոն՝ և իրենց վտանգին ճար մտածել: Այս
 պէս իրարմէ զատելով զՀայս և զՅոյնս՝ կայսրն
 Յովհանն երկուքն ալ տկարացուց, երկուքն ալ
 նստաճնց: Լէոն երկայն ատենի պաշար չունե-
 նալով հարկագրեցաւ անձնատուր ըլլալ երկու
 որդւովքն, (Ռուբէն և Թորոս Բ), և զբնուեցաւ

Գերսարիւն Ա. Լեւոնի. — Հրաւեր Գրիգորիսի 'ի
Լատինաց 'ի Ժողովս Անտիոքայ և Երուսաղեմի:

Հայոց՝ Ասորւոց հետ ունեցած յարաբերու-
թիւններն ինչ կերպով ալ որ ըլլար՝ ծանր հե-
տեանք մը չէին ունենար. իսկ Յունաց հետ՝ այս-
պէս չէր: Մեր և այս ազգին հետ անցած գացածն
6-700 տարուան միջոց՝ քիչ շատ յայտնի է ամե-
նուս, թէ ըստ քաղաքական և թէ ըստ կրօնական
տեսութեան. իսկ այս մեր հասած պատմութեան
միջոցն՝ ամենէն սաստիկ հակառակութեան, վիճ-
մանց, հռուոց և պատերազմաց յեղանակ մ'է.
որ սկսաւ Բագրատունեաց Թագաւորութեան
վերնալէն, և սաստկացաւ անոնց վերջին Թագա-
ւորին՝ Բ Գագիկոյ սպանմամբն 'ի Մանուէլեանց,
և ասոնց ալ սպանմամբս յԱ Թորոսէ, որոյ յա-
ջորգեր էր եղբայրն Լևոն Ա. և զինուց բռնու-
թեամբ՝ եղբօրը, հօրը և պապուն աիրած սազ-
մանները կը ջանար ընդարձակել, աւելի վթ-
խնդրութեամբ և քաջութեամբ՝ քան իրաւամբք
և զգօնութիւն շարժելով: Ասով անխափր ամենու-
հետ ալ երբեմն բարեկամ և երբեմն թշնամի կ'ըլ-
լար, թերևս բաց 'ի Յունաց. ատեն մը Լատինաց
(Անտիոքացոց) հետ միաբանելով Թուրքերը հալա-
ծեց իրենց բռնած տեղերէն. վերջը գժանելով իր
նիզակակցաց հետ՝ Թուրքաց հետ գաշինք դրաւ,
կոխեց զԱնտիոք, և նեղեց զիշխանը մինչև 'ի մահ
(1130): Քանի մը տարիէն Անտիոքացիք ալ օգնու-
թիւն գտնելով Լևոնի վրայ յարձակեցան, բռնեցին
և արգիլեցին յԱնտիոք, (1135): Նոյն ատեններն

Յովհանն Կոմնենոս կայսրն Յունաց՝ ուզեր էր ըզ-
Կոստանդիա՝ Անտիոքայ իշխանին գուստորը՝ իր
մէկ որդւոյն Հարսնացունէլ, որպէս զի զԱնտիոք
ալ նորէն Յունաց ինքնակալութեան տակ ձգէ.
Անտիոքացիք իմանալով գիտաւորութիւնը՝ մեր-
ժեցին. կայսրն՝ փոխանակ դեսպանաց՝ բանակներ
խաւրեց, և սկսաւ գալ Անտիոքայ վրայ: Անտիո-
քացիք իրենց ազատութեան ճար գտան զԼևոն
ազատել (1136). հետը գաշինք գրին, նիզակա-
կցեցան ընդգէմ Յունաց: Լևոն առաջնորդելով
Հայոց և Լատինաց՝ գնաց պաշարեց զՍելեւկիա
(յապրիլի, 1137): Յովհանն կայսր ալ խորագետ և
ճարտար էր, բայց աւելի ալ բաղդաւոր՝ բաղմու-
թեամբ զօրացը. Թշնամւոյն ըրածին յարմար ինքն
ալ կը գործէր. Թողլով զՍելեւկիա՝ սկսաւ Կիւլի-
կիոյ գլխաւոր քաղաքաց վրայ յարձըկիլ, որք բա-
ւական ամբօւթիւն ալ չունէին, և մէկիկ մէկիկ
տռնուլ: Անարզաբա՝ աւելի զօրաւոր էր. Լևոն
տնձամբ եկաւ պաշտպանելու զայն և երկար գի-
մացաւ, սակայն տեսնելով որ պիտի չկարենայ
ապրեցընել, անկէ ամուր անզ մը ձգեց զինքը, և
մնացած ոյժը հօն կեդրոնացուց. այս էր Վահկայ
բերդն: Կայսրն զԱնարզաբա նուաճելով՝ շուտ մը
եկաւ զՎահկա ալ պաշարեց. քանի մը Լատին
իշխանք՝ որք Երուսաղէմի կողմերէն կը գառնա-
յին՝ Անտիոքացոց ոմանց հետ միաբանած՝ եկան
Լևոնի օգնելու. կայսրն Վահկայի քով գունդ մը
Թողլով մնացեալ զօրօք դէպ յԱնտիոք սկսաւ
վազել. Լատինք ստիպուեցան Թողուլ զՎահկա
և զԼևոն՝ և իրենց վտանգին ճար մտածել: Այս
պէս իրարմէ զատելով զՀայս և զՅոյնս՝ կայսրն
Յովհանն երկուքն ալ տկարացուց, երկուքն ալ
նսւաճեց: Լևոն երկայն ատենի պաշար չունե-
նալով՝ հարկագրեցաւ անձնատուր ըլլալ երկու
որդւովքն, (Թուրքն և Թորոս Բ), և զրկուեցաւ

'ի Կոստանդինուպօլիս. Անտիոքացիք ալ հարկւո-
գրեցան կայսեր դերապոյն իշխանութիւնը ճանչ-
նալու, և քաղքին գռները բացին:

Այս կերպով Հայոց տիրութիւնն կամ բռնա-
կալութիւնն 'ի Կիւլիկիա՝ գրեթէ առ ժամն ոչըն-
չացաւ. և Յոյնք առիթ գտան վրէժխնդրութեան
'ի Հայոց, անխաիր կոխելով, աւրըշարկելով, կո-
ղոպտելով զսուրբ և զանսուրբ տեղուանք, զբերդ
և զվանք, զքաղաք և զեկեղեցիս: Որոց հեռուէն
խմն ականատես ըլլալով մեր Շնորհալի եպիսկո-
պոսն, որչափ ալ չէզոք երկրի մը վրայ էր, ժող-
լէն իշխանին տէրութեան մէջ, ընդ մէջ Անտիո-
քայ և Սգեսիոյ, և որչափ ալ Լեոնի ամեն գոր-
ծոց չէր հաւնեւ, սակայն Յունաց այս անխաիր և
անգութ գործոց վրայ ոստաիկ վշտանալը, և իր
ազգայնոց կարեկից ըլլալը, կը յայտնէ հին դրբքի
մը մէջ յիշատակագրելով. « Յորժամ եւ թագա-
« ւորն Հոռոմոց յաշխարհն Կիլիկեցոց, և առ զնա
« յիշխանէն Լեոնոյ, որէր Հայ ըստ ազգի և ըստ
« հաւատոյ. և աւերեաց զքաղութմ՝ ժանորայս և
« զեկեղեցիս. և զնշանս տերունականս խորտա-
« կելին, և անհնարին հարուածս ազգի մերում
« հասուցանէին քինաբար. և այս եղև 'ի թուիս
« ԾԶԶ »». (1137): Այս համառօտ յիշատակու-
թիւնն պատմական շատ յարգ կըրնայ ունենալ՝
այնպիսի գրչէ մ'աւանդուելով. այլ առաւել յար-
գի են մեզի այն կարճ խօսքերուն մէջ յայտնուած
մարդասէր և ազգասէր զգացմունքն, որք կարօտ
չեն մեր մեկնութեանը. և որք այնքան շնորհք
փայլեալ երիտասարդ սրտին մէջ՝ 'ի հարկէ դե-
րադոյն և առաքինական կիրք մը գրուելու են և
ոչ ռամկական ազգային սէր կամ նախանձ մը:

Լեոնի և Անտիոքացւոց դիպուածն՝ որ իրենց
ձախող եղաւ ընդդէմ Յունաց տկարանալով, գոնէ
յայտմ յաջող եղաւ՝ որ երկու զգեալ ազգաց մէջ

(Հայոց և Լատինաց) աւելի կարեկցութիւն և սէր մտուց. և առ ժամանակ մը գաղութացան երկու դըրացի տէրութեց մէջ հակառակութիւն, որ յետոյ Բ Լեոնի ատեն նորէն պիտի ծագէին և սաստկանային ուրիշ պատճառաւ: Իսկ այժմեան բարեկամութիւնն՝ աւելի ալ ճանչցուց զիրենք իրարու, և փոխադարձ յարգել տուաւ իրենց բարի բարի յաակութիւնները և սովորութիւնները: Այլ պէտք է խոստովանիլ որ այս բանիս գլխաւոր առիթն էր մեր զբանջելի Պահլաւունի եղբարց վարքն և վարգապետութիւնն. որք Անտիոքայ սահմանաց մէջ բնակելով՝ յայտ յանդիման ամենեցուն կը փայլէին, անկարօտ վկայի և համբաւոյ. և երկու ազգաց ալ պարծանք էին, Հայոց՝ իբրեւ բնկաց, Լատինաց՝ իբրեւ անոնց քաղաքական իշխանութեան տակ գտուելով. զան զի, ինչպէս որ վերը յիշեցինք, իրենց աթոռն այն ատեն էր « յերկրին Անտիոքայ, 'ի գաւառին Տըլքոյ, 'ի փոքրագոյն դը « զեակն Մով »: Բնական էր որ բնակակցութիւնն պահանջէր բանակցութիւն ալ, և կրօնական տեսութեանց միաբանութիւն և միադործութիւն. և այնպէս ալ եղաւ: Մեծ Վկայասիրին անձամբ նորոգեալ ծանօթութիւնն և յարաբերութիւնն ընդ Լատինաց եկեղեցւոյ, ալ աւելի զարգացաւ նախ այս իր յաջորդաց ատեն, և յետոյ ասոնց յաջորդաց և Լեոն Թագաւորի օրով: Սրիք կրօնախառն միաբանութեան դէպք կը յիշուին Փոքր Վկայասիրի և Շնորհալոյն ատեն, որք մեր եկեղեցական պատմութեան ալ մեծ դիտելիք և գիտելիք մը պէտք է ընծայեն. և անշուշտ արդէն այսպէս կ'ըլլային, եթէ դէպքն մանրապատում՝ աւանդուած ըլլային կամ մնային. այլ ոչ միայն մեր պատմիչք հարեանցի յիշեն, այլ և Լատինաց յիշատակք և ժամանակագրութիւնք համառօտ են այս միջոցիս, և կարեւոր յիշատակարանք և Կոնգրակք՝ կորուսեալ կամ գեռ անյայտ:

Առաջին դէպքն է Անտիոքայ ժողովն, յամի 1138 կամ 1139¹. Թուի թէ առաջ և ետև քանի մը անգամ ժողոված են հօն Լատին եկեղեցականք և գլխաւորք ժողովքեան, իրենց քաղաքախառն կրօնական խնդրոց համար. իսկ ծանօթագոյն դէպուածն այս է, որ յետ մահուան Բեռնարդոսի առաջին Լատին պատրիարքի Անտիոքայ (1136), անոր յաջորդին համար շփոթութիւնք եղան: Դժբաղգաբար այն միջոցին Հռովմայ մէջ ալ շփոթութիւն մը կար, Իննովկենտ Բէ հակառակութող կանգնելով Անակլետ Բ մը. այս բանս առիթ առնելով Ռատուլֆ՝ ազգաւ Փրանկ եպիսկոպոսն, հաճութեամբ Անտիոքայ ազնուականաց, պատրիարք նստաւ. և կէս մը Հռովմայ աթոռոյն շփոթութիւնը պատճառելով, կէս մ'ալ Անտիոքայ երբեմն Ս. Պետրոսի աթոռ ըլլալը, (բայց աւելի իր յանդրգնութիւնը), ինք զինքը հաստատեց 'ի պատրիարքութեան. ինքնին օրհնելով և վիզը անցնելով զպալիւս վակասը, զոր Ս. Քահա նայապետք Հռովմայ կու զբկեն իրենց պատրիարքաց, նախագահից և պատուաւոր արքեպիսկոպոսաց: Ասոր վրայ ուրիշ անխոհեմութիւններ ալ աւելցնելով՝ կղերը և ժողովքեան մէկ մասը իրեն գէմ գրգռեց. որը գիմեցին առ Ռոմեր Թագաւորն Սիկիլիոյ: Ռատուլֆ վախնալով ասոր իշխանութենէն՝ անձամբ գնաց 'ի Հռովմ, և խորագիտութեամբ արդարացուց զինքն առաջի Իննովկենտ Պապին, և ընդունեցաւ անկէ պալիուս մը: Սակայն չկարցաւ գիւրաւ դառնալ յաթոռոյն այնպիսի ընդգիմութիւն տեսաւ յԱնտիոք՝ որ կեանքն աղատելու համար քաշուեցաւ 'ի Սեաւ

¹ Ոմանք, ինչպէս նաև այժմու մեծ Պատմին Ժողովոց Հեֆէլէ (Ե. 397) այս ժողովս կը գնեն յամի 1139, յաջորդաբարի ալ Երուսաղէմի ժողովը. այլք աւելի առաջ կամ ետև:

Լեռները, և նստին մը պահուրտեցաւ, մինչև որ
 ճարտարութեամբ ճամբայ բացաւ և նորէն մտաւ
 նստաւ յաթոռը: Սակայն Քահանայապետն Հռով
 մայ բռնորովին վստահ չէր անոր վրայ. հարկաւոր
 տեսչեց նուիրակ մը խաւրել, որ կ'ըսուի Լէկադ,
 և քննել Անտիոքայ խնդիրը: Առաջին լեկադն
 յԱնտիոք չմտած մեռաւ, և ոմանց կասկած բե-
 րաւ անքնական մահուան. տեղը զրկուեցաւ Ու-
 տիոյ եպիսկոպոս Ալպերիկ Կարդինալն, որ հրա-
 տարակեց ժողովք գումարել յԱնտիոք նոյեմբեր
 ամսոյ վերջին օրը, քաղքին Ս. Պետրոս մայր ե-
 կեղեցւոյն մէջ. ուր և ժողովեցան՝ Երուսաղեմի
 պատրիարքն Գուլիելմոս, Տիւրոսի արքեպիսկո-
 պոսն, և ուրիշ տասնիւ չափ արքեպիսկոպոսունք
 և եպիսկոպոսունք և վանահարք Լատինաց, և գլխ
 խաւորք Անտիոքայ: Յայտ է որ պէտք էր երկ-
 պառակուածին ըլլալ Անտիոքայ մէջ՝ ի պատճառս
 իրենց անուանեալ պատրիարքին, ոմանց կողմնա-
 կից ոմանց հակառակ ըլլալով. այլ վեճն շատ չեր-
 կարեց՝ Ռատուլիի նոր պնդագլխութեամբը. որ
 իրեք անգամ հրաւիրուելով չերեցաւ ի ժողովին,
 և ըստ եկեղեցական օրինաց՝ մերժեցաւ յաթոռոյն
 և բանադրեցաւ. և իբր յանցաւոր՝ Անտիոքայ իշ-
 խանն բռնեց և բանտեց զնա բերդի մը մէջ. ուսկից
 փախչելու հնարքն ալ գտաւ և գնաց ի Հռովմ, և
 հօն մեռաւ տարակուսական մահուամբ, կամ ան
 կէ նորէն կնիելով ճամբուն մէջ: Անոր տեղ հաս-
 տատեցին ուրիշ Փրանկ մը, Էմլրի կամ Ամարիկ
 անուամբ, որոյ գլուխն ալ շատ փորձանք եկան
 իր երկար պատրիարքութեան միջոց:

Արդ այս ժողովոց առթիւ հրաւիրեցաւ մեր
 Պահլաւունի կաթողիկան ալ իր Դնորհալի եղ-
 բարքն յԱնտիոք. զորոնք զանց ընել և թողուլ
 ալ անկարելի իմն էր, այնքան մօտք և այնքան
 մեծք ըլլալով:

« Մեծն յԱնտիոք ժողովն եղեալ,
Խնդրող սոցա արագ ելեալ ».

Կ'ըսէ Լամբրոնացին. իսկ Եիրակոս Պատմիչ շտա մեծաբանութեամբ կ'աւելցրնէ, թէ կաթողիկոսին հասած տառն՝ « Ել ամենայն քաղաքն ընդ « առաջ նորա ջահիւք և լապտերօք, և մեծաւ « պատուով տարեալ նստուցին զնա յաթոռն « Պետրոսի առաքելոյն »: Պետրոսի աթոռ կա չուիլն Անտիոքայ յայտնի է. իսկ այս առթիւ մէջ այն աթոռը նստիլն կը յարմարէր Պապին լեկագին, որ նախագահ էր Ժողովոյն, եթէ կրնայ ըսուիլ յաթոռն Պետրոսի նստիլ: Սակայն այս ժողովիս մէջ յիրաւի մեր կաթողիկոսին և իրեն ներուն գտուիլն՝ աւելի պատուասիրաբար համարելու է քան թէ հարկաւորաբար, կամ կարեոր քննութեանց համար. 'ի վերայ այսր ամենայնի՝ երբ երկու աննման ծէսք և լեզուք եկեղեցեաց՝ մէկ տեղ գան, բնաբար և տարբերութիւնք գիտուին, և խօսք կ'ըլլան. գուցէ այս բանս կ'ազնարկէ Լամբրոնացին, վերը յիշածնուս վրայ աւելցրնելով,

« Ուր հանգիսիւ 'ի ճահ խօսեալ,
Ունկըն գնելով նոցա՝ նուաճեալ ».

այսինքն ժողովական հանգիսին մէջ մերոնք ալ, (անշուշտ Շնորհալի լեզուն) պատշաճ և վայելուչ կերպով խօսեցան, և լսողքն Լուսինք՝ հաւանեալ համոզեցան: Եթէ կրօնական տեսութիւն մ'էր խօսուածքն, և եթէ պատուագրական պատասխանի մը, կամ յորդորակ մը սիրոյ և միաբանութեան:

Այս առաջին առիթն Լատինաց հետ միաբան ժողովակցութեան՝ պաշտօն եղաւ անմիջապէս

երկրորդի մ'ալ. Պապին լեկազն արգէն գիտա-
ւորութիւն ունէր երթալու յՍրուսաղէմ, Ս.
Սիոնի եկեղեցւոյն նաւակառիք ընելու. Թէ հան-
գիսին փառաւորութեան համար և Թէ մեր կա-
թողիկոսին փառաց և իր եղբօր շնորհաց համար,
փափագեցաւ որ մէկ տեղ կատարեն այն սուրբ և
շքեղ գործը. և ըստ ոմանց միաբան ալ ըրին ի-
րենց ճամբորդութիւնը, և մօտան 'ի սուրբ քա-
ղաքն: Շնորհալուոյն ալ մէկտեղ ըլլալն չի վկա-
յուիր. բայց երկուքն ալ հաւանական կրնայ
ըսուիլ, Թէ երթալն և Թէ մնալն՝ իբրեւ անօրա-
կալ իր եղբօրն 'ի կաթողիկոսարանին: Իսկ Գրի-
գորիսի երթալն և փառք ընդունուիլն Թէ Լա-
տինք վկայեն և Թէ մեր պապա՛նք. միայն Թէ Ան-
տիոքայ Ժողովոյն պէս՝ այս Սիոնի ըսուած Ժողովոյն
ալ պատմութիւնն մանրամասն գրութեամբ չէ
հասած մեզի: Այլ նկատմամբ մեր պատմութեան,
երկու գլխաւոր և կարեւոր բան յայտնի վկայուի
երկու ազգին գրողներէն ալ. մէկ մը մեր կաթո-
ղիկոսին մեծափառ երևնալն և այնպէս ընգու-
նուիլն. մէկ մ'ալ Հայ և Լատին եկեղեցեաց անխը-
տիր միութեան բանակցութիւն ըլլալն հօն և հաւ-
տատուիլն: Մեր այն ատենի Ժամանակագիրն
Սամուէլ՝ կը յիշէ այս բաներո. նախ, Թէ Գրիգո-
րիս իր վարուց մաքրութեան և շնորհաց համար
էր « Պատուեալ փառաւորութեամբ, ոչ միայն
« 'ի մերոյ ազգէս, այլ և յօտարասեռ թագաւ ».
« բաց և իշխանաց և պատրիարքացն »: Այսպէս պատ-
րիարքաց հօն ներկայ գտուողն էր տեղւոյն բը-
նիկն, այսինքն Սրուսաղէմին, որ և լեկազին և
կաթողիկոսին հետ մէկտեղ Անտիոքէն եկաւ: Իսկ
իշխանաց մէջ գլխաւորներէն մէկն եղաւ այն Ժո-
ղովոյն մէջ ալ Ժոսպին, մեր կաթողիկոսին բնա-
կած տեղեաց իշխեցոյն, որ գուցէ նոյնպէս ուղե-
կից եղած էր հայրապետացն. իսկ Թագաւորաց

մէջ յայտ է որ Սրբուսաղէմինը փնտռելու է հօս, որ էր այն ատեն Ֆուլք կոչուածն: Ուխտերնին և Քրիստոսի Չարչարանաց և Յարութեան մեծաւ մեծ տօները կատարելէն ետեւ, մեծաւ փառօք և հանգիսիւ՝ զաակին երկրորդ օրը կատարեցին Ս. Սիօնի նաւակատիքը. այսինքն է Սիօն ըսուած բարձրաւանդակին վրայ՝ Քրիստոսի Ընթրեաց Վերնատան տեղ շինուած եկեղեցին՝ նորոգուած էր. զայն հանգիսապէս օծեցին ըկեղան և պատրիարքն և մեր կաթողիկոսն. և երրորդ օրն ալ հօն գումարեցան ՚ի ժողով, որ կրրնայ ըսուիլ թէ միայն Հայոց համար եղաւ, կամ սառնց և Լատինաց յայտնի միաբանութեան. վասն զի ասկէ զատ ուրիշ ինքիր մը չի յիշուիր այս Սիօնի ժողովին մէջ: Մասնաւոր պատուով բազմեցուցին մեր կաթողիկոսը ըկեղան քով, կամ տմնէն բարձր աթոռին, ինչպէս վկայեն յետին պատմիչք. և նմանապէս պատուաւոր տեղուանք տրուեցան իր հետ եկող եպիսկոպոսաց Հայոց, որոց գլխաւորն ըլլալու էր, (եթէ հօն չէր Շնորհալին), Սգիպատոսի Հայոց և Սրբուսաղէմի եպիսկոպոսն: Հայոց եկեղեցւոյն Ուխտին այսպիսի երևոյթն առաջին անգամ էր Լատինաց ժողովի մէջ, և թուի թէ անոնց եպիսկոպոսներէն և աթոռակիցներէն պակաս թուով չէին մերայինք ալ. այլ թուէն աւելի տրեւելեան և հայկական կերպարանքն, հագուստն, և ձեն ու ծէսն, շքեղութիւնն, և մանաւանդ մեր Պահլաւունոյն իսկական շնորհքն և արժանիքն՝ այնպէս տպաւորութիւն մ'ըրած են հանգիսականաց վրայ, որ կարծես թէ անոնց ժամանակակից ամենէն մեծ լատին ժամանակագիրն Գուլիէլմոս՝ Տիւրոսի եպիսկոպոսն, դեռ 40 տարի վերջ ալ այս դիպուածը գրելու ատեն՝ պատկառանք մը կը գրայ, և բաւական չի սեպեր զԳրիգորիս սնուանել Մեծ կամ Ամենամեծ քահանայա-

պեա Հայոց (Maximus Armeniorum Pontifex),
այլ մանաւանդ թէ, կ'ըսէ, ամենայն եպիսկոպո-
սաց որք 'ի Մեծ և 'ի Փոքր Հայս, 'ի Կապադով-
կիայ, 'ի Պարս և 'ի Մարս կը գտուին, գլխապետն
և ընտիր Վարդապետ, որ կաթողիկոս կոչուի-
(Omnium Episcoporum... Princeps et Doctor
eximius). Իսկ իր Հայ արուեստակիցն և տտենա-
կիցն՝ Սամուէլ մեր Անեցի՝ կը յաւելու. « Անդ
« ծանուցեալ և իմացեալ զսոստահոս ծաւա-
« լումն աստուածային շնորհին 'ի վերայ Հայրապե-
« տին՝ ազգն Հռովմայեցւոց՝ իշխողք աշխարհացն,
« որ Փռանգք կոչին, և ըսա վայելազգեաց և
« պատշաճագեղ տեսիլ մարմնոյն՝ ծանեան և ըզ-
« հոգւոյն գեղեցկութիւն, և 'ի բանս հաւատոյ
« զճմարտութիւն՝ ամենեւեմք. զոր պայծառ և
« կանոնադան կարգաւ և քանոնով վարդապե-
« տական Ծոխութեամբ բարբառէր: Ուրախացան
« հաճելութեամբ, և առաւել սէր հաստատեցին
« ընդ Հայրապետին և ընդ ազգս մեր: Յւ այս աւ-
« մենայն ըստ խնամոցն Աստուծոյ. զի ոչ մերժէ
« Տէր զժողովուրդս իւր, ըստ Սաղմոսերգողին »:
Այս իմաստը կը համառօտէ և Կիրակոս պատմիչ
մեր. « Ազգն Փռանկաց՝ որ իշխէին քաղաքին (Ն-
« բուռաղէմի) և պատրիարքն նոցա՝ առաւել սէր
« հաստատեցին ընդ ազգիս մերոյ՝ վասն նորա. զի
« էր նա բարի տեսչեամբ, գիտութեամբ սուրբ
« գրոց զարդարեալ: Զհին դաշինս սրբոյն Գրիգո-
« րի և Տրդատայ, և Կստանդիանոսի և Սեղբեւ
« արօսի՝ վերստին նորոգեցին առ սովաւ »:

Խնդիրներն՝ որոց վրայ եղաւ առաջարկութիւն
'ի կողմանէ Լատինաց, որոշակի չեն յիշուիր, այլ
կըրնան գուշակուիլ, որ մէկ մը ծխից և տօնից
օրերուն համար էին, որոց պատճառն իմացընե-
լով հայրապետն մեր՝ համոզեց զիրենք. մէկ մ'ալ
հաւատոյ քանի մը վարդապետութեանց, որոց

որոշ կամ յամենայնի շիտակ բացատրութիւն չէին տար ամեն կողմի Հայք և անոնց վարդապետքն: Այս բանս խիստ շատ զգուշութեամբ և փափկութեմ կը նշանակէ վերոյիշեալ Տիւրացիին՝ որ մեծ պատիւ կ'ընէ իր խոհեմութեանն ալ. և օրինակ կ'ընծայէ հաւատոյ խնդրոց վրայ քննողաց և վիճողաց, որ ընտրեն զանձինս, և մասնաւորաց կարծիքը և խօսքը՝ հասարակաց չսեպեն. և դարձեալ՝ անձանց պատիւն ըստ աստիճանին և վարուց յարգեն, թէ և անոնց գիտութեան կամ կարծեաց մէջ տարակուսական և սխալ գտնեն. « Խօսք եղաւ, կ'ըսէ, հաւատոց այն յօդուածն. « բուն վրայ՝ որոց մէջ մեզմէ տարբերիլ կ'երևի « իր ժողովուրդն. և իր կողմանէ խոստումն եղաւ « շատ բանի մէջ ուղղել ¹ »: Երբոր երկու կողմէն այսպէս պատուասիրաբար և խոհեմաբար վարմամբ հաւանութիւն եղաւ, և կաթողիկոսն Հայոց օրինաւոր բաներու մէջ ղիջաւ և խոստացաւ, բոլոր ժողովական Հարք ելան և մեծարանօք գորկեցին և համբուրեցին ղինքը, ինչպէս կ'աւանդեն եկեղեցական պատմիչք ոմանք:

Ահա այսպէս թուի թէ մէկ աւուր և մէկ նըստի մէջ կատարեցաւ ժողովն Սիօնի. յետ որոյ իւրաքանչիւր կողմանք զատուեցան իրենց առանձնական գործոց դացին. Լեկադէ Դենաց ի Պաղոմայիս (յԱ.բ.բեա), որ Փռանկաց առաջին ամրոցն էր Սուրբ Երկրին մէջ, իրենց խնդիրները տեսնելու համար. և քիչ տառնէն բարի լուրերով դարձաւ առ Ս. Պապն Իննովկենտիոս Բ՝ ի Հռովմ. գուցէ սիրոյ և մեծարանաց թուղթ մ'ալ հետը տանելով ի Գրիգորիսէ կաթողիկոսէ մերոյ. որ

¹ Cum hoc etiam de fidei articulis, in quibus nobis dissentire videtur populus ejus, habitus est tractatus, et ex parte ejus promissa est in multis correctio.

կամ պատասխան ալ էր Պապին թղթին, կամ առիթ ասոր պատասխանին:

Երրորդ և աւելի ալ նշանաւոր յարաբերութեան վրայօք ընդ Լատինաց՝ պիտի խօսիմք քիչ մը վերջը, 'ի ԳԼ. ԺԴ:

ԺԳ.

Նորոգութիւն Աղոռանից կարողիկոսութեան.
— Վահրամ և Վասակ հօրեղբարք Շնորհալոյ՝ իշխանք յեգիպտոս. — Այցելութիւն Գրիգորիսի. — Հայ վզրռակք յեգիպտոս:

Գրիգորիսի յաթոռէն հեռացած ատեն և հաւանօրէն յԱնտիոք եղած ատեն, զոր Կիրակոս պատմիչ յարեմուտս գտուիլ կ'ըսէ, « էր նա 'ի « կողմանս արեւմրտից », փոխանակ Արեմոեայց քով ըսելուն¹, իրեն նուիրակութիւն մ'եկաւ Աղուանից աշխարհէն, 1139 տարւոյն սկիզբները, այն տեղին համար կաթողիկոս մը գնելու: Հայոց ամենէն մերձաւոր, հաւատակից և հաւատարիմ ժողովուրդ՝ Աղուանք եղած էին, Տրգատայ և Գր. Լուսաւորչի օրերէն սկսեալ, երբ սա իրենց առաջնորդ խաւրից իր թոռը՝ Գրիգորիս պատանին. և անկէ ետեւ սովորութիւն եկաւ որ 'ի Հայոց առնուն իրենց եպիսկոպոսապետաց ձեռնագրութիւնը. և ալ աւելի կապուեցան իրարու հետ, երբ 'ի վերջ Զ. դարու կամ 'ի սկիզբն էին:

¹ Աղա թէ ոչ հարկ էր կարծել թէ Գրիգորիս յԵրուսա եկած ըլլայ, որոյ ուրիշ նշան կամ յիշատակ ընաւ չկայ:

Հայք ուղերով իրենց կաթողիկոսը պատրիարք անուանել՝ ՎԱղուանիցն Արքեպիսկոպոս անուանեցին, Վրացը՝ Մետրապօլիտ, որ աւելի ստորին աստիճան համարուէր. ընդ որ տհաճեցան Վերք, որ աւելի մեծ ազգ էին. սակայն որովհետեւ Աղուանք անմիջապէս Գրիստոսի աշխերաներէն ընդունած էին սուրբ կրօնքը՝ Հայք զասոնք նախա մեծար սեպեցին. ասկից ծագեցաւ կ'ըսեն ոմանք 'ի պատմըաց մերոց՝ Վրաց գժտիլն և զատուիլն 'ի Հայոց: Թողլով զանոնք՝ ստոյգ է որ մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ շատ հեղ կը տեսնուի Հայոց և Աղուանից յարաբերութիւն. գրեթէ առանց Հայոց Աղուանք ժողով չէին ընէր. մերոց ժողովոց և կաթողիկոսի ձեռնագրութեան՝ շատ հեղ ներկայ կ'ըլլար անոնց կաթողիկոսն: Երբ Յովհաննէս Բագրատունի Թագաւոր մերժեց ըզՊետրոս Գետագարձ յաթոռոյ՝ Աղուանից կաթողիկոսն եկաւ միջնորդելու հաշտութեան, և նորէն յաթոռը նստուցանելու զՊետրոս: Վերջերն ալ պիտի տեսնենք որ Շնորհալի Միաբանութեան ինդրոյն համար անհրաժեշտ հարկ կը սեպէր Աղուանից կաթողիկոսին ներկայութիւնը, ինչպէս որ յիրաւի ալ ներկայ եղաւ և գահագլուխ՝ յետ Գրիգորի Տղայոյ մեր կաթողիկոսին՝ 'ի ժողովն Հռոմկայի, յետ 40 տարւոյ մեր հիմակուան յիշելու դէպքէն: — Գրիգորիսի կաթողիկոսութեան սկիզբները Աղուանից ալ մասնկա հասակ կաթողիկոս մը գրուած էր, Ստեփանոս անուամբ, որ և սակաւակեաց եղաւ, յետ տարւոյ և կիսոյ վախճանելով. անկէ ետեւ՝ չի յիշուիր ինչ պատճառաւ՝ Եթովն անյաջորդ մնաց ութ տարի¹. իրենց սակաւաւութիւ եպիսկոպոսունք ալ

¹ Կիրակոս Պատմիչ 25 տարի կ'ըսէ:

գրեթէ բոլոր մեռան, մինչև օտար թեմեր կրխաւ-
րէին քահանայացուները ձեռնադրուելու:

Արգ այս միջոցիս վարդապետը աշխարհին, (որ
ոչ էր հին աշխարհն Աղուանից՝ Կովկասէն ան-
գին, այլ մեր Հայոց Ուտի և Արցախ նահանգ-
ներն), ժողովելով 'ի խորհուրդ՝ առաջնորդութիւն
Գրիգորի վարդապետի Թոքակերի որդի կոչելոյ՝
աշակերտի մեծանուն Դաւթի Ալաւկայ որդւոյն
(+ 1130) զորս յիշեցի (1131), կաթողիկոս ըն-
տրեցին Գագիկ անուամբ պատանին՝ նախորդ կա-
թողիկոսին Ստեփանոսի հօր (Կարճկի) եղբօր
(Գէորգայ) որդին (և թոռն Կարապետի). արժա-
նաւոր վարդապետ մ'ալ նուիրակ խաւրեցին առ
կաթողիկոսն Հայոց, խնդրելով որ եկողը եպիս-
կոպոս ձեռնադրէ, և անոր հետ ինքն ալ պա-
տուաւոր եպիսկոպոս մը խաւրէ՝ որ զուրիշներ
ալ ձեռնադրեն և ապա զկաթողիկոսն ալ: Կա-
տարեց Գրիգորիս անոնց խնդիրը. և եթէ սաոյգ
է Կիրակոս Պատմչին ըսածը՝ հարկ է որ յԱն-
տիոք եղած առեն ձեռնադրած ըլլայ զնուիրակն
Աղուանից. որոյ ընկեր գրաւ զՍահակ՝ իր Դրան
եպիսկոպոսը, օր անուանէր և եպիսկոպոս Կար-
նոյ. ասոր յանձնելով իր կողմանէ ձեռնադրել
իրենց եպիսկոպոսապետը: Ըստ այսմ երբոր հա-
սան յԱլուանս՝ քանի մ'եպիսկոպոս ձեռնադրե-
ցին (12, ըստ Կիրակոսի), քանի մ'ալ մօտակայ
կողմերէն ժողովեցին. և նոյն տարին Հոգեգալլըս-
տեան տօնին ժողովեցան մեծ հանգիսիւ 'ի բեր-
դաբաղաքն Տաւուշ, ուր Բագրատունեաց ցեղէն
փոքր թագաւոր մը նստէր, Աբաս անուն, նոյն-
պէս փոքրիկ թագաւոր եղբայր մ'ալ ունէր ուրիշ
բերդաբաղաքի մը (Մածնաբերդ) տէր՝ Դաւիթ ա-
նուն, մէկ (եպիսկոպոս) եղբայր մ'ալ Ստեփա-
նոս անուն. որք եկան հօն հանդերձ վարդապետօք
և եպիսկոպոսօք, և առաջնորդութեամբ Սահա-

կայ՝ ձեռնադրեցին զԳագիկ 'ի կաթողիկոս, ա-
նունն ալ փոխելով 'ի Գրիգորիս: Յետոյ նորէն
ժողովեցան առջնէն աւելի եկեղեցականք և կրօ-
նաւորք Վարդապետի տօնին՝ կաթողիկոսի-քար
ըսուած բերդը, և երկու եպիսկոպոս ձեռնադրեց
նորընտիր կաթողիկոսն, ու մեծ հանդիսիւ միւսոն
օրհնեց և բաժնեց ¹:

Գրիգորիս կաթողիկոսի Երուսաղեմայ ճանա-
պարհորդութեան վրայօք ուրիշ յիշատակ չկայ
առ պատմիչս. այլ շատ հաւանական և գրեթէ
անտարակոյս ալ երեւի որ անկէ անցած ըլլայ յԵ-
գիպոսս, յայցելութիւն սուրբ տեղեաց, այսինքն
Ս. Հարց ճգնաւորաց վանորէից, միանգամայն և
իր իսկ հօրեղբարց գերեզմանաց, և գուցէ դեռ
մօա 'ի գերեզման ապրող և ճգնող ծերունւոյ մը:
Մեծ Վկայասիրին հօն երթալուն դիպուածին յի-
շեցինք որ իր քեւորդին և համանուն Գրիգորիսը՝
Յգիպոսի և Պաղեստինու առաջնորդ կարգեց
արքեպիսկոպոսական պատուով, զոր ոմանք և
պատրիարք և կաթողիկոս կ'անուանեն. և սա
ըստ խոստման քեւուոյն առ Խալիֆայն Յգիպ-
տոսի՝ շատ Հայեր կանչեց և բնակեցուց անոր իշ-

¹ Այս խնդարի և հոգևոր գործերէն քիչ օր ետե սոս-
կալի սուգ մը հասաւ (30 սեպտեմբ. 1139) այն կողմե-
րուն, սաստիկ երկրաշարժէ. որով ուրիշ տեղերէն զատ
Փանձակ մայրաքաղաքն ալ գրեթէ հիմնովին կործանե-
ցաւ, բոլոր բնակչացը գերեզման ըլլալով, և անոր աւե-
րակաց տակ մնացին վերոյիշեալ Գրիգոր Վարդապետն և
իր աշակերտակիցն Սարգիս վարդապետ, որը այն կողմե-
րուն ամենէն երեւելի վարդապետքն համարէին, յետ Դաւ-
թի իրենց վարպետին. ձեռնագրութեան ժողովին մէջ
Սարգիս ամենէն պատուաւոր անձն սեպուած էր՝ յետ
ձեռնադրող Սահակ եպիսկոպոսի. իսկ Գրիգոր օր առվա-
րաբար Փանձակեցի կ'անուանի՝ ծանօթ է Ռիկիբո-ա-
նոյ Դիֆու-ի-տի գրովք, թէպէտ և այսպիսի մեկնու-
թեան գիրք գտունին զանազան ոճով, զանազան հեղինա-
կաց գործ, և չէ յայտ որն է իրեն յատուկ գործն:

խած երկիրներուն մէջ. ասոնց հետ հրաւիրեց և եկան իր երկու իշխանազուն եղբարքն ալ՝ Վահրամ և Վասակ. միայն իրենց միւս եղբայրն՝ Ապիրատ՝ հայր մերոյ Գրիգորիսի և Շնորհալուոյ՝ մնաց իր հայրենի ժառանգութեան մէջ։ Վահրամ և Վասակ խալիֆայից ծառայութեան մէջ մեծ պատիւ գտան, մտնաւանդ զինուորութեան կարգին, յորում և բարձր աստիճանաց հասան. զոր և համառօտիւ իմն յիշէ Շնորհալին Վիպասանութեանը մէջ։

« Ըզհամազգիս ըզկնի ձրգեալ
Զորի եղբարս իւր քաջացեալ,
Ըստ Յսոփայ զօրապետեալ.
Որոյ Վահրամ վերաձայնեալ,
Միւսոյն Վասակ անուանագրեալ.
Որք վեհագոյն փառս ընկալեալ
Եւ մեծարգի պատուոյ հասեալ.
Ըզպատերազմ ազանց վանեալ,
Հակառակաց յալթող գրծեալ.
Վասն այսորիկ չքքեղացեալ,
Եւ աշխարհի նոցունց տիրեալ » ։

Վիպասանութեան վերջի տողերն մեծ և յիշատակաց արժանի դիպուած մը կ'ակնարկեն, զոր արժան է քիչ մը բացայայտել, արաբագիր քրիստոնէայ հիւլինակաց թողած աւանդութեամբք։ Յետ մահուան Էպուլ-Մանսուր Ամէր խալիֆայի Եգիպտոսի՝ իր յաջորդին Հաֆէտ Լէտինիլլահի իշխանութեան սկիզբը՝ (1130) շատ շփոթութիւն եղաւ տերութեան և ժողովրդեան մէջ, պատճառաւ անխոհմ և անհանգարտ բարուց և գործոց իր վէճերին, որ իր որդին ըլլալով՝ համարձակ և յանգուգն կը գործէր. ժողովուրդն և իշխանք ձանձրացած՝ և մէկմէկու վրայ կասկածելով, դի-

մեցին առ խոհեմ և ծերունազարդ իշխանն և զօրավարն Վահրամ, (զոր Պէհրամ Թաղէտառուլահանունն), որ երկար տարիներ թէ տէրութեան ծառայեր էր հաւատարմութեւ, և թէ իր կրօնից և ծիսից անփոփոխ պահպանութեամբ, որով թէ քրիստոնէից և թէ բնիկ տեղացեաց սիրելի և վստահանալի եղած էր: Վահրամ իրեն պարտք սէպեց այս պաշտօնս ալ խալիֆային հաւատարիմ եղած զօրք և իր իսկ համազգի Հայ գնդով սկսաւ գիմել ի մայրաքաղաքն Գահիրէ խռովարար վրդրուկն (Էլհաջէն) Վահրամայ ոտնաձայնը լսելուն՝ մէկէն թողուց փախաւ. Գահիրէ և Խալիֆայն իբրև հրեշտակ խաղաղութեան ընդունեցան ըլլալ Վահրամ. և խաղաղութիւնն ապահովելու համար՝ աղաչեցին և ստիպեցին զնոյն ինքն Վահրամ՝ Խալիֆային երկրորդ ըլլալ, այսինքն վրդուկ, և տէրութեան հազարապետ: Ամաւ կամ ակամայ յանձնառու եղաւ Վահրամ այս անակնկալ և գերագոյն պատուոյն (1134). և խոհեմութեամբ կառավարեց քանի մը տարի: Բայց հալածեալ վրդուկին կուսակիցք սկսան քիչ քիչ ձայն վերջնել և դանդաղել, թէ Խալիֆայն ձեռքէն իշխանութիւնն վերցունեցաւ, և ամեն բան Հայոց անցաւ. որ մ'ալ միաբան ժողովելով իրենց հաւատոց գրգերը՝ Կուրանը՝ նիզակներնուն ծայրը կախած, ելան գիմեցին յարքունիս՝ կանչուրուտելով և աղմկելով: Հայոց հեծեալքն և աղեղնաւորք՝ որք Խալիֆային և Վահրամայ պաշտպանք և հաւատառութիւնն էին՝ ուզեցին ցրուել զանոնք. բայց Վահրամ արգիլեց. Չասոնք հալածել՝ շատ գիւրին բան է, ըսաւ, բայց տեղւոյս տէրութիւնն և պաշտօնք՝ իրաւամբք մերը չեն, այլ ալլազգեացս. հարկաւ որ մը նորէն իրենց ձեռքը պիտի անցնին, և կրնան այն ատեն սաստիկ վրէժխնդրութիւն ընել. լաւ է որ հիմակուրնէ թողունք իրենց, և

մերինը առնելով երթանք: Հրամայեց Հայոց որ ուղածնին առնուն, և իրենց ինչերով և զէնքերով ելլեն քաշուին Սայիտայ կողմը, ուր իր եղբայրն Վասակ կ'իշխէր, հին Թեբէի քովերը նստած: Խալիֆայն շատ տխրութեամբ թողուց զՎահրամ. մանաւանդ երբ ապստամբաց գլուխն Ռոտովան անարգել առաջ եկաւ, և իշխանութիւնը ձեռք ձգելը բաւական չսեպելով՝ ուղեց Հայերը ջնջել: Զօրքերը շաացրնելով վաղեց Վասակայ վերայ, քաղաքը պաշարեց. և վախնալով որ Վահրամ ետեւէն չհասնի՝ ծածուկ իմաց տուաւ ներսը եզոզ մահմէտականաց և գաւով սպաննել տուաւ զՎասակ, ու տիրեց քաղաքին: Քիչ ատենէն հասաւ Վահրամ իրեննեցողը և ինքն ալ պաշարեց զՌոտովան. սակայն տեսնելով որ պաշարումն շատ երկար պիտի քէ, որովհետեւ քաղաքն շատ պաշտօր ունէր, ընդհակառակն իր բանակին պաշարը կարձ' էր, մեծ որոշմունք մ'ըրաւ. ինքն իր վիճակն և բազդն ընտրեց. զօրացը պատուէր տուաւ ցրուելու. ինքն սուրին տեղ խաչ, սաղաւարտին տեղ կնիկուղ առնելով քաշուեցաւ Սայիտայ վանքի մը մէջ. մնացեալ կեանքն աղօթքով և ճգնութեամբ կնքելու: Ռոտովան անկասկած մնալով, և վատութեամբ՝ Հայոց քաջ կռուողներէն առնուլ չկրցած վրէժը՝ անոնց կրօնաւորներէն առնուլ ուղեց. դարձաւ նորէն յիշխանաճիստն. որոյ մօտերը կար Հայոց վանքն Զահիր կամ Զահիրատ ըսուած տեղ մը, ուր նստէր և Անանիա արքեպիսկոպոս, յաջորդն Գրիգորիոսի, (եղբոր Վահրամայ և Վասակայ). թէ զուա և թէ զվանականքը թրէ անցուց: Յետոյ քննելով և իմանալով Վահրամայ ուր ըլլալը՝ մարդ զրկեց որ զինքն ալ բռնեն. Վահրամ գէմ չկեցաւ. այլ իրեն կրօնաւորական ձևն և իր աննկուն սիրտն՝ կապեց եկողաց ձեռուընէրը, թուլացուց Ռոտո-

վանի խստասրտութիւնն ալ որ թող տուաւ տ. նոր՝ ապրելու այս նորատեսակ խարաղնազգեաց սպառազինութեանը մէջ:

Սակայն անոր հին բարեկամն և երախտապարտ Խալէֆայն՝ շատ աղաչանք խաւրեց Վահրամայ՝ որ նորէն դառնայ գայ իր քով. Վահրամ շատ գէմ կեցաւ. սակայն յետոյ, կ'ըսեն, յանձն տ. ռաւ գալու՝ իր կրօնաւորական կերպարանօքը և կարգօքը. և այնպէս ալ ապրեցաւ մինչև ի մահը արքունի գղեկին մէջ. և երբ մեռաւ՝ մեծ հանգիսիւ և փառօք յուղարկաւորութիւն ըրին իրեն քրիստոնեայք և մահմետականք, և թաղեցին ի Ջահիրատ ի վանս Հայոց:

Այս գէպքս, Վահրամայ իշխանութիւնը թուղուլ և կրօնաւորին եղաւ յամի 1137. յորմէ քիչ տարի վերջ գալով իր եղբորորդին Գրիգորիս կաթողիկոս՝ այս կողմերս, հաւանական է որ գեա կ'ապրէր Վահրամ. և այն ատեն աւելի ալ հաւանական կ'ըլլայ այս երկուքին տեսաւորութիւնը. երկու համարեանց, և մէկմէկ կերպով ծայրագոյն պատուաւոր Պահլաւունեաց. որոց մէկն իր քաղաքական և զինուորական տապարէզը փառօք չափած՝ կենաց ընթացքն ալ կ'ընելու մօտ էր կրօնաւորական քօզով. միւսն՝ ի մանկութենէ այն սուրբ սքեմով մեծցած՝ իր երկար հայրապետութեան շրջանին կէսը հասէր էր. և գեռ նոր Սիօնի Ժողովին մէջ՝ եկեղեցական փառաց բարձրագոյն կէտը ելած կ'ընար ըսուիլ¹:

¹ Արաբագիր պատմիչք կ'ըսեն թէ Վահրամայ այցելութեան եկողն էր իր եղբայրն Գրիգոր, և թէ երկրորդ անգամ ալ եկաւ և հօն վախճանեցաւ յամի 1146: Յայտ է որ չփոթեն զթուականն և զգէպս. նախ կաթողիկոս կամ պատրիարք կոչելով զնա, թէ և այս կերպով մը տուող է, ըստ մեր նախ պատմածին (38), այլ 1146ի վախճանելն անտեղի է. վասն զի արդէն իր յաջորդն Անանիոս

Զուգելով մեր նպատակէն շատ խոտորիչ, այլ և ոչ վերոյիշեալ ազգային պատմութեան անսովոր դէպքը և հետեանքը անյիշատակ թողուլ, համառօտիւ աւելցընեմ, որ Վահրամ ուրիշ ազգային յաջորդ մ'ալ ունեցաւ. որովհետեւ Ռոտովան սաստիկ խստութեամբ վարուելով քրիստոնէից գէմ, որ բազմաթիւ էին այն ատեն յԱգիւտոս, Հայք, Ղփտիք և Ասորիք, և այլն, ատենի եղաւ անոնց. և հազիւ փախչելով ձեռքերէն՝ ապաւինեցաւ առ Խալիֆայն: Սա իշխանութիւնը վերցընելով անկէ՝ կեանքը շնորհեց. այլ երբ նորէն խլթիլ սկսաւ՝ սպանուեցաւ: Իսկ Խալիֆայն ալ թոյլ և անզգոյշ մարդ մ'ըլլալով՝ իր անխոհմութեան զօհ եղաւ, սպանուելով իր նոր վաքուկէն՝ որ կոչուէր Ապպաս: Սա՝ սպանութեան յանցանքը ուրիշի վրայ ձգելով և ուրիշ անմեղներ ալ սպաննելով՝ Խալիֆային գեռաբոյս որդին յաջորդեցուց, և ինքն իր Նասր օրդուով ուզածին պէս կը կառավարէր: Ահա այն ատեն Հայ զօրավար

ալ սպանուած էր այն ատեն: Հաւանական և անտարակոյս է որ Գրիգոր արքեպիսկոպոս երբեմն երբեմն կուգար իր մեծապատիւ և մեծազօր եղբայրը տեսնելու, որուն մօտ ալ կը բնակէր, և անոր քով ալ մեռած ըլլայ: — Գրիգոր ցանկալի անուամբ՝ ժամանակակից եպիսկոպոսաց յաճախութիւնն՝ կը շփոթէ կամ տարակուսելի կ'ընէ զպատմութիւնը. տարակուսի և քննութեան առիթ մ'ալ կ'աւելցընեն նոյն արարագիր հեղինակը, նոր Գրիգոր եպիսկոպոս մ'ալ մէջ բերելով, զոր չեն յիշեր պատմիչք մեր. և էր կ'ըսեն քեռորդի Գրիգորիսի և Ներսիսի. զոր թէ և իբրեւ պէս շատ երիտասարդ էր՝ Գրիգորիս իր կաթողիկոսութեան սկիզբը նուիրակ խաւրեց 'ի Ա. Պօլս, յԵրուսաղէմ և յԱղեքսանդրիա, շատ ընծաներով. յԱղեքսանդրիա Յակոբկաց հետ ժողովքի մտած և հաւանած է, կ'ըսեն, և հօն էր յամի 1117, երբ ներկայ գտուեցաւ անոնց մեծ եպիսկոպոսի մը յուղարկաւորութեան: Շնորհալիք էր քրոջ (Մարեմայ) Վահրամ անուամբ որդի մը կը յիշէ, որ 'ի կէս փր գարու վախճանած էր, բայց ուրիշ զաւակներ ալ ունենալը կ'իմացընէ. մեր գիտցածն այսչափ է:

մ'ալ զոր Դաւայի կամ Դաւաս Իպն-Ղալատ-էլ-մէլէք Էսսալիհ կոչեն պատմիչք, եկաւ զօրօք այս բռնաւորաց վրայ (1154), որք շուտով փախան գացին Ասորոց երկիրը. այլ չկարցան ապրիլ 'ի վրէժինգրութենէ. երկուքն ալ մէկմէկ կերպով սպանուեցան: Դաւայի եղաւ վզրուկ և հազարապետ Եգիպտոսի, միանգամայն և աներ Խալիֆային. և բաւական տառն խոհեմութեամբ կառավարեց, հաւասար հոգալով զքրիստոնեայս և ըզմահմետականս, ինչուան վերջին Ֆաթիմեան Խալիֆային տառն, որ էր Առհէտ Լէտինիլահ (1160-1173): Ասոր հօրքոյրն նախանձելով կամ ոխութեամբ Թոյն տուաւ՝ հայ վզրուկին. որ չմեռած՝ վրէժն առաւ և սպաննեց զգեղատուն. զոր ինքնին Խալիֆայն իրեն մատնեւ էր (1161): Դաւայեայ յաջորդեց իր որդին Ջաուիկ (գուցէ Ջարեհ), այլ ուրիշ բռնաւորէ մը զրկուեցաւ. որուն ալ յաջորդեց հռչակաւորն Եուսուֆ Սէլահէտտին, որ և թիրացաւ բովանդակ Եգիպտոսի և Ասորոց:

Այս վերջին երկու Հայ վզրեկաց հաւատով ալ հայ, այսինքն քրիստոնեայ ըլլալն, ստոյգ չէ մեղի. իսկ անոնց այսպիսի բարձր իշխանութեան հասնելուն պատճառն յայտ է, որ մեկ մը Խալիֆայից տկարութիւն էր, մեկ մ'ալ մերայնոց ճարտարութիւնն. և եթէ ասոնք ուրիշ նախանձորդներ չունենային՝ գուցէ աւելի ալ դիմանար Ֆաթիմեանց ցեղն յիշխանութեան¹:

Այս ետքինս է անշուշտ կամ իր մէկ մերձաւոր ընկերն, այն ուրացեալ Հայ սպարապետն Եգիպտոսի, զոր Խաչակրաց պատմիչք Ելմէլեք Էւ-Աֆ-դաւ կամ Էփրէն, կը կոչեն, (գուցէ Էլ-Էրմանի)։ որ յետ Խաչակրաց Երուսաղէմին անիւլու, բազմաւթեամբ 200,000 զօրաց՝ վազեց անոնց գէմ յԱսկաղոն, բայց մեծ կոտորածով հալածուեցաւ և գարձաւ յԵգիպտոս։ Խաչակրաց գործոյն առաջին հաջակաւոր երգիչ և մեծ բանաստեղծն Իսալացոց՝ Դասսոյ, այս գէպքս քիչ մը այլայլելով, անմիջապէս անոնց Երուսաղէմի մանկուան տէն՝ վրայ հասած կ'ըսէ Հայ սպարապետը, որ հաւատալին հետ՝ Կլեմենդ (Կղեմէս) անունն ալ՝ փոխեր էր յԷփրեն, (ԺԷ. 18)։

Guida un Armen la squadra, il qual...
Fù già Clemente, ora Emiren s'appella.

և կը գովէ մեծ հանճարը և քաջութիւնը.

È duce insieme e cavalier soprano
Per cor, per senno e per valor di mano.

Վլքունկ մը Պիտր—Էւլ—Ճեմալ անուամբ, մեծ իշխանութեամբ և զօրութեամբ, ծեր և տկար խալիֆայի մ'ատեն, ուսկից ապստամբեցաւ իր որդին և քաջուեցաւ յԱղեքսանգրիա. այլ Հայոյն պաշարեց առաւ քաղաքը, և զորդին բանալը դրաւ, ուր և մեռաւ նա։ Ղփտեաց և Ասորաց եկեղեցիներէն մէկ քանին՝ Հայոց տուաւ, թէ և իր ազգակիցներն ալ ստատիկ կ'աշխատեցնէր։ Ասոր հրամանաւ Աղեքսանգրիոյ պատրիարքն (Կիւրեղ) ժողով մը գումարեց յամին 1086, իր ազգին վէճերը դադրեցնելով համար. այս ժողովին ներկայ եղաւ և Գրիգոր արքեպիսկոպոս մեր՝ քեռորդի Ակայասիւրին, և Հայոց ու Ղփտեաց մէջ եղած հակառակութիւնը դադրեցուցին։ Նոյն տարին Հայ Վլքունկն պատուիրեց քրիստոնէից սեւ գետի կապել և իրենց գլխահարկին շափր սահմանեց։ Պէտր—Էւլ—Ճեմալը յաջորդեց իր որդին Շահնազ որ և Էպի—Խաւի, և նոյնպէս տիրաբար վարէր, և փոխանակ անդրանկան խալիֆային՝ ուրիշ մէկ որդին իշխանացուց։ Բայց այս Հայ Վլքունկքս կրօնքին փոխեր էին։

և ամենէն մեծ և յետին ախոյեան զնա կը գնէ
Խաչակրաց: Միայն բանաստեղծական հնարք է ը-
սելն, թէ յետ բանակին ջարդուեալուն՝ յարձրկե-
ցաւ Խաչակրաց Դիւցազնին՝ Ափրեհատի վրայ,
վերաւորեց անոր ձախ ձեռքը, այլ ինքն ալ անոր
աջէն զարնուած մեռաւ: Իրաւ է որ այն պատե-
րազմով կը լմննայ Երզողին ալ Երզելոյն ալ մեծ
գործն. Ափրեհատս երկրորդ անգամ յաղթանա-
կաւ կը մտնէ յԵրուսաղէմ, և

Զեւ մերկացեալ զարիւնազանգ վերարկուն՝
Գոյ՝ի տաճարն, այլովքն հանգերձ, Պետ զօրուն.
Ախիւն անդէն ըզգէնս, և զուխտն հոգեռանգ՝.
Համբուրելով զմեծ Գերեզմանն՝ կընքէ անգ:

Այս տողերով կնքէ սիրաբաղդ բանաստեղծն իր
վիպասանութիւնը: Իսկ պատմութիւնն կ'աւանդէ
հաւատափոխ Հայ սպարապետին համար, որ կո-
տորածէն ապրելով յԱսկազուն, երբ տեսաւ տ-
նոր աշտարակներէն իր բանակին բեկորները և
քրիստոնէից յաղթական դրօշները՝ լալով կանչած
ըլլայ. « Այսպէս ուրեմն մեծ է եղեր Խաչեցելոյն
« զօրութիւնն՝ քան զՄահմէտին »: Արաբացի
պատմիչ մ'ալ կ'աւելցընէ, թէ մահմետական բա-
նաստեղծ մը հիանալով այս բանիս վրայ, գրեց
այս տողերս քերդոզաբար առ Ռայմոնտ Սէն-Ժիլ
(Միշիլ՝ մեր Պատմըչաց), զոր համարէր գլխաւոր
յաղթող. « Մեսիայի սրովն յաղթեցիր, ո՞վ աննը-
« ման Սէն-ժիլ. աշխարհք Աֆտալայ կոտորուա-
« ծին նմանը տեսած չէր »: Աֆտալ իմանալով
զայս՝ սպաննել կու տայ քերդոզը: Իսկ ինքն պա-
տերազմին դաշտը և քաղաքը թողլով մնացորդ
փախստականօք կը մտնէ ի նաւ և կը դառնայ յԵ-
գիպտոս:

ԺԴ.

Կրօնական բանագնացութիւն ընդ Հռովմայ
Եկեղեցւոյն. — Որոն Ֆրիզիւկայ Ժամա-
նակագիր. — Ս. Բեռնարդոս. նմանութիւն
ընդ Շնորհաւոյ. — Հայկական զուգադի-
պութիւնք. — Վանք Հայոց 'ի Սալոնեան
Ջուրս Հռովմայ. — Խնդիրք Հայոց:

Քաղաքական շարժումներ և շփոթք դադրելիք
չունէին, եկեղեցական խնդիրք ալ չէին պահպիր,
մէկ մ'ի Յունաց կողմանէ մէկ մ'ի Լատինաց.
Հարկ սեպեցին մեր հայրապետքն՝ առաջին յար-
մար գտած միջոցնին նուիրակութիւն մը խաւրել
յարեմուտս, առ Ս. Քահանայապետն Հռովմայ.
դրկեցին՝ որպէս երևի՝ 'ի գարնան 1144 տարւոյ,
Թէ և շատ ուշ հասան նուիրակքն իրենց դիտած
տեղը: Սիօնի և Անտիոքայ ժողովքներէն ալ ա-
ռաջ Թղթակցութիւն և Բանագնացութիւն եղած
ըլլալն՝ Հռովմայ և Հայոց աթոռոց մէջ վկայուած
է. Թէ և վկայական գրուածք և Թուղթքն չեն
գտնուիր հիմայ. 'ի Սիս գրուած կաթողիկոսաց
գաւազանագրութեան մէջ (յորմէ կ'առնու և
Մխիթար Ապարանեցի 'ի վերջ ԺԴ դարու) կ'ը-
սուի, Թէ. « Առ սա (Քրիզորիս)՝ հայրապետն
« Հռովմայ գրեաց Թուղթ, և խնդրեաց կատարել
« զտօն Մնագեանն և Մկրտութեանն՝ ընդ մեծ
« եկեղեցին Հռովմայ և ամենայն աիեղերք. և ար-

« Կանել ջուր 'ի սուրբ խորհուրդն: Եւ յետ սորա
 « Խննովկենտիոս Պապն զնոյնս գրեաց և եցոյց
 « Հարկաւոր »: Խննովկենտիոսի նախորդն է Ու-
 նորիոս Բ Պապ, որ քահանայապետեց յամս
 1124-30. Ըսել է որ այս միջոցին առաջին անգամ
 Թղթակցութիւն եղած է այս կրօնական և ծիսա-
 կան խնդրոյ վրայ, զոր առաջ և ետեւ ամեն Հռով-
 մայ հայրապետք ալ առաջարկած են Հայոց. յե-
 տոյ զնոյն կրկներ է Խննովկենտիոս Բ (1130-1143)
 հաւանօրէն իր նախայիշեալ Աւագրիկ նուիրակին
 ձեռք, յամին 1141, ինչպէս նշանակէ մեծանուն
 վարդապետն Եսայի Նչեցի. « Նովկենդիոս Պապն
 « Հռոմայ, որ էր 'ի հինգ հարիւր և յիննսուն
 « Թուին Հայոց ». և որ աւելի փափագելին էր
 մեզի, կ'աւելցնէ Եսայի Թէ իր ատեն՝ յետ իբր
 160 կամ քիչ մ'աւելի ամաց՝ « ունիմք այսօր
 « 'ի միջի մերուժ՝ զխնդիրն (Պապին) հանդերձ
 « Պատասխանական բանիւ », Գրիգորիսի և Ներ-
 սիսի. զոր մէք հիմայ գրողքս՝ գծապզաբար ոչ
 ունիմք: Այլ որչափ Եսայեայ նշանակածէն գու-
 շակուի՝ այս պատասխանին յառաջ գրուած է
 քան զնուիրակութիւնն Հայոց, և իմաստն ալ
 Թուի բացատրութիւն մը Հայոց եկեղեցւոյն սո-
 վորութեան, Թէ ինչո՞ւ այն երկու աօները՝ Մերն-
 դեան Քրիստոսի և Մկրտութեան՝ մէկ օր կը տօ-
 նեն. նոյնպէս ալ Բաժակին խնդիրը, որուն փո-
 փոխութիւն ընելն ալ՝ այնպիսի ժամանակ՝ յո-
 րում Հայք զանազան տիրապետաց իշխանութե-
 տակ և մէկմէկէ հեռու՝ ոչ միայն չէին կրնար ժա-
 զովիլ մէկ տեղ 'ի խորհուրդ, այլ Թերեւս գրով և
 նուիրակով ալ դժար էր բան հասկըցնել. միա-
 բանութիւնն՝ ընդարձակելու տեղ՝ գուցէ ներքին
 անմիաբանութիւն և կոիւ կրնար պատճառել,
 ինչպէս քիչ մ'առաջ Աղթամարեցոց, և յետոյ
 Հազարաւեցոց գործեր և գրերն ալ վկայեն: Այս

բանիս համար էր որ Մեծ վկայաւորն ալ նոյն
Թեւագրութիւնն ընդունելով իր տնտանակցէն,
Գր. Է Պապէն, չէր կըրցած նոր փոփոխութիւն
մ'ընել: Յոյնք ալ, ուրիշ խնդիրներէ զատ, այս
բաներու վրայ կը վիճէին ընդ Հայոց և կը ստի-
պէին. բայց՝ որովհետեւ շատ աւելի հակառակու-
թեամբ և ուրիշ պատճառներով, և իրենք ալ
Հայոց խոջնդտէն սովորութիւններ և ծեսեր ու-
նէին, ոչ միայն չէին կըրնար միաբանիլ, այլ և ի-
րարու մերձաւորութեան պատճառաւ՝ մէջերէն
վէճն անպակաս էր:

Այս բանիս ալ ճար մ'ընելու, և Հռովմայ
բարձրագոյն ատուէն վկայութիւն և հեղինակու-
թիւն մ'առնելու յոյս ալ կ'երեւի Հայոց նուիրա-
կութեան մէջ, գէթ ըստ բանից մեկ հատիկ Լա-
տին ժամանակագիր և ականատես վկային այս
գէպքիս. որ է Ոթոն՝ Պաւլերայի Ֆրիզիկէն
քաղաքին արքեպիսկոպոսն. արժանայարգ անձն
թէ վարուք, թե պատուով և թէ գիտութեամբ,
որոց համար Մեծ մականուանի. Աւստրիոյ տո-
նելի սուրբ իշխանի մը (Լուդովիկոսի) որդի, ինքն
ալ Ոթոն՝ Երանելի տնտանեալ, և բռնի (Կիստեր-
սեանց) վաղէն հանուելով եպիսկոպոս ձեռնա-
գրուած (1138 + 1158): Իր ժամանակակցաց մէջ
ամենէն աղէկ գրողն ալ կը սեպուի. գլխաւոր գը-
րուածն է Ժամանակագրութիւնն, սկսեալ ի հին
գարունց՝ մինչև իր օրերը. և գրեթէ այս մեր կա-
րեւոր գիպուածին յիշատակութեամբ կ'աւարտէ
պատմութիւնը, այն ալ կիսկատար յիշատակու-
թիւն մ'է. վասն զի նուիրակութեան հետեւանքն
չի յիշուիր:

Արդ ըստ այսմ ականատես վկայի՝ Նուիրակքն
Հայոց, որոց մէջ յիշէ եպիսկոպոս մը՝ առանց
տնտան և տեղւոյ, (որով զատ իր յիշած Գա-
րուլացոց Աստրի եպիսկոպոսէն; զոր ոմանք նոյն

Հայը կը կարծեն), յետ տարի ու կէս ճամբորդութեան եկան հասան 'ի Վիգերպոյ քաղաք ի տալիոյ, ուր գտուէր այն ատեն Պոպն. ըսել է յաշնայնի 1145 տարւոյն: Այսչափ երկար ուղեգնացութեան պատճառը չըսեր, և զարմանալի է. եթէ Նուիրակքն ուղեին ծովով երթալ՝ թուի թէ կրնային յԱնտիոք և 'ի Տրիպոլիս կամ յԱքքեա անցնիլ, կամ 'ի Նաւահանգիստ Տարսուսի, և ոչ այնքան ուշ հասնիլ յԻտալիա. այլ թուի թէ ցամաքային ճամբայ բռնած են նախ, գուցէ արևելեան Հայ եպիսկոպոսաց հետ տեսնուելու համար. և թերևս իրենցմէ վերջը ԺԳ և ԺԴ գարուն Լատին քարոզչաց և Նուիրակաց նման՝ հիսթիային երկար ճամբան ընտրեց են, Կովկասէն և Վոլկայի եզերքէն անցնելով, մտնելով յԵւրոպիա, 'ի Թագաւորութիւնս քրիստոնէից, և անկից առաջ գալով մինչև 'ի Հոովմ և 'ի Վիգերպոյ: Եթէ արգարև առջի տարւոյն գարնան ճամբայ ելած էին՝ կրնային գիտնալ ի Իննոկենտեայ մահը (23 սեպտ. 1143), և կաթողիկոսին (Թուղթն ուղղած կ'ըլլայ առ յաջորդ նորա, որ է Եւգենիոս Գ, աշակերտ գերահռչակ Ս. Բեռնարդոսի, որ այն ատեն արևմտեան եկեղեցւոյ արեգակն էր ինչպէս Շնորհալին ալ Հայոց՝ յարեելս. և գուցէ չափազանցութիւն չըլլայ ըսելն, թէ այն ատեն եկեղեցւոյ մէջ ասոնք էին երկու ամենէն նշանաւոր անձինք, վարդապետութեամբ և սրբութեամբ:

Եթէ պատմութիւննիս պարզ անպատրուակ պատմութիւն չըլլար՝ կը փափագէի որ Հայոց աթուռն եկած Եպիսկոպոս Նուիրակն ինքնին Ս. Ներսէս ըլլար. այն ատեն անհրաժեշտ տեղաւորութիւն և գրկակցութիւն մ'ընել կու տայի այս երկու հոգեւոր հարազատաց, կամ հոգեծին ջուխտակաց, այն աննման և իրերանման մաքրտէնն.

ցաղ շնորհազարդ և մեղրածորան Արգապետաց։ Այլ գարձեալ ասոնց այս գերագոյն նմանակցութիւնը և մորձաւորութիւնը՝ վիպասանութեան փափագածէն և պատմութեան ժխտածէն վեր կը գասեմ. և գրեթէ բռնադատիչ և անտնօրինելի հարկ կը զգամ՝ հօս ընդհատելով մերոց նուիրականութիւնը՝ ներկայացընել պատմութեանս մէջ այս մեծ կերպարանքը, Ս. Բեռնարդոսը. և այս ոչ այնքան իր անհաւասարելի մեծութեանն համար, որքան նուրբ նմանութեան մը ընդ Ներսիսի Շնորհալոյ, և խորհրդական յարաբերութեան մը ընդ Հայութեան. որպէս թէ Հայոց հովանաւոր հրեշտակն՝ ասոր սուրբ հոգին ալ երբեմն իր թեւոց տակ առած ըլլայ։ Ընթերցողս ալ, յուսամ, կ'արգարացընէ ըսածս՝ զարմանալի հանգիպութիւններ տեսնելով. և ով ալ որ ընդհանուր եկեղեցւոյ պատմութիւն գիտէ՝ չի տարակուսիր զԲեռնարդոս այն գարուն մէջ արեւմտեան եկեղեցւոյն հոգի տեսնել, զՇնորհալի՝ տրեւելեան եկեղեցւոյ հրաշալի շուէն։ Աստուածային նախախնամութեւն զարմանահրաշ գործերէն մէկն է ասոնց նորօրինակ զուգութիւնն. և պարտք է ճանչնալ և օրհնել զգործ Աստուծոյ։

Նոյն իսկ Բեռնարդոսի ծննդեան տեղն, Փռանկայ Ծոնդէն գեղն Տիժոնի (Fontaine-les-Dijons) իրեն պաշտպան ունէր և ունի Ս. Աբբրուսիոս¹ մը, զոր աւանդութիւն տեղւոյն և ժամագիրք եկեղեցւոյն՝ ճանչնան Հայազգի եպիսկոպոս մը. և կ'ըսուի թէ ծնողքն Սարմատաց կամ Արաց կողմերէն էին՝ հեթանոսութեան ժամանակ, և

¹ Արարացի և Եթովպացի լեզուաւ թարգմանած Ս. Հարց հին հաւաքածոյ գրոց մէջ դառուին և բանք Ս. Աբբրուս Հայ հայրապետի կամ եպիսկոպոսի մը, Ե Դարէն առաջ. այլ բուն ժամանակն, կամ վերոյիշեալ նահատակին հետ նոյն ըլլալն և չըլլալն՝ յայտնի չէ։

հալածանքէ փոխելով եկան 'ի Հայաստան, բնակեցան յԱրտամէտ (Վանայ մօտ?) . հօն ծնաւ Սուրբն, և Սառլատուն (Սաշնատուն, Սաշնոյ ձոր?) . քաղաքի եպիսկոպոսին օգնական և յաջորդ եղաւ . յետոյ իր հայրենի երկիրը գնաց քարոզելու, ուր և նահատակեցաւ : Ինչ կերպով և երբ իր նշխարքն և պաշտօնն փոխադրեցան 'ի Ֆոնգէն Փռանկաց, յայտնի չէ : Մանօթն այս է որ Բեռնարգոսի մայրն բարեպաշտ տիկինն Ալիծա՝ շատ ջերմեռանդ էր իր եկեղեցւոյ Սրբոյն, ուր սաէպ նուկրքներ կ'ընծայէր, և որոյ բարեխօսութեան պատուը համարէր իր Բեռնարգն ալ Նուարգն ալ, (զի այսպէս կ'անուանէր իր կրտսեր որդեակն, Nivarde), ուրիշ զաւկըներն ալ . որք և ամենքն իրեն պէս յետոյ հրաժարելով յաշխարհէ՝ կրօնաւորեցան . ինչպէս նաև իրենց քոյրն (Հովմելնա) նման մեր Ներսիսի քրոջ (Մարիամու), և ամենքն ալ 'ի գասս Սրբոյ յիշատակուին : Բեռնարգ 10 տարի յառաջ քան զՆերսէս եկաւ յաշխարհ (1091) և 20 տարի անկէ առաջ վերափոխեցաւ (1153) :

Գրիգորիսի կաթողիկոսութեան տարին (1113) Բեռնարգոս ալ մտաւ Զրհոր ըսուած վանքը (Citeaux) կամ Ախտերսեան Բենեգիկտեանց ուխտը, և երկու տարիէն հազիւ 25 տարեկան՝ նոր վանքի մը շինող և հայր եղաւ, Պայծառաձոր կոչուած (Clairvaux), որ արգարև իր բնակութեամբն և կարգերովն մեծապէս պայծառացաւ և հռչակեցաւ : Երբ Բ Խննովկենտեայ քահանայապետութեան սկիզբը հերձուած ծագեցաւ Անակլետի հակաթոռութեամբ և ժողով մ'եղաւ 'ի Բիզայ քաղաքի, Ս . Բեռնարգոս երեք չորս տարի աշխատեցաւ քարոզելով և յորգործելով աշխարհէ աշխարհք քաղքէ քաղաք, և շատերը՝ Թէ առանձնական մարդկ թէ ամբողջ հասարա-

կութիւններ և պետութիւններ՝ հաւանեցուց օրինաւոր Պապին. իր սրաաբուզին և հոգեբուզին խօսքին ոչ դք կըրնար ընդգիմանալ կամ չբաղ-
թուիլ. վասն զի էր միանգամայն քաղցր և հզոր, գիտուն և շահիչ, կրակոտ և ոչ այրող, և թէ այրէր՝ զմոլութիւնս և զմոլորութիւնս, այլ ոչ զանձինս, որով շահէր և զմոլորեալս. յորոց աչխարհահոջակ եղած է գիպուածն Ապելարի, Ելոյիսայ սիրահարին, որոց երկրաւոր սէրը յԱստուած դարձնելով անմահացուց. մինչքեռ Գրիգորիս և Ներսէս Ասորւոց և Հայոց վէճերը և խնդիրները կը հանգարտեցընէին բանիւ և դրով։ Արևմտեան վէճերը հանգարտելէն ետև՝ Բեռնարդոս գնաց ՚ի Հռովմ (1140) յուխտ. ուր Խննովէ կենտրոն Պապն իրեն յանձնեց հին վանք մը Բեռնեգիկտեանց, կարգաւորելու և շէնցընելու։ Այդ վանքս քաղքին սովորական շրջանակէն դուրս է, և Ս. Պօղոս առաքելոյ նահատակութեան տեղը, որ ՚ի հնուց ՚ի վեր Սալուեան Զուրք կ'ըսուի¹, նաև Երեք-Սղբերք, որք ըստ աւանդութեան բարեպաշտից՝ բղխած են Ս. Պօղոսի գլխոյն կտրուելէն ետքը իրեք անգամ թաւալած կամ ցառքած տեղերը. առջի դարերէն սկսեալ քրիստոնեայք այն կողմերը շատ մեծ ու փոքր եկեղեցիներ և յետոյ վանքեր ալ շինել էին, որոցմէ մէկն ալ կարծուի ըլլալ Հայոց վանք՝ Ռենատոսի անուամբ յիշուած յ'է գարու²։ Ս. Բեռնարդոսի տրուած

1 Ad Aquas Saluas.

2 Renatus. այս վանաց տեղն յայտնի չէ այս կողմս ըլլալն. վանքը յիշէ Ս. Գրիգոր Մեծն ՚ի վերջ 2 դարու. իսկ մեր յիշեալ տառն (յամի 649) թալաս անուամբ վանաց երեցն՝ Քէկ մը Ա. Աստուածածին և Ս. Անդրեաս վանաց հայր կոչուի, Քէկ մ'ալ Ռենատոսի վանաց Հայոց կամ Հայուհեաց. վասն զի գրչագիր օրինակաց Քէկ թէ Armenorum գրուած կայ և թէ Armenissarum. կայ և Armenistarum գրուած, որով հաւանական կ'ըլլայ առաջինն, այսինքն միանմանց և ոչ միանձնուհեաց։

վանքն՝ յանուն իր եկեղեցւոյն՝ կոչուէր և կոչուի Ս. Անաստաս¹ և Ս. Վինգենտ, մօտ Սերխ Սղբերանորոց մօտիկ է և Ս. Աստուածածնի եկեղեցեակ մ'ալ. ուր օր մը Ս. Բեռնարդոս պատարագելու տան տեսիլք մը տեսաւ, իբրու թէ լուսեղէն սանդուղ մը կար սեղանէն ինչուան յերկինս, որով քաւեալ ննջեցելոց հոգիք կը վերանային. և այնու յիշատակաւ մինչև ցայժմ կոչի տեղին (Scala Coeli) Սանդուղք Երկնից : Ս. Բեռնարդոս այն վանքը քիչ մը կարգաւորելէն ետև շուտով դարձաւ, և իրեն տեղ խաւրեց իր համանուն և սրբակրօն աշակերտը՝ Բեռնարդոս Բիզացին, որ ըստ ոչ կարծեաց վարդապետին՝ յետ մահուան իննովկենեակայ և իր երկու կարճակեաց յաջորդաց (Կելեստինոս Բ և Լուկիոս Բ) Պապ ընտրեցաւ (27 փետր. 1145) և կոչեցաւ Եւգենիոս Գ. առ օր իր սուրբ և մեծ վարդապետն խրատական գիրք մը գրեց, անոր ծայրագոյն պաշտօնը զգուշութեամբ կատարել տալու համար : Այս երկու (Բեռնարդոս) վանահարց Ս. Անաստաս դուռած տանն՝ արդեօք Հայք ալ վանք ունեին հօն, և արդեօք Եւգենիոս նախ հօն տեսած էր այս մեր արևելեան ազգայինքը՝ իրենց հայրենի լեզուաւ և ծիսիւ՝ իրեն միանձանց հետ երբեմն աղօթակցելու Ս. Պօղոսի ուխտատեղիները : — Յայանին այս է, որ մեր օրերս քիչ տարի առաջ (1869) յիշեալ Ս. Անաստաս եկեղեցւոյն յատակը նորոգել պէտք եղաւ, խոնաւութիւնը ցամքեցընելու համար, և աստիճանները քակելու ատեն՝ տակէն ելած քարերուն մէջ գտուեցան երկուք մ'ալ հայերէն

¹ Այս է Ս. Անաստաս Պարսիկն զոր կը տօնեմք, որ և նահատակեցաւ յամի 628, և քիչ վերջը Հերակլ կայսր անոր գլուխը և նշխարաց մաս մը խաւրեց 'ի Հռովմ, թերեւ 'ի ձեռն իր նիզակակից Հայոց. և այն ատեն շինուեցաւ հօն եկեղեցին յանուն սրբոյն :

արձանագրութեամբ, մէկն ԶԺԶ (1207) Թուա-
կանաւ, միւսն գեղեցիկ խաչվէմ մը՝ ԶԾԴ (1305)
Թուականաւ և յստակ արձանագրութեամբ, 'ի
յիշատակ հանգուցեալ Վարդան Ճգնողի մը, ո-
րուն միաբանքն ալ կը յիշուին հօն՝ 'ի Գլխաբան
Վան (Հայոց)։ շատ տարիներով և դարով առաջ
հնագոյն հայ խաչ արձան մ'ալ գտուեր էր ՈՂԵ
(1246) Թուականաւ, որ հիմայ Հռոմայ Լատերա-
նեան Թանգարանը դրուած է։ անկէ քանի մը
տարի առաջ ալ գրուած գիրք կայ 'ի Հռոմ (1240),
յանուն Ստեփանոսի քահանայի, որ կը յիշուի
նաև ՈՂԵ և ԶԺԶ Թուոց արձանաց մէջ ալ։ և
Ս. Բեռնարդոսի հօն այցելութենէն միայն դար
մը ետեւ ըլլալով, միանգամայն և հնագոյն քան
զամենայն եկեղեցեաց և վանաց Հայոց յիտալիա,
կըրնայ կարծուիլ՝ Թէ երկու Բեռնարդոսից հօս
գտուած ասեն ալ ըլլային իրենց դրակից և ուխ-
տակից Հայ միանձուհիք։ և յառաջ քան զնուի-
րակութիւն Գրիգորիսեանց՝ Պայծառաձորոյ հիմ-
նադիրն և Սնատասայ աբբայն՝ իբրև բոլոր Հա-
յուԹեան նուիրակ տեսեր էին մեր հեռաշխարհիկ
ուխաաւորները։

Դառնանք հիմայ մեր բուն պատմութեան և
խնդրոյն։ Նուիրակքն Հայոց անշուշտ զՊապն
կարծէին գտնել 'ի Հռովմ, բայց այս տեղ քաղա-
քական շփութութեանց կասկած ըլլալով նորըն-
ծայ Պապն՝ որ շտապաւ ընտրուած էր, շտապաւ
մ'ալ և լռելեայն հեռացաւ անկէ, ուրիշ վանքի
մը մէջ ձեռնագրութիւն և հովուապետական գա-
ւառանն առաւ, ու գնաց նստաւ 'ի Վիգերպոյ,
Հռովմայ և Դոսկանայի սահմանաց միջոց հին քա-
ղաքը։ Հօս մեր նուիրակներն գտան զՍ. Քահա-
նայապետը, և կատարեցին իրենց յանձնուածը։
Բերած և տարած Թուղթերնին հիմայ չգտուե-
լով ստոյգ չիմացուիր Թէ գլխաւորապէս ինչ բա-

հի համար էր, և ինչ հետեանք ունեցաւ: Ժամաւ
նակագիր պատմիչն Ութոն՝ որ ներկայ ալ էր, և
տեսաւ և խօսեցաւ նուիրակաց հետ, որոշ և բա-
ւական տեղեկութիւն մը չիտար. մանաւանդ թէ
չփութութիւն կայ ըսածին մէջ, ինչպէս նաև մե-
ծարանութիւն, որ կամ նուիրակաց կողմէն մը-
տած է, կամ գրչագրաց այլայլագրութենէն:
Վասն զի նախ Կաթողիկոսին համար կ'ըսէ թէ
« այսպէս կոչուի՝ վասն զի անթիւ, այսինքն հա-
« զարէն աւելի (!) եպիսկոպոս ունի իր իշխանու-
« թեան տակ »: Իսկ նուիրակութեան գլխաւոր
պատճառն՝ անոնցմէ լսածին համեմատ՝ էր Յու-
նաց և Հայոց վէճն, մանաւանդ պատարագի վրա-
յօք. Յոյնք՝ Հայոց անապակ բաժակը կը մեղա-
դրէին, Հայք՝ անոնց խմորուն հացը¹: Երկրորդ
վիճի առիթն էր Մենդեան և Մկրտութեան ասոնից
միութիւնն կամ զատութիւնն. ասոնցմէ դուրս
ուրիշ խնդիրներ ալ ունէին, կ'ըսէ. և եկեր էին
Հռոմայ Քահանայապետը դատաւոր բռնելով
իրմէ հրահանգ մ'առնուլ պատնարագի արարու-
ղութեանց վրայ: Իսկ Ս. Պապն քաղցրութեամբ
լսելով անոնց, փոխանակ վարդապետութեան՝ ը-
սաւ, որ իրենք իրենցմէ դիտեն Լատինաց թէ թիւ
և թէ ձայնաւոր հանգիստական պատարագ մատու-
ցանելը, և իմանան ծիսից տարբերութիւնը կամ
նմանութիւնը: Տօնական օր մ'ալ (Ս. Պետրոսի
եկեղեցւոյն նաւակատեաց, (յ'18 նոյեմբերի) ինքն
Պապն կը պատարագէր. մեր նուիրակքն ալ ուշի
ուշով կը դիտէին. մէջերնէն եպիսկոպոս մը յան-
կարծ տեսաւ Պապին գլխուն վերև արևու պէս
պայծառ լոյս մը, մէջն ալ երկու աղաւնի որ կ'էլ

¹ Ութոն, կամ իր հիմայ հրատարակուած գործն յայտնի
սխալ կ'ըսէ թէ Հայք ալ Յունաց պէս խմորուն հացով
կը պատարագէին:

նէին կ'իջնէին: Զորս գին գարձաւ զննելու թէ արգեօք պատուհանէ մը ծագած էր լոյսն, կամ աղաւնիքն եկած, սակայն յարմար բան մը չտեսնելով համոզուեցաւ որ հրաշալի երևոյթ մ'էր, և նշան ուղղութեան Հռովմէական եկեղեցւոյ. զոր և աներկբայաբար ընդունելով ամենուն պատմեց տեսածը, և հանգիստեալ ժողովի մէջ ալ ըզնոյն վկայեց: Իսկ Ս. Պապն ազնուական խոնարհամտութեամբ ըսաւ, թէ տեսածն իր արժանաւորութեանը համար չէր, այլ տեսնողին հաւատքին, որով Աստուած ուղեր է յայտնել ճշմարտութիւնը, որպէս զի ինքնին ընտրեն Նուիրակքն ինչ որ պէտք է ընդունիլ և իմացընել զիրենք զբեկողներուն:

Երկրորդ պատճառ կամ խնդիր նուիրակութեան՝ տարօրինակ կամ նորալուր բան մը կ'աւանդէ Ոթոն. յիշեալ եպիսկոպոսն՝ որ նուիրակաց գլուխ կը յայտնուի, պատմեց, որ իրենց Հայոց սահմանակից հեթանոս ազգ մը կար, որոց զաւակներն հոտած և գարշելի կը ծնանէին, և ինչուան որ Հայոց մկրտել չապին՝ չէին ազատիր այդ պատուհասէն. բայց երբ մեծնային՝ իրենց ծնողաց ծուռ աղանդով կ'սպրէին: Հիմայ Հայք խիղճ ընելով թէ արգեօք օրինաւոր է մկրտել զանոնք՝ որ հաւանօրէն յետոյ հեթանոսաբար պիտի ապրին, և չկարենալով ինքնին որոշել այս յիրաւի ծանր խնդիրը՝ Հռովմայ աթոռոյն վճռին կը սպասէին: Արդարեւ ոչ միայն եկեղեցական՝ այլ և պատմական հետաքննութեան արժանի բան մ'է գիտնալն թէ ինչ ժողովուրդ էր այդ սահմանակիցն Հայոց, արգեօք Տաւրոսի խորշերուն մէջ մնացած հեթանոս յունախառն ցեղ մը, թէ՛ (որ աւելի հաւանական կ'երևի) Թուրքաց ցեղ մը, ինչպէս կըրնային ըլլալ Իկոնիոնի Սուլտանին հպատակներէն ոմանք, որոց վախէն Հայք չէին

համարձակեր մերժել անոնց խնդիրը, և գարշահոտ ծնունդները միրտելով անուշահոտ կ'ընէին: Ենորհալին իր Լնդհանրականին մէջ կը խօսի այս Թուրքաց երախայից միրտութեան վրայօք, ինչպէս պիտի յիշենք իր տեղը: Պատմիչն ասկէ աւելի բան չըտեր. և ոչ ալ քահանայապետին վճիռը այս բանիս վրայօք. որ հիմայ ալ կըրնայ աստուածաբանական խնդիր կամ դէպք (CASUS) մ'ըլլալ:

Աւելի փափագէինք որ առջի խնդրոյն վրայօք եղած և որոշուածն յիշած ըլլար Ութն. որ Թուի Թէ ինչուան վերջը ներկայ չգտուելով նուիրակաց հօն եղած ատեն, գործոյն վերջը չէ տեսած և լած. այլ սկիզբը կ'ըսէ, Թէ Նուիրակքն՝ Հայոց եկեղեցւոյն Ուխտին կողմանէ ամենայն հպատակութիւն մատուցին Ս. Պապին: Պատմիչին արժանաւոր հաւատարմութեանը վրայ տարակոյս չունիմ, այլ Նուիրակքն անծանօթ ըլլալով կըրնան աւելի պակաս տարակուսելի ըլլալ իրենց կողմանէ մէջ բերուածները. Հայոց հազարաւոր եպիսկոպոսները, ամենակերպ հպատակութիւնը, և եպիսկոպոսին տեսիլքը. միով բանիւ, ըզնոյնս յաղթահարելու կամ լուեցընելու համար՝ Լատինաց աւելի բան մը չնորհած կ'երեւին, որուն յայտնի նշան չի գտուիր¹: Իսկ Ս. Փահանայապետ.

1 Թէ ոչ այս դէպքն՝ նոյն ժամանակի ուրիշ դէպք մ'ալ կասկած մը կու տան Հայոց վրայ՝ հնարագիտութեան, Թէ և աւելի յօտարաց հնարեալ Թուին: Նոյն ժամանակագիրն Ութն կը պատմէ իր ուրիշ գրուածի մը մէջ (Պատմութիւն գործոց Ա. Փրեարիկոսի կայսեր), որ գրեթէ ճիշդ այս Հայոց նուիրակութեան տարիները, յորում և խաչակիր զօրք հանելու հրաւերք եղան, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ մը վերջը, մարգարեական գրուած մը հրատարակեցաւ այն ատեն տիրող Փռանկաց Լուսինի Եւթաւարին վրայօք. իբր Թէ Կիրոսի պէս պիտի տիրէ Բաբելոնի և արեւելից. իր վարդապոյն գրօշներն պիտի Թռչէին ինչուան Հերակլէս գործոց տեղերը, և

աին կողմանէ՝ Իննոքենտիոսի Բ և Գրիգորի էի գը-
րածին համեմատ կոնդակ մ'ալ տրուելն՝ վկա-
յուած է այս թուականէս երկու դար ետե Մխի-
թար կաթողիկոսի ատեն եղած Սոյ ժողովէն.
որոյ ըսածն՝ թէ բաժակի և տօնից¹ խնդրոյն վրա-
յօք սուրբ Հարց վկայութիւնները « գտցես 'ի
« թուղթն Եւգինէոսի Պապին Հռովմայ, զոր գը-
« րեալ է առ Տէր Գրիգորիս կաթողիկոս՝ եղբայր
« մեծին Ներսիսի Ալայեցւոյ », կ'իմացընէ ալ թէ
ոճով և երկար գրուած թուղթ էր, և թեքես ան-
կէ առեր էր Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոսն
իր առ Հեթում Բ գրածները: Այս թուղթէն՝ և
ընծաներէն զատ, ինչպէս էին դաւաղան և քօղ
կամ գլխի թագ առ կաթողիկոսն, անշուշտ և առ
գործակից հարազատն Ներսէս², շատ հաւանա-

պիտի բացուէր իրեն դուռն Բ... և ուրիշ խրթին և անի-
մանալի խօսքեր. զոր մեծ յարգութեամբ կ'ընդունէին
Փառակէ նաև բարեպաշտ անձինք. և ոմանք կարծէին
թէ Սիրիլական գրոց մէջ գտուած է, ոմանք ալ թէ Աս-
տուած յայտներ է Հայու մը. Cuidam Armenio divinitus
revelatum affirmaretur: Մեր մէջ Աղադրոնի, Մեթոսիոսի
և Մեծին Ներսիսի անուամբ գուշակական գրուածք կան,
աւելի աշխարհիս վերջի ժամանակին վրայօք. արդեօք ա-
ռոնց մէկն է Ոթոնի յիշած յայտնութիւնն առ Հայն,
թէ բօլորովին այլ ինչ, աւելորդ համարիմ քննել, անստոյգ
և անպիտան համարելով:

1 Արքայ ըլլալ որ զօրութեամբ այս կոնդակին Գրի-
գորիս ուղած ըլլայ տօնից աւուրց յարմարութիւն մ'ը-
նել, գոնէ Աւետեաց տօնը որոշակի և հանդիսիւ տօնել.
և անոր համար յօրինած ըլլայ խորհուրդն անճառ շարա-
կանը:

2 Լամբրոնացին Ս. Ներսիսի վարուց վիպասանութեան
մէջ կ'ըսէ,

« Մեծն ի Հռոմ լուրն հասեալ
Առ հայրապետն որ անգ նըստեալ.
Նա գաւազան և քօղ յղեալ,
Գրքով ըզսերն պահանջեալ ».

առկայն ետեի ըսածներէն կ'երեւի որ այս բանս Եւգինիոսէ
առաջ պապ մ'ըրած է. ինքն ալ անշուշտ առանց ընծայի
շէ դարձուցած կաթողիկոսին նուիրակները:

կան է որ նուիրակքն ապէկ մը քննելով Հռոմայ մեծ եկեղեցւոյն ծէսերը, զոր հօն աւելի կատարեալ և անկասկած կրրնային ցիտել՝ քան Անտիոքայ և Նդեստոյ կողմերը, հետերնին բերած ըլլան նաև ծիսական գրքեր. և անկէ պատճառած ըլլայ մեր Մաշտոցի Ձեռնագրութեանց կարգին փոփոխութիւնը և ընդարձակութիւնը. ինչպէս վերոյիշեալ Մխիթար կաթողիկոս գրելով առ Կլեմէս Զ (1343) որոշակի կ'ըսէ, թէ ասկէ 200 տարի քառաջ ընդունեցան Հայք 'ի Լատինաց Ձեռնագրութեան նոր կարգը. և ուրիշ մ'ալ աւելի որոշակի, թէ Եպիսկոպոսի և քահանայի օծումը՝ զոր Հայք չունէին՝ Յունաց պէս, ընդունեցան 'ի Լատինաց Ներսիսի Կլայեցւոյ ատեն. և հօս ալ 200 տարի առաջ ըսելով, ճիշդ մեր հիմայ տեսած նուիրակութեան ատեն կը հանդիպի. և այս կարգաց հայերէն յարգարմունքն ալ՝ մասամբ՝ մեր Շնորհալոյ գրչին։ Եթէ այնպիսի ձեռքէ մ'անցած չըլլար՝ դուցէ այնպէս ընդհանուր Հայաստանեայց ընդունելի ալ չէին ըլլար այս կարգքս, որք Լատին և Հայ եկեղեցեաց միաբանութեան գեղեցկագոյն պատուաստ կամ պտուղ մը կրրնան սեպուիլ։ Այնպիսի խոհական և աստուածարեալ հայրապետաց ջանքով՝ ծիսիւ և լեզուաւ օտար եկեղեցեաց յարմարութիւնք և միաբանութիւնք աւելի դիւրաւ կը յաջողէին քան քանի մը դար ետքը, երբ քաղաքական փոփոխմամբք ալ հեղինակութեանց զուգակշռութիւնն շատ այլայլեցաւ. Հայոց տէրութիւնն տկարացեալ, ազգն զանազան իշխանութեանց և ազգեցութեց ասկ ցրուեալ, որով կաթողիկոսական իշխանութիւնն ալ նուազեալ. իսկ Աւինիոնի Պապից հեղինակութիւնն, մանաւանդ մեր ընառնի և օտար ամբաստանողոց փչմամբ, շատ զօրացեալ. սրտից ազատ սիրոյ հազորգակցութիւնն կ'ամփոփուէր,

և տեսակ տեսակ կերպարոնքներ կ'առնուր։ Այն պիտի առնեն կշռոց յոյժ վերացեալ և թախանձեալ կողմն՝ ծանր հարկեր ալ կըրնար դնել կամ պահանջել 'ի խոնարհելոյն, ինչուան ուղիւ որ, զատ յայլոց, Հայոց եկեղեցւոյ Ձեռնադրութեան նոր կարգերն ալ նորէն թարգմանուելով՝ քըննուին. և Մխիթար կաթողիկոս թէ հին և թէ նոր քահանայական և եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց կարգերը լատիններէն թարգմանել տալով (Պեմուսգ անուամբ կոմսի մը) խաւրեց խնդրողին։ Ո՛ր և է միաբանութիւն այն ատեն սերտիւ և սրտով կ'ըջայ, երբ երկու կողմէն ալ ըստ կարելոյն հաւասարութիւն կամ չափաւորութիւն մ'ըլլայ. զի ինչուան որ երկու թաթքն ալ գծի մը վրայ չգիջանին՝ կշիռքն չիհանգչիր։ Գերակայութիւն և սատրակարգութիւն՝ անհաւասարելիք կ'երևին ախմարաց. այլ սէր և խոնարհութիւն բարձրն ու ցածը կը հաւասարեն, միաբանեն, միացնեն։

Ասկէ աւելի յայտագիր մը չունենալով մեր նուիրակաց ըսածին և լսածին, և ոչ իրենց գարձին Պամբուն, կամ մեր հայրապետաց ըրածին և գրածին, դառնանք մեծ քաղաքական տեսարանի մը, զոր և ոմանք կերպով մը կը կապեն այս նուիրակութեան հետ. և կ'ըսեն թէ ասոր մէկ վախճանն ալ էր 'ի քրիստոնէից օգնութիւն խնդրել ընդդէմ թուրքաց, որ է ըսել Խաչակիր զօրք յառուցանել, յետ տիրելոյ նոցա Սդեսիոյ քաղաքին։ Սակայն սխալ է այդ կարծիքդ. որովհետև մեր նուիրակաց ճամբայ ելնելէն շատ ժամանակ վերջը հանգիպած է Սդեսիոյ առումն. և Ութոն յայտնապէս կ'ըսէ թէ Ասորւոց Գաբալայ¹ թե-

¹ Gabulensis ըստ Ութոնի, Հալէպի կողմերը քաղաք մը, որ թուրքաբնէն ալ ճապոնէ կոչուի։

մին եպիսկոպոսն էր այս բանին խնդիր ընողն, 'ի
կողմանէ Անտիոքայ պատրիարքին ու բրընձին, և
ասոր մօրը՝ որ Սրուսաղէմի Թագաւորին գուտար
էր, և ուրիշ Էսաին իշխանաց. յայտ է ուրեմն
որ ինքն ներկայ 1148 տարւոյն մէջ Ճամբայ ելեր
է, մինչքեւ Հայք 'ի գարնան նախընթաց տար-
ւոյն, որուն վերջը հանդիպեցաւ Սղեսիոյ ար-
կածն, զոր իրենք ալ հօս Պապին քով լուծ ախ-
տի ըլլան. Թերևս այն ատեն իրենք ալ աւելցու-
ցած ըլլան իրենց կողմերուն տագնապեալ վիճակը
յայտնելու: Արդ որովհետեւ այն գիպուածն ա-
ւելի մեծ գիպուածի մը պատճառ եղաւ, որ զա-
րեմուտք նորէն գրգեց յարեւել գիմելու, միան-
գամայն և մեր պատմութեան նոր յիշեալ գլխա-
ւոր տնձանց, մանաւանդ Բեռնարդոսի և Շնոր-
հաւոյ, մեկմեկ կերպ գործելու և գրելու տոխթ
եղաւ, արժան է որ զանոնք յիշենք:

ԺԵ .

Վրեժխնդրութիւն Ճոսիկնի և Պաշտիկնի . —
Մահ սորա և Գերեզմանական ողբ Բարսէղի
վարդապետի . — Եղեսիոյ առումն 'ի Թորքաց .
— Բ . Խաչակիրք քարոզութեամբ Ս . Բեռ-
նարդոսի . — Ողբք Շնորհալոյ յԵղեսիա :

Միջագետաց և հիւսիսային Ասորւոց՝ Թէ ոչ
ամենէն մեծ և հզօր, գոնէ ամենէն ազնիւ քա-
ղաքն կրնայ ըսուիլ Եդեսիա . այսպէս կոչուած
Անտիոքոս Սելևկոսի՝ իր նորոգ շինողին ատեն,
անուամբ անոր կնկանը, յետոյ Ուռհա անուա-
նեալ՝ իր յատուկ իշխողի մ'անուամբ, զոր՝ ոմանք
Հայ ոմանք Ասորի համարին: Այլ իր մեծագոյն
շէնքն և շնորհքն առաւ Քրիստոսի անօրէնութեց
ատեն հօն Թագաւորող Աբգարէն, զոր նոյնպէս
Հայք և Ասորիք իրենց սեփականեն. և պատճա-
ռաւ գերահռչակ Դաստառակին Քրիստոսի՝ սըր-
բազան քաղաք և ուխտատեղի մ'եղաւ քրիստո-
նէից . և համարուէր 'ի տեղացեաց՝ Թէ քաղաքն
անառիկ պիտի ըլլայ 'ի Թշնամեաց, ըստ գրա-
ւոր խոստման Քրիստոսի առ Աբգար . սակայն ոչ
Թէ միայն այն գիրն երկբայական է, այլ և անոր
հին օրինակաց մէջ այգպիսի խոստումն չկայ: Յու-
նաց և Պարսից պատերազմաց ատեն 'ի Չ դարու,
և յետոյ Արաբացւոց բռնակալութեան ատեն՝
չատ գիպուածներէ անցաւ Եդեսիա, զոր եր-

բեմն սաստիկ գետնաժաժք ալ աւրըշարկեցին. Ժ
գարու մէջ կայտերք յարմար առիթ մը գաննելով
Իսաստառակը իրենց մայրութեան դպրոցը, ուս-
կից 'ի ԺԳ գարու փոխադրեցաւ և պահի հիմայ
'ի Ճենովա քաղաքի Խաչիոյ¹: Եգեսիա այսպէս
իր ցանկալի գանձը կորուսած՝ բոլորովին երեսէ
չընկաւ, այլ գեռ այն կողմերուն գլխաւոր քա-
ղաքաց մէկն ճանաչուէր Արարացուց և Թուրքաց
իշխանութեան ատեն. մինչև որ Ա Խաչակիրք ԺԱ
գարուն վերջը դիմելով յԵրուսաղէմ, նախ քան
զայլա՝ տիրեցին այս քաղաքին, որ Հայ քաղաքա-
պետի մը (Թորոսի) պահպանութեամբ ազատ
մնացեր էր. Թուրքաց տէրութենէն: Երբ Խա-
չակիրք մօտեցան, անոնց մեծ առաջնորդին Կո-
փրեատոսի եղբայրն՝ Պալաինն՝ առաջ անցնելով
այս կողմերս եկաւ. Եգեսացիք հրաւիրեցին զին-
քը, և Թորոս ոչ միայն սիրով ընդունեցաւ՝ այլ
և իրեն որդեգրեց զՊալաին և ժառանգ անուա-
նեց. սակայն Թուի Թէ ժառանգութեան փա-
փազն չարաչար փութալով Թորոսի սպանման
պատճառ եղաւ, և Եգեսիա այնուհետև մնաց
Փռանկաց ձեռք. որք երբ Անտիոքայ և Երուսա-
ղէմի ալ տիրեցին, զԵգեսիա առանձնակ իշխանու-
թիւն մը կարգեցին կոմսութեւ պատուանուամբ:
Երբ Պալաին Երուսաղէմի Թագաւոր եղաւ՝ զԵ-
գեսիա Թողուց իր համանուն խնամոյն (Baudouin
de Bourg). ուսկից ժառանգեց մաս մ'իր որդին,

1 Ի Ս. Բարդուղիմէոս եկեղեցին, զոր կանգնեցին եր-
կու Հայ կրօնաւորք՝ Սեաւ Լեւներէն փախած յամին
1307, Եգիպտացուց արշաւանաց ատեն. որոց ուրիշ ըն-
կերներ ալ գալով հաստատեցին հօն վանք մը և կրօնք մը
Հայոց անուամբ, որով ձեռք ալ մինչև յամին 1650, Խա-
չիոյ շատ քաղաքաց մէջ ալ նոյն Հայոց անուամբ տարա-
ծուելով. Թէ և յետոյ շատին միաբանքն Խաչակիրք էին:
Ճենովայի գութն յամին 1384 յանձնեց այս Հայոց զՍ.
Իսաստառակը, զոր ինքն բերեր էր 'ի Կ. Պօլսոյ:

մաս մ'ալ քաջ իշխանն Ճոսլին կամ Ժոսլեն (Joslin de Courtenay), որ խնամեցեր էր մեր Ռուբինեանց, առնելով կին զգուսար տարաբաղգին Լեոնի Ա. և վախճաներ էր յամի 1131: Իր կալուածքն Եգեսիոյ և Անտիոքայ երկու իշխանութեանց միջասահման էր, անոնց հիւսիսային ափամտեան կողմն և իր անուամբ Երկիր Ճոսլինի կ'ըսուէր. հօս էր ահա Մովսէս գղեական ալ 'ի Տլուք գաւառի, ուր մեր կաթողիկոսն և իր Շնորհալի եղբայրն կ'ընտէին: Ճոսլինի յաջորդեց իր համանուն որդին Բ. Ճոսլին, որ հօրը և մայրենի պապուն քաջութենէն մաս մը միայն ունէր, իսկ ըզգօնութենէն շատ փոքրիկ մասն. այլ առջի տարիները յաջողելով Եգեսիոյ կոմսութիւնն ալ ժառանգեց, և երբեմն Գող Վասլի տիրած երկիրները Թողուց իրեն պէս տաքգլուխ կարըծի մը, որ էր Պալտին, եղբայր Անտիոքայ Ռեմունդ բրընձին¹: Այս երեքն ալ քիչ շատ իրարու նման, զեղծ մեղծ բարքով, երբեմն բարեկամ և երբեմն թըշնամի իրարու, Փռանկաց համբաւն և ոյժը նուաժացուցին Յունաց կայսերաց և Թուրքաց սուլտանաց և ամիրայից առջև, որք քիչ քիչ ասոնց սահմանները կոխեցին և կտրեցին. մինչև հարկ եղաւ որ Ռեմունդ Բրինձն երթայ 'ի Կ. Պօլիս և Մանուէլ կայսեր հպատակութիւն երդնու: Ասոր համար կ'ըսէ մեր ժամանակակից Պատմիչն (Գրիգոր Երեց), թէ « էր 'ի տիս մանկութե, այր հջօր « և ուժեղ, այլ ոչ խելայիմաստ ». և յետոյ թէ ասոր և թէ իր ընկերաց յարմար՝ կոչէ « անգլուխ « եղբայր Պաղտոյնին. որք ըստ ամբարտաւանութեան իւրեանց՝ անձնահաճութեամբ կամեցան « պատերազմել ընդ թշնամւոյն, և ոչ հաւանե-

¹ Փռանկաց Prince բառն այսպէս սեփականներ են մեր այս ժամանակի պատմիչք՝ Անտիոքայ իշխանաց:

« ցան միաբանել ընդ զօրս քրիստոնէից . որ ոչ
» միայն ինքեանք կորեան և բարձան 'ի միջոյ՝ այն
« պիտի գլխաւորք , (այլ և) բազումք 'ի քրիստո .
« նէից » :

Արդ այսպիսի անգլուխ գլխաւորաց Փռանկ
իշխանաց աւան՝ հեռուէն զերենք շրջապատող
Թուրք իշխանք կըրնային յուսաւ իրենց 50 տա-
րուընէ վեր կորուսած երկիրները գրաւելու . բա-
ւական ճանցներ էին Փռանկաց ոյժը և պատե-
րազմելու կերպերը , և հիմակուան վիճակնին այս
անտուկի երիտասարդաց ձեռքը : Ամենէն արթուն
և ազահ գիտող , միանգամայն և ամենէն մերձա-
ւոր և զօրաւոր այլազգի իշխանն էր Էմատէտտին
Ջանկի ամիրայն , Հալէպու տիրոջ որդին , որ առ-
ջի Խաչակրաց հետ կռուող Թուրք զօրավարաց
բանակը վաքժած՝ իր հօրը յաջորդէն ետև ,
Խալիֆայից ալ ծառայութիւն ընելով անոնցմէ
նոր պատիւներ և երկիրներ ընդունելու էր և ա-
ւելի ընդարձակեց իր զէնքերովը , Պասրայէն ին-
չուան 'ի Հալէպ , տիրելով նաև Մօսլայ իշխանու-
թեան , Հալէպէն ալ անդին Համայ և Յմեսիոյ և
շրջակայից . ըսել է գրեթէ բոլոր Միջագետաց և
Ասորւոց , և անմիջապէս Հաթինացւոց սահման-
ներուն վրայ , որոնցմէ ալ մաս մը գրաւեց : Այլ
մեծագոյն պատաստի մը կը սպասէր , երկար ա-
տենէ աչքը դրած Եգեսիոյ վրայ : Հիմայ իմանա-
լով որ անգլուխն Ճոսլին հեռացեր է անկից , բա-
ւական պահապան չթողլով , ու Եփրատ գետէն
անդին գացեր է իր զօրսանաց տեղուանքը , (հետն
ալ տանելով մէկ Եգեսացի աղնուական Հայու
մը յափշտակած աղջիկ) , սկսաւ Ջանկի իր բա-
նակը քաղընել . բայց աղէկ մը խաբելու համար
զՃոսլին՝ հեռու ճամբայ մը բռնեց , որպէս թէ
Ամգայ կողմերը երթալ կ'ուզէ . և յանկարծ ե-
րեսը դարձնելով շուտ շուտ քշեց փութացուց

զօրքերը, հասաւ պաշարեց զՍգեսիս: Ճնային ուշ արթնցաւ. կրրցաւ հնազք գտնել իր քաղաքը մօտնելու, բայց չկարցաւ օգնութիւն բերելու, ոչ 'ի Թագաւորէն Նրուսաղեմի և ոչ յԱնտիոքացւոյն. ամսոյ մը չափ քաղաքացիք ամենայն ճշգամբ և չարակրութեամբ դիմացան, անգագար նեաով և քարով զարնելով զայլազգիս իրենց պարըսպաց վրայէն. այլ Զանկի ալ անգագար այն պարըսպաց հիմերը քանդել կու տար. և երբ փլըննելու մօտ էր՝ իմացուց քրիստոնէից վտանգը, որ անձնատուր ըլլան. և երբ չեղան՝ զօրացը խոռտացաւ քաղաքը աւարառութեան մատնել: Այս յուսով ոմանք փլուցին պարըսպին մասը, ոմանք գործիքներով ալ վրան ելան. ոմանք ալ կ'ըսեն, Թէ Ճոսլինի յափշտակեալ աղջկան հայրն՝ իր աշտարակը Թողլով՝ ճամբայ բացաւ: Դեկտեմբեր ամսոյ 23^ն էր, շաբաթ օր մը (1144) մուլթն 'ի լոյս, խուռն ներս դիմեցին այլազգիք անգագար և անխնայ սուր ու նիզակ շարժելով. « ոչ խնայելով « 'ի պատուական Ծերսն, և ոչ ողորմելով գաւռն. « նման տղայոցն. որ և յահէ սրոյն զարհուրեալ « քաղաքացեացն, փախստեամբ դիմեալ յապա. « ւէն իւրեանց, զոր Ալայ Մանիակայ ասէին, ոչ « եղբայր. զեղբայր հոգայր, և ոչ հայր զորդին, ոչ « մայր 'ի գուտար գթայր, և ոչ մերձաւոր բա. « րեկամ առ սիրելի իւր նայելով. յաղագս գառն « և Ծանր լուսոյն այնորիկ՝ ոչ ժամանեալ փախու. « ցելոցն այնոցիկ մօտնել յամուրն իւրեանց, « խեղդամահ եղեալ 'ի գուռն ամրոցին, և մե. « ռան ոգիք իբրեւ 2000. ուր և Պապիոսն Յռան. « կաց հեղձաւ յամբոխամիջին »: Այս պապիոս ըսածն մեր Գրիգոր պատմըչին՝ էր Ուգոն արքեպիսկոպոսն Լատինաց, որ Հայոց, Յունաց և Ասորւոց արքեպիսկոպոսաց հետ ժողովրդեան յօր գոր կու տար և կ'առաջնորդէր այլազգեաց դէմ

գնելու. Թէկաւներն կըրցան աղատիլ, ինքն հօն խաչով և զենքով ոտնակոխ եղաւ¹: Այս միջոցիս ոմանք յաջողեցան քաղքին դուռ մը բանալ և փախչիլ. որոցմէ եղաւ Ճոսլին ալ՝ վաճառականի զգեստ հագած: Ջանկի իբրև բաւական սեպելով եղած կոտորածը՝ հրաման կարգաց որ դադրին զօրքն. այլ երբ քրիստոնեայք ալ դադրեցան իրենց խուճապէն՝ Փռանկները բռնել և սպաննել տուաւ, կնիկնին և զաւկընին գերի տանիլ, մէկաւնները թողուլ: Այսպէս ալ ըրաւ բերդին մէջ ամրացողներուն. որոց ջուրն հաանելով ճարերնին ալ հատաւ, և կամաւ ակամայ բացին դուռը, և հօս ալ ոմանք կեանքերնին աղատեցին. բայց զոմանս ալ անողորմ և անիրաւ այլազգիք չարաչար մահուամբ սպաննեցին, կամ նետահար ընելով, կամ մորթերնին հանելով, և անոնց արեամբ լուացուելով: Յետոյ եկեղեցեաց աշտարակներէն իրենց կուրանին քարոզը կարգալով հանգչեցան:

Սակայն մեծ գժբաղգութեամբ Եգեոիոյ վրտանգն և ցաւն ասով չլմընցաւ. այլ իր անդգաստ տէրն և անոր նմանակիցն՝ աւելի մեծ վտանգ և կորուստ հասուցին, և բոլորովին փճացուցին իրենց հարց և հին տիրողաց աշխատանքը, և մանաւանդ խեղճ բնակիչները: Վասն զի յաջորդ տարին Ջանկի դաւաճանութեամբ սպանուեր էր, և իր որդին և յաջորդն Նուրէտտին՝ ուրիշ կողմ էր. Եգեսացիք տեսնելով որ քաղքին մէջ շատ պահապան չկայ՝ իմաց տուին Ճոսլինի, որ իր մըտերօն Պալտինի քով գացեր էր, և զսա ալ յորդորելով հէտն առաւ, և քիչ մարդով եկաւ մըտաւ յԵգեոիա: Թուրքք քաղքին երկու բերդերը

¹ Ոմանք 'ի ժամանակակցաց՝ մեռնողին ազահութեան պատիժ կը սեպեն այսպիսի մահը:

քաշուեցան և սպասեցին, ինչուան որ Նուբէա-
տին հասաւ. հիմայ տառապեալ քաղաքացիք եր-
կու կողմէն սուրի մէջ մնալով յուսահատաբար
ուզեցին մահուան մէջ ճամբայ բանալ. քաղքին
գուռը բացին, և կուրորէն Նուբէատինի բանակը
ճեղքել անցնիլ կամ հօն մեռնիլ փորձեցին: Եւ
յիբաւի, ոմանք կըրցան ազատիլ, որոց հետ չա-
րեացապարտ ճոսլինն ալ. այլ շատերն՝ առջինէն
աւելի չարաչար կոտորուեցան. անոնց հետ ան-
հետացաւ Պալտին իշխանն ալ, Մարաշոյ և Քես-
նոյ տէրն. որ Թէ և ճոսլինի պէս անխոհեմ, այլ ա-
ւելի կտրիճ և սիրելի անձ էր, վեհանձնութեամբ
ու առատաձեռնութեամբ իր երիտասարդական
պակսութիւնները կը ծածկէր: Քիսնոյ Հայ աբբե-
ւայիսկոպոսն Բարսեղ՝ որ անոր խոստովանա-
հայր և խրատատուն էր և շատ ալ կը սիրէր, շատ
յորգորեր էր զնա՝ որ մտիկ չընէ ճոսլինի և չեր-
թայ այն անզգոյշ ձեռնարկութեան¹: « Բա-
« զում անգամ զեկուցաք, կ'ըսէ, ոչ գնալ զան.
« գառնալի զճանապարհն զայն. և ոչ անսաց բա-
« նից մերոց: զորոյ առեալ էր զփորձ. անլուր գը-
« տաւ յայտմ' ամենայնի. ուստի և մեք իսկ գու-
« շակէաք զկորուստ առաջի նորա՝ բազում ան.
« գամ, Թէպէտ և ցաւ էր մեզ և գժուարին էր
« զայն ասել նմա...: Եթէ փոքր մի անսացեալ էր
« նորա մեզ՝ կենդանի էր այժմ հոգւով և մար-
« մնով... »: Բարսեղ ողբալով զմահ իր սիրե-
լւոյն՝ զոր Սիրի Պաղտին կոչէ, իրեն ալ մեղի ալ
մխիթարանք կը Թողու՝ անոր հայասիրութիւնը

¹ Վարդան Պատմիչ շփոթելով զՊալտին՝ ճոսլին կոչէ.
Բարսեղի տեղ ալ Գէորգ կոչէ զողբասաց խոստովանա-
հայրն: Կըրնար Գէորգ մ'ալ ողբալ զճոսլին, բայց նոյն
Իսկ Վարդանայ Հայասիր կոչելն զպաշտեալն, և 70 օր Ե-
գեանոյ ախրելէն վերջը սպանուիլն՝ կ'իմացընէ որ Պալ-
տինի համար է լռածն:

և հայերէն խօսիլը, և գոնէ քաջութեամբ կռուիլն
 ու կռուել տալն այն վերջին օրը. յորում՝ « Մար,
 « զէր զօրսն ամենայն, յորգորէր, սրտապնդէր,
 « քաջալերէր. իբրև ըմբիշ արի և զքաջ նահա-
 « տակա շուրջանակի զօրացն անցանէր, ուժգին և
 « ահագին ձայնիւ ամրացուցանէր զօրսն ամե-
 « նայն. ձայնէր առ ամենեանեան յանուանէ զա-
 « նուն քաջութեան. Վա՛շ, ով քաջք, վա՛շ բազ-
 « գին, և աւուրս շնորհի. որ աստ նահատակի
 « փոքր մի և յազթէ: Մի զանգիտէք 'ի նոցանէ.
 « ահա օր հանգիսի, և մահ երանելի՝ վասն Քրիս-
 « տոսի 'ի վերայ քրիստոնէից մեռանել: Եւ իբրև
 « այսպէս զօրացուցանէր և հաստատէր զարտա-
 « քոյ կողմանա բանակին, գարձեալ 'ի միջոց անդ
 « զօրացն մտանէր. զլքեալսն երկիւղիւ և զեռու-
 « սափեալսն թագստեամբ՝ յառաջ քարշէր, և
 « զքաջասիրտսն գողէր. զի բաց ընկեցեալ զէնս
 « անարի արանցն, կամ որք ունէին կարկամեալ
 « ցամաքեալ ձեռո, յափշտակէր կորզէր և ա-
 « ըրեացելոցն մատուցանէր 'ի ձեռին. ոմանց տայր,
 « յոմանց աւնոյր: Եւ գարձեալ առիւծաբար
 « խրոխտանօք յայլ վայրս հասանէր, ահաւոր
 « գոյմամբ և բարձրաձիջ ազադակաւ. զգիշերն
 « ողջոյն և զափւն ամենայն ընդ զմիջոց բանակին:
 « Զի ոչ ունկն պարտապէր զայլ ուրսւք լսել ըզ-
 « ձայն քաջութեան, կամ տկն՝ տեսանել զարագ-
 « ընթաց սլացումն՝ հաւասար և նման Սիրի
 « Պաղտին. մինչև պակասեալ հատաւ 'ի ձայնէ,
 « և 'ի բնական ուժոյն զօրութենէ՜ 1, հանդերձ
 « երիվարաւն. և ժանգանալ կարմրութեամբ գո-
 « լորշեաց սրտին՝ 'ի սանձապատ զրահից բերաւ.

1 Մեր օրինակն գրած էր և 'ի բռնաֆ գործութեամբ.
 Թերեւս յետխանային կար դարձայր բառ մ'աւ. բայց փայն
 անով ալ իմաստն չի ստուգուիր. շփոթ և պակաս բան մը
 կայ, որ լաւագոյն Զեռագրի կը կաթօտի:

« նոյ նորա , որպէս ասի յոմանց » : Այս բանս
 մէջ բերինք՝ ոչ միայն իբրեւ Սգեսիոյ մեծ գի-
 ողուածին գրուագ մը , այլ և այն ժամանակին
 մեր մատենագրութեան ճաշակ մը . որովհետեւ
 Դամբանական գրուածի և ողբոյ՝ մեր ձեռքը հա-
 սած մէկ հատիկ մնացեալ աղջային ճառն է այս
 Բարսեղ վարդապետիս գրածն 'ի սիրելին իւր Սի-
 րի Պաղտին . « Սիրէսք զնա , կ'ըսէ , հոգեւորական
 « սիրով , որպէս օրէն է ծառայից Աստուծոյ , ըստ
 « որում և նա զմեզ . և զկնի մահաւան նորա հարկ
 « էր մեզ փոխանակ անչափ սիրոյ նորա՝ հասու
 « ցանել սէր կորուսելոյն 'ի կենաց աստի » : Սի-
 րոյն հաւասար է ցաւն ալ՝ այնպէս անյայտ մեռ-
 նելուն և կորսուելուն վայ , որով անյիշատակ
 մնաց ուրիշներէ , յետ այնպիսի անհանգարաւ և
 ռանգուն երիտասարդութեան մը . « Ի կենդանու
 « թեան իւրում ոչ հանգեաւ , ոչ վայելեաց 'ի
 « սմա . այլ 'ի տղայական տիոց ոկսեալ՝ 'ի տագ-
 « նապի , 'ի ցնորս և 'ի տառապանս անցոյց զժա-
 « մանակն մանկութեան իւրոյ . 'ի դիւաց , 'ի թըշ-
 « նամեաց և 'ի խառերախ մարմնական տերանց և
 « 'ի դաւաճանօղ ընկերակից իշխանաց . և այժմ
 « 'ի կատարածի կենաց իւրոց՝ կորեաւ անյիշա-
 « տակ . ջնջեցաւ բարձաւ անուն նորա և սէր՝ յա-
 « մենայն աշխարհէ և 'ի սրտէ , ընտանեաց և օտա-
 « րաց : Ջայս ամենայն դառն և անհնարին կո-
 « բուստ՝ յորժամ տեսանեմ հասեալ 'ի վերայ
 « նորա , հեղձամզձուկ եղեալ ցնդիմ յարտասուս ,
 « և ոչ գիտեմ զինչ արարից , և կամ որպէս օգ-
 « նեցից ձեռն կարկառելով . ցաւակից մեզ յայ-
 « սոսիկ յԱստուած ապաւինեալ վտաւհացայ , որ
 « միայն է անոխակալ և մարդասէր . . . : Եւ դրե-
 « ցաք զայս գիր խոստովանութեան և աղերսի՝ 'ի
 « զիմաց նորա և մեր . և ոչ գաղարեմք յարա-
 « ժամ գօշնլ այսու յամենայն տեղիս՝ առաջի ո-

« զորմած հզորին, որ բարկացաւ նմա և մեզ,
« հաշտեսցի ողորմութեամբն իւրով, և յայտ-
« նեսցէ զնա մեռեալ կամ կենդանի »:

Այս մեկ տնձիս կորուստն և սուգն առհաւատ-
չեայ ըլլայ այն մեծ սգոյ և ցաւոց՝ զոր զգացին
քրիստոնեայք, և մանաւանդ արեմտեայք՝ կո-
րըստեամբ Սգեսիոյ, որ իրենց արեւելեան տե-
րութեանց արեւելագոյն և հեռագոյն պատուարն
էր. և որոյ կորուսան՝ զնոյն կը սպառնար արեմը-
տագոյն կալուածոց ալ: Ահա այս պատճառաւ էր
որ Քաթալաւոց եպիսկոպոսն, որոյ ձայնակից և
այլք, գուցէ և Հայք, տգերս մատուցին առ Ս.
Պապն Սեգենիոս, թէ եղած և թէ ըլլալիք խեղ-
ճութիւնները յիշեցնելով. և մեծ ազդեցութիւն
ըրին լսողաց, և նոյն իսկ Պապին. որ առանց ու-
շանալու իմացուց արեմտեան թագաւորաց և իշ-
խողաց՝ արեւելից վտանգը. և յետ առաջնոյն՝ եր-
կրորդ անգամ թաշակիր զօրք հանել յորգորեց,
յազատութիւն վտանգեալ և վտանգելի քրիստո-
նէից և Սուրբ տեղեաց: Հիմայ Ս. Թաշակրաց ա-
տենի քարոզ՝ Պետրոս ճգնաւորէն աւելի զգօն և
խօսուն քարոզ մը կար, աննման քարոզէջ ժա-
մանակին, Ս. Բեռնարդոս: Երբեմն աշակերտ
Պապն՝ գարձաւ իր Վարդապետին, յանձնեց այս
խաշակրութիւնը քարոզել: Բեռնարդոս իբրեւ
հրաման քահանայապետի և գործ Աստուծոյ՝
այնպիսի եւանդեամբ և հոգւով քարոզել սկսաւ՝
զատկի օրերը յամի 1146, որ լսողաց և ուղողաց
չբաւելով պատրաստուած խաչինչաններն, ստի-
պուեցաւ իր զգեստներէն կարրտել խաչաձեւ և
բաժնել. ամեն քաղքէ և գեղէ Բեռնարդոսի ձայնը
լսողք՝ զէնքի և ճգմբու կը պատրաստուէին. Լու-
գովիկ է Փռանկաց թագաւորն՝ արգէն իր հան-
գուցեալ եղբօր ուխտը կատարելու համար՝ կ'ու-
ղէր Երուսաղէմ երթալ, ուստի և յօժարութիւն

ընդունեցաւ խաշակութիւնը: Բեռնարգոս ան-
ցաւ 'ի Գերմանիա քարոզելու. անոր Կայսրն
Գոնրադոս Գ, որ մեզի ծանօթացեալ Ոթոն ժա-
մանակազիր արքեպիսկոպոսին խորթ եղբայրն
էր, քիչ մը ուշ հաւանեցաւ, այլ աւելի շուտ
շարժեցաւ Ճամբայ ելնելու, իր Ոթոն եղբայրն
ալ հետն առած, 'ի գարնան 1147 տարւոյ, 70,000
սպառազէն հեծելըք, բաց 'ի Թեթեաղէն հեծեալ
ներէ և անթիւ հեռեակներէ. և որովհետեւ Գոն-
րադ' Յունաց Մանուէլ կայսեր փեսայակից էր,
երկու քերց արք ըլլալով, կը յուսար որ գիւրու-
թիւն և օգնութիւն գանձ Ճամբուն, որոյ հա-
մար գրեց և խոստումն ալ առաւ: Բայց Յոյնք
իրենցինէն զատ ուրիշ կայսեր կամ ինքնակալի
անուն չէին ուզեր լսել, և ոչ ինքն Մանուէլ, որ
և կասկածանօք ամրացուց զի. Պօլիս, և գունդ
մը զօրաց խաւրեց իրրէ յօգնութիւն իր եղբայ-
րակցին, այլ աւելի լքտեսելու և շփոթելու հա-
մար: Այս բանիս շատ առիթ առին Գերմանացի
անդուստ զօրականք ալ, և անհամբեր Յոյնք մա-
նաւանդ երբ բանակն յԱդրիանուպօլիս հասաւ,
և հարկ եղաւ քանի մ'անգամ զէնքով զարնուիլ
իրարու. անկէց աւելի՝ մեծ փոթորիկ և գետոց
ողողմանէ մնասեցաւ Գերմանացոց բանակն, և
երբ Վոտիորէն անցան յԱսիա՝ 90000 մարդ մնա-
ցեր էր: Լուգովիկոս Փռանկաց Թագաւորն կ'ու-
զէր հետն առնուլ զՍ. Բեռնարգոս, բայց ստ
հրաժարեցաւ. նոյնպէս գրեւ էր Գոնրադի՝ որ
սպասէ իրեն 'ի Կ. Պօլիս, բայց նա մօտիկ չընելով
առաջ անցեր էր, և Յունաց խարդախութեամբ
թուրքաց ասպատակներէն նեղուած՝ շատ մարդ
կորուսնելով քաշուած էր 'ի Նիկիա, երբ Լուգովի-
կոս ալ քիչ շատ խաբուելով 'ի Յունաց՝ հօն հասաւ.
ուսկէց գարձեալ իրեն նուազած բանակովք բաժ-
նուեցաւ և անցաւ գնաց մինչև 'ի Պադիստին, նոյն

պէս և Լուսովիկոս՝ շատ նեղութիւն կորուստ կրելով՝ ի Յունաց և ի Թուրքաց որք յառաջ քան մեծ պատերազմ մը սկսել տալու՝ այն երկու գեղեցիկ Գերմանացի և Գաղղիոցի բանակաց յոժը կոտորեր էին. զոր ալ աւելի ջլատեցին Դամասկոսի քով։ Հարկ եղաւ որ երկու առաջնորդ թագաւորք ալ (1149 տարւոյն սկիզբը) կորակորեա դառնան, այնքան կարիճ երիտասարդաց սակաւաւոր թուով մը. Ֆնացեալ բաղմութիւնը Փ. Ասիոյ և Ասորւոց հողուն տակ թողլով. որոց վրայ մեծ սուգ մեծ ցաւ ըրաւ Նւրոպա. և շատերն թողլով Խաչակրաց ըրած անդգուշութիւնները և Յունաց մատնութիւնները՝ սկսան մեղադրել և բամբասել զԱ. Բեռնարդոս, իբրեւ պատճառ ամեն վնասուն։ Լսեց սրտահար Սուրբն, ինչուան որ բամբասողք ալ լռեցին. ապա գրով ցրցուց՝ որ իրենց անդգուշութիւններն և անպատշաճ գործն ու անմիաբանութիւնն էին առիթք չարեաց. իսկ ինքն ոչ միայն թէ Պապի մը հրամանաւ յորդորեր էր զիրենք ի խաչակրութիւն, այլ և Աստուծոյ հաճոյ գործք կը տեսէր զայն. Այլ գուք կ'ուզէք և կը հարցընէք, կ'ըսէր, թէ ինչ նշանով կը ցուցնեն Աստուծոյ կապքն ըլլալը. այս բանիս վրայ թողէք և զիս մի ամբըցընէք։ Այս խօսքով կ'ուզէր յիշեցընել այն հրաշքները՝ զոր իր քարոզութեան ատեն Աստուած իր ձեռքով ցուցած էր։ Ահա այսպէս փերպով մը՝ արևելքէն աւելի՝ արևմտից վնաս բերաւ Նգեսիոյ կորուստն։ Իսկ մինք յետ այսքան երկար զարտուղութեան՝ գառնանք տեսնել մեր Բեռնարդոսին արևելեան ամոլն՝ այս առթիւս մէջ։

Շնորհալին՝ Բեռնարդոսի նման ձայն չվերուց. չէր ալ կրնար վերցընել իր փոքրիկ բերդէն, որ այնքան մօտ էր այլազգեաց բանակաց և անոնց նոր կոխած երկիրներուն. սուսկից թէ ոչ տպանե-

լոյ՝ գոնէ փախստէից հեծութիւնը կը լսէր և կ'ազորմէր. և եթէ վերոյիշեալ Բարսղի նման չկար, ցաւ ապրեցընել սիրելի մը, լացաւ սիրելեաց վըրայ, և ողբաց այրիացեալ և ամայացեալ քաղաքը: Իր երգած Սգեսիոյ Ողբն՝ իր գործոց մէջ շատ նշանաւոր տեղ մը բռնած է, և քան զամեն քերգութեան աշխուժիւ և ճարտարութեամբ գրութեամբ, և ինչպէս իր պատմիչն կ'ըսէ՝ «զամենայն («ընթերցողս չարժէ»): Այս գասընտիր գրութեան պատճառ կամ փափագող եղաւ իր մէկ մանկահասակ եղբորորդին, Ապիրատ, որդին Զօրաժարի, որ յետ ժամանակաց կաթողիկոս եղաւ (Գրիգոր Ապիրատ անուամբ), և այս տանն քաղաքական և զինուորական կենաց ու փայլման սկիզբն էր. և ըստ յիշատակի բանի Շնորհալոյն՝

Մանուկ ազայ գոլով տիոց
Եւ կատարեալ յիմաստ ոգւոց.
Ներհըմաացեալ յարհեստ զինուց,
Ըստ հրահանգի Հռովմայեցւոց.
Գոլ աջողակ զինուց ձիոց,
Որպէս օրէն է վարժելոց:

Իբրեւ ազայոց և ախմարաց համար հասարակօրէն գրութեամբ մը և ոչ գիտնոց համար ոճով բան մը՝ կը սեպէ հեղինակն իր գործը. այլ յետագայք մեծ յարգիւ ընդունած են, անոր թէ վայելուչ թէ սրտառուչ զրուցութեանց և թէ ճարտար բարտունութեանց, նկարագրութեանց և գրութեանց համար: Արգարեւ այս քերգութեան մէջ նորագիւտ հնարքներ և դարձութեանց ըրած է Ներսէս, որով իսկաշնորհ կերպ մ'ունի, իր սովորական վայելաբանութենէ զատ. և նախ բուն Սգեսիոյ քաղաքին բերնով կը խօսի, անոր համար Բան Բարտնախն կը մակագրէ քերգութեամբ, և իբրեւ

ողբերգու կամ ողբակից մուսայից կոչումն ընե-
լով՝ կը հրաւիրէ 'ի ցաւակցութիւն անոր ընկեր-
ները. նախ զՆրուսազէմ քաղաք,

« Զի քո հրմուտ գործով սրդի՝
Ըստ ողբալոյն մարգարէի.
Քանզի յանցեալ ժամանակի
Արբեր և գու գառն ըմպելի » :

սողերով.

« Եւ գու Հռոմ, մայր քաղաքաց,
Փերապայծառ և պատուելի,
Մեծին աթոռը Պետրոսի՝
Առաքելոց գլխաւորի.
Եկեղեցիդ անշարժելի՝
Ի կեփայեան շինեալ վիմի,
Իրանց գգոխոց անյաղթելի,
Եւ կնիք երկնիցն բացողի » :

Ներորդ կը հրաւիրէ զԿոստանդինուպօլիս

« Քաղաք յոյժ պանծալի...
Շինեալ 'ի սկիզբն Ասիայի...
Քահոյք հըղօր մեծ արքայի » .

այլ կը գանդատի որ այս արքայն՝ որուն իշխանու-
թեան տակն էր երբեմն, անխնամ թողուց զնրքը .

« Բայց այժմ թողեր զեա առնայի
Իբրեւ ըզբու յաւերակի » :

Ապա կարգը կու գայ Աղեքսանդրիոյ մայրաքա-
ղաքի Նգիպտոսի, որ մէկալներու նման աւետա-
րանչի մ'աթուռ էր, բայց հիմայ անբրիստոնէից
իշխանութեան տակ՝ իրեն պէս խեղճացեր էր .

« Զի հաւատար հանգունակից
Յանօրինաց եղաք գերի » .

և կը յորդորէ որ դոնէ ազօթքով Աստուծոյ ո-
գորմութիւնը շարժեն : Յետոյ արդար գանդա-
սով և իրաւամբք կը դառնայ առ զբացին և խնա-
մին իւր Անտիոք .

« Բանիւ գառմամբ ընդ քեզ կազիմ,
Ո՛վ Անտիոք, քոյր սիրելի, ...
Իմ մերձաւոր և անձկալի
Յուրախութեան ժամանակի .
Ընդէր չհասեր վաղվաղակի
Ինձ 'ի թիկունս օգնականի .
Այլ թոյլ ետուր վասըն խէթի՝
Մասնիւ 'ի ձեռս անօրինի » .

այսպէս կշտամբելով Ռեմընդի և Ճոսլընի ատե-
լութիւնը և անմիաբանութիւնը : — Այս արեւմե-
տեան քաղաքաց, կամ ինչպէս ինքն կ'ըսէ Սոո-
րին կողմի աշխարհիս, հրաւեր տալէն ետե՛ կը
դառնայ յարեւել, 'ի ընիկ աշխարհ մեր Հայոց,
որոց իշխանութեան տակ ալ երբեմն եղած էր
Սգեսիս .

« Յորում էիր ի սահմանի
Յառաջագոյն՝ որպէս ասի » .

մանաւանդ որ թէ Սգեսիա և թէ Հայք նոյն թա-
գէոս Առաքելոյ քարոզութեամբ ընդունեցան
գործատոնէութիւն և իբրև անոր յաջորդ էր
Գրիգ. Լուսաւորիչ, որ Էջմիածնի եկեղեցին հաս-
տատեց, և մեծ ազգ մը ու թագաւոր մը քրիս-
տոնեայ ընելով՝ պայծառ ցանկալի տեղ մ'ըրաւ
զՀայաստան:

« Բայց հարցանեմ, ո՞վ սիրելի,
Բանիս խնդրեմ պատասխանի.
Այժմ ո՞ւր է թագըն քո զարդի,
Եւ կամ պսակըն հրաշալի:
Ո՞ւր զարդարանքըն դշխոյի,
Հարսին որդւոյ, թագաւորի...
Է՞ր չէ փեսայն ի խորանի,
Կամ փեսաւէրքն ի տաճարի:
Ո՞ւր են մանկունքն առաքաւոր,
Ձի ոչ հընչեն զերգսըն Դաւթի.
Ձիա՞րդ լըռեալ ոչ հարկանեն
Ձփողքն հընչող Տարսոնացի:
Ո՞ւր պարարակ եղն ամուլին,
Ձիա՞րդ ի քեզ ոչ զենանին...:
Ո՞ւր է աթոռ հայրապետի,
Կամ քահանայք ի սուրբ բեմի...
Կամ ժողովոցըն գումարումն
Յաւուր տօնիցըն տէրունի:
Ո՞ւր են գահոյք թագաւորի
Վաղարշապատ քո քաղաքի.
Կամ նախարարքն ո՞ւր արքայի
Արարատեանըդ գաւառի...
Ո՞ւր զօրտկանքն յասպարիսի.
Կամ լեգէոնքն ի ճակատի:
Ահա բարձաւ այս վաղագոյն,
Յոյժ հեռացաւ որ չերևի.
Անուրջք ւերազք էին յայտնի.

Արդ ծաղկեցաւ ի զարթոնի...
Քանզի նըստիս որբ և այրի
Տըխուր գիմօք զերդ ի սըդի »:

Որչափ ալ զկծեցուցիչ և ցաւեցուցիչ էր Հայ-
տդգոյ մը այս իր հին փառաց յիշատակը, Արշա-
կունեաց Թագաւորութեան և կաթողիկոսաց՝ Վա-
ղարշապատի և Դըւնի աթոռոց, սակայն դեռ ալ
աւելի մորմոքեցուցիչ և սրտաշարժ էր նորակո-
րոյս և դեռ կիսակէս Հայոց յետին Թագաւորու-
թեան մայրաքաղաքին բազդը. զոր յետ ամենե-
ցուն յողբ հրաւիրելով յիրաւի ժամանակակիցք
առանց ողբոյ չեն կարգացեր, որպէս և միք յե-
տագայքս ոչ առանց խոր զգացման կըրնամք լսել
և կարգաւ Անոյ մասը, թէ և շատ հեղ լսած ըն-
լամք.

« Բայց և ըզքեզ՝ յայս հրաւիրեմ,
Արեւելեան քաղաքդ Անի,
Կըցարդ իմոյս լինել ձայնի
Եւ ըսփոփիչ տարակուսի:
Քանզի և դու երբեմն էիր
Վայելեալեան հարսն ի քօղի,
Մերձաւորաց յոյժ ցանկալի,
Հեռաւորաց փափաղելի...
Յորում էիր ժամանակի
Բերկրեալ ուրախ և ցընծալի...
Մանկունըք քո զուարթալի
Նըման նորոգ բուրաստանի.
Դստերըք քո պաճուճալի
Յերդ և քնար միշտ ի խաղի.
Իսկ Թագաւորըք քո պանծալի.
Նըստեալ յաթոռ Թագն ի գլխի.
Եւ զօրականքն աստի անտի
Կաշով ի սպաս իւր հրամանի:

.....

..

...

;

**Ծանիր եւ զիմս ողորմելի.
Եւ որպէս փորձ տարակուսի՝
Լեր տրտմակից ինձ յայս վայրի »....:**

**Որչափ ալ զԱնի իրեն յարմար ցաւակից եւ կա-
րեկից կը գտնէ Նգեսիա, բայց գեռ վէրքերն ա-
րիւնոտած՝ ոչ անով եւ ոչ առջիններով կը բաւա-
կանանայ, այլ իրեն սրգացող կ'ուզէ**

**« Զչորեքծագեան կողմ՝ աշխարհի
Ուր են հանուր մարդկան ազգի ».**

**Եւ անխտիր ամեն հապակ եւ ամեն վիճակ, իշխանք
եւ տնանկք, քահանայք եւ աշխարհականք, ծերք եւ
աղայք, կտրիճք եւ կուսանք.**

**« Լացէք լացէք բարձր ի ձայնէ
Զիս ողբացէք կողկողալի,**

**Եդեսիէ քաղաք Ուռհայ
Որդեկորոյս, որք և այրի:**

Եւ աւջըսպասելով ուրիշներու՝ կը սկսի ինք զինքն
ողջաւ այն այրի և որդեկորոյս կնկան պէս: Յետոյ
կը սկսի պատմել իր անցեալ վայելչութիւնը, իր
գեղեցիկ դիրքը Եփրատայ և Տիգրիսի միջագետաց
մէջ, իր պարարտ երկիրը, բազմամարդութիւնը,
վայելուչ շինուածքը, և իրեն կենդանութիւն, տուող
գետակը (Սկիրտոս ըստ նախնեաց, հիմայ Դայ-
զան):

Գետաց նրման վըտակ հոսէր,
Ըզրուրաստանս արբուցանէր:
Ծովն ի միջի իմ ծածանէր,
Քաղցրիկ օգովն ծիծաղէր.
Զաղտեղութիւն աղզմի մաքրէր,
Եւ զհրապարակսն զարգարէր...
Սաղարթաբեր ծառովք ծաղկէր,
Առատագոյն պաղուեալէր.
Տերեւախիտ հեղիկ շարժէր,
Հոտ անմահից յիւրմէ բուրէր.
Նարդոս քրքում ինձ ընծիւղէր,
Վարդ մանիշակ վերաբերէր.
Առաւօտուն ցօղն իջանէր,
Ոսկէնրման ճաճանչ փայլէր.
Անհամեմատ յերկրի նա էր,
Պողովք ամեն զոր ընծայէր.
Զոր եւ ասել ոչ դք կարէր
Մի առ միոյ՝ թէ և կամէր »...:
Բայց թէ զգիրս իմ յանկաւոր
Ոք պատմեսցէ պատշաճաւոր,
Կարծեմ թէ չէ նրմանաւոր
Այս քաղաքաց որ երկրաւոր:

Այս ըսելով կը սկսի նկարագրել իր վայելչա-
փառ կեցողածքը՝ 70 գեղաւանայ մէջ՝ իբրեւ ա-
քաղաղ մը հաւերու մէջ,

« Կամ Թագուհի յոյժ գեղաւոր
Ոսկէտըտուն և Ճամկաւոր » .

Կը յիշեցնէ իր աշտարակները

« ... Բարձր և ահաւոր...
Որպէս գլուխըն գիսաւոր...
Մահարձանօք պըսակաւոր » .

Իր վաճառները, վաճառափողոցքը, և իր աննկա-
րագրելի պայծառ եկեղեցիները, և քնացեալ շէն-
քերը: — Ասկէ ետեւ կը սկսի պատմել իր, վերջին
գոթաղգուծիւնը, որոյ պատճառ կ'ըսէ իր՝ կամ
իր պահապանաց՝ անհոգուծիւնը, որով 40 տա-
րուընէ վեր քիչ քիչ կը տկարանար, և Հագա-
րացիք զօրանալով մօտենային և չորս կողմը կ'աւ-
րէին. մինչեւ իմանալով որ մէջը բաւական զօրք
չկար՝ յանկարծ պաշարեցին բաղմուծեամբ՝ զա-
նազան ցեղք այլաղգեաց, ամեն տեսակ զէնքերով
և մեքենաներով: Հօս աշխոյժ եռանդեամբ կը նը-
կարագրէ երկու կողմին յամառ պաշարումը և
պաշտպանումը, քաղաքացեաց զիրար քաջաւե-
րելը (ուր քիչ մը կ'երկրննայ խօսքն), և կէս յու-
սով օգնուծեան՝ կէս յուստհատ վերջին ճիգը.
որոյ ձեռնառու չգտուեցաւ գրրսէն. և քնաց Եգեսիա
իր սեւ բաղդին: Կը ստիպուի այնուհետեւ իր տագ-
նապն ու աղէտը յայտնել, այլ բերանն առաջ չեր-
թար:

... Աստանօր սիրտ իմ ճըմլի
Ի երիկամուռքըս գալարին.
Յուս հարկանի որովայնիս,
Միտք և հոգիս իմ այլայլին,

Մինչքեռ յեղեմ զօրն ահագին
Եւ զառաւօտն մըթագին.
Ձանլոյս ցերեկըն խաւարին՝
Որ լուսացաւ նրսեմ խորին.
Յորժամ ըզհուրըն Սողոմին
Ներքուստ 'ի վեր բորբոքեցին,
Ոչ 'ի վերուստ անձրեւածին՝
Այլ 'ի ստորինըս փորածին:

Այսինքն պարըսպաց հիմերը փորելով ահան գոր,
Ծեցին և կրակ գրին մէջը, որով և փլուցին.

Յայնժամ պարիսպ ամրականին
Վերուստ ի վայր կործանէին.

'ի վերայ այսր ամենայնի քաղաքացիք գեռ բոլո-
րովին չանձրեկեցան. յորդորուած 'ի քահանայից
և յեպիսկոպոսաց՝ ոտն առ ոտն և քայլ առ քայլ
կը կռուէին ընդ թշնամեաց.

Եւ որպէս փայտ ինչ անտառի
Յանօրինաց կոտորէին
Մինչ զի զահի հարկանէին
Եւ յետս ընդդէմ նահանջէին:

Այս ատենն էր որ Ջանկի զայրացեալ և ամբոցած՝

Գոչեաց ռամիկ զօրականին,
Ի սնւր յաւար ու ի գերութիւն,
Ասաց լինել զամենեսին:

Արեան և աւարի ձայնէն վայրենի ոյժ մ'ալ առ-
նըլով արգէն վայրենացեալ զօրքն՝

Իբրև զեռանդ պըտոյաքէին,
Նըրջան առեալ շուրջ քաղաքին,

Ձեռամբ յեռալ առգնապէին,
Մի առ միով արշաւէին,
Փողս եւ գօսերրս գոչէին,
Իբրեւ յամպոցն որոտային,
Ձայնս ահագինն հընչէին.
Մինչ զի զերկիր դըրըրդէին » :

Ոչ քաջուի
նութիւնն
ժողովուրդ
բերդն չէր
ահա հօս ա

յօդ-
ուն.
բայց
դ. և

« Մարգագէմն գազանաց
Ըջայրասուրն քամէին.
Եւ որպէս գայլք ի հօտ գառանց՝
Ի մէջ նոցունց անկանէին.
Ահասարակ կոտորէին.
Արեան վրասկըք հոսէին.
Ձերիտատարգս եւ ըզմանկունս
Անխնայապէս խողխողէին.
Յալիս ծերոց ոչ գըլթային
Եւ ոչ ի հասակն տըղային.
Ոչ ի պատիւ քահանային
Եւ ոչ յապախձան հայրապետին.
Մինչ զի յարեանցն ճապաղիս
Ծերոց ալքք հարկանէին.
Եւ քահանայքն խորհըրդին՝
Ի սուրբ արեան կենարարին
Չարիւնս իւրեանց յայն խառնէին,
Եւ ընդ նոսին թաթաւէին :
Քանզի արեան էր ծարաւի
Եւ արբեցաւ սուրըն նորին » .

Բայց ամենէն խզճալի և զարհուրեցի գիպուածն

եղաւ բերդին դրան քով, երբ դուռն փակեցաւ,
և թշնամիք հասան անոր մօտ՝ դուրս մնացողաց
վրայ:

“

Մարքն ըզտըղայսն գրկէին,
ի միասին մեռանէին:
Հարբ ընդ որդւոց տառապէին
թէ փրկութեան հասանիցեն:
Որդիքն ընդ հարցն ջանային
Ձի ի յանդորր ելանիցեն:
Այլ զի չէր ոք օգտակար
Ոչ ձեռնտու ի յայն վայրին,
Միայն յերկնս ամբառնային
Ձալքս մըտաց կողկողագին:
Եւ զի խօսել ոչ կարէին՝
Յողոց հանելըն հեղձնութիւն:
Եղբայր եղբօր ոչ օգնէին
Եւ ոչ ի քորսն գըթային,
Թէ եւ կարի յոյժ սիրէին
Ի աղէկըտուր իսկ լինէին,
Բայց փրկութեան ձեռն ոչ տային,
Ձի եւ շարժել ոչ կարէին:
Իւրաքանչիւր յիւրում տեղւոջ
Ուր պաաահեացն՝ անկանէին,
Եւ ի շքնչոյն նուաղութեանց
Հեղձամըղձուկ անդ լինէին:
Իսկ փախըստեալքն որ շտապէին

Յոհէ սըրոյն զարհուրագին,
 Եւ յանկելոց գիակուտին,
 Կէպըն ոտիւք ընթանային
 Որպէս ի գետ կամ 'ի ծովի
 Վերայ գլխոցն լեղային:
 Բայց այլազգեացն բազմութիւն
 Որ սուսերօք 'ի հետ գային՝
 Իբրեւ գազանըս վայրենիս
 Ի մէջ հօտիցն անկանէին.
 Իւրաքանչիւր ոք ըստ մըտին
 Առ յընտրութիւն պարապէին »:

Յետ կոտորածոյն կը պատմէ յափշտակութիւնները՝ յարմար հասակի անձանց, իսկ անցեալ հասակներուն՝ դարձեալ սպանութիւնը և կողոպտումը. կը յիշէ նաև չորից ազգաց եպիսկոպոսաց քաջապէս իրենց ժողովրդեան գլուխ կենալն ընդդէմ թշնամեաց և նաև կռուիլն, ու Հռոմայեցւոյն մեռնիլն, որ տարւօք ալ ծեր էր. Հայոց եպիսկոպոսն ալ կ'ըսէ շատ անգամ կենաց վտանգաւ կռուեցաւ ու յաղթեց, այլ չի սպանուեցաւ.

« ... Յոգունց ի հանգիսին
 Յաղթող գրտաւ յասպարիսին,
 Անձամբ տըւեալ զանձն իւր ի մահ
 Իբր յօրինակ հօտից նորին »:

Փափագելի է որ յայտնուէր այսպիսի քաջ և հօտասէր հովուի և հովուաց անունն:

Ողբասացն կը յիշէ ասկէ ետև բերդին անձնատուր ըլլալը և Զանկիի երգմնազանցութիւնը կամ խարգախութիւնը, և անկէ ելնողները նեաահաբ սպաննելը. քաղաքին և եկեղեցեաց սուրբ սպասուց կողոպտումը. ուր ցաւելով եկեղեցւոյն առ-

Ձի Կ
ԼԵՂ
ԾԵՂ
ՄՈՂ
ԽԻՍ
ՈԼ
ՈԼ
ԳԵՍ
ԿՐԱ
Ս
ԿԸԻ
ՊԱՅ

տանհրն ալ պէտք է վախճան, ոչ դք վստահի իր
հաւատքին վրայ, այլ ըստ այնմ և գործէ: Բայց
չտարակուսին ալ հաւատացեալք՝ Թէ Աստուած
ինչո՞ւ անհաւատից կը մատնէ զիրենք. ոչ ապա-
քէն երկրաւոր իշխանք ալ ցած մարգկանց և
գահճաց կը մատնեն յանցաւորները՝ և ոչ Թէ ի-
րենց սիրեւեացը ձեռքը: Իսկ ի՞նչ ըսէ ապա այս
բաներս չարութեամբ գործողին. — ալ լեցուած
սիրտն կը փրթի անոր վրայ, և անարգանօք և ա-
նիծիւք կը գուշակէ և կը սպառնայ իրեն ալ պա-
տուհասը. այս ձև զըուցուածքի, զոր ճարտա-
սանք նզովաբանութեան ձև կ'ըսեն, գեղեցիկ օրի-
նակ մ'ընծայելով. յորմէ մաս մը միայն յիշենք.

« Արգ քեզ ելցէ կարճի յօրեր,
Եւ Կայենին հասցէ երեր.
Ի գառնութիւն գարձցին ասարեք.
Ջրհեղեղին ելցեն գետեր.
Սեաւ ամպ մըթին կարկըտաբեր՝
Ջքեզ արասցէ անպտղաբեր.
Սոգոմացւոց հուր ծըծըմբեր
Իջէ ի գլուխդ արիւնաբեր.
Իսրայէլին Աստուած Յիսուս
Ջքեզ արասցէ անմանկաբեր.

Անշուշտ քերդողական ազատութեամբ և կեղծեօք զբուլցած է Շնորհալին այս և ասոր նման և աւելի սաստիկ տողեր. այլ իր հոգին աւելի յըստակ յայանուի յեազայ միութարութեամբ և յուսադրութեամբ Նգեսիոյ՝ առ իր կոտորեալ և կորուսեալ զաւակները. գեղեցիկ բացազանչութեամբ.

« Բայց դուք որդիք իմ սիրեցիք՝
Զէք ինձ մեռեալ, այլ կենդանիք.
Քանզի յերկրի նահապահեալք
Եւ 'ի յերկնքս պըսակիք.

Յաջա մարդկան մեռեալ կարծիք
 եւ ի յայժմոյս ողորմելիք,
 Այլ յԱստուծոյ ձեռք լինիք
 եւ կենդանի յուտով պահիք.
 Ի հրեշտակաց այժմ երանիք.
 եւ յանմարմնոց գաւառս կարգիք.
 Զմահականացու մարմին լուծիք
 եւ զհոգեղէն տուն քակեցիք,
 Այլ գեղեցիկ եւ հրաշալի
 Անձեռագործ շինուած ունիք...
 Ի ձմերայնի վաստակեցիք,
 Յանձրեւարեր սերմանեցիք,
 Զցորեանն ի հոգն թաղեցիք.
 Յորում նեխեալ անդ լուծանիք,
 Եղեմնապառ առաւելք լինիք
 եւ ձիւնաթաղ ամբողջ պահիք,
 Մինչ ի գարուն հողով ծածկիք,
 Ամեթացեալ պարարտասլիք.
 Յորժամ կենաց ցօղոյն արբիք՝
 Վաղվաղակի բուսանիցիք,
 Որոտընգոսա վերաբերիք
 Յանկարծակի վերերեւիք...:
 Որ արտասուօքքն ցանեցիք՝
 Յորժամ աստի անդր երթայիք,
 Խընգայք ջրնծայք զուարճալից
 Զորայն ի գիրկս առեալ հրճուիք...
 Որ չարչարեացն ըղձեղ՝ լացցէ,
 Դուք խնդալից սրտիւք բերկրիք...
 Դուք ի ձեռաց Տեառնն տանջեալք
 Զպարտիս մեղաց կրկին առիք...
 Զայս նեղութիւն անգր ոչ յիշէք
 Զոր՝ ի մարմնի աստ տեւեցիք.
 Ըզարչարանքս մոռասլիք
 Ի ի մահուանէ այլ չերկրնչիք:
 Մի ի յերկեր հայիք ի չար՝

Եւ զայս՝ կենաց ասէք վըճար...:
 Մի որք մեռանն աստ չարաչար՝
 Լայք եւ ողբայք անյուսաբար.
 Քանզի ունիմք տէր բարերար
 Որ բժշկէ զմեզ սիրաբար...:
 Թէ և մեռայք այժմ ի մօրմնի՝
 Կեանք առ Աստուած ծածկեալ ունիք...:

Յետ մեռելոց կենդանի մնացողաց ալ երկնաւոր
 յոյս տալէն ետե՝ հեղինակն նաեւ ժամանակեաց
 յոյս մը կու տայ, Խաչակրաց երկրորդ գալուստը,
 իբրու զի Աստուած

« Եարժէ կրկին զաղգըն Ֆրոանկ՝
 Անհուն հեծեալ եւ հետեւակ,
 Իբր ըզծովու ալեաց կուտակ
 Բորբոքելով քան խիստ ու բարկ.
 Ասիան ծովու աւզի գունակ,
 Կամ զերդ աստեղջ երկնից ի կարդ,
 Լընուս զօրէն երկրի աստակ
 Որպէս ըզձիւն ասրաքատակ.
 Հընչեն զերդ հողմն հիւսիսակ
 Զամպըն վարեն ըզհակառակ.
 Մաքրեն զաշխարհըս բովանդակ
 Յանհաւատից առնել գառարկ...:
 Քրիստոսնէից հանուրց աղջաց
 Փրկիչ լինին յանօրինաց.
 Յեկեղեցիսըն խաւարած
 Յայնժամ վառի լոյս կանթեղաց...:
 Յայնժամ որդիքդ իմ՝ հեռացած
 Որք այժմ յինէն էք բաժանած
 Գայք ՚ի վերայ բարձեալ կառաց
 Պալարակապ երիվարաց...:
 Վերհամբառնամ զաչս ի բարձանց
 Զձեզ տեսանեմ շուրջ ժողոված,

Ընդ որ խնդամ՝ եւ ցընծացած
Գիրկս արկանեմ զըւարճացած :
Եւ զտխրական զգեստ մերկացած
Կարմիր կանաչ գոյն զգեցած . . . :

Այս խօսքերէն յայտնի է որ Շնորհալին Խաչակրաց գալուն համբաւը լսեր էր, և դեռ անոնց չեկած իր Ողբը գրեր էր. որ պէտք է ըլլայ յամին 1145 կամ 1146, Բեռնարգոսի քարոզութեան սկիզբը. Թէ և յետագայ քանի մը տողով ալ կը յիշեցընէ Փռանկաց գալուն և զարեւելս ազատելուն հին աւանդութիւնը Հայոց մէջ, զոր ոմանք Մեծին Ներսիսի կամ անծանօթ Ագադրոնի մարգարէութիւն համարին. և հիմայ ատենն հասած կարծելով շուտով պիտի կատարուի կ'ըսէ այս բանս.

« Զի եկն եհաս աւուրց մերոց
Զոր ասացին ամաց Թըւոց,
Եւ ի աըւեալ նըշանս ի գրոց՝
Տեսաք մըտօք Թէ է գալոց » :

Եթէ Բ Խաչակրաց անյաջող գարձէն վերջ գրած ըլլար Շնորհալի՝ ի հարկէ խօսքը ուրիշ կերպով կը յարմարէր: Քերգուածոյս խնդրող Ապիրատի մանկական հասակն ալ կը պահանջէ կանուխ կեկ տարի մը գրութեան, և ոչ 1149 տարին՝ յորում ոմանք կարծեն Եդեսիոյ Ողբոց յօրինելը, և յորում Թերևս այսչափ աշխուժիւ չէր կըրնար երգել և ողբալ Շնորհալին. մանաւանդ որ երկրորդ անգամ Նուրէտտինի ձեռքով Եդեսիոյ առման ամենեւին յիշատակ չէայ այս ողբոց մէջ. Թող որ հետեւեալ տարիները ուրիշ ողբալու բաներ ալ պատահեցան, զոր Շնորհալւոյ անկարելի էր լռել, և մեզ հարկ է հիմայ յիշել փոքր ի շատէ:

Թուրքք տիրեն Մարաշայ, Քեսենոյ, և այլն.
— Գրիգոր իմաստասէր Մարաշացի, և գիրք
իւր վայից. — Նահատակութիւն Գոհարի-
նեանց. — Փոխադրութիւն կարողիկոսական
արտայ 'ի Համկչայ:

Յետ հարուածոց և նուաճման Սգեսիոյ՝ բնա-
կանապէս կարգն պիտի դար անոր մօտ եղած կա-
լուածոց քրիստոնէից, և Ճոսլինի. որ յետ մա-
հուան Պալտինի՝ քաշուեր էր ասոր յանձնուած
երկիրներու մէջ, և կարծէր ապահով ըլլալ, ան-
նելով որ Նուրէտաին ուրիշ կողմ զբաղեր է.
սակայն նոր և ոչ պակաս զօրաւոր Թշնամի և աշ-
խարհակալ մ'ելաւ, զինքը բոլորովին վտանգելու
և կապաւելու: Սա էր Իկոնիոյ մեծագոր սուլտանն
Մասուտ, որ 30 տարիէ վեր կը տիրէր Փ. Ասիոյ
միջին մասին, և Մանուէլ կայսեր հետ կուտեր էր
փոփոխ բաղգիւ. յետոյ զինագուլ և հաշտութիւն
ըրաւ՝ կայսեր խորամանկութեամբ՝ 'ի միաս իւա-
շակրաց, որոց շատ նեղութիւն ալ տուաւ իր
ասպատակիչ զօրօքը, և երկրին լեռնոտ և գծուար
անցքերուն մէջ՝ անոնցմէ շատ մարդ ջարգել
տուաւ. և երբ հեռացան անոնք և բոլորովին ալ
գարձան յարեմուտս՝ իրենց երկիրը, Մասուտ
ալ անկասկած թէ 'ի Յունաց և թէ 'ի Փռանկաց՝
գիմեց Սգեսիոյ կոմսութեան մնացեալ ամուր
տեղուանքը նուաճելու: Այս կողմերուս ամենէն
դժուար և երեւի քաղաքն էր Մոտաշ կամ Գեր-
մանիկէ, Ջահան և Սփրատացիք ըսուած Նահան

գին մայրաքաղաքն, զոր յետ մահուան Մեծ Վաս-
լին և Փղբրին զրկուելուն՝ գրաւեցին Փռանկք,
և հիմայ Շոսլինի կալուած էր: Սեպտեմբեր ամ-
սոյ կիսուն յամին 1449 Մասուա յանկարծահա-
պաշարեց զսա, և չուշացաւ առնորդ. վասն զի
քաղաքն բաւական պահապան չունէր, Շոսլինի
սովորական անհոգութեամբ. որ աւելի իր անձին՝
քան իրեններուն ազատութիւնը և հանգիստը կը
մտածէր: Այս ատեններս Շնորհալին իր առանձ-
նութեան մէջ Սողոմոնի Առակաց գիրքը կամ ա-
նոր մեկնութիւն մը կ'օրինակէր, և վերջերն էր՝
երբ լսեց այս նոր կորուստը, և գրածին յիշա-
տակարանին մէջ խառնեց զայն այլ.

« Ի ժամանակ յոյժ անբարի
Մինչ Գերմանիկն առեալ լինի,
Ժամանեցին աշխարհի գոյժ,
Գրիտոնէից գոլով անոյժ.
Թուական Հայոց հինգհարիւր լուծ
Նս եւ ուծսուն ւերկուք եւ ուծ ».

Յայտ է որ այս թիւերս գումարեն Շղբ, որ է 1449:
Շնորհալի այսպէս համառօտիւ նշանակէ այս
նշանաւոր քաղաքին կորուստը, որ մօտի ամեն քա-
ղաքներէ աւելի հայկական կնիք մ'առած է և
պահէ մինչև ցայժմ: Սղեոիոյ սգով լցուած ինքն
ուրիշներու թողուց ողբալ զՄարաշ: Անուանի էր
այն ատեններ հօռ՝ բնիկ Մարաշցի Գրիգոր վար-
դապետ մը Խնսպաւէր անուանեալ, և նստէր Մա-
րաշայ մօտ հռչակաւոր Յետաանդ-անապաթ ըսուած-
վանքը. թուի թէ իր հայրենեաց պատահարէն
վշտացեալ՝ ողբական գրիչ առաւ, այլ փոխանակ
զքաղաքն ողբալու՝ ինքն իր ներքին քաղաքը կ'ող-
բայ. նորաձև ողբոց և վայից գիրք մը շարագրեց
այսպիսի վերնագրաւ. « Վկայ ողբոյ մեղուցեալ ան-

« Ժին, խոստովանաբար ասացեալ առաջի Առ-
 « առածոյ. Յանգիմանուութիւն հոգւոյ և մասց և
 « մարմնոյ. 'ի զգուշութիւն բարուց և յուզողութիւն
 « տխալանաց. 'ի բղխումն արտասուաց, և 'ի խայ-
 « ասաւակութիւն մեղաց և ծուլութեան. Որ էրն
 « Հայկազնեան թուաբերութեանս ՇՂԸ » (1148):
 Սւ կը սկսի. « Վայ քեզ, անձն իմ. ընդէր ոչ
 « սկսանիս տեսանել, թէ ո՞րպէս պատրաստիս,
 « և եթէ զի՞նչ պահասութիւն է 'ի քեզ », և այլն:
 Այսպէս 250 տուն վայ քեզ անձն իմ կրկնելով մէկ
 մէկ խղճալու և զղջալու նիւթ կ'առնու, կ'ողբայ,
 կը խրատէ. երբեմն մարմնոյ երբեմն հոգւոյ կիր-
 քերը և վտանգները յիշելով, երբեմն աշխարհիս
 վտանգները, առաւապանքը, ընդունայնութիւնը,
 և շատ հեղ օրհասը, մահը և Առտուծոյ դա-
 տաստանը: Երբեմն մէկ տողով կ'աւարտէ վայը,
 երբեմն երկայն էջերով, նկարագրութեամբք և
 խորհրդածութեամբք. և ամենէն վերջը (ԾԾ
 վայն) երկար նկարագրութիւն մը կ'ընէ օրհասա-
 կանի, մահուն, թաղման, և այլն. և ասոնց միջոց
 կանգ առնելով կը կանչէ. « Սւ արդ զի՞նչ իցէ
 « մարդ: — Ոչ ինչ: — Զի՞նչ իցէ մարդ: — Որգն:
 « — Զի՞նչ իցէ մարդ: — Ստուերք: — Զի՞նչ իցէ
 « մարդ: — Քաղաղ և փռչի: — Զի՞նչ իցէ մարդ:
 « — Երազ անկայուն: — Ահա վերացաւ. ահա
 « գնաց. ահա անաես եղև. ահա խաղաղացաւ:
 « Ա՛յլ որ գագարեցին, և այլ որ գագարէն: Այն
 « մեծ և անյալութելին, այն առիւծն, այն տան-
 « ջոյն, այն բռնաւորն, այն զօրաւորն, այն բարձրն,
 « այն ամենեցուն ահարկուն, քան զոչխար հե-
 « զագոյն գաաւ: Էանց որ երևելին էր՝ իբրև զան-
 « երևելոյթ. որ ծնեալն էր՝ որպէս զոչ ծնեալ:
 « այն որ բազում կարծր էր քան զբազումս՝ այժմ՝
 « եղև իբրև զոչինչ. որ ըմբռնէրն՝ այժմ ըմբռնե-
 « ցաւ, և որ կապէրն՝ այժմ կապեցաւ: Ահա եւ

« Լանէ ուր տանողքն տանին . և յայնժամ կորի .
 « ցեն ամենայն խորհուրդք նոցա , յորժամ առ-
 « նուն զհողին աստուածային յանդիմանիւքն , և
 « յօգս ելանեն » , և այլն¹ : Կարծուի թէ Գրեգոր

երկեղ 'ի ծնողացն և 'ի դայեկացն : Պատանեակ եղև . —
 Ի մանկավարժիցն տուաւ 'ի բանս . և հալի երկիւղին :
 Հեղգացաւ և ապականեցաւ . արթուն եկաց և ուսաւ : Նախ
 առաջնորդեցաւ 'ի կատարումն . բանական եղև 'ի բանս .
 երոյց պատրաստութիւն . յամենայն տեսակ բանից փայ-
 լեաց . օրինօք կատարեցաւ յուսմանն : — Ի յայր փոխե-
 ցաւ տիօք . 'ի զմեռորութիւն զինքն եւ : Սկիզբն դար-
 ձեալ մեծագոյն վշտաց . երկեղ 'ի յիշխանաց . զգուանք 'ի
 նենկաւոր ընկերակցաց : Բեւեռի ընդ կենցաղս . կաատգի
 'ի շահիցն . զարթնու 'ի դատաստանս . 'ի բանաստեղծու-
 թիւն փութայ . ոչ տանելով և ձգի բռնութեամբ . վաս-
 տակի 'ի վեր քան զգորութիւն . 'ի գիշերի հոգայ . 'ի տուն
 կանգուն կայ իբրև զստրուկ , զի կարեւորացն զազատու-
 թիւն վաճառեաց : Եւ յետ այսր բազում վաստակոց հա-
 ճոյ դտաւ և պատուոյ արժանի . 'ի բարձրութիւն առաջ-

խմաստաներս ալ Սիր Պաղանի պէս (193) հզօր անձի մը համար կ'ըսէ այս խօսքերս:

Մարաշէն ետե ինչպէս կարգը կը պահանջէր՝ Մասուտ եկաւ պաշարեց թրլպաշար բերդաւան, ուր քաշուեր էր Ճոսլին, և այս տեղս բաւական ամուր էր, գրեւթ ալ չէնքերով ալ, Մարաշոյ և Եփրատ գետոյն միջոց. չկարնալով ուղիներն պէս գիւրաւ առնուլ, Մասուտ անոր շորս գին աւրըշտըկեց, շատ գերիներ բանեց և քշեց ատրաւ իր երկիրը. Խորասան անուամբ զօրավար մը թողլով գործը առաջ տանելու: Ճոսլին այս անգամուս ալ իր ապահովութիւնը փնտռելով ելաւ բերդէն և աւելի ամրագոյն բերդ մը քաշուեցաւ Եփրատայ եզերքը. բայց Թրլպաշարայ ալ օգնութիւն մ'ընել ուղեւով շատ մը ուտելիք ճարեց, և յանձնեց մեր կաթողիկոսի և Շնորհաւար երեց եղբօր Վասիլ իշխանին, որ իր Զօրավար եղբօր

նորգութեան վերացաւ. հակառակի ընդ ազգս. զօրափառաց հրամայէ. իբր հիւպատոս սիրապատուի. ժողովեաց հարստութիւնս: Բայց փութայ ընդ աշխատութիւնն՝ ժամանակն. հասակակից եղև ընդ իշխանութեանն՝ ծերութիւնն: Մինչև էր զաւարճացեալ փափկութեամբն՝ զքնաց յափշտակեալ. և մինչև էր ժամանեալ՝ ի նաւահանս գիսան՝ կրեաց զնաւաբեկութիւնն. զհետ գնայ ունայնութեան՝ յուսովն, ծիծաղելով կերչացն զմահն:

Այսպիսի է մարդկան կենցաղս. անհաստատուն ծով օդագիւր. երազ անվատահանքի. հոտնք սահեալք. ծուխ վերացեալ, ստուերք փափոխեալ. ալիս կուտակեաց խռովեալ: Տեսանեմ զհայլս տեղատարափացս ահագին և սոսկալի, և նաև անհաստեղի, և որք ի նաւին՝ խորհամք. ահագին և վայրենացեալ է կենցաղայն ծովս. ունայնութեան յղղք՝ իբրև զալիս գոչն, և ննդիչքն իբրև զճառակ վեմ երևեցին. թշնամքն իբրև զշուն պատեն. յափշտակողքն որպէս զաւազակս ի դարանի նստին. ծերութիւնն իբրև զմեռն հասանէ. մահն իբրև ընկղմել զնաւ մերձեալ է: Տեսեր զմրրկս. նաւապետես զքո ձմեռն. հայեաց որպէս լոգոս որ ոչ ընկղմեցուցանես ըզկուրն քո ի ծովուն...: Ո՞վ մարդ, յորժամ այսպիսի են փորձութիւնք շինուածոցն, ո՞ր է դարունն հանգստեանն:

հետ իրեն օգնութեան եկեր էին։ Վասիլ ապահով
կարծելով գործը, կամ մեծ անձնանուիրութե
թշնամեաց բանակը ճշգրտով կ'ուղէր բերդին օգ-
նել, բայց հետը միայն 400 կարիճ ունէր. որմիջ
յանկարծ պաշարուեցան բազմախուճք բանակէ
մը. և կռուիլն անօգուտ և միասակար ըլլալով
տնձնատուր եղան։ Վասիլ բռնուիլն շատ մեծ
յազթանակ էր Մասուտեանց, վասն զի ոչ միայն
տնձին այլ և անոր ամրոցին պիտի տիրէին։ Այս
ամրոցս էր Կարկառ բերդաւանն Եփրատ գետոյ
ձախակողմը (արեւմտեան), թէ ժայռերով և թէ
յորձանահոս ջրերով անկասկած և անառիկ
տեղ մը, ուր էր Վասիլի տունն, կիներ և որդիքն։
Խորասան հօն տանելով զՎասիլ իբրեւ գերի՝ ի-
մացուց տիկնոջը (որ էր Հեթմանց ցեղէն), որ
եթէ չհաւանի բերդը տալ՝ պիտի սպաննէ զերի-
կը։ Այրասէր և խոհեմ տիկինն՝ երգմամբ խնդրեց
'ի բռնաւորէն որ ոչ միայն իր տէրը՝ այլ և ուրիշ
բռնած գիրիները անմիաս թողու. և երբ նա եր-
գուաւ յօժարութեամբ՝ ու գերիները արձրկեց
տանելու 'ի Սամուսաա, Կարկառոյ գաներն ալ
բացուեցան և յանձնուեցան Խորասանայ. սա
հաւատարիմ կալով խոստմանը՝ մարդու միաս
չբաւ, և զՎասիլ ալ պատուով պահելով տա-
րաւ առ տէր իւր Մասուտ Սուլան. սա ալ ըստ
արժանեաց բռնուողին՝ մեծարանգը ընդունեցաւ,
և փոխանակ Կարկառոյ՝ իր սուլանսութեան մէջ
Իկոնիոյ կողմերը ուրիշ երկիրներ տուաւ անոր.
ուր և թուի անկէ վերջը ապրած և մեռած, վասն
զի պատմութիւնն ասկէ ետեւ լռէ անոր անունը,
այլ միայն գեռ քանի մը տարի վերջ ալ Շնորհալի
եղբայրն՝ իր յիշատակարանաց մէջ մէկաւ եղ-
բարց հետ յիշէ զնա (յամս 1151-1152), առանց
այս բռնուելուն գիպուածն ակնարկելու. որով
կրնայ ալ կարծուիլ թէ քիչ ժամանակ վերջ

Մասուտ ազատութիւն տուած ըլլայ Վասիլ՝ ուզած կազմը երթալու, պայման գնելով որ իր թըշնամեաց ձեռնառու չըլլայ:

Ճոսլին այսպիսի կտրիճ՝ և հաւատարիմ նիզակակցէ ալ զըկըւելով՝ սկսաւ հաստատուն օգնական մը փնտռել, որ ՚ի հարկէ պիտի ըլլար Անտիոքայ բրինձն. արգէն այս միջոցս (1149) Ռեմունդ՝ իր հակառակորդն ալ՝ բռնական մահուամբ մեռեր էր, և տեղն յաջորդեր դեռահասակ որդին Պեմունդ Գ, որ յետոյ երկայն (52 տարի) իշխանութեանն տտեն շատ յարաբերութիւն ունեցաւ Ռուբինեան պայազատաց հետ: Արդ Ճոսլին յԱնտիոք կ'երթար ապահովութեան ճար գտնելու, թերեւ այս անգամ ալ անապահով և անզգոյշ կերպով. վասն զի իր ռիսերիմ թշնամին Նուրէտաին, ուսկից երբեմն ազատեր էր, լրտես և դարանակալ դրեր էր անոր երթևեկը դիտելու. և այս անգամ յաջողեցուն բռնելու զինքը, և միայն զինքը. ըսել է որ հօս ալ ընկերներէն հեռու կը գտուէր. և տարին ՚ի շալէպ առ Նուրէտաին. որ բերդին մէջ բանտել տուաւ զնա, և պահել զգուշութեամբ. վասն զի այն կողմի քրիստոնէից ամենէն պիտաւոր և մէկ հատիկ մնացեալ Փռանկ իշխանն կը սեպուէր. իսկ նա ոչ այնքան՝ բանտին՝ որքան սրտին նեղութենէն հիւանդացաւ և մեռաւ շուտով: Այսպէս քիչ տարուան միջոց այն երեք տաքզլուի և անխոհեմ Փռանկ իշխանքն Ռեմունդ, Պալտին և Ճոսլին, իրենց անառակութեամբ և անզգուշութիւն կորուսին կալուածնին ալ կեանքերնին ալ:

Հիմայ այս ետքիններուն երկիրը մնաց աւար յափշտակութեան երկու բռնակալաց, Նուրէտաինի և Մասուտի: Սա յետ առնելոյ զՄարաշ և աւերելոյ զԹլպաշար, տարի մը հանգչելէն ետե՝ նորէն եկաւ այն կողմերը (1151) և Պենտակոս:

տէին օրը « յորժամ ամենայն ոք, կ'ըսէ պատմիչն
 « Գրիգոր, տէն ունէր գալտեան Հոգւոյն Աս-
 « տուծոյ, եկն յառաջ ասացեալ Սուլտանն Մա-
 « սուտ անուն, անհնարին բազմութեամբ. և 'ի
 « ձայնէ հնչման զանգակացն, և 'ի հրաձգութենէ
 « սուսերացն, և 'ի ճօճել բազմախուռն նիզա-
 « կացն՝ զմեզ զամենեսեան զտեսողս՝ որք էաք 'ի
 « քաղաքն Քեսնոյ, առհասարակ գողացոյց. որք
 « ահարեկ եղեալ առ ժամայն ետուն զքաղաքն
 » Քեսուն, երգումն առեալ 'ի նմանէ և յորգւոյ.
 « նորա: Եւ յետ ութ աւուր զանմատոյց և զան-
 « առիկն, զՊեհեսնի, և զկնի չորրորդում աւուր՝
 « զերեւելին Ռապան. և ապա գնաց յերկիրն Թըլ-
 « պաշար, զոր յանցեալ ամին քակեալ և աւե-
 « ռեալ էր », այսինքն քաղքին սահմանները.
 Վասն զի այս անգամ ալ չկարցաւ առնուլ զԹըլ-
 պաշար, ուր ճոսլինի որդին համանուն՝ կրսերն
 ճոսլին Գ, հօրմէն աւելի քաջութեամբ, կամ իր
 օգնականաց սրտապնդութեամբը՝ դէմ կեցաւ. և
 Մասուտ նորէն ստիպուեցաւ յետ դառնալու,
 հիւանդ ալ ըլլալով:

Այս բանս ալ կը յիշէ Շնորհալին՝ իր մէկ ըն-
 տիր քերդուածին (Բան հաւատոյ) յիշատակա-
 րանին մէջ.

Ի վեց հարիւր Թուական Հայոց...

Ի տկարանալ Հռովմայեցւոց

Եւ զօրանալ Հագարացւոց...

Մասուտ Սուլտան յիկոնացւոց

Եկեալ յաշխարհ Գերմանացւոց,

Առեալ զաւանս քաղաքայնոց

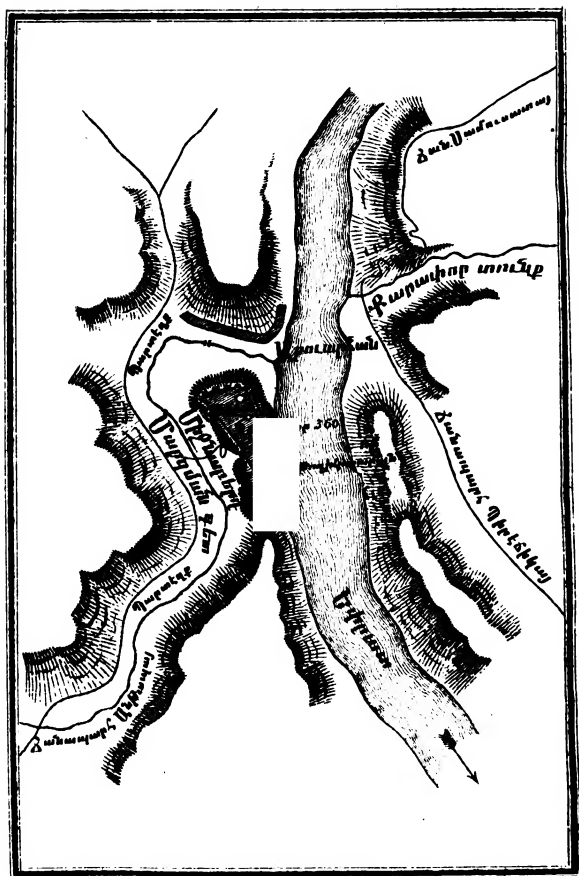
Մինչ 'ի կողմանս Եփրատացւոց:

Թլպաշար Մասուտի ձեռքէն ազատեցաւ, այլ
 ոչ 'ի Թուրքաց. վասն զի երբ անոր զօրքն քա-

Լատինաց ձեռքը մնացած բերդերուն գլխաւորն և իրենց ամուր տապաստանն էր Թլպաշարին հարաւ-արեւելեան կողմը, Սնթապի հիւսիսային արեւելեան և Պիրիճիկի արեւմտեան կողմը, Եփրատ գետոյն ալ արեւմտեան ափը՝ հռչակաւոր Հոռնիկ բերդն (Ռում-Գալէ), որ հնուց ՚ի վեր ամրութեամբ նշանաւոր էր, թէ և չի յիշուիր ՚ի պատմութեան, դոնէ այս տնուամբոս զոր սովորաբար Հռոմեաց ձեռքը մնալուն համար՝ այսպէս կոչուած կ'ըսեն, որ և Կլայն-Հռոմական։ Տեղւոյն գլխաւոր ամրութիւնն է գիրքն. քարակտուր բլրագագաթ մ'ըլլալով, և արեւելքէն լայնախոր, յորդահոս և բարձրատափ Եփրատն ունենալով, զոր անցնիլ և հօս մօտենալն ամենադժար է. հիւսիսային և արեւմտեան կողմէն ալ ունի գետակ մը։ Մէրզպան կամ Մէրզիմէէ (Փարաման) ըսուած է, որ ՚ի հարաւոյ արեւմտեց գալով կը պատէ զքարաբլուրը խոր ձորակով մը և կը խառնուի յԵփրատ. վրան կամուրջ մը ձգուած է բերդին հաւորդելու համար. կարաւային կողմն ալ շերամքք և շինծու ամրութեամբք պաշտօնաւոր էր. քարաբլրին և գետակին միջոցն պարտէզներու թողուած էր և քիչ բնակութեան։ Բուն արուարձանն գետակէն անգին է հիւսիսի կողմը². Եփրատայ գիմացի կողմն ալ շէնքեր կան, որ հիմայ

Բ
մ
ր
ն

հ
ւ
ր
ն
ր

ՀՈՒՄԵԼՆԱՅ

Հռոմիլայի մաս կը սեպուէին: Իսկ բուն կրօնն այս
ինքն բերդն՝ այն քարաքլէին գազաթն է, իբր 360
ոտք բարձր Նփրատայ եղեքէն, հիւսիսէն գէպ
'ի հարաւ երկայնած. լայնագոյն կողմն ալ հարա-
ւայինն է, ուր հիմայ մզկիթ մը կայ. անոր մօտ
քարափոր ջրշէղջ կամ աւազան, ուր ջուր կը
հանէին բազմապատյա քարակտուր սանդղք, որ
ինչուան յՆփրատ կ'իջեցընեն. պատերազմի ա-
տեն տսիկայ էր պաշարելոց ջրի յոյս: Բերդա-
տիրոջ բնակութիւնն անտարակոյս էր հիւսիսա-
յին լայն կողմը, ուր և շատ ամրութիւններ չե-
նուած են, պարսպք և մարտկոցք: Իսկ մեզի
համար աւելի նշանաւոր եղաւ հարաւային նեղ
կողմն, որ իբրեւ գար և կէս Հայոց վեհարանն ե-
ղաւ. ժամն զի այս ժամանակներս, Վարդան
պատմըչի խորհրդածութեանն համեմատ՝ « Ա-
« Թոռն Հայոց չիջեալ ի բազում վայրս, 'ի Վարմիր
« վանքն, և 'ի Շուղըն և 'ի Մոզքն՝ գնացեալ գազա-
« րէ 'ի Հռոմիլայն կօչեցեալ գղեակն, յորմն ա-
« ռին Տաճիկք, և 'ի նոցանէ Վասիլ իշխանն Հա-
« յոց, և 'ի նմանէ առին Փռանդք »: Ասոնց յե-
տին պայազատն Ճոսլին Բ երբ բանտեալ մեռաւ
'ի Հալէպ՝ որդին Փոքր Ճոսլին Թուի Թէ Նւրոպա
դացեր էր. այրի մայրն անձըրկած և անօգնա-
կան՝ վախնալով մինակ բնակել այլազգեաց մէջ,
Թէ և տեղն ամուր էր, ազաչեց Գրիգորիս կա-
թողիկոսի՝ որ տիրութիւն ընէ տեղոյն, ինչուան
որ ինքն ալ երթայ յարեմուպք և խաւրէ որդին,
որ եթէ կ'ուզէ նատի հօն, և Թէ չէ՝ գիտցածն ընէ:
Սկաւ Ճոսլին Գ, և տեղւոյն մինակութիւնը տես-
նելով սիրտ չըրաւ հօն բնակելու. այլ հօրմէն
մնացած կարասիքն առաւ, և տեղը վաճառեց մեր
կաթողիկոսին:

Հետ զհետէ Նգեսիոյ, Մարաշայ, Քեսնոյ,
Բլպաշարայ և ուրիշ բերդերու նուաճումն 'ի

Թուրքաց՝ արգեն կղզիացուցեր եր զՅովսէ գը-
ղեակն, ուր 25 տարիէ վեր գրուած էր հայրա-
պետական աթոռն Հայոց, և հարկ էր նորէն ա-
պահովադոյն տեղ մը խնդրել. որոյ համար մինչ
էր մտածելն ինչուան Վրաց սահմանները երթալ,
լսելով անոնց պն առնն բաւական զորանալը,
ահա ըստ բազմի գտան զՀռոմկլայ, իրենց երկ-
րատիրոջ ամրադոյն ապաստանը, և հօս փոխա-
դրեցին Աթոռը՝ յամի 1151, բաւոր իրենց Իրան
մարդիկներով և ազգականներով, որեւք եղած
շէնքերը նորոգելով և շինելով, նոյնպէս ամրու-
թիւններն ալ: Նորհալին Բան Հաւատոյ քեր-
դութեան Յեշատակարանին մէջ ոչ միայն զայրս
յիշէ, այլ և վայելուչ նկարագրութիւն մ'ալ կ'ը-
նէ Հռոմկլայի:

« Ի յանառիկս ամբոց հասեալ
Հռոմայական Եղայ յորջորջեալ,
Յորմէ նախնի տերանցն ելեալ
Յահէ նեղջացն փախուցեալ.
Ըզսա՝ կամաւ սրմին՝ տըւեալ
Լինել յաւեա սեղիտեանեալ:
Արգ յայտպիտում ժամանակի
Իսան և գըծնեայ և անբարի,
Յորում բնակեմք յայտմ ամբոցի
Ի գեաապատ քարանձաւի,
Ի յԵփրատայ պարագրելի
Որ յԱղենայ քառորդ հոսի.
Յելից կուսէ հեղիկ շարժի,
Ի միւս փոքուէ մըտիւք պատի.
Ինքս ամբարձեալ իբր ըզկըզի,
Յալեաց ծովուց ոչ երկընչի,
Ի մարդկանէ ոչ զարհուրի,

1 Այսինքն՝ Գրիգորիոսի կաթողիկոսի:

Ձե է հնարից անպաղձելի.
 Զոր անօրինիչն ամենայնի՝
 Տեղ պատրաստեաց ապաւինի
 Սուրբ ամենայն ընդանչելի,
 Ի բարկութեան ժամանակի.
 Յարում նեղիմք յանօրինաց
 Ի յարապակն չար դազանաց,
 Եւ ոչ նըւաղ՝ ի գրքմանաց
 Ի սաւաանուն քրիստոնէաց.
 Յարոց փրկիչն մեր կենաց
 Մինչեւ յայսօր ամբողջ պահեաց
 Որք եւ յապայն ժամանակաց
 Յանձն եղիցուք նորին փառաց »:

Ուրիշ պատմելի մը¹ լատեն կ'երեւի որ յառաջ
 քան իրենց անձամբ փոխադրիլն՝ կամօղիկոսա-
 րանին սրբազան սպասները և աւանգները հօս
 տալահովեր էին մեր Պահլաւունի հայրապետը,
 որք և յետոյ փոխանակ ասոր՝ Ճոսլանի կնոջ և
 որդւոյն՝ հաւասար արժէիւք տեղ տալ տուին
 ի Կիւլիկիա, զոր Թորոս Բ այն տանները մեծ
 քաջութեամբ կը նուաճէր. այլ Ճոսլանեանք քիչ
 ատեննն լաւ սեպեցին գառնալ երթալ յարե-
 մուտք իրենց ազգականաց քով: Այս գետապատ
 և իրրե զկողի ամբարձեալ քարանձաւն, ինչպէս
 կ'անուանէ Շնորհալի, Հայոց Սիօնն եղաւ 142
 տարի, թէ սրբութեամբ և թէ ամբոլութեամբ. և
 այն բազմալքողով ժամանակին մէջ, ի կիսոյ ԺԲ
 դարու ցվերջոյս ԺԳն, յորում մեծապէս յե-
 դափոխեցան վեց աղքէ և տերութիւնք, Յոյնք,
 Փաանկք, Թուրքք, Թաթարք, Հայք և Նգիպ,
 տացիք, առ անառիկ և անխռով միտաց մեր հայրա-
 պետաց խաղաղական հովաւութեամբ, և պաշտ-

¹ Կիւրմիս Պատմիչ:

պանութեամբ արքայական նշխարաց Գրիգորիսեանց՝ Մեծի և Փոքու Վկայասիրին և Շնորհալուոյ, զորս հօտակաւորեց Գրիգոր Տղայ՝ յաջորդն Ներսիսի, և վրանին հոյակապ եկեղեցի մը կանգնեց. որ կիսաւեր մնայ ցարդ և ուխտատեղի է Հայոց և այլազգեաց։ Այլ յամին 1292 անոնք որ Նախա-խնամութեան Թոյլառութիւն՝ առջի տարին զԱք-քեա (բոլոր արեւմտեան քրիստոնէից յեաին ա-պաստոնարանն յարեւելս) առեր տարեր քանդեր էին, և անով Խաչակրաց և Փաանկաց գործը լմնցուցեր յարեւելս, երկրորդ տարին ալ Հայոց արքայական տմրոցն առին և քանդեցին. և Աթոռն փոխադրեցաւ 'ի մայրաքաղաք Թաղաւորութեն Հայոց 'ի Սիս, ուր և մնաց ցրաժանել տթոռոյն յերկուս, և մնայ ցարդ մի բաժնին։ — Այլ հիմայ մեր Պահլաւունիք այսպիսի կասկածներէ ազատ՝ իբրեւ յանքոյթ նաւահանգիստ մը խորխաւ ձգե-լով, իրենց եկեղեցական և գրաւորական հոգոց կրնային զբաղել, ինչպէս և ըրին։

Այլ բան մ'ալ կար հօտ, ուսկից ազատիլ գրե-թէ անհետր էր. այն է կլիմայն և տմառնային տաքութիւնն։ Հռոմկլոյ արդէն իբր լայնութեան 37 աստիճանին տակ է, լերկ ապառաժի մը վը-րայ. չորս գին տաքութիւնը ցոլացուցիչ քարա-լերինք, Սփրտա գետ խորաձորի մէջ ընկզմած՝ չի կրնար իր զովացուցիչ սղոխները վեր հասցը-նել. գետնին երկրագնտական գիրքն ալ Մեծ Հա-յոց բարձրութիւնը չունի, որ նրբագոյն օգոց հոսանք վայելէ. մեր հարազատ հայրապետք ալ արդէն ճղնութեամբ քնշեալ, և տարւոք ալ հի-մայ Ծերութեան խոնարհեալ, բաւական կենսա-կան ոյժ չունէին այն բարկ արեւուն անշնառ գի-մանալու. գոնէ Շնորհալուոյ քանի մ'անգամ գը-րածն և կրածն՝ զայս յայտնէ իրեն համար. ինչ-պէս 'ի սկիզբն Ընդհանրական Թղթոյն, Թէ «Իբրեւ

« 'ի կամեաւոր բանակ և կապանաց' յայսմ քաղաքս :
« գին քաղաքսի արգելեալք », և այլն . վերն ալ
(ի Յիշատակարանի Հաւատոյ Բանին) անուանեց
Քաղաքս քարանձաւ . որով ոչ միայն տեղւոյն
տաքութիւնը, այլ և նեղութիւնը կը յայտնէ :
Թէ և ամուր և ապահով 'ի Թշնամեաց, այլ նեղ
և տաք . երկու մեծ տաքնապ սրտի և մարմնոյ .
որոց՝ առ տէր իրենց ազգին և հօտին և նախնեաց
աւանգին՝ համբերեցին հայրապետք մեր, մանա-
ւանդ անոնք որ պատերազմաց ասեն հանգիպե-
ցան : Թէ այսպիսի կրից Ենորհալոյ, Թէ 23 տա-
րի բնակութեանը տեղ և յետոյ մահուանը և մա-
քուր նշխարացը պահարան ըլլալուն համար, շատ
ոխրելի տեղ մ'է, և պէտք է ըլլայ ամեն Հայոց՝ այս
գետապատ և տօթագին քարանձաւս Հռոմկլայ .
և ահա իբրեւ երախտապարտ ճանաչումն այս բա-
նիս՝ ինքն տեղն ալ իր անունը սեփականեց Ենոր-
հալոյ . որ և այս ու Սրգիշ մականուններէն զատ՝
կոչուեցաւ և կոչուի յատկապէս Ալայեցի, Թէ և
իրմէ զատ իբր 10 կաթողիկոսք ալ նստան 'ի Ալայն
հանգերձ իր եղբարբր . որուն պատճառ ոչ այն-
քան իր առաջնութիւնը կամ երկար ժամանակ
հօն բնակութիւնն կրնայ ըլլալ, այլ իր գերա-
զանցութիւնն քան զայլս : Եւ եթէ ուրիշներն ալ
երկար բնակեցան հօն, և մարմիննին աւանդեցին
անոր եկեղեցւոյն, ասոր միայն գերեզմանն պայծա-
ռացաւ յետ մահուն, ինչպէս վարքն ալ հռչակե-
ցաւ յառաջ քան զմահը՝ արութեամբ և դիտու-
թեամբ ¹ : Այն քարանձաւին խորշերը՝ իբրեւ ճրգ-

- 1 Հռոմկլայի մնացեալ շէնքերու և հանգամանաց վրայ
չկարնալով աւելի և սողոգ ծանօթութի աւալ, կ'ընծայենք
անոր գրից պատկերը, զոր շատ տարիներ առաջ նորերո
հռչակաւոր եղած Մայգբէ մարտադէտ զօրավարն գծա-
գրեր էր, Օսմանեանց և Եգիպտացւոց պատերազմին ժա-
մանակ :

նաւոր մը յանապատի ներանմանկան կըթուլթու-
եւել քան զեւել զտեցաւ սրբեցաւ Ներսէս, և
իրրէ անգրազասէր փիլիսոփայ մը մենացեալ պա-
րապեցաւ մտաւոր և բանաւոր գիւտից և գարու-
թեանց. անկէց առաջ շատ բաներ գրեր էր. այլ
ոչ միայն աւելի շատ ալ այս քաբիս գլուխը գը-
րեց, այլ և աւելի գեղեցիկ բաներ, իր գերբնտիր
գրուածները. որոց՝ արդ ժամանակն է գառնալ
աչք մը տալ, թաղելով դարձեալ զմանս ալ յետոյ
յեշելու ըստ կարգի ժամանակին:

ԺԵ .

Դասընտիր զրոսածք Շնորհաւոյ. — Բան
Հաստոյ. — Թուրք սա Գր. Ապիրատ. —
Եխառս Որդի. — Հաստոյ խոստովանիմ:

Այս գրուածոց առաջինն է ժամանակաւ Բան
հաստոյ, կոչած ոտանաւոր գրուածն. Շնորհաւոյ
տովորական չափովը, ութսուեայ, իբր 1500 տող,
պէսպէս վերջայանգերու փոփոխութեամբ: Նիւթ
Բանին է համառօտութիւն մը Քրիստոսի անօրէ-
նութեանց, բոլոր վարքը և մահը ինչուան համ-
բարձումը պատմելով. սկիզբն ամենասուրբ Նը-
րորգութեան և Քրիստոսի ապառաւածութեան և
մարգկութեան գաւանդութիւն, վերջը՝ Քրիստոսի
երկրորդ գալլատեան, գառնատանի և յաւիտե-
նական հատուցմանց հաւատքը. զոր ընդունողք
և ընդ նմին բարի գործողք՝ պիտի վայելեն յերա-
նութեան:

« Բայց վայելումըն թէ զնչ է, —
Սև ոչ մըազդ ոք հասանէ.

Անմահութիւն՝ բանքս գիտէ,
 Ի անախտութիւն՝ միայն թէ է.
 Ըզնարսանեաց անուն բերէ
 Զոր Միածնին՝ Հայր իւր տանէ.
 Եւ ինք փեսայ անվախճան է,
 Եւ յաւիտեան թագաւորէ:

Շնորհալին՝ ժամանակին համար կ'իմացնէ յիշա-
 տակարանաւ մը՝ որ՝ Էւոսկիլայ նոր փոխադրուած
 տանն գրեր է զայս. վասն զի յետ վերոյգրեալ
 ստորագրութեան տեղւոյն՝ անմիջապէս կը յարէ.

Ի ոմա գրեցի զԲանս հաւատոյ
 Ոտանաւոր տաղիւ չափոյ:

Եւ զի առաջին անգամ էր որ այսպէս հաւատոյ
 վրայօք վարդապետութիւնն ոտանաւոր կը գրէր
 երկարօրէն, և պիտի թողուր յետնոյ, կը խզէ
 որ նորօրինակ բան մը ցփրէի ոմանց, և կ'ըսէ.

Եւ զի ոտիւք է պարզական
 Եւ ոչ բանիւ անչափական,
 Մի յայս ըզուաւ պարսաւական
 Բարբառեացի անփակ բերան.
 Քանզի բազումք նախ վարեցան
 Այսպէս յիմաստ աստուածական.

Ա. օրինակ կը բերէ 'ի Հին օրինաց զԴաւիթ և ըզ-
 Սողոմոն, 'ի նոր եկեղեցւոյ

ԶՄեծըն Գրիգոր Աստուածարան
 Եւ սուրբ Եփրեմ ասորական:

Այս գրուածիս վրայօք Շնորհալւոյ կեննոսգիրն
 կ'ըսէ. « Առնէր և խոստովանական գաւանդութիւնս
 « սրբաբան աստուածարանութիւն առ Ս. Երրոր-

« գութիւնն և միասնական աստուածութիւնն և
« Որգւոյ անօրէնութիւնն, ըստ ուղղափառ դա-
« ւանութեան Ս. Հարցն, նովին տաղաչափու-
« թեամբ. յոյժ ընդունելի և հաւանական ընդ-
« հանուր եկեղեցեաց ուղղափառաց և իմաստա-
« խոհ քննողաց »:

Իսկ գրութեան պատճառն ալ կը յայտնէ որ
էր գարձեալ 'ի խնդրոյ իր այն Ապիրատ եղբոր-
որգւոյն, որոյ համար Եղեսիոյ Ողբքն ալ շարա-
գրած էր. այս անձին ուրիշ բան մ'ալ գրած է,
զոր յետոյ պիտի յիշենք. իսկ հօս հարկ կ'ըլլայ
մեզի խորհրդածել և ճանչնալ զայնպիսին՝ որ
լաւ ճանչցեր էր իր հօրեղբօր մեծ հոնձարը, նա
ալ սիրէր զիմաստասէր թողնիայն, որուն ար-
գելք չէին ըլլար զինուորական կրթութիւն և կայ-
սեր գրած սպասաւորութիւնն: Ապիրատ Ծնոր-
հալոյ կրսեր եղբօր՝ Շահանի կամ Զօրավար ա-
նուանելոյն որդին էր, ոյլ աւագ եղբօր Վասիլ
որդիքներէն առաջ ծնած, պատ՛ այն տանն անոր
մնացեալ որդիքներէն մեծ ըլլալով Ծնորհալին
կ'ըսէ ասոր,

« Երեցագոյն եղբօրորդոյ
Որ Ապիրատ յորջորջելոյ,
Ըստ նախնեաց Հարցն անուանելոյ »:

այսինքն ցեղական և աշխարհիկ անուամբ Ապի-
րատ կոչուէր, իսկ կրօնական կոչմամբ Գրիգոր.
և որովհետեւ Վասիլ որդին ալ նոյնպէս Գրիգոր
կոչէր, և երկուքն ալ յետոյ եկեղեցւոյ նուիրե-
ցան և եպիսկոպոսացան. իրարմէ որոշելու հա-
մար սովորութիւն եղաւ տարւօք պզտիկը՝ որ էր
Վասիլ որդին՝ Տղայ անուանել. սա է անուանի
Գրիգոր Տղայն՝ անմիջական յաջորդ Ծնորհալոյ,
իբրեւ անգրանիկ եղբօր որդի. բայց Ապիրատն

Գրիգոր երկարակեաց ըլլալով յեա նորին և յեա թոռին Վասի տարաբաղդ Քարավիժին՝ Ծերութեան ատենը նստաւ յաթոռ հօրեղբարցն, եղբայրակցին և թոռնէին, և բաղդ ունեցաւ Հայոց նորոգեալ թագաւորութիւն մը օրհնել և պսակել, Լատինաց եկեղեցւոյն հետ աւելի յաջողապէս միաբանութիւն ընել, և ինչուան ԺԳ դարուն սկիզբները ահանելով խորին Ծերութեամբ հանգչիլ (1203):

Առ սա ինքն Ապիրատ գրած է Շնորհալին տառնաւոր նամակ մ'ալ՝ ի Կ. Պօլիս, ուր գտուէր նա այն ատեն երիտասարդ 30ամեայ, և զինուորական կրթութեամբք և հրահանգօք անուանի և սիրելի կ'ըլլար կայսեր և արքունեաց: Այլ շատ առաւել սիրելի ըլլալն իր հօրեղբօրը՝ կը յայտնուի ասոր ըսածներէն.

« Արեգական լուսոյ ծագման ¹
Սէր քո՝ առ իս համանրման...
Ապիրատիդ գըրեմ զայս բան
Եղբօրորդւոյդ իմ ըղձական.
Պանծացելումք արիական
Զիավարժից ներհմտական.
Ի տէգ նիզակ շարժողական
Որպէս ծըղօտ մի եղեգան.
Բամաւ յահեակ կըրող վահան,
Իրըր սանձով անշեղական,
Արիութեանց պարառական
Նախնեաց քաջացըն գոլ նրման:
Տիրականիդ ընդհանրական՝
Որպէս լըսեմ՝ գու պաառական.
Նաեւ միւսում սեռ արքունեան՝
ՅԱնդրոնիկեայ՝ սիրալրական:

¹ Քերդուածին անագլուխ տառքն կապեն այս բան.
Ա- Աւերտի ի Տէր Ներսիսի բառ շտիւտ:

Իսկ առ ի մէջ հրաժարական
 Ի սիրելեացքս քո բնական.
 Տենչամբ սիրոյդ սըրտի տարփմամբ
 Մինչ զի կիզուլ տեսոյդ յիշմամբ.
 Էից վե՛հ երանական՝
 Զքոյդ տեսութիւն քոյքքս վարկան:

Յիշեալ Անգրոնիկոսն որոյ ալ սիրելի եղած էր Ապիրատ, և զոր սեռ արքայական կոչէ Ներսէս՝ Թուի Թէ էր կայսեր հօրեղբորորդին, անուանին լրբութեամբ. որ մեր Բ Թորոսի հետ կառուեցաւ (1151-2) և յաղթուեցաւ, յետոյ կայսեր գէմ ապստամբութիւն մտածելով բանուեցաւ բան տեցաւ ՚ի Կ. Պօլիս. երեք կամ չորս տարիէն (1154) բանտէն փախաւ, բայց շուտով բանուեցաւ և աւելի զգուշութեամբ պահուեցաւ. յետ 12 տարւոյ (1165) նորէն փախաւ, Թողութիւն գտաւ կայսրէն, և երկրորդ անգամ զրկուեցաւ Թորոսի գէմ (1166), ու գարձեալ յաղթուեցաւ, և նորանոր անառակութեամբ ալ ատելի ըլլալով ամենուն՝ նորէն փախաւ, Յունաց եկեղեցւոյն նղովից տակ մնալով: Ուրիշ Անգրոնիկոս մ'ալ կար Անգելոս անուանեալ մերձաւոր խնամի կայսեր, հարազատոց որդիք. կըրնայ ասոր համար ալ ըլլալ Շնորհալոյ ըսածն: Զայս ստուգելն կարեւոր կ'ըլլար այս գրուածին և Ապիրատայ կենաց Թուականին համար. որ՝ եթէ առաջին Անգրոնիկոսն ընդունուէր՝ հարկ կ'ըլլար Ապիրատայ 30 ամեայ ըլլալն իբր 1152 Թուականին կարծել, որով և զինքը գէթ 1122ին ծնած. ապա Թէ ոչ հարկ էր գրած սեպել 1165ի և 6ի միջոց, որով 1136ի ծընած զԱպիրատ, որ շատ ուշ է: Շնորհալի ուրիշ հաւանութեան նշան մը կու տայ՝ վերոյիշելոց ետեւէն յարած փափազանաց կամ հրաւիրանաց տողերովը.

« Բոտեղ 'ի յայս լայր ամրական,
Գալով քոյն ընդ բիւրական
Ներածութեամբ արքունական
Առ Սկիւթականս ահեղ գոչման ».

որով հրաւիրանաց ամրական տեղն էր ճանչցուի
Հռոմիլայ. ուրեմն յետ 1151 գրուած է. իսկ բիւ-
րական, արքունական և Սկիւթական բառերն ալ
էր յայտնեն Մանուէլ կայսեր պատրաստութեն
երկրորդ անգամ գալու 'ի Փ. Ասիա, ընդէմ Սկիւ-
թացի Թուրքաց իկոնիոնի և Հալպայ, որպէս և
մերոյս քաջ Թորոսի, սրոց հետ թէ Ապիրատն
ալ եկան՝ չէ յայտնի: Ապիրատայ կաթողիկոս
նստեւուն (յամբ 1195) ազէկ ծեր ըլլալն էր յի-
շեն պատմիչք, և ըստ այսմ հաւանագոյն կ'երևի
յամբն 1133 ծնած ըսել զնա. իր հայրն ալ որ
կրտսեր էր քան զՇնորհալի՝ 1103-4ի միջոց ծնած
պէտք է ըլլայ:

Հաւատոյ Բանին գրութեան էր յաջորդէ ան.
ժըջապէս

« Ի վեց հարիւր Հայոց թուական
Եւ յառաջին սկըսեալ նոր ամ »,

որ է ՈԱ Թիւն Հայոց, (ոկտեալ 'ի փետրուարի
1153 փրկչականին), աւելի ընտիր և արդարեւ գեր-
ընտիր, միանգամայն և խկաշնորհ բազմաշնորհ
գրուած մը, զոր մէկ բառով բացատրել և ա-
նուանելն ալ դժար է. հասարակաց սովորութիւն
ճարը գտած է՝ սկզբնաւոր բառերովը կոչել Յի-
սաս ուրի: Այս անունն՝ անհնար է որ կարգացո-
ղի և հասկըցողի սիրտը փափուկ և հոգեւոր խոր
ապաւորութիւն մը չընէ: Կենսագիրն համառո-
տիւ էր բովանդակէ. « Շարագրիք Բանս ազբախանս
« նոյն արուեստիւ (առաջափութեան), սկսեալ

« 'ի նախնի հօրէն մինչ 'ի կատարած յաւիտենիս
« այսմ. և ընդր 'ի նմա զմիտս և զգորութիւն
« հնոյն և նորոյս (Կտակի). և զբովանդակ յան-
« գուածս տանցն՝ միով գծիւ յօրինէր », վերջա-
« ւորելով ին վանկիւ. և այս նոյնաձայնութիւնն
միայն կրնայ պակասութիւն մ'ըլլալ այն « Երկ-
« հազարեան տամբ յանգական ¹ » (4000 տո-
ղով) չքնաղ քերգութիւն, զոր սովորութիւնն
բաժնէ յերեք գիրս. և որոյ նիւթն և նպատակն՝
սովորաբար կարծուի թէ արձակ բան կը պահան-
ջէր, աւելի ազօթական ըլլալովն. սակայն ասոր
ալ ինքնին հեղինակն՝ ինչպէս Բանին Հաւատոյ,
պատճառ կու տայ, նախ Աստուծոյ տուրքն և
ազգեցութիւնը, որ մէկուն արձակ բանիւ, միւսոյն
չափաւ գրելու յաջողութիւն կու տայ. երկրորդ,
չափաւ գրուածին աւելի ախորժելի ըլլալն.

« Եւ մի ի յայս ոք ախտանայ,
Թէ չափաւոր բանիւ է սայ,
Եւ արտաքին կարծի նրմայ
Որպէս և զերգն Ափրոդիտեայ.

¹ Այս հոմանայնութիւնը բացարձակ կամանայլայլելի
պէտք չէ իմանալ. Շնորհալին թէ ուրիշ թէ այս քեր-
գութեան մէջ երբեք աննոյնայանգ տողեր ալ կը թողու,
կամաւոր և գեղեցիկ զանցաւորութեամբ. ինչպէս այս Ոգ-
բերգութեանս Բ Գրոց 217—220 տուները. որոց միայն
երկրորդ տողերը սովորական յանգն ունենալով, տաղա-
չափութիւնն ալ հին հայկական տաղից ձևը կ'առնու.

« Աղբիւր կենաց, ցուր խնդրեցեր
Սամարուհայն՝ ի ծարաւին,
Իւ խոստացար զուր կենդանի
Փոխանակել անցաւորին.
Շնորհեա եւ ինձ կենաց աղբիւր՝
Ըզհոգեւոր սուրբ ըմբելին,
Փետաճեաւալ յորովայնէ
Զառատաբաւղի շնորհաց Հոգին ».

Ձի եթէ սուտն որ ձեւանայ
Սովաւ՝ այնքան գեղեցկանայ,
Քանի՛ արգեզք վայելանայ
Ճշմարտութեան բանս որ ի սմայ:
Երգոյն հանգոյն Սողոմոնի
Սա՛ որ Երգոց երգ անուանի,
Որ զփեսային երկնաւորի
Ըզսէրն առթէ հարսին կուսի,
Եւ կամ գաւթեանըն Սաղմոսի...
Որք վարեցան չափով բանի.
Ոչ ի յինքեանց՝ այլ ի Հոգւոյն,
Այն որ շարժէ յորոս կամի:....
Ըսա այսմ եւ ես նըկարեցի
Ձներտազական բանս ի քարտի,
Ի զուարճութիւն բանասիրի
Եւ բարեմիտ ընթերցողի »:

Այս գրուածիս թելադիր և պատճառ՝ որչափ
ալ ժամանակակցաց և մեր յետագայից օգուտն
էր, և յիշատակ՝ իր հարազատաց և ցեղին, որոց
կը նուիրէ զսա հեղինակն՝ աւելի իմն գործվանոք
քան զայլ քերդուածսն, (որոց մէջ երկարութիւն
ալ առաջին է), այլ բուն շարժիչ ինքնին իրեն
խորազգած բաղձանքն և սիրտն է, մանաւանդ թէ
շնորհազարդ սրտին շարժող Ս. Հոգին: Աւելորդ
է փնտռել այսպիսի գրուածի մը մէջ բանասիրաց
խնդրած սովորական բանաստեղծութեան ձևեր,
թախնէր և գրուագներ. որովհետեւ սա սովորա-
կան քերդութեան ոճի և ձևի նկատում չունի.
յաստուածայինս ընկճեալ ազնիւ սիրտ մը, ազ-
նիւ լեզուաւ և ազնուագոյն զգացմամբ և բացա-
տրութեամբ, միանգամայն և սքանչելի ճարտա-
րութեամբ և ամփոփմամբ, այն կարճոտեան տո-
ղերուն մէջ կը բովանդակէ ողբական աղօթաբա-
նութեամբ՝ բոլոր մարդկութեան կարօտութիւ-
նը, ցաւն և պէտքն առ նորոգողն իր բնութեան.

« Ըզբան եւ զգործ համանգամայն
Աւ իս փոխեալ գիմառնական » :

Ապա (Բ գրոց մէջ) այս Նորոգողի բնութեան՝ Քրիստոսի՝ տնօրէնութիւնը. և յետոյ (Գ գրոց մէջ) տնօրէնութեանց կատարումը՝ մահուամբ և յաւրութեամբ Փրկչին, նոր քաղաքավարութեան մարդկան, այսինքն նոր կենաց քրիստոնէութեան՝ կնքուիլն գալստեամբ շնորհաբաշխ Հոգւոյն, Եկեղեցւոյ հաստատութիւնն քարոզութեամբ աւետարանի Առաքելոց և Հայրապետաց, և պայծառութիւնն՝ առաքինութեամբք զաս զաս սրբոց, մարտիրոսաց, ճգնաւորաց, կուսանաց, և այլն. և հուսկ յետոյ՝ մարդկութեան և Աստուծոյ նախախնամութեան վախճանուն, որ է և վախճան այս աշխարհիս, և հանգերձեալ կեանք, երկրորդ անգամ գալստեամբ Քրիստոսի, տիեզերաց տհեղ զզրգմամբ և այլայլութեամբ, որով յաջորդէ նոր և յաւիտեանական աշխարհ. այսպիսի իրաց անհաւատ և անհոգ եղողաց դատապարտութեամբ, և սիրողաց և ջանացողաց՝ անսպառ երանութեամբ :

Եթէ արդարեւ զարմանալի է ճարտարութիւնն այսքան փոքրիկ գրքուկի մէջ ամփոփել, և « ընտւ
« (ըստ կենոսագրին) զմիտս և զգորութիւն հնոյն և
« նորոյս », կամ ըստ նոյն ինքն հեղինակին խորագրութեան՝ « յիշատակաւ տնցեղումն իրի, ներ.
« կայի և ապագայի », (որով Ա մասին մէջ կ'ամփոփէ հին կտակարանի պատմութիւնը, Բին մէջ Քրիստոսի աւետարանը, Գին մէջ անոր չարչարանքը և հետևեալքը, որ և յիրաւի մեծ հանձարոյ գործ է). միջան ևս աւելի զարմանալի և սրբաւորի են իմաստքն և զրուցուածքն. յորս սիրտ հոգի և բերան՝ կարծես մէկ տեղ կը հոսեն հանգարտ և քաղցրատխուր ներգծշնակութեամբ մը :

Աղբիւսի Բաժնի, ինչպէս ըստ էն հենարանի, բուն գրողին յիշատակարանին հետեւելով, թէ « Բանբու » « գրեցաւ աղօթական » . և հատարեալ աղօթական, աղօթից ամեն տեսակն ձգ՝ ի մի յարմարելով, որպէս զանազան գործիքներէ միաձայնեալ երաժշտութիւն մը, զըջական և խոստովանական, մաղթական և խնդրական, նուիրական և տիրական. երկու հիմնական տարերոք ձուլելալ. սրտի ցաւոց և սիրոյ, որոց մէկն ողբովքն յայանի, միւսն երգով: Նորօրինակ աղբիւր մը, որոյ վրայ կրնաս զարմանալ, զհա իսկ Յակովբոս, Եղբայր Յեառն. « Միթէ աղբիւր անգստին 'ի միոյ ահանէ՝ բղիւի » « ցէ քաղցր և գառն » . (ձ. 11): Այսպիսի աղբիւր է զըջմամբ բղեսալ և սիրով եւ աջեալ սիրաքաջահաւատ քրիստոնէի. այնքան յորդ և յըստակ՝ որքան աւելի ունենայ Շնորհալոյ, Բեռնարդոսի, Լամբրոնացւոյ, Նարեկացւոյ, Փռանկիսկեանց և նմանեաց զգացմունքը: Ասոր համար ալ ինքնին հեղինակն Ուէրգաւիտն կ'անուանէ այս սրտաբուլիս հոգեբուլիս արտագրութիւնը, և աւելի բացատրութեամբ՝ « Ներանձնական հոգւոց... Ողբումն հեծութեան սրտի, խօսք ընդ » « Աստուծոյ »: Անշուշտ մեր հոգեբոլաց պարաւալ Նարեկացւոյն աղօթից վերնագրին հետեւեր է յայտն Շնորհալին. չէր ինչ անշարմար անուան հետեւութիւնն՝ մինչ զեռ իր հոգին ալ նոյն մաքուր և հրակիր հոգւոյն ճամբէն կ'անցնէր յետ գարու և կիսոյ: Ինչպէս ձայնք ողբոց և երգոց՝ ըսողներէն աւելի նախ ըսողներուն կ'ազգեն, որոց սրտէն և բերնէն կը բղեսեն, այսպէս անտարակոյս այսքան ժամանակ այս գրքուկին՝ ամեն զմայլմամբ կրկնողներէն աւելի՝ ինքն հեղինակն զմայլեր է. և գրեթէ նոյն աստուածարեալ գրքմամբ՝ որով ողբերգեց՝ այս Արքուածայիս ուէրգաւիտն, ինչպէս արեւան էր զսա վերահոյնէ՛ զու-

դագրութեամբ Խառնուցուց քերդողահօր Աստուածային Թագերգութեան¹, նովին գրգամար՝
ինքնին կը խոստովանի իմն սուաջի Աստուծոյ, Թէ
անոր շննդով և շաղթմամբն են այսպիսի խօսք.

« Որք ոչ յինէն յառաջ եկին,
Այլ աննախանձ քո պարգէին ».

Վասն այնորիկ և պարկեշտ պատկառանք և երկիւղածութեամբ կը փափագի որ ժամանակակիցք և յետագայք՝ նովին ողւով զգածեալ աղօթեն, կարգան, օրինակեն, ստանան, 'ի բերան սովբին, ջանալով և խնդրելով

« Քաջ իմանալ զիմաստ բանին
Որ ամբարեալ կան ի սոսին ».

և դարձեալ նովին աստուածասէր հոգւով շարժեալ՝ համարձակի և վկայէ, որ այսպիսի աղօթական և ողբերգական բանս է

..... Սիրոյն արարչական՝
Որ սերմանեալ ի մեզ բնական՝
Սա զարթուցիչ ներբուսական,
Հասող յաճումն արգիւնական.
Ձհոգին մըթին նրսեմական
Ձանկեալ ի հող այս նիւթական՝

1 Տանդէի Divina Commedia. — Հ. Վիլլոզ ֆռանկ Յիսուսեան քարոզիչն, որ շատ լաւ սովբեր էր հայերէն, անցեալ դարուն սկիզբը, համառօտ դատադանագրութեան մը մէջ այսպէս կ'ըսէ հայ լեզուով Շնորհաւոյ դործոյն համար. « Սա ոտանաւոր տառիք գրեաց զՅիսուս—Որդի « կոչեալ երկնաշունչ գիրքն » . Իսկ լատիներէն գրութեան մէջ կոչէ զնոյն՝ աստուածային մօտեան . Scripsit carmine librum plane divinum, cujus titulus *Jesus Filius* .

Սա փոփոխէ լոյս պարզական,
 Խառնէ ի գունդն անմարմնական.
 Զմիտս անմարդուր աշխարհական՝
 Որ ըստ ծովու ալեաց ծըփան,
 Սա վերբերէ հըրոյ նրման
 Որպէս բնութիւնն է վերնական.
 Զանձըն զգածեալ եւ զհոգական
 Ի պատճառէ ինչ արամական՝
 Սա ներգործէ ուրախական
 Ի թախծութեանցըն հիւթական.
 Եւ որք արբեալքն են թմբրական
 Ըմպողք գինւոյն յիմարական՝
 Սովաւ զարթնուն և զգաստանան
 Թէ ընթեռնուն մրտառական.
 Որք Աստուծոյ տեսոյն բազման
 Գերագունին լուսոյ ցանկան՝
 Սորին թեւովք վերասլանան
 Մերձին ի տիպն անտեսական,
 Եւ զփոքրագոյն անձըն մարդկան՝
 Որ է բնութիւն ծառայական,
 Անաանելւոյն և տիրական
 Բնութեան՝ առնէ սա օթարան:

Այսպիսի կարևոր հոգևոր օգտի համար՝ յանձն
 առեր էր երանելին ոչ ստեղծ աշխատիլ, շտնալով՝

« Սկիզբն ի հօրէն մեր նախնական
 Մինչ ի վերջին գարուս վախճան » .

հին և նոր կտակարանաց գէպքերն այսու կերպով
 ամփոփել.

« Վասն այսորիկ տաժանեցայ
 Գըրել չափով ըզբանս ի սմոյ » :

Ապա և արժանապէս կը փափագի՝ որ այս գրքով

ամեն ազօթողի հետ ինքն իսկ հեղինակն ալ միշտ
ազօթակից գրուի.

« Եւ որք ինեւ եւ կամ յետ իմ
Այսու բանիւ քեզ պաղտաին,
Համարեսցիս միշտ ընդ նոսին
Զիս ըզնեբոէս՝ մազթել սովին ».

և վերջապէս, յետ իր հարազատաց և մերձաւո-
րաց, զսա թողու և իր հոգւոյն յիշատակ և կը-
տակ ողորմութեան.

« Եւ առ հոգիս իմ յաւանգին,
Եւ 'ի մարմինս իմ՝ տապանին՝
Բարեաց ազգումն ի քէն լիցին,
Եւ ցընծացեալք կայտուեսցին »:

Յիշեցի առաջ որ այս սոփերիս մէջ խնդրելու
չէ գիւցաղներգակ քերդողաց բանաստեղծական
հնարքներ և դարգեր. բայց գեռ ինքնին այս պար-
զութեան մէջ ալ ունի իր յաջողակ հնարագի-
տութիւնը, վայելքաբանութիւնը, և տեղ տեղ
բանաստեղծական զրուցուածք. միով բանիւ նոր
իմն տեսակ Դրախտ Իրաւսէալ է սա, հինգ գար ա-
ւելի առաջ քան զՄիլտոն հանձարեալ. յորում
ոչ Ադամայ պատուիրանազանցութիւնն միայն՝
այլ և անոր բոլոր սերնդեան յանցանքը և խեղ-
ճութիւնը՝ ինքն իր վրան առնելով հեղինակն,
կամ զինքն անձնաւորելով իբրեւ մեղապարս՝ փո-
խանակ ամենեցուն կ'ողբայ և կ'աղօթէ Աստու-
ծոյ գթութեանը և Քրիստոսի կենագործութեա-
նը, ինչպէս վերն ըսինք: Եւ յետ մազթելու
Փրկչին անօրէնութեանց և Հոգւոյն սրբոյ շնորհքն
իրեն օգնական, կը մազթէ նաև սրբոց բարեխօ-
սութիւնը, սկսեալ 'ի Ս. Աստուածածնէ, Թադէ-

լոց, աշակերտաց, հայրապետաց, և մանաւանդ մարտիրոսաց, յիշելով ասոնց պէս պէս չարչարանքները և մերձեցնելով իր հոգւոյն. յետոյ և ճգնաւորաց և ամենայն առաքինեաց բարեգործութեանց փափագի հազորդ ըլլալ կամ հետեող. և թէ չի կրնար անոնցմէ յառաջագիմաց հաւատարեւ, գոնէ, կ'ըսէ, զիս

« Արժանացո՛յ յոյժ խոնարհին,
Քան ըզրնաւից թերեւս յետին.
Միայն ի թիւ օգեաց դասին
Կացո՛ւ եւ զիս յաջակողմին,
Եւ լռեցո՛ւ ըզջրնծալին
Ձերանաւէս ձայնըն քոյին » :

Այս ըսելով բնաբար կ'անցնի 'ի յիշատակ վերջին դատաստանի և հատուցման գործոց ամենայն մարդկան. և այն տիեզերաց վերջին ահադ տեսարանն այնպէս իմն կը բացուի մտաց առջև՝ որ յիրաւ սաստիկ զգածմամբ և անշուշտ ոչ առանց գողգորդալու կ'աւարտէ ողբերգութիւնը, ողբերգութեանց վերջի տեսարանին վայել սրաառուչ և աղցու. ուր՝ ոչ ոք կրնայ ժխտել թէ հեղինակն յափշտակուած կամ վառուած չըլլայ, և գերազանցած սովորական չափէ վեր. ինչպէս որ չի ալ կրնար չըզգածուիլ նոյն իսկ ընթերցողն՝ երբ այս մեր հնացեալ և բազմազրադ աշխարհն ալ վերջապէս իբրեւ օրհասական ներկայանայ.

« Յորժամ տարերբքս գըզըրգին,
Հաստատութիւնքն սասանին,
Իբր ըզծովու կոհակք կուտին
Ի յեռանդանըն կաթսային.
Լայնտաարած գողայ գետին,
Թանձրութեանց հիմանց շարժին.

Լերինք հիմամբք զարհուրին,
 Եւ ուժգնակի բախմամբ թընդին.
 Կարծր բնութիւնք վիմաց հալին
 Եւ ամենայն նիւթք հրդեհին.
 Մինչ գետք հրեղէնք յորդահոսին
 Իբր ըզհեղեղ ջուրց ծաւալին.
 Հողմով հանգերձ սաստիւ հընչեն
 Եւ միգախտուն մըրմըռին.
 Խըրթնահայեաց գիմք վառին
 Եւ թափանցիկ վայրաբերին.
 Իբր ըզտերեւ մի բորբոքին
 Բնութիւնք ամեն հողեղինին.
 Բըլուրք լերամբք հալեսցին
 Եւ գաշտաձեւ աշխարհք լինին.
 Մովու ալքըն ցամաքին
 Եւ կենդանիք նորա նուազին.
 Յորժամ բարբառըն նըւագին,
 Փողըն գոչէ Գաբրիէլին
 Յանկարծակի մէջ գիշերին՝
 Ի յեղակարծ ժամանակին)» :

Կիրթ և հմուտ ընթերցողք կրնան գտել թէ
 որ և է վսեմական քերգող մը կրնա՞ր աւելի վա-
 յելուչ և ազգու կերպով նկարագրել այն լայ-
 նատարած գեանին դողը, իր թանձր յատակին
 քակաուիլը, լերանց՝ 'ի հիմանց զարհուրիլը, և
 ամենայն տարերաց հողմով հըրով և միգով մըմը-
 ռիլը և խրթնահայեաց գիմք վառիլ բորբոքիլն և
 ապա անբեկ մը պէս թօթափիլը :

Մեծ ապերախտութիւն առ հեղինակն համա-
 րէի՝ այսպիսի չքնաղ գործոյ, այս աստուածային
 Ողբերգութեան վրայ քիչ խօսքով անցնիլը. այլ
 ոչ պակաս ապերախտութիւն առ ազգն իմ համա-
 րիմ՝ շատ ալ խօսիլն անոր վրայ, որ պէտք էր ըլ-
 լալ և է ծանօթ իրեն, և յետո՛ւ իր ժամագրոց և

Սաղմոսին, Նարեկայ քիտ կը գործածէ զՅիսուս-
Որդին. որով և ոչ միայն շատ ձեռագիր օրինակք
գտուին այս գրուածիս, այլ և հայերէն տպու-
գրութեանց առաջին երախայրեաց մէկն եղած է¹ :

Թէ գրողածին արժէքով և Թէ հապարակաց առ ձեռն և պիտանի ընելու գիտամամբ՝ Շնորհալին յետ այսպիսի գործոյ մը, ինքն իրեն յաղթեց և գերազանցեց ուրիշ ազօթական արտագրութեամբ մը, և տարբեր ոճով։ Փափագելով և պարտք համարելով իր աստուածային սիրով վառուած սրտին պէս մերժաւորաց և համօրէն ազգայնոց սիրան ալ վառել առ ազբիւրն սիրոյ, աւելի կարճ և գիւրադելի ազօթք մը հարկաւոր սեպեց, բնական արձակ բանիւ. ազօթք մը կամ խօսք ընդ Աստուծոյ, յորում բովանդակի քրիստոնէին ամենայն կարեւոր գաւառութիւնն, իւրն գիրն, պէտքն և իղձն, արասունքն ալ սերն ալ և տհա բզկեց հոգեմարտ ազբիւրէն՝ ամենայն Հայոյ քաջածանօթ հրաշայի Հասարակ խորհրդանիւն, որ Յիսուս Որդւոյ պէս իր սկզբնաւոր բառերով կ'անուանի։ 24 տուն բան, 24 անգին անուրբ գրաւոր և հոգեւոր. անբաւ արժէիւք իր չափաւորութեան մէջ. աւագամեծար գործ մ'ալ հեղինակին աւագ գործոց մէջ, և ամենայն քրիստոնէական ազօթից նախաշարին գասակից։ Ոմանց թուած է Թէ այսպիսի սուրբ հայրապետաց արժանի վսեմական զբօցուածք՝ հնագոյն ազբերի մը յառաջ եկած ըլլայ, և Ս. Եփրեմի դբանչելի սրտէն և գրէն ցայտած. այսինքն Թէ ասոր գրած ազօթից իմաստներէն ներշնչեալ գրած ըլլայ մերս Ներսէս։ Այս բանիս ոչ զարմանք պէտք է և ոչ ընդգիմութիւն. երևելի բանաստեղծք անգամ բանաստեղծից գրուածէն ներշնչեալ կամ վառեալ՝ նոր և սեպական շնորհգր արտագրու-

գրանցին, յապ 1830, հեղինակին բոլոր տաղաշարական գործերովէ մէկ տեղ, բայց յՈգոսոյն Եգեոսիոյ։ Վերջ յիշեալ տաղաշարութեանց մէջ ալ կան Շնորհաւոյ բանի մը բերդաւանք, բայց ոչ այնչափ օրշափ այս եղբի մեջ տաղաշարութեան մէջ։

Թիւններ կ'ընեն. ինչո՞ւ Ափրեմը, Գրիգորը և Ներսէսը ալ իրարմէ չարծարծուին, և նոր լոյս նոր բոց չարձրկեն: Բայց Թէ ո՞րքան ուրիշէ լոյս և կայծ առած է Ներսէս այս աղօթից մէջ՝ աւելորդ համարիմ քննել. իր սիրտն այնքան վառ և պայծառ էր, այնքան լցեալ սուրբ խմաստներով և ըզձերով, որ կարծեմ Թէ երբ մտածեց հասարակաց քրիստոնէից համար յարմարագոյն աղօթք մը գրել չուտով մ'արտագրեց. գուցէ մէկ գլորչութեամբ մէկ օրուան մէջ, առանց ուրիշ լոյս ուղեւը՝ բաց 'ի Ճշմարիտ լուսոյն Քրիստոսէ: Թերեւս փափագէր որ Թէ հնար է՝ անով օրուան 24 ժամուց իւրաքանչիւրին մէկ մէկ տուն աղօթէին հաւատացեալք. այլ զի և ինքն գիտէր որ խիստ քիչերու կարելի է իրեն պէս հսկել գիշեր ու ցորեկ, կը խրատէ յիշատակարան կամ պատուիրագիր մ'ալ գրելով աղօթից հետ, որ ով որ կրնայ օրն հինգ անգամ ըսէ այս աղօթքս, կամ չորս անգամ, կամ առտու, կէսօր և իրիկուն. և եթէ մէկն չկարենայ նաեւ երեք անգամ այս կերպով ներկայանալ առ Աստուած, գոնէ օրն անգամ մ'աղօթէ զայս, կամ գոնէ քանի մը տուն՝ բերան սովբելով, և եկեղեցւոյ բոլոր օրական աղօթից կամ ժամասացութեան տեղ բռնէ. անոր համար վերնագիրն կ'ըսէ. « Աղօթք իւրաքանչիւր « անձին հաւատացելոյ »: Եւ իբրեւ այսպէս հաւատարակաց հաւատացելոց յարմար և կարեւոր՝ մեր բուն սրբազան Հասարակաց աղօթից գրքին կարգը անցաւ, որ է Ժամագիրքն. յորում սովորաբար կը գրուի յետ ամենայն աղօթից, 'ի Հանգստեան ժամու. իբրեւ դուռն ակամայ փակման սրտի հարկիւ քնոյ, որ և ըլլայ նախագրուիք անոր բացմանն 'ի Ծագել նորոյ աւուր: Յայս է ուրեմն որ այս չքնաղ սովերս աւելի քան զՅիսուս որդի և քան զամենայն աղօթական բանս Հայոց՝ Ծաւա-

լեալ է մեր ազգին մէջ, և Շնորհալին բաւական
յաջողած է յայսմ փափագի. և թերեւ աւելի
քան զփափագն և զկարծիս, ասով որ իբրև ա-
ռանձնական ազօթք ամեն ազգային ազօթքէ ընդ-
հանուր եղած է, և ամեն հայ հոգեխօսներէ ա-
ւելի ինքն է մշանջենաւոր խօսնակ մը 'ի մէջ իր
եկեղեցւոյն և ազգայնոց սրտից: Նա մանաւանդ՝
այս հրաշալի ազօթքս՝ ազգային սահմաններէ ան-
գին անցեր է, և թերեւ քսոն զամենայն ազգաց
առանձնական ազօթաբանութիւնս. որովհետեւ
իրաճանաչ և երախտագէտ ազգայինք և բանա-
սէրք այս դարուս սկիզբէն վեր Ասիոյ և Եւրո-
պիոյ գրեթէ ամեն գլխաւոր լեզուօք (իբրև 36)
թարգմաններ և հաղարաւոր օրինակ սփռեր են.
և եթէ շատ բանասէրք և հետաքնինք իբրև բազ-
մապատիկ լեզուաց հաւաքումն կը փնտռեն այս
գրքոյկս, ոչ սակաւք ալ հեղինակին բանից վրայ
սքանչանալով կ'ընդունին ¹:

¹ Եւրոպական լեզուաց մէջ լատինն և իտալացին նախ
թարգմանած են այս ազօթքս, և իրենց ուրիշ ազօթից
հետ ապագրած շատ հեղ: Յամին 1690 'ի Բաստուս ապա-
գրած է զայն հայերէն և իտալերէն՝ Մերաինի արքեպիս-
կոպոսն Տիմոթէոս Գաւնուկ, որ պանդըխտէր յիտալիս:
Իբրև գար մը վերջը (1780) 'ի Լոնարո ապագրած է Հա-
ւատովն չորս լեզուով, հայ, լատին, փռանկ և անգլիա-
րէն. որոց վրայ յունարէն և թուրքարէն ալ աւելցընե-
լով ապագրեցաւ գարուս սկիզբը՝ 'ի վանս մեր Միխիթա-
րեանց 'ի Ս. Ղազար. անկէ ետեւ եօթն անգամ ալ յա-
ւելմամբ նորանոր թարգմանութեանց, մինչև վերջին և
նոր ապագրութիւնն այս տարի (1873) կ'ըլլայ 36 լեզուօք.
որք են.

Հայ
Յոյն
Լատին
Իտալ
Փռանկ
Սլաւոնացի

Բորգոպալ
Գերման
Հոլանտ
Շուեա
Դանիացի
Իսլանտ

Կրեւլանտ
Անգլիացի
Իռլանտ
Կելտ
Վլահ
Ռուս

Ոչ միայն Յիսուս որդւոյ հետ զուգակցութիւնն հարկաւորեց զմեզ այս տեղ նշանակելու Հօւսա-տով աղօթից երկասիրութիւնը, այլ զի և ոմանք նոյն իսկ այս ժամանակս գրուած կարծեն. թէ և մեզ հաւանական երեւեր աւելի ուշ գրելն, բայց յառաջ քան զկաթողիկոսութիւնը. որովհետեւ յառաջաբանին խրատին մէջ կը յիշեցնէ « ՉԳրի-« գորիոս կաթողիկոս Հայոց, և զեղբայր նորին « զտէր Ներսէս՝ զաղօթիցս յօրինողն՝ յիշեցէք ՚ի « Քրիստոս » . մասնաւոր հոգով կը պատուիրէ ալ որ զգուշութեամբ օրինակեն և հմուտ գրչոց օրինակել տան, « զի մի այլ և այլ, այլ հաւա-« սարք լինիցին ամենայնքն՝ ուր և գրեցին. և « ախմարքն ՚ի գիրս՝ ուղիղ գիտողացն աացնն՝ գը-« ռել, զի ուղղորդ լինիցի » : Շնորհաբարն գլխա-ւոր նպատակն էր այսպիսի ախմարաց և ագի-տաց՝ աղօթք սովորեցնելն : « Վասն այգր պատ, « Ճառի, կ'ըսէ, արարաք զաղօթս զայսոսիկ պարզ « և յստակ բանիւ վասն ախմարաց գիւրահաս « լինելոյ յաղօթելն իւրեանց » : Սակայն պար-զութեան և յստակութեանն հետ անպակաս ու-նի լեզուին շնորհքն, ինչպէս և իմաստից. աւելի պարզ և ռամկականի մօտ է այս նախադրեալ խրատն, որ և ոճով զրուցուածին քիչ մը տար-բերի հեղինակին ուրիշ գրուածներէն, աւելի ուի-րաբար և յանդիմանական կերպ մ'ունենալով. և թէ համարձակինք ըսելու՝ քիչ մը նեղասրտեալ վասն անհոգութեան ոմանց, որ կամ ժամանակ կամ կարողութիւն չունինք կ'ըսէին բերնուց ու-

Լեհ

Սերպ

Շիլլան

Մառա

Վրացի

Թուրք

Պարսիկ

Արաբ

Հրեաքէն

Ասորի

Քաղդէացի

Զին

Եթովպացի

Մալդացի

Մալացի

Պիրման

Պենկալ

Սանսկրիտ :

վերաւ ազօթքներ, և սակայն « զստանայական
« երգան բազում փութով ուսանին »)։ Ասհմե-
տականք, կ'ըսէ, ինչուան պատերազմի պատն ալ
իրենց օրինադրեալ ազօթքները չեն խափաներ,
« իսկ մեր ժողովուրդքս արտաքոյ ազօթից տեղ-
« ւոյ՝ և ոչ բնաւ յեշեն զանուն Աստուծոյ...
« այլ սիրեն զգառարկարանութիւն՝ քան զա-
« ղօթսն »)։ Եկեղեցւոյ մէջ կեցուածքնին ալ կը
մեղադրէ, վասն զի « կամ փակեալ բերանով
« կանգնին, կամ զքուցատրութիւնս պռնեն ընդ
« միմեանս »)¹։ Արշապէս, Հաւատով խոստովա-
նիմ ազօթից պրանչելի հանգարտութեան քով
այս նախադրութիւնս քիչ մը խռովեալ կ'երեւի,
թէ և ըլլայ իրաւամբք որւած պառճառներուն,
կամ իր իսկ կրած վտայ՝ յողին և 'ի մարմին։

Հաւատով խոստովանիմ սկզբնաւորութեամբ
կարճ ազօթք մ'ալ գտուի, մակագրեալ՝ « Տեառն
« Ներսէսի Ալայեցոյ Խոստովանութիւն հաւա-
« տոյ՝ ամենայն աւուր և 'ի ժամ վախճանին »)։

նախ դաւանելով « Հաւատով խոստովանիմ զքեզ,
« ամենասուրբ Երրորդութիւն անմահ, Հայր և
« Որդի և Ս. Հոգի »). ապա չորս տուն բան՝ իւրա-
քանչիւր սկսանելով, « Հաւատամ և խոստովա-
« նիմ զքեզ Հայր սուրբ, Աստուած Ճշմարիտ. —
« Հաւատամ և խոստովանիմ զքեզ, Տէր Յիսուս
« Քրիստոս, որդի Աստուծոյ, Աստուած Ճշմա-
« րիտ. — Հաւատամ և խոստովանիմ զքեզ Հո-
« գիգ սուրբ, Աստուած Ճշմարիտ. — Հաւա-
« տամ և խոստովանիմ զքեզ, ամենասուրբ Եր-
« րորդութիւն »: Ինչպէս կրնայ գուշակուիլ՝ միոյ
միոյ յերկն անձանց աստուածութեան պատշաճ
դաւանութիւն է ըստ առանձնական յատկու-
թեանցն. և չորրորդ տամբ՝ դարձեալ բովանդա-
կութիւն նոյն իմաստից, համառօտ, յատուկ և
բացայայտ:

Այն գրոց մէջ ուր այս Հաւատոյ խոստովա-
նութիւնն դառնի՝ անմիջապէս վերջը գրուած է և
« Հաւատը, զոր Սարկաւազն ի ծունկս անկեալ
« Կոնստանտինոպոլսեաց Կաթողիկոսի և
« Կաթողիկոսի համառօտ և աւելի որոշ դաւանութիւն
« մ'է ամենասուրբ Երրորդութեան առանձնաւո-
րութեանց. արժանաւոր բան մեր Հեղինակին,
թէ և անունն վերագրեալ չէ: Նշանակութեան
պլ արժանի համարիմ մեր ազգին կրօնական դա-
ւանութեան աշխարհածանօթ խնդրոյն վթայօք
հօս ըսածը, զոր Շնորհալոյ արգէն ծանօթ բա-
նից կարգը յաւելլի է. « Ոչ վասն մարմնոյն՝ թանձ-
« րացեալ աստուածութիւնն (Քրիստոսի), և ոչ
« յազապս աստուածութեանն՝ առաջօք եղեալ
« մաքրման. այլ՝ Աստուած և մարդ, մարդ և Աժ.
« յերկուց ընութեանց միաւորեալ անձառ խառ-
« նումբ: Ինութիւնքն՝ տեսութեամբ մտածու-
« թեամբ՝ երկու, միաւորութեամբ մի. ոչ լոկ մի,
« այլ միացեալ յերկուց անշիւթ խառնումբ »:

ԺԲ.

Այլևայլ Երկրորդական գրութք. — Յա-
ղագս Երկնից զարդոց. — Մխիթար Հերացի.
— Մեկնութիւն և չափաւ յարաստութիւն Ներ-
քողի խաչին Դարսի Անյաղքի. — Վարդան
Վ. Հաղբատացի. — Մեկնութիւնք իմաս-
տասիրական բանից. — Աստիճանք Ազգա-
կանութեան. — Քանի մը քարգմանութիւնք.
— Վկայարանութիւն Ս. Սարգսի :

Յետ այս գլխաւոր և դասընտիր գրութեանց՝ ար-
ժան համարիմ յիշատակել հօս Շնորհաւոյ քա-
նի մ'ուրիշ գրութեանք ալ, որք եթէ ասոնց պէս
'ի գլուխ գործոց չանցան, սակայն դարձեալ ըն-
տիր և գեղեցիկ են, և որոնց գրութեան թուա-
կանն անյայտ ըլլալով բոլորն ալ մէկտեղ կը յի-
շեմք. յառաջ քան զկաթողիկոսութիւն հեղինա-
կին. թողլով յետ այնր յիշելու ինչ որ յայտ-
նապէս 'ի կաթողիկոսութեան ժամանակը գրած
է : Արդ ասոնց մէջ են երկու գեղեցիկ քեր-
դութեանք, այլևայլ ոճով, երկուքն ալ 'ի խնդրոյ
բարեկամաց գրութեան. մէկն բոլորովին իր մտաց
ծնունդ, որ է Յաղագս Երկնից և զարդոց Նորիս.
միւսն Դարսի Անյաղքի գրած խաչի ճառին յա-
րաստութիւն : Առաջինն 200 տող է 12 տետան, բո-
լոր ան յանգով աւարտած, և առանց շատ բա-
նաստեղծական թռչանաց՝ շատ վայելուչ, կոկ և
շնորհալի գրութեան մը. և թէ ոչ խօսքերն՝ այլ խօս-
քին տղերքն կամ գիւտն ինքնին բանաստեղծա-

կան է. Եգեսիոյ ողբոց նման գիմառնութեամբ,
ինչպէս հօն գերեալ քաղաքին խօսել կու տայ,
հօտ ալ բուն երկնից բերան կու տայ ինքզինքը
նկարագրելու, սկսանելով.

« Իմ՝ եղական գոլով բնութիւն և սկզբնական,
Յանեղէն ձրգեալ կամար անգուգական՝
Անջըրպետեմ զջուրսն վերին եւ ներքնական,
Որպէս պատմէ զինէն Մովսէս աստուածաբան »:

Նպատակ բանին է ցուցանել երկնից զարմանալի
կազմուածը, նուրբ նիւթերը, կարպը, և այլն. և
թէ ասոնց վրայ արժան է հիանալ՝ այլ ոչ ինքնա-
բուն և գերազոյ բան մը կարծել և պաշտել, ինչ-
պէս ըրին հեթանոսք. վասն զի թէ և ըսա մեզ
երկինքն անչափ ընդարձակ է, « Այլ և թըղաւ
« միով չափիմ՝ թէ ոչ մարդկան » . թէ և անբաւ
բարձր երևի՝ այլ նոյնչափ և խոր անդունդ է, թէ
և անշարժ՝ միշտ 'ի շարժման է. թէ և նիւթա-
կան՝ այլ միշտ նոյն վիճակի միջ անայլայլակ է.
Թէ և անայլայլակ՝ այլ Արարչին կամօք և բանիւ
այնպէս է և ոչ թէ 'ի բնէ. որպէս զի երկրաւոր
արարածոց կենդանութեան պատճառ ըլլայ, 'ի
ձեռն լուսաւորաց. յորոց նախ զարեգակն յիշէ,
գեղեցկութեամբ իբրև

..... « Պայծառատիպ մի կարկեհան
Եգեալի լանջաբաւ վակասին ահարոնեան » ,

և օգտիւ՝ պատճառ բեղմաւորութեան, տաքու-
թիւնը խառնելով ջրոց հետ. զոր նմանեցընէ փե-
ռայի և հարսին զուգութեան.

« Փեսայօրէն ջերմամբ սիրոյ յոյժ ըզձական՝
Գիրկս արկանէ հարսին իւրոյ խոնաւութեան » .

ապա նկարագրէ զլուսին ,

..... « Սպիտակափայլ բիւրեղանման ,
Որ միշտ աճէ և նըւազէ հընգետաստն » .

յետ սոցա՝ եօթն մոլորակներ իբրև եօթն կան-
թեղք ներկայանան ,

« Որք մոլորեալք՝ տան անմոլար իմաստ մարդ-
կան » .

ապա 12 կենդանակերպներն , զոր ըստ հին օճոյ
արևելեայց նմանեցընէ քաղաքի և 12 աշտարա-
կաց . որոց շարժմունքէն կամ ընթացքէն կըրնան
երբեմն բաներ գուշակուիլ : Այս խօսքով Շնոր-
հալին ոչ եթէ աստեղագիտաց յիմարաբանու-
թեանց իրաւունք տայ , այլ միայն կարծէ թէ
ինչպէս հուր , ջուր , բոյսք և անբան կենդանիք՝
զանազան բանի նշան , գուշակութիւն և ազգե-
ցութիւն կու տան , այսպէս ասոնք ալ

« Թէպէտ են յանկենդանեաց նոքա ու անբան՝
Սակայն շարժմամբ անձանց՝ ունին ինչ ազգա-
կան » :

Եւ յիրաւի այս խնդր կը փնտռեն թէ մոլորեալ և
թէ ողջամիտ աստեղաբաշխք , և դեռ գտած չեն .
այսինքն զպատճառ , և մանաւանդ զվախճան և
զնպատակ այնպիսի շարժման և բազմութեան ա-
մեն տեսակ աստեղաց : Ամեն քիչ շատ խոհուն
միտք կ'ուզէ այս բանս գիտնալ , և շատք յաս-
տուածային լուսոյ զուրկ ըլլալով կը մոլորին ,
կ'ըսէ հեղինակն ալ , փոխանակ որ գոնէ անոնց
սքանչելի գեղեցկութեամբն և կարգաւն՝ պէտք
էր առ Աստուած դառնային : Յետոյ խորհրդական

խմաստներ կը բերէ, եօթն մոլորակները 7000 տարի ժամանակի փոփոխական դարուց նմանցընելով, հաստատուն աստղերն ալ՝ հանգերձեալ անփոփոխ աշխարհի. որոյ համար այնուհետեւ այս երկինքս և լուսաւորքն պէտք չեն, վասն ուրոյ և պիտի ջնջին. կամ թէ աւելի զարմանալի կերպով մը պիտի նորոգուին, և պիտի ըլլայ նոր երկինք և նոր երկիր: Երկնից գիմառնական նկարագրութիւնն աւարտելով չորս տող ալ հեղինակն իր բերնէն կ'ըսէ շատ յարմար և ստոյգ, իր հիացումը նշանակելով.

«Նայիմ՝ յերկինս եւ նըկատեմ զայս ամենայն,
Եւ փառքս տամ անեղ բնութեան արարչական»:

Այս վայելուչ քերգուածիս պատճառն ալ վայելուչ և սիրելի է մեզ կամ մեր հայերէն գըպրութեան. զոր յայտնէ ուրիշ փոքրիկ քերգուած մ'ալ առջինին ետեւէն գրուած՝ Յորդուրաի, 62 տող. յորում իբրեւ գաւանութիւն մը հաւատոյ՝ կը խոստովանի ամեն բանի պատճառ Ստաւուած. անով շարժունք և անշարժք, անկէ և մարգիկ. որոց փրկութեան համար նոր Ագամի Քրիստոս. և այլն: Այս Յորդուրակս՝ բաց յիմաստից սրբութենէն, առջինին քով շատ հեռակէ. բայց մեզի պիտանին անագլուխ տառերն են, որք կը կապեն այս բանս. Միւրաբ Բժիշկ ընկալի Ներսիսէ դայս Բան. արգէն առջի մասին խորագիրն ալ կ'իմացընէր որ գրուած է Ի խնդրոյ առն Բժշկապետի եւ ասպետի Միւրաբայ: Բնականապէս հարկ է որ հիմայ այս անձն ներկայանայ մեր պատմական պարագային մէջ, որ և ժամանակիս և բոլոր ժիգարուն, մանաւանդ թէ բոլոր մեր գպրութեան նշանաւոր անձանց մէկն է, և իր մասին կամ արուեստին մէջ՝ առաջին, և արժանապէս յամեն.

ապա նկարագրէ զլուսին ,

..... « Սպիտակափայլ բիւրեղանման ,
Որ միշտ աճէ և նրւազէ հընգետասան » .

յետ սոցա՝ եօթն մոլորակներ իբրեւ եօթն կան-
թեղք ներկայանան ,

« Որք մօլորեալք՝ տան անմոլար իմաստ մարդ-
կան » .

ապա 12 կենդանակերպներն , զոր ըստ հին օճոյ
արեւելեայց նմանեցընէ քաղաքի և 12 աշտարա-
կաց . որոց շարժմունքէն կամ ընթացքէն կրնան
երբեմն բաներ գուշակուիլ : Այս խօսքով Շնոր-
հալին ոչ եթէ աստեղագիտաց յիմարաբանու-
թեանց իրաւունք տայ , այլ միայն կարծէ թէ
ինչպէս հուր , ջուր , բոյսք և անբան կենդանիք՝
զանազան բանի նշան , գուշակութիւն և ազգե-
ցութիւն կու տան , այսպէս ասոնք ալ

« Թէպէտ են յանկենդանեաց նոքա ու անբան՝
Սակայն շարժմամբ անձանց՝ ունին ինչ ազգա-
կան » :

Եւ յիրաւի այս ինչը կը փնտռեն թէ մոլորեալ և
թէ ողջամիտ աստեղաբաշխք , և դեռ գտած չեն .
այսինքն զպատճառ , և մանաւանդ զվախճան և
զնպատակ այնպիսի շարժման և բազմութեան ա-
մեն տեսակ աստեղաց : Ամեն քիչ շատ խոհուն
միտք կ'ուզէ այս բանս գիտնալ , և շատք յաս-
տուածային լուսոյ զուրկ ըլլալով կը մոլորին ,
կ'ըսէ հեղինակն ալ , փոխանակ որ գոնէ անոնց
սքանչելի գեղեցկութեամբն և կարգաւն՝ պէտք
էր առ Սատուած դառնային : Յետոյ խորհրդական

խմաստներ կը բերէ , եօթն մոլորակները 7000 տարի ժամանակի փոփոխական գարուց նմանցընելով, հաստատուն աստղերն ալ՝ հանգերձեալ անփոփոխ աշխարհի. որոյ համար այնուհետեւ այս երկինքս և լուսաւորքն պէտք չեն, վասն որոյ և պիտի ջնջին. կամ թէ աւելի զարմանալի կերպով մը պիտի նորոգուին, և պիտի ըլլայ նոր երկինք և նոր երկիր: Երկնից գիմառնական նկարագրութիւնն աւարտելով չորս տող ալ հեղինակն իր բերնէն կ'ըսէ շատ յարմար և ստոյգ, իր հիացումը նշանակելով.

« Նայիմ յերկինս եւ նըկատեմ զայս ամենայն ,
Սւ փառքս տամ անեղ բնութեան արարչական »:

Այս վայելուչ քերդուածիս պատճառն ալ վայելուչ և սիրելի է մեզ կամ մեր հայերէն գրպութեան. զոր յայտնէ ուրիշ փոքրիկ քերդուած մ'ալ առջինին ետեւէն գրուած՝ Յորդուալ, 62 տող. յորում իբրեւ գաւանութիւն մը հաւատոյ՝ կը խոստովանի ամեն բանի պատճառ զԱստուած. անով շարժունք և անշարժք, անկէ և մարգիկ. որոց փրկութեան համար նոր Ագամն Քրիստոս. և այլն: Այս Յորդուակս՝ բաց յիմառտից սրբութենէն, առջինին քով շատ հեռակէ. բայց մեզի պիտանին տնազլուխ տառերն են, որք կը կապեն այս բանս. Միլիար Բծիլ ընկալ 'ի Ներսէսէ զայս Բան. արգէն առջի մասին խորագիրն ալ կ'իմացընէր որ գրուած է Ի խնդրոյ ասոն Բծիլադեպի Էւ տաբէղագէտի Միլիարայ: Բնականապէս հարկ է որ հիմայ այս անձս ներկայանայ մեր պատմական պարագային մէջ, որ և ժամանակիս և բոլոր ԺԲ գարուն, մանաւանդ թէ բոլոր մեր գպրութեան նշանաւոր անձանց մէկն է, և իր մասին կամ արուեստին մէջ՝ առաջին, և արժանապէս յամեն.

արժան Շնորհալուոյ վկայուած Բժշկապետ. ոչ
էթէ իրմէ առաջ կամ իրմէ հմուտ Հայ բժիշկ
չենք ունեցած, այլ իրմէ աւջիններուն գրուածքն
մեզի չեն հասած, իրմէ վերջիններուն ալ չեն
հաւասարիր իրեն. դժբաղդտբար՝ իրեն գրուած-
ներէն ալ փոքր մաս մը հասած է մեզի, և այն պէ-
միայն յայտմ մասին Բժշկութեան. իսկ Շնորհա-
լուոյ զինքը Աստեղագէտ կոչելն՝ կը յայտնէ նաեւ
յայտմ ուսումնական գիտութեան քաջութիւնը,
որոյ ուրիշ վկայութիւն փամ նշան և մնացորդ մը
չունիմք: Նոյնպէս իր վարուց և դործոց ալ ու-
րիշ անգնկութիւն չունիմք, բայց մէկ մ'այս Շնոր-
հալուոյ քերդուածն. մէկ մ'ալ բուն Մխիթարայ
յառաջաբանն իրմէ մեզի հասած միակ գրուած-
քին, որ է «Բժշկական» վասն երեք ազգ Զերմանցն»:
յորում կ'իմացընէ որ ինքն էր ծննդեամբ 'ի Հեր-
քապաքէ, որ է այժմեանս Խոյ 'ի Պարսկական
Հայս, անոր համար Հերացի կ'ըսուի. և «'ի ման-
«կութենէ սիրող եղէ, կ'ըսէ, իմաստութեան և
«բժշկական արուեստից, և վարժեցայ 'ի դպրու-
«թիւն Արաբացւոց, Պարսից և Հելլենացւոց»:
յայտ է թէ և իր բնիկ ազգին Հայոց, ինչպէս գը-
րոց վերնագրին մէջ կ'ըսուի. այլ մեր լեզուով
գրած կատարեալ բժշկարան մը չգտնելով, ու-
զեց գոնէ միայն Զերմի հիւանդութեան և անոր
երեք գլխաւոր տեսակաց վրայ գրել «Համառօտ;
«Նախագիտութեամբ և Ստածմամբն», (Theo-
rique et Pratique): Այս բանիս ալ պաաճառ կ'ամ-
յորդոր կը վկայէ զյաջորդ Շնորհալուոյ, զկաթո-
ղիկոսն Գրիգոր Տղայ, «ամենայնիւ սիրող իմաս-
«տութեան և հմուտ» և ինչ որ յոյն, պարսիկ
և արաբիկ գրոց մէջ գտաւ այս նիւթոյս վրայօք՝
հաւաքեց, անդ տեղ քաղուածով, տեղ տեղ ալ
թարգմանութեամբ, անոր համար յիշատակին
վերջը կ'ըսէ. «Թարգմանեցաւ և գրեցաւ գիրքս

« այս յամի 1184ի Տեառն մերոյ » . այն բարե-
նշան տարին մեր գարութեան , յորում Ն . Լամ-
բրոնացի յունական Օրինագրոց հաւաքում մը
հրատարակեց , Մխիթար Գոշ իր Դատաստանա-
գիրքը : Ինքն Հերացին այս գիրքը անուանեց « Զե-
« յանց Մխիթարոսիւն . զի սա մխիթարէ զբիժչին »
« ուսմամբ , իսկ զհիւանդն » առողջութեամբ , ու
« զորմութեամբ և օգնականութեամբ արարչա-
« գործին Աստուծոյ » : Ոճոյն և լեզուին համար
ալ կ'աւելցնէ . « Եւ արարի զսա գեղջուկ և ար-
« ձակ բարբառով , զի գիւրահաս լիցի ամենայն
« ընթերցողաց , առ 'ի յիշատակել զմեզ » , և այլն :
Այս գիրքս որ 46 հատուած կամ գլուխ բաժ-
նուած է , (և 150 էջ մը բովանդակէ ութածալ)
արդէն տպագրուած ալ ըլլալով ¹ , հօս աւելի ծա-
նուցանելն աւելորդ և օտար կը համարիմք , միայն
գործոյն արժանաւորութիւնը յիշել հարկաւոր ,
թէ ըստ իմաստից , թէ ըստ հմտութեան և շատ
Արաբացի և Պարսիկ բժշկաց յիշատակութեամբ ,
և թէ ըստ աշխարհիկ հայ լեզուին , որով գրեթէ
առաջին երկարօրէն գրուած ծանօթ գիրքն է մե-
զի : Իսկ հեղինակին արժանաւորութեան՝ բաց 'ի
գրքէն մեծ վկայք են Ն . Շնորհալուոյ և Գր . Տղա-
յոյ կաթողիկոսաց՝ բարեկամութիւնն և վարկն ,
եթէ առջինն իր կաթողիկոսութենէն առաջ գը-
րած է առ Մխիթար վերոյիշեալ քերդուածը՝
նշան է որ Մխիթար 1184 թուականէն 20 տարիէ
աւելի առաջ ալ նշանաւոր և հռչակուած էր :
Մխիթարայ վարուց վրայ ուրիշ անդեկութիւն
չունիմք , այլ գրուածոց և հմտութեանն ուրիշ
նշաններ ալ կան մեր ընտիր բժշկարանաց մէջ .
զոր կ'երեւի թէ Զերմանց գրքէն վերջը գրեր է ,
որովհետեւ անոր յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ . « Զսո-

1 Ի Ս . Ղազար վենետիկ , 1832 : -

« վանդապին՝ որ վասն արուեստի բժշկութեանս՝
« թողի, և զերեք ազգ ջերմանցս միայն հաւա-
« քեցի »: իսկ բժշկարանաց մեջ կը գտնեմք ու-
րիշ շատ անասկ հիւանդութեանց գրուածներ,
որոց վրայ օտարաց և նախնեաց խօսքերը աւան-
դելէն ետեւ, ստէպ կ'ըսուի. « Բայց ես Մխիթար
« յիշեմ եթէ յուսովից լինի (այս ինչ ցաւ). — Այլ
« ես Մխիթար յիշեմ զպատճառն զճիշտուն, և
« այլն. — Այլ ես Մխիթար կամիմ գրել 'ի յայլ
« գրոց վասն Մնկանն. — Կան և այլ ցաւեր որ
« չէ յիշած 'ի գիրքս, բայց ես Մխիթարս յի-
« շեմ », և այլն: Երբեմն ալ յետին հաւաքաբան
բժիշկք՝ կարդացողը կու զրկեն առ բժշկապետն
մեր. զոր օրինակ. « Եւ զայլ ստածումն գտանեա
« 'ի Գիրս Մխիթար բժշկին. — Յիշեմ 'ի բանից
« Մխիթարայ », և այլն: Որով յայտ է թէ Մխի-
թար երբեմն թողած Բովանդակ արուեստի Բժշկութեան
գիտելիքը՝ յետոյ գրեր է, և գեռ հիմայ ալ գառլին
գրուածքն, գէթ ըստ մասին:

Ի Մխիթարայ վերագառնալով առ Ներսէս և
իւր քերդուածին, ասոր նկատմամբ զայս ալ յիշե-
ցունեմ, որ յետ իւր 120 ամաց՝ Յովհաննէս Եր-
զնկացին, որ բազդ ունեցաւ Շնորհալուոյ Մատ-
թէի Մեկնութիւնը շարունակելու, նման իմն
բաղդով՝ 'ի խնդրոյ Ապլոց իշխանի՝ ոոյն նիւթիս
վրայօք Յաւագո՝ Երնից՝ հնգապատիկ երկար 1000-
տողեան քերդուած մը գրեց նոյն չափով (12ռա-
նեան) և նոյն (ան) յանգաւ, Շնորհալուոյ իմաստ-
ները ընդարձակելով, յայտնապէս ասոր գրուա-
ծովը ներշնչեալ:

Երկրորդ քերդուած Շնորհալուոյն է մեր Դա-
ւիթ Անյաղթ փիլիսոփային և հին թարգմանչին
գրած Խաչի գովեստին տաղաչափեալ յարասու-
թիւն. որոյ պատճառն և յարակից գէղքն ալ
կ'արժէ յիշել: Հին հեղինակն ներբողիչ մեծն և

Եռամեծ հոգեալ Դաւիթ՝ ազգակից Մովսէս խորե-
նացւոյ արեամբ և արդեամբք, 'ի պատիւ Քնի Ս. Թաշին ներքող կամ ճառ մը գրած է, 'ի խնդրոյ
Գիւտ կաթողիկոսի, որ է ըսել իբրեւ 'ի վերջին
քառորդի Ն գարու. Թէ գրողին և Թէ խնդրողին
համբաւն, և Թէ գրուածին արժանաւորութիւնն՝
այնպիսի յարգ և պարծանք մը տուած էին այս
ճառիս 'ի հնուց հետէ, մինչև կարծել հոռ տայ՝
որ բնական արժէքէն ալ քանի մ'անգամ աւելի
ըլլայ ընծայուածն, եթէ կարելի և ներելի է այս-
պէս ըսելս: Միւթար Այրիվանեցի Պատմիչն
յ'ԺԳ գարու իր ժամանակագրութեան մէջ գը-
րած է ցանկ մը Սուրբ Գրոց և Ս. Հարց գրոց՝
զորս մեծիմաստ սոփեսաէսն Սարկաւագ ստու-
գեր էր, այսինքն յրնտիր օրինակաց հաստատեր
էր հարազատութիւնը. այս տեղ անմիջապէս նոր
կտակարանի Աստուածաշուշն սուրբ Գրոց ետեւէն
կը դասուին իբր սրբողան գիրք մեր, Ժամագիրքն
և Պատարագամատոյցն, և որ զարմանալին է՝ այն
երկուքէն ալ առաջ դասուի Բարձրադոյզէն Դաւ-
թի. վասն զի այսպէս կոչուի ճառն, սաղմոսին՝
« Բարձրացուցէք զՏէր Աստուած մեր », խօս-
քըն բնաբան ունենալով: Այսքան մեծարանաց
առաջին պատճառ Թերեւս համարելու էր զանհա-
մեմաա յարգութիւն Ս. Թաշին. այլ ըստ աշ-
խարհի՝ Թերեւս ճառին շնուելուն պատճառն ըլ-
լար. որոյ համար մէկ աւանդութիւնն ալ այս է,
Թէ Դաւթի գարուն՝ դեռ սովորութիւն էր յԱ-
թէնս, (ուր որ ինքն ալ ընկերակցօք Թարգմանչօք
տանն մը ուսմանց և իմաստից պարապեցան),
ճարտասանութեան կամ փիլիսոփայութեւ վար-
դապետի աստիճան առնըլու համար՝ ճառ մը խօ-
սիլ. և Դաւիթ այս ճառս խօսեր է, կ'ըսեն, և
իբնն հետ մրցողաց յաղթեր և դերազանցեր. այս
բայն՝ ստոյգ կամ անստոյգ՝ բաւական առիթ մ'էր

Հայոց պարծանաց և խրոխտանաց 'ի վերայ Յու-
նաց. բայց ոմանք ալ ուրիշ պատճառներ կ'աւան-
դէին: Արդ թէ ասոնց ստոյգը հաւասարէն, և թէ
ճառին իմաստները պարզապէս հասկընալն, (որով
հետեւ քիչ մը խրթնաբան կամ նրբաբան է), շատոնց
փափագելի էր. և այս ժամանակներս՝ որ թէ յա-
րեւելեան և թէ յարեմաեան Հայս՝ դպրութեանց և
մեկնութեց ուսումն և ջանք վառուած էր, և առա-
ւելապէս՝ հօս 'ի կողմանս Սեաւ Լեւանց և Ալի-
կիոյ, հօս՝ 'ի Հաղբատ և 'ի Սանահին, Հաղբատա-
ցի գիտնական և բանասէր վարդապետ մը՝ Վար-
դան անուն, որ առաջուց իսկ պէտք է ծանօթ ե-
ղած ըլլայ Շնորհալուոյ, խնդրեց այս մեր նոր ի-
մաստասիրաց պարագլխէն՝ հին իմաստասիրին ճա-
ռին մեկնութիւնը և պատճառը: — Շնորհալին
իր սովորական պատրաստականութեամբն 'ի կա-
տարել զխնդիր բարեսիրաց՝ Վարդանայ ուղածն
ալ ըրաւ. նախ ճառին գրութեան աւանդուած
պատճառները կը յիշէ, զոր արգէն իրմէ շատ ա-
ռաջ մէկն յիշած էր իբրեւ նախագրութիւն մ'ը.
նեղով, և անոր հետ կ'ընդունի որ Գիւտայ խըն-
դրուածքով գրուած էր, ընդդէմ այն մոլորեցոյց՝
որք նեստորաբար ոչ զՍ. Կոյսն կ'ընդունէին Աս-
տուածածին, և ոչ զխաչն՝ տառուածքնկալ: Իսկ
մեկնութիւնը գրեց Ներսէս չափաւոր ընդարձա-
կութեամբ և պարզ բանիւ բացատրելով փիլիսո-
փային միտքը, ևս տաւել իր մտածմունքն և
զգացմունքը: — Անշուշտ այս բաներուս վրայ
խորհրդածելու ատեն՝ յօժարութիւնն վառեցաւ՝
զնոյն ներքող իր քաջարուեստ ներգաշնակութիւն
տաղաչափել. և ինչպէս որ երկու մասն ունի
ճառն, մէկն աւելի քննական և պատճառական,
միւսն գովասանական, այն առաջին մասը կը բա-
վանդակէ Ներսէս 220 երկոտասան տոնեան տո-
ղից միջ (ան յանդով.) իսկ երկրորդ մասը իբրեւ

400 տող ութտոնեան զանազան յանգերով: Քեր-
դուծեան իմաստից վրայ չունիմք քան մ'ըսելու,
այլ միայն Շնորհալույ հանձարեղ մտածութեա-
նը, որ բաւական չհամարելով գրած մեկնութիւնը,
վասն զի և գծար էր հասարակաց զայն ունենալ
և այնչափ երկար բանը կարգալ. միւս կողմէ ալ
նոյն ճառը նորէն արձակ բանիւ պարզ շարա-
գրութեամբ գրել անտեղի համարելով, որ հե-
ղինակին նուազութիւն մը չըլլայ, ոտանաւոր բա-
նի դարձուց, առանց աւելցնելու կամ պակսե-
ցնելու. ասով կարգացողն թէ բոլոր Դաւթի գը-
րածը կ'ունենայ և թէ աւելի որոշ կը հասկընայ
անոր միտքը:

Նոյն Վարդան վարդապետն դարձեալ հարցուց
և խնդրեց 'ի Ներսիսէ' Գրիգորի Նիւսացւոյ այլև-
այլ գրոց վրայ տեղեկութիւն, թէ ի՞նչ պատճա-
ռի համար գրած էր. և թէ ի՞նչ նշանակելին քանի
մը մութ բանք գրոցն. Շնորհալին ասոր պատաս-
խան և պատճառ գրած է, որ մեզի հասած չէ.
այլ Վարդան իր քովէն ալ բան աւելցնելով տեղե-
կութիւններ գրեց Նիւսացւոյն գրոց վրայգը, ինչ
պէս որ Լուծմունքը ըսուած հաւաքմանց մէջ կը
յիշուի: — Այսքան ընտանուութիւն ունող անձն
(Վարդան) ընդ Շնորհալույ պէտքէնշանաւոր անձ
մ'ըլլայ. պատմըչաց ու յիշատակագրաց քանի
մը կարճ խօսքերն ալ զայս ցուցնեն. մանաւանդ
երբ Հաղբատայ նշանաւոր և ուխտի տեղեաց
մէկն ալ այս վարդապետիս գերեզմանը կը նշա-
նակեն. որոյ արգարե ցանկալի էր ստոյգ վարքը
և գործերը գիտնալ. միայն մահուան թուականն
ալ հարեանցի կը նշանակի իբր 20 կամ 22 տարի
յեա Շնորհալույն. այս եղբի թուականիս (1198)
գրեչ մը 'ի Հաղբատ, այսպէս յայտնէ անոր մեծ
արժէքը՝ աղաչելով յիշել, « Զարգիւնտկառաք
« սուրբ և ամեներջանիկ վարդապետն Վարդան »

« զաստուածասէր հոգին, 'ի մանկութենէ մինչև
 « յաւագոյթ ընդ Քրիստոս միացեալն, զՀոգւոյն
 « Սրբոյ բնակարանն, զյցեալն ամենայն տեսակօք
 « բարութեանց, զգարդարեալն ամենայն առաքի.
 « նութեամբ, զսպաւէնն տնանկաց, զվերակա-
 « ցուն օտարաց, զտիրոջն աղքատաց, զբժիշկն
 « հոգւոց, զհայրն որբոց, զպարծանսն քրիստո-
 « նէից, զլուսաւորիչ եկեղեցւոյ, զհոգիւն բանա-
 «ւոր ոչխարաց, զհոգին օրհնեալ, զարժանին
 « Աստուծոյ, զգերազանցեալն քան զգովութիւն,
 « զփոխեալն 'ի կենաց և զհանգուցեալն 'ի Քրիս-
 « տոս... յիշեսցիք յաղօթս » : — Արժանաւոր
 գովութիւն Շնորհալուոյ բարեկամի. զորս միատեղ
 յիշէ ուրիշ մերձաւոր գրիչ մ'ալ (յամբ 1207)
 յընդօրինակելն զմեկնութիւն Բարձրացուցեաց,
 « զոր արարեալ է երիցս երջանիկ սուրբ կաթո-
 « ղիկոսն Հայոց Ներսէս, 'ի խնդրոյ Վարդանայ
 « վարդապետի, որ 'ի Հաղբատ կայ եգեալ 'ի
 « գամբանի. որոց յիշատակն՝ օրհնութեամբ » :

Բարձեալ սոյն վարդապետս Վարդան խըն-
 գրեր էր 'ի Շնորհալուոյ՝ Քրիգոր Աստուածաբանի
 « Քրիստոս ծնեալ » ըսուած ճառին մեկնութիւ-
 նը. յայտ է որ Գր. Աստուածաբան հին Ս. Հարց
 մէջ ամենէն աւելի իմաստասիրաբար գրող և նըր-
 բախօսն է, քիչ բառով շատ բան իմացընող. սա-
 կայն նոյն իսկ կարճաբանութեամբն ալ իմաստքն
 մթանան և դժուարիմաց են. անոր համար գրե-
 թէ անհրաժեշտ հարկաւոր է մեկնութիւնն ալ.
 և այս Քրիստոսի ծննդեան վրայ գրած ճառն շատ
 աստուածաբանական կարեւոր խօսքերով 'ի վկա-
 յութիւն կոչուէր յաճախ, անոր համար աւելի
 ալ կարօտէր մեկնութեան. զոր և կատարեց Ներ-
 սէս խնդրով Վարդանայ. իսկ սա աւելի ընդար-
 ձակելով՝ վերոյիշեալ Նիւսապուոյն բանից մեկնու-
 թեան նման՝ գրեց Լուծմունիք, որ և գանուի հի.

մայ, թէ և հեղինակաց անունն նշանակուած չըլ-
լայ :

Փոքրիկ իմաստասիրական գրուած մ'ալ կայ՝
որ թէ Դաւթի Անյաղթի կ'ընծայուի և թէ Գր.
Նիւսացւոյ, երկուքին գրոց ալ վերջը գառուելով.
և է Զարին բնութեան վրայ էջ մը բան կամ ա-
ռածք. որ կը սկսի, « Ամենայն չար տանջելի ».
Խնդիր մը՝ որ շատ գիտնոց և տգիտաց ալ մտա-
տանջութիւն կը պատճառէ. ասոնց որ կարգէն ալ
ըլլայ՝ բանասէր և արժանաւոր անձ մը եղած պի-
տի ըլլայ Ստեփանոս անուամբ մէկն, որ խնդրեց
'ի Ենորհալոյ այն փոքրիկ՝ այլ իմաստալից բա-
նին մեկնութիւնը. գուցէ Տիրացու մականուա-
նեալ հմուտ և անուանի եպիսկոպոսն էր Վանայ
կողմերու, զոր գովութեամբ յիշէ և Լամբրոնա-
ցին, և որ իրմէ քանի մը տարի վերջը վախճանե-
ցաւ. Թերևս նոյն իմաստասէր Ստեփանոսն է՝
որոյ խնդրով Սամ. Անեցին ալ բան մը գրեց (123):
Արգ Ենորհալին կատարեց ասոր խնդիրը, զրկե-
լով ուղած մեկնութիւնը հանդերձ թղթով, յո-
րում հարկաւոր է, կ'ըսէ, « Զխնդիր հոգևորա-
« կան և հաւատով և սիրով հայցողաց՝ տալ յո-
« ժարութեամբ »). Թղթին վերջի խօսքերն ալ
կ'իմացընեն որ անհանգիստ պարագայի մը՝ թէ
ըստ ժամանակի և թէ ըստ տեղւոյ, և թուի թէ
նաեւ ճամբորդութեան ատեն գրած է. « Իբրու
« 'ի գէպ է 'ի Ճանապարհի պատահելոյ անձին,
« և աշխարհածուփ հոգովք խամրացելոյ մասաց »).
Թերևս յամին 1165 Կիւլիկիա երթալը նշանակէ
այս 'ի Ճանապարհի պատահումն: Իսկ գրուա-
ծոյն վրայ գալով՝ զայս արժան է խորհրդածել,
որ Ենորհալի ոչ միայն պարզ աստուածաբանա-
կան և Սուրբ Գրոց միտքը քննած էր, և ոչ լոկ
տաղաչափ քերգող էր, այլ և իմաստասիրական
գրուածներ քննած էր և լաւ կը հասկընար. փով

բանիւ, ինչ որ ազգային գաղութեան մէջ կը գըտուէր և ձեռքը հասած էր՝ աչքէն և մոգէն ալ չէր վերկած, և Սեաւ լերանց վանորայից մէջ՝ ամեն տեսակ գրոց պարասեր և հմտացեր էր. վասն որոյ և արժանապէս թէ մօտէն թէ հեռուէն ամենայն բանասէրք իրեն կըրնային դիմել. իր բնական հեղութիւնն և ձեռնառութիւնն ալ զինքը ամենուն կը մօտեցընէր. ձիւք մը՝ որ թերևս գիտութենէն աւելի մեծ է, և անշուշտ աւելի սիրելի:

Այսպիսի իմաստասիրական կամ մեկնողական գրութեանց հետ կըրնանք յիշել Շնորհալուոյ պղծութի գրութեան մ'ալ, որոյ նիւթն թէ և չէ շատ իմաստասիրական, այլ հասկացողութիւնն գծար ըլլալով, միանգամայն և շատ կարեւոր վասն կրօնական բարոյականի, ինքն իսկ նախ աշխատեալ է հասկընալու և ապա դիւրաւ հասկացընելու. և է ցուցակ մը Սատիճանաց ազգականութեմ վասն խնամութեան. զոր գտեր է 'ի նախնեաց աշխատասիրեալ, ազիւսակաձև շարած՝ վեց աստիճան գէպ 'ի վեր, վեց գէպ 'ի վար, երկու կողմէն ալ ճղճըլ զելով, բայց քանի որ վեր բարձրանայ՝ ամեն մէկ աստիճանի կողմնակի թեւերէն մէկ մէկ ազիւս կամ խորշ կը պակսի. իսկ գէպ 'ի վար՝ կողմնական խորշեր գրութեան չեն, այլ միայն թողունք և թողանց թողունք. յայտ է որ բոլոր ազիւսակին միջին երկու կարգի խորշքն՝ են Հայր և Մայր, Որդի և Դուստր: Այս ազիւսակին հետ վարդապետութիւնն ալ կայ՝ խրթնարան և անսովոր անուամբք ազգականութեան. անոր համար Շնորհալի մտածեր է այն Բաբելոնի աշտարակին ձեռով շարուած ազիւսակը՝ բոլորակի վերածել, կեդրոնը կամ ներքսագոյն շրջանակին մէջ գնելով զՀայր և Մայր, զՈրդի և Դուստր, և անկէ սկսեալ իրարու վրայ հինգ շրջանակ ալ աւելցընելով ըստ

կարգի հեռաւորութեան աստիճանաց և կեզրո-
 նական անձանց՝ իւրաքանչիւրին նմանը գէպ 'ի վեր
 և գէպ 'ի վար նշանակելով անոնց մէջ. զոր օրինակ,
 հօր՝ գէպ 'ի վեր Պապ, Հօրն Պապ, Պապուն
 պապ, Երկու Պապք, Երեք պապք. Որդւոյն՝
 գէպ 'ի վար Թոռն, Սուաջին Թոռն, Թոռին Թոռն,
 և այլն: Իգաց կողմանէ ալ՝ Մայր, Մամ, Մօրն
 մամ, Մամուն մամ, և այլն. գէպ 'ի վար Դուստր,
 Թոռնիա, Սուաջին Թոռնիա, Թոռնիային Թոռ-
 նիա, և այլն: Ասոնց անդ հին ազգաբանութիւնն
 ուրիշ կերպ կը բացատրէ. օրինակի համար, Պա-
 պուն պապը կոչէ Ապո-պապ, Թոռան Թոռք՝ Ա-
 պեկ Թոռն, իգաց ալ Ապեկ Թոռնիա. իսկ կող-
 մականաց, այսինքն անոնց եղբարց և քերց. նոյն
 աստիճանի տերընդոց՝ Եկ-Թոռն, Եկ-Թոռնիա.
 Հօրեղբօր և հօրքեռ կ'ըսէ Ընտանի և Ընտանիա.
 Թոռնց ալ հօրեղբօր և հօրքեռ՝ Մեծ Ընտանի,
 Մեծ Ընտանիա. էգ աղջիկ Թոռք՝ Թոռնեայ կ'ա-
 նուանէ, ասոր աղջիկը Թոռնիա, և այլն: Ահա այս
 փոքր երեցած բանին ալ մասնաւոր ինամք տա-
 րած է Շնորհալին, և « հարկաւորապէս տալա
 « գրողնցի, կ'ըսէ, 'ի Բոլորակի, վասն գիւրահաս
 « գոլոյ ուսումնասիրաց, վասն որոյ և զանուանան
 « ևս պարզ եգի ». և կը խնդրէ 'ի գաղափարողէն
 որ եթէ ուզէ՝ իր բոլորակն ալ գծէ. բայց զայս
 թէ ընէ թէ չընէ՝ « Մի իշխեսցէ Թողուլ զհինն,
 « որ է աղիւսածէ գրողմածն, զոր առաջնոց վե-
 « հիցն աշխատասիրեալ »: Այոքան պատուող և
 պատկառող էր Շնորհալին՝ առաջնոց և Վեհից.
 օրով իր գծած խնամութեան աստիճաններէն ա-
 ւելի մեծ և զարմանալի կը փայլեցընէ իր խոնար-
 համաութիւնը, և յարգանքը առ գիտունս և տը-
 գէտս:

Գրուածիս բարոյականին կտմ կրօնականին վրայ
 խօսք մ'ալ ըտեւ յարմար տեղ սեպելով, աւելցը-

նենք, որ Ենթահայն ասոր մէջ պատուէր կամ խրատ մը չի տար՝ խնամութեւ եօթն տասիճան կամ ինչպէս աւսկարար կ'ըսուի՝ եօթն պորտ հեռաւորութեան, այլ աւելի իբրեւ ուսումնական գիտելիք մը կը պարզէ. այլ իր Ընդհանրական Թղթոյն մէջ կը պատուիրէ առ քահանայս՝ ինչուան չորս տասիճանի զգուշութիւն, ինչպէս որ սովորաբար կը զգուշացընեն ամենայն եկեղեցիք. բայց արեւելեայց մէջ աւելի խնդիր և խարուծիւն ծագելով այս բանիս՝ հարկ եղած է շատ անգամ այս խնամութեան տասիճանաց վրայ որոշողութիւն ընել. ինչպէս որ մեր մէջ ալ Գանուին այսոր վերաբերեալ գրուածք. յորս նշանաւոր է երեք գոր յետ Ենթահայն Յակոբ Վ. Արիմեցւոյ գրածն՝ ի խըն գրոյ Թովմայ Մեծոփեցի վարդապետին, ի կէս ԺՅ գարու:

Յեա այս գործոց յիշենք քանի մ'ալ ստոյգ թուականաւ առաջ և ետև գրուածներ. որոց հնագոյնք են քանի մը վկայաբանութեանց և Ներբողինից Թարգմանութիւնք կամ արքագրութիւնք Թարգմանութեանց, 1141-Յ տարիներուն երկասիրած: Այսպէս է Ս. Յովհան Ոսկիբերանի գրչին ընծայուած ներբողն ի Ս. Լուսաւորիչն մեր, « Հրաշափառ է մեզ տօնս », որոյ յունարէն բնագիրը գանկելով Ներսէս « ի հին և յեղծած օրի. « նակաց », հրամանաւ իր եղբորն Թարգմանել տուաւ Հայադէտ Յունի մը, « Աբրահամու Առա « մատիկոսի, ինչպէս կ'ըսէ Ներսէս, և յարմա « րեցաւ ըստ բանից գպրութեան և բառի՝ յիմոյ « նուաստութենէ Ներսիսէ »... և կ'ազաչէ որ աշխատողները յիշելէն զատ՝ « Եւ զսակաւ զայս « յիշատակի բան գրեսցիք յիւրաքանչիւր փոխ « արկութեան. զի և դուք գրեալ լիջիք ի կեն « գանի տախտական Քրիստոսի՝ անջինջ յիշատա « կաւ »: Քանի մը ճառ և վկայաբանութիւն ալ

առորերէնէ թարգմանել առաւ և սրբագրեց, որոց մէջ մասնաւորապէս յիշուի Յակովբայ Սըր-
Ճնցւոյ Ճառն 'ի Թաշեղութիւն Քրիստոսի. « Ի
« ձեռն քահանայի ումնն Իսահակ անուն կոչե-
« ցեալ Ասորի յազգէ, անարհեստ գոլով մերոյ
« գայրութեանս, շողփաղցի և կոկորդախօս լե-
« զուաւ. և ստուգեցաւ 'ի սուրբ և յանրիժ և 'ի
« մեծ արհիւպիսկոպոսէ Տեառն Ներսիսէ, հռե-
« տոր իմաստասիրէ »: Յայա է որ այս յիշատա-
կարանս ոչ ինչն Ս. և ամբիժ արքեպիսկոպոսն
Ներսէս գրեր է, այլ ժամանակակից ոմն և ընդ-
օրինակողն անոր սրբագրածին: Գրիգորիս՝ որ,
ինչպէս առաջ յիշերէնք, փոքր Վկայասէր ըսուե-
ցաւ, միանգամայն և հաւաքող Ներսողիմից, ձե-
ռամբ իր եղբօրը գեռ շատ վկայաբանութիւններ
և Ճառեր թարգմանել և սրբագրել առաւ է,
հաւանօրէն՝ ասկէ առաջ ալ և շատ ետքն ալ. ո-
րոցմէ մեզի ծանօթ եղած զոյգ մը հօս յիշենք,
կանխելով ժամանակագրական կարգը. որոց մէկն
գարձեալ յունարենէ, միւսն յասորերէնէ: Ա-
ռաջինն է Սրբոց Տարագոսեանց վկայաբանութիւ-
նը՝ կոտտանդին¹ անուամբ Յոյն քահանայի մ'օգ-
նութեամբ թարգմանեալ, յամի 1157. « յարմա-
« րութեամբ բանի և գրութեամբ... 'ի մերս փո-
« խագրելով. որ և 'ի վերծանողացդ և 'ի լսողացդ
« հայցեմք յիշել աղօթիւք զաշխատողս 'ի Քրիս-
« տոս, գրել և զսակաւ բան գծիս յիշատակի՝
« յիւրաքանչիւրս »: Իսկ երկրորդն հետեւեալ
տարին (1158) թարգմանած և յարմարած է վկա-
յաբանութիւնն հռչակաւոր Ս. Սարգսի. Այս
Ս. Զօրաժարս՝ որ մեր եկեղեցւոյն կամազդին ա-

¹ Թուի նոյն կոտտանդին Հռոմէլայեցին, զոր յեա մա-
հու Ենորհաւոյն Գրիգոր Տղայ վկայականաւ խաւրեց 'ի
կ. Պօլիս և արքեպիսկոպոս ձեռնագրել առաւ Յերա-
ղօլի թեմին:

մենէն պաշտելի և պաշտպան սրբայ մեկն է և եղած էր 'ի հնուց հետէ, և դժբաղդաքար՝ առիթ մը հակառակդութեան Յաւնաց, առաւ և անոռի պատճառանք և կարկատանք, թէ և հնազոյն վարդապետներէ պաշտպանուած էր, և ցուցուած թէ ինչո՞ւ Հայք մեծ ջերմեանգութեամբ կը առնեն զնա, կամ ինչո՞ւ է անոր տօնէն առաջ շարաթապահքն. 'ի վերայ այսր ամենայնի ստորդ և տեղնիտեղը վկայարանութիւն մը չունենալով, այլ համառօտ պատմութիւն մը, վէճն և հակառակութիւնն չէր գազրեր: Այս առններս, 'ի կէս ժի գարու, Վիրք բաւական զօրաւոր թաղաւորութի մ'աւելին 'ի նուազել Բագրատունի թագաւորաց մերոց, որով և մեկ մեծ մաս մը Հայոց աննոց իշխանութեան տակ էր. և ասկից՝ Վիրք՝ որք ծխեալեւի մերձաւոր էին Յունաց, անոնց պէս ալ երբեմն ծուռ կը նայէին Հայոց վրայ, և ուրիշ խնդիրներէ զատ՝ այս Ս. Սարգսի խնդիրն ալ ատէպ կը յուզէին: Այս բանէս վշտացեալ այն կողմերուն Հայոց գլխաւոր առաջնորդն, որ էր Հաղբատոց արքեպիսկոպոսն, Գէորգ անուամբ, և մեծ մտերիմ Շնորհալուոյ, մտածեց ստոր գիմել, հարցունել և խնդրել որ ստորդ տեղեկութիւն մը տայ Հայոց հաշտեալ և տօնած Ս. Սարգսի վրայք, որոց շատ անուանի ուխտատեղիք ալ կային 'ի Մեծ Հայս, թէ յԱյրարատ և թէ Վրաստանի մօտ Հայաստանի մէջ, ինչպէս 'ի դաշտին Գաղայ՝ որ յիշուի Սրբոյն շարականին վերջին տան մէջ: Շնորհալին որ ալէկ գիտէր այս խնդրոյս կարեւորութիւնը, փաւթացաւ և ապահովագոյն տեղ փնտռել առաւ, որ էր Ասորւոց հաշտեալու Պարսամայ վանքն՝ մօտ 'ի Մելիտինէ քաղաք, ուր կային շատ գիրք և գրագէտ Ասորիք. որք և իրենց մատենաները քննելով գտան չորս զանազան Ս. Սարգիսներու վարք, որոնցմէ Շնորհալին խնդրեց

Սարգիս Զորավարինը. անոնք ալ իրենց մէջ բա-
 ւական հայագէտ Միքայէլ անուամբ հմուտ քա-
 հանայի մը ձեռք (որ Թուրքիոյ Մեծն անուա-
 նեալ Միխայէլ պատրիարքն) Թարգմանեւ առ-
 լով խաւրեցին. « Որ Թէպէտ և 'ի յարմարու-
 « Թիւնս բանից և 'ի շաղկապս բառից ոչ զուգիւր
 « ըստ մերուան լեզուոյ, սակայն զընուծիւն բա-
 « նին և զկարգ պատմութեան ամբողջ ունէր յին
 « քեան, կ'ըսէ Շնորհալին. զոր և մեր ընկալեալ,
 « և ըստ չափոյ զօրութեան յգլեալ զգուրս բա-
 « նիցն և զպատմականն՝ առաքեցաք ձեզ և հա-
 « նուարց եկեղեցեաց Հայաստանեայց, գանձ երկ-
 « նային և հոգեւոր, որ ծածկեալ էր յայլալեզու
 « ազարակի ազանց, և այժմ՝ յայտնեցաւ շնոր-
 « հօքն Քրիստոսի, 'ի ձեռն քոյին խնդրոյ, պա-
 « տուականդ 'ի գլուխս եկեղեցւոյ, Գէորգեոս » :
 Յետ յառաջարան նամակին ամբողջ Պատմութիւնը
 կը գնէ, և ապա յիշատակարան մ'ալ Թարգմա-
 նութեանն 'ի Ու (1158) Թուին. և ըստ սովորու-
 թեանն կ'աւելցնէ. « Մաղթեմք զընթերցողսդ և
 « զգաղափարողսդ՝ յիշել զաշխատեալսս 'ի ամա՝
 « աղօթիւք, առաջի Աստուծոյ, յաւուր տօնի ե-
 « րանելոյն. և զբանսդ յիշատակի գրել յիւրա-
 « քանչիւր գրեալսդ՝ հայցեմք » : Արգարե վաւե-
 րական կնիքոյ և ստորագրութեան յարգ մ'ունին
 մեզի ալ այսպիսի յիշատակագրութիւնք, զոր և
 գաղափարողք հլութեամբ և հաւատարմութեամբ
 հասուցին մեզ, ինչպէս մեք ալ մեր ընթերցողաց.
 վասն զի Շնորհալին կ'ուզէր իմացնենել՝ որ քննու-
 թեամբ և հաստատութեամբ գրուած են և պէտք
 է ընդունելի ըլլան. միանգամայն և կը յուսար՝
 որ ասով հակառակողաց բերանն ալ կարկի :
 « զգնացին կամ ըմբերանեացին » : Ինչպէս մեք
 ալ կարծեմք որ այնպէս եղած ըլլայ այն Արաց
 կողմէք, իսկ Յունաց՝ որ անծանօթ էին այս բա-

նիս, և յետ քանի մը տարւոյ Հայոց հետ միա-
բանութեան վրայ խնդիր ընելով այս բանն ալ
մէջ ձգեցին, հարկ եղաւ որ Շնորհալին աւելի
վարդապետաբար գրէ և իմացնէ: Այս գիւտով
(Ս. Սարգսի վարուց) թէ կրօնական պէտք մը լե-
ցուց, ինչպէս տեսանք, և թէ գրաւորական. և
յոյսմ մասին՝ յիշատակաւ գտուած հին թարգ-
մանեալ վիպաբանութեանց կամ յետինն է կամ
մի 'ի յետնոց ոյս Ս. Սարգսի պատմութիւնն. և
թէ դարձեալ՝ աղգային սիրելի պարծանքի մը
հաստատուն վիպութիւն մը տուաւ և աւանդեց,
և հակառակորդաց սնտոի կասկածներէն և խայ-
թուածներէն ապահովեց զՀայս:

Ժամանակաւ ետքիններէն և ստոյգ թուակա-
նաւ գրուած գործերէն մէկն ալ (յամի 1162) է
« Գովեստ ներքողական բացասացութեամբ յա-
« զագս տօնի գերագունիցն էութեանց Հրեշտա-
« կապետացն սրբոց... և ամենայն երկնային զօ-
« րութեանցն » . այսինքն է երկարօրէն ճառ մը՝
Հրեշտակաց գասուց վրայօք ըստ աւանդութեան
եկեղեցւոյ, կամ Ս. Դիոնիսիոսի Արիստագացւոյ
անուամբ գրուածի մը, և Հրեշտակաց պաշտո-
ման և պաշտպանութեան վրայօք. զոր գրեր է
Շնորհալին 'ի խնդրոյ հարազատին իւրոյ Գրիգ.
Կաթողիկոսի, և թերեւ յետինն ըլլայ անոր խըն-
դրով կամ յանձնելով գրուածոցը մէջ: Յառա-
ջաբանն քիչ մ'երկայն և ճապաղ է, և ստեպ
կրկնութեամբ իր անբաւականութեանն այսպիսի
բարձր և մութ խնդրոյ վրայ ճառելու, անոր հա-
մար Ս. Դիոնիսեայ վարդապետութեան պիտի
հետեւի և զնոյն բացատրէ: Եւ զի իր առջև այս
հին գրուածն ունէր՝ որ թէ իմաստիւք և թէ շա-
րագրութեամբ բանից կամ հայերէն թարգմա-
նութեամբ ալ խրթին է: Ստեփանոսի Սիւնեաց
քերգողին երկասիրածն ըլլալով, Շնորհալի ալ

այս իր գրուածին մէջ քան սուրիշ գրութեանց՝ աւելի բարձր և արուեստական աճ կը բանեցընէ. շատ տեղ ալ 'Իմանիսեայ գրուածն և իր մեկնածն կրնան իրարու հետ շփոթիլ, եթէ լաւ մտադրութիւն չընէ ընթերցողն: Սախ հրեշտակաց ինն դաս բաժնուիլը կ'ըսէ, ինն ալ երեք կարգ բաժնուած. առաջին և բարձրագոյն գառակարգին են Սերովբէք, Քերովբէք և Սթողք. երկրորդին՝ Տէրութիւնք, Զօրութիւնք և Իշխանութիւնք. երրորդին Պետութիւնք, Հրեշտակապետք և Հրեշտակք: ապա իւրաքանչիւր կարգի և իւրաքանչիւր գասու անուանց նշանակութիւնը, պաշտօնը և օրհնաբանութիւնն առ Աստուած կ'աւանդէ: Հրեշտակք՝ որ ստորնագոյն են ինն գասուց մէջ՝ մարդկան մերձաւորագոյնք են և խնամողք, և շատ տեսլեամբ յայանուին. Հրեշտակապետք ալ երբեմն նոյնպէս երկրաւոր եկեղեցւոյ տնտեսութեան մէջ երեցած են, ինչպէս Միքայէլ Հրէից պաշտպան ըլլալով, Քարրիէլ՝ առ Ս. Կոյսն և առ Զսքարիա պատգամաբեր ըլլալով, և այլն: Հրեշտակաց կերպարանքն՝ երբ երեւնան մարդկանց՝ հրակերպ և լուսեղէն կ'ըլլան, զան զի այս բաներով աւելի կը բացաարեն կամ կ'երեւակայեն մարդիկ՝ զԱստուած. ողբ և իրենցմէ վեր նիւթական կերպարանք մը չի ընալով մտածել՝ զանոնք ալ մարդակերպ կը ներկայացընեն. բայց միանգամայն և անոնց երկնաւոր ըլլալն իմացընելու համար՝ Թեաւոր կերպարանեն, որ և անոնց երազութեան նշան է: Սրբեմն նկարին անզգեստ, երբեմն զգեստաւոր, երբեմն զինուորական, երբեմն քահանայական ձևերով, գոյներինն ալ երբեմն զանազանին. և ըստ տեսլեան մարդտէից ոմանց՝ երբեմն ևս նկարին առիւծակերպ, արծուակերպ, ձիակերպ, եղնակերպ, այն կենդանեաց ուժոյ և յատկութեանց գերագոյն կատարելութիւնն ըն-

ծայելով իրենց։ Արքեպիս Եղիապետ Կերպու-
րանին, ինչպէս գետ, ամբողջ, հով. կամ ի գործիս,
ինչպէս կառք, անիւ, և այլն, որք մեկ մեկ իմաստ
ունին, և այլն։ — Այլ քննէ և զայս, թէ ինչո՞ւ
ամեն գաւառ ալ որք իրարմէ տարբեր են աստիճա-
նաւ, աս հասարակ Հրեշտակ կամ Զաւարթուն
և Զօրութիւն կ'ըսուին. և կը մեկնէ, թէ ինչպէս
քահանայապետ մը քահանայութեան ստորին
աստիճաններն ալ ունի, բայց ստորինքն իրեն աս-
տիճանները չունի, այսպէս քորձրագոյն կարգը
և գաւառ ալ ստորնոց աստիճանը և պարտօնն ու-
նին, անոր համար եթէ ամենքն միմեկին անուամբ
կոչուի է՝ հարկ է որ ստորնոց անուամբ կոչուին։
Իսրայէլ ալ ամենքն ալ Աստուծոյ արարուածը հա-
մարտին, ուրիշ ըստ մեզ՝ իրեն հրեշտակք են. և
ամենքն ալ մեծ կարողութիւն ունենալով՝ մարի-
նակ Զօրութիւն անուանին. Զաւարթունք ալ
կ'անուանին թէ ուրախ դուարեմ ըլլալուն, և թե
անբաւն մշտապաշտօն ըլլալուն համար։ — Թե-
րուն թիւն ալ 2 կամ 6 կամ 8, իրենց իրարմէ
վերադոյն աստիճանները կը ջուլջունէ, և Աստու-
ծոյ անհաւն փառքն ու օրհուրութիւնը։ Բազմաշնոյ
կերպարանիւն ալ կը նշանակէ ամենամեծ զօր-
շութիւնն և պատրաստութիւնն ի սպասաւորու-
թեան Աստուծոյ։ Հրեշտակաց թիւն ալ յիշէ՝
անթիւ ըլլալ ըստ մեզ. և բոլոր եղած և ըլլալի
մարդկան թիւն՝ անոնց մեկ գաւառն միայն պիտի
հաւասարի։ — Յետ այս ամենայնի կը քննէ հե-
ղինակն թէ Հրեշտակք քիչ վերաբերութիւն ու-
նին մարդկանց հետ. եթէ ամեն մարդ ալ ունի
արհաւան, և թէ ունի՝ ինչո՞ւ ամեն մարդ չի փրկ-
կուիր. որոյ՝ սովորական պատճառ կու տայ՝ մար-
դուս անձնիքիսն կամքն, որոյ վրայ չեն քանոնար
Հրեշտակք, ինչպէս և ոչ աստուծոյք. այլ եր-
կուքն ալ քարի կամ չար սեղանապանի նման են,

որոց սերմը կ'ընդունի մարդկային բնութիւնն, և զոր ուզէ՝ կը պահէ և մեծցնէ, զոր չուզէր՝ անբեր կ'ընէ. եթէ զբարին ընդունի և պահէ՝ հսկէ, տակը աւելի կը խնամեն և ուրախութեամբ բարեխօսեն առ Աստուած. ինչպէս որ 'ի հակառակէն՝ փէք ալ կ'ամբաստանեն, և կը ջանան փորձել զմարդիկ: Հրեշտակին բարի ազգարարութիւն կընայ իմանալ մարդ՝ երբ անտարբեր իմն եղած տեսն՝ « ճմլի սիրտն յիշմամբ սիրոյն Աստուծոյ, և ե'ի զեղբ և յարտասուս հարկանի, և յիշելով և զվատթարն ինչ 'ի նմանէ եղեալ գործս՝ ատեայ « քողորով սրտիւ և ապաշաւէ, և փափագէ 'ի « ժամուն յոյնմիկ բարեաց գործոց, և հեշտա- « նայ հոգին անճառ խնդութեամբ և ուրախութեամբ »: և այլն: Իսկ Աստանայի չար սերմանքը ճանաչելն աւելի գիւրին է կ'ըսէ հեղինակն. թէ և շատ հեղ սա չար բաներն ալ ազէկի տեղքով մը կը ներկացացնէ մարդու. « և այն « է աջակողմեանն ասացեալ պատերազմն »: Հօսեալագրի խօսքն ալ յիշէ, որ կ'ըսէր թէ գիւաց տունն խաբէական հնարքները ճանցայ, բայց հրեշտակաց խնամողական հնարքներէն չստ. քիչ: Յիշէ և զայն՝ զի առաքինագոյն անձինք ոչ մէկ՝ այլ շատ հրեշտակ ունին պահապան. որոց վերջին և հզօրագոյն պաշտպանութիւնն կ'ըլլայ, կ'ըսէ, 'ի ժամ մահուան մարդոյ. և արգարոյն հոգին « առեալ « խնդութեամբ սլանայ նովաւ հանդերձ յիմա- « նալեացն կայեանս, և հանգուցանէ զնա ընդ « հոգւոցն արդարաց կատարելոց գրելոցն յեր- « կինս, ըստ Պաւղոսի »: Աւ եթէ հօս զկատարեալ վարձատրութիւն հոգւոյն յետ յարութեմարմնոյն կ'իմացնէ, որով և զլթումն երանութեանն, և հիմակուսն աստուածաբանից պէս անխափր աստուածապետութիւն մը չըսէր, յիշելու է որ իրեն ժամանակակից և հոգեկից և աւելի

սրտտես Ս. Բեռնարդոսն անգամ աղօտաբար վար-
գապետէ զայս, ինչպէս և ուրիշ շատ Հարք և
վարդապետք, մինչև որ գրեթէ երկու գար վերջ
Բենեգրիկոս ԺԲ կանոնական կոնգակաւ այս խնդ-
րիւր վճռեց և գաղթեցուց: — Ենորհալին ալ յի-
շելով վերջին դատառտանը և հատուցմունքն ար-
գարոց և չարաց՝ ըստ իւրաքանչիւր գործոց աւելի
կամ պակաս, գրեթէ յանկարծ կը կարէ խօսքը,
կամ հեռակէ ընթացքը թողլով իր քերդողական
թեւերը կ'առնու, և իբրեւ յորդորակ կը յարէ 'ի
Ճառը՝ 200 տող ութոտեան չափաւ, կամ ինչպէս
ինքն կ'ըսէ « տունը հարիւր ըստ հարիւրոց ոչխա-
րացն »: մաղթելով հրեշտակաց բարեխօսութիւն,

« Այլ պաղատիմք տու հոգեղէնագ՝
Մեք առկարքս և հոգեղէնքս », և այլն:

Բոլոր եկեղեցւոյ, և ամեն դաս մարդկաց համար
առանձինն, նաև եղանակաց բարեխառնութեան,
հիւանդութեանց փարատման, խռովութեց խա-
ղաղութեան համար, և այլն. ևս առաւել վասն
պաշտպանութեան 'ի ժամ մահուան:

« Եւ զբանականնրս մեր հոգի
Ըզհամազգիս ձերոյ բնութեան՝
Հեշտալիս աւանդեցէք,
Եւ քաղցրութեամբ ըզձեզ ցուցէք...
Եւ ընդ հոգւոց սուրբ անդրանկաց
Որք ի վերինն Երուսաղէմ,
Դասաւորեալ անդ հանգուսիք,
Մինչ ի շարժել պահապանացն:
Յորժամ արժուիքնն սրլանան,
Ընդ գէշ մարմնոյն գան միանան,
Փաղով մեծաւ ձեր ժողովին
Աս աթոռով գատաւորին »:

Այս հարիւր տուն ապաստացութիւնը՝ սրչափ ալ թռուցիկ իմաստներ չունի, Ենորհալի մասնաւոր աշխուժիւ և երազութեամբ մը գրած կ'երևի, ներբողական բացասացութիւնն աւարտելու առանձն. անոր համար շատ տեղ տողից յանգերու նոյնաձայնութեան հոգ չընեն, եղածներն ալ իր շատ վարժութենէն իբրև բնականաբար եկած են, ինչպէս ուրիշ քերդութեանց մէջ ալ:

Թուի թէ այս ճառէն և յորդորակէն շարժելով 'ի պատիւ Ս. Հրեշտակաց և հրեշտակապետաց՝ այս տառններս յօրինած է Ենորհալի մեղի աւելի պիտանի բան մ'ալ, որ է Կանոնն կամ Երազական նոցա, « Որ յանէից ստեղծեր զպաշտօն « նեայս քո », զոր ամեն տարի 'ի տօնի նոցին կ'երգէ մեր եկեղեցին. և յորում՝ ճառին մէջ բացատրեալ իննեակ գապքն հրեշտակաց՝ յիշուին մասնաւորապէս Տէր յերկնից տանց մէջ, յԱթոռոց մինչև 'ի Հրեշտակա: Նշանակելի է որ Ենորհալոյ եղբայրն Գրիգորիս ալ իր երգած Բ Ծաղկազարդի կամ Համբարձման գիմացի կիրակի օրուն Երազականին մէջ կը յիշէ այս գառտկարգութիւնս. « Ըստ գասուց երկնայնոցն տօնէին ուրախութեամբ, 'ի Հրեշտակացն սկսեալ, մինչ 'ի յաթոռան կատարեալ »: Եւ ասոր յարէ. « Իսկ « 'ի չորրորդն գասէ՝ պաշտպան եղեալ Լուսաւորչին », և այլն. որ և ըստ առաջին տան մէջ ըսածին « աւանդութեամբ առ մեզ հասեալ »: և Թուի թէ յետ Ենորհալոյ ճառին երգած է Գրիգորիս, և այս աւանդութիւնը նորոգած. ապա թէ ոչ զարմանալի կ'ըլլար Ենորհալոյ լռելն զայս և չյիշելը բարձրագոյն գասու հրեշտակաց պաշտպանութիւնն՝ տու բարձրագոյն դասս սրբոց. Գրիգորիսի շարականին չէնքն ալ ծերութեան փետուր մը կը ցուցնէ, ոչ Աւետեաց շարականին վեհութիւնն, և ոչ ջբօրհեաց տապին թողոյցքն նշմարուն անոր մէջ:

Հիսանդոսիւն Շնորհարայ . — Մահ Ս .
 Բնեարդոսի . — Մնունդ և սնունդ Ներսիսի
 Լամբրոնացայ :

Շնորհալուոյ տեղափոխութիւն և նոր կղերայ Ալա-
 յին , մանաւանդ ամառնային տաքութիւն տեղ-
 ւոյն՝ իր աշխատանաց վրայ աւելնալով՝ վրան ծանր
 հիւանդութիւն մը բերին , զոր ինքնին յիշէ 'ի
 նախայիշեալ Թղթին առ եղբորորդին իւր Ապի-
 րոս . Թէ և հիւանդութեան տառակոթութիւնն կ'ե-
 րեւի գարնան սկիզբները կամ ալ աւաջ . վասն զի
 Թուղթը գրեթէ կը

« Ի հիւանդոս ևւ ցաւալից
 Սննդէ , յաւուրս Բառասմից .
 Զոր մերձ մահու հասեալ մըտից՝
 Դարձոյց այսրէն՝ Տէրն ամենից » .

և լնչպէս որ , կ'աւելցնէ , Թղթաբերներն ալ
 « ընդ տեղեակ կըրից » , զոր կրեթէ կը երկար և
 տառախի հիւանդութեամբ : Թերեւայս կամ ուրիշ
 ծանր հիւանդութիւն մ'է՝ ուրիշ Թղթի մը մեջ
 յիշածն ալ , առ մտերիմ բարեկամն Գեորգ վար-
 դապետ Հաղբասեցի . « Սը մեք ևս յեա մարմնա-
 « կանին տխտի վնարելոյ՝ տխտանամք օր ըստ օրե
 « ի մանալեալս փոքու և մեծա » : Այս յիշա-
 տակքս և Հառկլայի տաքութեան վրայ քանի
 մ'անգամ Շնորհալուոյ քաղցր քանդաղքն (234) ,
 և Լամբրոնացայն անօր սոխրտիս հիւանդութիւն
 փոքեց զկերթինն ալ՝ որով և մեռաւ , կարծիք կու

տան՝ որ պարագայիկ ջերմ մը կը բռնէր զնա, ուսկից չկարցաւ ալ բժշկուիլ, բայց զգուշութեամբ 15 համ 20 տարի գիմացաւ:

Թերեւ մինչ Ենթահարկն առաջին անգամ այսպիսի հիւանդութիւն կը կրէր, Ս. Բեռնարդոս ալ վերջինը կրէց. 1153 տարւոյն սկիզբները աւերարանալով, և աւելի կամ պակաս զժ աւերլով և ուժէ ընկնալով, վերջապէս նոյն տարին ամառուն տաքուն՝ օգոստոսի 20ին (մօտ այն օրերուն՝ որ մեր Ենթահարկոյ ալ մահաբեր եղան), իր զգանքի մարդութեամբ և եռանդեամբ հոգին աւանդեց՝ պարգեւողին ձեռքը. եկեղեցւոյ թողլով առատ և պայծառ դանձ մը վարդապետութեան, և արխարհի օրինակ մը անարատ վարուց, զգոն մտաց և գործունեաց կենաց. և այնպիսի ազգեցութիւն մը ժամանակակիցաց վրայ՝ զոր Թերեւ ոչ որ բռնեցեր է, մանաւանդ այսպիսի խոնարհ միանձնական վիճակի մէջ. քահանայութենէ վեր տառիճան մը չունենալով, և սակայն քահանայացեալաց և իշխանապետաց առաջնորդելով բանիւ և գրով: Անեաց և մահու հարկաւ՝ այս արեւմտեան արխարհի Ենթահարկ լուսաւորին խոնարհելու տեսն՝ մեր արեւելեան լուսաւորն գեռ իր հարկոյնին բարձրութեան միջ էր, թէ ոչ կենաց ջրջանին չափով՝ այլ արդեանց և գործոց: Այս երկուքին զուգակցութիւնն յիշեցի առաջ, և հօտ ալ ներուի աւելցրնելու, եթէ ուղեմք բազմաթիւ, որ Բեռնարդոս աւելի կը նմանի այն մեծ լուսաւորաց՝ որ աւելի կարճ ժամուց մէջ աւելի աստուի ցլմանք կու ցուցնեն, և երբեմն աւելի երբեմն ալ աւելի կը փայլին. իսկ Ներսէս կը նմանի այն արուսեակ աստեղն՝ որ միշտ համանման հանդարտ լուսով կը փայլի, և երկարադոյն աւան: Երկուքն ալ կանոնաւոր ընթացիւք գետոց նմանին, բայց Բեռնարդոս երբեմն մեծութեմ ա-

լիքներով կը թաւալի, մինչ Ներսէս մանր աղեակ-
ներով հաւասար կ'ընթանայ. Բեռնարգոս շատ
հեղ իբրեւ մերձաւոր հնոցէ կամ հրդեհէ կայծեր
կը ճայթէ. Ներսէս իբրեւ հեռաւոր հնոցի կամ
հրդեհի լոյս մը՝ հանգարտօրէն հօրիդոնին վրայ
կը նկարուի: Երբ Եգեսիա գերեցաւ և միասե-
ցաւ, ինչպէս տեսանք, Բեռնարգոս կերպով մը
վազեց ի վրէժխնդրութիւն, գրդեց զարեմուտս.
Ներսէս մօտանց ալ տեսնելով աղէտքը՝ նստաւ և
ողբաց. մեծ էր այն ատեն Բեռնարգոսի ճառից
աղգեցութիւնն. հիմայ մեծագոյն է Շնորհալոյ
Ողբոցն: Արեւմտեան Ս. Հայրն՝ իր կողմերու մե-
լորելոց հետ տաք տաք կը վիճէր, կը մրցէր, կը
յազթահարէր. մեր արեւելեան Ս. Հայրն՝ աւելի
կը ջանար իր եկեղեցին պաշտպանել՝ սխալ գա-
տողներէ, աւելի պահանջողներէ, և անփոյթ թո-
ղողներէ: Անիկայ հրեզէն լեզու մ'էր շարտատան-
ասիկայ մեղքակաթ շրթունք երգահան: Բեռնար-
գոս անգագար շարժման մէջ, մերթ յարքունիս
և մերթ յանապատս, Ներսէս աւելի առանձնա-
ցեալ ի խորշս վանաց և ի ծերպս եփրաապական
քարանձաւաց, գրով քան բերնով խօսէր. այլ և
երբեմն ելնէր՝ նման իր արեւմտեան զուգակցին,
կամ ի հաշտեցընել զիշխանո, կամ ընդառաջել
թագաւորաց, և այլն: Իսկ երբ զմարդիկ թողլով
երկնաւորաց հետ կենակցիլ և խօսակցիլ ուզեն,
երկուքն ալ տարբեր եղանակներով և հաւասար
ներգաշնակութեամբ օրտերնին կը լարեն. և յետ
երկար ընկզմելոյ յատուածութեան, գեղեցիկ
լուզան խաղան զմայլեալք յԱստուածամայրն. մին
կ'երգէ « Ող լեր ասպիկ ծովային », Ave maris
Stella, միւսն՝ « Նոր երկինք յերկրի, արեւոյն
« պարունակողն, ծագողին ծագող ¹ »:

1 Յաղ. Խեռեաց:

Եթէ այս ասէն արեւմտեան եկեղեցին զգուշ-
ցաւ իր վաւերուն հոգեւորէն, մեր եկեղեցիս մե-
ծաբաղդ գառնեցաւ՝ գրեթէ այն թուուցեալ հո-
գին գողնալով, և իրզք ուրիշ անոր նման մ'ալ
ժառանգելով, և նոյն օրերուն ընծայելով մեզ
Բեռնարգոսի հոգեկից և Ներսիսի անուանակից՝
Լամբրոնացին, որ ծնաւ սոյն 1153 թուականին:
Նոյն աստուածային սիրոյ և եռանդեան կազա-
պարէն թափուած հոգի և անձ մ'ալ, որ յետ
Բեռնարգոսի և Ենորհալոյ՝ վսեմագոյն և պահ-
շելի կերպարանքն է ԺԲ գարուն վերջին քառոր-
դին. աշխուժիւ և ապքութեամբ և ուժգին վե-
րասլացմամբ՝ աւելի նմանագոյն Բեռնարգոսի,
կրնամ ըսել թէ և կորովի տրամադատութեամբն
և սիրալիր խօսիւք ընդ Աստուծոյ, նոյնպէս և
գործունէութեամբն՝ քան իր պապեղբայրն. և
եթէ նուազութիւն կամ նուաստութիւն մը չե-
րէի ըսել՝ երկու Ներսիսից բարքն յերար խաւ-
նելով՝ կաաարեալ Բեռնարգոս մը կը ձեռնար-
սակայն իւրաքանչիւրն նմանազութեամբ հանգերծ
իր յաակութիւնն ունի, և մեր Ենորհալիս կը գե-
րազանցէ միշտ ինքն իրեն նման ըլլալովն և յամե-
նայնի կտկուղ շնորհափայլութեամբն: Ինչպէս
Ենորհալին յետինն է մեր վեհակերպ հայրապե-
տազ, Լամբրոնացին ալ յետին վեհ եպիսկոպոս
և վարդապետն է մեր եկեղեցւոյն. ասով կը փա-
կուի Հայկական մեծութեան վերջին Դարն, ԺԲ:
Եւ զի թէ արգեամբք և թէ ժամանակաւ այս-
պէս յարաբերութիւն ունի Ներսէս Լամբրոնացի
մեր պատմական պարագայիս՝ զոր և յետոյ յեր-
կարեց և պպծառացուց, արժան է որ համառօ-
տիւ յիշեմք իր ծագումը:

ԺԱ գարուն կիսուն՝ երբ Մեծ Հայոց զանազան
կողմերէ աղնուականք և տանուտեարք՝ գաղթե-
ցին 'ի Փ. Հայս և յերկիր կայսերութեան Յու-

նոց, Հայոց ամենէն արեւելեան գաւառներէն՝
Գանձակայ կողմէն ալ՝ Օշին անուամբ ագնուական
մը եկաւ Աիւլիկիոյ կողմերը ՚ի 1073. ուր կայսրն
կուսակալ կարգեր էր Հայ Աթոռունի Ապղլարիպ
իշխանը, որուն արգէն ծանօթ և նժգեհակից էր
Օշին. ուստի և կրկին մտերիմ և օգնական եղան
իրարու. Ապղլարիպ տուաւ Օշնի Լամբրոն ա-
նուամբ ամուր բերդ մը՝ Տօրոսի գժուարին գրից
մէջ, ուսկից իր առհմէ Լամբրոնացի ըսուեցաւ.
և յետ մահուան Ապղլարիպի՝ առաջին ագնուա-
կան և մեծապատիւ տաճմ եղաւ այն կողմերը,
կայսերաց ծառայութեան մէջ. որք նախ Օշնի որ
գին Հեթումը Սեբաստոս կոչմամբ պատուեցին:
Սա ԺԲ դարուն սկիզբները իր դասերաց մէկը
տուաւ կին Վասի՝ անգրանիկ եղբոր մեր հայրա-
պետաց, և այս առաջին կապ մ'եղաւ երկու ազ-
նիւ տոհմից խնամութեան. որ ալ աւելի մերձա-
ւորեցաւ՝ երբ Հեթումը որդին Բ Օշինն ալ՝ անոնց
կրտսեր եղբոր Շահան-Ջօրաժարի Շահանդուխա
գուսարը իրեն կին առաւ, առանց խնացնելու
կաթողիկոսին և Շնորհալուոյ՝ որ արգելք չըլլան
իրրեւ մերձաւոր ազգակցութեան: Ասանցմէ ծնան
3 արու և 3 աղջիկ զաւակ. նախ աղջիկ մը, ապա
(1181) Հեթում (Բ) պայազատն, ք Սմբատ (1183),
որ նոյն ինքն է մեր խնդրելին և քննելին՝ Ս. Ներ-
սէս Լամբրոնացի: Սա Թէ ոչ յարգանգէ՝ այլ և
ոչ ուշ յետ ծնընդեանն նուիրեցաւ Աստուծոյ և
Աստուածամօրն. վասն զի ոտնգիւյ հասակին մէջ
մահու վտանգաւ հիւանդանալով՝ բարեպաշտ
մայրն ուխտ ՚ի սիրտ բերաւ զերեխայն իրենց բեր-
դին քով իր երկանը շինած Սկեւայ վանքին Ս.
Աստուածածնի եկեղեցին, և խոտաացաւ անոր ըն-
ծայելու՝ եթէ առողջանայ: Սլ ամպէս ալ եղաւ.
առողջացաւ և նուիրեցաւ Աստուծոյ կուսական
կենդ և սրբազան կարգաւ իրեն ծառայելու. զոր

և կրկին պատուիրեց հայրն Օգին՝ մահուանն ա-
տեն, երբ զանգրանիկն իրեն յաջորդ գրաւ, Աբմ-
բատն ալ իր շինած Սկևռայ վանից առաջնորդ
ստհմանեց, երբ հասակն առնուլ, բայց և ՚ի ազայ
հասակէն յանձնեց այն տեղի միանձանց զինքը
գտատիրակելու. որ և նման մեր Պահլաւունի
հայրտապեաաց՝ յետ մօրը կաթին՝ միանձնական
կենաց կրթութիւնը ծծեց բոլոր. մանկութեան ա-
տեն: Այն առնենէն՝ յառաջ իսկ քան զանուանը ժա-
ռանդեալ՝ ժառանգեց իր պապեղոր շնորհքը և
հոգին. զուցէ մասամբ բաղգաւոր ալ քան զնա
գտուելով՝ ՚ի մօսին վարժից. վասն զի մայրն՝ զոր
պատմէն կոչէ « կին ժրագլուխ և պսակ առն իւ-
րոյ », ըստ առակաց Սողոմոնի, քիչ մը յունա-
րեն լեզու դիտնալով հոգաց որ օրդին ալ սովորի.
և տա ալ ՚ի բնէ և կրթութեամբ սրամիտ և շատ
ուսումնասէր ըլլալով՝ ազայութեան ատենէն սո-
վեցաւ. այն կարեւոր լեզուն, և յետոյ լատինա-
րէն ալ. և երկու լեզուէն ալ գրոց և թղթոց
թարգմանութիւններ ըրած է: Այնքան մեծ էր
եռանդն աստուածսիրութեան և իմաստասիրու-
թեանն՝ որ և ոչ քնանալ կ'ուզէր. այլ երբ յեա
ինչուան պահ մը գիշերոյ ազօթեւէն և կարգաւէն՝
առիպուէր ՚ի քնոյ՝ անկողին չէր մտներ, հապա
աթոռի մը վրայ կ'ծկելով քանի մը ժամ կու քը-
նանար. և արթննալուն պէս՝ մեկէն իր ազօթից
և ուսմանց գրոց կը դիմէր. ազօթից ատեն՝ այն
ազայութեան հասակէն ընդունած էր արատասուաց
կամ փղձկման շնորհքը, զոր շատ քիչ սուրբ
ընդունած են, և այն յետ շատ տարիներու: Մաա-
վարժութեանն համար ալ կ'ըսեն, թէ դեռ 16 տա-
րուան ըլլալով՝ սկսեալ էր Ս. Գիրքերը մեկնել. և
արդէն հիմայ իրմէ մնացեալ մեկնութիւններն ալ՝
գալար հասակին ընծաներ են, որ հասունացեալ
մտաւ քեզք կ'երկին. և տնոնց մէջ ամենէն գլխա-

ւագ գործն՝ Պատարագի մեկնութիւնը, որ մեր գալուստեան և տրամաբան գրուածոց ամենէն առջի կարգը գասուելու գրոց մէկն է, իր կենաց 24 տարին չանցած՝ գրեր աւարտեր էր. առով և ճարտասանական գրուածքն՝ աւելի զօրաւոր և ազանգաւոր միտք կը ցուցնէ՝ քան իր հայրագիր Հայրապետն: Բարեսիրութե և իմաստասիրութե մեծ հաւաստիք մ'աւ ցըցուց իր հայրենի ժառանգութե գործածութիւնը. հայրն՝ ուրիշ բաներէ զատ իրեն 30,000 ոսկի թողուցեր կամ տուեր էր, որ հիմակուան արժէիւք կէս միլիոն Ֆրանգի մօտ կրնայ ըլլալ. ինքն այս գումարս երեք մաս բաժնեց. մէկը՝ եկեղեցւոյ սպասուց և վայելութեան սահմանեց, մէկալը՝ ազքատաց սեպհականեց, երրորդն ալ գիրք ստանալու և գրել տալու. շատ գրքեր ալ իր ձեռք գրած է. որոց մէկ քանին մեր ձեռքն ալ հասեր է, տեսեր և համբուրեր ենք. ինչուան Հռովմայ և Բարիգու մեծամեծ գրատանց մէջ ալ գտուին իր մատանց գծագրութիւնն:

Պատանեկութե 16-ամեայ հասակի մէջ էր Սըւլբատ՝ երբ մայրն աարաւ զնա առ Մնորհալի հօրեղբայր իւր, այն ատեն կաթողիկոսացեալ (1168), որ և Սղիայի նման տեսնելով իր կրկին հոգին այն նոր Սղիսէի վրայ, չգանգադեցաւ զնա քահանայ ձեռնագրելու, ինչպէս որ ինքն ալ ձեռնագրուեր էր տղայ հասակի մէջ. և 'ի նշան մեծ սիրոյն և յաւսոյն՝ իր անունն ալ պարգեւեց անոր, զոր և կրեց սա արժանապէս՝ նաև յետ մահուան իր ձեռնագրողին. որոյ վրայ փոխադարձաբար սէրն և երախտագիտութիւնն ալ ցըցուց նորինձայ քահանայն՝ անոր վարքը և գովութիւնը գրելով ոտանուոր բանիւ: Ձեռնագրութենէն զատ՝ Մնորհալին մեծ խնամքով քիչ մ'ատեն քովը պահեց իր սիրուն և սրբիկ սանուկը, իր մեծ հոգւոյն վերջի ճառագայթները անոր հոգւոյն նորանշըյլ ճառագայթից

խառնելով. և մեծագոյն զարմացմամբ և հաճութեամբ տեսնելով այն անկատար հասակին մէջ գերագոյն կատարելութիւն մը, խոր հասողութիւն մը աստուածային իրաց, և նախանձելի սէր մը աստուածթօսութեան, որով փափագէր նոր ընծայն՝ Հռոմկլայի և Շնորհալույ անթուէն աւելի աստուածամօտ անգրաղ ապաստանարանի: Աբրկեց զնա Սեաւ լերին ամենէն ապահով վանքերու. սւր քանի մը տարի պարտելով և նստելով, և իր հոգւոյն և մասաց ախորժածները հաւաքելով գարձաւ իր հայրենիքը. բայց յանձն չտաւ հօրը կտակին համեմատ Սկեռայ վանաց առաջնորդութիւնը, զինքը գեռ անկատար համարելով տարւօք և վարուք. և Յովհաննէս անուամբ վարգապետի մը աշակերտելով անոր հետ անապատէ անապատ վանքէ վանք կը քաշուէր, մանաւանդ Սաղբու ըստած վանքը, աղօթից և ուսմանց և սուրբ պատարագը մատուցանելու միայն զբաղելով: Ինչուան որ յետ մահուան Շնորհալույն՝ յաջորդն Գրիգոր Տղայ՝ քովը կանչեց, և քիչ մ'ատեն ալ ժամանակին գիտնագոյն վարգապետաց քով վարժեցընելով 23 տարուան հասակին արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց զնա Տարսոնի և Լամբրոնի և մերձակայ գաւառաց. և այնուհետեւ արգեամբք ժամանակին եկեղեցականաց մէջ այն տեղը բռնեց՝ զոր Շնորհալին իր ժամանակակցաց մէջ: — Բայց մեր պատմութեան սահմանին համար բաւական կարծեմք Ն. Լամբրոնացւոյ արեգակնանման հոգւոյն այս ծագումը, յորմէ կըրնար գուշակուիլ իր ապագայ պայծառութիւնն եկեղեցական և քաղաքական գործոց մէջ. որով և նոր պարագայ կամ ժամանակ մը կը կազմէ իր կենաց երկրորդ կէսն (1178-1198), արժանաւոր ի շարունակութիւն իր պապեղբօր վարուց, և ի բովանդակէլ մեր ԺԲ դարը՝ Ներսիսեան կոչմամբ:

Բայց զփոքրն Ներսէս Թողլու տանն՝ հարկ է որ նորէն իր հօրը (Օշնի) գառնանք, առ որ մեծ հարկ մը պիտի բերէ զՇնորհալին՝ ի Հռովմայէ ի Լատինացիքն և ուրիշ Արևելիոյ քաղաքներ. և այս հարկին գլխաւոր պատճառ եղող անձ մ'ալ, որ և ժամանակիս ներկայացոյց արդարեւ մեծ և նշանաւոր կերպարանք մ'է, և սիրելի ազգիս, և որ Թեքլէս կըրնայ մեծութեամբ՝ (Թէ և տարբեր անասկաւ) հաւասարիչ Շնորհալոյ մեր պատմութեան մէջ. և է սա՝ նախ Արևելիոյ լերանց ապա և դաշտաց և քաղաքաց իշխեցողն, Թուրք Բ, եղբորորդի Ա Թորոսի Թոռին Ռուբինի, կանգնողի համանուն հայկական հարստութեան:

Ի .

Թորոս Բ և եղբարքն՝ Ստեփանէ և Մլին . գործք նսցա ընդ Յոյնս, Լատինս և Թուրքս . — Շնորհալի միջևորդ հաշտութեան Թորոսի և Օշնի Լատինացոյ:

Արդէն քանի մ'անգամ յիշեցինք զԹորոս Բ, որ մեր պատմութեան եղբարգային մէջ՝ ի սկզբ բանն իբրեւ ողբերգելի մանուկ մ'է գերութեամբն ընդ հօր իւրոյ Լեոնի և բանտելունք ի Ա. Պօլիս . յետոյ իբրեւ վիպասանելի երիտասարդ մը՝ անկարծելի կերպով բանտէն ազտտելով, յորում սիրահար հանգոյցներ ալ կը նշմարուին . իսկ կատարեալ հասական՝ կարիճ գիւցաղն, և այնչափ գովելի և հաճոյ գիւցաղն, որչափ որ քաջութեան հաւասար հայրենեաց նախանձախնդիր էր . մինչև Յունաց մայրաքաղաքի և ազնուական աիկնոջ մը հրապոյրքը Թողլով՝ գեռ գալար երիտասարդութեան մէջ, իբրեւ առիւծու (Լեոնի) վարժարանի

մեջ կըթուած զուարակ մը՝ ցնցեց ցառքեց այն
Թոււլացուցիչ ցանցերէն, և զարմանալի, ըստ ու-
մանց և հրաշալի յաջողութեամբ կամ առաջնոր-
գութեամբ, եկաւ մտաւ իր հօր և հաւուց արեան
քրտամբք կուռած և բռնած տեղերը։ Այնքան
սքանչելի Թուլեցաւ Թորոսի ազատումն և տիրա-
պետութիւնն՝ այնքան կայսերական ատելութե-
ն և հզօր զօրութեան գէմ, որ եղածը կամ գիպուա-
ծը պէտպէս պատմելով և այլալեւով իրմէ դար-
մը վերջը գրողք ալ կը տարակուսէին, Թէ ո՞րն է
սառցոյն, և չկարցան մեղի աւանդել։ Նոյնպէս վեր-
ջի գործոց շատութիւնն կամ շուտութիւնն ալ՝ Թէ
իրարու և Թէ ժամանակի շփոթութեանց առիթ
եղած է։ Կամ լուռ ևս ըսելով, մերձաւոր ժամա-
նակակից պատմագիր և տարեգիր մը չըլլալով՝
կարգաւ և Թուականաւ աւանդուած չեն գոր-
ծերն, և շատ բան անյիշատակ Թողուած և Թա-
ղուած է։ Ի վերայ այսր ամենայնի՝ դեռ շատ բան
առ դանազան ազգաց պատմիչք հարեանցի յիշա-
տակեր են։ յորոց քաղելով և ընտրելով կը հա-
մառօտենք, որչափ որ մեր նպատակին պատշաճ
գատինք։

Ռուբինեանց իշխանութիւնն գրեթէ բոլորովին
ջնջուած էր Թորոսի գերութեան ատեն։ Յայնք,
Թուրքք և Լատինք գրաւեր էին Ա Թորոսի և իր
եզբօր Լեոնի նուաճած երկիրները։ Թորոսի գար-
ձին առջի տարիներն ալ՝ Զանգիի և Նուբէտտինի
աթիւնահեղ աշխարհակալութեանց ատենն էր,
որոնք Յայնք և Լատինք անգամ վախի մեջ էին։
Անոնց ազմուկն և զբաղմունքն իրենն օգտակար
եղաւ։ անյայտօրէն մտնելու իր հարց սահմաննե-
րը¹, և քիչ քիչ նուաճելու։ Իբրեւ սիստատական և

1 Յեա ինն տարւոյ գերութեան կ'ըսուի Թորոսի գար-
ձին, որ կ'ըլլայ միջոց 1157—1145 տարիներու. և յիշուի
Լեոն գերեցաւ յամի 1157, այլ Թորոսի գարձին տարւոյն
չեն միարանիւր պատմիչք մեր։

պանդուխտ մ'եկած՝ առանց ընկերի և օգնականի, միայն զինքը սիրող Յոյն տիկնոջ գանձուց մէկ մասն ունէր իրեն ապրուստ և ճար. որով նախ նաւեց ելաւ 'ի Կիպրոս, անտի մտաւ 'ի Կիւլիկիա. քահանայի մը յայտնեց զինքը, որ ասեն մը քովը պահեց իբրեւ ծառայ կամ հովիւ. յետոյ Ասորի մարապօլտի մը (Աթանաս անուամբ) յայտնեց, իմանալով անոր հաւատարմութիւնը. որ և իրեն ձի մը տուաւ, 12 ալ ընկեր. որոց օգնութեամբ, յայտ է թէ և խաբէական հնարքներով, Թորոս կրրցաւ Ամուսա ամրոցը մանեւ և տիրել (1145), և անոր վրայ իր հայկական և հայրենական գրօշը բարձրացրենել. ու մեծ ալեկոծութեամբ ընկզմաւ նաւու մը մէկ հաւիկ ջրէ զերծ մնացած նշանակիր կայսի պէս՝ երեցընել հաւատարիմ ազգակցացը, 'ի զարմանա թշնամեաց և ընտանեաց:

Համբաւն տեսութենէն աւելի տարածուելով՝ փութացան կարիճք ժողովելու առ պայազատն Ռուբինի, որոց առաջինք եղան իր երկու եղբարքն Ստեփանէ և Մլեհ, թողլով զՆուրէտաին, որոց քով էին կամաւ կամ ահամայ. քիչ քիչ բազմացան հայրենոգիք և յունատեացք, ինչուան 10000 հոգւոյ գունդ մը ձեացաւ երեք եղբարց քով: Զօրաց շատնալուն համեմատ Թորոս ալ կ'ընդարձակէր շարժմունքը և յարձակմունքը. և առաջին ձեռքն ձգած տեղերէն մէկն ալ եղաւ Վահագ բերդն, իր նախնեաց նախնի ստացուածն. յետոյ Սիմանակլայ և Առիւծ ըստած բերդերն. կամաց կամաց լեռներէն և բերդերէն իջնելով սկսան Հայք զաշառլին քաղաքաց վրայ յարձնել, և մէկ մէկ նուաճել երբեմն Լեոնի իշխանութեան տակ և զածները: Այս կերպով քանի մը տարիէն հաջակեցաւ Թորոսի անունն. և իմացուեցաւ որ նորէն Հայ տիրօղ կամ բռնաւոր մը երեւցեր է 'ի Կիւլիկիա, և ով որ առանց անոր հաշիւ կ'ընէ՝ կըրնայ սխա-

ընչ, և վնասդուել, ինչպէս որ նախ Թուրք փոր-
ձեցին: Երբ անգամ մը Թորոս միայն 12 հեծելք
և ջոկատ մը հետևակօք կ'երթար 'ի Ռապան՝ յայց
եղու(Թիւն մեր նախայիշեալ Ճոսլինի (1149-1150),
քանի որ սա գեռ յիշխանութեան էր¹, բազմու-
թիւն աւարառու ասպատակացն յարձրկեցան,
և կ'ուզէին զԹորոս ալ ալափել: Բայց ինքն և իր
կարիճներն պատրաստագոյն գտուելով՝ ոչ միայն
զիրենք պաշտպանեցին՝ այլ պատերազմի դաշտ
մը գարձուցին տեղք, 3000 Թուրք Թօթափելով:
Այս գործս Թորոսի համբաւոյն հետ վախն ալ
տարածեց չորս կողմ, և յերեան հանեց արժա-
նաւոր յաջորդ մը հօրը և հօրեղբօրը, և նոր Հայ
քաջազուն մը, « խոհեմ և զգօն, և 'ի կռիւս յա-
« ջադակածուն, տեսմիւ Թխամորթ, երկայն և
« գեղեցիկ, ահարկու և դանդրահեր. և ըի ա-
« նայն շնորհօք », ինչպէս կ'ըսէ Սմբատ պատմիչ:

Ասով ինքն յաջողածն ալ աւելի խորախուռելով՝
յարձակեցաւ մեծ և ամուր քաղաքաց Վրայ, և
առաւ 'ի Յունաց զԹիւն Համոնոյ և զՄփո (Մա-
մեստիս): Այս հողքի քաղաքիս մէջ կը նստէին
այն տանն Յունաց կայսեր երեսփոխան կուսա-
կալք Կիւլիկիոյ, գուքս պատուանուամբ, և ամեն
տարի կը փոխուէին. այս տարուան (1151) գուքսն
էր Թովմաս անուամբ մէկն, զոր գերի բռնեց Թո-
րոս, ուրիշ ազնուականներով. յարմար միջոց գտ-
նելով՝ կայսեր զբաղմունքը Սիկիլիոյ և Գանուբայ
կողմերը, Նուրէտախնայ ալ արշաւանքը յերկիրն
Ճոսլինի և զսա բռնելը: Ասով Թորոս գրեթէ հօ-

1 Միխայէլ Ասորի պատմիչ Թորոսի երթալուն պատ-
ճառ կը գնէ Ճոսլինի գուտորը իրեն կին առնուլ. որ հա-
ւանական չերևիր, թէ մերձաւոր խնամութեանն համար,
զի իր քեռ Թուր կ'ըլլայ կինն, և թէ արդէն պատմըլաց
յայտնի յիշելով՝ որ իր աներն էր Թովմաս Պայլ կոչուած
լաափն իշխան մը:

որատես Ս. Բեռնարդոն անգամ աղօթաբար վարդապետէ զայս, ինչպէս և ուրիշ շատ Հարք և վարդապետք, մինչև որ գրեթէ երկու դար վերջը Բենեդիկտոս ԺԻ կանոնական կոնգակաւ այս խընդիրը վճռեց և դադրեցուց: — Ենորհալին ալ յիշելով վերջին դատաստանը և հատուցմունքն արդարոյ և չարաց՝ ըստ իւրաքանչիւր գործոց աւելի կամ պակաս, գրեթէ յանկարծ կը կարէ խօզը, կամ հետեակ ընթացքը թողլով իր քերդողական թիւերը կ'առնու, և իբրեւ յորդորակ կը յարէ 'ի Ճառը՝ 200 տող ութոտեան չափաւ, կամ ինչպէս ինքն կ'ըսէ «տունք հարիւր ըստ հարիւրոց ոչնաւրացն»։ մազթելով հրեշաակաց բարեխառութիւր,

« Այլ պաղատիւք առ հոգեղէնսդ՝
Մեք տըկարքս և հոգեղէնքս », և այլն .

բոլոր եկեղեցւոյ, և ամեն գաւ մարդկաց համար տաանձինն, նաև եղանակաց բարեխառնութեան, հիւանդութեանց փարատման, խռովութեց խաղաղութեան համար, և այլն . ևս առաւել վառն պաշտպանութեան 'ի ժամ մահուան .

« Եւ զբանականնրս մեր հոգի
Ըզհամազգիս ձերոյ բնութեան՝
Հեշտալիս աւանդեցէք,
Եւ քաղցրութեամբ ըզձեզ ցուցէք...
Եւ ընդ հոգւոյ սուրբ անդրանկաց
Որք ի վերինն Երուսաղէմ,
Դասաւորեալ անդ հանգուսջիք,
Մինչ ի շարժել պահապանացն .
Յորժամ արծուիքն սըլանան,
Ընդ գէշ մարմնոյն գան միանան,
Փողով մեծաւ ձեր ժողովին
Առ աթոռով դատաւորին » :

Այս հարիւր տուն տաղասացութիւնը՝ որչափ ալ թռուցիկ իմաստներ չունի, Շնորհալի մասնաւոր աշխուժիւ և երազութեամբ մը գրած կ'երևի, ներբողական բացասացութիւնն աւարտելու ատեն. անոր համար շատ տեղ առից յանգերու նոյնաձայնութեան հոգ չընել, եղածներն ալ իր շատ վարժութենէն իբրև բնականաբար եկած են, ինչպէս ուրիշ քերդութեանց մէջ ալ:

Թուի թէ այս ճառէն և յորդորակէն շարժելով 'ի պատիւ Ս. Հրեշտակաց և հրեշտակապետաց՝ այս ատեններս յօրինած է Շնորհալի մարիաւելի պիտանի բան մ'ալ, որ է Կանոնն կամ Շարական նոցա, « Որ յանէից սանդո՛ւք զպաշտօնս « նեայս քո », զոր ամեն տարի 'ի առնի նոցին կ'երգէ մեր եկեղեցին. և յորում՝ ճառին մէջ բացատրեալ իննեակ գաղթն հրեշտակաց՝ յիշուին մասնաւորապէս Տէր յերկնից տանց մէջ, յԱթոռոց մինչև 'ի Հրեշտակո: Նշանակելի է որ Շնորհալույ եղբայրն Գրիգորիս ալ իր երգած Բ Ծաղկազարդի կամ Համբարձման գիմարի կիրակի օրուան Շարականին մէջ կը յիշէ այս գառակարգութիւնս. « Ըստ գառակարգեցնայնոցն տօնէին ուրախութեամբ, 'ի Հրեշտակացն սկսեալ, մինչ 'ի յաթոռան կատարեալ »: Եւ ասոր յարէ. « Իսկ « 'ի չորրորդն գառն՝ պաշտպան եղեալ Լուսաւորչին », և այլն. որ և ըստ առաջին տան մէջ ըսածին « աւանդութեամբ առ մեզ հասեալ »: և Թուի թէ յետ Շնորհալույ ճառին երգած է Գրիգորիս, և այս աւանդութիւնը նորոգած. ապա թէ ոչ զարմանալի կ'ըլլար Շնորհալույ լռելն զայս և չյիշելը բարձրագոյն գասու հեշտակաց պաշտպանութիւնն՝ առ բարձրագոյն գասս սրբոց. Գրիգորիսի շարականին շէնքն ալ ծերութեան փետուր մը կը ցուցնէ, ոչ Աւետեաց շարականին վեհութիւնն, և ոչ ջրօրհնեաց տապին թռուցքն նշմարուին անոր մէջ:

որաւես Ս. Բեռնարդոսն անգամ ազատաբար վարդապետէ զայս, ինչպէս և ուրիշ շատ Հարք և վարդապետք, մինչև որ գրեթէ երկու դար վերջը Բենեդիկտոս ԺԻ կանոնական կոնդակաւ այս խընդիրը վճռեց և դադրեցուց: — Շնորհալին աւյլ շելով վերջին դատաստանը և հատուցմունքն արդարոց և չարաց՝ ըստ իւրաքանչիւր դործոց աւելի կամ պակաս, գրեթէ յանկարծ կը կտրէ խօզքը, կամ հետևակ ընթացքը թողլով իր քերդողական թեւերը կ'առնու, և իբրեւ յորդորակ կը յարէ 'ի Ճտոը՝ 200 առդ ութոսեան չափաւ, կամ ինչպէս ինքն կ'ըսէ «տունք հարիւր ըստ հարիւրոց ոչխարացն»։ մաղթելով հրեշաակաց բարեխօսութիւր,

« Այլ պազատիմք առ հոգեղէնսդ՝
Մեք արկարքս և հողեղէնքս », և այլն .

բոլոր եկեղեցւոյ, և ամեն դաս մարդկաց համար առանձինն, նաև եղանակաց բարեխառնութեան, հիւսնդութեանց փարատման, խռովութեց խաղաղութեան համար, և այլն . ևս առաւել վասն պաշտպանութեան 'ի Ժամ մահուան .

« Եւ զբանականնրս մեր հոգի
Ըզհամազգգիս ձերոյ բնութեան՝
Հեշտալիս աւանդեցէք,
Եւ քաղցրութեամբ ըզձեզ ցուցէք...
Եւ ընդ հոգւոց սուրբ անգրանկաց
Որք ի վերինն Երուսաղէմ,
Դասաւորեսլ անդ հանգուսջիք,
Մինչ ի շարժել պահապանացն .
Յորժամ արծուիքըն սըլանան,
Ընդ գէշ մարմնոյն գան միանան,
Փողով մեծաւ ձեր ժողովին
Առ աթոռով դատաւորին » :

Այս հարիւր տուն տաղասացութիւնը՝ որչափ ալ թուուցիկ իմաստներ չունի, Շնորհալի մասնաւոր աշխուժիւ և երազութեամբ մը գրած կ'երևի, ներբողական բացասացութիւնն աւարտելու առնէն. անոր համար շատ անգ թողից յանգերու նոյնաձայնութեան հոգ չընել, եղածներն ալ իր շատ վարժութենէն իբրև բնականաբար եկած են, ինչպէս ուրիշ քերգութեանց մէջ ալ:

Թուի թէ այս ճառէն և յորգորակէն շարժելով՝ ի պատիւ Ս. Հրեշտակաց և հրեշտակապետաց՝ այս ատեններս յօրինած է Շնորհալի մեղի աւելի պիտանի բան մ'ալ, որ է Կանոնն կամ Շարական նոցա, « Որ յանէից ստեղծեր զպաշտօն « նեայս քո », զոր ամեն տարի ի ասնի նոցին կ'երգէ մեր եկեղեցին. և յորում՝ ճառին մէջ բացատրեալ իննեակ դասքն հրեշտակաց՝ յիշուին մասնաւորապէս Տէր յերկնից ասնց մէջ, յԱթոռոց մինչև ի Հրեշտակա: Նշանակելի է որ Շնորհալոյ եղբայրն Գրիգորիս ալ իր երգած Բ Ծաղկազարդի կամ Համբարձման գիմացի կիրակի օրուան Շարականին մէջ կը յիշէ այս գասակարգութիւնս. « Ըստ գասուց երկնայնոցն ասնէին աւրախութեամբ, ի Հրեշտակացն սկսեալ, մինչ ի յաթոռան կատարեալ »: Եւ ասոր յարէ. « Իսկ « ի չորրորդն դասէ՝ պաշտպան եղեալ Լուսաւորչին », և այլն. որ և ըստ առաջին ասն մէջ ըսածին « աւանդութեամբ առ մեզ հասեալ »: և Թուի թէ յետ Շնորհալոյ ճառին երգած է Գրիգորիս, և այս աւանդութիւնը նորոգած. ապա թէ ոչ զարմանալի կ'ըլլար Շնորհալոյ լսելն զայս և չիչիլը բարձրագոյն գասու հեշտակաց պաշտպանութիւնն՝ առ բարձրագոյն դասս սրբոց. Գրիգորիսի շարականին շէնքն ալ ծերութե փետուրմը կը ցուցնէ, ոչ Աւետեաց շարականին վեհութիւնն, և ոչ ջրօրհնեաց տապին թողցքն նշմարուին անոր մէջ:

որատես Ս. Բեռնարդոսն անդամ ազատաբար վարդապետէ զայս, ինչպէս և ուրիշ շատ Հարք և վարդապետք, մինչև որ գրեթէ երկու դար վերջը Բենեդիկտոս ԺԲ կանոնական կոնգակաւ այս խնդիրը վճռեց և դադրեցուց: — Ենորհալին աւ յիշելով վերջին դատաստանը և հատուցմունքն արդարոց և չարաց՝ ըստ իւրաքանչիւր գործոց աւելի կամ պակաս, գրեթէ յանկարծ կը կտրէ խօսքը, կամ հետեակ ընթացքը թողլով իր քերդողական թեւերը կ'առնու, և իբրեւ յորդորակ կը յարէ 'ի ճտոր՝ 200 տող ութոտեան չափաւ, կամ ինչպէս ինքն կ'ըսէ «տունք հարիւր ըստ հարիւրոց ոչխարացն»։ մաղթելով հրեշտակաց բարեխօսութիւն,

«Այլ պաշտախմբ առ հոգեղէնսդ՝
Մեք արկարքս և հողեղէնքս», և այլն.

բոլոր եկեղեցւոյ, և ամեն դաս մարդկաց համար տոանձինն, նաև եղանակաց բարեխառնութեան, հիւանդութեանց փարատման, խռովութեց խաղաղութեան համար, և այլն. ևս տաւել վասն պաշտպանութեան 'ի ժամ մահուտն.

«Եւ զբանականնրս մեր հոգի
Ըզհամազգիս ձերոյ բնութեան՝
Հեշտալիս աւանդեցէք,
Եւ քաղցրութեամբ ըզձեզ ցուցէք...
Եւ ընդ հոգւոց սուրբ անգրանկաց
Որք ի վերինն Երուսաղէմ,
Դասաւորեալ անդ հանգուաջիք,
Մինչ ի շարժել պահապանացն.
Յորժամ արծուիքըն սրլանան,
Ընդ գէշ մարմնոյն գան միանան,
Փողով մեծաւ ձեր ժողովին
Առ աթոռով դատաւորին»:

Այս հարիւր տուն տաղասացութիւնը՝ որչափ ալ թռուցիկ իմաստներ չունի, Շնորհալի մասնաւոր աշխուժիւ երազութեամբ մը գրած կ'երեւի, ներքողական բացասացութիւնն աւարտելու ատեն. անոր համար շատ տեղ տողից յանգերունոյնաձայնութեան հոգ չընել, եղածներն ալ իր շատ վարժութենէն իբրեւ բնականաբար եկած են, ինչպէս ուրիշ քերգութեանց մէջ ալ:

Թուի թէ այս ճառէն և յորդորակէն շարժելով 'ի պատիւ Ս. Հրեշտակաց և հրեշտակապետաց՝ այս ատեններս յօրինած է Շնորհալի մեղի աւելի պիտանի բան մ'ալ, որ է Կանոնն կամ Շարական նոցա, « Որ յանէից ստեղծեր զպաշտօն « նեայս քո », զոր ամեն տարի 'ի տօնի նոցին կ'երգէ մեր եկեղեցին. և յորում՝ ճառին մէջ բացատրեալ իննեակ գաղթն հրեշտակաց՝ յիշուին մասնաւորապէս Տէր յերկնից տանց մէջ, յԱթոռոց մինչև 'ի Հրեշտակա: Նշանակելի է որ Շնորհալւոյ եղբայրն Փրիգորիս ալ իր երգած Բ Ծաղկազարդի կամ Համբարձման գիմացի կիրակի օրուն Շարականին մէջ կը յիշէ այս գասակարգութիւնս. « Ըստ գասուց երկնայնոցն տօնէին ուրախութեամբ, 'ի Հրեշտակացն սկսեալ, մինչ 'ի յաթոռսն կատարեալ »: Եւ ասոր յարէ. « Իսկ « 'ի չորրորդն գասէ՝ պաշտպան եղեալ Լուսաւորչին », և այլն. որ և ըստ առաջին տան մէջ ըսածին « աւանդութեամբ առ մեզ հասեալ »: և Թուի թէ յետ Շնորհալւոյ ճառին երգած է Փրիգորիս, և այս աւանդութիւնը նօրոգած. ապա թէ ոչ զարմանալի կ'ըլլար Շնորհալւոյ լռելն զայս և չյիշելը բարձրագոյն գասու հեշտակաց պաշտպանութիւնն՝ առ բարձրագոյն գասս օրբոց. Փրիգորիսի շարականին չէնքն ալ ծերութեն փետուր մը կը ցուցընէ, ոչ Աւետեաց շարականին վեհութիւնն, և ոչ ջրօրհնեաց տապն թուոյցքն նշմարուին անոր մէջ:

Հիւանդութիւն Շնորհալոյ . — Մահ Ս .
Քեանարդոսի . — Ծնունդ և սնունդ Ներսիսի
Լամբրոնացոյ :

Շնորհալոյ տեղափոխութիւն և նոր կղերայ կառ-
յին , մանաւանդ ամառնային տաքութիւն տեղ-
ւոյն՝ իր աշխատանաց զբոյ աւելնալով՝ վրան ծանր
հիւանդութիւն մը բերին , զոր ինքնին յիշէ 'ի
նախայիշեալ Թղթին առ եղբորորդին իւր Ապի-
րատ . Թէ և հիւանդութեան տատկութիւնն կ'ե-
րնէ դարնան սկիզբները կամ ալ աւաջ . վասն զի
Թուղթը դրեր էր

« Ի հիւանդոտ եւ ցաւալից
Անձնէ , յաւուրս Բառասմից .
Զոր մերձ մահու հասեալ մրտից՝
Դարձոյց այսրէն՝ Տէրն ամենից » .

և ինչպէս որ , կ'աւելցնէ , Թղթաբերններն ալ
« ընթա տեղեակ կրրից » , զոր կրեր էր երկար և
սաստիկ հիւանդութեամբ : Թերեւայս կամ ուրիշ
ծանր հիւանդութիւն մ'է՝ ուրիշ Թղթի մը մէջ
յիշածն ալ , առ մտերիմ բարեկամն Գեորգ վար-
դապետ Հաղբատեցի . « Սւ մեք ևս յետ մարմնա-
« կանին ախտի վնարելոյ՝ ախտանամք օր ըստ օրն
« իմանալեալս փոքու և մեծաւ » : Այս յիշա-
տակքս և Հառիկայի տաքութեան զբոյ քանի
մ'անգամ Շնորհալոյ քաղցր քանդապքն (234) ,
և Լամբրոնացոյն անոր սովորական հիւանդութիւն
կռնելը զվերջինն ալ՝ որով և մեռաւ , կարծիք կու

տան որ արտագայիկ ջերմ մը կը բռնէր զնա, ուսկից չխորցաւ ալ բժշկուիլ, բայց զգուշութեամբք 15 համ 20 տարի գիմացաւ:

Բերեա մինչ Շնորհալին առաջին անգամ այսպիսի հիւանդութիւն կը կրէր, Ս. Բեռնարդոս ալ վերջինը կրեց. 1153 տարւոյն սկիզբները առկարանալով, և աւելի կամ պակաս զժամանակով և ուժէ ընկնալով, վերջապէս նոյն տարին ամառուն տաքան՝ օգոստոսի 20ին (մօտ այն օրերուն՝ որ մեր Շնորհալոց ալ մահաբեր եղան), իր սրտանքի մագրութեամբ և եռանդեամբ հօգին աւանդեց՝ արարեալին ձեռքը. եկեղեցւոյ թողլով առատ և պայծառ գանձ մը վարդապետութեան, և աշխարհի օրինակ մը անարատ վարուց, զգոն մօտց և գործունեայ կենաց. և այնպիսի ազնւոյութիւն մը ժամանակակիցաց վրայ՝ զոր Թերեա ոչ որ բռնեցէր է, մանաւանդ այսպիսի խոնարհ միանձնական վիճակի մէջ. քահանայութենէ վեր աստիճան մը չունենալով, և սակայն քահանայութեանց և իշխանութեանց առաջնորդելով բաշխ և գրով: Անեաց և մահու հարկաւ՝ այս արեւմտեան աշխարհի Շնորհալի լուսաւորին խոնարհելու աստեն՝ մեր արեւելեան լուսաւորն դեռ իր հարկունին բարձրութեան մէջ էր, թէ ոչ կենաց շրջանին չափով՝ այլ արդեանց և գործոց: Այս երկուքին զուգահեցութիւնն յիշեցի առաջ, և հօս ալ ներուի աւելցնելու, եթէ ուզեմք բազմապէս, որ Բեռնարդոս աւելի կը նմանի այն մեծ լուսաւորաց՝ որ աւելի կարճ ժամուց մէջ աւելի աստիճան ցոլմանք կու ցուցնեն, և երբեմն աւելի երբեմն ալ աւելի կը փայլին. իսկ Ներսէս կը նրմանի այն արուսեակ աստեղն՝ որ միշտ համանման հանգարա լուսով կը փայլի, և երկարատեայն աստեն: Երկուքն ալ կանոնաւոր ընթացիւք գետոց նմանին, բայց Բեռնարդոս երբեմն մեծապէս ա-

լիքներով կը թաւալի, մինչ Ներսէս մօտը աղեակ-
ներով հաւասար կ'ընթանայ. Բեռնարգոս շատ
հեղ իբրեւ մերձաւոր հնոցէ կամ հրդեհէ կայծեր
կը ճայթէ. Ներսէս իբրեւ հեռաւոր հնոցի կամ
հրդեհի լոյս մը՝ հանգարտօրէն հորիզոնին վրայ
կը նկարուի: Երբ Եգեսիա գերեցաւ և մնասե-
ցաւ, ինչպէս տեսանք, Բեռնարգոս կերպով մը
վազեց 'ի վրէժխնգրութիւն, գրգեց զարեմուտս.
Ներսէս մօտանց ալ տեսնելով աղէաբը՝ նստաւ և
ողբաց. մօծ էր այն տառն Բեռնարգոսի ճառից
աղգեցութիւնն. հիմայ մեծագոյն է Շնորհալոյ
Ողբոյն: Արեւմտեան Ս. Հայրն՝ իր կողմերու մե-
լորեկոց հեա տաք տաք կը փձէր, կը մրցէր, կը
յաղթահարէր. մեր արեւելեան Ս. Հայրն՝ աւելի
կը ջանար իր եկեղեցին պաշտպանել՝ սխալ գա-
տողներէ, աւելի պահանջողներէ, և անփոյթ թո-
ղողներէ: Անիկայ հրեղէն լեզու մ'էր ճարտասան.
ասիկայ մեղքակաթ շրթունք երգահան: Բեռնար-
գոս անգագար շարժման մէջ, մերթ յարքունիս
և մերթ յանապատս, Ներսէս աւելի աւանմնա-
ցեալ 'ի խորշս վանաց և 'ի ծերպս եփրատական
քարանձաւաց, գրով քան բերնով խօսէր. այլ և
երբեմն ելնէր՝ նման իր արեւմտեան զուգակցին,
կամ 'ի հաշտեցընել զիշխանս, կամ ընդառաջել
թագաւորաց, և այլն: Իսկ երբ զմարդիկ թողլով
երկնաւորաց հեա կենակցիլ և խօսակցիլ ունեն,
երկուքն ալ տարբեր եղանակներով և հաւասար
ներգաշնակութեամբ օրտերնին կը լարեն. և յետ
երկար ընկզմելոյ յաստուածութեան, գեղեցիկ
լուզան խաղան զմայլեալք յԱստուածամայրն. մին
կ'երգէ « Ողջ լեր ասաղիկ ծովային », Ave maris
Stella, միւսն՝ « Նոր երկինք յերկրի, արփայն
« պարունակսն, ծագողին ծագող ¹ »):

1 Յաղ Թեոտեաց:

Եթէ այս ատեն արեւմտեան եկեղեցին զրկուե-
ցաւ իր վառվառն հոգեւորէն, մեր եկեղեցիս մե-
ծարագգ գառուցաւ՝ գրեթէ այն Թուրքիալ հո-
գին գողնալով, և իրզը սւրիշ անոր նման մ'ալ
ժառանգելով, և նոյն օրերուն ընծայելով մեզ
Բեռնարգոսի հոգեկից և Ներսիսի անուանակից՝
Լամբրոնացին, որ ծնաւ սոյն 1153 Թուականին:
Նոյն աստուածային սիրոյ և եւանգելոն կազա-
պարէն Թադեուած հոգի և անձ մ'ալ, որ յեա
Բեռնարգոսի և Շնորհալոյ՝ վեմադոյն և սքան-
չելի կերպարանքն է ԺԲ գարուն վերջին քառօր-
դին. աշխուժիւ և տաքութեամբ և ուժգին վե-
րասլացմամբ՝ աւելի նմանագոյն Բեռնարգոսի,
կընամբսել Թէ և կորովի տրամագատութեամբն
և սիրալիր խօսիւք ընդ Աստուծոյ, նոյնպէս և
գործունէութեամբն՝ քան իր պապեղբայրն. և
եթէ նուազութիւն կամ նուաստութիւն մը չե-
րեւի բսել՝ երկու Ներսիսից բարքն յերար խառ-
նելով կաաարեալ Բեռնարգոս մը կը ձեւանար.
սակայն իւրաքանչիւրն նմանողութեամբ հանգերծ
իր յաակութիւնն ունի, և մեր Շնորհալիս կը գե-
րազանցէ միշտ ինքն իրեն նման ըլլալովն և յամե-
նայնի կակուզ շնորհափայլութեամբն: Ինչպէս
Շնորհալին յետինն է մեր վեհակերպ հայրապե-
տաց, Լամբրոնացին ալ յետին վեհ եպիսկոպոս
և վարդապետն է մեր եկեղեցւոյն. ասով կը փա-
կուի Հայկական մեծութեան վերջին Դարն, ԺԲ:
Եւ զի Թէ արգեամբք և Թէ ժամանակաւ այս-
պէս յարաբերութիւն ունի Ներսէս Լամբրոնացի
մեր պատմական պարագայիս՝ զոր և յետոյ յեր-
կարեց և պայծառացուց, արժան է որ համառօ-
տիւ յիշենք իր ծագումը:

ԺԱ գարուն կիսուն՝ երբ Մեծ Հայոց զանազան
կողմերէ ադնուականք և տանուտեարք՝ գաղթե-
ցին 'Ի Փ. Հայս և յերկիր կայսերութեան Յու-

նաց, Հայոց ամենէն արեւելեան դաւառներէն՝ Գանձակայ կողմէն ալ՝ Օշին անուամբ ազնուական մը եկաւ Վիւլիկիոյ կողմերը 'ի 1073. ուր կայսրն կուսակալ կարգեր էր Հայ Աթոռունի Ապղլարիպ իշխանը, որուն արգէն ծանօթ և նժգեհակից էր Օշին. ուստի և կրկին մտերիմ և օգնական եղան իրարու. Ապղլարիպ տուաւ Օշնի Լամբրոն ա- նուամբ ամուր բերդ մը՝ Տօրոսի գծուարին դրից մէջ, ուսկից իր առհմն Լամբրոնացի ըսուեցաւ. և յետ մահուան Ապղլարիպի՝ առաջին ազնուա- կան և մեծապատիւ տսհմ եղաւ այն կողմերը, կայսերաց ծառայութեան մէջ. որք նախ Օշնի որ գին Հեթումը Սեբաստոս կոչմամբ պատուեցին: Սա ԺԲ դարուն սկիզբները իր գտերաց մէկը տուաւ կին Վասի՛ն անգրանիկ եղբօր մէր հայրա- պետաց, և այս առաջին կապ մ'եղաւ երկու ազ- նիւ տոհմից խնամութեան. որ ալ աւելի մերձա-ւորեցաւ՝ երբ Հեթումյ որդին Բ Օշինն ալ՝ անոնց կրտսեր եղբօր Շահան-Չօրաժարի Շահանդուխա գուստորը իրեն կին առաւ, առանց իմացընելու կաթողիկոսին և Ենորհալոյ՝ որ արգելք չըլլան իբրեւ մերձաւոր ազգակցութեան: Առնոյմէ ծնան 3 արու և 3 աղջիկ զաւակ. նախ աղջիկ մը, ապա (1151) Հեթում(Բ) պայազատն, ք Սմբատ (1153), որ նոյն ինքն է մեր խնդրելին և քննելին՝ Ս. Ներ- սէս Լամբրոնացի: Սա Թէ ոչ յարգանդէ՝ այլ և ոչ ուշ յետ ծնընդեանն նուիրեցաւ Աստուծոյ և Աստուածամօրն. զանն զի սոնդիայ հասակին մէջ մահու ժտանգաւ հիւանդանալով՝ բարեպաշտ մայրն ուխտ 'ի սիրտ բերաւ զերեխայն իրենց բեր- գին քով իր երկանը շինած Սկեռայ վանքին Ս. Աստուածածնի եկեղեցին, և խոտացաւ անոր ըն- ծայելու՝ եթէ առողջանայ: Եւ այնպէս ալ եղաւ. առողջացաւ և նուիրեցաւ Աստուծոյ կուսական կենդը և սրբազան կարգաւ իրեն ծառայելու. զոր

և կրկին պատուիրեց հայրն Օգն՝ մահուանն ա-
տեն, երբ զանգրամիկն իրեն յաջորդ գրաւ, Արմ-
բատն ալ իր շինած Սկեռայ վանից առաջնորդ
ստհմանեց, երբ հասակն առնուլ, բայց և 'ի տղայ
հասակէն յանձնեց այն տեղի միանձանց զինքը
գտատիրակելու. որ և նման մեր Պահլաւունի
հայրապետաց՝ յետ մօրը կաթին՝ միանձնական
կենաց կրթութիւնը ծծեց բոլոր մանկութեան ա-
տեն: Այն ատենէն՝ յառաջ իսկ քան զանուանը ժա-
ռանգելը՝ ժառանգեց իր պապեղորօր շնորհքը և
հոգին. գուցէ մասամբ բաղգաւոր ալ քան զնա
գտուելով՝ 'ի մօռին վարժից. վասն զի մայրն՝ զոր
պատմէն կոչէ « կին ժրագլուխ և պսակ առն իւ-
րոյ », ըստ առականց Սողոմոնի, քիչ մը յունա-
բէն լեզու գետնալով հոգաց որ որդին ալ սովորի.
և թա ալ 'ի բնէ և կրթութեամբ սրամիտ և շատ
ուսումնասէր ըլլալով՝ աղայութեան ատենէն սո-
վորեցաւ այն կարեւոր լեզուն, և յետոյ լատինա-
բէն ալ. և երկու լեզուէն ալ գրոց և լռութոց
Թարգմանութիւններ ըրած է: Այնքան մեծ էր
եռանդն քատուածսիրութեան և իմաստասիրու-
թեանն՝ որ և ոչ քնանալ կ'ուզէր. այլ երբ յետ
ինչուան պահ մը գիշերոյ ազօթելէն և կարգալէն՝
առիպուէր 'ի քնոյ՝ անկողին չէր մտներ, հապա
աթոռի մը վրայ կ'ծկելով քանի մը ժամ կու քը-
նանար. և արթննալուն պէս՝ մէկէն իր ազօթից
և ուսմանց գրոց կը գիմէր. ազօթից ատեն՝ այն
աղայութեան հասակէն ընդունած էր արտասուաց
կամ փղձկման շնորհքը, զոր շատ քիչ սուրբ
ընդունած են, և այն յետ շատ տարիներու: Մաս-
վարժութեանն համար ալ կ'ըսեն, թէ դեռ 16 տա-
րուան ըլլալով սկսեւ էր Ս. Գրքերը մեկնել. և
արգէն հիմայ իրմէ մնացեալ մեկնութիւններն ալ՝
գալար հասակին ընծաներ են, որ հասունացեալ
մտալ բերք կ'երևին. և անոնց մէջ ամենէն գլխա-

ւազ գործն՝ Պատարագի մեկնութիւնը, որ մեր գաղութեան և տրամաբան գրուածոց ամենէն առջի կարգը գասուելու գրոց մէկն է, իր Գենաց 24 տարին չանցած՝ գրեր աւարտեր էր. տառվ և ճարտասանական գրուածօքն՝ աւելի զօրաւոր և տաղանդաւոր միտք կը ցուցնէ՝ քան իր հայրագիրը Հայրապեան: Բարեսիրութե և իմաստասիրութե մեծ հաւաստիք մ'աւ ցըցուց իր հայրենի ժառանգութե գործածութեք. հայրն՝ ուրիշ բաներէ զատ իրեն 30,000 ոսկի թողուցեր կամ առուեր էր, որ հիմակուան արժէիւք կէս միլիոն ֆրանգի մօտ կըրնայ ըլլալ. ինքն այս գումարս երեք մօտ բաժնեց. մէկը՝ եկեղեցւոյ սպասուց և վայելչութեան սահմանեց, մէկալը՝ ազքատաց սեպհականեց, երրորդն ալ գիրք ստանալու և գրել տալու. շատ գրքեր ալ իր ձեռօք գրած է. որոց մէկ քանին մեր ձեռքն ալ հասեր է, տեսեր և համբուրեր ենք. ինչուան Հռովմայ և Բարիզու մեծամեծ գրատանց մեջ ալ գտուին իր մատանց դժագրութիւնն:

Պատանեկութե 16-ամեայ հասակի մէջ էր Սըմբատ՝ երբ մայրն տարաւ զնա առ Շնորհալի հօրեղբայր իւր, այն ատեն կաթողիկոսացեալ (1168), որ և Սղիայի նման տեսնելով իր կրկին հոգին այն նոր Սղիսէի վրայ, չգանդաղեցաւ զնա քահանայ ձեռնադրելու, ինչպէս որ ինքն ալ ձեռնադրուեր էր ազայ հասակի մէջ. և ի նշան մեծ սիրոյն և յուսոյն՝ իր տնունն ալ պարզեց անոր, զոր և կրեց սա արժանտակէս՝ նաև յետ մահուան իր ձեռնագրողին. որոյ վրայ փոխադարձաբար սէրն և երախտագիտութիւնն ալ ցըցուց նորոնձայ քահանայն՝ անոր վարքը և գովութիւնը գրելով ոտանաւոր բանիւ: Ձեռնադրութենէն զատ՝ Շնորհալին մեծ խնամքով քիչ մ'ատեն քովը պահեց իր սիրուն և սրբիկ սանուկը, իր մեծ հոգւոյն վերջի ճառագայթները անոր հոգւոյն նորանշոյլ ճառագայթից:

խառնելով. և մեծագոյն զարմացմամբ և հաճութեամբ տեսնելով այն անկատար հասակին մէջ գերագոյն կատարելութիւն մը, խոր հասողութիւն մը աստուածային իրաց, և նախանձելի սէր մը աստուածխօսութեան, որով փափագէր նոր ընծայն՝ Հռոմկլայի և Շնորհալույ աթոռէն աւելի աստուածամօտ անդադ ապաստանարանի: Ղբր. կեց զնա Սեաւ լերին ամենէն ապահով վանքերու. սւր քանի մը տարի պարտելով և նստելով, և իր հոգւոյն և մտաց ախորժածները հաւաքելով գարձաւ իր հայրենիքը. բայց յանձն չառաւ հօրը կաակին համեմատ Սկևռայ վանաց առաջ նորգութիւնը, զինքը գեռ անկատար համարելով տարւօք և վարուք. և Յովհաննէս անուամբ վարգապետի մը աշակերտելով անոր հետ անապատէ անապատ վանքէ վանք կը քաշուէր, մանաւանդ Սաղբու ըսուած վանքը, աղօթից և ուսմանց և սորբ պատարագը մատուցանելու միայն զբաղելով: Ինչուան որ յետ մահուան Շնորհալույն՝ յաջորդն Գրիգոր Տղայ՝ քովը կանչեց, և քիչ մ'աւելն ալ ժամանակին գիտնագոյն վարդապետաց քով վարժեցընելով 23 տարուան հասակին արքեպիսկոպոս ձեռնագրեց զնա Տարսոնի և Լամբրոնի և մերձակայ դաւառաց. և այնուհետեւ արգեամբ ժամանակին եկեղեցականաց մէջ ոյն տեղը բռնեց՝ զոր Շնորհալին իր ժամանակակցաց մէջ: — Բայց մեր պատմութեան սահմանին համար բաւական կարծեմք Ն. Լամբրոնացւոյ արքեպիսկանման հոգւոյն այս ծագումը, յորմէ կըրնար գուշակուիլ իր ապագայ պայծառութիւնն եկեղեցական և քաղաքական գործոց մէջ. որով և նոր պարագայ կամ ժամանակ մը կը կազմէ իր կենաց երկրորդ կէտն (1178-1198), արժանաւոր ի շարունակութիւն իր պապեղբօր վարուց, և ի բովանդակէլ մեր ԺԲ դարը՝ Ներսիսէան կոչմամբ:

Բայց զիգորն Ներսէս Թողլու տանն՝ հարկ է որ նորէն իր հօրը (Օշնի) գառնանք, առ որ մեծ հարկ մը պիտի բերէ զՇնորհալին՝ ի Հռոմկլայէ ի Լամբրոն և ուրիշ Աիւլիկիոյ քաղաքներ. և այս հարկին գլխաւոր պատճառ եղող անձ մ'ալ, որ և ժամանակիս ներկայացող արդարեւ մեծ և նշանաւոր կերպարանք մ'է, և սիրելի ազգիս, և որ Թեւրևս կրնայ մեծութեամբ՝ (Թէ և տարբեր տեսակաւ) հաւասարիլ Շնորհալոյ մեր պատմութեան մէջ. և է ոս՝ նախ Աիւլիկիոյ լեռանց ապա և դաշտաց և քաղաքաց իշխեցողն, Թուր Բ, եղբորորդի Ա, Թորոսի Թոռին Ռուբինի, կանգնողի համանուն հայկական հարըստութեան:

Ի .

Թորոս Բ և եղբարքն՝ Ստեփանէ և Մլին . գործք ևսցա ընդ Յոյնս, Լատինս և Թուրքս . — Շնորհալի միջևորդ հաշտութեան Թորոսի և Օշնի Լամբրոնացոյ:

Արդէն քանի մ'անգամ յիշեցինք զԹորոս Բ, որ մեր պատմութեան պարագային մէջ՝ ի սկզբ բանն իբրեւ ողբերգելի մանուկ մ'է գերութեամբն ընդ հօր իւրոյ Լեոնի և բանաւելոյն ի Ա. Պօլիս . յետոյ իբրեւ վկայասանելի երիտասարդ մը՝ անկարծելի կերպով բանալէն ազտտելով, յորում սիրահար հանգոյցներ ալ կը նշմարուին . իսկ կատարեալ հասական՝ կտրիճ գիւցազն, և այնչափ գովելի և հաճոյ գիւցազն, որչափ որ քաջութեն հաւասար հայրենեաց նախանձախնդիր էր . մինչև Յունաց մայրաքաղաքի և ազնուական տիկնոջ մը հրապոյրքը Թողլով՝ գեռ գալար երիտասարդութեան մէջ, իբրեւ առիւծու (Լեոնի) վարժարանի

մէջ կրթուած զուարակ մը՝ ցնցեց ցառքեց այն
Թուլացուցիչ ցանցերէն, և զարմանալի, ըստ ու-
մանց և հրաշալի յաջողութեամբ կամ առաջնոր-
գութեամբ, եկաւ մտաւ իր հօր և հաւուց արեան
քրտամբք կռուած և բռնած տեղերը: Այնքան
պրանչելի Թուլեցաւ Թորոսի ազատութիւն և տիրա-
պետութիւնն՝ այնքան կայսերական ատելութե-
ն և հօր զօրութեան գէմ, որ եղածը կամ գիպուա-
ծը պէսպէս պատմելով և այլայլելով իրմէ գար
մը վերջը գրողք ալ կը տարակուսէին, Թէ ո՞րն է
ստեղծն, և չկարցան մեզի աւանդել. նոյնպէս վեր-
ջի գործոց շատութիւնն կամ շուտութիւնն ալ Թէ
իրարու և Թէ ժամանակի շփութեանց առիթ
եղած է. կամ լաւ եւ ըսելով, մերձաւոր ժամա-
նակակից պատմադիր և տարեգիր մը չքլալով՝
կարգաւ և Թուականաւ աւանդուած չեն գոր-
ծերն, և շատ բան անյիշատակ Թողուած և Թա-
ղուած է: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ գեռ շատ բան
ալ զանազան ազգաց պատմիչք հարեանցի յիշա-
տակեր են. յորոց քաղելով և ընտրելով կը հա-
մառօտենք, որչափ որ մեր նպատակին պատշաճ
դասինք:

Ռուբրիկանց իշխանութիւնն գրեթէ բոլորովին
ջնջուած էր Թորոսի գերութեան ատեն. Յոյնք,
Թուրքք և Լատինք գրաւեր էին Ա Թորոսի և իր
եղբօր Լեօնի նուաճած երկիրները. Թորոսի դար-
ձին առջի տարիներն ալ՝ Ջանգիի և Նուրէտտինի
պրինսահազ աշխարհակալութեանց ատենն էր,
յորում Յոյնք և Լատինք անգամ զախի մէջ էին:
Անոնց տղմուկն և զբաղմուկն իրենն օգտակար
եղաւ՝ անյայտօրէն մտնելու իր հարց սահմաննե-
րը¹, և քիչ քիչ նուաճելու: Իբրեւ փախստական և

¹ Յետ ինն տարւոյ գերութեան կ'ըսուի Թորոսի գաւ-
ձըն, որ կ'ըլլայ միջոց 1157—1165 տարիներու. և յիշաւի
Լեօն գերեցաւ յամի 1167, այլ Թորոսի գարձին տարւոյն
չեն մտարանիր պատմիչք մեր:

պանդուխտ մ'եկած՝ առանց ընկերի և օգնականի, միայն զինքը սիրող Յոյն տիկնոջ գանձուց մէկ մասն ունէր իրեն ապրուստ և ճար. որով նախ նաւեց ելաւ 'ի Կիպրոս, անտի մտաւ 'ի Կիւլիկիա. քահանայի մը յայտնեց զինքը, որ ասեն մը քովը պահեց իբրեւ ծառայ կամ հովիւ. յետոյ Ասորի մեփրապօլտի մը (Աթանաս անուամբ) յայտնեց, իմանալով անոր հաւատարմութիւնը. որ և իրեն ձի մը տուաւ, 12 ալ ընկեր. որոց օգնութեամբ, յայտ է թէ և խաբէական հնարքներով, Թորոս կրրցաւ Ամուտա ամրոցը մանել և տիրել (1145), և անոր վրայ իր հայկական և հայրենական դրօշը բարձրացընել. ու մեծ ալէկոծութեամբ ընկզմեալ նաւու մը մէկ հատիկ ջրէ զերծ մնացած նշանակիր կայմի պէս՝ երեցընել հաւատարիմ ազգակցացը, 'ի զարմանա թշնամեաց և ընաանեաց:

Համբաւն տեսութենէն աւելի տարածուելով՝ փութացան կարիճք ժողովելու առ պալաղաան Ռուբինի, որոց առաջինք եղան իր երկու եղբարքն Ստեփանէ և Մլեհ, թողլով զՆուրէտտին, որոյ քով էին կամաւ կամ ակամայ. քիչ քիչ բազմացան հայրենոգիք և յունատեացք, ինչուան 10000 հոգւոյ գունդ մը ձեացաւ երեք եղբարց քով: Զօրաց շաանալուն համեմատ Թորոս ալ կ'ընդարձակէր շարժմունքը և յարձակմունքը. և առաջին ձեռքն ձգած տեղերէն մէկն ալ եղաւ Վահագ բերդն, իր նախնեաց նախնի ստացուածն. յետոյ Սիմանակչայ և Առիւծ ըսուած բերդերն. կամաց կամաց լեռներէն և բերդերէն իջնելով սկսան Հայք գաշտային քաղաքաց վրայ յարձրկիլ, և մէկ մէկ նուաճել երբեմն Լեոնի իշխանութեան տակ և զածները: Այս կերպով քանի մը տարիէն հաջակեցաւ Թորոսի անունն. և իմացուեցաւ որ նորէն Հայ աիրօջ կամ բռնաւոր մը երկեցեր է 'ի Կիւլիկիա, և ով որ առանց անոր հաշիւ կ'ընէ՝ կրրնայ սխա-

ընդ, և փոանդուել, ինչպէս որ նախ Թուրք փոր-
ձեցին: Երբ անգամ մը Թորոս միայն 12 հեծեղք
և ջոկատ մը հետևակօք կ'երթար ի Ռասպան՝ յայց-
ելու թիւն մեր նախայիշեալ Ճոսլինի (1149-1150),
քանի որ սա գեա յիշխանութեան էր¹, բազմու-
թիւն աւարառու ասպատակացն յարձկեցան,
և կ'ուզէին զԹորոս ալ աշտիել: Բայց ինքն և իր
կարիճներն պատրաստագոյն գտուելով՝ ոչ միայն
զիրենք պաշտպանեցին՝ այլ պատերազմի դաշտ
մը գարձուցին տեղը, 3000 Թուրք թօթափելով:
Այս գործս Թորոսի համբաւոյն հեա վախն առ-
տարածեց չորս կողմ, և յերևան հանեց արժա-
նաւոր յաջորդ մը հօրը և հօրեղբօրը, և նոր Հայ
քաջագուն մը, « խահնամ և զգօն, և ի կուխ յա-
« ջողպիսիս, աեռօմն թխամորթ, երկայն և
« ցեղեցիկ, ահարկու և գանգրահեր. և լի ա-
« նայն շնորհօք », ինչպէս կ'ըսէ Սմբատ պատմիչ:
Ասով ինքն յաջողածն ալ աւելի խրախուսելով
յարձակեցաւ մեծ և տմուք քաղաքաց վրայ, և
առաւ ի Յաւնաց զթիւն Համառնոյ և զՄփս (Մա-
մեստիս): Այս ետքի քաղաքիս մէջ կը նստէին
այն տանն Յունաց կայսեր երեսփոխան կուսա-
կալք կիւլիկիոյ, գուքս պատուանուամբ, և ամեն
տարի կը փոխուէին. այս տարուան (1151) գուքսն
էր Թովմաս անուամբ մեկն, զոր գերի բռնեց Թո-
րոս, ուրիշ ազնուականներով. յարմար միջոց գտա-
նելով՝ կայսեր զքաղմուռնքը Սիկիլիոյ և Իանուբայ
կաղմերը, Նուրէատինայ ալ արշաւանքը յերկիրն
Ճոսլինի և զսա բռնելը: Ասով Թորոս գրեթէ հօ-

¹ Միխայէլ Ասորի պատմիչ Թորոսի երթալուն պատ-
ճառ կը գնէ Ճոսլինի գուսարը իրեն կին առնուլ. որ հա-
ւանական չերեւի, թէ մերձաւոր խնամութեանն համար,
զի իր քեռ թուր կ'ըլլայ կինն, և թէ արդէն պատմըաց
յայտնի յիշելով՝ որ իր աներն էր Թովմաս Պայլ կոչուած
լատին իշխան մը:

բը բոլոր ժառանգութիւնը ձեռք առաւ. և աւելի
ալ ընդարձակել սկսած էր. երբ կայսրն Մանուէլ
գարձաւ 'ի կողմանց Ունկարաց, և լսելով եղածը՝
իր անխոհեմ հօրեղբորորդին Անգրոնիկոսը կետա-
ր անուանելով մեծ գնգով զօրաց խաւրեց 'ի Աիւլի-
կիա, նուաճելու զերկիրը և աւելի զԹորոս (1152):
Իսկ սա տեսնելով Թշնամեաց բազմութիւն՝ խոհե-
մութիւն տեսեց պաշտպանուիլը քան յարձընի-
լը, և քաշուեցաւ Մամեստիոյ մէջ. զոր Անգրո-
նիկոս քիչ ատենէն եկաւ պաշարեց իր մեծ բա-
նակովը, զոր աւելի մեծցուցեր էր Աիւլիկիոյ մէջ
Յունաց հաւատարիմ գառաւջ իշխանաց զօրք, ո-
րոց մէջ կային նաեւ Հայք. ինչպէս Նաթանայէլեան
կոչուածքն՝ Ասկուռայ բերդին տեսարք, Պապեաճի
և Բարձրբերդի տեսարքն, և մեր նոր ծանօթացեալ
Լամբրոնի տէրն Յիւն, և այլք: Այլքան բազմութե-
ն և պատրաստութեան գեմ եթէ մէկ կողմէն յան-
գընիւի չէր ըլլար, ուրիշ կողմէ ալ երկար պաշա-
րեալ զիմանալ չէր ըլլար, բաւական պաշար և
պատրաստութիւն չունէնալով. անձնատուր բը-
լալն ալ անտանելի էր Թորոսի. սկսաւ կակղու-
թեամբ և խոնարհութեամբ բանագնացութիւն
ընել, լսելով Թէ ինքն ալ ուրիշ ազգային իշխա-
նաց պէս յանձն կ'առնու. Յունաց ինքնակալու-
թիւնը ճանչնալ, և հաւատարիմ ըլլալ կայսր-
բայց նա ալ ճանչնայ իր հարց իրաւունքը, և ա-
ւելի շնորհ: Իսկ գառաղն Անգրոնիկոս ամեն բանի
մէկ պատրաստան կու տար, Թէ անկարելի է Թու-
րոսի ուրիշ պայման դնել, բայց եթէ անձնատուր
ըլլայ, որ կապեն զնա այն չգլխներով որով իր
հայրը կապեր էին. « Զերկաթն՝ որով զհայրն քո
« տարայք՝ 'ի հետ ունիմք, որով զքեզ կապեալ
« տարցուք »: Այս կոկծագին և ամբարտաւան
խօսից չգիմացաւ Թորոս. և առջի առթին, որ
անձրևաթափ և հողմաշունչ գիշեր մ'եղաւ, մինչ-

գեւ Բնագրոնիկոս կառավարութեանց և անառ-
կութեանց զբաղած էր, Թորոս քաղաքին պա-
րիսպը ճղքերով զօրքերովք գուրս ելաւ զգաւա-
թեամբ. և առաւօտուն գէմ յանկարծ Յունաց
բանակին ետէն ընկած՝ սկսաւ շփոթել, քշել ու
ջարգել. Յոյնք՝ որ 12,000էն աւելի էին, մեծապոյն
մասամբ կոտորեցան, քիչերն վատ և չարեացա-
պարտ Անգրոնիկոսի հետ փախան ինչուան յԱն-
տիդը, մինչ որոյ սահմանները հալածեց զնա Թո-
րոս և դարձաւ իր քաղաքը՝ ի Մամեստիա, ոչ
յաղթութեամբ միայն, այլ և շատ թանկ աւա-
քաւ, և աւելի թանկ գերիներով։ Վասն զի հասա-
րակ զինուորները միայն կողոպտելով մերկ արձը-
կել տուաւ, իսկ պատուաւորները կապել տուաւ,
փոխանակ իրեն ուղաւնացեալ կապանաց։ Ասոնց
հետ կային նաև Հայ իշխանք, որոյ քանի մը գըւ-
խաւորքն անօգուտ քաջութեամբ կռուելով սպա-
նուած էին. գերելոյ գլխաւորն էր Ն. Շնորհա-
լոյ փեսայն և Ն. Լամբրոնացւոյ հայրն՝ Օշին. որ
և Յունաց խոհեմագունից հետ մահուանէ աւելի
ամաչելով այնքան մեծ բանակով այնքան փոքր
գունդէ և մէկ իշխանէ մը յաղթուելուն վրայ,
խնդրեցին շուտով ազատիլ։ Թորոս ալ զիրենք
աւելի զիծելու համար թողուց որ իրենք իրենց
գին կտրեն։ Յոյնք ապահուութեամբ՝ իրեն թողու-
ցին որ արժէքնին խնայեն. Թորոս ըսաւ, Նթէ
բան մ'արժէիք՝ և ոչ կը հաւանէի զձեզ թողուլ։
Ասիէ աւելի ամբօքած՝ իրենք իրենց որդեցին
ժանր գիներ, որ անձնանախատ չսեպուին, և ա-
զատեցան. բայց գեւ չհնաւցած՝ անսան որ Թո-
րոս իրենց կենաց գինը բովանդակ զօրացը բաժ-
նեց. և երբ կը զարմանային՝ խնայուց պատճառը.
Բրպէս զի ուրիշ անգամ ալ զձեզ բռնեն, ըսաւ,
իմ զօրքերս. և յիրաւի ալ շատ աարի վերջը նոյն-
պէս եղաւ։ Ահա այս ատեն Օշին ալ իր գլխուն

գին կարեց 40,000 ռուբլի, որ եմէ ամբարտեան թեւ
զանգիկ ոսկին է՝ կէս միլիոն ֆրանգի մօտ կ'ըլլայ.
բոլորը մէկէն չկարենալով հասաւցանել, կեղծ
տուաւ, մէկալ կիսուն փոխան գրաւական գրաւ
իր ամենէն թանկ ստացուածքը, իր անգրանիկ
պայազատոր, երախայ Հեթումը, որ այն ատեն
հազիւ քանի մը տարուան էր: Թորոս գոհուած
ընդունեցաւ այսպիսի գրաւ և պատանգ մը. միջք-
տել տուաւ տղայն, զի գեռ անկնուէր էր, և իբրեւ
իրեն որդին մեծցուց. և տղուն հասակին հետ խե-
լաց ածուսն և առաւելուածիւնն ալ տեսնելով՝ ա-
ւելի սիրեց. միանգամայն և հաշտութեան կապը
ապահովել մտածելով՝ խօսեցաւ հորը հետ, և իր
գաւթիկը նշանեցին Հեթմոյ հետ. Սնի մնացած
20,000 ռուբլոյ պարտքն ալ՝ Թորոս իր գաւթի
գծիտ տեղեկով խաւրեց փոքրիկ հարան ա. փե-
տայն՝ ի Լամբրոն. որով երկու ծնողք ալ գոհ ե-
ղան: Բայց իրենց պաւակաց գոհուածը ժամանակն
պիտի ստուգեր. և ստուգեց Հեթմոյ տոգոհու-
ածինը, երբ հասակն առաւ, և ճանչցաւ որ քա-
ղաքական տեսութիւնը կամներ են քան զսիրայն.
և յետ մահուան իր հորը՝ միայն Թորոսի վախեն
էր որ հարսը կը պահէր. իսկ երբ նա ալ մեռաւ,
ուղեց արձընել. բայց Թորոսի կըրպորն Մլեհ
գրեմիսիքի ելաւ, պաշարեց նեղեց զԼամբրոն. և
գուցէ նորէն ստիպեցաւ Հեթումը ընդունել թղ-
կինը:

Մանուէլ կայսր իր խաւրած զօրագնդին կը
տորները տեսնելով, և լսելով եղածը՝ անոնց ան-
խելք ու անխիղճ դիտաւորէն, որ իր (կայսեր) կե-
նաց ալ որոգայթ կը լարէր, բռնեց բանակեց զԱն-
գրանիկս. և Թորոսի գէմ զօրաւոր թշնամի՝ միան-
գամայն և իրեն շահաւոր, մտածեց գտաւ և հա-
նեց Իկոնիոյ Սուլտանը, Մաղսուտ, որուն երբեմն
ինքն թշնամի էր, հիմոյ զԹորոս ամենէն աւելի

տանելով շատ տուրք խոստացաւ Մաղսուտի (1162).
 և տապառակել առաւ Թորոսի երկիրը: Մաղ-
 սուտ ժամանակին ամենէն հին և զօրաւոր իշխողն
 էր այլապէս. 1117 Թուականէն 'ի վեր կը աի-
 րապետէր, և հայրենական իշխանութիւնը շատ
 ընդարձակէր էր, Թէ Լատինաց և քրիստոնէից
 տիրած երկիրները նուաձնելով, Թէ իր կրօնակից
 Սերապիոյ Տէնիշմէնտ իշխողաց. որոյ մէկ երկու
 դարձերն ալ արգէն յիշած եմք¹. հիմայ ոչ այն-
 քան երկրակալութեան որքան բիւզանդական տա-
 կիներու փայլմամբ յորդորուած, բազմաթիւ զօ-
 րաց ահեղ բանակ մը շարժեց, մաաւ Թորոսի եր-
 կիրը, Հայք իրենց քաջ և առատամէտն իշխանին
 վատահ' անվարտ ասոր ետեւէն դաշին, որ փութա-
 ցաւ Թուրքաց եկած կողմը երթալ. անոնք լեռան
 մը ետին կը պատէին, Թորոս ալ սկսաւ լեռան
 այս կողմը պատել: Զարմացաւ Մաղսուտ Հայոց
 անհղուութեանը կամ արուեստին, Թէ ինչպէս
 ողջով գտնագով մը բազմախումբ բանակի մը մօտ
 կը շարժին. և այս գեղեցիկ յանգգնութենէն՝ սըր-
 տանց յաղթուելով քան Թէ անձամբ, պատգա-
 մաւոր խաւրեց Թորոսի և խմացուց, որ իր նպա-
 տակն չէր ոչ երկրի տիրել և ոչ մարդ ջարդել:
 որչ փայն ստիպել զՀայս որ հնազանդին, և Յու-
 նացան առած երկիրնին ետ գարձընեն: Թորոս
 ալ Մաղսուտի ըրածին հաւնեցաւ, բայց և նուառ-
 տութիւն մը չուզեց ցուցնել. քանի մ'օր դեւ-
 պանները պահեց, յետոյ ինքն ալ անոնց հետ
 մարդ խաւրեց և խմացուց որ Սուլտանին պէս մե-
 ծասիրտ Թագաւորի հնազանդիլ յանձն կ'առնուն
 Հայք, « վան զի չես նախանձիր ընդ յառաջա-
 « նալս մեր. այլ երկիր գարձընել 'ի Հռոմն' ան-
 « հնար է²»: Մաղսուտ ալ աւելի շինուեցաւ Թա-

¹ Յես յերես 98. 216—24:

² Սիրտա Պատմիչ:

րոսի քաղութեան և խելքին վրայդ. և ահամայն
առեւելութիւնը կամաւոր սիրոյ դարձնելով խա-
ղազութեան գաշինք դրաւ իր պատուաւոր գրա-
կըցին հետ և դարձաւ տեղը, մեղադրելով զկայսրը։
Սակայն կայսրն յիշեցընելով Սուլտանին իրենց
գաշնակցութիւնը, զոր յետ քսան և հինգ տա-
րի թշնամութեանց՝ հաստատար էին, և որով Բ
Թաշակրաց արշաւանքն ալ փնջացուցեր էին, նո-
րէն յորդորեց որ սա պղտիկ արգելքն ալ վերցրնէ
իրենց միջէն։ Բայց կարծածէն շատ մեծ էր Թու-
րոս՝ քաղութեամբ. որոյ հետ առեւելութիւնն ալ
կ'աւելնար Յունաց անխափնութեամբը. տնոր
համար արթուն կեցած և ամեն դի լրաւս գրած՝
կը դիտէր. և հազիւ թէ շարժմունք մը տեսաւ.
Թուրքաց սահմանները (իբրեւ 'ի սկիզբն 1184
տարւոյ), ինքն ալ աւելի շարժմունք և պատրաս-
տութիւն ցուցուց, Սուլտանին սահմանները կա-
խեց և սկսաւ աւրըշտել։ Այս անգամ ալ Մազ-
սուտ զարմացած՝ կանգ առաւ. նոյնպէս և Թու-
րոս իր տեղը։ Բայց երբ երրորդ անգամ աղաչանք
եկաւ 'ի կայսերէ, և տնոր հետ մեծ գումար մ'առ-
կուց և ընծայեց, Մազսուտ իր 40 ամեայ իշխանու-
թեան և զօրութեան վերջին փորձը ուղեց Թուրո-
սի վրայ թափել. և առջինէն աւելի բազմութիւ
զօրաց բանակաւ մտաւ տնոր երկիրը (1184), և
հնդեզօրէն լցուց գաշտերը, պատելով զՄսիս և
զԱնարզարաւ. զորս չկարնալով առնուլ շուտ մը՝
ինչպէս կը յուսար, և չուզելով ալ ուշանալ ա-
նոնց քով աւելի զօրաւորին վրայ վազեց և պա-
շարեց զԹիւն Համալընոյ։ Գունդ մը զօրաց ալ՝
3000էն աւելի՝ տալով իր մէկ փեսային, Սազուպ
Մէլէք անուամբ «ժանտ և չարտսեր» մարդու մը՝
ըստ Ուռհայեցի պատմիչին, գէպ 'ի Անախթապ
կողմը արձրկեց։ Երբ ասոնք լերանց պահակէն
կ'անցնէին, Անաւարդայէն անգին, յանկարծ Թու-

բոսի եղբայրն Ստեփանէ և Լատինացի կարգաւոր ասպետք իրենց գունդերովք վերէն վար յարձրկեցան, գրեթէ զամենքն ալ ջարդեցին, Սաղուպն ալ նիզակաւ ըրգտիտց սպաննեցին, անոր սոսկակի կողջալովք արձագանդները կրկնել աւլով: Եթէ ոչ անոր կառաջն՝ այլ իր գնդին կոտորածին ազմուկն հասաւ ինչուան Մազսուտաց բանաւիւր, զամենքն ափշեցուց և սոսկացուց. այնպէս վախ մ'ընկաւ զօրաց մէջ՝ որ կարծէին թէ իրենց մէ մեծ բանակէ մը պիտի պաշարուին. միայն փախ չել և ազատել մտածեցին, թողլով ոչ միայն իրենց շատ կազ ու կազմածը, այլ և ձիանն ու ջորին, անոնց ջիգերը կտրելով. որովհետեւ ասոնց վրայ ձիաստաց ըսուած պիծակներու բազմութի եկած՝ հիւանդութիւն մը ձգած էին վրանին, « զոր ին. « քեանք Տապի ասէին, կ'ըսէ պատմիչն, յորոց « յողովք սատակեցան քան թէ մնացին »: Ասոնց վրայ աւելցաւ ամառնային օդոց սովորականէ գուրս խառնակութիւն և փոթորիկք. արգէն առջի օրերն (մայիսի 28ին) անանկ սաստիկ հով մ'եղաւ՝ որ ծառերը կը խլէր, և այնպիսի կարկուտ մը՝ որ արտերը մնասելէն զատ՝ զօրաց բանակն ալ տրորեց. քիչ ատեն վերջ ալ երեք օր երեք գիշեր (յունիսի 6-8) երկինք միակերպ ամպապառ մը թընցած անդադար կ'որոտային փայլատակէին և կայծակէին. « և յամպոցն բախմանէ ընդ իրեարս « որոտալով որպէս լերինք կարծր և անդաման. « գեայք՝ բախելով զմիմեանս. և հրաձգութիւնք « կայծականց ունէր զծիր երկնից, ոչ գողով տեղի « յերկինս՝ որ ոչ ունէր զփայլատակուսն հողմա. « խառն. և մի կը բաւական հայել աչօք իւրովք « յահաւոր գղրգմունքն՝ որ լինէին անդադար »: Եթէ թնակիչք երկրին ահարեկ եղան, որքան ևս առաւել անոնց վրայ եկող թշնամիք, որք և մարդկանցմէ ահաւոր և զօրաւոր թշնամի տեսնելով.

զատրե՞րա՝ աւելի շուտով կը հեռանային, և շատերն շիտակ ճամբէն ալ մոլորելով իրենք զիրենք մնասեցին. մինչդեռ Թորոսեանք անոնց շփոթուածիւնը տեսնելով անշփոթաբար անոնց երկրին մէկ ուրիշ կողմը¹ ասպատակ սփռեց էին, և իրենց բերած աւարներէն աւելին գտան Թիւ Համարնոյ քով (Թոգած)։ Այս բանս յերաւի հրաշախառն աստուածային այցելութիւն մը կը համարեպատմէն. և տեսաք աչօք մերովք, կ'ըսէ, երկիցս «անգամ շարժեալ զԹուրքաստանն ամենայն 'ի վերայ Թորոսի և զօրաց իւրոց. և ոչինչ կարաւ «ցեալ առնել եկեղեցեացն, զոր բազում պառաւէր առեալ էին 'ի Թագաւորէն Յունաց' յառաջին գարձուցանել. արգ սոցա (Հայոց) մնալով խաղաղութեամբ, և նոքա գնացին փախստեամբ «և մեծաւ ամօթով»)։ — Այսպէս անտէնկալ յաջողութեամբ բարձրացաւ Թորոս, և նոյնպէս ձախողութեամբ նուաստացաւ Մաղսուտ, և հասակաւ ու յօգնութեամբ ծանրացեալ՝ տառնաւ սէն ետե մեռաւ (1155). բայց յառաջ քան ըզմահն՝ իր յաջորդ որդւոյն Խլիճ-Արալանի ձեռքով Թորոսի հետ հաշտութեան պայման գրաւ. զինքը պապահովեց, զկայսրն ամօթով և տրամուծեամբ մահացուց։

Մանուէլ երկրորդ անգամ խաբուելով, և չկար նալով ըստ փափագանացն անձամբ գալ Թորոսի վրայ, ուրիշ թշնամի փնտռեց, և թէ ոչ աւելի բազմութիւն՝ այլ աւելի բազմակիրթ զօրք, և աւելի մերձաւորք. գրգռեց իր երեսփոխան Ալեքսիս Կիֆարոսի ձեռքով զՓռանկա Անտիոքայ և անոնց ընկերները։ Այն առեւններն այս տեղի Բրինձն

¹ Ըստ Միխայէլի Արարոյ այս տեղս էր Խաւատանէք վիճակն Սեբաստիոյ կողմերը. բայց ժամանակագրութեան վրայ սխալմամբ Հայոց Թուականն 10 տարի պակաս գրուած է, ՅՂԳ, փոխանակ ՈԳ գրելու։

Պեմանք Գ՝ գեւ. անփառար հաստիսւ տառայ ըւ-
լաղով իր հօրուն Ռենալտ կոմսն Բարալայ (Կրա-
կա), (Benaud de Chatillon) տերութեան յան-
ձանձիջ և կառավար էր. փառասէր և անհան-
դարտ մարդ մը, որ աղէկ կաշառքի յուսով ճար-
տարութեամբ իրեն հետ միաբանեց. Տաճարական
ասպետներն ալ, և ամենեին չկործուած արշա-
ւանդն ըրաւ (1154-5)՝ ի կալուածս Թորոսի: Սա
անպատրաստ դռնուելով այսպիսի յարձակման
մը՝ օտիպեցաւ ամուր տեղուանք քաշուիլ, ինչ-
ուան որ զորքերը ժողվեց, և Աղեքսանգրիոյ (Իս-
կէնտէրուն) քով սաստիկ զարնուեցան իրարու,
երկու կողմէն ալ շատ արիւն թափելով: Ռենալտ
մինակ չյուսալով պատերազմը առաջ տանիլ՝ զօ-
րակարգ ասպետները յօշնութիւն կանչեց, որք
առթի կը սպասէին քանի մ'ամուր տեղուանք
խլելու: Թորոս պատկառելով ասպետաց քաջու-
թենէն և հմուտութենէն, որոց հետ միաբաներ էին
ամեն հաւատարիմքն և վախցողքն ի Յունաց,
գեթ ասոնցմէ ապահովուելու համար՝ քանի մը
բերդ տուաւ անոնց՝ Անտիգայ օահմանաց վրայ՝
և հեռացուց: Ռենալտ ալ մինակ նոր փորձ մը
չբռած՝ ուզեց նախ իրեն խոստացուած կաշառքը,
ապահովել. և տեսնելով որ Յոյնք կ'ուշանան տա-
լու, կամ պիտի չտան, և յետոյ Թորոսն ալ իրեն
թշնամի և վրէժխնդիր պիտի ունենայ, ասոր հետ
հաշտութիւն ընելու փութացաւ. միանգամայն և
նիզակակցելու ընդգէմ Յունաց, որոց արգէն թըշ-
նամի էր Թորոս: Եւ ինքն իրաւ և անիրաւ շահա-
սիրութեամբ նաւեր պատրաստեց և հինաբար
մտաւ ի Կիպրոս (1155), որ այն ատեն գեւ Յու-
նաց ձեռքն էր, և ամենեին անկասկած. իբրեւ
յանցաւորաց և չարագործաց զոյս ընկնալով չէն
ու անշէն աւրեց, թալնեց, և անխորի ամեն կար-
գի, վիճակի և սեռի անձանց փնաս, չարիք ու

տանձանք տուաւ, շատերուն քիթն, ականքն և ձեռքերն ալ կտրելով. և անվայել աւանշահ աւարով ետ դարձաւ. « զոր երբ լսեց Թագաւորն « Յունաց Մանիքն՝ բարկացաւ յոյժ. այլ առժամն « իրք չկարաց առնել ¹ »: Թորոս համարձակ տիրեց բոլոր Արևելիոյ գաշտաց և գլխաւոր քաղաքացն՝ Տարսոնի, Մսասյ, Անարզաբայ, Ատանայ, Սոսյ, և այլն. և տնկէ դուրս լեռնակողմանց Փոփոգիոյ և Իտաւրիոյ: Յպա արեւմուտքէն յարեւելս դարձուց իր զենքերը ընդդէմ՝ Նուրեմանի՝ Հաւայայ սուլթանին. « Բազում տեղիս և ամրոցս աւաւաւ քանդեաց, և յաղթութեամբ բազմաւ « դարձաւ ի բնակութիւն իւր », կ'ըսէ նոյն օրերը (1155) գրոց ընդօրինակող մը կարեւոր յիշատակարանին մէջ:

Ի հարկէ շատ երկար չէր կրնար տնդործ մնալ Մանուէլ կայսր այսքան կորուստեանց և ամբօրոց վրայ. նորանոր զօրավարներ և իշխաններ խաւրեց ի միջոցի 1155-6 տարւոյն. նախ Միքայէլ Պրաւնա անուամբ մէկը, որ Արարոսի կողմնակալ էր. որ առջինէն աւելի բազդաւոր չեղաւ, այլ Թորոսի ոյժը աւելի ամրացուց՝ ջրի միխաւած երկաթի պէս: Զնոյն ըրաւ իրմէ վերջը և մեծ իշխանն Անգրոնիկոս Աւփորպէն կայսեր ընտանին, որ Տարսոնը առնուլ կը ջանար: Թորոս՝ իր նոր գաշտակից Փռանկաց գունդ մ'ալ հետն առած՝ ընկաւ,

¹ Ոմանք ի պատմիչաց մերոյ, Սմբատ և Ռաֆայելն, զԹորոս կ'ըսեն իրատուութեամբ Ռեմալայ, և գործակից այս անգամ ի տապաւնութեան. առկայն Գուլիկոս՝ Տիրացի ժամանակակից հաւատարիմ պատմիչն որ յիշէ Ռեմալի յարձակմանը յերկիր Թորոսի, և յետոյ դարձեալ կը յիշէ զԹորոս գովութեամբ՝ իբրեւ օգնական Լաւինաց, Արարոսի յարձակմանը միայն Ռեմալայ գործ կը պատմէ. այսպէս և ուրիշ օտաք պատմիչք: Մեր պատմիչք ալ չեն յիշէր Ռեմալի արշաւանքն ի Արևելիկա, ընդէմ Թորոսի:

Յունաց վայր, 3000 մարդ կտարեց. Թաղաւորներն հազիւ կրցան փախել 'ի ծովեզր, և նաւերնին մանկելով հեռանալ: Անգրոսիկոս աւելի գանգաղ գտանցաւ, և Թորոսի շղթայից ծանրութիւնը պիտի կրէր, եթէ իրեն միջնորդ չգտնէր Երուսաղէմի երիտասարդ Թադաւորը, Պաշտօնին Գ, որ կայսեր փեսայութեան կը պատրաստուէր. առ աղետեց իր խնամին, և Թողուց որ ամենամագարազաւնայ առ կայսրն: Վերջապէս Մանուէլ ահա նկատով որ օտարաց ձեռքով իր ամեն ըրած փորձերն ընդգեմ Թորոսի՝ անոր փառք և իրեն զիտաւիար եղան, անձամբ ելաւ վերջին առնելու: Սիկիլիացոց հետ կռիւը գագրեցուց, հաշտութիւն կնքեց անոնց (Գուլիելմոս Ա.) Թադաւորին հետ, և մօտ ձմեռան 1158 տարւոյ մէջ նաւաւ տորմաւ և մեծագոյն գնդաբ ելաւ եկաւ յափունս Պամփիլիոյ. և լաւ գիտնալով որ խաբէութիւնն աւելի յաջողակ պիտի լլլայ քան պատերազմն, զորաց բազմութիւնը Թողուց յԱսալիա, որպէս թէ Թուրքաց գեմ պիտի երթան. և ինքը քիչ զօրք սկսաւ ծովեզրըէն յառաջ գալ: Սելէկիոյ Պատիւան կռտակալին ալ ծածուկ իմաց տուաւ որ պատրաստէ տեղւոյն կարփճները՝ որոնք աւելի վարժ էին Հայոց հետ կռուելու: Բայց երբ հօն հասաւ՝ անպատրաստ գտնելով կարծածը, և իր ձկերն ալ հիւանդութենէ բռնուելով միայն հեռեւեկօք և 500 ամենէն կարփճներով շուտ շուտ յառաջելով մտանցաւ Տարսնի, ուր այն ատեն անկասկած նստէր Թորոս. և Թերեա կայսեր ձեռք ալ ընկնար, եթէ բազգով Լատին ճամբորդ ուխտաւոր մը չիմացընէր իրեն՝ Յունաց գաղը: Թորոս քովը բաւական մարդ չունենալով միկէն Թողուց քաղաքը և քաղաւցաւ յամրութիւնս լեռանց. ընտանիքը և գանձը ապահովեց Տաշկի-քաղաք. և տաւած անպակի և ամայի բերդ մը. ինքն ձիաւա-

բոլոր տեղէ տեղ կը փոփոխէր, հետն ընկեր ունեւնալով իր աները Թովմաս, և Գորգ կամ Կորկաս անուամբ կտրիճ մը: Իմացաւ Մանուէլ խաբուկք, և շուտ մը կանչել տուաւ զօրքերը յԱրտաշէյէ, և սփռեց ՚ի Կիւլիկիա, նուաճեց զԱնաւարդա և ուրիշ քաղաքներ: Տարսոնի վայ ալ գունդ մը զօրաց Թողուց ՚ի ձեռն Թէոֆորոսի Վատասի: Հայք կարծեւով Թէ կայսրն բոլոր բանակաւ պատեր է գլաղաբը՝ յուսահատեցան. մեջերնէն ուրոնք որ կը վախէին Յունաց անգըթուլթենէն՝ իրենք զիրենք աշտարակներէ և պարիսպներէ վարձգեցին. մեկաներն բացին քաղքին գոները, և ընդունեցան զՅոյնս, ուր յետոյ եկաւ և կայսրն և ձմերեց: Յաջորդ յարմար եղանակին պաշարեց յերկար և առաւ զՄամեստիա:

Հոս ներկայացաւ իրեն Անտիոքայ իշխանն Ռընաշտ վատ և խղճալի կերպարանօք. որովհետեւ ոչ միայն Յունաց առջև յանցաւոր էր, այլ և իր քաղաքացեաց և անոնց պատրիարքին, զոր անարգօրէն չարչարեր էր, եկեղեցւոյ սպասները կողոպտելու համար. ուստի հիմայ անձար և անյոյս՝ ճգնաւորի զգեստ հագած, գլխիբաց և բոպիկ, վիզը չուան ձգած, ինքն զինք մահապարս վճռած. բոլոր Մամեստիայ մէջ պտըտելէն ետեւ, եկաւ ընկաւ կայսեր սուրը՝ մերկ սուր մը մատուցանելով անոր, իբր Թէ Թոյլ կու տար որ ըստ արժանւոյն՝ դուխն կարուի. գունդ մը կրօնաւորաց ալ նոյնպէս գլխիբաց և բոպիկ՝ ՚ի ծունկ ընկած կայսեր գլթուլթեան կ'ապաւինէին: Բաւական սեպեց նա այսքան խայտառակութիւնը. և Թողուլթի տուաւ պահանջելով որ Անտիոքացիք ընդունին Յոյն պատրիարք մ'ալ, և երբ որ կայսրն, ուզէ՝ խաւրեն գունդ մը. օգնական զօրաց: Փռանկաց և Լատինաց շատ ծանր էր այսպիսի նախատինք մը, բայց պատճառողն ալ իրենցմէ էր: Անկէց քիչ պակաս

ամբթալի չէր թերեւ Երուսաղէմի Թագաւորին ջանքն, որ կ'ուզէր խլել ՂԱնտիոք 'ի Ռընալաայ. բայց Մանուէլ յանձն չառաւ անոր թողուլ այն. պիտի մեծ աւար մը, զոր ինքն հագիւ ձեռք ձգեր էր: Պալաուին ոչ միայն ակնկալուածիւնը կորուս, այլ Ռընալաայ բարեկամութիւնն ալ կորուսանելու վտանգի մէջ գրաւ զինքը. և վստահանալու օգնական մ'ունենալու համար ալ յիշեց զԹորոս, որոյ գէմ կը պատրաստուէր կայսրն. խոստացաւ որ ինքը առանց պատերազմի բերէ զնա իրեն հնազանդութեան. և թողութեան խոստումն առնելով փութացաւ փնտռեց գաւազ ԶԹորոս. յորդորեց վստահացուց կայսեր հետ հաշտուելու, և անոր հաւանութեամբ նորէն իր նուաճած երկիրներուն տիրելու: Այս բանիս միջնորդ և աղաչաւոր եղան նաև Անտիոքայ լատին պատրիարքն (Ամաւրի), իշխանք, զինուորակարգ Ասպետք, և մանաւանդ Հիւրընկալաց (Hospitaliers) կարգապետն Ռեմունդ Տէ Բոաիոյ, վասն զի ամենքն ալ մեծ սէր և համարմունք ունէին անոր վրայ: Յանձն առաւ Թորոս ալ. տեսնելով որ ամենքն ալ միաբանած են կայսեր հետ, և իր մեծագոյն բարեկամն Թագաւորն Երուսաղէմի ալ փեսայացեր է անոր, և անկարելի է այնքան բազմութեան զօրաց գէմ կենալ. բայց եթէ լիբանց մէջ ծածկուելով: Ահա. բայց ոչ Ռընալաի խայտառակ ձեռքը. խոստացաւ հաւատարիմ ըլլալ կայսր: Մանուէլ առջի բերան պաղ հաւանութիւն մը ցուցուց, և չուզեց մէկալ իշխանաց հետ իր սեզանին ընդունիլ զԹորոս. բայց շատ հաւնեցաւ անոր կերպին և խօսքածքին և կարիճ կերպաբանաց. կամաց կամաց ընտանութիւն ցուցուց: Թորոս ալ խնդրեց որ հարկաւոր բանի մը համար երթայ իր ընտանեաց քով և դառնայ. և հաւանութեամբ կայսեր գնաց. ու քիչ ատենէն

գառնալով անոր զօրաց համար առատ պաշար բերաւ, ոչխար և արջառ, և ընծայ՝ ընտիր ձիան: Ասով աւելի որսաց կայսեր սիրտը, որ և փոխարէն արքայապէս պարգևեց զԹորոս, անուանելով զնա և Պանսերաստոս, և սսկէկնիք հրովարտահաւ առջինէն աւելի երկիրներու վրայ իշխանութիւն տուաւ, իբրև կայսերական կուսակալի. միայն Անաւարդա քաղաքն իրեն պահեց կայսր, Յոյն պահապան իշխան մը գնելով հօն:

Ապա ամենայն պետք և իշխանք մեծ հանգիսեմտան ընդ կայսեր և ընդ Թորոսի յԱնտիոք, (19 տարիքի 1159): Այս առթիւս համար կ'ըսէ վիպասանն վարդապետ.

« Ի յԱնտիոք կայսրն երթեալ,
Զմեծնն Թորոս ըզհեա կոչեալ.
Որ քաջութեան գործքս ցուցեալ,
Զամենեան հիացուցեալ »:

Այս քաջութեան գործն երևի թե եղաւ Նուրէտախնի գէմ կիսկատար արշաւանաց մէջ: Վասն զի երբ այսպէս միարանեցան Յոյնք, Լատինք և Հայք, ամեն իշխանք և ասպետք զինակարգք, սկըտան ազաչել կայսեր՝ որ ըստ խոստմանն կամ համբաւոյն՝ առանց անալընալու երթան քրիստոնէից և հասարակաց ամենէն հզօր թշնամուցի գէմ, որ էր Հալպայ և Դամասկոսի տէր անուանի Նուրէտախնն: Կայսրն ալ մեծ յօժարութիւն և հաւանութիւն ցուցուց (գոնէ գրտուանց). և շուտ պատրաստութեամբ ճամբայ ընկան գէպ 'ի Հալէպ երթալու, իբրև անտարակոյս յաղթանակի և հանդիսի երթալով. այնքան մեծ էր սերտախութիւնն. և ասան տարի առաջ Մանուկլի նեմզաւթեամբ Խաչակրաց անագուտ արշաւանքը՝ հիմեց

նորէն իրեն ձեռքով արգիւնաւորել կը յուսային։ Յիրաւի վախցաւ Նուրէտաին անոնց միաբանութենէն, բազմութենէն և երազութենէն, որով ինչուան օրուան մը ճամբայ մօտեցեր էին Հալպայ. գետաւան խաւրեց կայսեր, խոստանալով 10,000 գերեալ քրիստոնեաները արձրկել. և մէկէն ալ անոնց մէկ մասը և գլխաւորները, Տաճարական Ասպետաց կարգապետը և ուրիշներ՝ արձրկեց։ Դաշնակիցք յանձն չառին, և կ'աղաչէին կայսեր որ չհաւանի, մինչև որ Նուրէտաին քրիստոնէից երկիրները եւ տայ, և կամ պատերազմը ելնէ։

Մինչ այսպիսի յաջող առթիւ մեծ յուսոյ մէջ էին, յանկարծ ստիպողական լուր հասաւ կայսեր, թէ մայրաքաղաքին մէջ մեծ շփոթութեան վախ կայ, պէտք է շուտով գառնայ հօն. — շահներն կարծեցին որ սուա է այս լուրս և կայսեր հնարքն է. — կ'աղաչէին որ գոնէ իրեք օր ալ համբերէ, մինչև յարձրկին և առնուէ զՀալպայ։ Բայց կայսրն իր դարձն ուշացընելն ամենեւին անկարելի տեսելով, բանակին գլուխը յետ շարժեց. Նուրէտաինի հետ հաշտութեան գաշինք դրաւ, որով գերիներուն մէկ մասն ալ անոր ձեռքը մնաց, և փութացաւ ցամաքով դառնալու 'ի Կ. Պօլս։

Աւելորդ է ըսել գաշնակցեալ քրիստոնէից արխրութիւնը և վհատութիւնը. շատերն չէին կրնար մեկնութիւն մը տալ այս յանկարծական փոփոխման և ստիպողական դարձին. մեկը ալ կ'ըսէ մեր ժամանակակից պատմիչն Ուսհայեցի, « ոչ « կարացաք 'ի վերայ հասանել պատճառին. (այլ) « որպէս և եղև (էր) գործ սատանայի։ Բայց ըս. « տուգիւ այս էր պատճառն. որ լուր զԻրինձն « (Սնտիոքայ) հաւանեցոյց, և զԹորոսի խլած « երկիրն դարձոյց. և դայն բաւական համարե. « ցաւ իւր յաղթութիւն... Զի թէ վասն քրիս. « տանէից էր եկեալ՝ և օթնամեակն ժամանակաւ

« ոչ էր 'ի Մոխ յամեալ:... Ապա 'ի խորհուրդ
 « մտեալ... ազգն Հոռոմոց՝ ասելով ընդ Թագաւ-
 « ւորն իւրեանց, Մի լսէր Հայոց և Ֆռանկաց,
 « փութացիր երթալ յաթոռն քո, և գարձեալ
 « եկեացես:... Դարձան անհամար բազմութիւն:
 « փոխանակ զօրեղ տախծոյ՝ իբրեւ զազուէս տը-
 « կար. և որպէս զփախտականք գային հասա-
 « նէին յերկիրն Խլիճ Ասլան Սուլտանին »: որոյ
 հետ խաղաղութեան գաշինք գրած էր կայսրն.
 բայց իր երկրին մէջ բնակող « վատ և աներևակ
 « ազգ. Թուրքմանաց՝ կոտորեցին 'ի Հոռոմոց արեւ
 « 12,000. սպանեալ և զանէր Թագաւորին (Մա-
 « նուէլի), առեալ ձիս և ջորիս 20,000. վասն ու-
 « ղոյ յուրվ խռովութիւն եղև ընդ Թագաւորն
 « Յոււնաց և ընդ Սուլտանն Խլիճ Ասլանն »:

Ամեն իշխանք և տեարք կողմանցս այլ խռովե-
 ցան Մանուէլի ըրածին. և Թուրի Թէ աւելի քան
 զայս՝ մերն Թորոս. որ երբ իբրեւ յուզարկ կայ-
 սեր կ'երթար մինչև յԱնաւարդա, և հոն բանա-
 կէին, գիշերանց իրեն մարգիկն տուաւ հեռացաւ
 գնաց իր ամուր Վահկայ բերգը.

« Զի կամ արքայ չար ինչ խորհեալ՝
 Եւ որ նրմա զայն ծանուցեալ,
 Եւ կամ Թէ ինքն զարհուրեալ՝
 Զի մի լիցի ըզհետ երթեալ:
 Իմմանուէլն անգրէն գարձեալ,
 Եւ անվրգով Թորոս կացեալ.
 Որ քաջապէս նա յարձակեալ,
 ԶԱնարդարա կրկին կաշեալ »:

Վահրամ՝ որ զայս վիպասանէ՝ առանց ժամանա-
 կագրութեան, Թորոսի գործոց սկիզբը կը գնէ.
 որպէս Թէ Անգրոնիկոսի և Օշնի հետ պատերազ-
 մէն առաջ. սակայն պիտեմք որ Մանուէլի դաշն և

դեպքն յետոյ եղան, ինչպէս որ վերը յիշեցինք։ Ստեփանն պատմիչք այս ալ կ'ըսեն, որ յետ հաշտութեանն՝ Թորոս հաւատարիմ մնաց կայսեր. երևի թէ ոչ ընտանութիւն ցուցուց և ոչ թշնամութիւն, այլ շրջահայեաց զցուշութիւն. ինչուան որ պատճառաւ մահուան իր եղբօրն Ստեփաննի՝ նորէն կռիւ ծագեցաւ, և անկէ ետեւ Սն. գրոնիկոսի նոր խաղաղործութեանց համար, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ մը վերջը, և այն ատեն Թորոս Անաւարդայ ալ տիրեց Մամեստիոյ ալ։

Ստեփանէն յիշելով մեր պատմութիւնն ըստ կարի ամբողջացրնելու, և Թորոսի գործոց և փառաց արժանաւոր պատկոզ և պսակեալ Լևոնի հայրն ալ ծանօթացընելու համար, արժան համարիմ վերջի յիշած գիպուածներէն քիչ առաջ՝ անոր ըրածներն ալ յիշելու։ Ա Լևոնի ամեն որդիքն ալ կարիճ և տաքարիւն կորիւններ էին, և երբեմն քաջութիւնէ անգին անցան նենգութեան և անգթութեան գործովք. մէկ մեծ եղբայրնին Ռուբէն՝ հօրը և Թորոսի հետ գերուելով 'ի Կ. Պօլիս, և հօն կարգէ գուրս ուժոյ փորձեր ցուցընելով կայսերական տան առջև՝ անոնց նախանձովը նախ աջաց լուսէն զրկեցաւ, յետոյ արամութեամբ՝ և 'ի լուսոյ կենաց։ Երկրորդ եղբայրնին էր Ծանօթ քաջն Թորոս. երրորդն Ստեփանէ, նոյնպէս կարիճ, այլ պակաս խոհեմութեամբ և ազնուութեամբ. վերջինն Մլեհ՝ շատ աւելի պակաս 'ի զգօնութենէ և 'ի հաւատարմութենէ՝ առ մարդ և առ Աստուած. բազկաց և սրտին ոյժը՝ իշխանասիրութեամբ, բռնութեամբ և բռնաբարութեմբ արատեց։ Տաճարականաց կարգը մտնելով եղաւ քաջ պսակտ, այլ յետոյ օւրացաւ զկարգն ալ հաւատքն ալ. վերջապէս յետ մահուան Թորոսի բռնութեամբ տիրելով իր ազգայնոց՝ անոնցմէ ալ սպանուեցաւ։ Ստեփանէ այնպէս տապականեալ

սիրտ չունէր, այլ և ոչ միշտ առաջ գլուխ. առջի
տարիները կ'օգնէր աւագ եղբորը՝ Թորոսի, ին-
չունն որ սա հաստատեցաւ յիշխանութեանն,
Մաղսուտ սուլտանին ջանքերը պարագ հանելով
և անոր որդւոյն Խլիճ Ասլանին հետ հաշտութե-
պայման դնելով: Թուի Թէ Ստեփանէի հաճոյ չե-
րեցաւ այլապէս հետ հաշտուիլն. Մզեսիոյ առ-
ման ատեն՝ ինքն ալ հօն գտուելով տեսած էր
քրիստոնէից վտանգը և անկէջ հեռացեր. Մա-
րաշայ առումն, Պալտինի և Ճոսլինի գէպքն՝ իր
սիրան ալ վերաւորեր էին: Արդ երբ Թորոս Թուր-
քերը Թողլով Անտիդոցւոց և Յունաց դէմ սկը-
սաւ զբաղել, Ստեփանէ տեսնելով որ Խկոնիոյ
Սուլտանն ալ (Խլիճ Ասլան) Սեբաստիոյ և Կե-
սարիոյ Տանիշմէնտին հետ հակառակութեան մէջ
է, և երկուքն ալ իրարու դէմ կը բանակին, յար-
մար միջոց կարծեց անոնց 'ի քրիստոնէից խլած եր-
կերները՝ իրենցմէ խլել (1186). և առանց հաւա-
նութեան կամ անյօժար թոյլտուութեամբ¹ Թու-
րոսի՝ գնաց նախ Սեաւ Լերանց կողմերը և նուա-
ճեց. անկէջ սկսաւ Մարաշայ երկիրը ասպատա-
կել. և գիշեր մը գաղտուկ զօրքերը մատուց քա-
ղաքը, ու առաւօտուն յանկարծ սիրեց ու բռ-
նեց գլխաւոր տեղուանքը. բայց բերդն ալ չկարե-
նալով աւնուլ՝ Թալինց և այրեց քաղաքը, Թո-
ղուց գնաց, բնակիչ քրիստոնեաները հետը տա-
նելով²: Անկէջ յառաջ անցաւ դէպ յարեւելք

¹ Վասն զի ոմանք 'ի պատմեաց և ժամանակագրաց' ընդ-
գէմ կամաց Թորոսի կ'ըսեն Ստեփանէի բոլոր ըրածները,
ոմանք ալ հաւանութեամբ:

² Ասանց մէջ էր քաղքին Ասորի եպիսկոպոսն ալ գիա-
նական Դիոնիսիոս կամ Յակոբ Սալբայ որդի, որ և
հնաքք դատա փախչելու 'ի վանս Ս. Բարսղի, և երկըս-
բական երգ գրեց այս Մարաշայ առման և տւերման վը-
րայ: (Աստեմ. Բ. 317): Եւ Թուի Թէ այս պատճառաւ

Բեհեմեմի գծուարափոխ ամբողջին և մեծ աւանին վրայ՝ որոյ այլապէս տեղակալն բռնաւոր անդուծ մարդ մ'էր, և ընդգէմ կամաց Սուլտանին կը չար չարէր զքրիստոնէայ բնակիչսն, մանաւանդ զեկեղեցականս, և ծանր հարկեր կը պահանջէր։ Անկէ նեղեալ բնակիչքն՝ ծածուկ իմաց տուեր էին Ստեփանեայ. տսիկայ ալ հետը քարամուտ (բերդին հիմը փորող) մարդիկ առնելով՝ եկաւ զայն նուաճելու. այլ բնակչաց մէջ մատնիչ մը դատուեցաւ. իմացուց բռնաւորին որ կենացը վրտանդ կայ, բազնիքի մէջ պիտի սպաննէին զինքը. զգուշացաւ. նա, և կատարած՝ զով որ կրցաւ բռնել՝ ձեռք ու ոտք կապելով բերդին պարխապներէն վար կը գլորէր։ Ստեփանէ անանելով որ փոխան փրկելու՝ աւելի կորոտեան պատճառ կ'ըլլայ, բերդէն դուրս աւանին բնակիչները շուտով քչեց տարաւ. օտար տեղեր բնակեցուց. ուսկից քիչ տտնէն անսնք Սուլտանին գիմելով դարձան իրենց տեղը։ Ստեփանէ գնաց ուրիշ ամուր բերդի մը վրայ՝ Բերդուս անուանեալ, որոյ բնակիչքն ալ յայլապէս նեղեալ՝ ներսէն օգնեցին գրահն եկողին, և Հայոց ձեռք անցաւ այն բերդն։ Ստեփանէ սպաննեց բերդապահը « որ էր այր «ժանտ և աանցող քրիստոնէից» և գնաց անուանի Քեսուն քաղաքին վրայ, որ երբեմն Գող վասլի կալուած էր, յետոյ Ճոսլինեանց։ Քաղաքապետն որ աւելի մարգատէր էր՝ քան զառաջինս, տեսնելով որ պիտի չկարնայ ոչ հալածել զՍտեփանեանս և ոչ ալ յերկար պաշարման գիմանալ, բոլոր մարդիկը հանդերձ եկեղեցականօք դուրս վաճնտեց, միայն զկանայս և տղայս ներս թողլով, որոց

զգուշած՝ Հայոց հաւատոց դէմ ալ գրած է զբարտաւթեամբ կամ սխալմամբ։ Ինքն յետոյ Ամգայ եպիսկոպոս ըլլալով մեռաւ յամի 1171։ Սա յետոյ ալ պիտի յիշուի մը պատմութեան մէջ։

Համար կրքնոր պաշար բաւեցնել բաւական ժամանակ, ինչպէս ալ եղաւ. ինչպէս լո՛ւ անարատ պահեց զանոնք, մինչ իրենց արքն և եղբարք գուրսը տաքնապէին. ոմանք սիրով չհեռանալով անկէ, այլ ծառերով և հովանեաց տակ դեգերելով, ոմանք ալ մօտաւոր գեղեր և վանքեր քաշուելով, հինգ կամ ինն ամիս երկար պաշար ման պտեն¹:

Այս միջոցներուս Ստեփանէի արշաւանաց տեն՝ Լատինք ալ միաբանած, Թագաւորն Յրուսաղէմի և Բրինձն Անտիոքայ, կոմսն Ֆրանտրոյ (Թիերի) և Ասպետքն, սկսան կռուիլ ընդ Նուրիա տինայ, փոփոխակի բազդով. և Թէպէտ նոր օգնականներ ալ ընգտւներ էին յարեմոփց, այլ անով ալ չկարնալով գլուխելնել, Ժողովք ըրին և միաբան խորհրդով ազաջաւոր խաւրեցին առ Թորոս՝ իբրեւ ամենահզօր (potentissimus) իշխող մը, ինչպէս կ'ըսէ Ժամանակակից լատին Պատմիչն (Գուլ. Տիւրացի), որ ամեն մօտամուկը և հոգ Թողլով գայ. իրենց օգնելու յԱնտիոք: Հաւանեցաւ Թորոս. և մեծ Ժրութեամբ ուղարկեմամբ², բազմութեամբ զօրաց փութեացաւ հասաւ հօն. և միաբան գնացին, պաշարեցին առին Կեսարիա կամ Կեսուք անուամբ. քաղաքը՝ Տրիպօլիայ և Դամասկոսի տէրութեանց միջոց (1157): Թորոս յաջողութեամբ այս կարևոր գործն ի գլուխ տանելով, և Թողլով զՓռանկա որ վիճին իրենց աւարին վրայ, գաւձաւ իր տեղը, գուցէ լսելով իր սահմանակից Սուլ-

1 Ուսհայեցին կ'ըսէ ի մարերի ամոռոյ մինչև ի յուլիոս ամիս. մէկն հայ և միւսն լատին անուամբ ըլլալով մեր օրինակաց մէջ կարծեմք թէ մարտի կարգալու է և ոչ մարերի. վասն զի ուրիշ շատ տեղ ալ լատին ամիս կը գործածէ պատմիչս. իսկ եթէ ստուգիւ մարերի էր՝ նոյն մարերի ամսոյն կը պատշաճի այն (1156) տարին, թէ ոչ՝ երկու ամիսն ալ 1157 տարւոյն կ'ըլլան:

2 Sicut vir impiger erat et strenuus. Գուլ. Տիւր:

ամենին չարածուհիքը, որ Սեբաստիոյ տիրոջ հետ
հաշտութիւն ըրած էր. և Ստեփանէի վրայ կ'ու-
զէր գառնալ, թերեւ մեղադրելով զԹորոս, որոյ
հետ նորէն ուղեց դաշինքը հաստատել, նոյնպէս
ուրիշ քրիստոնէից հետ. « Սէր առնելով ընդ թա-
« գաւորին Երուսաղէմի և ընդ աերն Անտիոքու,
« և ընդ Թորոս յաղթող. և ինքն գարձաւ յա-
« թառ իւր »: — Ահա զայս լսելով Քեսնոյ փա-
խրատականքն ալ գիմեցին առ նա՝ իբրև իրենց բը-
նական տէր. իսկ Ստեփանէ տեսնելով մինտկ մը-
նալը՝ ստիպուեցաւ յետ քաշուելու. մանաւանդ որ
Թորոս իր նոր հաշտութեան դաշնադրութեամբ՝
կը պարտաւորէր յետ գարձնելու անպատշաճ
կերպով նուաճուած երկիրները. և գարձուց ալ
'ի Սուլտանն (յօդոսա. 1157) նաև զՔերզուս
քերդը: Սուլտանն ալ հօն եղած Հայոց թէ հե-
ծեալ թէ հետեւի պահապանները ազաա թո-
ղուց: Կըրնար շնորհք մը տեղուիլ Հայոց այս-
որովհետև Ստեփանէ՝ թէպէտ նոյնպէս անգլոյն
առջի՝ պահապանները ազաա թողեր էր առաջ՝
բոտ խորամանկ, այլ երբ նոքա երթալու առնն
կը սպառնային որ օգնական գտնելով ետ պիտի
դառնան, ինքն ալ եկեղեցականաց խորհուրդ հար-
ցընելով ինքզինքն ազաա սեպեց երդմունքէն, ա-
նոնց ըրած սպառնալեացը պատճառաւ, և ետև-
նէն հասնելով զամենքն ալ ջարդեր էր: Յայտ է
որ հիմայ այս կերպով առնուած բերդին յետ ար-
բուիլն՝ իրեն ցաւ եղաւ. մանաւանդ որ մեկալ
նուաճած տեղուանքն ալ գրեթէ բոլոր նորէն
այլազգեաց ձեռք ընկած էին. ուստի և արամեւ-
թեամբ խռովեցաւ Թորոսի հետ, ինչուան չարիք
սպառնալով: Թորոս որ աւելի զգաստ և աւելի
զօրաւոր էր, բռնեց փա և բանտեց. մինչև շատ
աղաչանօք միջնորդաց՝ իրմէ ալ երդումն առնը-
լով, յետ ստացն ամսոց ազատեց. « և սիրէին զմի-

համար կրքնաբ պաշար բաւեցնել բաւական ժամանակ, ինչպէս ալ եղաւ. խնայելով անմիտօք և անարատ պահեց զանոնք, մինչ իրենց աղքէն և եղբարք գուրաք տագնապելին. ոմանք սիրով չհեռանալով անկէ, այլ ծառերու և հովանեաց տակ գեգերելով, ոմանք ալ մօտաւոր գեղեր և վանքեր քաշուելով, հինգ կամ ինն ամիս երկար պաշարման օտեն¹:

Այս միջոցներուս Ստեփանէի արշաւանաց ատեն՝ Լատինք ալ միարանած, Թադաւորն Երուսաղէմի և Բրինձն Անտիոքայ, կոմսն Ֆիլանտրոյ (Թիէրի) և Ասպետքն, սկսան կռուիլ ընդ Նաւրեա տինայ, փոփոխակի բազդով և թեպէտ նոր օգնականներ ալ ընգտներ էին յարեմոսից, այլ անով ալ չկարնալով գլուխէնէլ, ժողովք բրին և միարան խորհրդով ազաչաւոր խաւրեցին առ Թորոս՝ իբրեւ ամենահզօր (potentissimus) իշխող մը, ինչպէս կ'ըսէ ժամանակակից լատին Պատմիչն (Գուլ. Տիւրացի), որ ամեն մտածմունք և հոգ Թաղլով գայ իրենց օգնելու յԱնտիոք: Հաւանեցաւ Թորոս. և մեծ ժրութեամբ ուղարկւեամբ², բազմութեամբ զօրաց փութացաւ հասաւ հօն. և միարան գնացին, պաշարեցին առին Կեսարիա կամ Կեսաբ անուամբ. քաղաքը՝ Տրիպօլիայ և Դամասկոսի տէրութեանց միջոց (1157): Թորոս յաջողութեամբ այս կարևոր գործն ի գլուխ տանելով, և թողլով զՓանկա որ վիճին իրենց աւարին վրայ, գաւառ իր տեղը, գուցէ լսելով իր սահմանակից Սուլ-

1 Ուսկայեցին կ'ըսէ ի մարերի ամուսն մինչև ի յուլիս ամիս. մէկն հայ և միւսն լատին անուամբ ըլլալով մեր օրինակաց մէջ կարծեմք թէ մարտի կարգալու է և ոչ մարերի. վասն զի ուրիշ շատ տեղ ալ լատին ամիս կը գործածէ պատմիչս. իսկ եթէ ստուգիւ մարերի էր՝ նոյնիմբերի ամսոյն կը պատշաճի այն (1156) տարին, թէ օչ երկու ամիսքն ալ 1157 տարւոյն կ'ըլլան:

2 Sicut vir impiger erat et strenuus. Գուլ. Տիւր:

սանկն շարժմունքը, որ Սերապիոյ տիրոջ հետ
հաշտութիւն ըրած էր. և Ստեփանէի վրայ կ'ու-
ղէր գառնալ, թերևս մեղադրելով զԹորոս, որոյ
հետ նորէն ուղեց գաղինքը հաստատել, նոյնպէս
ուրիշ քրիստոնէից հետ. « Սէր առնելով ընդ թա-
« գաւորին Սրուսաղէմի և ընդ աէրն Անտիոքու,
« և ընդ Թորոս յաղթող. և քնքն գարձաւ յա-
« թոռ իւր »: — Ահա զայս լսելով Քեսնոյ փա-
խրատափանքն ալ՝ դիմեցին առ նա՝ իբրև իրենց բը-
նակոն տէր. իսկ Ստեփանէ տեսնելով մինակ մը-
նալը՝ ստիպուեցաւ յետ քաշուելու. մանաւանդ որ
Թորոս իր նոր հաշտութեան գաշնադրութեամբ՝
կը պարտաւորէր յետ գարձընելու անպատշաճ
փերպով նուաճուած երկիրները. և գարձուց ալ
'ի Սուլտանն (յօգտատ. 1:157) նաև զՅերգուս
բերդը: Սուլտանն ալ հօն եղած Հայոց թէ հե-
ծեալ թէ հետեափ պահապանները ազատ թո-
ղուց: Արքնար շնորհք մը տեսուիլ Հայոց այս-
որովհետև Ստեփանէ՝ թէպէտ նոյնպէս անգւոյն
առջի պահապանները ազատ թողեր էր առաջ
բոս խառտման, այլ երբ նոքա երթալու տանն
կը սպառնային որ օգնական գտնելով ետ պիտի
գառնան, ինքն ալ եկեղեցականաց խորհուրդ հար-
ցընելով ինքզինքն ազատ սեպեց երգմունքէն, ա-
նոնց ըրած սպառնալեացը պատճառաւ, և ետև-
նէն հասնելով զամենքն ալ ջարդեր էր: Յայտ է
որ հիմայ այս կերպով առնուած բերդին յետ տը-
րուիլն՝ իրեն ցաւ եղաւ. մանաւանդ որ մեկալ
նուաճած պեղուանքն ալ գրեթէ բոլոր նորէն
այլազգեաց ձեռք ընկած էին. ուստի և տրտմու-
թեամբ խռովեցաւ Թորոսի հետ, ինչուան չարիք
սպառնալով: Թորոս որ աւելի զգաստ և աւելի
զօրաւոր էր, բռնեց զիս և բանտեց. մինչև շատ
աղաչանօք միջնորդաց՝ իրմէ ալ երգումն առնը-
լով, յետ տապն ամսոց ազատեց. « և սիրէին զմի-

մեանս »: Գուցէ այն միջոցին Մանուկ կայսեր
'ի կիւրիկիա գաւն ալ առիթ մ'եղաւ հաշտութե
երկուց եղբարց (1158):

Կայսեր ետ գառնալէն ետև Երուսաղէմի եռան
գուն թագաւորն նորէն միաբանելով ազգակից
քրիստոնեայ իշխանները՝ շատ հեզ կռուեցաւ Կու
րէտափնի հետ, և ոչ քիչ անգամ յաջողեցաւ.
բայց յետոյ քանի մը ամսուան կամ տարուան հա
մար զինադադարումն ըրին (1160). ապէջ զինքն
տղաւ համարելով կամ խարգախելով՝ Անտիո.
քայ անդգոյշ իշխանն Ռընալտ, անգամ մը 500 հե
ռակզօք և նոյնչափ ալ խառն զինաւորօք և հե
ծելօք՝ Կուրէտափնի սահմանները կոխեց. և երբ
նա այն Տլքոյ երկիրը և այն Մով քաղաքները՝ զոր
քիչ տարի առաջ մեր կաթողիկոսաց աթոռ աե
սանք, և անոր մետերը Կոմիթ (?) անուամբ տեղ
մը եկեր էր, յանկարծ Կուրէտափնի մեծ տեղա
կաւն Նէճէմէտափն կամ Մէճաէտափն, (որ և ա
րացեալ Հայ մ'էր ըստ ոմանց, և հօրեղբայր մե
ծահոգակ Սալահէտափնի), 10,000 զորօք շքրշա
պաւեց անխոհեմ ատպատակները. յորոյ 400
մարդ ապսննեցին հօն, մնացածները բաց 'ի քա
նի մը փախչողներէ, բռնեցին, հանդերձ երեսուն
ձիաւորով և իրենց զլուխ Ռընալտով, բերին 'ի
Հալէպ, բռնաեցին: Կուրէտափն այս յաջող լուրը
լսելով՝ ինքն ալ արշաւեց աւերեց Տրիպօլեայ և
Անտիօքայ սահմանները, քանի մ'ամաւր թերթեր
ալ առաւ, քակեց, և դերինները թերաւ 'ի Հա
լէպ. ուր որ արդէն բռնեք բռնաեք էր և զճառ
լին Գ, նման անոր տարաբաղդ հօրը. և նոյն բռն
ափն մէջ 16 տարի մնացին¹: Աւելի առաջ չկրը.

1 Ռընալտ աղտակեցաւ յամբ 1176, և իր առջի ժառան
գութեան տեղը դարձաւ, 'ի բերդն կրակ, Արարիոյ կող
մէրը. յամբն 1187 Տիրերիայի մեծ կռուին (3 յուլ.) յաղ
թաւելով բերաւեցաւ Սալահէտափնի առջև որ, իր ձեռք
կարեց անոր տաք այլ թեթեւ զլուխը:

չաւ անցնիչ նուրէտաբն. ժամն զի երկու կորիճ
ախոյեանքն՝ Թագաւորն Երուսաղէմի Պալաին և
մերս Թորոս՝ վրայ հասան (1161), հանգերձ Յու-
նաց զընդոժ մը. բայց Թագաւորին հիւանդու-
թիւնն պատճառ եղաւ որ իրենք ալ աւելի առաջ
չվաղեցին. և նոյն տկարութենէն մեռաւ երիտա-
սարգ և քաջակորոյն այն Պալաին Գ (10 փետր-
1162), մեծ սուգ և ցաւ Թողլով ամենայն քրիստո-
նէից, և իր արժանաւոր նիզակակցին՝ Թորոսի:

Սա և Հայք մեծ կորուստ մ'ալ բրին նոյն տա-
րին կամ 'ի սկիզբն յաջորդին (3 փետր. 1163),
որ և նորէն Յունաց հետ Թշնամաւթեան և կոտո-
րածի գուռ բացաւ: Կայսեր տեղապահն 'ի Կի-
լիկիա՝ իր խնամին Անդրոնիկոս Եւփորայէն գութն,
քիմ գիտէր Ստեփաննէի առջի ըրածներուն համար
Թէ նոր գործոց համար, նենգութեամբ հրաւի-
րեց զնա 'ի ճաշ՝ Համառօքերգը, և բարբարոսա-
կան անդթութեամբ եռացեալ (ջրոյ) կատապի
մեջ ձգել, խաշել խղզել տուաւ: Հարկ չէ ըսել
Թէ ինչ աստիճան զայրացան Թորոս և Մլեհ եղ-
բորքն և իրենց ազգայինք. և որչափ անդթութիւնք
եղան ասոնց կողմանէ ալ, որչափ անպարտ ա-
րիւններ Թափեցան. մեկին տեղ հազարապատիկ,
կ'ըսեն մեք պատմիչք. այլ աւելի մերձաւոր և
օտարազգի պատմիչն (Միկ. Ասորի) 10,000 կ'ըսե
Յունացմե սպանուածներն վրէժխնդրութեամբ
եղբարց Ստեփաննայ. և ալ աւելի պիտի ըլլային,
եթէ Անդրոնիկոս յուսահատած չգիմէր առ նո-
րայստի Թագաւորն Երուսաղէմի, որուն շատ
պարգէններ տալով և աւելի շատ ալ խոտաւնա-
լով բերել տալ 'ի Կ. Պօլսոյ, և շատ երգմամբք
հաստատելով որ իր գիտութեամբ եղած չէր Ստե-
փաննէի մահն, միջնորդ բռնեց զնա առ Թորոս, և
հազիւ դադրեցրինէլ տուաւ առ ժամանակ մը ա-
սոր սոսկալի սուրբ: Իսկ Ստեփաննէի մարմինը

տարին և օրինաւոր հանգիսիւ թաղեցին յԱրքա-
կաղնի վանքը: Կինն Ռիթա, որ դուստր էր Սրմ-
բատայ Պապեռօնի տիրոջ, այն որ Օշնի հետ Թո-
րոսի գէմ կռուելով մեռաւ 'ի Մսիս, առաւ իր եր-
կու դեռահասակ զաւկրները՝ Ռուբէն (Բ) և Լեօն
(Բ) և գնաց 'ի Պապեռօն՝ իր եղբարց քով, և հօն
մեծցուց զանոնք. անդրանիկն քիչ տարի ետեւ
Թորոսի իշխանութիւնը ժառանգեց. իսկ կրտսերն
աւելի բարեբաղդ և ճարտար եղաւ, Հայոց նոր
Թագաւորութիւն մը կանգնելով, որոյ հիմը հաս-
տատող կամ ամբաջընող կը տեսնենք իր մեծ հօր-
եղբայրը՝ Թորոս Բ:

Ոչ միայն իր ազգին նեցուկ էր սա այս ատեն,
այլ և մերձակայ քրիստոնէից պաշտպան, մամա-
ւանդ Փռանկոց, որք շատ հեղ մեծ օգնութիւն
գտան իրմէ. և այս ատեններս ալ (1163), Ռը-
նալտի բանտարգելութեան ատեն, երբ անոր փա-
ռասէր կինն Կոստանդիա¹, զՄանուէլ կայսր իր
Մարիամ դստեր փեսայացընելով՝ անոր օգնութիւն
կ'ուզէր իր առաջին զաւակը (Պեմոնդ Գ) զրկել
իշխանութենէ, կամ գեռ տղայ սեպելով ինքնին
իշխել և կառավարել, Թորոս մեկէն վրայ հա-
տաւ յԱնտիոք, մերժեց ամբարտաւան մնալը, և
հաստատեց պատանի Պեմոնդը՝ յաթոռ հօրը:
Իժբաղդաբար Պեմոնդ Թորոսի երախտեաց ան-
ժանի փոխարէն չբռաւ Հայոց՝ յետոյ իր երկար
իշխանութեան ատեն, և շատ վէճեր ունեցաւ ա-

¹ Կոստանդիա իրեն նման իշխանուէր մայր մ'ունէր,
Անգա, որ էր գաւառ Բ Պալատին Թագաւորին Երուսա-
ղէմի և Հայ Թագուհւոյ մը, զոր Մարտիրոս անուանեն
արեւմտեայ պատմիչք, և դուստր էր Գարրիէի իշխանի
Մելիտիոյ, որ և Ղազըիլ կոչի ըստ Յունաց. ասոր մէկ
գաւառն ալ առած էր Թորոս իշխան Եղեռիոյ (188):
Մարտիրոս արաւ զաւակ չունենալով իր անդրանիկ գլա-
տեր Մելիտիոսայ փեսայացուցին զՓուլի՝ կոմսն Անտուի-
կ և Թագաւորեցուցին Երուսաղէմի (1131):

նոր յաջորդաց ատեն. սակայն Լեոնի ճարտարութիւնն և զօրութիւնն գտաւ հնարք զանիկայ չափաւորելու: — Յաջորդ տարին (1164) Թորոս դարձեալ զիջաւ Փռանկաց աղաչանքին, որոց նոր օգնականներ եկեր էին յարեմքոյց, և միաբան աւոնդ և Պեմոնդ ալ առաջին անգամ, Ռեմոնդ Տրիպօլեայ կոմսն, Յունաց Կոստանդին Կալաման գուքսն և այլք, Նուրէտաինայ վրայ գնացին, և Տրիպօլեայ սահմանաց մէջ զարկին զինքը: Նուրէտաին հրաւէր մը հանեց իր հաւատակցաց, աւոնդ բազմութեամբ՝ վրէժն առնելու. Թորոս խլրատ առաւ գաշնակցաց՝ որ յետ քաշուին. երբ աւոնդ մտիկ չըրին՝ ինքն իրեններովը դարձաւ. բայց իր եղբայրն Մլեհ մնաց անխոհեմերուն հետ: Նուրէտաին Անտիոքայ Հարէնկ կամ Հերիմը սուած ամուր բերգը պաշարեց. և երբ գաշնակիցք հօս վազեցին ազատելու, լերանց կիրճերու մէջ գարան գնելով, բաց 'ի տպանածներէն՝ աւոնդ բոլոր գլխաւորները բռնեց, զՊեմոնդ և Ռեմոնդ, Յունաց գուքսը, և այլն. և Ռընալտի և Ճոսլինի քով բանտեց. միայն Մլեհ օգնութեամբ Սիւրիւք Թիւրքմէնից, իր գնդին, և քանի մ'ասպետաց հետ յաջողեցաւ պրծիլ (10 օգոս. 1164): Թորոս Թէ և զիրենց զգուշացուցեր էր և անպարտ էր, այլ դարձեալ գլխաւոր անոնց վրայ՝ ընծաներ զքկելով խնդրեց 'ի Նուրէտաինայ, որ արձըկէ գերիները. երբ նա մտիկ չըրաւ՝ Թորոս վազեց Մարաշոյ կողմերը տսպատակելու, իրեն գէմ եկած զօրքերն ալ զարկաւ և մաս մը գերի բռնեց. այն ատեն ստիպեցաւ Նուրէտաին Թորոսի ուղածները տալ. Լատինացոց խնդրով ալ Թողուց զՊեմոնդ որ երթայ գլխուն փրկանքը ճարէ 100,000 ոսկի. ինչպէս որ գնաց ալ 'ի Կ. Պոլիս առ քոյր իւր և քեռայր կայսրն Մանուէլ ստակը խնդրելու:

Այս ատեն Թորոսի հզօր և փառաւոր իշխանութեան տկանատես և վկայ եղաւ նորանշան ուղեւոր և մատենագիր մը, Սպանիոյ Դուռեկայ քաղաքացի՝ և Հրեայ Բարունն Բենիամին, որ իր կրօնակիցները փնտռելով երկրիս երկց հին մասանց մէջ, յետ շրջելոյ յԻտալիա, Յունաստան, Կ. Պօլիս, և ՚ի կղզիս, ՚ի Կիպրոսէ անցաւ ՚ի Կիւլիկիա, ելաւ ՚ի Կոռիկոս, որ սահմանագլուխ էր, կ'ըսէ, Հայոց և տէրութեան Թորոսի՝ Թագաւորի Լէրանց և Հայոց իշխանի, որոյ իշխանութիւնն կը տարածուի մինչև ՚ի սահմանս Թոգարմայ կամ՝ Թուրքաց և ՚ի քաղաքն Դուքիս¹։ Բենիամին անցաւ ՚ի Մամեստիա, և անկէց յԱնախք, ուր քանի մը ազգային ուղակէգործ գտաւ. իսկ Թորոսի երկրին մէջ Հրեայ չի յիշեր։

Յետ այսքան գործոց և կռուոց, մեր քաջ շահատակն անգամ մ'ալ իր բազմայաղթ զէնքերը ազգային արեան միտեց, իր հին հակառակորդին հետ գժտելով, որոյ զգուշութեան համար՝ խնամութիւն ալ ըրած էր անոր հետ. և երբ երկու լեւնարոյն արծուեաց պէտ Թորոս և Օշին իրարու ձաղկերը կը ճանկէին, իբրեւ հեղաթեւ ազաւնի մեր Շնորհալին ալ իր Հռոմիլայի բոյնէն սրանալով ընկաւ մէջերնին և հաշտեցուց (1105)։ Կռուոյն կամ՝ նոր հակառակութեան բուն պատճառ ինչ էր՝ որոշ չէ նշանակուած. այլ մեր ազգային յիշատակողք երկու կուսակցութեանց հոգւով գրած են. ոմանք մեղադրելով զԹորոս՝ որ իշխանաւորութիւն կամ Յունաց գէմ տտելութեամբն՝ եկաւ Օշնի վրայ. — որովհետեւ սա հաւատարիմ մնար

¹ Կամ Դուքիս։ Շատ փափաքելի էր այս քաղաքի գիրքը կամ իսկութիւնը գտնել. որով և Թորոսի տէրութեան արեւելեան հիւսիսային սահմանները։ Բենիամին Թորոսի երկիրը եկած համարուի 1163—4 թուին, և մեռած՝ Շնորհալի վախճանած տարին, 1173։

կայսեր, իսկ ինքն իր երգման գէմ կ'ընէր. — սա. կայն չափազանց կ'երեւի մեղադրութիւնն. որովհե. տե. Թորոս ինչուան Ստեփանէի սպանման առեն՝ եթէ կասկած ալ ունէր, գոնէ թշնամութիւն չէր ցուցած Յունաց գէմ. այն առթիւ վրէժն առնե. լէն ալ դադրեր էր, միջնորդութեամբ Թագաւորին Երուսաղեմի, և հիմայ հաշտ երեւէր ընդ Յոյնս: Իսկ իրեն կուսակիցք կը մեղադրեն զՕշին, որ ոչ միայն Յունաց՝ այլ և այլազգեաց կողմ բռնած էր ընդգէմ Թորոսի. և անգամ մը առաջնորդեր կամ ճամբայ ցուցած էր Թուրքմանաց ասպա. տակելու յերկիր Թորոսի, ուր Առանայի սահ. մաններէն 500 ազնիկ յափշտակեցին: Յայսմ ալ չափազանցութիւն կ'երեւի. բայց հետեանքն ըս. աոյգ է, որ երկու մեծ իշխանաց մեջ նորէն տակելութիւնն արթնցաւ, կռիւ ծագեցաւ, և շտա տրիւնահեղութիւն եղաւ. հաւանորէն Օշ. նի կողմն աւելի տկար էր. և Թերեւ նորէն և աւելի սատարի Թորոսի վրէժննդրութեան կամ պատժոց առկ պիտի ընկնար, երբ համբաւն հըռ. չակուեցաւ: Գրիգորիս կաթողիկոս փութացուց իր հարազատը՝ ազատելու իրենց Թոռները և հաշտեցընելու հակառակորդները. « որ և աշխա. « տասիրաբար ճանապարհ հորգեալ դայր առ նո. « սա, և զհաւատացեալ գործն՝ արգեամբք կա. « տարէր ի ձեռն իւրոյ միջնորդութեանն »: Միջ. նորդութիւն, որ գուցէ առանց այսպիսի շնորհա. զարդ և ալէզարդ հայրապետի մը՝ անկարելի պի. տի ըլլար ուրիշ անձի ձեռքով կամ բերնով: Ա. լելորդ է հետաքննել եթէ ի՞նչ պայմաններ գը. րուեցան հաշտութեան երկու կողմն. Շնորհա. լոյ շունչն ամեն բան գիւրած է և ապահո. ված: Օշին արդէն կրկին կապերով կապուած էր անոր և Պահլաւունեաց տոհմին հետ. իսկ Թորոս որքան և սոսկալի և ծանրաձեռն էր պատերազմի

և կռուի մէջ, այնքան ալ խոհեմ է արգարաւեր
'ի հաշտութեան. և քաջութենէն պակաս չէր բա-
րեպաշտութիւնն ալ. ոչ միայն յարգող եկեղեցա-
կանաց, այլ և շինող եկեղեցեաց և վանորէից. և
ոչ այսչափ միայն, այլ և վերջապէս իր կտրիճ կե-
նաց յետին օրերը կրօնաւորութեամբ կնքեց:

Հաշտութիւնը կնքելէն ետև Թորոս իր տեղը
գարձաւ. իսկ Օշին իր ընտանւոյն ընկերած՝ նախ
եկան 'ի Մամեստիա, կայսեր տեղակալ դուքսը
մեծարելու, որ էր Ալեքս Աքսուխ (Axouch),
« փեսայ գոլով Թագաւորին (Մանուէլի), այր
« կորովամիտ և հանձարեղ, պատուով յառաջին
« հեծելազօրացն, ըստ յունական բարբառոյն
« Պռոտոստրատոր յորջորջեալ »: Յետ արժա-
նաւոր ընդունելութեան, Ներսիսի շնորհաց փայլ-
մամբ շուրջեալ Յոյն իշխանն՝ սթափեցաւ իր առջե-
հակառակ կարծիքներէն զոր ունէր Հայոց վրայ.
և եկեղեցական խնդրոց ալ քննող և սիրող ըլ-
լալով՝ փափագ ցուցուց որ այսպիսի մեծ և գիտուն
Հայ եպիսկոպոսէ և կաթողիկոսին փոխանորդէն՝
տեղեկանայ մանրամասնաբար Հայոց գաւանդու-
թեան և ծիսից: Սա ալ պահանջեց որ օրինաւոր
կերպով մ'ընէ խնդիրը. և երբ այնպէս խնդրեց,
ապա գրեց Շնորհալին իր շնորհաբան գրչաւը՝
այն հռչակաւոր գաւանդութիւնը, որ պատճառ ե-
ղաւ Հայոց և Յունաց մէջ երկար տարիներ թռչ-
թակցութեանց, բոլոր Ներսիսի կաթողիկոսու-
թեան առեւն և անկէ վերջը, և աշխարհածանօթ
խնդրոյ միաբանութեանն, որոյ վրայ պէտք է յե-
տոյ խօսինք, չուղելով հօս ընդհատել մեր քա-
ղաքական և ընտանեկան դիպաց պատմութիւնը:
Ալեքս՝ որչափ որ աւելի կեցաւ քովը Շնորհալին՝
ալ աւելի ճանչցաւ անոր յարգը. շատ գոհու-
թեամբ ընդունեցաւ անոր գրած գաւանդութիւնը,
խոստանալով անձամբ տանելու տու կայսրն. և

իրեն արժանաւոր ընծաներ աալով յուզարկեց (1165):

Հիմայ Օշին Թորոսի հետ հաշտութենէն աւելի մեծ ուրախութեամբ մը՝ բռնադատեց տարաւ իր պաշտելի հիւրը իր աթոռը՝ ի Լամբրոն. բոլոր ընտանիքը, տունը, բերդը և երկիրները օրհնել առաւ անոր սուրբ աջովը. և աւելի քան որդիական սիրով մը պահեցին ու պատուեցին զնա՝ ինքն և կինն Շահանգուխա, դուստր եղբօր Շնորհալոյն. որ և անշուշտ միւս որդւոց հետ ներկայացուց հօրեղբօրը՝ Սկեռայ անապատներէն բերելով անարատ տատրակի պէս իր Սմբատիկը, որ յետոյ պիտի ներսիսանար անուամբ և հոգւով պապուն. և այն ատեն Էմամայ մանուկ, նման երբեմն իրեն հասակակից մանկացելոյն Յիսուսի, նոտէր առ ոտս այս շնորհազարգ վարդապետին, լսէր ի նմանէ և հարցանէր զնա¹: Քաղցր էր անշուշտ և Շնորհալոյ այսպիսի ընտանեաց և թռռանց կենակցութիւնը, և քիչ մ'ատեն Հռոմկլայի հոգերէն և առք օգերէն հեռանալով ի սարս Տաւրոսի՝ Լամբրոնի 4500 ոտք բարձրաւանդակներէն զովագին և կենդանարար սիւգ շնչել, և բնութեան ու հասակի գալարեաց մէջ իր արծաթափայլ ալիքը ծածանել: Սակայն եղբօրը Գրիգորիսի ծանրացեալ հասակն և հարկ պաշտօնին կը կանչէին զինքն ի տօթագին քարանձաւն, ուր այնուհետև ալ աւելի պիտի արգելուէր. և թերևս յետին անգամն էր՝ որ մեծ ընկերսիրտեան գործոյ մը համար՝ իր հոգեկից Բեռնարդոսին պէս հեռացեր էր իր մենարանէն, և վերջին անգամ՝ Հռոմկլայէն դուրս երկիր կը տեսնէր. որուն՝ հանգերձ հիւրընկալօքն մեաք բարով ըսելով և օրհնելով՝ գարձաւ ի հայրապետանոցն: Իսկ մնիք յա.

աւջ քան զմեր գարձն յայս կողմս, աւարտենք Թորոսի տեսութիւնը, որոյ մէկ հատիկ ամենաախրելի յետաճեացն ալ գարձեալ զարմանալի բազմոյ պիտի աւանդուէր Շնորհալուոյ ձեռքը, և ան գարձ աւանդուէր:

Թորոս որչափ որ խելօք և ուժով յաջող էր, այնչափ ալ բազդաւոր չեղաւ իր ամենէն մերձաւորներէն յարգ և սէր ընդունելու. տեսանք յաւաջ Ստեփանէի ըրածը, և յիշեցինք Մլէհի անկարգութիւնը, զոր ալ աւելի ցուցուց այս ժամանակ և ասկէ ետէ: Հօրը գերութեան պատճառաւ տիրապելու մնացած՝ անկիրթ և ազատակամ մեծցեր էր. որ իշխանն որ իրեն հաճոյ երեւէր՝ անոր քով կ'երթար և կ'ընկերէր զինուորութեամբ, երբեմն նաև չխորելով զքրիստոնեայ և զանքրիստոնեայ. շատ հեղ ալ ինքնապելու զօրք ժողուելով, ասպատակելով և տիրելով, ոչ սակաւ բռնաբարութեամբ և անիրաւութեամբ: Ատեն մը եղբարցը կ'օգնէր, ատեն մ'ալ իրենց ծէսը Թողլով անցաւ Լատինաց մէջ և այն ատենուան հռչակաւոր Տաճարական (Templiers) ասպետաց կարգը մտաւ. եղաւ կարիճ և յանգուգն ձիաւոր մը, այլ միշտ քիչ մտածող, կրոս ու կրակոտ: Թորոսէն աւելի ուզեց իր (Ստեփանէ) եղբոր մահաւան վրէժն առնուլ ի Յունաց: Միով բանիւ ուր որ վրիժու և կռուի խնդիր կար՝ առաջին կ'ըլլար հօն վազելու, ինչպէս քիչ առաջ տեսանք՝ գաշնակցեալ քրիստոնէից հետ Նուրէտտինայ գէմ՝ երթալը. որուն ձեռքէն հազիւ ազատեցաւ (1164), իրեն անվայել կամ վայել ընկեր ըրած Թիւրքմէնաց օգնութեամբ, զորս մեր պատմիչն՝ Վաֆ և անեւեալ ազգ կոչեց. և չէ զարմանք որ ասպետաց սանձադէպ՝ ձին Թողլով հետեակ (Եիւրիւք) Թափառականաց հետևող եղաւ, երբ իմանանք որ ձեւին հետ խաջն ու կրօնքն ալ կը փոխէր, որով և անկրօն կը

մնար. Թէ. և ոչ միայն կրօնասէր անձանց մէջ մեծ-
ցեր էր, այլ և մեր հայրապետաց տան խնամի և
փեսայ էր: Ըստ այսմ որչափ ալ դարձեալ պըժ-
գալն՝ զարմանալու չէ, եթէ անհաւատն առ փըր-
կիչն իւր Քրիստոս՝ ըլլայ անհաւատարիմ և առ
հարազատն Թորոս. և Սպարապետ պատմըջին
խօսքերով ըսենք, « կ'ուզէր որ սպանէր զՊարոն
« Թորոս. և յարեցոյց յինքն այլս ոմանս օգնաւ.
« կանա իւրոյ չարութեան: Եւ օր մի ելուն էր.
« կուէն 'ի յորս 'ի մէջ Մսիսայ. և կամէր Մլէհն
« զչար խորհուրդն իւր անդ կատարել և սպանել
« զեղբայրն. և Պարոն Թորոս գիտաց, և կալաւ
« զՊարոն Մլէհ, և առաջի իշխանացն քշփեց
« խիստ զնա: Եւ ետ նմա շատ ոսկի և արծաթ,
« ձի և ջորի, և եհան զնա յերկրէն. և այլ չար
« չարար փոխարէն նմա: Իսկ նա գնաց առ Սուլ-
« տանն Հալպայ Նուրատինն, և եմուտ 'ի ծա-
« ռայութիւն նորա. և նա ետ նմա զկիւրոս և ըզ-
« գաւառն իւր »: որ է Անթէպի և Քիլիսի միջոց
արեւմտեան կողմը: Այս բանս հանգիստած սիւսի
ըլլայ 1165-6ի միջոցը: Ասանկ անսիրտ և տն-
խիզ անձի մը գէմ հարկաւոր էր դարձեալ ար-
թուն կենալ. ուստի և Թորոս անկէ ետեւ զգու-
շութեամբ և բարեկամութեամբ կը վարուէր
Նուրէտտինի հետ, որ աւելի աղէկ խոստմունք
կը պահէր, և կը պատկառէր 'ի Թորոսէ. այն ա-
տեններն ալ զբաղած էր Եգիպտոսի խալիֆային
գէմ, ջանալով ուրիշ ուրացեալ Հայու (կամ
Քրդի մը ձեռքով որ էր Շիրաքաւ հայրն Սա-
լահէտտինայ), Ափրիկէի մայրաքաղաքին և մեծ
աշխարհին ալ տիրելու. բայց ասոր պաշտպան և
օգնական խալիֆային ելաւ. Երուսաղէմի Թագա-
ւորն՝ Ամաւրի:

Կարծեն ոմանք Թէ այս բարեկամութիւնս Թո-
րոսի և Նուրէտտինի՝ նորէն Յունաց կասկածն ու

ատելութիւնը արթնցուց, և մէջերնին նոր կրակ վառեց. այլ աւելի հաւանական կերեւի թէ Թորոսէն շատոնց յաղթուած վառ հակառակորդն՝ Անդրոնիկոս Կոմնենոսն էր այս բանիս պատճառ, որ իրեն նոր նախատինք աւելցուց, մեր իշխողն նոր փառք: Յետ 12 տարի բանտարգելութեան Անդրոնիկոս երկրորդ անգամ հնարք գտեր էր բանաէն փախչելու, (1166) և շատ հեռու փախչելու, մինչև 'ի Քիեւ Ռուսաց մայրաքաղաքը, և անոնց Եարողաւ իշխանապետին նիզակակից ըլլալու. Մանուէլ որ այն ատենները (1166) Ունգարաց հետ պատերազմ ունէր՝ վախցաւ Ռուսներն ալ անոնց օգնական աւելցնելու. և թողութեան մուրհակ խաւրեց իր հօրեղբորորդոյն. Անդրոնիկոս ուրախութեամբ գարձաւ իր համշիրակին քով և իբրև 'ի նշան շնորհակալութեան՝ մտաւ 'ի պատերազմ, և Զեւկմիտ քաղաքը առնելու ատեն Ունկարաց ձեռքէն՝ բաւական կարը՝ ճուլթիւն ցուցուց, ապա խաղաղութիւն ընելով գարձաւ կայսեր հետ 'ի Կ. Պօլիս. սակայն իր հին բարքն և փառասիրութիւնն նորէն յերևան ելան: Մանուէլ իր աթոռը ապահովելու համար՝ յօժարեցաւ 'ի խնդիր Անդրոնիկեայ, թերևս և յորդորեց ալ, Թորոսէ իր հին վրէժը առնելու. և երբ դուքսն Ալէքս Աքսուխ իր տարեկան պաշտօնը կատարելով 'ի Կիւլիկիա՝ գարձաւ 'ի Կ. Պօլիս (1166), Շնորհալոյ գրած Դաւանութիւնն ալ հետը բերելով առ կայսրն, սա զԱնդրոնիկոս դուքս և տեղակալ կարգեց արևելից, և շատ թոշակ և ստակ տալով, Կիպրոսի եկամուտն ալ իրեն շնորհելով հեռացուց իրմէ (1167): Անդրոնիկոսի կիրքն այս անգամ ատելութենէ վեր տափանք մ'էր. ոչ այնքան զԹորոս կ'ուզէր հալածել, որքան որսալ զՔիլիկայինէ՝ քոյր իր քենւոյն (Մարիամայ կայսրուհւոյ) և ԴՊեմուռնի, որոյ գեղեցկութեան համ

բաւը լսեր էր և հաւատարի կը սեպէր՝ անոր քոյրը տեսնելով։ Ալեքսի չափաւորութիւնն և խոհեմութիւնն՝ զԹորոս ալ չափու մէջ պահած էր, և իրարու առիթ չտալով՝ բարեկամութեամբ կը վարուէին, և Թորոս գեռ կայսեր բարձրագոյն հովանաւորութեան ներքեւ համարուէր. իսկ այդ անառիկն Անդրոնիկոս բոլորովին փճացուց գաշինքը և կայսեր ոսկի հրովարտակը. տիրաբար պատուիրաններով և գրգռմամբ բռնաբատեց ըզԹորոս նորէն զէնքի վազելու, զոր անկէ առաջ ինքն գուքսն առած՝ կոխեր էր մեր պանտոսերատոտի խաղաղացեալ երկիրները։ Քսան և հինգ տարիներ պատերազմելով Թուլցած չէին Լեոնի որդւոյն Թեւրն. և շատ երկար ժամանակ ու հնարք պէտք չեղաւ Հայոց՝ քանի մ'անգամ զարնելու զԱնդրոնիկոս. որ և փոխանակ այնպիսի կտրիճ և փորձ Թշնամւոյ մը գէմ հնարք և զգուշութիւն փնտռելու, այլանդակ մտածութեամբ մը, գուցէ զՀայսնախառնելու ջանքով, բանակը՝ անասնոյ ձեռով գասաւորեց, գլխով, ագիով, ոտիւք, և այլն։ Իսկ Թորոս իրենները զանազան գունդ բաժնելով, և զոմանս անտառաց մէջ պահուրացնելով՝ այն նորաձեւ գաղանը զարկաւ ջարդեց ցրուեց. և երբ իր գնդից ետ գառնալուն կը սպասէր ձիուն վրայ, Անդրոնիկոս յուսահատ յանգրգնութեամբ մը կրցաւ ազատել զինքը նոր գերութենէ։ Տեսաւ որ Թորոս ուրիշ կողմ գբաղեր է. յանկարծ ետեւէն գնաց, և անոր մօտի եղողներուն վրայ սուր շարժելով, բոլոր ուժովը նիզակը Թափ զարկաւ Թորոսի երկայն վահանին, և ձիէն վար ձգեց. Թորոսի ամուր զրահներն զինքն անվնաս պահեցին. բայց մինչև որ նորէն յատքեց ձիուն վրայ՝ Անդրոնիկոս ժամանակ ունեցաւ շուտով ետ քաշուելու, և ինչուան յԱնտիոք փախչելու իր անարժան սիրոյն զբաղելու. և ապա հեռու և օ.

տար երկիրներ, աւելի օտար աւ անվայել կրքեր փնտռելու. որով ամենուն զգուշելի եղաւ, և Յու- նաց եկեղեցւոյ նշովից տակ ընկաւ. այլ իր ամ- պարշտութիւնն և ամբարտաւանութիւնն գրե- թէ հաւատար էին. որով և յետ շատ տարիներու՝ Մանուէլի մահուանէն վերջը՝ իր այնքան ագահու- թեամբ և անկարգութեամբ փափագած էջսե- րական գահն ալ գրաւեց, և պզծեց նորանոր չա- րութեամբք և անգթութեամբք. մինչև ինքն ալ չարաչար մահուամբ սպանուեցաւ (1185): Իսկ հիմայ իրեն տեղ՝ միանգամայն և իբրև փեսացու Փիլիպպինեայ զրկեց կայսրն զնախայիշեալ գուքան Աստանգին Վալաման. այլ և թա կրկնակի գըծ- րազգ եղաւ. զի Փիլիպպինեայ սիրող վաստըկիչ չկարնալով, գտնէ Թորոսի վրայ յաղթութիւն մը վաստըկիչ ուղեց. և Տարսոնի քով զարնուելով անոր հետ՝ ոչ միայն մեծ կորուստով յաղթուե- ցաւ, այլ և նորէն գերի ընկաւ մեր քաջայաղթ Թորոսի ձեռքը, աւակից՝ ծանր փրկանք տալով կայսրն՝ երկրորդ անգամ գնեց և ազատեց:

Բայց այնուհետև Աիւլիկիա կայսեր համար կռ- րած էր, և Թորոսի իշխանութեան տակ հաստա- տուած. որ հիմայ անխիղճ՝ նորէն անիւնց Մա- մեսաիոյ, ուր որ կայսեր անզակալ գուքան նստէր երբեմն, և Թուի Թէ Թորոս ալ իր վերջի տարի- ները հօտ նստաւ. ասոր համար պիտի ըլլայ Սմբատ պատմըչի յատկաբար կոչելն զԹորոս՝ անոր մահը յիշած ատեն, թէ « մեռաւ Պարոն Թորոս որդի Լեւնի, տէրն Մսխայ »: Որ էր տէր և գրեթէ բոլոր Աիւլիկիոյ և մեծ մասին Իսաւրիոյ և Փոխգիոյ: Եւ այսպէս իրաւամբք հաստատե- լով քաջութեամբ նուաճածը, ամեն մերձաւո- րաց ահաւոր և սիրելի ըլլալով, հեռաւորաց ալ համբաւելի, և թէ քրիստոնէից թէ պալականից պատկառելի, մեր ազգային պատմութեան մէջ

շատ բարձր տեղ մը բռնելով, հանդարտութեամբ տեսաւ անվերիպելի մահուան մերձենալը, յետ բազմամեայ անդադար աշխատանայ, պատերազմայ, շինութեանց և ամբողջութեանց: Ի 11 մայիսի կը նըշանակեն իր մահը արքունական Յայմաւուրք, 1168 տարւոյն, թէ և ոմանք մեկ երկու և ինչուան չորս տարի ալ վերջը կը գնեն զայն: Յայտ է որ Թորոս գեռ կատարեալ տարիքն առած չէր, կամ չէր ալեւորած, բայց եթէ իր շատ քրտամբք և արդեամբք, և հազիւ 45-50ամեայ մը կըրնար ըլլալ: Մէկ մանչ զաւակ մ'ունէր՝ գեռ զոյայ տարւօք, զոր յանձնեց 'ի խնամս իր աներոջը՝ որ կուտէր Թովմաս, և երևի թէ Անտիոքայ կողմերը բնակող ազնուական մ'էր: Իշխանազուն աղայոց խնամակալք և տէրութեան հոգացողքն՝ Պալկ'ը սուէին մեր Ռուբինեանց տէրութեան տանն. այսպէս անուանեց Թորոս զԹովմաս՝ իր իշխանաց առջև. և յետ զամեն բան յանձնելու և կտակելու, մնացեալ մտածութիւնն ալ դարձուց բոլոր իր հանգերէն ալ կենաց. կրօնաւորական հագուստ բերել և օրհնել առաւ, և այն խոնարհ ձեռով ցուցուց յետին օրերուն, թէ ո՛ւր կը վերջանան այնքան կիրք և կեփք: Մարմինը փառք թաղեցին 'ի Դրազարկ վանքը, զոր իր հօրեղբայրն Թորոս Ա շինեւ էր, և հօն հանգչեւ. ուր որ յետոյ շատ թագաւորք և թագուհիք Հայոց ալ հանգուցան:

Թորոս քաջութեան պէս բարեպաշտութեան և զգոնութեան ալ մեծ համբաւ ունէր, և գերադոյն աստիճանի մը, եթէ լսենք Վահրամայ Րաբունոյ.

« Էր սա մարմնով յառաջացեալ,
Այլ և հոգւով յոյժ դորացեալ.
Ջաղորմութիւն առաւ տըւեալ,

Ըստ արեգական լուսոյ փայլեալ:
 Բարեաց գործովք բարգաւաճեալ,
 Եւ հաւատով պայծառացեալ:
 Աստուածային գրողք վարժեալ,
 Եւ յիմաստից արուեստ մըտեալ:
 Ասեն, հոգի սա ընկալեալ
 Մարգարէի հաւասարեալ,
 Որով գրժուար բոնըս լուծեալ,
 Որ գրտանի այժմըս գրրեալ:
 Յամենայնի փառազարգեալ,
 Եւ յԱստուծոյ հաճոյս կացեալ »:

Իցիւ թէ և մեր ժամանակին այժմըն ալ քնացեալ
 ըլլային այգալիսի թրաթափ հեղինակի մը մեկնա-
 բանութիւնք, և զինուց գծածին հեռ գրչի գծածքն
 ալ բաղդատէինք. որոց հեռ փափագելի էր իր
 գործոց հաւաստագոյն պատմութիւնն կամ ժա-
 մանակագրութիւնն ալ գանել, որով իր ժամա-
 նակին դիւցազանց որ գիրքը գնեւիս աւելի կը
 ստուգէինք. առ այժմ՝ ոչ միայն ազգայնութեան
 սիրով, այլ և ժամանակակից և յեաազայ թէ ա-
 րեմըտեան և թէ արեւելեան պատմրչաց վկայու-
 թեամբք՝ չենք զանգիտեր առաջին տեղը տալու,
 միշտ քաջութեան հեռ՝ խոհեմութիւնն ալ գիտե-
 լով, որով հաւասար ահաւոր և սիրելի եղած և
 ըսուած էր:

Յաւալի էր որ իրեն արժանաւոր և չափահա-
 սակ անմիջական յեաամնաց չունէր, որ նոյն իր
 ոգւով և ոճով իշխանութիւնը բանեցընէր. և գու-
 ցէ գարձեալ Թովմոսու պայլութեամբ այս բանս
 յաջողէր՝ եթէ նախանձոտ և չարաճիճ Մլենհն չբը-
 լար. որ եղբորը մահը լսելուն՝ մէկէն քիչ մար-
 գով փութացաւ մտաւ ի Աիւլիկիս, պարոնու-
 թիւնը առնուլ. Հայք՝ որ արդէն զգուած էին իր-
 մէ՝ գէմ կեցան օգնութեամբ Անտիոքոյ իշխա-

նին և Երուսաղէմի Թագաւորին, ու վաճառեցին. նա իր բարեկամ Նուրէտտին Սուլտանին գիմեց, որ եկաւ Փռանկաց Կրակ բերդը պաշարելու. դաշնակիցք հօն փութացան աղաաւելու. Նուրէտտին յետ քաշուեցաւ: Մըհ անոր հեծելազօրաց մեծ գնդով մտաւ նորէն 'ի Կիւլիկիա (1170), և աւելի քան զԹուրքս անգթօրէն դատեց և թալանեց. իր հակառակորդները բռնեց բանակեց, ստացուածքնին յափշտակեց, և անկէ թանկագին՝ տնձանց պարկեշտութիւնն ալ, եպիսկոպոսաց բերնին աալով հայհոյութեամբ և ծեծով առամնին թափեց, զամենքը գողացուց, նուաճեց. ապա Թուրքերը առատ պարգևներով ետ գարձուց, և բռնաբար նստաւ իր եղբօրն այնքան քաջութեամբ և ազնուութեամբ կանգնած աթոռը: « Էր այր գազանամիտ և չար և անողորմ, և առ « տէին զնա ամենեքեան, և ցանկային փախչել 'ի « նմանէ. բայց առ ժամն չգտանէին տեղի », կ'ըսէ Պատմիչն Սմբատ: Բայց միայն Պայն թովմաս անհրաժեշտ պէտք էր որ գանէ տեղ մը, իրմէ աւելի իր պատուական աւանդին համար, որ էր Ռուբէն, որդին Թորոսի. զոր առաւ փախաւ յԱնտիոք. այլ անկէ աւելի ապահով տեղ փնտռելով խաւրեց սանուկը ամենէն անկասկած և ամենէն սըրբազան տեղ մը, Շնորհալոյ գիրկը, որ այն ատեն կաթողիկոս էր 'ի Հռոմկայ: Ափսոս, որ տղայն՝ Ռուբէնիկ, տարածամ կարած ծաղկի մը պէս թողմեցաւ. այլ դեռ երջանիկ որ իր կարճատե անմեղութեան հօտն խառնեց Շնորհալոյ անմահու թուրքութեաննց մէջ, և այնպիսի աստուածարեալ ձեռք գրուեցաւ անոր ծերունի վկայաւէր եղբօր քով, որոց քով քիչ ատենէն ինքն ալ պիտի հանգչէր: Գուցէ կարծեց անգգամն Մըհ՝ մեծ կասկածէ մը ազատուած ըլլալ՝ անմեղ աղուռ մահուամբը. և առանց զգաստանալու տնիստի կը շարու.

նակէր բանութիւնը և բանաբարութիւնը, որ և է ազգի մարդկան գէմ, և աւելի ընդգէմ կրօնից և իր հին կարգակցաց՝ Տաճարական ասպետաց, որոց թորոս շատ կալուածներ պարգևեր էր: Անգամ մ'ալ Նրուսպէմի Թագաւորն՝ Տիւրոսի եպիսկոպոսը և ազնուական կոմս մը գեսպան կը խաւրէր առ Մանուէլ կայսր (1171). երբ Մամեսաիոյ մետերէն կ'անցնէին՝ Մլեհ բանել և կողոպտել առաւ զանոնք, յետոյ միայն քուրջներով և անպիտան ձիերով Թողուց որ երթան: Աւրիշ անգամ ալ Պաղեստինոյ կողմերը ասպատակեց (1172), բայց Ասպետք չԹողուցին աւելի անգգաւորու: Իսկ ինքն աւելի ապահովութեան համար ընդգէմ Լատինաց և Յունաց, (որովհետեւ Մանուէլ նորէն կը ջանար նուաճել զՎիւլիկիա), գաշակեցեցաւ և Իկոնիոյ Սուլտանին հետ, ու առանց յայտնի պատերազմ հրատարակելու՝ Յունաց Փ. Ասիոյ գաւառներուն մէջ ասպատակել կու տար. ուսկից ծագեցաւ յայտնի պատերազմ կայսեր և սուլտանին մէջ: Նուրէտախի հետ ալ այնքան սերտ բարեկամ էր, որ զիրար եղբայր կ'անուանէին, և կարծուի ալ Թէ 'ի նշան միաբանութեան գրամ ալ կոխած են: Ամեն ազգային իշխաններէն աւելի նեղեց մեր Լամբրոնացիները. որովհետեւ Հեթում՝ ինչպէս առաջ յիշեցինք (292) յետ մահուան Թորոսի՝ անոր գուսարը հեռացուցեր էր իրմէ. Մլեհ իբրեւ վերջինգիր եղբորը պատուոյն՝ սրով և հրով ապականեց Լամբրոնի սահմանները, չհարնալով բերդին ալ տիրել:

Այսբան անկարգ և անգութ գործոց ալ չկար. նալով գիմանալ իշխանքն՝ վերջապէս հնարը գտան սպաննելու զինքը 'ի Սիս (1175), զոր նոր շէներ կամ նորոգեր էր Մլեհ, և զոր յետոյ աւելի չէնցընելով իր եղբորորդին Լևոն Բ՝ Թագաւորանիստ քաղաք ըրաւ: Մլեհի մարմինը՝ ըսին ոմանք Թէ

շնորհ ձգեցին. բայց յայտ է որ թէ մասամբ թէ բոլոր՝ տարին թաղեցին 'ի Մեծքար վանքը. վասն զի որքան ալ գործովք անկարգ և անկրօն էր՝ յայտնապէս սւրացած չէր զքրիստոնէութիւն. նուրէտաւոր անուամբ դառնաժ քանի մը դրամոց վըսյ խաչի նշանն ալ այս բանիս հաւաստիք կարծուի: — Մէհ հարձորդի մ'ունէր Ռուբէն անուամբ, որոյ ինչ ըլլալն յայտնի չէ. իսկ օրինաւոր կնկանէն (որ Պահլաւունեաց ցեղէն էր)՝¹ Ռուբէնա կամ Տալիթա անուամբ գուստր մը, զոր կին առաւ Ժիպլէի փռանկ իշխանն Պերգրան:

Մէհի տեղ իշխանք Հայոց իրենց Պարոն գրին զանդրանիկ որդին Ստեփանէի՝ Ռուբէն Բ կամ Գ. որոյ ժամանակն մեր պատմութեան շրջանէն գուրս կ'ենէ. միայն զայս ըսենք, որ սա Տարսոն քաղաքն ալ գնելով Մանսիոքայ իշխանէն (որոյ ձեռք ընկեր էր այն ատեն), բոլոր Կիւլիկիոյ տէր եղաւ, վերջին տնգամ Յունաց հետ հակառակելով. և տնկէ ետե կայսերք ետ կեցան այն հին աշխարհքէն, մանաւանդ թէ վաւերացուցին Հայոց ժառանգութիւնը, արքայական թագ զգկելով Ռուբենի եղբոր՝ Բ Լւոնի (1190):

Յետ ճանջնալու ըստ բաւականին մեր Կիւլիկեցւոց քաղաքական վիճակը՝ Շնորհալոյ կաթողիկոսութեան ատեն և անկէ առաջ, և այն անձինքը որոց հետ քիչ շատ յարաբերութիւն մ'ունեցաւ, գառնանք այսուհետե իր աւելի հանգիստեան գործերը տեսնելու բարձրագոյն աստիճանի վրայ:

¹ Մէհ Գրիգորի Տղայոյ փեսայ կ'անուանի ('ի Միխայէլէ Ասորայ): Տես 'ի ծանօթ. երես 14:

ԻԱ.

Ձեռնագրութիւն Շնորհաւոյ 'ի Կարողիկոս.
— Ատենաքանոթիւն նորա. — Մահ Գրի-
գորիսի :

Յետ երկու ազնուական ազգակցաց Հայոց՝
Օշնի իշխանին և Թորոսի իշխանապետի՝ հաշտու-
թիւնը տպահովելու, և քիչ մը ժամանակ իր
ինամուռն քով կենալու, և Ալեքս զըքսին Դա-
ւանութեան Թուղթը տալու, Շնորհաւոյ դար-
ձաւ 'ի Հռոմկայ, 'ի վերջ 1165 տարւոյ կամ 'ի
սկիզբն 1166ի. և իր կաթողիկոս եղբայրը՝ որ
արդէն տարւօք և տկարութեամբ ալ յառաջա-
ցեր էր՝ աւելի ծանրացեալ գտաւ: Մերազգի
պատմըաց մէկն զԴրիգորիս Ասկանուանէ. բայց
ինչ առթով և երբ կաղանակն յայտնի չէ. և ոչ
այն Թուի պատճառ յետին տկարութեանն և
հրաժարելու 'ի կաթողիկոսութենէ, այլ բոլոր
մարմնոյն ուժէ ընկնալն, որ և է պատճառաւ.
յորոց յայտնի է ծերութիւնն, և նախայիշեալ
բնակութեան տեղւոյն օգոց ապրութիւնն: Թէ
այսպիսի պատճառսնօք և թէ իր եղբոր գերա-
զանցութիւնը յարգելով, ինչպէս որ յառաջ ալ
նշանակեցինք, Գրիգորիս շատ հեղ առաջարկեր և
յորգորեր էր զներսէս՝ որ յանձն առնու զկա-
թողիկոսութիւն, և իրարու տեղ փոխանակեն,
ինչպէս որ ուրիշ ամեն բանի մէջ ալ համահաւա-
սար էին. սակայն Շնորհաւոյ անհնարին կ'երե-

ւէր իր երեց և նախընտիր և պատուական եղբօր
կենդանութեան ատեն՝ այսպիսի բան մը յանձն
առնուլ, որչափ ալ յամենայնի հպատակէր անոր .
և երբ տարիքնին առին՝ և զարձեալ այս առաջարկ
կութիւնս կ'ըլլար, Ներսէս իրեն ալ արգէն բա-
ւական ծերացեալ և տկարացեալ ըլլալն ալ ար-
գելք համարէր . վասն զի արգէն աշուղտ էր, ըստ
պատմը չին¹. և նոյն իսկ ձեռնագրութեան օրն ալ
կ'ըսէր Ներսէս, թէ « ոչինչ նուազ և մեք նովին
« տկարութեամբ զգածեալ եմք » : Իայց երբ այս
տարի նորէն առաջարկեց Գրիգորիս, և տկարու-
թիւնն ալ յայանի կը ցուցընէր՝ որ երկար չի
կրնար ապրիլ, Ներսէս ուրիշ զօրաւոր պատ-
ճառ չէր գտներ հրաժարելու, բայց իր ներքին
խոնարհութիւնը . որով զինքն անարժան համա-
րէր այնպիսի աստիճանի և պաշաաման, որոյ
ծանրութեան մեծ մասն արգէն կրեր էր այնքան
տարիներս Հարկ եղաւ որ Գրիգորիս աստուա-
ծային կամքն ՚ի մէջ բերէ, զոր իբրեւ հոգեւոր ազգ-
մամբ ալ իմացած եմ կ'ըսէր . և ասոր համար
հրաւէր խաւրեր էր մօտաւոր և կարեւոր եպիսկո-
պոսաց և վարդապետաց և Սեաւ Լերին կրօնա-
ւորաց, որ յառաջ քան զգատիկն գան ժողո-
վին ՚ի հայրապետանոցն . յայտնելով անոնց իր
մտածութիւնը և փափաքը : Քան զայս ընդունելի
բան չկար իրենց . թէ ՚ի կաթողիկոսութիւն կո-
չուածին ամենայայանի արժանաւորութիւնն, և
թէ կոչողին կէս դարէ աւելի անարատ հովուա-
պետութիւնն՝ իրենց երախտեաց պարտք էին . ոչ
միայն յօժարակամ հաւանեցան, այլ և հաւա-
նեցուցին զՆերսէս . որոյ և անշուշտ հարկաւոր էր
այս բռնագաղտութիւնս, որպէս զի չունենայ խիզ՝
մը իբրեւ ազգականութեան համար յաջորդ հա-

¹ Պատճառ Թղթոց և ժողովոյն Հռոմէլայ :

մարտեղու, և ոչ ալ մեղադրուելու յեպիսկոպոսաց, մանաւանդ յԱղթամարեանց, և Վրաց իշխանութեան տակ եղող քանի մ'անհաւան եկեղեցականաց:

Սրբ հասարակաց հաւանութիւն եղաւ, Շնորհալին ինչպէս որ իրեն կը վայլէր՝ քիչ մը ժամանակ առանձնացաւ միայն ընդ միայնոյ Ասատուծոյ, իր հոգին պատրաստելու նոր և մեծ շնորհաց, ազգի մը, և այնպիսի ցրուեալ և տատանեալ ազգի մը հոգեւոր հայրապետ ըլլալու: Ձեռնագրութեան և հանգիսի օրն սահմանեցաւ զառկէն առաջ՝ Մազկազարդի ասնին օրն, որ այն տարի (1166) կը հանգիպէր ապրիլի 17ին. Հռովմայ երեքք այսպիսի արժանաւոր և վսեմական տեսարանէր ընծայած. և ինչպէս ինքն իսկ Ներսէս կերպով մը յիշեց ժողովքին մէջ, այն դետապաա քարանձաւն այն օր ձեռացաւ բարձրացաւ իբրեւ Հովր լեառն, յորոյ գագաթան՝ Հրէից առաջին քահանայապետն մերձ ՚ի մահ կը մերկանար իր պաշտաման չքեղ պատմութեանները և կը զգեցընէր որդւոյն. հօն այս գործողութիւնն կատարող էր Մովսէս, իսկ հօս անոր և Ահարոնի և Յղիազարու կերպարանքն և գործն՝ երկու վսեմական հարազատաց վրայ բաժնուէր և բովանդակէր: Սրբ գումարեցաւ ժողովն և պատրաստեցաւ հանդէսն, և շնորհազարդ և ալեղարդ նուիրեալն՝ տւելի սպիտակ անմեղութեամբ, իբրեւ պատկառոտ և գողգող մանուկ մը ընծայեցաւ առաջի սուրբ սեղանոյն և քահանայապետական տթողոյն, նախ Ծեր և տկար հայրապետն՝ անսովոր կարմրութեամբ մ'ոգևորելով իր դաշնկազոյն դէմքը, և անսովոր ոյժ մ'առած՝ կանգնեցաւ իր գահուն առջև. օրինաւոր և արժանաւոր ատենաբանութիւն մ'ըրաւ ժողովեալ եպիսկոպոսաց և իշխանաց, համառօտելով իր երկար հովուութեան համարը, և կենաց մերձեցեալ վախճանը, և ազ-

գին ու եկեղեցւոյն ապագայն մաածելով և իրմէ վերջ ալ անոնց շահն և փառքը փափագելով՝ կ'առաջարկէր ժողովոյն իրեն յաջորդ և իրենց հովուապետ՝ Ղներսէս. ոչ իբրեւ հարազատ ըստ մարմնոյ, այլ արժանաւոր ըստ հոգւոյ, որուն արգէն իրենք ալ վկայած էին. իսկ իրեն մնացեալ և կարճատեւ աւուրց մէջ մեծ մխիթարանք պիտի ըլլար՝ իր կրտեր եղբայրը տեսնել անոնց և իրեն իսկ հայր ըլլալ, և փոխանակ այն ձեռնադրութեանն զոր հիմայ անոր վրայ պիտի կատարէր, քիչ պտենէն անսր ձեռք ընդունիլ հանդերձեալ կենաց թոշակը: Հանգիսին կէսը կաաարուած և կէսը գեռ կաաարելի, Ներսէս լի բազմապատիկ զգացմամբ, ինչպէս գիւրին է գուշակել, և զայն եւ զգալով՝ որ այն օրուանն որ և է տեսարանք և տպաւորութիւնք շուտով պիտի փոփոխին և քիչ շատ ջնջուին, այլ իր վրայ պիտի մնայ մեծ պաշտօն և պարտք մը. և դարձեալ անոր մեծութեան գիմաց իր աւար զօրութիւնը կշռելով, իր մեծ և սքանչելի խոնարհութեամբը շարժեց ինքն ալ իր շնորհազարդ շքութիւնքը, և խօսեցաւ այն մաքուր սրտի և հեզ հոգւոյ, միանգամայն և քաջախոհ մասց Աստուծոյնութիւնը, որ իրամենէն գեղեցիկ արտագրութեանց կարգը կրնայ գասուիլ, և որ մեր մէջ այսպիսի առթիւ խօսուած կամ գրուած բանից մէկ՝ հաաիկ մնացեալ օրինակ է, ինչպէս իր ուրիշ շատ գրածներն և խօսածներն ալ: Այսպէս յառաջաբանէ Շնորհալին առ ժողովեալ ուխտն եկեղեցւոյ. « Առ ձեզ են բանք իմ, դապ սրբա. « զանից Քահանայապետաց և քահանայից, և « խմաստուն Վարդապետաց. որք իբրեւ զանգամս՝ « յիւրաքանչիւր կողմանց ժողովեալք ՚ի մի լըու. « թիւն մարմնոյ, հասէք աստանօր կոչմամբ ՚ի « հրամանէ Գլխոյս եկեղեցւոյ. որպէս զի նովաւ « և ընդ նմին՝ վէմ ինչ յանարգաց և ոչ ՚ի պա.

« առականաց, ձերով ճարտարապետական ա-
 « րուեստիւ յղկեալ՝ 'ի շինուած մարմնոյն Քրիս-
 « տոսի յօգիցէք իմաստնապէս»): Այս գոհարանը-
 ման կուռ իմաստալից սկզբնաւորութենէն ետե-
 խնգրէ լսողաց մտադրութիւնը. ապա սկսելով
 բռն խօսքը՝ կը յիշեցընէ մարգուտ անկայուն վի-
 ճակը, որով հարկ է զերար փոխանակել, ինչպէս
 Լուսաւորիչ և իր որդիքն, և անոնցմէ սերեալն
 մեծ Վկայասէրն Քրիգոր, զոր և գովելով համառ-
 տիւ՝ կ'անցնի 'ի գովութիւն Յրկորդ և գեռ կեն-
 գանի Վկայասիրին, որ « յոյժ հրաշտփառագոյն
 « բանիւ և գործով քան զբազումս յաթուակա-
 « լացն գտաւ նախնեաց. 'ի մաքրութիւն հոգւոյ՝
 « ըստ հրոյ գոլով զուգամասնութեան. յիմաստո
 « բանի և 'ի շարագրութիւնս տառի՝ դեղեցկապէս
 « և ըստ կարգի. 'ի վերծանութիւնս՝ իբր թէ նոյն
 « է որք կենդանի խօսեցան ձայնիւ. 'ի գիտու-
 « թիւնս գրոյ ծայրագոյնս և 'ի խորհուրդս հան-
 « ճարոյ՝ ըստ աւերուներան խրատու բարիոք խո-
 « րագիտութեամբ »): Բայց վախնալով որ մարգա-
 հաճութիւն չերէի եղբօր վրայ և իր առջև գո-
 վեստ խօսիլն՝ կ'ուզէ լռել անոր խոհեմութիւն և
 արիութիւնը. այն դժուար ժամանակին մէջ ալ
 իր ծանր պաշտօնը առաջ տանելով, հանդերձ շի-
 նութեամբ եկեղեցեաց, միանգամայն և իր ազգա-
 առհմին վրայ ինամբ տանելով, զոմանս աշխար-
 հական և զոմանս եկեղեցական աշխիճանաց բարձ-
 րացընելով, ինչպէս զինքն Ներսէս, որ տղայու-
 թեան դաստիարակութենէն սկսեալ ինչուան այս
 կարգը հասուց: Մեծ հոգ տարաւ նաև այն ալէ-
 կոծեալ և խռովալից ժամանակին դիպուածօք
 վտանգեալ և գերեալ անձանց. « Իմաստութեամբ
 « և քանիւ և առատապէս ծախիւք՝ բիւրուց և
 « հազարաց պատճառ եղև փրկութեան՝ և աղա-
 « տութեան 'ի ծառայութենէ. որ և փրկեալքն

« 'ի զանազան լեզուաց և աշխարհաց՝ աղաղա-
 « կեն » : Հասակին և գիպաց ամեն միջոցներուն
 ալ անարատ և անվրդով քաղաքավարելով՝ հիմայ
 ծերութեամբ և հիւանդութեամբ « վասնգեալ՝
 « յառաջ կոչելով զմերս անարժանութիւն, ստի-
 « պէ առնուլ զաստուածընկալ ամուսնոյ իւրոյ
 « փոխանորդութիւն. զոր ոչ միայն այժմ՝ այլ և
 « կանխագոյն ժամանակօք գնէր զայս առաջի . .
 « իսկ այժմ՝ զի զօրացաւ քան զընութիւն՝ տկա-
 « րութեանն կիրք, վասն այնորիկ հարկիմք ընդ-
 « անել զհարկեցուցիչ հրաման սորա » : Վասն
 զի կը վախնամ, կ'ըսէր, չհնազանդելով մեղանչել
 Աստուծոյ. սակայն յանձնառութենէս ալ կը վախ-
 նամ, յիշելով պաշտօնին մեծութիւնը և իմ ան-
 արժանութիւնս. և կը ջանայ ցուցնելու մէկիկ
 մէկիկ թէ որչափ առաքինութիւն և սրբութիւն
 կը պահանջուի հայրապետէ մը, զորս ինքն չունի :
 Ահ հօս նմոն իր արժանաւոր անուանակից նա-
 խորդին՝ մեծին Ներսիսի, որ 800 տարի առաջ
 (365) օտիպուելով 'ի Թագաւորէն և 'ի նախարա-
 րաց Հայոց, և հրաժարելով՝ պէտքէս պակասու-
 թիւններ և յանցանքներ կը յիշէր՝ իբրեւ ըրած,
 որուն չհաւատալով կը ծիծաղէին անոնք. այն ա-
 տեն կտրիճ և երիտասարդ պինակիրն այն իր ան-
 ձը թողլով՝ սկսաւ զունկնդիրսն մեղագրել, իրենց
 խտառորտութեանը համար. « Այսօր տարապար-
 « տուց սիրէք դուք զիս, և վաղիւ՝ ատելի և թըշ-
 « նամի և թակն զգլխոյ ձերմէ կոշկոճիչ կապէք
 « զիս », երբ զձեզ յանդիմանելու ըլլամ : Այս-
 պէս իմն և մերս վերջին Պահլաւունի Ներսէս՝ կը
 օտիպուի պահիկ մը զինքը թողուլ, և մեղագրել
 սրացաւութեամբ և զգուշութեամբ՝ իր ժամանա-
 կին խոտորեալ անձինքը, նաև եկեղեցւոյ բարձր
 կարգի եղողքը. յորս՝ առանց անուանելու՝ կը
 քանչըրնէ զԱղթամարեանս, որք ոչ միայն հայրա-

պետական աթոռայն հակառակեցան, այլ և « զա-
 « զատեալս 'ի Քրիստոսէ զեկեղեցի սուրբ՝ ընդ
 « հարկաւ արարին անօրինաց, կամու և ոչ 'ի
 « հարկէ »: յայտ է թէ կաշառք տալով: Այս ա-
 մին դժարութիւնները ցուցնենքն ետեւ, որովհե-
 տեւ ալ հրաժարիլ չէր կրնար, մէկ հատիկ
 ճար կը գանէ լալով և բոլոր սրտով խնդրել՝ գեռ
 պահ մ'ալ Հայոց եկեղեցւոյն գլուխ եղող հարա-
 զատէն և յամենայն եկեղեցական գառուց՝ հնարք
 ազօթից օգնականութեան: Ազօթից կերպն կամ
 նպատակն ալ ինքն կը սովբեցընէ. նախ խնդրել
 յԱստուծոյ՝ որ իր մեղաց և յանցուածոց թողու-
 թիւն-տայ, միանգամայն հոգւոյն մաքրութեան և
 զօրութեան հետ՝ մարմնոյն ալ առողջութիւն և
 ոյժ. և այնպիսի սրբարար զօրութիւն մը՝ որ ոչ
 միայն իր անցեալ տկարութիւնը քաւէ, այլ և
 « առնել զիս նոր՝ փոխանակ հնոյ, և պահել նո-
 « վին նորոգութեմ յապագային հնացուցիչ կրից,
 « մինչև 'ի կէտ կոչման իմոյ 'ի Քրիստոս »: Երկ-
 րորդ, խնդրել յԱստուծոյ շնորհք և իմաստու-
 թիւն իր բարձր պաշտօնը արժանապէս կատա-
 րելու, անաշառութեամբ և սիրով: Շուտ « Ըստ
 « տղանոյ միամիտ՝ 'ի սէր պատուիրանացն Քրիս-
 « տոսի, և ըստ օձի՝ բարիքը խորագիտութեամբ
 « ընդգէմ չար խորամանկութեանց սատանայի և
 « նովաւ զօրացելոցն. որսալ հնարաւոր իմաստու-
 « թեամբ առաքելական ուսկանաւն զմարդիկ 'ի
 « կեանս, և հանել 'ի ծովէ աշխարհի 'ի ցամաք,
 « յախտից՝ յերկիրն կենդանեաց »: Այս խօսքերս
 ամենով կնքելէն ետեւ իբրեւ յաւելուած մը կը խնդրէ
 երրորդ, որ ազօթք ընեն բոլոր եկեղեցւոյ՝ և Հա-
 յոց ազգին համար. և մասնաւորապէս յիշեն ի-
 բենց նախահայրը՝ Ս. Լուսաւորիչը և անոր Որ-
 դիքն ու Թոռունքը, որք այնքան նեղութեամբք
 և չարչարանքք աշխատեցան. զանոնք բարեխօս

բանն առ Աստուած, « մանաւանդ թէ զԱստուած
« առ նոսա », 'ի վերայ կը բերէ Շնորհալի՝ գեղե-
ցիկ յանդընութեամբ. որպէս « զի նախ նոքա
« թողութիւն շնորհեսցեն արգարապէս անիծիցն՝
« զոր հեղին 'ի վերայ որդւոց ժողովրդեան իւ-
« րեանց, որով և աններելի եղև բարկութիւնն
« Աստուծոյ՝ այսքան երկար ժամանակաւ, բառ-
« նալով զԹագաւորութիւն և զիշխանութիւն »
ազգիս. և երբոր անոնք հաշտին՝ ապա իրենք ալ
կ'աղաչեն Աստուծոյ « բառնալ զցասուածն պա-
« տուհասի յանցանաց՝ զոր մարգարէացան գալ
« 'ի վերայ մեր » . այն ատեն կըրնան և մերայինք
« հալածել զյարուցեալն 'ի վերայ, և փրկել ըզ-
« մեզ 'ի բերանոյ առիւծուց... և գարձուցանել
« զամենեսեան յաշխարհն հայրենի » : Այսպիսի
հայրենախառն և հոգեխառն խօսքերով կը կնքէ
Շնորհալի իր առննաբանութիւնը, փառատորու-
թեամբ ամենասուրբ Երրորդութեան :

Ինչ ազգեցութիւն ըրած ըլլալն այսպիսի խօ-
սից յայնպիսի բերնէ և այն վայրկենին՝ գիւրին է
գուշակել. երբ մեք իսկ զայն կարգալու և գրելու
ատեննիս կը հիանամք իր սրտին մեծութեանը, որ
կըրցաւ այնքան կատարելապէս բովանդակել յին-
քեան աստուածսիրութե և հայրենասիրութեան
կրակները, սքանչելի իմաստութեամբ մը մերթ-
ծածկած և մերթ յայտնած, և միշտ զուգած. և
վայրկեան մը ափշած՝ կըրնայինք շփոթել, թէ Ներ-
սէս՝ քահանայապետութիւն եթէ Թագաւորա-
կան գահն ու գաւազանը պայազատելու կու գայ :
Այսպիսով հաւատալ թէ իր « Ի բոլոր սրտէ և
« ջերմագունիւ արտասուօք » խնդրածն, ազօթք
և օրհնութիւն՝ ժողովոյն, այն վայրկենին իջուցին
յերկնից 'ի վերայ ալեզարդ գլխոյն, և ըրին զնա
« Նոր փոխանակ հնոյ », կամ մանաւանդ բազմա-
պատկեցին զշնորհքը, « զնոր առ հնով », ըստ Եր-
զոյց Երգոյն :

Յետ այսպիսի կենդանի գաւանութեան մը՝
Գրիգորիս իր երկար տարիներէ վեր փափագածը
կատարեց. 53 տարի իր գլուխը կրած կաթողիկո-
սական վեհաշուք քողը՝ հանգերձ իր ամենայն իշ-
խանութեամբք՝ փոխադրեց ՚ի գլուխ Ներսիսի և
յարդիւնաւոր աջնորին.

« Գլուխ հանուրց զընտրեալն օծէր,
Յաթող ընդ իւր նստուցանէր.
Կրկնամածեալ քող արկանէր
Եւ գաւազան ՚ի ձեռսն դնէր.
Բազմախաչեան զգեցուցանէր,
Եմիփորոն զլանջօքն ածէր.
Փեսայապէս զարդուք պճնէր.
Գլխոյն պըսակ Քրիստոս նստէր.
Բարեկամօքն ուրախ լինէր » . և այլն :

Ամենայն օրհնութիւն և արարողութիւն կատա-
րուելէն ետև ՚ի վերայ Ներսիսի, կարգն եկաւ որ
սա ալ օրհնէ զինքն օրհնողները. և իրեն առաջին
խոնարհական երկրպագութեամբ պատիւ զնոյն՝
եղաւ ինքն հրաժարեալ կաթողիկոսն Գրիգորիս,
իբրև զ՚Խաւիթ Թագաւոր երկրպագելով իր հրա-
մանաւ Թագաւորած որդեկին Սողոմոնի. և ա-
սոր մօրը պէս բազմելով յաջմէ նորրնծայ Օծե-
լոյն, որ յԱստուծոյ աւանգեալ հայրապետական
օրհնութիւնը կարգադրով ՚ի վերայ երբեմն հայ-
րացեալ և հիմայ որդիացեալ աւագ հարազատին
և ամենայն ուխտի եկեղեցւոյն և ժողովականաց,
արձակեց զանոնք ՚ի խաղաղութիւն: Ո՛րքան տար-
բեր էին իր զգացմունքն և մասածմունքն՝ երբ կէս
գարէ աւելի առաջ՝ 11 ամեայ մանուկ՝ իր եղբօր
ձեռնադրութեան հանգէսը կը տեսներ ՚ի Կարմիր
Վանս Սեպւ Լերանց: Իր պապէն՝ մեծ Վկայա-
սիրէն՝ Ճիշդ գար մը ետև նստաւ Ներսէս անոր
աթոռը (1065-1166):

Յայտ է որ մեծ հանգիստութեամբ կատարեց
այն սրբազան օրերը և Յարութեան մեծ տօնը, 'ի
ներկայութեան եպիսկոպոսաց և վարդապետաց .
և թերեւ առաջին անգամ մեռնի ալ օրհնելով՝
պարգեւեց անոնց, հանգերձ վայելուչ ընծայիւք և
վայելչագոյն խրատուք և յորդարանօք, և յուղ-
արկեց իրենց տեղը: Բայց մէկ ընծայ մ'ալ կար
ընելու և մէկ յուղարկ մ'ալ, որ սրջափ ալ պատ-
րաստուած էր՝ գեռ շատ ծանր և դժար էր իր
սրտին. այն էր իր գերագոյն եղբայրը՝ Գրիգորիսը՝
առ Աստուած ընծայել, յետին յուղարկաւ որով
թեամբ գերեզմանի, որ այնուհետեւ համարձակ
կը կանչէր զնա. մանաւանդ թէ Գրիգորիս կը փու-
թար, երկրիս վրայ կարեւորագոյն և յիրաւի թանկ
գործը կատարելով: Շատ կարճ ժամանակ ապրե-
ցաւ յետ ամուսնականութեան եղբօրը: « Իբրեւ
« կատարեաց զգործ հրամանին՝ որ ազգեցաւ նմա
« 'ի վերուստ, կ'ըսէ Շնորհալին 'ի յառաջարանի
« Ընդհանրական Թղթոյն, յետ երկից ամսոց փո-
« խեցաւ՝ իբր կոչմամբ՝ առ Գրիստոս. գոսաւո-
« ընելով ընդ հարսն՝ հայրապետն, ընդ առաքեալ-
« սնն՝ երկոստասանիցն լրումն, ընդ հալածեալսն
« վասն արգարութեան՝ համբերողն 'ի հալածանս
« և 'ի զանազան փորձութիւնս՝ 'ի հակառակացն
« Ճշմարտութեան, ընդ փառաւորեալսն պա-
« տուեալն յԱստուծոյ և 'ի մարգիանէ 'ի կեանս .
« որոյ և մահ պատուական եղև առաջի Տեառն,
« ըստ գերազունից սրբոցն, զորոց առէ մարդա-
« ընէ »: Ասկէ կ'երևի որ Գրիգորիսի մահն եղած
է նոյն ամառը (1166), որով մօտ 53 տարի քշած
է իր կաթողիկոսութիւնն, երկարագոյն քան զա-
մեն կաթողիկոսաց մերոց թէ իրմէ առաջ և թէ
վերջը. իրեն մօտ փայն իր հին նախահայրն Մեծն
Ս. Սահակ այսպիսի երկար շրջան մ'ունեցաւ 51
տարւոյ, թէ և յետին տարիները՝ իբրեւ զրկեալ

'ի մեծ պատուոյն. իր հայրն Ս. Ներսէս և անոր
 պապն Ս. Յուսէփ ալ՝ երիտասարդ էին իրենց ա-
 թուակալութեան տակն, և երկուր կենաց առ-
 պարէզ մը կար առաջի բնութեան. այլնոքա՛ ըսա-
 սրտակտուր յիշելոյ Ենորհալոյն տառնարանու-
 թեանը մէջ՝ « յապառուս թագաւորացն Հայոց
 « և ՚ի վայրենաբարոյ իշխանացն՝ տաժանելի կրիւք
 « ելին յաշխարհէ »). և չկարցան կատարել ինչ որ
 իրենց աստուածատուր կարողութիւնն կը յու-
 սացընէր, և ինչ որ աներկբայ կը հաւաստեն օրի-
 նակք երկարակեցիցն, Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի և
 Սահակայ, և Վկայասիրաց մերոց. յիրաւի ասոնք
 ալ հալածանօք և թափառանօք ապրեցան, այլ
 գէթ Տիրանայ, Արշակայ և Պապայ պէս պիղծ և
 անարժան թագաւորաց սև օրերը և սև երեսը
 չաեսան: Իարձեալ յիրաւի գժար էր ասոնց ժա-
 մանակն ալ, ինչպէս որ ըստ բաւականին տեսանք,
 այն բաղմամբդով գիպաց մէջ, շքնապատեալ յան-
 դադար արշաւանաց և պատերազմաց սուլտա-
 նացն Իկոնիոնի, Հալպայ և Իսամսկոսի, իշխա-
 նաց Անտիոքայ, Տրիպօլիտայ և Սգեսիոյ, Խաչա-
 կրաց Փռանկաց և Ալամանաց, կայսերաց Յովհան-
 նու և Մանուէլի, և մեր իսկ Պարոնայց՝ Թորո-
 պեանց, Լեոնի և որդւոցն. ՚ի վերայ այսր ամե-
 նայնի Գրիգորիս մեր կաթողիկոսութեան Մաթու-
 սաղայն՝ անստգիւտ և անպակտս վարեց իր պաշ-
 տօնը, նաև պատուով և մեծարանօք յօտարաց.
 որոց համար, այս ալ իրաւ է ըսել, որ գրեթէ
 միայնակ բաւական չէր, այլ երկրորդ գլուխ և
 երկրորդ սիրտ մ'ալ պէտք էր, և գտաւ զայն յեղ-
 բայր իւր Ներսէս, որ ամենայն զօրութեամբ ան-
 ձին միացեալ ընդ եղբօրն՝ իբրև ամուլս անբա-
 ժանք և իբրև մի գլուխ և ես մը, յառաջ վարե-
 ցին Հայաստանեայց տապանակիր կառքը, զոր
 այսու հետև Ներսէս միայնակ պիտի տանէր հօթն

տարի ալ։ Որոց համար յարմարագոյն դատիմ մեր պերճաբան և ստեղծաբան Նարեկացւոյն ըսածը՝ քան իր Վասլի և Կոստանդնի կայսերաց .
 « Սղբարքն երկողքն հարազատք , միաշաւիղք ,
 « համակցորդք . . . որք 'ի մի նկատումն կամաց
 « խորհրդոյ՝ երկեակ մարմնով և մի սրտիւ կենցա-
 « ղավարեցան . և որպէս զէութիւն երկուց տա-
 « րազուց՝ անձին և մարմնոյ՝ 'ի մի կերպարան շա-
 « րունակեցան . և զմասանականն նախասաց բան՝
 « յանձինս գծագրեցին . Սղբայր յեղբօրէ օգնեալ
 « իբրև զքաղաք ամուր անկործան . և ճմարա-
 « բար միութեամբ՝ առանց այլայլման կացին տն-
 « բաժին : . . . Այլ թէպէտ և բազում սրտից տա-
 « րակուսելոյ՝ երկայնմութեան հետս հորդեցին ,
 « յաւէտ առաւել հիւսիսայնոցս արեւելականաց ,
 « տանս Թորգոմայ՝ աղբիւրս շնորհաց կենաց անձ-
 « րեաց՝ 'ի գթութեանց իւրեանց ցօղեցին » :

Գուցէ այսպիսի և յարմարագոյն ևս խօսքեր արտասանեց ինքնին որբացեալ կաթողիկոսն մեր նորընտիր՝ 'ի վրայ գամբանի իր ձեռքը հանգուցեալ հայրապետ հարազատին . ոչ ևս « յերկիւղէ
 « մարդահաճութեան զանգիտեալ , մանաւանդ զի
 « իմումս և ոչ օտարի աղագաւ գրուատեաց բանի
 « գովութիւն յարմարի » . ինչպէս կ'ըսէր յատե-
 նաբանութեան յաւուր ձեռնադրութեանն . իսկ հիմայ զԳրիգորիս յերկինս ընդ սրբոց հայրապե-
 տաց նկատելով՝ կըրնար սրտին և բերնին աւելի համարձակութիւն տալ . ինչպէս որ իր Ընդհան-
 րական Թղթոց սկիզբն ալ ըրած և ըսածը մա-
 սամբ տեսանք վերը . ուր և զլուսաւորիչ յիշե-
 լով՝ « համանման նմին , կ'ըսէ , մտքբութեամբ ան-
 « ձին և իմաստութեամբ . այն որ բարւոք հա-
 « վուեաց երկայն ժամանակաւ զհօտք բանա-
 « ւոր . . . Ինքն նաւու հաւատով ընդ ծով աշխար-
 « հիս՝ հոգմով Հոգւոյն ուղղակի նաւապետեալ

« Զամարտութեամբ և առաքինութեամբ՝ և հաս
« անվնաս յանքոյթ և յառանց աքեաց նաւա-
« հանդիսան », և այլն: Անշուշտ կամ ինքն Ներ-
սէս կամ իր եպիսկոպոս եղբորորդեաց մէկն և
կամ ուրիշ քաջաբան վարդապետ մը՝ խօսած է
գամբանական ճառ մը՝ ի վերայ երկրորդ վկայասի-
րին, զոր ժամանակն չէ յայտնած մեզի, որպէս և
ոչ այն զաւակցութեան թուղթը՝ զոր գրեց Գրի-
գորիս Գագիկ կաթողիկոսն Աղուանից, (161) և ո-
րոյ համար վկայուի թէ էր գրուած « լի հանձա-
« րով և յոյժ գովեցաւ »:

ԻԲ.

Տեսչութիւն Շնորհաւոյ ՚ի վերայ Եկեղեցւոյն
Հայոց. — Ընդհանրական Թուղթն. — Բազ-
մատութիւն ընդ Կանոնական քղրոյ Յովհաննէս
Օճնեցւոյ:

Շնորհաւի իր բազմարդիւն կենաց ինն մասն ար-
գէն լըցեր էր. տառներորդն միայն մնայր իր կա-
թողիկոսութեան, յետինն և ծայրազարգ ծերու-
թիւնն. սակայն եթէ և մարմնով տկար՝ հոգւով
կրկին զօրացեալ՝ ամենեին առջինէն անպակաս,
մանաւանդ թէ և աւելի իմն ուժով և շնորհք.
լիով բարեօք և արդեամբք կատարեց մնացեալ
քիչ տարիներն ալ, որք կերպով մը առջիններէն
աւելի արգիւնք ցուցին և թողուցին մեզի: Ար-
կին և կրկին զարմանաց արժանի է, թէ ինչպէս
այն հասակով և կազմուածով մարմնոյ, այնքան

սակաւաթիւ ամբը և « յայնքան տաժանելի և յազ-
 « ցաւոր կեանս, 'ի մէջ օձից և կարճաց, և զանա-
 « զան խաժանող զազանաց՝ երևելեաց և աներևու-
 « թից. և ոչ այս միայն, այլ և ծանրութե բեռանց
 « 'ի ներքոյ՝ հոգեւորաց և մարմնաւորաց », ինչպէս
 ինքնին կ'ըսէ, կրցաւ այնքան բարեզք ընուլ զե-
 կեղեցիս Հայոց: Մեր զարմանաց լուծումն ալ
 ինքնին կու տայ. իմացընելով, որ « ծանրութիւն
 « հոգոց տմնայն եկեղեցեաց... և երկիւղ դա-
 « առատանին Աստուծոյ.. որ վասն հովուաց և
 « առաջնորդաց՝ 'ի հին և 'ի նոր կառկարանս ա-
 « սացեալ », մշտ միտքն էր. « Մինչ զի ոչ տալ
 « քուն աչաց կամ նինջ արտեւանանց՝ յերկիւղէ
 « այսպիկ՝ չարչարեալ ոգւոյ իմոյ »: Ուրեմն այն-
 պիտի անբուն և չարչարակիր ոգի մը պէտք է ե-
 ղեր՝ հայրապետութեան համառօտ շրջանն ալ
 յերկարագունից հաւասար և աւելի պիտանի ը-
 նելու. և Յովսէփայնահապետի նախագուշակեալ
 առատութեան եօթն ասորիներուն պէս՝ իր եօթն-
 ամեայ ժամանակովն իրմէ մինչև 'ի մեզ ձգեալ
 եօթն դարուց քիչ շատ սովեալ միջոցը՝ ընուլ բազ-
 մապատիկ բերովք բարեաց, զոր ցարգ վայելեմք
 և մեք, և պիտի վայելեն մեր ապագայք ալ:

Ներսէս կաթողիկոսական աթոռը բազմիշուն՝
 մէկէն աչքն եկեղեցւոյն բոլորը դարձուց, քննե-
 լու եղածը և պակասը, ըստ այնմ՝ հոգալու և լե-
 ցընելու.

« Խոհեմագոյն մրազը նայի
 Թէ ի՞նչ սահման կարգած թերի.
 Արագապէս ուղղիչ լինի,
 Ածել 'ի կերթ զարհեստ բանի ».

կ'ըսէ Լամբրոսացին: Գլխաւորը 'ի բերօցս բա-
 րեաց և 'ի վաստակոց Ենորհալայն են իր տեսչու-

Թիւնն և զգուշութիւնն ընդհանուր Հայ եկեղեցւոյն վրայ, մասնաւոր խնամքն մերձաւորաց վերայ. Սեկեղեցւոյ ներքին հոգեւոր և բանաւոր պէս. պէս բարեկարգութիւնք և բարեզարգութիւնք. արտաքին բարեզարգութիւնք ալ որչափ և ինչուան ուր որ ձեռքն հասնէր. գրաւոր վաստակք ըստ ներելոյ մնացեալ ժամանակին և կարեւոր հարկի. և մեծ գործ և հոգ մ'ալ Յունաց եկեղեցւոյ հետ միաբանութեան, անոնց առաջարկութեամբ, զոր յառաջ քան իրօք կատարելն՝ արգեամբք կատարեց՝ մահուան վրայ հասնելով: Ահա այս զանազան իրաց վրայ կը մնայ մեզ խօսիլ մեր պատմութեան մնացեալ պարագային մէջ, և ապա իր զարմանալի կենաց և շնորհաց բնադրելը փնտռելով աւարտել մեր տեսութիւնը:

Յայտնի է ամենայն քրիստոնէից՝ որ իրենց հոգեւոր խնամողաց գլխաւորքն կ'անուանեն Տեսուչք կամ Պէտք կամ Այցելուք, վասն զի զայս նշանակէ յունական բառն Սպիսկոպոս, որով ամեն ազգ և լեզուք սովորաբար կոչեն զանոնք. և զի ամենայն եպիսկոպոս չափաւոր և առանձին ժողովուրդ մ'ունի խնամելու, որ Վիճակ կամ Թեմ կ'ըսուի, բովանդակ ազգի մը և ժողովրդեան եպիսկոպոսք ալ իրենց ընդհանրական գլուխ մ'ունին, որ է եպիսկոպոս եպիսկոպոսաց, կամ Եպիսկոպոսապետ: Յայտ է ևս, զի մեր ազգին և եկեղեցւոյն գլուխն կամ եպիսկոպոսապետն սովորաբար կոչի կաթողիկոս. և քան զայլ շատ ազգաց եկեղեցւոյ գլուխս մեծագոյն հեղինակութիւն մ'ունի իր եկեղեցւոյն մէջ, այս պատճառաւ՝ որ Հայոց եկեղեցին արքեպիսկոպոս կամ մետրապօլիտ չէ ընդունած, կամ Թէ անուամբ և պատուով ընդունած ալ է՝ այլ ոչ իշխանութեամբ՝ ձեռնադրութեան եպիսկոպոսաց և օրհնութեան իւրոյ օծման. այս բաներս կաթողիկո-

սին սեփականեալ ըլլալով աւելի որոշակի կ'երևի
միագլխութիւնն և հովուապետութիւնն. և ան-
կէջ ալ պարպքն՝ ընդհանուր անսցութեան, հո-
գոց և խնամոց 'ի վերայ բոլոր եկեղեցւոյ ազգին.
և այս է մեր գիտածն ալ՝ այս բաներս յիշնուա-
մեջ: Հայոց կաթողիկոսն և իր նմանիք՝ աթոռոյն
բարձրութենէն կամ պատուէն շատ աւելի պէտք
է զգան պարտուց ծանրութիւնը, և պահանջուին
համարոյ յամենահովուէն և 'ի բնիկ գլխոյն եկե-
ղեցւոյ՝ 'ի Քրիստոսէ. և իմանան որ ոչ լոկ խո-
նարհութեան համար կը հրաժարէր Շնորհալի
Ներսէս մը յայնպիսի առաքիճանէ, ինչպէս շատ
հեզ կ'ըսէ թէ ատենարանութեանն, թէ Լնդհան
բազանին և թէ առանձին թղթոցը մէջ, այլ և 'ի
բնութենէ հարկի պաշտամանն. վասն որոյ և զար-
հուրէր և սարսէր, և գիշեր ու ցորեկ հոգայր չար-
չարեալ ոգւով: Եւ երբ վերջապէս անցաւ յա-
թոռն գերագոյն՝ արժանապէս հարկ համարէր,
որ ոչ լոկ իբրեւ Յուշաց կամ այլ ոմանց եկեղե-
ցեաց գլուխ՝ իմացընէ իր ընտրութիւնն առ արք-
եպիսկոպոսունս, այլ առ ամեն եպիսկոպոսունս
եկեղեցւոյն, որով և առ ամենայն գասս մարգկան
եկեղեցւոյն. և այսպէս ըրաւ Շնորհալին. ոչ գի-
պաց լուր մը տալու, այլ աստուածային ձայնը և
պահաշաճը լսեցընելու ամեն Հայ քրիստոնէի, մե-
ծի և փոքու, ամեն եկեղեցականի և աշխարհա-
կանի առ հասարակ:

Թէ մեր ամեն կաթողիկոսունք ալ այսպիսի բան
մ'ըրած են յաթոռակալութեան իւրեանց՝ չեմք
տարակուսիր. բայց շատ տարակուսիմք թէ Շնոր-
հալւոյ նման բան մ'ըրած և դրած ըլլան. գոնէ
մեզի հասած չըլլալով յայսմ ալ յառաջագէմ և
նախօրինակ կը գտնեմք զնա, և իր Լնդհանրական ը-
սուած վարդապետական թուղթը կամ գրքոյկը,
իւր եղական և գասական գործոց մէկն, գարձեալ

ընտիր մը յընտիրս և պարծանք 'ի պարծելիս :
 Մեր նախնայրապետ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի
 Յաճախապատում գիրքն, Ս. Յակովբայ Մծանա-
 ցւոյ Զգօն գիրքն՝ գրեալ 'ի խնդրոյ Արիստակիսի
 կամ Վրթանիսի, Յովհ. Մանգակունւոյ Ճառքն,
 կրնան կերպով մ'իրենց քահանայապետական
 Նըշաբերական համարուիլ, այլ չունին որոշակի
 երեւոյթ, և աւելի գիրք կազմին քան յատուկ
 Խուղթ կամ Անդակ մը : Աւելի ասոր կերպն ու-
 նին Ս. Սահակայ հինգ կամ վեց կանոնական
 բանքն կամ Թուղթքն, որոց հետ Թերեա ուրիշ
 բանք ալ կային : Իրմէ 300 տարի վերջը՝ աւելի
 որոշակի կերպարանաւ ընդհանրական մը կ'ըն-
 ծայէ Խմաստասէր հայրապետն մեր Յովհան Օձ-
 նեցի, զոր արժան է բանասիրաց՝ աչքէ անցնել
 և բաղգառել մեր Շնորհալւոյ Նըշաբերականին
 հետ, և քննել զտարբերութիւնս ոճոյ բանիցն,
 մանաւանդ ժամանակին և ոգւոյ հեղինակացն :
 Հոգւոց օգտի գիտումն հաւասար է երկուքին ալ .
 բայց Շնորհալին աւելի կերպով այս բարոյական
 օգուտը կը գիտէ, Յովհան զեկեղեցւոյ կարգաւո-
 րութիւնը : Սո՛ր որպէս քաջ երեկ՝ յունական
 դպրութեան և Ս. Հարց գրուածոց՝ աւելի վարժ,
 և ժամանակաւ աւելի մերձաւոր կրթեալ գաղա-
 կան մատենագրաց կուռ և ճարտար օճոյն՝ 'ի մի-
 տըս և 'ի շարակարգութեան բառիցն ալ հաւա-
 սար իմաստասիրէ և արուեստ մ'ալ կը ցուցնէ,
 Թէ ոչ և արուեստակութիւն . իսկ Շնորհալին միշտ
 իր միջնաշաւդին մէջ՝ աւելի անարուեստ պարզ և
 յստակ, մանաւանդ Թէ շեշտ և շիտակ իր նպա-
 տակին կ'երթայ, և հոգիները կ'արթնցընէ : Օձ-
 նեցին՝ վայելուչ և յերաւի հօս անապակ և ման-
 կափայլ ոգւով մը կը յիշեցընէ իր առաջին ան-
 զբաղ և հոգէ ազատ կեանքը, և կը հառաչէ ան-
 ցեալ մանկութեանը, յորում՝ սուր միտք ալ ու-

նենալով միայն զայն հարըստացընելու և զարգա-
րելու կը պարապէր, « իբրև զհարսնական յօրի-
« նուածոցն զգեստ, պատշաճ լինելով յերկնայ-
« նոյն պարփակիլ փեսայի առագաստ » և այնքան
մաքուր էր սիրտն՝ որ Յիսուսի շնորհքն իրմէ
գտւոյս կը ցոլար, « հանգոյն արեգական՝ ի խորս
« ուրեք ընդ յստակութիւն ջուրցն առաքելով
« զիւր ճառագայթան » և այնքան ալ մատգիր էր
հոգւոյ և մտաց արժանաւոր բարեաց, որ « որ-
« պէս ի ծաղկահոտ դինի՝ սպունդ ինչ թացեալ
« այնպէս լցեալ ուռճանայր ի նմանէ՝ բանականս
« իմ՝ ոգի. մինչև զի կարել տեսել... Մանուկ էի
« մաաւարժ, և ոգւոյ բարւոյ գիպեցայ » և ցան-
կալի բաղգով մ'ալ գաննելով իրեն « վարժապետ
« վեհագոյն... հայր միանգամայն և հրահանգող
« հոգեկան վարժութեանց՝ Թէոգորոս » մէկ մը,
որ կարծուի Քութենաւոր կաշեցեալ վարդապե-
տըն։ Ասոնց նման ուրիշ գեղեցիկ բանիւք և նմա-
նութեամբք կը ներկայացընէ իր մանկութեան եր-
ջանիկ օրերը՝ յետ կիսոյ է գարու. և հիմայ որ առ-
տիճանաց բարձրութեամբ, հասակաւ և հոգովք
յառաջացեր էր, կը փափագի՝ թէ կարելի՞ էր՝ Թո-
ղուլ զայս ամենայն և « գառնալ հանգիպել մա-
« տազագունի և անթարշամ՝ ի մեղաց եղելոյ հա-
« սակին » և բայց որովհետև անկարելի է այս, ու-
րեմն կ'ըսէ, « գարձցուք և վկարելոյն բուռն
« հարցուք... և այս են առաքինութիւնք », և
այլն։— Կէսեցին ալ կըրնար այս բաներո ըսել, ո-
րովհետև Յովհաննու ըսածին պէս ունէր մաքուր
սիրտ « յաստուածայնոյ թափանցանց լինելոյ նը-
« շուլից », և մաաւարժ հանճար, և փոխանակ
Թէոգորոսի՝ Ստեփանոս վարժապետ մը, և հօր
տեղ Քրիզորիոս հարազատը, և անդ բազմ պարա-
պէր յուսմունս բանաւորս և հոգևորս ի մենա-
րանս Սեաւ Լերանց, և անշուշտ իրեն ալ ցան-

կալի էին այն օրերն և զբաղմունքն՝ քան հիմա հոգքն. և զայս միայն յիշէ լռելով առջինները: — Յովհանն՝ աւելի հանգարտ օրաով մը՝ յեա առաջին կենացն յիշատակի, իր վրայ ըսելով բայց ամենուն ազգելով՝ կը յիշեցնէ որ հր և է հասակի և վիճակի մարդ՝ պարտաւոր է ջանելու առաքինութեամբք զինքը կրթելու, որպէս զի ըստ կարի նմանի Աստուծոյ, յորմէ զայս պատուէր առաւ. և տակէ առաջ կ'անցնի յանդիմանելու զանոնք որ փոխանակ ասոր՝ անհոգութեամբ աւելի արաքին բաներու կը զբաղին. և զխառնութեամբ եկեղեցական իրաց միջ անփութութիւն և շփոթութիւն մը կայ, և զանազանութիւն արարողութեանց՝ ի զանազան կողմանս: Արդ այս բաներուս դարման տանելու և բարեկարգելու համար՝ կանչեր էր զեպիսկոպոսունս ի ժողով, և անոնց գործակցութեամբ կը սահմանէր ինչ որ պէտք էր վասն տօնից, ժամակարգութեան, և խորհրդոց կատարման. և այս ամեն բանս ՅՅ կանոնի վերածելով իբրեւ եկեղեցւոյ հրաման ամեն թեմի կը խաւրէր: Այսպիսի է Օմնեցւոյն շրջաբերականն, որ ինչպէս վերջի ըսածէս երեւցաւ՝ ժողովական և կանոնական գրուած մ'է: Իսկ Ալայեցւոյն աւելի բարոյական է. Աստուծոյ ներքոսպոյն առճարը՝ որ է հոգին՝ բարեկարգել գիտելով, ըստ զանազան վիճակաց և դասուց մարդկան: Յովհաննու առնն՝ թէ և ազգերնիս մեծաւ մասամբ Արաբացւոց բռնակալութեան տակ էր, այլ Իմաստասէր կաթողիկոսն մեր՝ որ ներսէն խաւրան կը հագնէր, դրսէն ոչ միայն պերճազգեստ երևէր, այլ և ինչուան մօրուքն ալ ոսկէթել պըճնելով՝ ամիրայից և ամիրապետաց առջև կ'ենէր տակէջրած ոպնիազ գաւազանն ի ձեռին. զանոնք պատկառեցուցեր հիացուցեր էր իր վեհափայլ կերպարանք և խոսուածքով, և անոնց իշխանու-

Թիւնը կակզացուցեր էր մերայոց վրայ. անով և
ինքն հայրապետն՝ մեծ հեղինակութիւն և իշխա-
նութիւն ունէր ազգին վրայ, իբրև եկեղեցական
Թագաւոր մը. իշխանք և եպիսկոպոսունք մեծա-
րանգը և սիրով իբրև հարկատուք հնազանդէին.
հայրապետանոցն ալ իբրև հարուստ պալատ մը
կը բարձրանար արշակունաշէն մայրաքաղաքին
Իռնայ հարուստ ապարանից մէջ. մանող և ել-
նող, բերող և տանող անթիւ էր: Իսկ հիմայ յետ
430 տարեաց, հրքան փոփոխած Հայոց ազգին
վիճակն. ամբողջ Թագաւորութիւն մը (Բագրատու-
նեաց) կանգնուած և կործանուած էր այս միջո-
ցիս. հին պայազատութիւնք իշխանազանց գրեթէ
բոլոր մարած, և մնացորդք իշխանաց ալ մեծագոյն
մատամբ յօտար երկիր դաղթած. Հայաստան՝
մէկի տեղ շատ տերանց և բռնաւորաց բաժին ե-
ղած, Թուրքաց, Պարսից, Արաբաց, Վրաց, և
այլն. կաթողիկոսն վտարանդեաց հետ վտարած,
Մեծ և փոքր Հայոց և Միջագետաց միջոց, գետոյ
մը պատուածքի և քարանձաւի մը ծոց ապաստա-
նած, գրեթէ անայցելու և անօգնական. և, Թո-
ղունք որ ինքնին ըսէ ցաւագին և աննկուն սրտիւ
Շնորհալին. « Քաղաք Թագաւորական և բազմա-
« Ժողով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անգանօր
« նստելով յաթու հայրապետութեան և վար-
« դապետութեան՝ ուսուցանէաք Ժողովրդեան
« մերոյ զաստուածային պատուիրանս, ըստ ա-
« ռաջին հայրապետացն և վարդապետացն. այլ
« եմք իբր զայծեամն յորսորդաց և ի շանց փա-
« խուցեալք՝ ի քարանձաւս յայս բնակելով. յո-
« րում ոչ և մարմնական հարկաւոր պիտոյիւք շա-
« տացեալք՝ ի գեղից կամ յազարակաց, յորոց
« ունիմք և ոչ մի. (մինչ Պետրոս Գետադարձ 500
« մեծամեծ գեղեր և աւաններ ունէր.) նա և ոչ
« անդաստան հողոյ, զի վաստակօք և աշխատու-

« Թեամբ՝ զպէտս մեր ընուաք. և ոչ օգնութիւն
« ուստեք, որպէս արժան էր, 'ի Թադաւորաց և
« իշխանաց 'ի Քրիստոս հաւատացելոց. այլ միայն
« 'ի Տեառնէ Աստուծոյ »:

Հռոմիլայի կղզիացեալ մենացեալ գիրքն, ոչ
միայն բնապէս այլ և քաղաքականապէս, (վասն
զի գրեթէ անկախ էր յամեն տէրութենէ), այս-
պիսի վիճակի պատճառ մ'եղաւ. ամեն քաղաքա-
կան հազորդակցութիւն կտրուած էր հօն Ափրա-
տայ քարապապոյտ ջրերովն, և անոր պատած
փոքրիկ և քարուտ միջոցն միայն էր կալուած և
աշխարհք Հայոց հայրապետին. բայց ոչ էթէ չք-
կային բնաւ իշխանք և հարուստք որ կարենային
օգնել, այլ կամ անհոգ էին, կամ իրենց հոգերով
ղբաղած. և միայն իրեն ազգականքն զինքը կը
պահէին, և անկէջ աւելի՝ իրեն ազնուականութիւնն
և արժանիքն՝ որք անյայտ կերպով ալ դար-
ման և թոշակ կը ճարէին: Շնորհալուց քանդատն
և ցաւն ոչ ասոնց նուազութիւնն էր, այլ անկա-
րելիութիւնն տեղէն հեռանալու և ազգին մեջ
սպառնելու, որք՝ ըստ իրեն բարեագրին՝ ամեն
գեհ ջրղւած էին, « որք յարեւլս՝ 'ի սեպհական
« աշխարհք Հայաստանեաց բնակեալք, և որք
« յարեմտեան կողմանսդ սահեալք նշգեհութեմ,
« և որք 'ի մէջերկրեայս այլալեզու ազանց տար-
« բերեալք, և որ յիւրաքանչիւր եզերս աշխար-
« հաց՝ ըստ մեղաց մերոց՝ ցրուեալք, 'ի քաղաքս և
« 'ի գիւղս և յազարակս »: Սակայն սէր և պարտք՝
ազգաառութեան և հեռաւորութեան ալ կը յաղ-
թեն. Շնորհալուց գրիչն ամեն տեղ կրնայ թշու-
շիւ և հասնիլ, և զայս ճար կը գտնէ. « գրով ձե-
« ոին մերոյ խօսիմք՝ որպէս բերանով՝ ընդ ամե-
« նեան »: Այս պարտքս ամեն եկեղեցական ալ
ունի, կ'ըսէ, ըլլայ կաթողիկոս, ըլլայ հայրապետ
(արքեպիսկոպոս), ըլլայ եպիսկոպոս կամ քահա-

նայ. ասոնց ամենուն ալ կը վայլէ ըլլալ ժողովրդեան հոգևոր ծնող, գայեակ, վարդապետ, բըժիշկ, դէտ, հովիւ, առաջնորդ, միջնորդ, գառաւոր, և այլն. և այս իւրաքանչիւր պաշտամանց վրայ կը խօսի համառօտիւ, ինչ որ աւելի ընդարձակօրէն ոչ շատ տարի առաջ Յովհ. Սարկաւազ վարդապետն գրած էր Յաղագս քահանայութեան ճառին մէջ: Ապա ամենէն ալ մտադրութիւն և ներողամտութիւն խնդրելով՝ նախ և առաջ հասարակաց հարկաւոր հաւատոյ գաւանդութիւն մը կ'ընէ և կը սովորեցընէ, զի հաւապքն է, կ'ըսէ, բա՛նական մարմնոյն գլուխ. իսկ ինչպէս որ գլխոյն ալ կը վայլէ անձ մը՝ այն ալ պէտք է ըլլայ մարդուս՝ բարեգործութիւնն. « Եւ որպէս գլուխ առանց « անձին յարմարութեան՝ ոչ կարէ կրել կենդանութիւն, և ոչ անձն առանց գլխոյ, նոյնպէս և « հաւատ առանց գործոց, և գործք առանց հաւատոց՝ մեռեալ են երկոքին, ըստ Առաքելոյ »: ասոր համար կը խրատէ և կ'աղաչէ զամենքն որ մեծ հոգով ջանան այս երկու ամենակարևոր բաներու, Հաւատոց և բարի գործոց. զորս կերպ կերպ պիտի բացատրէր իւրաքանչիւր գառ մարդկան առանձնաբար գրելով. և որպէս զի չկարծէ մէկն թէ ինքն իբրեւ անկարօտ՝ ուրիշներու կը պաւտուիրէ, կը խնդրէ որ իրեն համար ալ աղօթեն, որպէս զի ինքն ալ զնոյն կատարէ, « աղ լինելով « նեխելոց, և լոյս՝ խաւարելոց, ըստ հրամանին « Տեառն, նախ անձին և ապա այլոց »:

Ութ կամ ինն Դաս և վիճակ մարդկան կը բաժնէ Շնորհալին իր ժողովուրդը, նախ զեկեղեցականս և յետոյ զաշխարհականս գասելով, այսպէս. ա. Արօնաւորք կամ վանականք, և Բ. Վանահարք. Գ. (կամ Բ.) Եպիսկոպոսք. Դ. Քահանայք, Ե. Իշխանք. Զ. Զինուորք, Է. Քաղաքականք. Ը. Երկրագործք և ամենայն ժողովրդականք. Թ. Կանայք:

Ա. և Բ. Վանականները ամենէն նախագաս գնելու պատճառն՝ ոչ աստիճանաւ վեր ըլլալ կը ցուցնէ, այլ միայն անոր համար՝ որ կրօնաւորաց կը վայլէ քան զամենայն գաս մարդկան օրբագոյն և աստուածամերձ վարք ունենալ, կամ ինչպէս ինքն վայելապէս կ'ըսէ, գերաշխարհի ըլլալ, աշխարհիս մէջ ըլլալով իսկ՝ իբր աշխարհէ գուրս կամ վեր կեանք մ'տնցընել. « հրեշտակք 'ի մար « մընի և աստեղք լուսաւորք յերկրի »». և իբրեւ առ այսպիսիս՝ մեծարանօք և խոնարհութեամբ կը սկսի խօսիլ հայրապետն՝ իբրեւ ծառայակից առ ծառայս Աստուծոյ։ Որով կը յայտնուի ալ թէ գեւ այն ատեն շատ բարեկարգ վանքեր կային և շատ բարի օրինակք, և այսպիսի գերադասութեան կ'արժանանային կրօնաւորքն. և զի այն ատեններէն սկսեր էր ամեն բարձր աստիճանի եկեղեցականաց ալ 'ի վանորայս կրթուիլն, աւելի ալ մեծ յարգ կ'ընծայուէր վանականաց։ Սակայն ճշմարիտ յարգն՝ ոչ անուան կամ կարգի կամ ձևի և տեղւոյ վրայ է, այլ վարուց. վարք մը՝ որ աշխարհային ըսուած բաներու կցորդ պիտի չըլլայ. աշխարհքէ հրաժարողին չի վայլեր նորէն զաշխարհ նկատել, Ղովայ կնկան պէս ետեւ գառնալով նայելով. զի « ոչ Աստուծոյ է պիտանացու այն « պիսին » իբրեւ զկրօնաւոր, և ոչ աշխարհի օրի. « նաց՝ որպէս զաշխարհական. այլ է անարգ և « անպիտան, կոխան եղեալ 'ի մարդկանէ՝ որպէս « զազ անհամալ »: Աշխարհի, որ է ըսել ամենայն մարդկան, բարի օրինակ ըլլալ՝ բանիւ և գործով, կամ որպէս ազ և լոյս պիտանի ըլլալ՝ անհրաժեշտ պարտք է կրօնաւորի. բայց ոչ եթէ աշխարհի և աշխարհականաց մէջ պարտելով, այլ մանաւանդ հեռանալով, և միայն հոգեւոր և մատուոր օգաի համար անոնց մէջ մտնելով. միայն ծերոց և տկարաց կը ներէ վանքէն գուրս բնակել,

երբ հօն չեն կրնար կարևոր գեղ և գարման գրտնել. այլ և այն « բնակելն յաշխարհի՝ սւգիղ և ոչ « բամբասասեր վարուք »: — Այն ատենն կրօնաւորաց մէկ կարևոր զբաղանքն և անկէ պատճառեալ յանցանքն կ'իմացընէ. գարմանոյ և տրից նուազութեան համար՝ ստիպուած ըլլալնին յերկրագործութիւն և յայգեգործութիւն, որ ամենայն հին կրօնից մէջ ալ ներելի և պիտանի պարապմունք էր. սակայն երբեմն ժամավաճառութեան և ագահութեան պատճառ կ'ըլլար. առոնցմէ կը զգուշացընէ Շնորհալի, և կը պատուիրէ որ ազբատաց և կարօտաց տան ինչ որ իրենց կարևոր ոգեպահիկէն կ'աւելնայ, որպէս զի ընչասիրութիւն չմտնէ. ուսկից կարգաւ առաջ կուգան գիւրակեցութիւն, փափկութիւն և ցանկութիւն. որոց համար հարկաւոր է զգուշանալ 'ի լիութենէ, մանաւանդ գինւոյ: — Ար զգուշացընէ զկրօնաւորս վանքէ վանք փոփոխուելէ, ինչպէս շատերն կ'ընէին, անոր համար ալ կը մնային անհրահանգ, անխափ և անհնապանդ. և եթէ խրատուէին՝ այն վանքն ալ կը թողուին, ըլլայ նաե գիշերանց « իբրև ծառայ փախուցեալ 'ի Տեառ « նէ » . և որպէս զի ամենքն ալ չգիտէին՝ առաջ նորդն կը ստիպուէր լռելու: Մեր օրերս թէպէտ և վանորայք շատ քիչ են, որով և վանականք, այլ թերևս թափառականքն ոչ պակաս՝ համեմատութեամբ: — Ոմանք ալ « ծանրագոյն յիմարու « թեան » խօսքով կ'ըսէին, թէ « Աստուած առաջառ տար զմեզ և ինքնիշխանս. զիսորդ զազա « առութիւնս մեր գիցուք 'ի ծառայութիւն մարգ « կան »: Երանի՛ թէ, կը պատասխանէ Շնորհալի, իրենց ազատութիւնը « բարւոք 'ի կիր արկանէին, « այսինքն 'ի յախտից լինել ազատս » . որոց գլխաւորագրար ծառայ և գերի են այդպէս ըսողքն. մինչդեռ կրօնաւորի առաջին և իսկական պարտքն

է հնազանդութիւն և խոնարհութիւն. և Ս. Բարսեղի վկայութեամբ կը հաստատէ, թէ « Ամենայն « ժողովալուութիւն և առաքինութիւն այնմ՝ որ « հնազանդութիւն առաջնորդին ոչ ունիցի՝ անօ-
« գութք են, և յոչինչ պէտս համարեալ »: Ապա կը խրատէ սիրով հպատակել, և մի տրտնջալ մեծաւորաց վրայ. չբամբասել ոչ զմեծ և ոչ զփոքր. ամենեին չար չխօսիլ: Եւ գարձեալ կը կըրկնէ արթուն կենալ որ բան մը իրենց չսեփականեն իբրեւ ստացուած, թող թէ անհրաման բան առնուն, որ է իրենց գողութիւն: « Եւ գլխաւորե-
« լով զբանս՝ որ առ ծայրագունիցդ երամբ, ա-
« սեմբ զայս, եթէ խորհուրդք և բանք և գործք
« ձեռ, և ամենայն շարժումն հոգւոյ և մարմնոյ,
« այնպէս եղիցին պարկեշտք և աստուածավայն.
« լուչք, որպէս զի անուանն Աստուծոյ և ձեռոյ
« կրօնաւորութեանդ՝ մի հայհոյութեան և պար-
« սաւանաց՝ այլ գովութեան և փառաւորելոյ լի-
« նիցին պատճառք ՚ի տեսողաց և ՚ի լսողաց »:

Իսկ վանահարց կը յիշեցընէ՝ որ բաւական չէ իրենց՝ պարզ կրօնաւորի մը առաքինութիւն, այլ կը պահանջուի սրբութեան հետ և գիտութիւն, լաւութիւն և իմաստութիւն. և թէ հրամայելու պաշտօնն զիրենք ազատ չընեն և յաշխատելէ. մանաւանդ թէ օրինակ ալ պէտք է տան յայնմ: Մասնաւորապէս կը զգուշացընէ յաշխութենէ կամ ՚ի կողմնասիրութենէ. այլ ծերոց և տկարաց պէտք է աւելի խնամք տանին: Զգուշութեամբ և խնայութեամբ գործածեն վանաց և եկեղեցւոյ նուիրած տուրքը, և չսեփականեն իրենց անձանց: Առաջնորդութիւնն ալ ոչ անձնահաճութեամբ և ոչ կաշառօք առնուլ, այլ հրամանաւ և քննութեամբ « ժամանակին առաջնորդի » և չփոխել զառաջնորդն՝ եթէ եկեղեցւոյ փնաս կամ անարժան գործք մ'ըրած չէ: Վերջա-

պէս՝ կ'ըսէ հայրապետն, թէ վանաց առաջնորդէ մը շատ բան կը պահանջուի՝ ինչպէս որ « եգեալ « (է) 'ի բանս սրբոց հարցն... և թէ զամենայն ոչ « էք բաւական կատարել, յազադս ձմեռն գոլով « 'ի բարեաց ժամանակիս, գոնեա զյոյովսն գոր. « Ծովք կատարեցէք, և առ պահասեալսն՝ զյո. « Ժարութիւն կամաց ունիցիք, և զըջումն և « արտմութիւն՝ վասն պահասութեանն »:

Գ. « Առ Առաջնորդս եկեղեցւոյ, որ են յաշ « խարհի, որ կոչին Յպիսկոպոսունք... որ.. ըսա « աստիճանի առաջին էք », թէ և վերոյգրեալ պատճառաւ յեա Վանականաց գառեցան. և են յաշխարհի ըսելով, կ'իմացրնէ՝ որ դեռ այն ատենն ալ ըստ հին և ըսա գովելի սովորութեան եկեղեցեաց՝ եպիսկոպոսունք քաղաքաց և ժողովրդեան մէջ բնակէին յեպիսկոպոսարանս, և ոչ 'ի վանս, ինչպէս յետոյ սովորութիւն եղաւ 'ի Հայս և յայլ արևելեայս. և աւելի յաճախեց մեր Շնորհալիէն քիչ վերջը, երբ վանորայք թագաւորաց և իշխանաց հիմնարկութիւն ըլլալով և իրենց պաշտպանութեան տակ, կամ բարձրաստիճան եկեղեցականներու կը յանձնէին, կամ եպիսկոպոսունք ապահովութեան համար հօն քաշուելով վանահայրութիւն և եպիսկոպոսական տեսչութի միացուցին: Թողլով այս խնդիրը, Շնորհալին ցուցրնելով եպիսկոպոսաց դերագոյն աստիճանը՝ կը հետեցընէ թէ կամ անոր համեմատ ալ վարք ունենալու է, կամ հրաժարելու է 'ի պաշտօնէն. կամ թէ չէ՝ զըջմամբ գառնալ յուղղութիւն: Պօգոսի առաքելոյ առ Տիմոթէոս գրած խրատները կը բացատրէ, թէ ինչպէս պէտք է Յպիսկոպոսն ըլլայ անարատ, հեզ, ցած, պարկեշտ, և այլն. որոյ համար զգուշանալի է 'ի պերճութենէ, և մանաւանդ ճանապարհի մէջ՝ երևելի ձի և ջորի հեծնելէն, որ մեր եկեղեցականաց սխալէ.

լու առիթ մ'եղած էր՝ ինչուան Մեծին Ներսիսի
օրերէն, և կը ցուցնէ ալ Հայոց քաջ հեծելա-
թիւնը. « և ոչ սրընթաց ձիովք շահատակել, և
« շամբք և բազէիւք որսականօք՝ բերել առ երէ-
« վայրիս և թաշունս, որպէս լսեմք զոմանց թէ
« իցեն, (յորսորդութեան). որ այնքան պատշա-
« ճի այսմ՝ ձեռն ունողաց այս գործ, որպէս թէ
« զգտակ կարմիր գիշէ՝ ի գլուխ կրօնաւորն՝ փո-
« խանակ քուսիթայի, և զգեստ բեհեզեայ՝ ընդ
« ասուայ և այծեաց »: Մատ մեղադրանօք կը յի-
շէ ոմանց կաշառօք և կապալք կախիկոպոսու-
թիւն գնելն՝ ի ձեռն այլազգի իշխանաց. և որ ա-
ւելի ցաւալին էր, ոչ թէ այլազգիք սկան կաշառ
պահանջել, այլ « յազգէս մերմէ սկսաւ այս գործ
« չարութեան, և ծանուցաւ այլազգեաց՝ յաներ-
« կիւղից ոմանց և ի փառամուրից. որք մի ի միոյ
« վրայ յառնելով՝ տակաւին տաշեցուցանեն զկա-
« պալս ի վերայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, որպէս ըզ-
« տունս բաժից կամ զներկոցաց »: ոմանք ալ ի
կաթազիկոսէն մերժուած ըլլալով՝ նորէն աթու-
նին կը գրուէին այլազգեաց պաշտպանութեամբ.
այսպիսիք ոչ թէ սուրբ կարգին՝ այլ և ոչ քրիո-
տոնէութեան արժանի են, և ոչ թաղման և յիշ-
ման ի սուրբ պատարագի: Այս փառասեր կախ-
կոպոսներէն ետե մեծագոյն սրացաւութեամբ կը
յիշէ Աղթամարայ հերձուածը, առանց անունը
տալու, այլ յայտնապէս կ'ըսէ որ իր եղբոր ա-
տեն 2500էն աւելի անձամբք ժողով եղաւ ի Ս.
Լեւոնն, այն ինքնագլուխ ապստամբաց գէմ, « և
« որով բանին Աստուծոյ հատեալ ի բաց ընկե-
« ցան՝ որպէս զնեխեալ և զփտեալ անդամ յա-
« ռող մարմնոյ եկեղեցւոյ, անէծս ցաւադինս
« կուտեալ ի գլուխ նոցա »: այլ անոնք գժաղ-
գարար առանց զգաստանալու յամառեալ մնան,
« որոց արեւն ի գլուխ նոցա եղիցի »: Ապա յոր-

գորելով զհաւատարիմ եպիսկոպոսունս «'ի գործ
« հոգեւոր հովուութեանդ », կ'աւարտէ խօսքը :

Դ. « Աւ գառս Քահանայից » : Մինչեցական
գործոց մեծ մասն ասոնց ձեռք կատարուի . ըսել
է որ քահանայք բազմութիւն են քան զայլ պաշտօ-
նեայս . հարկ էր ուրեմն որ մեր քահանայապետն
ալ երկարագոյն խօսի եւ խրատէ զստոյնք : Սւ նախ
յիշեցընէ զմաքրութիւն վարուց , որ իբրեւ նիւթ
պէտք է ըլլալ քահանայութեան . եւ անոր հետ
գիտութիւն , թէ իրենց գործը լաւ կատարելու եւ
թէ ժողովուրդը հրահանգելու համար : Այլ յան-
գիմանէ շատ տեսակ անկարգութիւններ որ տեղ
տեղ մտած էին . ինչպէս առանց քահանայական
զգեստու պատարագել կամ աւետարան կարգալ ,
կամ ժողովուրդը գուրս թողուլ եւ գաները գոցե-
լով պատարագել . կամ ինչուան պատարագի ա-
տեն այս գիս այն գին պարտելով ապա աճապա-
րելով եւ ուրիշ քահանայի պատրաստած նշա-
րով պատարագել . եւ առաւել չար՝ առանց խղ-
ճի մաքրութեան եւ սրտի հաշտութեան՝ հազոր-
գիւ կամ հազորդ ալ : Այս բանիս վրայ երկար
կը խօսի Շնորհալի , այսինքն զգուշանալու որ սրտի
մեջ յիշակալութիւն կամ հակառակութի չըլլայ ,
որ եւ շատ բանէ կըրնայ պատճառիլ . զորս յի-
շելով կ'աւելցընէ « աղաչեմ զամենեսեան զձեզ ,
« գթուարաշարժս լինել 'ի վիճաբանութիւնս եւ
« 'ի կոիւս , եւ գիւրաշարժս 'ի հաշտութիւն եւ 'ի
« խաղաղութիւն . եւ մի ոք որ զօրաւորն է 'ի
« մարմնական յառաջագիմութիւնս՝ ջանայ զըր-
« կել զընկերն եւ անիրաւել » . այլ մեծագունից կը
վայլէ աւելի զիջող եւ ներող ըլլալ , կրտերագունից
ալ հնազանդ եւ խոնարհ . աստնկով կըրնան ժո-
ղովրդեան ալ բարի օրինակ ըլլալ . ընդ հակա-
ռակն , « եթէ 'ի վիճմունս եւ 'ի հակառակարա-
« նութիւնս եւ 'ի հայհոյութիւնս միմեանց տե-

« սանեն զձեզ, յորս են բազումք, մանաւանդ
 « թէ ամենեքեան՝ բաց 'ի սակաւուց, անունն
 « Աստուծոյ վասն ձեր հայհոյի 'ի տեսողացն
 « արտաքնոց, և ժողովուրդ ձեր առաւել խո-
 « տորին 'ի պատուիրանացն Աստուծոյ, և զպա-
 « տիժ գաաաստանին դուք կրէք զթիւրեւոցն
 « ձերով պատճառաւ՝ յուզիղ ճանապարհէ աս-
 « տուածային օրինացն »: — Յաւելով կը յիշէ
 նաև շատ քահանայից ագիտութիւնը, որ և պա-
 տարագի աղօթներն անգամ չէին գիտեր բեր-
 նուց մինչդեռ կը վայէր՝ « ըստ աւանդութեան
 « կանոնի հարցն սրբոց » բոլոր սաղմոսն ալ
 գիտնալ, և գեռ կարգը չառած՝ գոնէ երգոց ե-
 ղանակներն և ընթերցմունքը լաւ գիտնալ: — Ա-
 պա մանաւոր գործերու գալով, նախ Մկրտու-
 թեան խորհուրդը կատարելու կարևոր խրատներ
 կու տայ. սուրբ աղօթից հետ ծիծաղական խօս-
 քեր չխառնել. զառողջ երախայն կերակրէ՝ եռե-
 չմկրտել. անհաւատ կնքահայր չառնուլ. այլազ-
 գեաց մկրտութիւնն ալ կ'արգիլու, բայց եթէ
 շատ զգուշութեամբ և 'ի հարկէ յանձն առնուլ
 երբեմն: — Երկրորդ Պսակի վրայ կը խօսի աւելի
 երկար. և նախ որ գաղտուկ պսակ չըլլայ, այլ
 յայտնի, ինչպէս որ « երգոցն ձայնք և նուագա-
 րանացն՝ զնոյն վկայեն »: Մանր. աղայ չպսակել,
 այլ մանչն գոնէ 15 տարեկան ըլլայ, ազջիկն ալ 12
 կամ աւելի. և այն ալ միշտ երկուքին հաւանու-
 թեամբ, և մի բռնակալաց հրամանաւ, ինչպէս
 Մեծ Հայոց կողմերը կ'ըլլար: Իսկ կնաթողը կամ
 յափշտակողը՝ ամենեկին չպսակել: Խնամութեան
 աստիճանաց ալ զգուշանալ մինչև 'ի չորս ազգ:
 Պսակին ժամանակն ալ մինչև 'ի կէսօր է. և եկե-
 ղեցական հանգիսին տառն՝ աշխարհական երգք և
 նուագարանք պէտք է գագորին, մինչև որ պսա-
 կեալքն եկեղեցիէն գուրս ելնեն: Պսակ ըլլալու

կամ չքլալու օրերն ալ կը նշանակէ։ Պսակող
Քահանայից ալ կը պատուիրէ՝ որ հարսանեաց
կոչուներն ինչուան վերջը չկենան, այլ « մինչ
« յերիս միայն արքունի բաժակի » . և անկէ ետե
հեռանան, թողլով զաշխարհականս . վասն զի յայտ
է որ երբ գինւոյն բաժակք յաճախեն՝ գլխին սկա
ւառակն կը թեթենայ, և ամեն զգացի խօսք և կա
տակք կըրնան ըլլալ։ — Ասոնցմէ ետե կը խրատէ
զքահանայս՝ եպիսկոպոսաց հնազանդ ըլլալ, ա
նոնց գէժ բողոք չընել առ աշխարհական իշխանս .
աշխարհական հոգոց, քաղաքի կամ գիւղի վերա
կացութեան, հարկ ժողովելու, ձիու և զէնքի
կրթուելու չպարտալիլ, ձիրն թացից մէջ չմըցիլ,
կամ որսոց և նետաձգութեանց։ Իարձեալ, իրա
րու պատուոյ և պաշտաման ալ մտադիր ըլլալ,
մէկուն բանադրածը՝ չարձակել, կամ արձրկածը
չբանդարել։ Յետ ամենայնի գեռ երիտասարդ շուշ
տակ կամ այրի երիցանց ալ խրատ կու տայ՝ որ
այնուհետե վտիք քաշուին, որ անփորձ միան
յաշխարհէ . իսկ եթէ մէկն չառնուր յանձն հե
ռանալ տընէն և տեղէն՝ գոնէ անկէ ետե պատա
րագ ալ չընէ . իսկ տարիքն առած ամուրի երի
ցանց՝ կը թողու իրենց խղճին՝ կենալն յաշխարհի։

Ե. Յետ եկեղեցականաց կու գայ կարգն « առ
« իշխանս որ ըստ աշխարհի . . որք 'ի նուազեալ
« ժամանակիս տիրէք 'ի տեղիս տեղիս՝ բազմաց և
« կամ սակաւուց՝ զօրաց և գաւառաց » . որոց յի
շեցրնէ որ իրենք ալ Աստուծոյ իշխանութեան
տակ են, պէտք է օրինաց յարմար շարժին . չնե
ղեն հպատակները ծանր հարկերով, կամ չար և
անիրաւ գործակալներով, արգարութեամբ գա
տին . չառնուէ կաշառ . անլսող չքլան այրեաց և
տկարաց . չարաչար չաշխատեցրնեն իրենց ձեռքի
տակ եղողները . ամենեւին չզրկեն մէկը, կամ յա
փրշտակեն օտարաց ստացուածը . և այս բանիս

կալի էին այն օրերն և զբաղմունքն՝ քան Հիմնու-
հոգքն. և զայս միայն յիշէ լուելով առջինները: —
Յովհանն՝ աւելի հանգարտ օրաով մը՝ յետ առա-
ջին կենացն յիշատակի, իր վրայ ըսելով բայց ա-
մենուն ազգելով կը յիշեցընէ որ հր և է հասա-
կի և վիճակի մարդ՝ պարտաւոր է ջառնելու ա-
ռաքինութեամբ զինքը կրթելու, որպէս զի ըստ
կարի նմանի Աստուծոյ, յորմէ զայս պատուէր
առաւ. և տոկէ տուաջ կ'անցնի յանգիմանելու
զանոնք որ փոխանակ ասոր՝ անհոգութեամբ ա-
ւելի արտաքին բաներու կը զբաղին. և զլիաւո-
րապէս եկեղեցական իրաց միջ անփութութիւն և
շփոթութիւն մը կայ, և զանազանութիւն արա-
րողութեանց՝ ի զանազան կողմանս: Արդ այս բա-
ներուս դարման տանելու և բարեկարգելու հա-
մար՝ կանչեր էր զեպիսկոպոսունս ի ժողով, և
անոնց գործակցութեամբ կը սահմանէր ինչ որ
պէտք էր զանն աօնից, ժամակարգութեան, և
խորհրդոց կատարման. և այս ամեն բանս Յն կա-
նոնի վերածելով իբրեւ եկեղեցւոյ հրաման ամեն
Թեմի կը խաւրէր: Այսպիսի է Օչնեցւոյն շրջա-
բերականն, որ ինչպէս վերջի ըսածէս երեւցաւ՝
ժողովական և կանոնական գրուած մ'է: Իսկ
Ալայեցւոյն աւելի բարոյական է. Աստուծոյ ներք-
սագոյն առճարը՝ որ է հոգին՝ բարեկարգել գի-
տելով, ըստ զանազան վիճակաց և գասուց մարդ-
կան: Յովհաննու ատեն՝ Թէ և ազգերնիս մեծաւ
մասամբ Արաբացւոց բռնակալութեան տակ էր,
այլ Իմաստասէր կաթողիկոսն մեր՝ որ ներսէն խա-
րազն կը հագնէր, գրսէն ոչ միայն պերճազգեստ
երեւէր, այլ և ինչուան մօրուքն ալ ոսկէթել պըճ-
նելով ամիրայից և տմիրապետաց առջև կ'ելնէր
ոսկէջրած ոսկիազ գաւազանն ի ձեռին. զանոնք
պատկառեցուցեր հիացուցեր էր իր վեհափայլ
կերպարանօք և խօսուածքով, և անոնց իշխանու-

Թիւնը կազմացուցեր էր մերայոց վրայ. անով և ինքն հայրապետն՝ մեծ հեղինակութիւն և իշխանութիւն ունէր. ազգին վրայ, իրե եկեղեցական Թագաւոր մը. իշխանք և եպիսկոպոսունք մեծաբանօք և սիրով իբրե հարկատուք հնազանդէին. հայրապետանոցն ալ իբրե հարուստ պալատ մը կը բարձրանար արշակունիտէն մայրաքաղաքին Դունայ հարուստ ապարանից մէջ. մանող և ելնող, բերող և տանող անթիւ էր: Իսկ հիմայ յեա 430 տարեաց, հրքան փոփոխած Հայոց ազգին վիճակն. ամբողջ Թագաւորութի մը (Բագրատունեաց) կանգնուած և կործանուած էր այս միջոցիս. հին պայազատութիւնք իշխանազանց գրեթէ բոլոր մարած, և մնացորդք իշխանաց ալ մեծագոյն մասամբ յօտար երկիր գաղթած. Հայաստան՝ մէկի տեղ շատ տերանց և բռնաւորաց բաժին եղած, Թուրքաց, Պարսից, Արաբաց, Վրաց, և այլն. կաթողիկոսն վտարանգեաց հեա վտարած, Մեծ և փոքր Հայոց և Միջագետաց միջոց, գետոյ մը պատուածքի և քարանձաւի մը ծոց ապաստանած, գրեթէ անայցելու և անօգնական. և, Թողունք որ ինքնին ըսէ ցաւազին և աննկուն սրտիւ Շնորհալին. « Քաղաք Թագաւորական և բազմա. « Ժողով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անգանօր « նստելով յաթոռ հայրապետութեան և վար. « դապետութեան՝ ուսուցանէաք Ժողովրդեան « մերոյ զաստուածային պատուիրանս, ըստ ա. « ռաջին հայրապետացն և վարդապետացն. այլ « եմք իբր զայծեամն յորսորդաց և 'ի շանց փա. « խուցեալք՝ 'ի քարանձաւս յայս բնակելով. յո. « րում ոչ և մարմնական հարկաւոր պիտոյիւք շա. « տացեալք՝ 'ի գեղից կամ յագորակաց, յորոց « ունիմք և ոչ մի. (մինչ Պետրոս Փետագարձ 500 « մեծամեծ գեղեր և աւաններ ունէր.) նա և ոչ « անգաստան հողոյ, զի վատտակօք և աշխատու.

« Թեամբ՝ զպէտս մեր ընուպք. և ոչ օգնութիւն
« ուստեք, որպէս արժան էր, 'ի Թադաւորաց և
« իշխանաց 'ի Գրիսաոս հաւատացելոց. այլ միայն
« 'ի Տեառնէ Աստուծոյ »:

Հռոմիլայի կղզիացեալ մենացեալ գիրքն, ոչ
միայն բնապէս այլ և քաղաքականապէս, (վասն
զի գրեթէ անկախ էր յամեն տէրութենէ), այս-
պիսի վիճակի պատճառ մ'եղաւ. ամեն քաղաքա-
կան հազորգակցութիւն կտրուած էր հօն Ափրա-
տայ քարապառլոյ ջրերովն, և անոր պատած
փոքրիկ և քարուա միջոցն միայն էր կալուած և
աշխարհք Հայոց հայրապետին. բայց ոչ եթէ չք-
կային բնաւ իշխանք և հարուստք որ կարենային
օգնել, այլ կամ անհոգ էին, կամ իրենց հոգերով
զբաղած. և միայն իրեն ազգականքն զինքը կը
պահէին, և անկէց աւելի՝ իրեն ազնուականութիւնն
և արժանիքն՝ որք անյայտ կերպով ալ դար-
ման և թոշակ կը ճարէին: Ենորհալոյ գանգատն
և ցաւն ոչ ասոնց նուազութիւնն էր, այլ անկա-
րելիութիւնն տեղէն հեռանալու և ազգին մէջ
պտրտելու, որք՝ ըստ իրեն բարեպգրին՝ ամեն
գեհն ջրուած էին, « որք յարեւելս՝ 'ի սեպհական
« աշխարհք Հայաստանեաց բնակեալք, և որք
« յարեմտեան կողմանսդ սահեալք նշգեհութեմ,
« և որք 'ի մէջերկրեայս այլալեզու ազանց տար-
« բերեալք, և որ յիւրաքանչիւր եզերս աշխար-
« հաց՝ ըստ մեզաց մերոց՝ ցրուեալք, 'ի քաղաքս և
« 'ի գիւղս և յագարակս »: Սակայն սէր և պարտք՝
աղքատութեան և հեռաւորութեան ալ կը յաղ-
թեն. Ենորհալոյ գրիչն ամեն տեղ կըրնայ թշու-
շիլ և հասնիլ, և զայս ճար կը գտնէ. « գրով ձե-
« ռին մերոյ խօսիմք՝ որպէս բերանով՝ ընդ ամե-
« նեան »: Այս պարտքս ամեն եկեղեցական ալ
ունի, կ'ըսէ, ըլլայ կաթողիկոս, ըլլայ հայրապետ
(աղբեպիսկոպոս), ըլլայ եպիսկոպոս կամ քահա-

նայ. ասոնց ամենուն ալ կը վայլէ ըլլալ ժողովրդեան հոգևոր ծնող, գայեակ, վարդապետ, բը. ժիշկ, դէտ, հովիւ, առաջնորդ, միջնորդ, գառաւոր, և այլն. և այս իւրաքանչիւր պաշտամանց վրայ կը խօսի համառօտիւ, ինչ որ աւելի ընդարձակօրէն ոչ շատ տարի առաջ Յովհ. Սարկաւազ վարդապետն գրած էր Յաղագս քահանայութեան ճառին մէջ: Ապա ամենէն ալ մտադրութիւն և ներողամտութիւն խնդրելով՝ նախ և առաջ հասարակաց հարկաւոր հաւատոյ գաւառնութիւն մը կ'ընէ և կը սովորեցընէ, զի հաւատքն է, կ'ըսէ, բա. նախնի մարմնոյն գլուխ. իսկ ինչպէս որ գլխոյն ալ կը վայլէ անձ մը՝ այն ալ պէտք է ըլլայ մարդուն բարեգործութիւնն. « Սւ որպէս գլուխ առանց « անձին յարմարութեան՝ ոչ կարէ կրել կենդա. « նութիւն, և ոչ անձն առանց գլխոյ, նոյնպէս և « հաւատ առանց գործոց, և գործք առանց հա. « լատոց՝ մեռեալ են երկոքին, ըստ Առաքելոյ »: ասոր համար կը խրատէ և կ'աղաչէ զամենքն որ մեծ հոգով քանան այս երկու ամենակարևոր բա. ներուս, Հաւատոց և բարի գործոց. զորս կերպ կերպ պիտի բացատրէր իւրաքանչիւր գաս մարդկան առանձնաբար գրելով. և որպէս զի չկարծէ մէկն թէ ինքն իբրև անկարօտ՝ ուրիշներու կը պա. առուիրէ, կը խնդրէ որ իրեն համար ալ աղօթեն, որպէս զի ինքն ալ զնոյն կատարէ, « աղ լինելով՝ « նեխելոց, և լոյս՝ խաւարելոց, ըստ հրամանին « Տեառն, նախ անձին և ապա այլոց »:

Ութ կամ ինն Դաս և վիճակ մարդկան կը բաժ. նէ Շնորհալին իր ժողովուրդը, նախ զեկեղեցա. կանս և յետոյ զաշխարհականս գասելով, այսպէս. Թ Արօնաւորք կամ վանականք, և Բ Վանահարք. ք (կամ Բ) Նպիսկոպոսք, ք Քահանայք, Է, Իշ. խանք, Դ, Զինուորք, Ե, Քաղաքականք, Զ. Երկրա. գործք և ամենայն ժողովրդականք. Թ, Կանայք:

Ա. և Բ. Վանականները ամենէն նախագառ գնե-
լու պատճառն՝ ոչ աստիճանաւ վեր ըլլալ կը
ցուցնէ, այլ միայն անոր համար՝ որ կրօնաւորաց
կը վայլէ քան զամենայն գառ մարդկան սրբագոյն
և աստուածամերձ վարք սւնենալ, կամ ինչպէս
Խնքն վայելչապէս կ'ըսէ, գերաշխարհի ըլլալ, աշ-
խարհիս մէջ ըլլալով իսկ՝ իբր աշխարհէ գուրս
կամ վեր կենալք մ'տնցընել. « հրեշտակք 'ի մար-
« մընի և աստեղք լուսաւորք յերկրի » . և իբրեւ
առ այսպիսիս՝ մեծարանօք և խոնարհութեամբ կը
սկսի խօսիլ հայրապետն՝ իբրեւ ծառայակից առ
ծառայս Աստուծոյ : Որով կը յայտնուի ալ՝ Թէ
գեռ այն ատեն շատ բարեկարգ վանքեր կային և
շատ բարի օրինակք, և այսպիսի գերազասու-
թեան կ'արժանանային կրօնաւորքն . և զի այն ատե-
ններէն սկսեր էր ամեն բարձր աստիճանի եկե-
ղեցականաց ալ 'ի վանորայս կրթուիլն, աւելի ալ
մեծ յարգ կ'ընծայուէր վանականաց : Սակայն
ճշմարիտ յարգն՝ ոչ անուան կամ կարգի կամ ձեռի
և տեղւոյ վրայ է, այլ վարուց . վարք մը՝ որ աշ-
խարհային ըսուած բաներու կցորդ պիտի չըլլայ .
աշխարհքէ հրաժարողին չի վայլեր նորէն զաշխարհ
նկատել, Ղովաայ կնկան պէս ետեւ գառնալով
նայելով. զի « ոչ Աստուծոյ է պիտանացու այն-
« պիսին՝ իբրեւ զկրօնաւոր, և ոչ աշխարհի օրի-
« նաց՝ որպէս զաշխարհական . այլ է անարգ և
« անպիտան, կոխան եղեալ 'ի մարդկանէ՝ որպէս
« զազ անհամեալ » : Աշխարհի, որ է ըսել ամե-
նայն մարդկան, բարի օրինակ ըլլալ՝ բանիւ և
գործով, կամ որպէս ազ և լոյս պիտանի ըլլալ՝
անհրաժեշտ պարտք է կրօնաւորի . բայց ոչ եթէ
աշխարհի և աշխարհականաց մէջ պաշտելով, այլ
մանաւանդ հեռանալով, և միայն հոգեւոր և մաա-
ւոր օգաի համար անոնց մէջ մանկելով. միայն Ծե-
րոց և աղարաց կը ներէ վանքէն գուրս բնակել,

երբ հօն չեն կրնար կարեոր գեղ և գարման գրտնել. այլ և այն « բնակելն յաշխարհի՝ ուղիղ և ոչ « բամբասաւեր վարուք »: — Այն ատենն կրօնաւորաց մէկ կարեոր զբաղանքն և անկէ պատճառեալ յանցանքն կ'իմացընէ. դարմանոյ և տրից նուազութեան համար՝ ստիպուած ըլլալին յերկրագործութիւն և յայգեգործութիւն, որ ամենայն հին կրօնից մէջ ալ ներելի և պիտանի պարապմունք էր. սակայն երբեմն ժամավաճառութեան և ազահութեան պատճառ կ'ըլլար. ասոնցմէ կը զգուշացընէ Շնորհալի, և կը պատուիրէ որ ազբատաց և կարօտաց ասն ինչ որ իրենց կարեոր ոգեպահիկէն կ'աւելնայ, որպէս զի ընչասիրութիւն չմտնէ. ուսկից կարգաւ առաջ կուգան գիւրակեցութիւն, փափկութիւն և ցանկութիւն. որոց համար հարկաւոր է զգուշանալ 'ի լիութենէ, մանաւանդ գինւոյ: — Ար զգուշացընէ զկրօնաւորս վանքէ վանք փոփոխուելէ, ինչպէս շատերն կ'ընէին, անոր համար ալ կը մնային անհրահանգ, անխրափ և անհնազանդ. և եթէ խրատուէին՝ այն վանքն ալ կը թողուին, ըլլայ նաեւ գիշերանց « իբրեւ ծառայ փախուցեալ 'ի Տեառ « նէ »: և որպէս զի ամենքն ալ չփախչին՝ առաջնորդն կը ստիպուէր ըսելու: Մեր օրերս թէպէտ և վանորայք շատ քիչ են, որով և վանականք, այլ թերեւ թափառականքն ոչ պակաս՝ համեմատութեամբ: — Ոմանք ալ « ծանրագոյն յիմարութեան » խօսքով կ'ըսէին, թէ « Աստուած ազատ արար զմեզ և ինքնիշխանս. զիմորդ զազա « տութիւնս մեր գիցուք 'ի ծառայութիւն մարդ « կան »: Երանի՛ թէ, կը պատասխանէ Շնորհալի, իրենց ազատութիւնը « բարւոք 'ի կիրարկանէին, « այսինքն 'ի յախտից լինել ազատս »: որոց գրգռողքարար ծառայ և գերի են այդպէս ըսողքն. մինչքեւ կրօնաւորի առաջին և իսկական պարտքն

է հնազանդութիւն և խոնարհութիւն. և Ս. Բարսեղի վկայութեամբ կը հաստատէ, թէ « Ամենայն « ժողովարութիւն և առաքինութիւն այնմ՝ որ « հնազանդութիւն առաջնորդին ոչ ունիցի՝ անօ, « գուտք են, և յոչինչ պէտս համարեալ »: Ապա կը խրատէ սիրով հպատակիլ, և մի արանջալ մեծաւորաց վրայ. չբամբասել ոչ զմեծ և ոչ զփոքր. ամենեին չար չխօսիլ: Եւ գարձեալ կը կրկնէ արթուն կենալ որ բան մը իրենց չսեփականեն իբրեւ ստացուած, թող թէ անհրաման բան առնուն, որ է իրենց գողութիւն: « Եւ գլխաւորեւ « լուր զբանս՝ որ առ ծայրագունիցդ երամբ, ա « սեմբ զայս, եթէ խորհուրդք և բանք և գործք « ձեր, և ամենայն շարժումն հոգւոյ և մարմնոյ, « այնպէս եղիցին պարկեշտք և աստուածավայեւ « լուշք, որպէս զի անուանն Աստուծոյ և ձեռոյ « կրօնաւորութեանդ՝ մի հայհոյութեան և պար « սաւանայ՝ այլ գովութեան և փառաւորելոյ լի « նիցին պատճառք՝ ի տեսողաց և ի լսողաց »:

Իսկ վանահայրց կը յիշեցընէ՝ որ բաւական չէ իրենց՝ պարզ կրօնաւորի մը առաքինութիւն, այլ կը պահանջուի սրբութեան հետ և դիտութիւն, լաւութիւն և իմաստութիւն. և թէ հրամայելու պաշտօնն զիրենք ազատ չընէր և յաջատակէ. մանաւանդ թէ օրինակ ալ պէտք է տան յայնմ: Մասնաւորապէս կը զգուշացընէ յաշառութենէ կամ ի կողմնասիրութենէ. այլ ծերոց և տկարաց պէտք է աւելի խնամք տանին: Զգուշութեամբ և խնայութեամբ գործածեն վանաց և եկեղեցւոյ նուիրած տուրքը, և չսեփականեն իրենց անձանց: Առաջնորդութիւնն ալ ոչ անձնահաճութեամբ և ոչ կաշառօք առնուլ, այլ հրամանաւ և քննութեամբ « ժամանակին առաջնորդի »: և չփոխել զառաջնորդն՝ եթէ եկեղեցւոյ փնաս կամ անարժան գործք մ'ըրած չէ: Վերջա-

պէս՝ կ'ըսէ հայրապետն, թէ վանաց առաջնորդէ մը շատ բան կը պահանջուի՝ ինչպէս որ « եգեալ » (է) 'ի բանս սրբոց հարցն... և թէ զամենայն ոչ « էք բաւական կատարել, յաղագս ձմեռն գոլով » 'ի բարեաց ժամանակիս, գոնեա զյոլովն գոր- « ծովք կատարեցէք, և առ պակասեալն՝ զյօ- « ժարութիւն կամաց ունիցիք, և զըջումն և « արտմութիւն՝ վասն պակասութեանն »:

Գ. « Առ Առաջնորդս եկեղեցւոյ, որ են յաշ- « խարհի, որ կոչին Սպիսկոպոսուհք... որ... ըստ « աստիճանի առաջին էք », թէ և վերոյգրեալ պատճառաւ յետ Վանականաց գասեցան. և են յաշխարհի ըսելով, կ'իմացընէ՝ որ գեռ այն ատենն ալ ըստ հին և ըստ գովելի սովորութեան եկեղեցեաց՝ եպիսկոպոսուհք քաղաքաց և ժողովրդեան մէջ բնակէին յեպիսկոպոսարանս, և ոչ 'ի վանս, ինչպէս յետոյ սովորութիւն եղաւ 'ի Հայս և յայլ արեւելեայս. և աւելի յաճախեց մեր Շնորհալիէն քիչ վերջը, երբ վանորայք թագաւորաց և իշխանաց հիմնարկութիւն ըլլալով և իրենց պաշտպանութեան տակ, կամ բարձրաստիճան եկեղեցականներու կը յանձնէին, կամ եպիսկոպոսուհք ապահովութեան համար հօն քաշուելով վանահայրութիւն և եպիսկոպոսական տեսչութի միացուցին: Թողլով այս խնդիրը, Շնորհալիս ցուցընելով եպիսկոպոսաց գերագոյն աստիճանը՝ կը հետեցընէ թէ կամ անոր համեմատ ալ վարք ունենալու է, կամ հրաժարելու է 'ի պաշտօնէն. կամ թէ չէ՝ զըջմամբ գառնալ յուղղութիւն: Պօղոսի առաքելոյ առ Տիմոթէոս գրած խրատները կը բացատրէ, թէ ինչպէս պէտք է Սպիսկոպոսն ըլլայ անարատ, հեզ, ցած, պարկեշտ, և այլն. որոյ համար զգուշանալի է 'ի պերճութենէ, և մանաւանդ ճանապարհի մէջ՝ երեւելի ձի և ջորի հեծնելէն, որ մեր եկեղեցականաց սխալէ.

լու առիթ մ'եղած էր՝ Բնուան Մեծին Ներսիսի
օրերէն, և կը ցուցնէ ալ Հայոց քաջ հեծելու-
թիւնը. « և ոչ սրէնթաց ձեռք շահատակել, և
« շամբք և բազէիւք որսականօք՝ բերել առ երէ-
« վայրիս և Թաշուհո, որպէս լսեմք զոմանց թէ
« իցեն, (յորսորդութեան). որ այնքան պաաշա-
« ձի այսմ ձեոյ ունողաց այս գործ, որպէս թէ
« զգտակ կարծիր գիցէ 'ի գլուխ կրօնաւորն՝ փո-
« յառնակ քուսիթայի, և զքեսա բեհեղեայ՝ ընդ
« տասուոյ և այծեաց »: Մաս մեղադրանօք կը յի-
շէ ոմանց կաշառօք և կապալքք եպիսկոպոսու-
թիւն զնէն՝ 'ի ձեռն այլազգի իշխանաց. և որ ա-
ւելի ցաւալին էր, ոչ թէ այլազգիք սկան կաշառ-
պահանջել, այլ « յազգէս մերմէ սկսաւ այս գործ
« չարութեան, և ծանուցաւ այլազգեաց՝ յաներ-
« կիւղից ոմանց և 'ի փառամոլից. որք մի 'ի միոյ
« վրայ յառնելով տակաւին աճեցուցանեն զկա-
« պալս 'ի վերայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, որպէս ըջ
« տունն բաժից կամ զներկոցաց »: ոմանք ալ 'ի
կաթողիկոսէն մերժուած ըլլալով նորէն աթոռ-
նին կը գրաւէին այլազգեաց պաշտպանութեամբ.
այսպիսիք ոչ թէ սուրբ կարգին՝ այլ և ոչ քրիո-
տոնէութեան արժանի են, և ոչ թաղման և յիշ-
ման 'ի սուրբ պատարագի: Այս փառասեր եպիս-
կոպոսներէն ետե մեծագոյն սրացաւութեամբ կը
յիշէ Ալթամարայ հերձուածը, առանց տնուը
տալու, այլ յայանապէս կ'ըսէ որ իր եղբոր ա-
տեն 2500էն աւելի անձամբք ժողով եղաւ 'ի Ս.
Լեառնն, այն ինքնագլուխ ապստամբաց գեմ, « և
« սրով բանին Աստուծոյ հատեալ 'ի բաց ընկե-
« ցան՝ որպէս զնէխեալ և զփառեալ անգամ յա-
« ռոջ մարմնոյ եկեղեցւոյ, անէծս ցաւագինս
« կուտեալ 'ի գլուխ նոցա »: այլ անոնք գժբազ-
գարար առանց զգառտանալու յամառեալ մեան,
« որոց արիւն 'ի գլուխ նոցա եղիցի »: Ապա յոր-

գործելով զհաւատարիմ եպիսկոպոսունս «'ի գործ
« հոգեւոր հովուութեանդ », կ'աւարտէ խօսքը :

Դ. « Աւ դասս Քահանայից » : Եկեղեցական
գործոց մեծ մասն ասոնց ձեռքը կատարուի . ըսել
է որ քահանայք բազմութիւ են քան զայլ պաշտօ-
նեայս . հարկ էր ուրեմն որ մեր քահանայապետն
ալ երկարագոյն խօսի ե խրատէ զասոնք : Եւ նախ
յիշեցընէ զմաքրութիւն վարուց , որ իբրեւ նիւթ
պէտք է ըլլալ քահանայութեան . և անոր հետ
գիտութիւն , թէ իրենց գործը լաւ կատարելու և
թէ ժողովուրդը հրահանգելու համար : Այլ յան-
գիմանէ շատ տեսակ անկարգութիւններ որ տեղ
տեղ մտած էին . ինչպէս առանց քահանայական
ղգեստու պատարագել կամ աւետարան կարգալ ,
կամ ժողովուրդը գուրս թողուլ և դռները դոցե-
լով պատարագել . կամ ինչուան պատարագի ա-
տեն այս գիս այն գին պտըտելով՝ ապա աճապա-
րելով և ուրիշ քահանայի պատրաստած նշխա-
րով պատարագել . ևս առաւել չար՝ առանց խըղ-
ճի մաքրութեան և սրտի հաշտութեան՝ հաղոր-
դել կամ հաղորդ տալ : Այս բանիս վրայ երկար
կը խօսի Ենորհալի , այսինքն զգուշանալու որ սրտի
մեջ յիշակալութիւն կամ հակառակութի չըլլայ ,
որ և շատ բանէ կըրնայ պատճառիլ . զորս յի-
շելով կ'աւելցընէ « աղաչեմ զամենեսեան զձեզ ,
« դժուարաշարժս լինել 'ի վիճաբանութիւնս և
« 'ի կոիւս , և դիւրաշարժս 'ի հաշտութիւն և 'ի
« խաղաղութիւն . և մի դք որ զօրաւորն է 'ի
« մարմնական յառաջագիմութիւնս՝ ջանայ զըր-
« կել զընկերն և անիրաւել » . այլ մեծագունից կը
վայլէ աւելի զիջող և ներող ըլլալ , կրսերագունից
ալ՝ հնազանդ և խոնարհ . ասանկով կըրնան ժո-
ղովրդեան ալ բարի օրինակ ըլլալ . ընդ հակա-
ռակն , « եթէ 'ի վիճմունս և 'ի հակառակաբա-
« նութիւնս և 'ի հայհոյութիւնս միմեանց տե-

կալի էին այն օրերն և զբաղմունքն՝ քան հիմա հոգքն. և զայս միայն յիշէ լուելով տալիները: — Յովհանն՝ աւելի հանգարա սրտով մը՝ յետ առաջին կենացն յիշատակի, իր վրայ ըսելով բայց ամենուն ազգելով կը յիշեցընէ որ իր և է հասակի և վիճակի մարդ՝ պարտաւոր է ջանելու առաքինութեամբ զինքը կրթելու, որպէս զի ըստ կարի նմանի Աստուծոյ, յորմէ զայս պատուէր առաւ. և ասկէ առաջ կ'անցնի յանդիմանելու զանոնք որ փոխանակ ասոր՝ անհոգութեամբ աւելի արտաքին բաներու կը զբաղին. և զլիսաւրտպէս եկեղեցական իրաց միջ անփութութիւն և շփոթութիւն մը կայ, և զանազանութիւն արարողութեանց՝ ի զանազան կողմանա: Արդ այս բաներուն գարման տանելու և բարեկարգելու համար՝ կանչեր էր զեպիսկոպոստնս ի ժողով, և անոնց գործակցութեամբ կը սահմանէր ինչ որ պէտք էր վասն տօնից, ժամկարգութեան, և խորհրդոց կատարման. և այս ամեն բանս 32 կանոնի վերածելով իբրեւ եկեղեցւոյ հրաման ամեն թեմի կը խաւրէր: Այսպիսի է Օձնեցւոյն շրջաբերականն, որ ինչպէս վերջի ըսածէս երեւեցաւ՝ ժողովական և կանոնական գրուած մ'է: Իսկ Ալայեցւոյն աւելի բարոյական է. Աստուծոյ ներքապոյն տաճարը՝ որ է հոգին՝ բարեկարգել գիտելով, ըստ զանազան վիճակաց և դասուց մարդկան: Յովհաննու տանն՝ թէ և ազգերնիս մեծամասամբ Արաբացւոց բռնակալութեան տակ էր, այլ իմաստասէր կաթողիկոսն մեր՝ որ ներսէն խաբազն կը հագնէր, գրսէն ոչ միայն պերճազգեստ երէկէր, այլ և ինչուան մօրուքն ալ ոսկէթել պըճնելով ամիրայից և ամիրապետաց առջև կ'ենէր տակէջրած ոպնիազ գաւազանն ի ձեռին. զանոնք պատկառեցուցեր հիացուցեր էր իր վեհափայլ կերպարանօք և խօսուածքով, և անոնց իշխանու-

Թիւնը կակղացուցեր էր մերայոց վրայ. անով և
 ինքն հայրապետն՝ մեծ հեղինակութիւն և իշխա-
 նութիւն ունէր ազգին վրայ, իբւ եկեղեցական
 Թագաւոր մը. իշխանք և եպիսկոպոսունք մեծա-
 րանօք և սիրով իբրեւ հարկատուք հնազանդէին.
 հայրապետանոցն ալ իբրեւ հարուստ պալատ մը
 կը բարձրանար արշակունաշէն մայրաքաղաքին
 Դուռնայ հարուստ ապարանից մէջ. մտնող և ել-
 նող, բերող և տանող անթիւ էր: Իսկ հիմայ յետ
 430 տարեաց, ճրքան փոփոխած Հայոց ազգին
 վիճակն. ամբողջ Թագաւորութիւն մը (Բագրատու-
 նեաց) կանգնուած և կործանուած էր այս միջո-
 ցիս. հին պայազատութիւնք իշխանազանց գրեթէ
 բոլոր մարած, և մնացորդք իշխանաց ալ մեծագոյն
 մասամբ յօտար երկիր դաղլծած. Հայաստան՝
 մէկի տեղ շատ տերանց և բռնաւորաց բաժին ե-
 ղած, Թուրքաց, Պարսից, Արաբաց, Վրաց, և
 այլն. կաթողիկոսն վտարանդեաց հետ վտարած,
 Մեծ և փոքր Հայոց և Միջագետաց միջոց, գետոյ
 մը պատուածքի և քարանձաւի մը ծոց ապաստա-
 նած, գրեթէ անայցելու և անօգնական. և, թո-
 ղունք որ ինքնին ըսէ ցաւագին և աննկուն սրտիւ
 Ենորհալին. « Քաղաք Թագաւորական և բազմա-
 « Ժողովոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անգանօր
 « նստելով յաթոռ հայրապետութեան և վար-
 « դապետութեան՝ ուսուցանէպք Ժողովրդեան
 « մերոյ զաստուածային պատուիրանս, ըստ ա-
 « ռաջին հայրապետացն և վարդապետացն. այլ
 « եմք իբր զայնեամն յորսորդաց և ՚ի շանց փա-
 « խուցեալք՝ ՚ի քարանձաւս յայս բնակելով. յո-
 « րում ոչ և մարմնական հարկաւոր պիտոյիւք շա-
 « տացեալք՝ ՚ի գեղից կամ յադարակաց, յորոց
 « ունիմք և ոչ փ. (մինչ Պետրոս Քետաղարձ 500
 « մեծամեծ գեղեր և աւաններ ունէր.) նա և ոչ
 « անգաստան հողոյ, զի վաստակօք և աշխատու.

« Թեամբ՝ զպէտս մեր ընուաք. և ոչ օգնութիւն
« ուստեք, որպէս արժան էր, 'ի Թագաւորաց և
« իշխանաց 'ի Քրիստոս հաւատացելոց. այլ միայն
« 'ի Տեառնէ Աստուծոյ »:

Հռոմկլայի կղզիացեալ մենացեալ գիրքն, ոչ
միայն բնապէս այլ և քաղաքականապէս, (վասն
զի գրեթէ անկախ էր յամեն տէրութենէ), այս.
պիսի վիճակի պատճառ մ'եղաւ. ամեն քաղաքա-
կան հաղորդակցութիւն կտրուած էր հօն Եփրա-
տայ քարապաղտ ջրերովն, և անոր պատած
փոքրիկ և քարուտ միջոցն միայն էր կալուած և
աշխարհք Հայոց հայրապետին. բայց ոչ եթէ չք-
կային բնաւ իշխանք և հարուստք որ կարենային
օգնել, այլ կամ անհոգ էին, կամ իրենց հոգերով
զբաղած. և միայն իրեն ազգականքն զինքը կը
պահէին, և անկէց աւելի՝ իրեն ազնուականութիւնն
և արժանիքն՝ որք անյայտ կերպով ալ դար-
ման և թռչակ կը ծարէին: Ենորհալոյ գանդատն
և ցաւն ոչ ասոնց նուազութիւնն էր, այլ անկա-
րելիութիւնն տեղէն հեռանալու և ազգին մեջ
պալտելու, որք՝ ըստ իրեն բարեագրին՝ ամեն
դէ՛հ ցրուած էին, « որք յարեւելս՝ 'ի սեպհական
« աշխարհք Հայաստանեաց բնակեալք, և որք
« յարեմտեան կողմանսդ սահեալք նշգհնութիւն,
« և որք 'ի մէջերկրեայս այլալեզու ազանց տար-
« բերեալք, և որ յիւրաքանչիւր եզերս աշխար-
« հաց՝ ըստ մեզաց մերոց՝ ցրուեալք, 'ի քաղաքս և
« 'ի գիւղս և յադարակս »: Սակայն սէր և պարտք՝
ազգատութեան և հեռաւորութեան ալ կը յաղ-
թեն. Ենորհալոյ գրիչն ամեն տեղ կրնայ թրո-
շիլ և հասնիլ, և զայս ճար կը գտնէ. « գրով ձե-
« ռին մերոյ խօսիմք՝ որպէս բերանով՝ ընդ ամե-
« նեան »: Այս պարպքս ամեն եկեղեցական ալ
ունի, կ'ըսէ, ըլլայ կաթողիկոս, ըլլայ հայրապետ
(արքեպիսկոպոս), ըլլայ եպիսկոպոս կամ քահա-

նայ. ասոնց ամենուն ալ կը վայլէ ըլլալ ժողովորդեան հոգևոր ծնօղ, դայեակ, վարդապետ, բը, ժիշկ, գէտ, հովիւ, առաջնորդ, միջնորդ, գառաւոր, և այլն. և այս իւրաքանչիւր պաշտամանց վրայ կը խօսի համառօտիւ, ինչ որ աւելի ընդարձակօրէն ոչ շատ տարի առաջ Յովհ. Սարկաւազ վարդապետն գրած էր Յաղագս քահանայութեան ճառին մէջ: Ապա ամենէն ալ մտադրութիւն և ներողամտութիւն խնդրելով՝ նախ և առաջ հասարակաց հարկաւոր հաւատոյ գաւառութիւն մը կ'ընէ և կը սովորեցընէ, զի հաւատքն է, կ'ըսէ, բա. նախն մարմնոյն գլուխ. իսկ ինչպէս որ գլխոյն ալ կը վայլէ անձ մը՝ այն ալ պէտք է ըլլայ մարդու բարեգործութիւնն. « Եւ որպէս գլուխ առանց « անձին յարմարութեան՝ ոչ կարէ կրել կենդանութիւն, և ոչ անձն առանց գլխոյ, նոյնպէս և « հաւատ առանց գործոց, և գործք առանց հաւատոց՝ մեռեալ են երկոքին, ըստ Առաքելոյ »: ասոր համար կը խրատէ և կ'աղաչէ զամենքն որ մեծ հոգով ջանան այս երկու ամենակարևոր բաներու, Հաւատոց և բարի գործոց. զորս կերպ կերպ պիտի բացատրէր իւրաքանչիւր դաս մարդկան առանձնաբար գրելով. և որպէս զի չկարծէ մէկն թէ ինքն իբրեւ անկարօտ՝ ուրիշներու կը պառուիրէ, կը խնդրէ որ իրեն համար ալ աղօթեն, որպէս զի ինքն ալ զնոյն կատարէ, « աղ լինելով « նեխեւոց, և լոյս՝ խաւարելոց, ըստ հրամանին « Տեառն, նախ անձին և ապա այլոց »:

Աւթ կամ ինն Դաս և վիճակ մարդկան կը բաժնէ Ենորհալին իր ժողովուրդը, նախ զեկեղեցականս և յետոյ զաշխարհականս դասելով, այսպէս. ա. Կրօնաւորք կամ վանականք, և Բ. Վանահաղթ. ք (կամ Բ) Եպիսկոպոսք. ք. Քահանայք, Ե, Իշխանք. ք. Զննուորք, Ե. Քաղաքականք. Ե. Երկրագործք և ամենայն ժողովրդականք. Թ, Կանայք:

Ա. Բ. Վանականները ամենէն նախագոյն գնե-
լու պատճառն՝ ոչ աստիճանաւ վեր ըլլալ կը
ցուցնէ, այլ միայն անոր համար՝ որ կրօնաւորաց
կը վայլէ քան զամենայն դաս մարդկան որոշադոյն
և աստուածամերձ վարք ունենալ, կամ ինչպէս
իմքն վայելչապէս կ'ըսէ, գերաշխարհիկ ըլլալ, աշ-
խարհիս մէջ ըլլալով իսկ՝ իբր աշխարհէ գուրս
կամ վեր կեանք մ'անցընել. « հրեշտակք ՚ի մար-
« մընի և աստեղք լուսաւորք յերկրի ». և իբրեւ
առ այսպիսիս՝ մեծարանգը և խոնարհութեամբ կը
սկսի խօսիլ հայրապետն՝ իբրեւ ծառայակից առ-
ծառայս Աստուծոյ: Որով կը յայտնուի ալ թէ
գեւ այն ատեն շատ բարեկարգ վանքեր կային և
շատ բարի օրինակք, և այսպիսի գերադասու-
թեան կ'արժանանային կրօնաւորքն. և զի այն ա-
տեններէն սկսեր կը ամեն բարձր աստիճանի եկե-
ղեցականաց ալ ՚ի վանորայս կրթուիլն, աւելի ալ
մեծ յարգ կ'ընծայուէր վանականաց: Սակայն
ճշմարիտ յարգն՝ ոչ անուան կամ կարգի կամ ձևի
և տեղւոյ վրայ է, այլ վարուց. վարք մը՝ որ աշ-
խարհային ըսուած բաներու կցորդ պիտի չըլլայ.
աշխարհքէ հրաժարողին չի վայլեր նորէն զաշխարհ
նկատել, Ղովտայ կնկան պէս ետև գառնալով
նայելով. զի « ոչ Աստուծոյ է պիտանացու այն-
« պիտին՝ իբրեւ զկրօնաւոր, և ոչ աշխարհի օրի-
« նաց՝ որպէս զաշխարհական. այլ է անարգ և
« անպիտան, կոխան եղեալ ՚ի մարդկանէ՝ որպէս
« զազ անհամեալ »: Աշխարհի, որ է ըսել ամե-
նայն մարդկան, բարի օրինակ ըլլալ՝ բանիւ և
գործով, կամ որպէս ազ և լոյս պիտանի ըլլալ՝
անհրաժեշտ պարպք է կրօնաւորի. բայց ոչ եթէ
աշխարհի և աշխարհականաց մէջ պաշտելով, այլ
մանաւանդ հեռանալով, և միայն հոգեւոր և մտա-
ւոր օգտի համար անոնց մէջ մանեցնելով. միայն ծե-
րոց և անարաց կը ներէ վանքէն գուրս բնակել,

երբ հօն չեն կրնար կարևոր դեղ և գարման գրա-
նել. այլ և այն « բնակելն յաշխարհի՝ ուզիղ և ոչ
« բամբասասէր վարուք »: — Այն ատենն կրօնա-
ւորաց մէկ կարևոր զբաղանքն և անկէ պատ-
ճառեալ յանցանքն կ'իմացընէ. գարմանոյ և
տրից նուազութեան համար՝ ստիպուած ըլլալին
յերկրագործութիւն և յայգեգործութիւն, որ
ամենայն հին կրօնից մէջ ալ ներելի և պիտանի
պարապմունք էր. սակայն երբեմն ժամավաճառ-
ութեան և ագահութեան պատճառ կ'ըլլար. ա-
ռոնցմէ կը զգուշացընէ Շնորհալի, և կը պատուի-
րէ որ աղքատաց և կարօտաց տան ինչ որ իրենց
կարևոր ոգեպահիկէն կ'աւելնայ, որպէս զի ընչա-
սիրութիւն չմտնէ. ուսկից կարգաւ առաջ կու-
գան գիւրակեցութիւն, փափկութիւն և ցանկու-
թիւն. որոց համար հարկաւոր է զգուշանալ 'ի
լիութենէ, մանաւանդ գինոյ: — Ար զգուշացընէ
զկրօնաւորս վանքէ վանք փոփոխուելէ, ինչպէս
չատերն կ'ընէին, անոր համար ալ կը մնային ան-
հրահանգ, անխափ և անհնապանդ. և եթէ խրա-
տուէին՝ այն վանքն ալ կը թողուին, ըլլայ նաև
գիշերանց « իբրև ծառայ փախուցեալ 'ի Տեառ-
« նէ ». և որպէս զի ամենքն ալ չփախչին՝ առաջ-
նորդն կը ստիպուէր լռելու: Մեր օրերս թէպէտ
և վանորայք շատ քիչ են, որով և վանականք, այլ
թերևս թափառականքն ոչ պակաս՝ համեմատու-
թեամբ: — Ոմանք ալ « ծանրագոյն յիմարու-
« թեան » խօսքով կ'ըսէին, թէ « Աստուած ա-
« զատ արար զմեզ և ինքնիշխանս. զիմրդ զազա-
« տութիւնս մեր գիցուք 'ի ծառայութիւն մարդ-
« կան »: Երանի՛ թէ, կը պատասխանէ Շնորհալի,
իրենց ազատութիւնը « բարւոք 'ի կիր արկանէին,
« այսինքն 'ի յախտից լինել ազատս ». որոց գլխ-
բաղդաբար ծառայ և գերի են այդպէս ըսողքն.
մինչդեռ կրօնաւորի առաջին և իսկական պարտքն

է հնազանդութիւն և խոնարհութիւն. և Ս. Բարսեղի վկայութեամբ կը հաստատէ, թէ « Ամենայն « ժողովակալութիւն և առաքինութիւն այնմ՝ որ « հնազանդութիւն առաջնորդին ոչ ունիցի՝ անօ-
« դուտք են, և յոչինչ պէտս համարեալ »: Ապա կը խրատէ սիրով հպատակիլ, և մի արտոնջալ մեծաւորաց վրայ. չբամբասել ոչ զմեծ և ոչ զփոքր. ամենեւին չար չխօսիլ: Եւ դարձեալ կը կըրկնէ արթուն կենալ որ բան մը իրենց չսեփականեն իբրեւ ստացուած, թող թէ անհրաման բան առնուն, որ է իրենց գողութիւն: « Եւ գլխաւորե-
« լով զբանս՝ որ առ ծայրագունիցդ երամք, ա-
« սեմք զայս, եթէ խորհուրդք և բանք և գործք
« ձեր, և ամենայն շարժումն հոգւոյ և մարմնոյ,
« այնպէս եղիցին պարկեշտք և ասառածավայե-
« լուչք, որպէս զի անուանն Աստուծոյ և ձեռոյ
« կրօնաւորութեանդ՝ մի հայհոյութեան և պար-
« սաւանաց՝ այլ գովութեան և փառաւորելոյ լի-
« նիցին պատճառք ՚ի տեսողաց և ՚ի լսողաց »:

Իսկ վանահարց կը յիշեցընէ՝ որ բաւական չէ իրենց՝ պարզ կրօնաւորի մը առաքինութիւն, այլ կը պահանջուի սրբութեան հետ և գիտութիւն, լաւութիւն և իմաստութիւն. և թէ հրամայելու պաշտօնն զիրենք ազատ չընեն և յաշխատելէ. մանաւանդ թէ օրինակ ալ պէտք է տան յայնմ: Մասնաւորապէս կը զգուշացընէ յաշխատութենէ կամ ՚ի կողմնասիրութենէ. այլ ծերոց և տկարաց պէտք է աւելի խնամք տանին: Զգուշութեամբ և խնայութեամբ գործածեն վանաց և եկեղեցւոյ նուիրած տուրքը, և չսեփականեն իրենց անձանց: Առաջնորդութիւնն ալ ոչ անձնահաճութեամբ և ոչ կաշառօք առնուլ, այլ հրամանաւ և քննութեամբ « ժամանակին առաջնորդի » և չփոխել զառաջնորդն՝ եթէ եկեղեցւոյ վնաս կամ անարժան գործք մ'ըրած չէ: Վերջա-

պէս՝ կ'ըսէ հայրապետն, թէ վանաց առաջնորդէ մը շատ բան կը պահանջուի՝ ինչպէս որ « եղեալ « (է) 'ի բանս սրբոց հարցն... և թէ զամենայն ոչ « էք բաւական կատարել, յազոգս ձմեռն գոլով « 'ի բարեաց ժամանակիս, գոնեա զյոլովսն գոր- « ծովք կատարեցէք, և առ պակասեալն՝ զյօ- « ժարութիւն կամաց ունիցիք, և զըջումն և « տրամութիւն՝ վասն պակասութեանն »:

Գ. « Առ Առաջնորդս եկեղեցւոյ, որ են յաշ- « խարհի, որ կոչին Սպիսկոպոսուհք... որ... ըստ « աստիճանի առաջին էք », թէ և վերոյգրեալ պատճառաւ յետ Վանականաց գառնցան. և են յաշխարհի ըսելով, կ'իմացընէ՝ որ գեռ այն ատենն ալ ըստ հին և ըստ գովելի սովորութեան եկեղեցեաց՝ եպիսկոպոսուհք քաղաքաց և ժողովրդեան մէջ բնակէին յեպիսկոպոսարանս, և ոչ 'ի վանս, ինչպէս յետոյ սովորութիւն եղաւ 'ի Հայս և յայլ արևելեայս. և աւելի յաճախեց մեր Շնորհալիէն քիչ վերջը, երբ վանորայք թագաւորաց և իշխանաց հիմնարկութիւն ըլլալով և իրենց պաշտպանութեան տակ, կամ բարձրաստիճան եկեղեցականներու կը յանձնէին, կամ եպիսկոպոսուհք ապահովութեան համար հօն քաշուելով վանահայրութիւն և եպիսկոպոսական տեսչութի միացուցին: Թողլով այս խնդիրը, Շնորհալիս ցուցընելով եպիսկոպոսաց գերագոյն աստիճանը՝ կը հետեցընէ թէ կամ անոր համեմատ ալ վարք ունենալու է, կամ հրաժարելու է 'ի պաշտօնէն. կամ թէ չէ՝ զըջմամբ գառնալ յուղղութիւն: Պօղոսի առաքելոյ առ Տիմոթէոս գրած խրատները կը բացատրէ, թէ ինչպէս պէտք է Սպիսկոպոսն ըլլայ անարատ, հեզ, ցած, պարկեշտ, և այլն. որոյ համար զգուշանալի է 'ի պերճութենէ, և մանաւանդ ճանապարհի մէջ՝ երևելի ձի և ջորի հեծնեղէն, որ մեր եկեղեցականաց սխալէ.

լու առիթ մ'եղած էր՝ Բնչուան Մեծին Ներսիսի օրերէն, և կը ցուցնէ ալ Հայոց քաջ հեծելու թիւնը. « և ոչ սրընթաց ձիովք շահատակել, և « շահք և բազէիւք որսականօք՝ բերել առ երէ. « վայրիս և Թուշուս, որպէս լսեմք զոմանց թէ « իցեն, (յորսորդութեան). որ այնքան պատշա. « ճի այսմ՝ ձեռյ ունողաց այս գործ, որպէս թէ « զգտակ կարգիր զիցէ՝ ի գլուխ կրօնաւորն՝ փո. « ւ խանակ քուսիթայի, և զգեստ բեհեղեայ՝ ընդ « ասուոյ և այծեաց »: Շատ մեղադրանօք կը յի. շէ ոմանց կաշառօք և կապալօք եպիսկոպոսու. թիւն գնէն՝ ի ձեռն այլազգի իշխանաց. և որ ա.ւելի ցաւալին էր, ոչ թէ այլազգիք սկան կաշառ. պահանջել, այլ « յազգէս մերմէ սկսաւ այս գործ « չարութեան, և ծանուցաւ այլազգեաց՝ յաներ. « կիւղից ոմանց և ի փառամոլից. որք մի ի միոյ « վրայ յառնելով աակաւին աճնցուցանեն զկա. « պալո ի վերայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, որպէս ըզ. « առնս բաժից կամ զներկոցաց »: ոմանք ալ ի կաթողիկոսէն մերժուած ըլլալով՝ նորէն աթոռ. նին կը գրաւէին այլազգեաց պաշապանութեամբ. այսպիսիք ոչ թէ սուրբ կարգին՝ այլ և ոչ քրիս. տոնէութեան արժանի են, և ոչ թաղման և յիշ. ման ի սուրբ պատարագի: Այս փառասեր եպիս. կոպոսներէն ետեւ մեծագոյն սրտցաւութեամբ կը յիշէ Ալթամարայ հերձուածը, առանց տնունը տալու, այլ յայտնապէս կ'ըսէ որ իր եղբոր ա. տեն 2500էն աւելի անձամբք ժողով եղաւ ի Ս. Լեառնն, այն ինքնագլուխ ապստամբաց գէմ, « և « սրով բանին Աստուծոյ հատեալ ի բազ ընկե. « ցան՝ որպէս զնեխեալ և զփաեալ անգամ՝ յա. « ռոջ մարմնոյ եկեղեցւոյ, անէծս ցաւագինս « կուտեալ ի գլուխ նոցա »: այլ անոնք գժբազ. քաբար առանց զգաստանալու յամառեալ մեան, « որոց արիւն ի գլուխ նոցա եղիցի »: Ապա յոր.

գորելով զհաւատարիմ եպիսկոպոսունս «'ի գործ
« հոգեոր հովուութեանդ », կ'աւարտէ խօսքը :

Դ. « Աւ դասս Քահանայից » : Եկեղեցական
գործոց մեծ մասն տսոնց ձեռքը կատարուի . ըսել
է որ քահանայք բազմութիւ են քան զայլ պաշտօ-
նեայս . հարկ էր ուրեմն որ մեր քահանայապետն
ալ երկարագոյն խօսի ե խրատէ զստոյք : Եւ նախ
յիշեցընէ զմաքրութիւն վարուց , որ իբրեւ նիւթ
պէտք է ըլլալ քահանայութեան . եւ անոր հետ
գիտութիւն , թէ իրենց գործը լաւ կատարելու ե
թէ ժողովուրդը հրահանգելու համար : Ար յան-
գիմանէ շատ անսակ անկարգութիւններ որ տեղ
տեղ մտած էին . ինչպէս տաւնց քահանայական
զգեստու պատարագել կամ աւետարան կարգալ ,
կամ ժողովուրդը դուրս թողուլ ե դռները գոցե-
լով պատարագել . կամ ինչուան պատարագի ա-
տեն այս գիս այն գին պարանելով ապտ ածապա-
րելով ե ուրիշ քահանայի պատրաստած նշխա-
րով պատարագել . եւս առաւել չար՝ տաւնց խըզ-
ճի մաքրութեան ե սրտի հաշտութեան՝ հազոր-
գիլ կամ հազորդ տալ : Այս բանին վրայ երկար
կը խօսի Դնորհալի , այսինքն զգուշանալու որ սրտի
մէջ տխակալութիւն կամ հակառակութի չըլլայ ,
որ ե շատ բանէ կըրնայ պատճառիլ . զորս յի-
շելով կ'աւելցընէ « աղաչեմ զամենեւեան զձեզ ,
« դժուարաշարժս լինել 'ի վիճաբանութիւնս ե
« 'ի կոիւս , ե գիւրաշարժս 'ի հաշտութիւն ե 'ի
« խաղաղութիւն . ե մի դք որ զօրաւորն է 'ի
« մարմնական յառաջագիմութիւնս » ջանայ զըր-
« կել զընկերն ե անիրաւել » . այլ մեծագունից կը
վայլէ աւելի զիջող ե ներող ըլլալ , կրտերագունից
ալ հնազանդ ե խոնարհ . ասանկով կըրնան ժո-
ղովրդեան ալ բարի օրինակ ըլլալ . ընդ հակա-
ռակն , « եթէ 'ի վիճմունս ե 'ի հակառակաբա-
« նութիւնս ե 'ի հայհոյութիւնս միմեանց տե-

« սանեն զձեզ, յորս են բազումք, մանաւանդ
 « թէ ամենեքեան՝ բաց 'ի ստկաւուց, անունն
 « Աստուծոյ վասն ձեր հայհոյի 'ի տեսողացն
 « արտաքնոց, և ժողովուրդ ձեր առաւել խո-
 « աորին 'ի պատուիրանացն Աստուծոյ, և զպա-
 « տիժ գատաստանին դուք կրէք զթիւրելոցն
 « ձերով պատճառաւ՝ յուղիղ ճանապարհէ տա-
 « տուածային օրինացն »: — Յաւելով կը յիշէ
 նաև շատ քահանայից տգիտութիւնը, որ և պա-
 տարագի աղօթներն անգամ չէին գիտեր բեր-
 նուց մինչդեռ կը վայլէր՝ « ըստ աւանգութեան
 « կանոնի հարցն սրբոց » բոլոր սաղմոսն ալ
 գիտնալ, և դեռ կարգը չառած՝ գոնէ երգոց ե-
 ղանակներն և ընթերցմունքը լաւ գիտնալ: — Ա-
 պա մասնաւոր գործերու գալով, նախ Մկրտու-
 թեան խորհուրդը կատարելու կարևոր խրատներ
 կու տայ. սուրբ աղօթից հետ ծիծաղական խօս-
 քեր չնառնել. զառողջ երախայն կերակրէ՝ ետև
 չմկրտել. անհաւատ կնքահայր չառնուլ. այլազ-
 դեաց մկրտութիւնն ալ կ'արգիլու, բայց եթէ
 շատ զգուշութեամբ և 'ի հարկէ յանձն առնուլ
 երբեմն: — Երկրորդ Պսակի վրայ կը խօսի աւելի
 երկար. և նախ որ գաղտուկ պսակ չըլլայ, այլ
 յայտնի, ինչպէս որ « երգոցն ձայնք և նուագա-
 րանացն՝ զնոյն վկայեն »: Մանր. տղայ չպսակել,
 այլ մանչն գոնէ 15 տարեկան ըլլայ, աղջիկն ալ 12
 կամ աւելի. և այն ալ միշտ երկուքին հաւանու-
 թեամբ, և մի բռնակալաց հրամանաւ, ինչպէս
 Մեծ Հայոց կողմերը կ'ըլլար: Իսկ կնաթողը կամ
 յափշտակողը՝ ամենեկին չպսակել: Խնամութեան
 աստիճանաց ալ զգուշանալ մինչև 'ի չորս ազգ:
 Պսակին ժամանակն ալ մինչև 'ի կէսօր է. և եկե-
 ղեցական հանգիսին տտեն՝ աշխարհական երգք և
 նուագարանք պէտք է դադարին, մինչև որ պսա-
 կեալքն եկեղեցիէն դուրս ելնեն: Պսակ ըլլալու

կամ չըլլալու օրերն ալ կը նշանակէ։ Պատկոզ Քահանայից ալ կը պատուիրէ՝ որ հարսանեաց կոչուներին ինչուան վերջը չկենան, այլ « մինչ « յերիս միայն արբուծն բաժակի » . և անկէ ետեւ հեռանան, [Թողլով զաշխարհականս . վասն զի յայտ է որ երբ գինւոյն բաժակք յաճախեն՝ գլխին սկաւառակն կը [Թեթևնայ, և տփեղցիեզ խօսք և կատակք կըրնան ըլլալ։ — Ասոնցմէ ետեւ կը խրատէ զքահանայս՝ եպիսկոպոսաց հնազանդ ըլլալ, անոնց գէժ բողոք չընել առ աշխարհական իշխանս . աշխարհական հոգոց, քաղաքի կամ գիւղի վերակացութեան, հարկ ժողովելու, ձիու և զէնքի կըթուելու չպարապիլ, ձիրն[թացից մէջ չմրցիլ, կամ որսոց և նետաձգութեանց։ Իարձեալ, իրարու պատուոյ և պաշտաման ալ մտադիր ըլլալ, մէկուն բանագրածը՝ չարձակել, կամ սրճրկածը չբանագրել։ Յետ ամենայնի գեռ երիտասարդ շուշտակ կամ այրի երիցանց ալ խրատ կու տայ՝ որ այնուհետեւ վտնք քաշուին, որ անփորձ մնան յաշխարհէ . իսկ եթէ մէկն չառնուր յանձն հեռանալ տընէն և տեղէն՝ գոնէ անկէ ետեւ պատարագ ալ չընէ . իսկ տարիքն առած ամուրի երիցանց՝ կը [Թողու իրենց խղճին՝ կենալն յաշխարհի։

Ե. Յետ եկեղեցականաց կու գայ կարգն « առ « իշխանս որ ըստ աշխարհի . . որք 'ի նսւազեալ « Ժամանակիս տիրէք 'ի տեղիս տեղիս՝ բազմաց և « կամ սակաւուց՝ զօրաց և գաւառաց » . որոց յիշեցընէ որ իրենք ալ Աստուծոյ իշխանութեան տակ են, պէտք է օրինաց յարմար շարժին . չնեղեն հպատակները ծանր հարկերով, կամ չար և անիրաւ գործակալներով . արգարութեամբ գաւին . չառնուն կաշառ . անլսող չըլլան այրեաց և տկարաց . չարաչար չաշխատեցընեն իրենց ձեռքի տակ եղողները . ամենեին չզրկեն մէկը, կամ յափըշտակեն օտարաց ստացուածը . և այս բանիս

վրայ երկար կը խօսի, սովորական պակասութիւն մ'ըլլալով: Նոյնպէս կը զգուշացնէ 'ի սոսութենէ և 'ի խաբէութենէ, և հպարտութեամբ գործերէ. եկեղեցւոյ օրինաց և հրամայեալ պահոց ալ պարտքերնին ճանչնալ իրենց ծառաներ և զինուորներն ալ չբռնագառել ընդդէմ օրինաց և իրաւանց. զգոյշ ըլլալ նաեւ երգմանց, ոչ երգնուլ, և ոչ ալ օրինաւոր երգմունքը զանց ընել, թէ և այլ աղջւոյ և անհաւատի եղած ըլլայ. գառապտանի տառն ալ զգոյշ ըլլալ՝ որ բարկութեամբ կամ կրքով չչարժին, մանաւանդ պատիժ կամ մահ վճռելու տառն. իսկ վրէժխնդրութեան համար ամենեկին չգառապարտեն, կամ կռիւ ընեն. այլ Քրիստոսի սէրն և համբերութիւնը յիշեն, և իր խօսքը, թէ « որով չափով չափէք՝ չափեացի ձեզ »:

Զ. Յեա իշխանաց բնականօրէն կարգն կու գայ առ Զինուորս. որոց առաջին պարտք է հաւատարմութի առ տեարսն, թէ և անհաւատ ըլլան անոնք. երկրորդ, գթութիւն և արգարութիւն, երբ իրենց վերակացութեան գործ յանձնուի կամ պահպանութիւն. ամենեկին չի վայելք զսրիշները նեղել կամ զբկել կամ կողոպտել. պէտք է գոհանան իրենց թոշակաւն. գողութիւնն՝ ինչպէս ուրիշ մարդկանց՝ իրենց ալ մեղք է. այսպէս և եկեղեցւոյ պատուիրանները չպահելն: Արդով մը զինուորաց աւելի կը վայել երկիւղած կեանք մ'անցընել, որովհետեւ միշտ մահուան վտանդի մէջ են. որչափ որ իրենք զգուշութեամբ և գթութեամբ ապրին՝ Աստուած ալ իրենց օգնական կ'ըլլայ և « ախոյեան 'ի պատեւրազմունոն »:

Ի. Կարգն կու գայ առ Քաղաքականս, որով կ'իմացուին Վաճառականք և Արտւեստաւորք, որք ամեն ազգաց մէջ տառնձնական գաս մը կը կազմեն ժողովրդեան: Ասոնց կարեւորագոյն յիշե-

լիքն է անխարդախութիւն 'ի տուրեւառս. չխաբել չճանչցողները, երկու տեսակ կշիռք չբանեցընել. վաշխով ստակ չտալ, այլ մանաւանդ ողորմութեամբ: Եւ որովհետեւ քաղաքացիք նախապատիւ են քան զգեղացիս՝ ասով պէտք չէ որ զանոնք որհամարեն:

Ը. « Աւ Երկրագործս եւ համօրէն ժողովրդաւեան » . որով իմացունին գեղացիք եւ ծառայական կամ ստորին կարգի ժողովուրդն. որք շատ հեղ միայն ապրուստ եւ զուարճութիւն կը մտածեն, եւ կըթուութենէ զուրկ են. ուստի ասոնց կ'իմացընէ որ մարդուս վախճանը նիւթական հեշտութիւնք չեն, այլ աւելի ազնուագոյն բաներ կը պահանջունին քրիստոնէէն. պէտք է որ ամեն մարդ զգուշանայ յանաւակութենէ, 'ի զեղխութենէ եւ յարբեցութենէ, եւ 'ի յիշոցաւութենէ կամ յազանգի խօսից եւ յերգմանց, զոր սաստիւ արգելուն աստուածային օրէնք: Մեծ պարտք մ'ալ ունին իրենց զաւակաց կըթուութեան, զորս 'ի աղայութենէ պէտք է վարժեցընեն ազօթից եւ մաքուր խօսից: « Եւ գլուխ ամենայն բարեաց՝ զսեր « առ միմեանս կալլիք, եւ առ աղքատս եւ մերկս եւ « հիւրս եւ բանտեալս եւ հիւանդս՝ զկարեկցութիւն եւ զողորմութիւն » :

Թ. Յետ ամենեցուն կու գայ փափուկ գասն Կանանց. օրոց 'ի հարկէ առաջին պատուէրն պիտի ըլլար՝ Պարկեշտութիւն, թէ իրենց անձանց օգտին եւ թէ երիտասարդաց համար. չըլլայ որ համարձակ կամ արուեստակեալ գեղեցկութիւն « զիւր հոգին եւ զցանկացողին ինքեան՝ արկցէ 'ի « գուրն անօրէնութեան » . եւ առաւել սատանայօրէն առաջնորդ չըլլալ զուրիշները իրարու ձգելու: Այլ յիշէ նաեւ կախարդութիւն եւ գեղատուութիւնը, « զի այս գործ կուսպաշտիցն է եւ « ոչ քրիստոնէից » . սակայն թաւի թէ գտուէին այնպիսի անդամ կանայք 'ի Հայս ալ:

Թէ այս վերջին դասին և Թէ առաջինս ալ՝ գեա-
ղգուշացընելու շատ բաներ կար, զորս կը Թողու-
իւրաքանչիւր քահանայից և եպիսկոպոսաց. և
ինքն կ'աղօթէ որ Աստուած ամենուն ալ յօժա-
րութիւն տայ լսելու և կատարելու լսածը. որով
« զուարթագին և անտրտում երեսօք ասասցուք
« յաւուրն գաղապտանի առաջի արգար գաղա-
« ւորին. Ահա ես և մանկունք իմ՝ զոր ետուր
« ցիս. և գասեսցուք ընդ աջեայսն 'ի յաւիտենա-
« կան կեանսն, ձեօք հանգերձ, 'ի Քրիստոս Յի-
« սուս 'ի տէր մեր » . և այլն :

Այս է բովանդակութիւն Ընդհանրական Թըղ-
թոյ Ենորհալուոյն առ համօրէն ազգայինս, որոց
սերունդք ալ մինչև ցայսօր յարգեն զայն. և ապա-
գրութեամբ հրատարակեալ է նախ 'ի կողմանա
Ռուսաբնակ Հայոց: Այնքան կատարեալ և կա-
րեւոր համարէին զայն՝ նաև յաջորդք Ենորհա-
լուոյն, որ անկէց լաւ բան մը չյուսալով ըսել՝
շատք իրենց հայրապետութեան սկիզբը՝ զնոյն
օրինակելով կը խաւրէին իրենց չըջաբերական ծա-
նուցադրին հետ. ինչպէս յայտնի կ'իմանամք Յա-
կոբայ Ա. կաթողիկոսի կոնդակովն, որ յետ 100
տարւոյ նստաւ յաթոռն (1268), և կ'ըսէ. « Գաի
« յաթոռ Ս. Գրիգորի 'ի Հռոմկայս, 'ի սրբա-
« զանն մեր, սուրբ կաթողիկոսին մեծին Ներսէսի
« գրեալ զայս լուսաւոր պարզ և իմաստուն բա-
« նից խրատ յորդորական... խնդացի յոյժ ու-
« բախութիւն մեծ, և յԱստուծոյ համարեցայ
« շնորհեալ ինձ զգանձն զայն... զայս գիրս լի ի-
« մաստութեամբ և գիտութեամբ և հանճարով.
« և 'ի ձեռն իմ՝ մերոց հնազանդելոց ամենայն 'ի
« Քրիստոս հաւատացելոց... Դուք՝ մեր հագեւոր
« որդիք, առաքելաշնորհ եպիսկոպոսունք, ընկա-
« լարուք զայս գանձ հոգեւորական... զայս տաառ
« ցուք և խօսեացուք առ քահանայս և առ Ժողո-

« վուրդս... Յամենայն շարաթս երիցս կամ եր-
 « կիցս ընթերցիք զայն որ վասն Նպիսկոպոսոյդ
 « խրատք յորգորականք.. և զայն որ վասն վա-
 « նական քահանայից և կրօնաւորաց է խրատք՝
 « յամենայն կիւրակէի՝ ի վերջին դասն, յառաջ
 « քան զՀարցն՝ ընթերցին ի լուր ամենեցուն.
 « և զայն որ վասն Քահանայից և ժողովրդական-
 « նաց է խրատք, գրեցէք և առաքեցէք յամե-
 « նայն եկեղեցիս որ ի քաղաքի իցեն, և յամե-
 « նայն գիւղս որ ընդ ձերով իշխանութեամբ են:
 « Զայն՝ որ վասն քահանայիցն խրատք են՝ քահա-
 « նայքն առանձինն ընթերցին. և զայն որ վասն
 « ժողովրդեանն է խրատք յորգորականք, քա-
 « հանայքն յամենայն կիւրակէի ի վերջի դասն
 « յառաջ քան զՀարցն՝ ընթերցուն ի լուր ժո-
 « ղովրդեանն» . և այլն: Զարմանք չէ որ Յակոբ
 կամ ուրիշ կաթողիկոսք և եպիսկոպոսունք մեր՝
 այսքան պատուական և պիտանի ճանչցան այս
 գրուածը. մինչ ժամանակիս լուսաւոր արեւմտեայ
 եպիսկոպոսունք անգամ, որք անոր տպագրեալ
 լատին թարգմանութիւնը կարգացեր են՝ վկայած
 են շատ օծութեամբ և լաւ գրուած ըլլալուն¹:

¹ Տպագրեալ ի Ս. Ղազար վեհեակոյ, 1833:

ԻԳ.

Եկեղեցական բարեկարգութիւնք Շնորհա-
յոյ. — Հոգ Եպիսկոպոսաց. թիւ և կարգ սո-
ցա. — Կանոնք. — Խնամք 'ի վերայ կրօ-
նաւորաց, Տղայոց, Աղքատաց, Մասայից.
— Երգ վասն գիշերապահից. — Հանելուկք :

Յակորայ կաթողիկոսի վերոյիշեալ խրատն առ
Եպիսկոպոսունս՝ ստէպ կարդալու իրենց համար
գրուածն 'ի Շնորհալույն, աներկբայ կը յայտնէ
երկուքին ալ լաւ գիտնալը՝ որ եկեղեցւոյ ուղ-
ղութիւնն գլխաւորապէս Եպիսկոպոսաց կա-
խուի. և հայրապետն՝ ժողովուրդը և կղերը բա-
րեկարգելու համար՝ նախ պէտք է որ բարեկարգ
Եպիսկոպոսներ հաստատէ. ապա թէ ոչ՝ քահա-
նայք Եպիսկոպոսին անկարգութեանց կը հետեւին,
ժողովուրդն ալ քահանայից, կամ ամենքն իրենց
յոժարութեանց, չպատկառելով իրենց վերակա-
ցուներէն, որոց վրայ միայն աստիճանին պատիւը
կը տեսնեն և ոչ վարուց և արդեանց համաձայ-
նութիւն: Որքան ալ յայտնապէս կը ականդր զայս
Ներսէս՝ ժամանակին պարագայից նկատմամբ չէր
կըրնար աւելի տիրաբար գործել և սաստել, որ-
պէս երբեմն իր հին նախահայրն Ս. Սահակ. աշ-
խարհական իշխանութեան կամ Թագաւորական
Թեաւրկութեան նպաստն ալ հարկաւոր էր այս

բանիս. ապա ինքն զուրկ առնեցմէ՝ իր տաք սրբ. տոնը, շնորհալի խօսքովն և անբիծ վարուք՝ կրր. նար ազդեւ և ազդեց: Բայց ասկէ զատ մէկ հնարք մ'ալ կը մնար իրեն. — ձեռնադրութե բանալիքն, որ իր ձեռքն էր. գոնէ ասով կրնար որոշել զարժանաւորս յանարժանից՝ ինոր ընտրութիւնս, եթէ առաջինները չէր կրնար շարժել ըստ կամի. « Ունէր հաստատաբար ՚ի մտի, կ'ըսէ պատմիչն, և զգրեալն Պաւղոսի առ Տիմոթէոս, թէ « Մի վաղվազուկ ձեռնադրութեամբ՝ լիցիս կցորդ « մեզաց օտարաց. և ոչ զայլ ոք երբեք յաստի. « ճան եպիսկոպոսութեան կոչէր, բայց եթէ « զարս իմաստունս և զգիտնականս, որք վարժք « և կիրթք լինէին յօրէնս Աստուծոյ և բեկեռեալք « յերկիւղ նորա: Զորս մեծաւ զգուշութեամբ և « երկայնահոգի ընտրութեամբ քննէր ՚ի բազում « քաղուքս, ՚ի ժամանակս, և ապա յետ պէսպէս « ուսուցանելոյ և խրատելոյ աստուածայնօքն՝ « առնէր աստիճանի հովուութեան արժանի »: Ասկէ ալ յայտ է որ եպիսկոպոսաց թիւը և թեմը չէր աճեցըներ վայրապար, շատ վիճակաց և մեծ նահանգի հովուապետ երենալուզելով, այլմիայն անհրաժեշտ հարկաւ՝ երբ օրինաւոր վիճակ մը կարօտէր իր հովուին: Իր եօթնամեայ հովուապետութե ժամանակ միայն եօթն եպիսկոպոս ձեռնադրեր է, որպէս աւանդեն: Ասոնց մէկն միայն ծանօթ է, իրեն համար գրուած կոնդակովն, և արժան համարիմք յիշելու. հին վանանդ գաւառին և գեռ գար մ'առաջ թագաւորական աթոռ մ'եղած Կարս քաղաքին եպիսկոպոսն՝ Տէր Աբրահամ՝ վախճաններ էր, որոյ տեղ իր ազգական Խաչատուր քահանայն ընտրեցին թեմականքն, և վկայական թղթով խաւրեցին առ Ներսէս, ինչպէս որ հին և բարի սովորութիւն էր՝ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ իր հովիւներն ընտրելու և ներ-

կայացընելու առ հովուապետն. « զոր և ընկա.
 « լեալ մեր, կ'ըսէ Շնորհալին, և հաւատացեալ
 « վկայութեանս՝ որ 'ի ձէնը թղթով և բանիւ,
 « (որով կ'իմացընէ Խաչատրոյ հեա եկողներուն
 « առանձին հարցընելն և քննելն զնա), կատա.
 « բեցաք 'ի վերայ դորա զատուածային խոր.
 « հրրգածութեանցն ձեռնադրութիւնս, յաստի.
 « ճան եպիսկոպոսութեան վերակոչելով կենսա.
 « կիր խաչիւս և աստուածախօս աւետարանաւս,
 « և Ս. Լուսաւորչին աջովս » . և այլն : Այս առ.
 « թով կ'իմացընէ ալ ամենուն, թէ ինչպէս պիտի
 « կատարէ ձեռնադրեալ եպիսկոպոսն իր պարտքե.
 « րը . մանաւանդ յընտրութեան ձեռնադրելի քա.
 « հանայից . և օրինաւոր պսակը չլուծելու, « որ.
 « պէս լսեմք զմանց յեպիսկոպոսաց արեւելից,
 « զի արհամարհելով զօրէնս Աստուծոյ՝ բաժա.
 « նեն անխորաքար, սակս սակաւ ինչ կուրացու.
 « ցիչ մամոնայի » : Ապա կը յիշեցընէ որ եպիսկո.
 « պոսն պէտք է ամենայն բարի գործովք օրինակ
 « ըլլայ քահանայից և ժողովրդեան, և քարոզու.
 « թեամբ ալ զնոյն սովորեցընէ, որպէս զի անոնք ալ
 « հեռեին իրենց հովուին . զգոյշ ըլլան յանառա.
 « կութենէ, յանկարգաբանութենէ, յանիրաւու.
 « թենէ, և այլն : Եւ տալա հայրական առատ օրհ.
 « նութեամբք կ'աւարտէ . « Ի մտանել գորա յաշ.
 « խարհդ այդ՝ մտցէ և շնորհք ողորմութեանն Առ.
 « տուծոյ առ ձեզ . և բարձցէ 'ի ձէնը զամենայն
 « պատուհաս որ վասն մեղաց, և տացէ պաղա.
 « բերութիւն երկրի ձերում, և զաճումն անգէոյ,
 « և զբարերարութիւն թագաւորացդ, և զնա.
 « զաղութիւն արտաքին թշնամեաց և զշնու.
 « թիւնն աշխարհաց », և այլն... « Շնորհեցաք ձեզ
 « գովաւ և... զմիւսոնն սուրբ », և այլն : Իրենց
 « քաղաքին զովութիւնն ալ կ'ընէ 'ի սկզբան թղթ.
 « թին, « յանմատոյց գղեակդ և 'ի հոյակապ քա.

« զաբդ Կարս, և որ ընդ գովաւ նահանգք գե-
 « ղորէից, վանորէից և ագարակաց » : Կարս այս
 առեւններս երբեմն վրաց Թագաւորաց ձեռք
 կ'ինկնար, երբեմն ալ Անոյ տիրող այլազգեաց :
 Թողովրդեան դասակարգութիւնն ալ, առ որս
 գրէ, նման Ընդհանրականին մէջ գրած կարգին
 կը գասէ. նախ կրօնաւոր, յետոյ քահանայ, ա-
 պա իշխան, զինուոր, վաճառական, տանուտէր
 (fermier), երկրագործ, ձեռահմուտ արուեստա-
 գէտ. իւրաքանչիւրին ալ պատշաճ պատուոյ մակ-
 գիրներով, և ամենուն մէկէն կու տայ ողջոյն և
 օրհնութիւն « յաստուածընկալ սուրբ նշանացս,
 « և յառաքելական նշխարացս, և 'ի Սուրբ Լու-
 « սաւորչին մերոյ աջէս, և յաթուոյս, և 'ի մէնջ » :
 Յիշեցինք զասոնք՝ որպէս զի օրինակ մ'ըլլան Նը-
 նորհալոյ կաթողիկոսական Թղթոց ձևին, որում
 յետագայք ալ հետեւեցան. իսկ ինքն զինքն կ'ա-
 նուանէ սովորաբար պարզապէս, « Ներսէս Ծա-
 « ռայ Քրիստոսի և ողորմութեամբ նորին կա-
 « Թողիկոս Հայոց » : — Այս նորընծայ կամ
 (ինչպէս կոնդակին վերնագիրն կ'ըսէ) ՆորաՆերսէ-
 պիսկոպոսն Խաչատուր կը ներկայանայ Հռոմկլայի
 անուանի Ժողովին մէջ յամի 1179, գուցէ իբր 10
 ասորի ձեռնագրութենէն ետեւ, ուրիշ 30 եպիս-
 կոպոսաց հետ :

Եւ զի եպիսկոպոսաց վրայ է խօսքերնիս՝ ան-
 շուշտ հետաքննելի է անոնց այն առեւնուան Թիւն
 և աթուակարգութիւնն, զոր գծազգաբար ոչ
 ոք 'ի պատմըաց չէ ծանուցած կամ Թուած որո-
 շակի, ոչ առաջ և ոչ վերջը. կամ լու ևս ըսել,
 մեզի չէ հասած ստոյգն : Լուսաւորչի համար կ'ըսէ
 Ագաթանգեղոս՝ Թէ 400էն աւելի եպիսկոպոս
 ձեռնագրեց, որ և այն հին ատենի սովորութեան
 համեմատ և Հայոց բազմութեան՝ շատ զարմանալի
 չէ. միայն Թէ չենք կըրնար որոշել Թէ արդեօք

քորեպիսկոպոսը աւնոյն թուին մէջ էին թէ գուրս. որովհետեւ ուրիշ պատմիչք կ'իմացընեն որ 30 դիւաւոր եպիսկոպոսք կային, որք և ախոռակաշայսինքն նախաթողք կոչէին. այս միայն հաւանաւ կան կ'երևի որ 30էն շատ աւելի պէտք է ըլլալ եպիսկոպոսաց թիւն. և եթէ ամեն գաւառի ալ մէկ եպիսկոպոս մը գրուէր՝ դարձեալ պէտք էր քանի մը հարիւր ըլլալ, չընդունելով ալ ժամանակակից Զենոբայ պատմիչի յիշած Հայոց 620 գաւառները, զոր այլք 665 ալ կ'ըսեն, այլ բնիկ Մեծ Հայոց գաւառքն էին իբրեւ 200, որոց չափը և իշխանութիւնը չեմք գիտեր: Զ դարու մէջ Յուստինիանոս կայսեր ատեն և անկէ ետեւ Յունաց կայսերութեան բաժին եղած Հայոց՝ քանի մը նահանգաց յիշեալ եպիսկոպոսաց թիւն ալ նկատելով՝ դարձեալ բոլոր Հայոց քանի մը հարիւր եպիսկոպոս պատշաճ կ'երևի: Աւագէլ Սիւնեցի քերդոյն (ի ժե գարու) Մեծին Ներսիսի համար կ'աւանդէ,

« Եպիսկոպոս օրհնեաց շնորհօք սուրբ Հոգւոյն՝
Եւթըն հարիւր թըւով, այլ եւ քառասուն »:

այսպէս կ'աւանդեն Յայսմաւուրք ալ, թէ մինչ կաթողիկոս մեր իրեն բնական աթոռն էր՝ յԱնի, « այնքան փարթամ էր՝ որ ունէր 700 եպիսկոպոսութենա 700 թեմից »: և թուի թէ Մատթէոսի Ուսայեցւոյ խօսքը կրկնելով Պետրոսի գետաձարձի համար, որ 500 եպիսկոպոս կ'ըսէ. (ե՛ձ, գաղափարողք է՛ձ փոխեր են). որ թէ և չափազանց երևի՝ այլ ոչ որչափ առաջ տեսանք (180) Էստինացւոց ըսածն կամ լսածն՝ մինչև 1000 եպիսկոպոս: Ինչուան հիմայ գտուած ժողովոց պամութեանց մէջ անուանք ստորագրող եպիսկոպոսաց 40 կամ 50ը չեն անցնիր. նոր յիշեալ Հռոմէլայի ժողովին մէջ Աղուանից կաթողիկոսին հետ

մէկահեղ 32 եպիսկոպոստունք կային. բայց պատմութիւնն կ'ըսէ թէ կաթողիկոսն մեր Գրիգոր Տղայ՝ առաջուց Արևելեան 36 եպիսկոպոսաց հաւանութիւնն առեր էր¹. Ժողովին մէջ միայն 16 արևելեան եպիսկոպոս գտուին. եթէ անոնցմէ զատ են 36, և թէ անոնց հետ, և թէ այն 36էն զատ գտուէին և անհաւանք, բոլորին թիւն 100էն աւելի չերևիր: Շնորհալիէն դար մ'և աւելի վերջ արաբագիր հեղինակ մ'ըսած կ'երևի թէ Հռոմ կլայի կաթողիկոսն 64 եպիսկոպոսական թեմ ունենայ. բայց հօս ալ որոշ չեմք իմանար թէ արեւելեան թեմերն ալ ամբողջ բովանդակած է թէ չէ: Վերջապէս մեզմէ 200 տարի առաջ (1670) երբ անուանի տպագիր վարդապետն Արևանեցի Սսկանն՝ յԵւրոպա էր, Գաղղիացի բանասէր մը խնդրեց անկէ և նա աշնանակեց ցանկ մը եպիսկոպոսարանաց Հայոց, իբրև 200, յորոց 40 միայն արքեպիսկոպոս էին, իսկ եպիսկոպոսաց մէկ մեծ մասն ալ Վանաց առաջնորդք, թէ և փոքր թեմեր ալ ունէին վանաց վիճակներն: Այս ամեն յիշատակներէ մեզի կ'երևի թէ մեր եկեղեցին առաջին դարուց մէջ 100էն աւելի եպիսկոպոս ունէր, կըրկին նոյնչափ ալ քորեպիսկոպոս. երթալով նուազեցան թիւ թեմական եպիսկոպոսաց ըստ հին կարգաւորութեան, այլ ատեն ատեն շատցան եպիսկոպոսունք, կամ անթեմ կամ փոքր թեմեր ունենալով, մանաւանդ երբ անոնց սովորութիւն եզաւ վանաց մէջ նստիլ, կամ վանահարց եպիսկոպոսանալ, կամ լոկ պատուոյ համար եպիսկոպոս ձեռնադրուիլ. և ըստ այսմ կըրնայ ըստ մասին ճմարտիլ Լատինաց կարծիքն յ' ՓԲ դարու, կամ Հայոց մեծաբանութիւնն:

¹ Յայոմաւուրք տունն յ' 12 եպիսկոպոսաց, զոր Չամչեանն աննախդիր թիւ կարգաւով 812՝ գրէ 336 եպիսկոպոսունս. (Գ. 124):

Իսկ եպիսկոպոսաց նախապատուութեան և կարգաց գալով՝ մինչև 'ի ԺԱ դար, կամ քանի որ Հայք իրենց բնիկ երկրին մէջ էին, ամենքն ալ հաւասար անուամբ և իրաւամբք եպիսկոպոսք էին, ոչ կանոնական իրաւամբք մետրապօլիտ կար և ոչ արքեպիսկոպոս, 'ի բաց առեալ Սիւնեացն կամ Մարգպետականն, որք միայն այդպիսի պատուաւ նուն մը կրած են: Ի վերայ այս ամենայնի 'ի հնուց 'ի վեր կային Հայոց ալ Գլխաւոր եպիսկոպոսունք, որք էին իւրաքանչիւր աշխարհաց կամ նախարարութեանց գլխաւոր և իշխանանիստ գաւառին և քաղաքին եպիսկոպոսունքն, և հարկաւնոյն աշխարհին միւս եպիսկոպոսաց մէջ նախապատիւ էին, և երբեմն հեղինակութիւն մ'ալ ունէին անոնց վրայ. որոց որպիսութիւնը քննել և ճշգրէն՝ մեր գործէն դուրս է: ԺԱ դարուն մէջ երբ սկսան Հայք գաղթիլ Յունաց կայսերութեան զանազան կողմերը, անոնց գլխաւոր քաղաքաց մէջ արքեպիսկոպոսներ տեսնելով իրենց ազգային եպիսկոպոսներն ալ արքեպիսկոպոս անուանել սկսան, իբրու թէ անոնցմէ վար չմնալու. իսկ ԺԲ դարուն մէջ սովորական էրլայ այդ վերակոչումն. և նախ այս յիշեալ Հռոմկայի Ժողովոյն (1179) մէջ է՝ որ յետ երկու կաթողիկոսաց (Հայոց և Աղուանից) ստորագրին ինն արքեպիսկոպոսունք, (Անոյ, Երուսաղէմի, Անտիոքայ, Տարսոնի՝ Ն. Լամբրոնացին, և այլն), ապա 22 եպիսկոպոսունք: Սոյն գարուս վերջերը և յաջորդին սկիզբները, և աւելի 'ի Կիւլիկիա, կը սկսին եպիսկոպոսունք նստիլ 'ի վանորայս, և կ'անուանին եպիսկոպոս այս ինչ թեմի և Տէր այս ինչ վանաց՝ ուր կը նրստէր. զորօրինակ Սոյ եպիսկոպոսին աթոռն և վանքն էր Իրազարի, Մասայն՝ Արքաեկազնի, Տարսոնին, Մլիճ, Լամբրոնին՝ Սկեւա, Անաւարդայն՝ Կասառազն, Անտիոքայն՝ Յեսուայ վանք, և այլն:

Այսպէս եղաւ քիչ առաջ կամ վերջը և 'ի Մեծ
Հայոյ, այսպէս են տեղ տեղ և հիմայ:

Թողլով զայս և ասոր նման խնդիրները նկատ-
մամբ եպիսկոպոսաց և կաթողիկոսի, մէկ մը միայն
յիշեմք, որ Շնորհալուոյ պատմութեան մէջ ալ
հարկաւ կը մտնէ. և է այն ընծայն կամ տուրքն
զոր ձեռնագրեալն՝ ձեռնագրողին կը մատուցա-
նէր. որ մէկ կողմէ նայելով անվայել բան մը կ'ե-
րևի, և իբր կաշառք կամ սիմոնականութիւն. և
երբեմն յիրաւի այսպէս ալ ըլլալով անարժան
անձանց մէջ՝ ամենաիրաւի ալ անարգուած է.
այլ եթէ հաւատամք որ Շնորհալի մ'ալ այսպիսի
ընծայ ընդունած է՝ պէտք է և հաւատալ որ օրի-
նաւոր կրնար ըլլալ այդ բանդ՝ իբրեւ պատշաճ սո-
վորութիւն և ոչ իբրեւ հարկ. մանաւանդ յորմէ
հետէ կաթողիկոսաց սեփական կալուածքն կո-
ղոպտեցան, և ինչպէս լսեցինք ինքնին Շնորհա-
լուոյ ըսածը, որ և ոչ գեղ մը կամ ագարակ մ'ու-
նէր, իսկ եպիսկոպոսք ժողովրդեան մէջ 'ի հարկէ
բաւական հասոյթ կը գտնէին. ապա արժան էր
որ կաթողիկոսն ալ յեպիսկոպոսաց ընդունէր
բաժին մը: Այսպէս էր մեր պատմութեան ա-
տենն ալ, և ամենէն ալ օրինաւոր ճանչցուած,
բաց 'ի չարասիրաց և անոնցմէ խաբուողներէն,
առջիններն, զորս և յետոյ պիտի յիշեմք, իրենց
անկարգ և անուղղայ վարուց համար մերժուած
'ի Շնորհալուոյ, գատապարտելի կրիւք փնտռելով
այնպիսի անձի վրայ բամբասելու բան մը գտնել
զայս յիշեր են մեղագրութեամբ. և որովհետեւ
մերժուած էին իրենց ազգէն և հովուապետէն՝
անցնելով իրենց մերձաւոր Ասորուց, ինչուան ա-
նոնց կաթողիկոսին՝ Միխայէլի քով համարձակե-
ցան անդուռն բերաննին բանալ: Այս անձս զա-
նազան առթից մէջ յարաբերութիւն ունեցաւ
Շնորհալուոյ հետ, ինչպէս պիտի տեսնեմք յետոյ.

և թերեւ իր քահանայութեանն ատեն՝ անոր
 թարգմանութեանց օգնողն է՝ ի հաւաքման վը-
 կայաբանութեանց. և երբ յաթոռն բարձրացաւ՝
 ըստ հին սովորութեան՝ թղթով իմացուց մեր կա-
 թողիկոսին, ինչպէս մերն ալ Ասորւոց կ'իմացը-
 նէր։ Սա կը յիշէ իր պատմութեան մէջ վերոյի-
 շեալ գիպուածը. և երբ Գրիգոր Տղայ յաջորդեց
 հօրեղբօրը՝ Միխայէլ շնորհաւորութեան թղթին
 մէջ գրեցի, կ'ըսէ, որ այդ արծաթառութիւնը
 վերցընեն, որպէս զի չարախօսաց բերանն գոցուի։
 Սակայն եթէ և նա որոշակի չըսեր թէ Շնորհա-
 լին ալ կ'ընդունէր այս տուրքը թէ ոչ, Վարդան
 Պատմիչ շատ որոշ կ'ըսէ թէ չէր ընդուներ. « Ներ-
 « սէս... եօթն ամ պաշտեալ զպատիւն, և եօթն
 « եպիսկոպոս ձեռնագրեալ յի. արք անուանիք
 « և ընտիրք, որ վարդապետ և որ փիլիսոփայ »։

Դառնանք մեր առաջին տեսութեան, որ էր
 բարեկարգութիւն եկեղեցւոյ՝ եպիսկոպոսօք. որոյ
 հնարքն՝ ոչ միայն տնոնց անձամբ և վարքով կ'ըլ-
 լայ, այլ և անոնց ձեռքով և հեղինակութեամբ,
 որուն կարօտին և կաթողիկոսք՝ իբրեւ գործակը-
 ցաց. վասն զի առանց եպիսկոպոսաց ժողովքի և
 հաւանութեան՝ հայրապետ մը իր բովանդակ եկե-
 ղեցւոյն չի կրնար օրէնք դնել կամ նորոգել զօ-
 րէնս. այսպիսի օրէնք յայտ է որ յեկեղեցւոյ՝
 Վանս կ'ըսուին, և կանոնք Ժողովոյ սահմանին և
 հաստատին։ Մեր պատմութեան շրջանակին մէջ
 յիշեցինք ժողովք մը 2500 ժողովականաց բաց
 յեպիսկոպոսաց, ի սկիզբն հայրապետութեան
 եղբօր Շնորհալուոյն (56). իսկ սա որ այլ աւելի
 հոգացող էր եկեղեցւոյն լաւութեանը՝ ի հարկէ
 փափագէր ալ միայն անձամբ չկրցածը՝ ժողովով
 հաստատուի։ Ժողովք ընելու շատ գոհաւորութիւնն
 յայտնի է, պատճառաւ անհանգիստ ժամանակի
 և հեռաւորութեան տեղեաց. բայց գոնէ իր կա-

Թողիկոս ձեռնագրութեան ատեն եպիսկոպոսաց գումարին՝ յարմար առիթ մ'էր այս բանին . և Թուրթէ Շնորհալի առիթը չէ փախուցած . և Թէ այս ոչ հարկ է ըսել որ ուրիշ առիթով ժողով գումարած է և կարևոր կանոններ սահմանած , առաջին հայրապետաց նման , Թէ և գծադրաբար ստուգիւ տւանդուած չէ մեզի , այլ միայն աներկբայ ըստ չափ նշան կայ : Միևեքար Գոշ՝ որ գրեւ Թէ ժամանակակից էր († 1214) կը յիշէ իրեն ատեն այս երկու հարազատ հայրապետաց կանոններ գնելը¹ . Կանոնագրաց մէջ ալ կը յիշուին 'ի ցանկի՝ Կանոնք « Ներսէսի Ալայեցւոյ Հայոց կա-
« Թողիկոսի , եղբօր Տեառն Գրիգորիսի , գլուխք
« 145 » . որով ոչ միայն կանոնագրութիւնն հաւասար , այլ և կանոնաց առատութիւնն , որ Թուով առաւելու քան զամեն հարց և ժողովոց մերոց . և ինչպէս Շնորհալին յամենայնի լիացոյց և կատարեց մեր եկեղեցւոյ կարգերը և գրքերը , այսպէս ալ ըրած կ'երևի յայսմ մասին . ցաւալին այս է , որ կամ Կանոնաց բաղմութեւ համար կամ որ և է պատճառաւ՝ մեր ձեռքը հասած Կանոնագրաց մէջ միայն վերնագիրն կայ և ոչ բուն կանոնք . որ յուսամբ Թէ ժամանակաւ յայտնուի բաղգաւորաց ձեռք . և որպէս կարծեմք՝ Թէ իրմէ առջիններուն և Թէ իրմէ գրածներով հաւաքուած մ'ըլլայ կարևոր կանոնաց :

Եկեղեցականաց՝ որով և եկեղեցւոյ՝ բարեկարգութեան համար , յետ Եպիսկոպոսաց՝ կարևորագոյն գասն էր կրօնաւորաց , և վայելուչ էր որ Շնորհալին այս բանիս ալ մեծապէս ուշ դնէ . որովհետեւ միայն այս գասն էր՝ որ շատ տեղ եպիսկոպոսաց իշխանութենէն ալ ազատութիւններ ու-

¹ Գլ. 21-ն Դատաւարանագրոց . յիշած կանոնն է անկասար հասակաւ քահանայ շնորհագրելու վրայօք :

նին, շատ վանորայք իշխանաց՝ գաստակերտ ըլլա-
լով անոնցմէ կախումն ունէին. և մեր եկեղեցւոյ
սկզբնաւորութենէն 'ի վեր ալ, յաւուրց Ս. Գրի-
գորի և Տրդատայ՝ այս կարգաւորաց գասն մեծա-
հարկի եղած է, ինչպէս որ Ս. Սահակայ կանո-
նական գրուածքն ալ կը ցուցընէ, յառաջ քան
Շնորհալույն. թէ և առաջին դարուց կրօնաւոր-
քն աւելի ճգնաւորք էին և բարերարութեան
գործոց միայն պարապէին, որպէս Գլթութեան
եղբարք, հիւրոց, պանդխտից և հիւանդաց ծա-
ռայելով. անոր համար ալ իրենց բնակութեան
տեղիքն՝ մեր մէջ Վան+ կ'ըսուին յատկապէս; որ
օթւանի իմաստ ունի. և այնպիսի տեղութեանք կը
շինուէին վաներն՝ ուր ճանապարհորդք և պան-
դուխտք կը հանդիպին, տյսինքն քաղաքներէ հե-
ռու մեծ ճամբաներու վրայ, անչէն տեղութեանք.
Մեծին Ներսիսի համար կ'ըսուի թէ 2000էն ա-
ւելի այսպիսի վանքեր հաստատեց 'ի բոլոր Հայս:
Յաջորդ դարերուն ձեացան արեղայ և վարդա-
պետ կարգաւորաց միաբանութիւնք, որոց նման
են կամ պիտի ըլլան հիմու սակաւաթիւ վանա-
կան՝ միաբանութիւնք ազգիս, զատ 'ի ճգնաւոր
միաբանից, որպիսիք են Վանայ կղզեացն և Սեւ-
նայն: Արևելեան ուրիշ եկեղեցեաց մէջ ալ սովո-
րութիւն է շատ կրօնաւորաց անմիջական կա-
խումն 'ի պատրիարքէն. մերոնք ալ քիչ շատ այս-
պէս ըլլալով յատուկ կերպով մը կը պահանջէին
Շնորհալույ խնամքը, զոր և ցուցած է, ըստ հա-
ւանութեան յետին գրչաց ոմանց, նորոգելով Ս.
Բարսեղի կարգաւորութիւնը և կանոնները, որով
ամենայն արևելեայք վարին: Հոգեսէր և ընկե-
րասէր հայրապետն մեր ջանացած է ոչ միայն ուղ-
ղել այլ և գիւրել ամենուն պարտքը, ինչպէս իր
Ընդհանրական Թղթոյ խրատներէն ալ տեսանք.
և այս գաառու համար ալ որ ամենէն խստակրօն

պէտք է ըլլայ, յիշած է ժամասացութեան մէջ
ըստւածը, « Թեթեացո՛, Տէր, զքաղցր լուծ քո՝
« զոր եգեր 'ի վերայ մեր » . որպէս զի պատշաճ
գիւրութեամբ՝ աւելի յօժար կարգապահ ըլլան,
քան դժարութեամբք՝ շատերն կանոնազանց :
Մասնաւոր գութ և խնամքն ալ ծեր վանակա-
նաց վրայ նշանակեց յԼնդհանրականին . և Պատ-
միչն ալ կը վկայէ, թէ « Պարգեւէր 'ի վանորայս
« Ծերունեաց և վտանգելոց եղբարցն՝ դահեկանս՝
« և զգեստս՝ 'ի պէտս կարեաց նոցա » . որպէս զի
տկարացեալ բնութիւնն կարողանայ կրօնին մէ-
կալ պարտքերը կատարել անգրադ, և հասակն
ու հիւանդութիւնք պատուհաս չհամարուին այն
սուրբ վիճակին :

Այս երկու մեծ դասերէն զառ, որք եկեղե-
ցւոյ՝ որով և աշխարհի կամ մարդկութեան՝ բա-
րոյական ուղղութեան մեծ պատճառք են, կայ գաղ-
մ՝ ալ մարդկան, որ յիշուած չէ Շնորհաւոյ Լնդ-
հանրականին մէջ . անպքով փոքրիկ, այլ իրօք ա-
մենէն մեծ կրնայ ըսուիլ, վասն զի ամենուն ալ
սկիզբն է . և է Մանկանց կամ Տղայոց դասն . ո-
րոց վրայ խնամ տանելն՝ պարտք է ծնողաց և քա-
հանայից . անոր համար անպատշաճ էր անոնց
ալ զատ բան գրել յԼնդհանրականին . սակայն
անմոռանալի գաս մ'է սա մարդկութեան, որոյ
ամենայն մեծութիւնն ասոր փոքրկութենէն կը
ծագի . և անկարելի ալ էր որ Ներսիսի պէս անձ
մը ասոնց ալ չհաղորդէ իր շնորհքները : Բաց 'ի
պատուիրանաց առ ծնողս՝ մանկանց համար հար-
կաւորագոյն բանը հնարեց, այսինքն է բարի և ող-
ջամիտ սկզբունքներ տպաւորել անոնց թարմ
մտաց և սրտին . և զայս ալ իր սովորական քեր-
դողական արուեստովը ձեացուց, ոտանաւոր բա-
նիւք . զոր և տղայոց հասկացողութեան և սովբե-
լու դիւրութեան համեմատ՝ պարզ կամ ուսմիկ

ոճով գրած է, և այբուբենից կարգաւ անատեալ-
կայ որ ութսուղեան տամբք և ոտիւք.

« Այբն՝ Աստուծոյ զքեզ մերձակայ,
Խրատէ լինել, Թէ հաւատայ ».

կայ որ չորստողեան,

« Այբն՝ առաջին ըզքեզ, Տըզայ,
Հանէ յիմասարն գերտկայ ».

ասոր նման

« Այբն՝ անըսկիզբն ասէ զԱստուած,
Անեղ բնութիւն, ոչ արարած »:

Այս եպիքինս՝ հաւատոց վարդապետութիւն մ'է.
երկրորդն՝ ուսումնասիրութեան յորդոր մը, ա-
ռաջինն՝ բարոյական խրատք. որ են ըսել հոգւոյ,
մտաց և սրբոյ գաստիարակութիւն: Հաւանօրէն
և յառաջ քան զկաթողիկոսութիւնն դրեր էր
այսպիսեաց մաս մը. ինչպէս նաև Սողոմոնի գրոց
Յիշատակները, որք մասնաւորապէս բարոյական
կրթութիւն կը գիտեն:

Այս փոքրկանց մեծագոյն գառն (Մանկանց)
կ'առաջնորդէ մեզի Շնորհալուոյ մարդասիրական
բազմապատիկ և ջերմագոյն խնամքը և սէրը քըն-
նելու, մասնաւոր թէ հիանալու. վասն զի այն-
պիսի սրտէ մը ընկերսիրութիւնն իբրև յառաա-
ադբերէ բղխելուն՝ չեմ կարծեր որ տարակոյտ
մ'ըլլայ. և ոչ իսկ հարկ էր յիշել, եթէ Շնոր-
հալուոյ մեծութեան մասնաւոր նշան մ'ալ չնշմա-
րէինք, կամ թէ այսպիսի անապակ և սրբագոյն
սիրոյ վրայ խօսելն և լսելն միշտ քաղցր և օրինա-
ւոր չլլար: Բնութիւնն կ'իմացնէ որ ամեն գառն

և վիճակէ աւելի կարօտ են ողորմութեան և սիրոյ՝ աղքատք և տնանկէք. և ասոնց մէջ ալ անոնք մանաւանդ՝ զորս տշխարհօրէն Բաղդ ըսուածն՝ լաւագոյն գրից մէջ գրած էր կամ պէտք էր գնել, և որ և է պատճառաւ՝ կարօտութեան մէջ ընկած են, ագանց փրտաքին կերպերնին շատ փոփոխելով. որով մոռոտութիւն ալ չեն կրնար ընել, և սրտանց աւելի կ'այրին և տառապին քան մարմնով. անոնց ցաւը գիտցողք անդամ՝ շատ հեղ չեն կրնար գեղ ընել. այնքան փափուկ է սիրտն և ամօթխած՝ որ ողորմութիւն թալով և առնելով անգամ՝ կրնայ արիւնոտիլ. կարօտէն աւելի կարօտութիւնը լեցնողն պէտք է ճարտարութեան հօս: Դնորհալուոյ սիրտն որ ամենէն փափուկ մարգասէր սրտից նիւթով զանգուած էր, և գերագոյն շնորհօք թաթաւեալ, և ըստ վկայութեան պատմիչին (« զողորմութիւնն՝ ունէր նախ « կի բնաւորաբար սովորութեամբ »), ասանկ փափուկ գիպաց հնարքն ալ կը գտնէր. յայտնի աղքատաց յայտնապէս կու տար առատապէս, որչափ որ իր աղքատութիւնն ալ ներէր իրեն. խակ ամբշկոտ աղքատաց և կարօտելոց համար՝ ծածուկ լրտեսներ ունէր քանի մը խորհրդապահ և հաւատարիմ անձինք, որք միայն յետ իր մահուն այս բանս յայտնած են. և « տայր. ցնոսա ծրարս « ոսկւոյ առատապէս », և կը սովբեցընէր թէ ինչ կերպով գիշերանց առանց մէկուն տեսնելու՝ այն կարօտելոց ասանց պատուհաններէն կամ երգիքէն ներս ձգեն ծրարները և հեռանան. « և այսու « նմանէր, կ'ըսէ, պրանչելագործ հայրապետին « Նիկողայոսի »: Ընթերցողք ասկէ ոչ միայն մեր հայրապետին Ներսէսի նուրբ առաքինութիւնը և սերը պիտի տեսնեն, այլ և գուշակեն թէ որչափ ուրիշ բարձր և ազնիւ առաքինական գործեր ըրած է այն անձն, որք իր շնորհաց մէջ ծած.

կուած՝ միայն իրեն, և իրմէ աւելի Աստուծոյ յայտնիք են:

Ապրուստի կողմանէ ասոնք են յետին դաս մարդկան, և մեծ գթութեան կարօտ. իսկ ըստ քաղաքական վիճակաց՝ սովորաբար յետին կ'ըլլան 'ի բարոյականի՝ ծառայական և զինուորական դասակարգք. ուրեմն ասոնք ալ առաջին կարգի խնամոց կարօտ են: Շնորհալոյ վիճակն և բնական տեղն՝ Հռոմկլայ բերդն՝ կը պահանջէին և ծառաներ և զինուորներ. և պէտք չէ տարակուսիլ որ ժամանակաւ կանխեալն քան զՍ. Պողոս, Սալեղացին և Ֆենեկն, անոնց պէս իր առննը լաւ կարգաւորած ըլլայ, և ծառաներն ալ կրթած՝ իր սքանչելի վարքով և բանիւք: Անոնցմէ աւելի ունէր իր բերդապահ զինուորները, որոց կերպովմը ինքն էր ազատ տէր և իշխան. վասն զի Հռոմկլայ ուրիշ իշխողի կամ Թագաւորի մը իշխանութեան տակ չերկիր: Գալով զինուորաց, որչափ ալ ասոնք կանոնաւոր են իրենց զօրապետին և զլեւաւորին հրամանաց տակ, այն բաներուն մէջ ալ որ իրենց ազատութեան Թողուած է՝ շատ հեղ շատ ազատ և համարձակ կ'ըլլան, անոր համար Շնորհալի Ընդհանրականին մէջ մասնաւոր խրատ մ'ալ ասոնց պրած է: Իր քարանձաւ բերդին պահապանքն ալ անոնց եղբարքն էին. և որչափ ալ քիչուոր և իրենց պաշտպանելու տեղն սահմանաւոր, այնքան ալ խրոխտ և ժիր կըրնային ըլլալ. և երբ իրենց տէրն՝ հայրապետն՝ այնպիսի ազնուախոհ բաներ կը շարագրէր արձակ և ոտանաւոր, կտրիճ և գունեղ Հայ երիտասարդք ալանոր կարճ սահմանաց վրայ հսկէին, նետալից կապարճն միշտ ուսերուն վրայ, հաստաձիգ աղեղն 'ի ձեռին, նիզակներն ասդիս անդին ցրցուած պատուարաց վրայ, աշտարակաց նեղ պատուհաններէն լայն լայն նայելով իրենց

պէս անհանգարտ Եփրատայ սեւ ու սպիտակ հոսանաց վրայ, և անոր երկու եզերքներէն դուրս մէկ մը յարեւելս՝ իրենց բնիկ հայրենեաց և յիշատակաց երկիրներուն վրայ, մէկ մը յարեւմուտս՝ իրենց պանդրխառութեան և թշնամեաց երկիրներուն վրայ, տեսակ տեսակ մտածութեամբք և զրուցօք. և երբ ամառնային ասթագին գիշերները՝ հայրապետն ջերմով բռնուած կը տագնապէր իր պարկեշտ խշտեկին վրայ, այն եռանդուն և հսկայաձև հասակներն ալ՝ զգայուն սրտի ջերմութեամբ բռնուած՝ անշուշտ երբեմն ալիքներէն և գաշտերէն անգին՝ միայն իրենց յաղթող սրտակցաց և սիրակցաց խօսքեր կը թռչունէին. կամ ուրիշ զինուորական համարձակութեամբ ձայներով և երգերով կը վերաւորէին այն օգը՝ որ Շնորհալին ալ կը շրջապատէր: Ծանր էին ասոր մաքուր ազնիւաց և հոգւոյն՝ այսպիսի խառնախօսիկ ձայնք և եղանակք. մանաւանդ գիշեր ատեն յառանձնութեան հնչուած ամեն մարդկային ձայն՝ իր սակզծող և միայն վկայ Աստուծոյ նուիրելի համարէր. քունէն արթնցող կամ արթնցընող եղանակն՝ պէտք էր որ ամենէն առաջ յիշէ ըզկենսատուն և զնորոգողն կենաց: Այսպիսի մտածութեամբ, կ'ըսեն, շարագրեց Շնորհալին այն սքանչելի սաղմոսախառն գիշերային և առաւօտու երգերը՝ Յիշողութի գիշերի, և Զարիթի, Ժողովի. զոր Հռոմկլայի պահապանաց բերնէն յափշտակելով Հայաստանեայց եկեղեցին՝ մինչև հիմայ իրեն առաջին երգ ըրած է գիշերային Ժամաստցութեան, և անով կը սկսի օրը նուիրել Աստուծոյ. այսպէս զարմանալի փոխանակութեամբ անլռելի մնաց Հռոմկլայի պահապանաց երգն, մինչքեւ 120 տարի յետ մահուան Հեղինակին՝ (1292) Եգիպտացի ասպատակք այն հայացեալ սրբազան բերդն ալ նուաճելով պապանձեցուցին:

Այսքան ընդորձակ շրջահայեցութեամբ և հոգով Շնորհալին ամենէն բարձրագոյն վիճակներէն մինչև 'ի ցածագոյնս կը նայէր. Տղայոց, զինուորաց և ծառայից հետ՝ որ և է հասարակ և ռաբիկ մարդկան վրայ ալ ցաւակցելով, որք սովորաբար աւելի նուազեալ 'ի կրթութենէ՝ վարքով ալ խօսքով ալ ամենազգիւց կ'ըլլան. փափագէր՝ որ ինչպէս ամենուն համար ազօթքներ շարագրեց՝ կարելի ըլլար որ խօսակցութեան նիւթ կամ կերպեր ալ հնարէր. և իրեն հովուեալ քրիստոնեայք՝ անուամբ ալ իրօք ալ այնպէս ըլլան, Քրիստոսի հոգւոյն համեմատ վարուելով յամենայնի. « Այն « ախի եին կամք Սրբոյն, կ'ըսէ Պատմիչ մը ¹, զի « Թէ հնար իցէ՝ ոչ ոք խօսեսցի խօսս աշխարհա- « կանս՝ բաց 'ի գրոց, ոչ 'ի գինարբուս, ոչ յայլ « ուրախութիւնս »). և այս բանիս համար ալ հնարեց մեր երբեմն յիշեալ Րաիճան կամ Հանէ- « ց-իները. որ փոխանակ առասպել խօսից և պատ- « մութեանց՝ զբօսական ընկերութեանց ժամանակը բռնեն, և օրինակ ըլլան յետագայից ալ այն- « պիսի գիւտերով խափանել չափազանց զուարճա- « սէր լեզուի և ականջաց հրապոյրքը: « Զի յամե- « նայնի հանճարեղ էր Ներսէս, կ'աւելցընէ վե- « րոյիշեալ Պատմիչն. արար և Առակս խորհրդա- « բարս 'ի գրոց, և Հանելուկս. զի փոխանակ ա- « ռասպելեաց զայն ասոսացեն 'ի գինարբուս և 'ի « հարսանիս »):

Շրջահայեցութեան հետ սրատեսութիւն ալ ունէր Ներսէս՝ ամեն կողմ և ամեն պէտք նկատելու, և իւրաքանչիւր անձին յարմար և պատշաճ տալու կամ հասցընելու. միանգամայն և անխոնջ և անդադար աշխատանք, ինչպէս կը յիշէ և Լամբրոնացին:

¹ Կիրակոս:

« Ի զբազանաց երբէք չպարտէր,
Այլ ուշ միոյն և եթ ունէր,
Խոկայր յիմանտս և ոչ յագէր ».

Բոլոր Զանից վախճանն ալ ուզգելով 'ի Ճմարիտ
վախճանն, յերջանկութիւն մարգկան, 'ի հաճոյս
Աստուծոյ. « Քանզի ըստ աստուածուայց գի-
« առութեանն որ 'ի նմա՝ գիտէր, թէ ոչինչ է սիրե-
« լի Աստուծոյ՝ որպէս զոգւոց մարգկան փրկու-
« թիւն. յաղագս որոյ և Տէրն մեր և Աստուած՝
« զանձն 'ի մահ ետ. (գեղեցիկ խորհրդածէ Պատ-
« միջ վարուցն և կ'իմացընէ). վասն այնորիկ միշտ
« զմերձաւորսխրատէր աստուածիմաստ բանիւք,
« և զհեռաւորսն՝ աստուածաշնորհ ձեռացն գծա-
« գրութեամբ օգտեցուցանէր հոգևոր խրատու.
« Քանզի ուր զշնորհալից նամակս նորա ընթեռ-
« նութիւն՝ որպէս յաստուածահրաշ գիմաց նորա
« պատկառէին, Եւ յամենայն ժամ առանց ձանձ-
« րանալոյ յօժարութեամբ և աստուածային սի-
« րով տայր հարցանողացն զպատասխանիսն բա-
« նիւ և գրով¹. զգժուարահասու և զտարակու-
« սական իրսն հեշտալիս և քաղցրագոյնս մեկնէր,
« և մոլծանէր յիմանալի ոգիս և 'ի միտս խնդրու-
« զացն, ըստ 'ի վերուստ առատապարգև տուե-
« ցելոյ նմա շնորհին: Եւ ուրախ առնէր զամենե-
« սեան առ հասարակ ըստ իւրաքանչիւր պիտոյից՝
« 'ի հագէծնեալ և 'ի մշտաբուղի շնորհաց աղբն.

1 Լամբրոնացին ալ կ'ըռէ.

« Հարցմանց յոգւնց պատասխանէր
Զտարակուսանքն լուծանէր »:

Արդէն տեսնք զանազան բանասիրական հարցմանց
տուած պատասխանները և մեկնութիւնները:

« րէն: Զմեղուցեալն խրատէր միշտ և յանգիմա
« ներ, և քաղցրագոյն և ողջ բանիւ սրտայր 'ի
« կեանս. և զսուրբս և զառաքինիս յորդորէր
« առաւելու 'ի գործս բարիս »:

Յեծ և տաք սրտի գործ էր այսպէս հեռաւոր
և մերձաւոր կարօտեալները և տարակուսեալ
ները մխիթարել, խրատել և կանգնել. այլ մե-
ծագոյն և ջերմագոյն ևս սրտի գործ էր՝ բաւա-
կանները լիացնել, լեցուններն առատացնել, կա-
րողները զօրացնել, միով բանիւ ըստ աւետարա-
նական առակին՝ ունեցողին շնորհքը կրկնապատ-
կել և աճեցնել. և այսպէս կ'ընէր Շնորհալին՝
իր աննախանձ և բարեսէր գիտողութեամբը.
« Թէ իմանայր ուրեք թէ իցէ որ յերկայնց կամ՝
« 'ի սարկաւազաց՝ որ ունիցի շնորհս և սէր 'ի
« հոգևոր գործաւնութիւնսն, զազլազակի առա-
« քէր և 'ի ձեռն գրոյ առ ինքն կոչէր, և ևս ա-
« ռաւել յորդորէր 'ի նոյն. և ուսուցանէր և
« խթատէր յարածամ: Եւ յոյժ սիրելի էր նմա
« այր՝ որ ունէր նախանձ և ողջախոհութիւն 'ի
« բարիս և շնորհս աստուածայինս: զորս թէպէտ
« և հոգևորքն ճոխացուցանէր՝ այլ և մարմնա-
« կանօք ոչ թողոյր անփարթամ: Եւ որպէս լը-
« ծակցեալ Աստուծոյ՝ զպատուեալն շնորհօք 'ի
« նմանէ՝ և ինքն պատուէր, սիրէր և յարգէր ան-
« նախանձ մօզք, որպէս հայր բարի գթած և որ-
« գեսէր »: Պատմըլին գեղեցիկ յանգրդնութիւն
ըսածը՝ Ներսէս ալ արժանաւոր արթնութեամբ
և ջանքով կատարեց. աստուածային լծակցու-
թիւն. այսինքն է արարչական և նախախնամող
տեսչութիւն և ձեռնադրութիւն մը ամենայն գա-
սի և վիճակի մարդկան, բարւոյ և չարի, մեծի և
փոքու, ըստ իւրաքանչիւր նուազութեանց կամ
առաւելութեանց: Այս Շնորհալւոյ հետ զու-
գեալ հրաշափառ Լըծակցին ահեղութիւնը զա-

րագործելու համար՝ ուրիշ հրաշալի անուամբ մը
ըսենք, Յիսուսի ըծակցութիւն. զմարգացեալ
Բանն նկատելով. որ իբրև Աստուած՝ զօրութիւն
տուաւ, և իբրև մարդ՝ կարեկից եղաւ մարդու.
ըստ այսմ և իրեն նմանութեան ջանացող հովիւք
և հայրապետք, ուր որ աստուածային զօրու-
թիւն չէին կրնար բանեցընել, քրիստոսեան և
մարգկային ցաւակցութեամբ կ'օգնէին ընկերաց.
ընդ որս և մերս Ներսէս. որոյ գթութեան և կա-
րեկցութեան՝ շատ և մեծ գործոց նշաններ կու-
տան մնացեալ իր մէկ քանի գրուածքն ալ, զորս
արժան է հօս յիշատակել:

ԻԴ.

Մխիթարականք Հիանդաց, Սգաստրաց,
Տարակոսերոց. — Ուրուկք Եղեսիոյ. — Իշ-
խանէս արեւելեան. — Յովսէփ Նոր վկայ:

Մարգուս մարմնաւոր կենաց տառապա-
նաց մէջ՝ յայտ է որ յետ աղքատութեան, զոր
վերը յիշեցինք, և անկէց աւելի կսկծալիքն՝ են
հիւանդութիւնք, և վերջին դիպուածն՝ մահ. այս
երկու առթից նկատմամբ ալ մէկմէկ մխիթարա-
կան յիշատակ ունիմք 'ի Շնորհալուոյ: Առաջին
առիթն էր հիւանդութեանց մէջ ամենէն խորշե-
լին, մանաւանդ 'ի հին ժամանակս, բորստու-
թիւնն. զոր և քրիստոնեայք անգամ երբեմն հա-
լածէին իրենց բնակութեան սահմաններէն. ինչ
պէս մեր ազգին պատմութեան մէջ ալ յիշուի
մասնաւորապէս Մեծին Ներսիսի օրերը. « քանզի

« Բորոտք հալածեալ լինէին, կ'ըսէ Խորենացին
 « (Գ. Խ.), իբր պիղծ համարեալ յօրինաց. և
 « զՈւրուկս փախստեայս առնէին, զի մի 'ի նոցա.
 « նէ յայլս փոխեսցի ախան. որոց դադարք՝ անա.
 « պառք և ամայիք, և ծածկոյթ՝ վէմք և մացառք.
 « ոչ յումեքէ գտանել մխիթարութիւն թշուա.
 « ռութեանցն »). որոց համար սուրբն Ներսէս շի.
 նել տուաւ հիւանդանոցներ՝ գեղերէ հեռու և
 ապահով տեղեր, որք Ուրիանոյ կամ Օրիանոյ ը.
 սուեցան, և երբեմն յանցաւորները կը խաւրէին
 այն տեղ ծառայելու: Արդ իրմէ ութ դար վերջ
 իրեն թաղմապատիկ նմանակցին՝ մեր Շնորհալուոյն
 ատենն ալ՝ մերձաւորք և երբեմն ողբացեալ Եղե.
 սիոյ կողմերը կային այսպիսի ուրուկք կամ բո.
 րոտք, որոց մարմնոյ ցաւէն աւելի կսկիծ կու.
 տային՝ մարմնով առողջքն և մտք տկար բնակիչք
 տեղւոյն. ըսելով, թէ Աստուած զձեզ երեսէ թռ.
 ղեր է. և իրենք ալ կը խորշէին, և հեթանոսաց
 պէս կը զզուէին և հեռացնէն ուզէին զանոնք: Տա.
 ռապեալքն և տրսմեալք անապատէ և հիւանդա.
 նոցէ ապահովագոյն և աւելի բժշկական տեղ մը
 գտան, և միակ յարմար տեղ. — Շնորհալուոյ սիրտը:
 Յաւերնին ցաւագին բանիւք բացատրեցին գրով,
 և խաւրեցին այս Միջագետաց և Հայոց աստուա.
 ծապարգև այցելուին. յայտնեցին իրենց լսածը
 և տարակոյսը, և կը սպանէին անոր արգարախօս
 բերնէն կամ գրչէն լսել Աստուծոյ վճիռը: Զկըր.
 ցաւ բարեսիրտ հայրապետն մեր առանց արտա.
 սուաց կարգալ և պատասխանել անոնց խեղճու.
 թեան վրայ. և փութացաւ թէ ոչ զմարմիննին՝
 այլ սրտերնին բժշկել և սրբել. մեկէն սկսելով
 գրել թէ այդ ամեն ցաւերն՝ պարզապէս « է յան
 « քնընելի դատաստանացն Աստուծոյ. այն՝ որ
 « չափով և կշռով բաժանէ իւրաքանչիւրումն
 « զօգտակարն, թէպէտ և մարդիկ ոչ իմանան,

« զառողջութիւն և զախտաժէտութիւն... որ,
 « պէս և ձերդ տկարութիւն և անբուժելի ցաւք
 « մարմնոյ՝ ոչ այլ ուստեք է՝ քան թէ ՚ի հրամանէ
 « կամացն Աստուծոյ: Իսկ այնպէս՝ որք խռովե-
 « ցուցանեն և զգուեն զձեզ անյուսութեան բա-
 « նիւք՝... անտեղեակ են իրաւանց Բարձրելոյն,
 « և արժանաւորս պատուհասի մեղանչեն. թէ-
 « պէտ և ոչ իմանան որ ըստ բարեկամացն Յո-
 « թայ՝ շարժէ՝ ի վերայ ձեր սատանայ զայնպիսին,
 « զի ոչ միայն մարմնով այլ և մտքք ևս տանջեսցէ
 « զձեզ »: և այլն: Այս յարմար գեղեցիկ օրինակը
 գտնելով՝ մէկ կողմէն իրենց ցաւոց և համբերու-
 թեան զՅովբ կ'ընծայէ, միւս կողմէն զիրենք մե-
 ղագործներն ալ կը նմանեցընէ զնա մեղագործ
 անխոհմ բարեկամներուն. փոխանակ որ պարտք
 էր « ամենայն մարդոյ որ առողջ են մարմնով ձե-
 « ռնառու լինել տկարացն, և՛ ոչ հակառակ նո-
 « ցին »: այլ այն տգիտաց ըրած մեղագործութիւնն
 և պաղութիւնն ոչ այնքան իրենց կը գպէր՝ որ-
 չափ Աստուծոյ օրինաց և սիրոյ. որով և Աստուած
 անոնց ըրածին չհաւանելով կը պաշտպանէ իրեն
 հիւանդ և տկար արարածները. ինչպէս որ ասոնց
 օգնողներուն և գարմանողաց ալ վարձք և թողու-
 թիւն մեղաց կը շնորհէ: Իսկ ալ, կ'ըսէ, եթէ
 սիրով համբերէք ձեր ցաւոց՝ մարտիրոսաց պէս
 վարձք կ'առնուք. միայն հաւատք ունեցէք յԱս-
 տուած, և մի շփոթիք ձեր հիւանդութեան վրայ.
 Պօղոս առաքեալ իր քրտան թաշկինակը զրկե-
 լով հիւանդները կը բժշկէր, սակայն ինքն իր տկա-
 րութիւնը չէր կրնար փարատել: Իսկ եթէ ըսեն,
 թէ ինչո՞ւ Աստուած այսպիսի ցաւեր կու տայ
 մարդկան. յիշեն մեր նախահայրն, որ հեշտու-
 տեան ցանկալով ցաւոց և մահուան հասաւ. իսկ
 նորն Ադամ՝ Քրիստոս՝ նեղութիւն և վիշտ փընտը-
 ռելով՝ երկնից երջանկութեան ճամբան բացաւ:

« և ընթացողացն զհետ Քրիստոսի այսպիսի ճա-
 « նապարհաւ, ուր ընին օթեանք 'ի յերեկոյա-
 « նալ կենցաղոյս. — ոչ 'ի յարկս համապատիւ
 « ծառայից, այլ ուր Տէրն է ամենեցուն »). և այլն:
 Ամեն քրիստոնէի ալ հարկ է որ « անձուկ ճանա-
 « պարհաւն և նեղ գրամբն մասնեն յերկինս ».
 այս ճամբան և դուռն են՝ կամ մաքուր կուսու-
 թիւն, կամ ճգնութիւնք. և որովհետեւ մարգիկ
 չեն ընտրեր այս բաներս, Աստուած իր կողմանէ
 կը խաւրէ անոնց աղքատութիւն կամ հիւանդու-
 թիւն. որպէս զի մարմնով նեղուելով՝ հոգին զօ-
 րանայ և ապրի. վասն զի շատ հեղ առողջութիւնն
 և յաջողութիւնն են պատճառք մեղաց և կորս-
 տեան: Ուրեմն ով որ յօժարութեամբ և համբե-
 րութեամբ ընդունի իր տառապանքը՝ Աստուած
 վարձու արժանի կ'ընէ զնա. իսկ ով որ տրանջայ՝
 թէ մարմնոյ նեղութիւն կը կրէ, թէ հոգւոյն
 վարձը կորուսանէ: Ընդ հակառակն մարմնով
 յաջողածք՝ շատ հեղ միայն ներկայ կեանքը կը յի-
 չեն, Աստուած ալ զանոնք կը թողու իրենց ուղա-
 ծին, որ եթէ անդին անվարձք պիտի մնան, այս
 աշխարհիս մէջ բան մը վայելեն: Աստուծոյ մէկ
 կամբն ալ այս է, որ առողջք կարենան օգնել հի-
 ւանդաց. անով իրենք ալ կարեկից տիրա կ'ունե-
 նան, զգաստութեամբ կը վարուին, և ողորմածաց
 երանութեան և վարձուց արժանի կ'ըլլան. որուն
 արժանի ըլլալ մաղթէ Շնորհալին. « ամենեցուն...
 « որք ողորմելի ունին զկենցաղական զայս կեանս,
 « և որք ողորմութեամբն որ առ նոսա՝ գնեն զար-
 « քայութիւնն երկնից »). և այսպէս կնքէ ըզ-
 թուղթը:

Արկարգ առիթն էր մարդկային վիճակի վեր-
 ջինն, գէպք կամ հարկ մահուան, որոյ վրայ ա-
 ւելորդ է մեզ հօս խորհրդածելն. այլ ճրբան գը-
 ժար է կանոնաւորել և հանդարտեցընել ծնողի

« մը միտք և սիրտ » « Վասն որդւոյ իւրոյ տարա-
 « ժամ մեռելոյ » : Մնողք մը, իշխանազուն մը
 « արեւելեան », որ է ըսել 'ի Մեծ Հայոց, իր նո-
 րահաս խարտեալ պատանին կորուսեր էր, և ոչ
 կամէր կամ ոչ կարէր մխիթարել. թուի թէ ինք-
 նին գրեց առ մեծագութ հայրապետան մեր, կամ
 'ի ձեռն ծանօթից իմացուց' իր երկրաւոր անգար-
 ման կորուստը : Մնորհալին 'ի հարկէ մխիթարա-
 կան բան մը պիտի գրէր, (և ո՞ գիտէ որքաններ
 գրած է.) և գրեց 116 տող այբբենիւ սկզբնաւո-
 րեալ ութոտեան գեղեցիկ չափարան թուղթ մը,
 որուն շէնքն և յանգաց փոփոխութիւնն ալ կ'ա-
 ւելցընէ իմաստից անուութիւնը. որք սովորական
 ըսուած և ըսուածներ բաներն ալ անտղօր զօրու-
 թեամբ և հաստատութեամբ կ'ազգեն սրտի, և
 մէկէն կը վերացընեն միտքը վրեժ և քաղցր սկզ-
 բնաւորութեամբ բանին .

« Անտես է յոյսն աստուածային...
 Բայց որք բանան զաչքս սրտին՝
 Այնք հաւատով 'ի նա հային .
 Գանձեն զաննիւթ գանձն 'ի հոգին
 Եւ ոչ ցանկան նիւթականին .
 Դիտեն զաշխարհըն զայն վերին ,
 Ուր ոչ է սուգ ւ ոչ տրտմութիւն :
 Եւ գու թէ զմեզ մեղաց մըթին՝
 Մաքրես յոգւոյդ աչաց բըրին ,
 Զմանուկ տըղայդ քո զըտղձալին՝
 Այլ ոչ ողբաս կակըծագին » .

Վասն զի պիտի տեսնես որ երանելեաց մէջ՝ ընդ
 հրեշտակաց և ընդ որդոց « Ի գերեզս Հօրն է զը-
 դուելին » . ապա իրաւամբք կ'աւելցընէ

« Խընդա մեծաւ այսու յուսով,
Սթափեա 'ի սգոյդ ըսփոփելով:
Ծանիր զբնուծիւնքս մեր մարմնով
Մտհկանացու՝ անգափձ վըճուով » .

և այս ցաւագին վճռոյն ցաւագին հարուածներն
օրինակ կը բերէ, սկսեալ յԱրեւի և յԻսահա-
կայ, և եօթն զաւակէ չարաչար տանջանքով աչ-
քին առջև զրկուած մայրն նամուռն. ապա յիշէ
և զՔրիստոս

.... « Զկեանքքն տառաջանով
Ըզմարդկան մահ մեռանելով » ,

որով և, հասարակաց յոյս տուաւ անմահական
կենաց, որով պէտք է խնդան արգարք, մեղաւորք
և անյոյսք միայն լան. իսկ քո

« Սուրբ արզային՝ ոչ լալոյ ձայն՝
Այլ երգ խընդման վայելչական:
Վասն որոյ զգոյն ըզտխրական
Սեաւ ըզգեստիդ՝ 'ի յանձնէդ հան.
Տրտմական կիրքն առցեն վախճան,
Դառն արտասուք ձեր և կական:..
Յոյց զակամոյդ՝ կամայական,
Տալ տեղծողին յօժարական:
Իիւծեալ մարմնոյն որ 'ի տապան՝
Ծանիր զհոգին յերկնից խորան:....
Եթէ յայս յոյս՝ ունիս հանճար՝
Լինիս հօգւով գու անմոլար.
Սըրտիդ կըրական որ կայ 'ի վառ՝
Փոխի 'ի ցօզ զըւարթարար:..
Կենդանին եւ կենարար՝
Այն որ ձայնիւ կոչեաց զՆազար,

Առ քեզ գոչէ աստուածաբար,
 Լուծցէ զսուգ քո եւ զաշխար:
 Թագաւորն կամարար
 Որ զՄարեմանն ուրախ արար,
 Ուրախութիւն քեզ անվշտար
 Պարգեւեացէ աստուածաբար: ...
 Կտաւոց մահուն մարմնապատար
 Վարչամակին այն մահարար՝
 Սր քո յուսոյն անյուսարար
 Եւ հաւատոյդ ծածկոյթ արար,
 Սաստեա նոցին եւ գանիւ հար,
 Զի փախիցեն ծառայարար »:

Այս վերջին պարբերութեան մէջ յիշեալ կտան
 մարմնապատ, վարչամակն մահարար, որք երկ-
 րաւոր յուսոյ են անյուսարար, այլ հաւատոյ
 ծածկոյթ կամ քօզ մը, թէ բանաստեղծութեան,
 թէ սրտառուչ փափկութեան եւ թէ քրիստոնէա-
 կան քաջութեան միացեալ յազթագրօշ մ'են,
 զոր կանգնէ Շնորհալին մանկակուլ գերեզմանին
 վրայ, եւ քիչ մ'ալ քաջալեր աալով լռէ. թէ եւ
 անշուշտ ինքն ալ քանի մ'արատառուաց կաթլով
 կնքելով թուղթը. եւ ոչ անպատճառ յիշէ զօրի-
 նակ մեր եւ զԱստուածամարդն Քրիստոս յոյս, որ

« Արատառուելովն մարգկարար...
 ԸզՄարեմանն ուրախ արար »:

Այն ծաղիկ թերեւ հաւասար ծաղիկի, այլ ոչ
 ամենքն ալ հաւասարապէս կը խամրին. ոմանք ին-
 չուան յաշուն եւ 'ի ձմեռն դիմանան, ոմանք 'ի
 նոյն 'ի գարնան ծնանին եւ մեռանին, կամ 'ի բնէ
 դիւրութեամբ եւ շուտաթափ ըլլալով. կամ բռն-
 նութեամբ մը մահանալով. եւ մեծ մաս մ'ալ այն

վառվառուն վարդերէն և վայրի շուշաններէն՝ որովք սիրելեաց և օրրոց սենեակք զարդարին, մինչ հաւասարապէս կանգնին և փայլփայլին «այսօր, վաղիւն 'ի հնոց արկանին», անպիտան խոտոց պէս, ըստ աստուածային խորհրդածուծեան Քրիստոսի. և մարդ աւելի տսոնց վրայ կը ցաւի, քան անոնց՝ որք կամ երկար ատեն իրենց բնոյն և տընկին վրայ կենալով, կամ զարգարանաց պաշտօնը կատարելով վերջապէս իբրեւ ծերացեալ և չորացեալ 'ի բաց ձգուին: Այսպէս է և գեռաբողբոջ ոսկէծալիկ պատանեաց մահն՝ մեր առջև. այսպէս էր Արևելեան իշխանին ողբացեալն և Նընորհալուոյ միւթարեալն: Այլ ո՞րքան աւելի կսկըծալի է վիճակ կրողին, և զգուարին՝ պաշտօն միւթարողին, եթէ այսպիսի մահու օրսն կամ զոհէլին, պատանի մը երիտասարդ մը, իր կարճ հորիզոնին վրայ այն ինչ բարձրացեալարեւը՝ ինքնին նշմարէ շուտ շուտ ցածնալ: քիչ ատենէ տխրորակ կարմրութեամբ մը մանեկու և այլ չեղնելու համար: Ո՞րքան կարեւոր է 'ի մանկութենէ անմահութեան իմաստով անանիլ, և աշխարհիս կերպարանաց վրայ աչքը նոր բանալու և բերելու ատեն՝ գարձընէլ ստէպ և յԱնտես յոյսն այն աստուածային, որ պէտք է ըլլայ ամենայն հաւատացելոյ աստղ ուղեցոյց յանստոյգ և անշաւիղ ծովու աշխարհիս: Ի՞նչ ըսենք այն նորախայծ երիտասարդին՝ որ ոչ առողջութեան պակասութիւնի և ոչ մարմնաւոր ընչից կարօտութիւն. սիրտն արթուն և եռանդուն, սիրելիք՝ և ստոյգ սիրելիք ոչ սակաւ. և թէ ուզէ՝ յուսալի է մարդկօրէն կենաց զբօսանք և օրինաւոր հանգիստ մ'ալ վայելել. և սակայն ինքն ալ իրեն ամենէն մեծ, ամենէն մօտ, ամենէն բուռն առարկայն կը տեսնէ ըզմահ. և մահ՝ ոչ գիպուածական կամ յանկարծ, ոչ 'ի կակուղ անկողնի և 'ի կակղագոյն բարձաւ և

բազուկս ծնողաց և հարազատաց. և ոչ խոյ 'ի
դաշտ զինուց և փառաց. այլ մահ՝ ոխերիմ, մահ
ատելութեան, մահ տանջանաց՝ որք թերևս յեր-
կար և գժնգակ ալ պիտի ըլլան: Զայսպիսի նու-
րական երեխայրի մարդկութեան՝ ով միտիթարե
և խնայէս: — Ասանկ անակնկալ գիտուած ալ պա-
տահեցաւ Ենորհալոյ՝ իր կենաց վերջի տարի-
ներուն:

Մեծ Հայոց վերջին մայրաքաղաքին՝ Դուռնայ
քով Նորշէն գեղին մեջ խառն բնակէին Հայք
և Պարսիկք, երբեմն աիրողք կազմանցս, որ այս
տանններս ալ մեկ մը Վրաց ձեռքը կ'անցնէր,
մեկ մ'այլ այլազգեաց, ինչպէս և հիմայ: Եպոս
Պէրր անուամբ պարսիկ տղայ մ'ալ իր հասակա-
կից Հայոց հետ պղտիկուց խաղով և ընկերութիւն
վարժելով՝ անոնց զգուշաւոր բարքը և կրօնքն ալ
սիրէր. մանաւանդ երբ ծնողքն զինքն իրեն կրօ-
նակցաց գալոցը խաւրելով՝ տեսաւ հոն ապակա-
նիչ բարուց դործեր, բոլորովին զգուշելով՝ կը
փախէր, ժամանակը քրիստոնէից հետ կ'անցը-
նէր, տնոնց եկեղեցիները կ'երթար, կը տեսներ
հանգեսները, կը լսէր ազօժքնին և երգերնին:
Վերջապէս միրառուեցաւ ալ, և քիչ քիչ սկսաւ
համարձակիլ ծնողացն ալ իմացընել, որոնք որ-
չափ ալ ծնողական գլծով բոլորովին չքնդգիմա-
ցան ալ, հայրն ստեպ կը նեղէր զորդին, շատ հեղ
ալ կը ծեծէր. և օր մը յայտնապէս տեսնելով զնա
որ եկեղեցւոյ մը գիմաց խաչի երկրպագութիւն
կ'ընէր, դանակը քաշեց, և պիտի սպաննէր զորդին
եթէ մայրն լեզապատառ վրայ չհասնէր. միայն
չարաչար ծեծով մը ազատեցաւ այս անգամ ալ
պատանին, որ մկրտութեամբ անունը փոխեր և
Յովսէփ կոչուէր էր, այլազգիք ալ Նուսուֆ կ'ա-
նուանէին: Մէկ երկու այնպիսի ծեծ ալ՝ առանց
սրտոյ՝ կրնային զինքը մեռցընել: Անչորհած մայրն՝

որչափ ալ չէր հաւաներ որգւոյն ըրածին՝ էրկանը պէս անգուծ չէր. ծածուկ ազաչեց եկեղեցւոյ երիցուն որ ճար մը գտնէ զաւակն ապրեցընելու. ուրիշներն ալ խրատ կու առնին Յովսէփայ՝ որ գտնէ հօրն առջեւ ծածկէ իր լուսաւոր կրօնքը և յայտնապէս չքաւանի քրիստոնէութիւնը: Առ ժամ մը այսպէս ըրաւ պատանին. այլ խղճէ տան ջուելով՝ աւելի քրիստոսասիրաց խրատու լոկց, և Թողով ծնողաց առնը՝ նոր Վահանայ Գողթ. նացոյ մը նման՝ դնաց ուխտաւորի պէս այն առեւ. նաւան Հայոց ամեն երեւելի վանքերը պտըտեցաւ. սկսեալ ի Թեղենեաց Սիւնեաց երկրին. անկից անցաւ այն գարուն հռչակաւոր զուգակ մեծաւ ստանաց, Հազարատ և Մանահին. ասոնց մօտ է Մակարայ վանք մ'ալ, ուր՝ տեղւոյն բնութեանն յարմար՝ աւելի անդրադ և ներանձնացեալ կեանք սիրողք կ'ապաստանէին. հօս գազարեցաւ Յովսէփ ժամանակ մը, ճգնաւորական խաղաղեաւ, զգեստութեամբ և վարքով, սովբեցաւ հոգեւոր գրքեր և ազօթքներ հայկական լեզուաւ: Յետոյ միտքը դնելով որ իր երկրին մէջ գուցէ գայթաղեցութիւն տուած ըլլայ՝ առնն մը իր հաւատքը ծածկելովք, կ'ուզէր այս խիղճը սրբել. այլ անըս. տոյգ ապագայն ալ մտածելով՝ հարկաւոր սեպեց նախ հոգին աւելի զօրացընել՝ արժանաւորաց ազօթիւք և խրատուք, սրբոց բարեխօսութեամբ և Քրիստոսի տնօրէնութեանց և չարչարանաց յիշատակօք: Այլաւ նորէն պանգրխտաբար պարտեցաւ անուանի ուխտատեղիներ, ամենէն անուանի տեղը՝ Սրուսաղէմ ուղղեց ճամբան: Բայց այս ճամբուն վրայ և այն առաջին և վերջի ուխտատեղեաց միջոց՝ ժամանակին և մեր ազգին անմոռանալի ուխտատեղի մ'ալ կար, ուր իբր կղզիապատ քարանձաւի մը ծայր մեր արծաթապատ ազաւնին իր բոյնը գրած էր, ընդ մէջ երկնից և երկրի.

անկարելի էր զանց ընել. դիմեց Յովսէփ 'ի մեծա-
թեմ գիրկս Շնորհալոյն, յապտատանարանն հասա-
րակաց, ուր նոր պրծուցեր հասուցեր էին և մեր
քաջարծուի Թորոսի ձագուկ Ռուբէնը (325):

Արդայ գուշակուիլ թէ ի՞նչ տաքութեամբ
և անդուլթեամբ փարեցաւ Ներսէս զՅովսէփաւ.
ինչպէս քաջաւերեց, միութարեց զօրացուց և
զուարթացուց այն եռանդուն և տաքնապեալ
հոգին. և զերջապէս կնիք իր խօսից զայս գրաւ,
որ եթէ իբրեւ յեալին փորձ իր հաւատոց հաստա-
տութեան՝ վկայական մահու ասպարէզ մ'ալ բա-
ցուի իրեն, Աստուած յերկնից իրեն զօրացուցիչ
և ընդունող է, և ես ալ յերկրի ըսաւ « Կարգե-
« ցից զյիշատակս քո ընդ առաջին մարտիրո-
« սոցն »: — Այսպիսի աւետեօք և առհաւատ-
չեայ անմահութեամբ՝ թաաւ դնաց Յովսէփ: ա-
ւելի տողորուելու Անմահին մահուան թատերաց
մէջ. երկու տարւոյ չափ շրջեցաւ կեցաւ յԵրու-
սաղէմ և անոր ուխտատեղիքը. ապա կատարեալ
զօրութեամբ հոգւոյ դարձաւ 'ի Հայս. և ճամբ-
բուն զքայ հանդիպած ուխտերն ալ տնայցելու
չթողլով հասաւ իր հայրենիքը, 'ի Դուին, որ այ-
լազգեաց իշխանութեան ասկէ էր, ինչպէս յիշե-
ցինք: Իր անդուլթ հայրն մեռեր էր. մայրն և եղ-
բարքը գտաւ, իմացուց իրենց՝ որ այնուհետեւ
միտքը դրած է հօն համարձակ պաշտել զքրիստո-
նէութիւնը, ինչ ալ որ ըլլայ, և զիրենք ալ 'ի նոյն
յորդորեց: Անոնք չհաւանեցան, բայց իրենց ա-
րիւնը ապրեցընելու համար՝ նորէն խրատ տուին
որ հեռանայ. մեծ էր մօրը տաքնապն, բայց դար-
ձեալ միութարութիւն մ'էր հեռաւոր զաւակ
մ'ալ ունենալը: Սակայն Յովսէփոյ առաջադրու-
թիւնն անփոփոխելի էր. կենսասէր աղքատիկներն
վախնալով որ քրիստոնէի մը իրենց մէջ բնակիլն
իրենց ալ վնասու և մահուան պատճառ չըլլայ:

կերպով մը իմացուցին Դուռնայ ամիրային, որ ա. նուաճմբ կոչուէր Սատրի-Ճիհան, Աշխարհի տէր, այլ իրոք կորուսիչ կենաց եղաւ մեր երիտասարդին: Կանչեց զնա բնակարանը՝ որ հարուստ Հայու մը տուն էր. Յովսէփայ ոտւր աչքն տեսան հօն քրիստոնէութեան գերագոյն զարգը, խաչի մը նշան. մէկէն խոնարհեցաւ երկրպագութեամբ, և ապա բարեւ տուաւ ամիրային. որ բարկանալով պշտպիսի յետակարգութեան՝ սկսաւ հայհոյել մեր սուրբ նշանը. իսկ վկայն հեղութեամբ կ'ըսէր.

« Սի զոյգոսիկ քանս, ով իշխան, խօսիցիս 'ի փեսս
 « անձին քում. քանզի ծագելոց է նա յաւուրն
 « կառարածի՝ առ 'ի ցնծութիւն լուսաւորելոցս
 « հաւատովքն Յիսուսի և 'ի խաւար գատաւար.
 « տուութեան՝ որոց ամեն չամարին զմեծ սիրոյն
 « Աստուծոյ նշանակ »: Այս խօսքիս փոխարէն
 եղաւ ծեծ և բանտ. ուսկից հանուելով և երկրորդ
 անգամ փորձուելով խոստմամբք և սպառնալիք,
 և նոյնպէս անվախ գտուելով ալ աւելի ծեծուե-
 ցաւ ծառի մը կապուելով: Իսկ երրորդ անգա-
 մուն այնքան զայրացաւ ՍատրիՃիհանն՝ մինչև
 սուրը քաշելով կ'ուզէր ինքնին սպաննել զնա.
 բայց ծանեմք վկային կաշառքով բռնեցին ձեռքը.
 և շատ ազաւեցին Յովսէփայ՝ որ իբրեւ յարմար
 առթիւ հեռանայ այն տեղէն: Հեռացաւ նա քիչ
 մ'ատկն. բայց ամսէ մը յետ դարձաւ, « որպէս
 « ծարսւի եղջերու, կ'ըսէ ներքողին, 'ի կենդանի
 « փութալով ազրիւր՝ յորմէ միանգամ և երկիցս
 « լցեալ իցէ զպառքումն ծարաւոյ »: և նորէն
 Դուռնայ մղկութիւն քովէն անցնելու ատեն՝ գէպ
 յարեւելք ազոթեց համարձակ, և զնաց ամիրային
 ապարանից գրան քով կանգնեցաւ:

Հարցուց ամիրայն թէ ինչո՞ւ եկեր էր, թ'նչ կ'ու-
 ղէ: — Սկեր եմ խնդրելու, պատափանեց, որ
 իմ ազատութեանս համար գեղացւոց վրայ ձգած

տուրքը վերցընեա, և զիս խզճէս ազատես, որ
համարձակ կարենամ կրօնքս գաւանիլ: Աւջինէն
աւելի սաստիկ զայրացած ամիրայն՝ գուրս ելաւ
և աւելի չարաչար ծեծել տուաւ, մինչև կիսա-
մահ մօրած մնաց վկայն. զոր վերցընել, բանտել
և շղթայել տուաւ. ապա շատ օրեր, և շատ և
աժգալի ատնջանգք տանջել. երբեմն իր խարազն
ղգեստը վիզն անցընելով՝ ուորել և քաշկըռտել. եր-
բեմն քիթը ծակելով և ուղտու բերանկապ անցը-
նելով՝ քաշ բերել քաղքին մէջ. երբեմն կսկծացու-
ցիչ նիւթեր՝ աղ և բորակ և մանանեխ՝ անանջէն
թափելով: Իրեք ամիս այսպէս տանջէն ետև՝
Թուրքաց մեծ կողմնակալ իշխանն եկաւ ի Դուին,
և լսելով եղածը՝ ուղեց անձամբ անանել և դատել:
Պրաստի մը վրայ բեռցընելով բերին կոշկոճեալ
վկայն. որ մարմնով կիսամեռ՝ հոգւով իբրև անմահ՝
տուաւ պաաստխան գատողին ամեն բանից և ջա-
նից. թէ և սա հեղուծեամբ կ'ուղէր որսալ զվը-
կայն, խոստանալով և իշխանութիւն և կալուած
գեղերու: Եւ երբ զամենն ալ տրհամարհեց վկայն,
ամիրապետն կամ սուլտանն նեղանալով ըսաւ.
Այսչափ մարդիկ, զօրք և իշխանք և ապք բնծի-
կը հնազանդին, միայն զքեզ պիտի չկարենամ հնա-
զանդեցընել: Յովսէփ ալ պատասխանեց. Հապա
ես որ այնչափ հաւաստիք ունիմ՝ քրիստոնէու-
թեան ստուգութեան, և աջօքս տեսայ յԵրուսա-
ղէմ Քրիստոսի անօրէնութեանց տեղիքը, և անկէ
առաջ և ետև անոր վկայող մարգարէից և նահա-
տակաց գերեզմանները, զայս ամեն թողով՝ քեզի
և կրօնիցդ հաւանիմ: — Իմացաւ իշխանն որ ան-
յաղթելի էր դիմացը եղած նահատակն. մահուան
վճիռ առաւ հեռացաւ: Տանելու ատեն գահիճքն
վերջին հարուածը չառւած՝ շատ հարուածներ ալ
կու տային. իսկ իր եղբայրն վերջին փորձով և սի-
րով Յովսէփայ ուրքը պըլլըւելով կ'աղաչէր որ աս.

րեցընէ զինքը. յայտ է թէ վատ խօսքով մը. այլ արխասիրտ նահատակն՝ մերժեց, և հեռացիր ինձ մէջ, կ'ըսէր, « և մի խոչ ընդ որոն ելանիցես բար. « ւոյ առաջարկութեանս »: Այն միջոցին գահճաց մէկն՝ կուշտէն զարնելով ինչուան փորը հասուց տուրը. մինչդեռ ուրիշներն ալ ուրիշ կերպով կը զարնէին. և յետին անգթութեամբ ոչ զիայն գլուխն ալ բաժնեցին մարմնէն, այլ և զմորթն 'ի մարմնոյն: Անքրիստոսասէր բայց եղբայրասէր հարազատն նորէն վրայ հասնելով, հաւատացելոյն մարմինը թաղեց անհաւատօրէն աւաղախառն հողոյն տակ, հօն ուր որ նահատակուեր էր, քաղքէն քիչ մը դուրս. և թողուց հեռացաւ: Նոյն գիշեր սաստիկ որոտմունք եղան ամպոց, և լուսոյ փայլակք այն կողմերը. յորմէ շփոթած այլազգիք՝ գացին իրենց մեծ կարգացողին հարցընելու, նա ալ երկդիմի պատասխան մը տուաւ, թէ այն վկային համար է. զոր ոմանք 'ի պատիւ՝ ոմանք 'ի պատիւ մեկնեցին: Թերեւս յետ Ս. Իսակի Դուռնեցոյ՝ որ սոյնպէս յօտար կրօնից զբրիտօնէտութիւն ընդուներ էր, Դուռն այսպէս նահատակութիւն չէր տեսած. անոր համար կ'ըսէ Պատմիչն. « Ի վաղնջուց երաշտացեալ երկիրն Այրա- « րատոյ՝ 'ի ցօղոյ նախագունիցն մարտիրոսաց՝ իւ- « րով անադանահոս ցօղաւորեալ արեամբ՝ զովա- « ցուցանէր վերստին, յորմէ և ինքն ընձիւղեցաւ « ուղէշ պտղաշատ, կարմրագունի նմանեալ խըն- « ծորոյ՝ ըստ վկայական արեանն ներկուածոյ. « թէպէտ և 'ի փուշս բուսեալ անտառախիտ ամ- « բարշտացն արմատոց, ոչինչ նուազ գովեստի « արժանաւորի քաջաբերութիւն անդաստանին « Այրարատոյ »: ուր ասոր նման շատեր ալ յայլակրօնութենէ քրիստոնէացեալ և նահատակեալ են, կ'ըսէ, որպէս թէ փոխուելով « 'ի փշոց խա- « զող և 'ի տառասկէ թուղ, թէպէտ և յանդգնու-

« Թիւն է ընդգիմաբանել տէրունեանն հրամանի,
 « այլ զի վասն ընդգիմացող կամակորացն զայն
 « հրամայէ՝ անսուտ է զձիւն »: — Սարգիս ա-
 նուամբ մէկ մը (այսպէս կոչուէր և այն ճգնաւոր
 անձն՝ որ նախ ընդունեցաւ Յովսէփի 'ի վանքն
 Թեղեհեաց) վերուց վկային մարմինը, և գէպ 'ի
 Գեղարմայ լեռները հանելով հին Գառնի քաղաքին
 հիւսիսակողմը և Այրի վանից մօտ բարձրագիտակ
 և հին Հայոց - Թառ վանքը տարաւ հանգուց պա-
 տուով. ուր իր նահատակութեան պատմութիւնը
 գաղափարողն՝ կ'ազադակէ, գրուածքին եզերքը
 գծելով. « Ո՛վ սուրբդ Յովսէփ, մեծ մենաստանիս
 « Հայոց - Թառոյ՝ յորում նշխարք ոսկերաց քո
 « եգեալ կայ, հաստատութիւն հայցեա 'ի Քրիս-
 « տոս »: Իսկ օրինակածն է « Ներբողական գո-
 « վեստի բան », զոր երանելի երիտասարդին նա-
 հատակութենէն քիչ վերջը շարագրած է վայել-
 չապէս Դաւիթ քահանայ մը՝ 'ի խնդրոյ Մխիթար
 անուամբ մէկու մը. որ և 'ի վերջ ներբողին սրտա-
 ռուչ պաղատանօք կը խնդրէ վկայէն. « Ո՛վ ամե-
 « նապանծալի պարկեշտագեղդ Յովսէփ, մերձ կա-
 « ցեալդ հասարակացն կենագործի Տեառն մերոյ »,
 բարեխօսէ « վասն սրբոյ եկեղեցւոյ զոր սիրեցեր,
 « և յորմէ ծնար զանախտաբարն ծնունդ », որ-
 պէս զի նորէն ընդունի իր հովուապետը. վասն
 աշխարհին՝ որ խաղաղութիւն գտնէ յայլասեռից
 և յարկածից բնութեան. և իրեն նմանող կրօնա-
 ւորաց տայ զօրութիւն « 'ի գիմամարտութիւն չա-
 « րասիրին »: Ապա ձայնակցելով իր բարեխօսին
 հետ՝ գողէ առ Քրիստոս. « Գլծա 'ի վերայ հօտի
 « քո՝ մատնելոյ 'ի ձեռս ամբարշտաց, և դարձո
 « զգերութիւն ազգի մերոյ, որպէս երբեմն զԻս-
 « րայէլին: Բարձ զլուծ ծառայութեան 'ի պա-
 « րանոցէ մերմէ՝ ըստ որում արարերն, և գու-
 « ինքնին Թագաւորեա 'ի վերայ մեր՝ որով իւրից և

« ախորժեսցես : Իագորեցո զամպրոպն խռովա-
 « կան , և ամաչեցո զխռովարարն 'ի սկզբանէ . ըզ-
 « չար արբանեակն չարասիրին ընդ կրուկն գարձո ,
 « և սպառազինեա ամրակուռ զինու զջորականս
 « քո , վասնել զբանակս նոր Ամազեկայ և Քա-
 « նանու . . . : Վասն զի երկարեաց ողբովք պանդրիւ
 « ասնալս մեր 'ի վրանս Ահագարու . զոր ոչ 'ի իջեմն
 « վարկանիմք , Տէր բարեսէր , այլ զի գառնացու-
 « ցաք զբարեգործք : . . . Ուրախ արա զինուով բա-
 « նին՝ զոր արբուցեր 'ի սուրբ խորանէ քումմէ .
 « յորմէ ապաքինեալ 'ի յոգնակի փորձութեան
 « ցըն՝ տօնեսցուք զտօն պրեկեաց քոց վկայիցն
 « երանելիաց . յորոց մի է և այսր Խուսր կոչնա-
 « տէրս Յովսէփ » :

Աստարեցաւ նահատակս 'ի 16 գեկտ . 1170
 ասուոյ (« 'ի Ոթթ Թուին Հայոց , 'ի մարգաց ծԳ . ») ,
 քիչ տարի վերջ (?) 'ի Թէոդորոսէ արեղայէ Սե-
 բաստացւոյ՝ որգւոյ Գոհարինեայ , և իբր 15 տարի
 ասոր և եղբարցը նահատակութէն : Իրմէ առաջ
 կամ վերջը մօտ ատեններ՝ 'ի Մեծ Հայս այսպիսի
 հռչակեալ նահատակութիւն մը չըլլալով՝ Յովսէփ
 կոչեցաւ Նոր Վկայ : Իր ամենէն մեծ երկրաւոր
 քաջաւերիչն և յուսադիր՝ հայրապետն Հայոց , ան
 տարակոյս պառագեց ինչ որ գուշակեր էր , և ըստ
 խոստմանն նշանակեց անոր անունն ալ 'ի գաւառ
 վկայից Ճանօթից իր եկեղեցւոյն . և Թերևս այս
 Այրարատեան երաշտացեալ անգաստանի անա-
 կրնկալ երախայրին՝ աստառկաբեր Թուզն , Նոր
 Վկայն Յովսէփ՝ եղաւ յեաինն և կնքեց զարս
 նահատակաց Քրիստոսի , զոր ճշգրիտ գար մ'ա-
 ռաջ սկսաւ (1070) մեծ վկայասէրն Գրիգոր , ա-
 ճեցուց կրօնին՝ Գրիգորիոս . և աւարտեց գաւառ
 կարգելով 'ի Տօնամակին՝ 'ի բողոքել գարուն (1170)
 Թոռն և հարազատ նոցուն Ներսէս , ոչ միայն վե-
 կայասէր , այլ և վկայից յորդոր և քաջաւեր . և

Թերեւ աւելի քան զեղբայրն՝ վաստակաւոր այս
գովելի երկրասիրութեան մեջ. որոյ համար վկայէ
Լամբրոնացին,

« Տօնից սըրբոց՝ որ կատարի՝
Նոր գըրուատէ ներբողանի ¹ » :

Հաստոյ խնդիրք — Արեւորդիր. — Թողր
առ Յակոբ Ասորի, վասն Անապականութեան
մարմնոյն ֆրիստոսի:

Այս ամեն տեսակ հոգեկտն և մարմնական գը-
թութեան գործերէն զառ՝ զոր տեսանք 'ի Շնոր-
հալին, 'ի գարման աղքատութեան, հիւանդու-
թեանց, տգիտութեան, արամութեան և մա-
հուան, վերագոյն հոգ մ'ալ կար, յարմարագոյն
իր պաշտամանը, որ է բոլոր եկեղեցւոյն հաւա-
սոց ուղղութեան վերատեսչութիւնն. և եթէ ինքն
այնքան փոյթ ունէր այնպիսի բարեաց ալ՝ որ հա-
սարակաց կամ շատոնց ընելու գործեր են, որքան
ևս առաւել այն բանին՝ որ սեփական է հայրա-
պետի մը. ապա պէտք չէ տարակուսիլ, թէ նա
որ իր աչաց օգնական կ'առնուր զբաղմութիւն
աչաց՝ տեսնելու ծածուկ և ամբշկոտ աղքատնե-
րը, արթնագոյն և սրագոյն աչօք ալ կը դիտէր՝
հոգւոց աղքատութիւնը կամ հիւանդութիւնն 'ի
քրիստոնէական կեանս. և ամենևին չէր գանդա-
ղեր 'ի դեղ և 'ի դարման պատշաճ և հնարաւոր:

« Եթէ աղանդ ուրեք շարժեր՝
Մեծ զօրութեամբ խափանէր.
Համաշխարհի նամակ յըզէր,
Յիւրաքանչիւր գործըս խրատէր ».

Վկայէ Համբրոնացին: Իրմէ առաջ ալ երկուց Վը-
կայասիրաց արթնութիւնն և իր իսկ գործակցու-

Թիւնն՝ մեր եկեղեցւոյն ներքին խաղաղութիւնը և
 միաբանութիւնը բաւականապէս ապահովեր էին .
 և միայն Յունաց և Լատինաց պատճառաւ երբեմն
 առիթ կ'ըլլար վիճաբանութեանց , հակառակու-
 թեանց կամ կցորդութեանց : Սկեզեցեաց մէջ
 ատեն ատեն մոլորութիւնք սպրդած են , բայց ոչ
 ամեն եկեղեցիք ալ հնարեր են մոլորութիւնս .
 մեր եկեղեցին ալ այսպէս աւելի հետեռլ քան
 հնարող եղած է : Միայն հին աղանդ մը՝ քրիստո-
 նէութենէ ալ գուրս և աւելի հին՝ այլ և խառ-
 նուած անոր հետ , ատեն ատեն աւելի կամ պա-
 կաս յայտնի երևած է՝ ի Հայս կամ ի սահմանս
 Հայոց . ինչպէս և Շնորհալուոյ ատեն ալ յայա-
 նուեցաւ , և իր մտադրութիւնն ու գրաւոր ջանքը
 գրաւեց՝ զայն խլելու և ուղղելու :

Արևորդեաց աղանդն էր այս , կամ խառնարան
 մ'աղանդի աղանդոց , յորում անորոշակի իբրև
 ի զանազան վտակաց թափուած ժանա ջուրք՝
 միանան ի մի ժողով ժահահոտ : Ս . Սահակայ և
 Մեսրոպայ ատեն յիշեալ Բարբոթիփոնէն տղմա-
 թաթաւք (զի այսպէս թարգմանի) , քիչ մը վերջը
 Մծղնէյի , յետոյ Պայիկէնի , ապա Թոնդրախէյի ,
 և հիմայ Արևորդի , գրեթէ ամենքն ալ խառն և
 նման այլանդակ վարդապետութիւն կամ սովոր-
 ութիւններ ունէին . կրնանք ալ ըսել , թէ որոնք
 որ ի ստուգութենէ հաւատոց և ի սրբութենէ
 վարուց գուրս կը ցատքէին՝ վերջը վերջը ի նոյն
 այլանդակութիւն կ'երթային միանային : Թողլով
 առջի անուամբ յիշուածները , մեր պատմու-
 թեան ժամանակ անուանեալը յիշնք , որ թէ
 և անուամբ յետին՝ սկզբամբ հնագոյն է քան
 զայլն , և ամենուն ալ մայր կրնայ կարծուիլ :

Եստ , եթէ չըսենք ընդհանուր հեթանոսաց պէս՝
 մեր նախնիք Հայկազունք ալ՝ զարև կը պաշտէին ,
 քիչ կամ շատ տարբերութեամբ , և աւելի նմա-

նութեամբ Պարսից և Մարաց. ոչ սակաւ տեղե-
րու անուանք կան 'ի Հայս արե կամ տրեգանէն
բառով ձեւացած. և ինչուան հիմայ Արե անունը
յատկաբար կրողք պակաս չեն, (ինչպէս տեսանք
և զեղբայրն Փոհարինեանց). նոյնպէս կենաց նը-
շանակութիւն ասլ արեուն, երգնուլ յարե (Թա-
գաւորի, արեք սիրել, մեկուն արեուն մեանիլ
սիրով, կարճ արե, կանաչ արե, և այլն, զրու-
ցուածք՝ հասարակ եղած են ազգերնուս մէջ, (Թե-
րեւս աւելի քան ուրիշ ազգաց: Զարմանք չէ ու-
րեմն որ այն պաշտօնն կամ պատիւն որ ամենէն
հին և արմատացեալն էր 'ի Հայս՝ ամենէն խոր ալ
Թափանցեալ և յերկարեալ մնար, և մասամբ գեռ-
մնայ այլ, նաև յետ այնքան քարոզութեան և
ջանից Լուսաւորի, Մարտիկայ և անոնց հոգե-
կից անձանց: Սակայն այս այլ ստոյգ է՝ որ աւելի
Հայաստանի եղբրքները կամ սահմանները՝ քան
'ի բնամէջն երեցած է Արևորդեաց ազանգն, յաշ-
խարհն Միջագետք Հայոց ըսուած. Եգեսիոյ և
Սամուսատայ կողմերը: Առաջին այս անուամբ
զանոնք յիշողն՝ մեր պատմութեան պարագային
սկիզբները բռնող և մեր Պահլաւունի հայրապե-
տաց նահապետ՝ Գրիգոր Մագիստրոսն է, որ սոյն
կողմերս զանոնք բնակած կ'ըսէ, և հին Պարսից
մոգերուն վարդապետութեամբ «գեղեալք՝ Արե-
«գակնապաշտք, զոր Արևորդիսն անուանեն...
«ինքեանք՝ քրիստոնեայս զինքեանս յայտնապէս
«կոչեն. բայց եթէ որպիսի մուրումութեամբ և ան-
«առակութեամբ վարին՝ գիտեմք զի ոչ ես ան-
«տեղեակ»: Ինքն Մագիստրոս թէ զէնքով և թէ
գրչով ընգրկմացաւ Թոնգրակեանց, զոմանս հա-
ւանեցուց, զայլս հալածեց իր սահմաններէն. թէ
և որոշ չքսեր թէ այս երկու ազանգքն ալ նոյն ըլ-
լան, այլ գրուածոց միաքն զնոյն յուցընէ: Իրեն
և Շնորհալուոյ միջոց գրող վարդապետ մը Դաւիթ

Ալաւկայ որդին, զոր յիշեցինք ուրիշ տեղ (161).
աներկբայաբար կը նոյնացընէ զՊայլիկեանս և
զԱրեորդիս (զոր Արուի-որդիս կ'անուանէ): Նը-
նորհալին՝ երկու դար ետեւ՝ Մխիթար կաթողի-
կոս կը յիշէ զԱրեորդիս 'ի Մանաղկերտ. ուր
Թոնգրակեցւոյ գլխաւոր բոյնն էր 'ի Ժ դարու,
ըսել է որ երկուքն ալ նոյնք կամ նոյնամանք
էին: Ամենէն հին յիշող և կշտամբողն Յովհան
Իմաստասէր կաթողիկոս ալ ('ի սկիզբն Ըգարու),
Պայլիկեանց հետ յիշէ զԱրեգնապաշտս. և այս-
պէս ամենուն տեսութիւնն ալ միաբանի մեր ա-
ռաջ ըսածին, թէ նոյն այլանդակ և անառակ
սկիզբանց խառնուրդ էին այդ զանազան անուամբ
յիշեալ աղանդաւորքն:

Արդ Շնորհաւոյ հայրապետութեան ամեն՝
Սամուսատայ կողմը գտուող Արեորդեաց մէկ
մասն՝ որ « աղջաւ և լեզուաւ 'ի առհմէ Հայոց
« են », ինչպէս կ'ըսէ ինքն, փափագ ցուցին մանե-
լու իրենց աղջի սուրբ եկեղեցին. պատգամաւոր
խաւրեցին առ հայրապետն, որ արդէն լսեր և
հարցուցեր էր անոնց աղանդոյն վրայոք, հիմայ
ալ ասոնց հարցընելով տեղեկացաւ. և տեսնելով
որ կը հրաժարին իրենց այլանդակութենէն նզո-
վիւք և երդմամբ, յանձն առաւ ընդունելու զի-
րենք յեկեղեցի, պատշաճը պատուիրելով և սով-
րեցընելով: Իրենց ընկերաց բազմութիւնն ալ ըզ-
նոյն խնդրեցին Սամուստիոյ առաջնորդէն, որ էր Թո-
րոս քորեպիսկոպոս. իսկ սա քաղցին աշխարհա-
կան գլխաւորին հետ՝ որ կոչուէր Գաղան, գրեց
առ հայրապետն և հրահանգ ուղեց: Շնորհալին
գրով պատասխանելով՝ նախ նմանեցընէ զԱրեոր-
դիս՝ նոյն ատենի Յունաց մէջ Պողոմեւեան՝ աղան

1 Այսպէս կ'անուանէին Բուլղարաց լեզուով, որ կը նը-
շանակէ Ադրաստ-ադրէթա, զի այսպէս կ'ըսէին ստեղ-
աղօթից մէջ. այլ Պայլիկեանց և Մանիքեցւոյ կարծիք-

գաւորաց, որք յերաւի նման ազատեալի սովորութիւններ աւ ունէին, և որոց համար շատ ժողովներ եղած է քիչ մ'առաջ 'ի Աստանգինուպոլիս (յամս 1143. 1144. 1147, և այլն.) և մերժուած էին 'ի պատրիարքացն Յունաց կանոնական գրովքերկուքին սկիզբն աւ հեթանոսական ժամանակներէ առաջ եկած կ'ըսէ. և բաղդաւոր սեպելու իր ժամանակը՝ որ Լուսաւորչէն փախչող խաւարատիրաց որդիքն՝ հիմայ կ'ուզեն 'ի լոյս գալ. ուստի պէտք է ընդունիլ, կարեւոր զգուշութեամբք վասն զի և շատք ստոյգ կը համարին անոնց գարձը: Իսկ եթէ ոմանք « գարձեալ անգրէն 'ի փոխածն « իւրեանց գառնան, մեզ և ոչ մի ինչ է մնաս յաշ « խառանան. 'ի բաց ընկենուլ՝ արգար գատաւա « ըին է »: Թղթոյն հեա իր աշկերտներէն քանի մը հոգի խաւրեց 'ի Սամոստիա, որ քաղքին բոլոր եկեղեցւոյ ուխտին հետ առաջնորդութեամբ քորեպիսկոպոսին՝ կանչեն զԱրևուրդիս 'ի գուռն մայր եկեղեցւոյն, և հարցընեն թէ ճշմարտիւ կ'ուզեն թողուլ իրենց աղանգը. և թէ այսպէս՝ հրաժարին 'ի սատանայէ, յարեմուտս գառնալով և երեք անգամ թքնելով 'ի գէմս սատանայի: Յեա զայս ընելու՝ լաւ իմացընեն իրենց աղանգոյն ծռութիւնը և գարշութիւնը. թէ՛ արևն լուսատու է երկրիս՝ Աստուծմէ գրուած, ինչպէս ուրիշ աստեղք ալ. թէ՛ բարտի ծառն՝ զոր պատուէին՝ գէպ յարև գառնալուն համար, ուրիշ ծառերէ առաւելութիւն մը չունի. և թէ՛ սուտ է թէ Քրիստոսի խաչն բարտի ծառի փայտէն էր. այնպէս ալ ըլլար՝ ծառն պատուելի չէր. այլ հին հեթանոսութենէ առաջ եկած է այն պաշտօնն: Ապա յարեւելս գարձընելով զանոնք՝ հարցընեն,

ներն և անառակ սովորութիւններն ունէին. անոնց գլխաւորն Աստիլ յայանեցաւ այս ԺԲ գարուս սկիզբները:

Թէ հաւատան յամենապարզ Երրորդութիւնն,
'ի Մարգեղութիւն Քրիստոսի և 'ի անօրէնու-
թիւնս, և այլն. և զայս գաւանութիւն ընդունե-
լով մայրնեն յեկեղեցի. անկնունք աղայքը մկրտեն,
մեծերը նախ խրատեն խոտաովանեցընեն և ապա
մկրտեն, իսկ արգէն մկրտեալները՝ միայն խոստո-
վանեցընեն. ապա միւռնոսով օծելով ճակատին՝
խառնեն հաւատացելոց հետ, սովեցընելով քրիս-
տոնէական պարտքերը. և խրատելով որ չգայ-
թակղին բնիկ քրիստոնէից և քահանայից իսկ
պակսութիւններէն. վասն զի ոչ անոնց գործն՝ այլ
Քրիստոսի բանքն են մեզի կանոն. և « 'ի լաւան և
« յընտիրան հայեսցին, և յայնցանէ առցեն իւ-
« բեանց օրինակ բարեաց »: Մասնաւորապէս ըզ-
գուշացընել զկանսյս 'ի կախարգութենէ և 'ի գե-
ղասուութենէ: Յետ այլ խրատուց խորհուրդ
կու տայ հայրապետն որ անոնց մանչերէն ընդու-
նակներն՝ առնուն 'ի կրթութիւն և յուսումն
սուրբ գրոց, ինչպէս որ ինքն ալ ուղեր էր իրեն
եկողներէն, և նոքա ալ յանձն առեր էին. որպէս
զի քահանայութեան ալ արժանանան. « որպէս
« և յորգւոց Քրմացն՝ Ս. Քրիգոր ուսոյց և ձեռ-
« նագրեաց քահանայս և եպիսկոպոսունս »: Յետ
ամենայնի կը պատուիրէ ամենայն ջանիւ՝ յիշել
չտալ անոնց Արեւորդի անունը, այլ քրիստոնեայ
միայն անուանել: Քահանայից ալ խրատ կու տայ
զգաստութեամբ վարուիլ և չգայթակղեցընել զա-
նոնք՝ եկեղեցական տուրք կամ նուէրք պահան-
ջելով, այլ իրենց աշխատութեան փոխարէն՝ առ-
տուածային վարձուց յուսալ:

Պատմութիւնն աւելի բան մը չի գրուցեր ասոնց
համար. հաւանիմբ որ շատերն որտանց գարձան և
միաբան մնացին ընդ քրիստոնեայս, բայց Արեւոր
գեաց աղանդն մնաց անկէ ետեւ ալ. ինչպէս տե-
սանք վերը, որ 'ի կէս ԺԴ դարուն ալ մեր կաթո-

զիգոսաց մէկն յիշէ զանոնք. դար մը ետեւ ալ յիշէն այլք՝ այս կողմերս. որոց մէկն բարաթի ծառոյն հետ կը յիշէ նաեւ զբամբակին և զԵւշանն, զոր յարեւ գաւնաշնուն համար՝ պատուէին Արեւոր-գիւքն: Անոնցմէ վերջն ալ ձաղկերգու քերդոզ մը¹ կ'ըսէ ուրիշ բուսոց համար.

« Սինձ, երիցուկն ու եղբորդակն կու ըստասեն
Արեւորգուն.

Նոցա երամն ուրիշ է, կու շրջին զօրն հետ
արեւուն »:

Կարծուի թէ գեռ հիմայ ալ թէ բուն Հայաստանի քանի մ'անկիւն, թէ Միջագետաց կողմ գրտուին Արեւորգիք, և առնոցմէ ըլլան հօս Նէմփի կոչուած ազանգաւորքն:

Մեր ազգին և եկեղեցւոյն մերձաւորք և գրայիք տեսնելով իրենցմէ տարբեր ծէս մը, բնականապէս կը գիտէին հետաքննութեամբ վարդապետութիւնն ալ. յորում՝ կամ մէկ կողմէն կամ մէկալէն շատ հեղ հասկընայու և բացատրելու պահասութիւն ըլլալով՝ չեղածն եղած կարծուէր, եղածն՝ աւելի կամ պակաս. և այս բանիս համար ոմանք բարեսիրութեւն ոմանք ալ ոչ նոյնպէս կը խօսէին և կը գրէին ընդ Հայոց և ընդգէմ Հայոց. ինչպէս երկու ոգւով շարժածներն ալ յիշեցիք տեղ տեղ մեր պատմութեանք կարգին: Ասորիք՝ որ աւելի մերձաւորք կարծուին գաւառութեամբ, նաեւ յետ գայթակղական բանակաւորութեանն զոր խափանեց Գրիգորիս, շատ ծանր և այլանդակ մը լորութեան կարծիք մ'ունեցան մերայոց վրայ, որ պէս թէ Յուլիանեայ Ալիկառնացւոյ ազանգէն ունենան. այն որ Քրիստոսի անօրէնութիւնները և

¹ Դաւիթ Սալամորեցի 'ի Կարնոյ:

մահը՝ ոչ կատարելապէս մարմնով ըստ ամենայն
մարդկան՝ կ'ըսէր, այլ առաջօք խմն այնպէս երե-
ցած, և բնապէս անշարժար մնացած: Թերեւս է
գարէն 'ի վեր այսպիսի կարծիք մը մտած էր,
գուցէ ոմանց անզգոյշ և անորոշ գրութեամբ, ո-
րոց գէմ գեղեցիկ և իմաստասիրութեամբ գրելով
հերքեր է Յովհաննէս իմաստասէր կաթողիկոսն,
Ընդդէմ Երևութականաց անուանեալ Ճառիւ:
Յետ այնքան գարուց՝ մեր Շնորհալուոյ հետ պատ-
րիարքութեան ակօռ ելլող Միխայէլն Ասորի՝
այսպիսի կասկած մը յայտնեց առ կաթողիկոս
մեր, թղթով և նուիրակութեամբ Յովհաննու ե-
պիսկոպոսի մը. սրուն գրով կարճ պատասխան մը
տուաւ Շնորհալի, նշովելով զՅուլիանոս և զհե-
տևողն, « այլ և զանիրաւ զբարարողն զմեզ:
« Բայց մեք խոստովանիմք զՔրիստոս... խաչեցաւ
« և մեռաւ մահկանացու բնութեամբ, ստուգա-
« ղէս և ոչ առաջօք »: Մնացածն ալ թողլով որ
բերնուց իմացնէ իր նուիրակն:

Այս կարծեաց կամ կասկածի զգեաւոր ա-
ռիթմ՝ ոչ այնքան Քրիստոսի մահուան վրայ թուի,
որքան իր մարմնոյն և կրից անդամելի կամ ան-
պակտ ըսուելու խնդրոյն վրայ. որովհետեւ մերմք
յաճախ անապական կոչելով զմարմինն՝ տարա-
կոյս ձգեր էին գրացեաց՝ Թէ այդ բառով նաև
անշարժար կամ անտկար իմանան զնա, կամ որ և
է անմեղ և անախտ մարմնական կրքէ և կարեաց
ալ ազառ: Այս բանիս վրայօք գեւ Գրիգորիսի
կաթողիկոսութեան ատեն Յակոբ անուամբ գիա-
նական Ասորի վարդապետ մը Մելիթինէ քաղ-
քէն, որ Թուի Թէ էր Սալիբայ որդի անուանեալ
հռչակաւոր մատենագիրն, որ եպիսկոպոսացեալ
Իրնեստոս կոչեցաւ¹, գրեր և հարցուցեր էր առ

¹ Սա է որ Մարաշու եպիսկոպոս եղած ատեն գերի
բռնուեցաւ 'ի Ստեփաննայ: Տես յերես 306: Եսաբան

զիկոսաց մէկն յիշէ զանոնք. դար մը ետեւ ալ յիշէն այլք՝ այս կողմերս. որոց մէկն բարաթի ծառոյն հետ կը յիշէ նաեւ զբամբակին և զԵւջանն, զոր յարեւ գառնալնուն համար՝ պատուէին Արեւոր-դիքն: Անոնցմէ վերջն ալ ձաղկերգու քերդոզ մը¹ կ'ըսէ ուրիշ բուսոց համար.

« Սինձ, երիցուկն ու եղբորդակն կու ըստասեն
Արեւորդուն.
Նոցա երամն ուրիշ է, կու շրջին զօրն հետ
արեւուն »:

Կարծուի թէ գեռ հիմոյ ալ թէ բուն Հայաստանի քանի մ'անկիւն, թէ Միջագետաց կողմ գրաւութիւն Արեւորդիք, և ասոնցմէ ըլլան հօս Նեմսի կոչուած ազանգաւորքն:

Մեր ազգին և եկեղեցւոյն մերձաւորք և գրայիք տեսնելով իրենցմէ տարբեր ծէս մը, բնականապէս կը գիտէին հեաւքննութեամբ վարդապետութիւնն ալ. յորում՝ կամ մէկ կողմէն կամ մեկալէն շատ հեղ հասկընայու և բացատրելու պակասութիւն ըլլալով՝ չեղածն եղած կարծուէր, եղածն՝ աւելի կամ պակաս. և այս բանիս համար ոմանք բարեսիրութեւնք ալ ոչ նոյնպէս կը խօսէին և կը գրէին ընդ Հայոց և ընդգէմ Հայոց. ինչպէս երկու ոգւով շարժածներն ալ յիշեցինք աեղ տեղ մեր պատմութեանք կարգին: Ասորիք՝ որ աւելի մերձաւորք կարծութիւն գաւանդութեամբ, նաեւ յետ գայթակղական բանակաւորութեանն զոր խափանեց Գրիգորիս, շատ ծանր և այլանդակ մալորութեան կարծիք մ'ունենցան մերայոց վրայ, որպէս թէ Յուլիանեայ Ալիկառնացւոյ ազանգէն ունենան. այն որ Գրիսաոսի անօրէնութիւնները և

¹ Դաւիթ Սաւանորեցի 'ի Կարնոյ:

մահը՝ ոչ կատարելապէս մարմնով ըստ ամենայն մարդկան՝ կ'ըսէր, այլ առաջօր խմն այնպէս երեցած, և բնապէս անչարչար մնացած: Թերեւս էլ դարէն ի վեր այսպիսի կարծիք մը մտած էր, դուցէ ոմանց անզգոյշ և անորոշ գրութեամբ, որոց գէմ գեղեցիկ և իմաստասիրութեամբ գրելով հերքեր է Յովհաննէս Իմաստասէր կաթողիկոսն, Շնորհա՛մ Երեւութականաց անուանեալ ճառիւ: Յետ այնքան դարուց՝ մեր Շնորհալուոյ հետ պատրիարքութեան աթոռ ելլող Միխայէլն Ասորի՝ այսպիսի կասկած մը յայտնեց առ կաթողիկոս մեր, թղթով և նուիրակութեամբ Յովհաննու եպիսկոպոսի մը. որուն գրով կարճ պատասխան մը տուաւ Շնորհալի, նշովելով զՅուլիանոս և զհետևողսն, « այլ և զանիրաւ զբարատողսն զմեզ: « Բայց մեք խոտտովանիմք զԳրիտոսոս... խաչեցաւ « և մեռաւ մահկանացու բնութեամբ, ստուգա- « օդէս և ոչ առաջօր »: Մնացածն ալ թողլով որ բերնուց իմացընէ իր նուիրակն:

Այս կարծեաց կամ կասկածի գլխաւոր առիթն՝ ոչ այնքան Գրիտոսոսի մահուան վրայ թուի, որքան իր մարմնոյն և կրից ապականելի կամ անպական ըսուելու խնդրոյն վրայ. որովհետեւ մերմէք յաճախ անապական կոչելով զմարմինն՝ տարակոյս ձգեր էին գրացեաց՝ թէ այդ բառով նաև անչարչար կամ անտկար իմանան զնա, կամ որ և է անմեղ և անախտ մարմնական կրքէ և կարնաց ալ տղատ: Այս բանին վրայօք գեւ Գրիգորիսի կաթողիկոսութեան ատեն Յակոբ անուամբ գիւնական Ասորի վարդապետ մը Մելիթսէ քաղքէն, որ թուի թէ էր Սալիբայ որդի անուանեալ հռչակաւոր մատենագիրն, որ եպիսկոպոսացեալ Դիոնեսիոս կոչեցաւ¹, գրեր և հարցուցեր էր առ

¹ Սա է որ Մարաշու եպիսկոպոս եղած ատեն գերի բռնուեցաւ ի Ստեփաննայ: Տես յերես 306: Շատ բան

մերսն, Թէ Բնչպէս կ'իմանան, մանաւանդ Քրիստոսի աննդառութե նկատմամբ: Այն ատեն ասոր ալ պատասխան գրած է Շնորհալին, նախ գովելով Ստորի վարդապետին հմուտութիւնը, զոր իմացաւ իրեն գրուածները Թարգմանել աալով, « խո-
« հական մակացու իմաստուն մերասեռ » Ստեփանոս անուամբ մեկու մը, որ և Յակովբայ Թուղթը բերէր էր. յետոյ քիչ մ'ալ կը մեղադրէ զնա՝ արժանապէս, Թէ չէր վայելէր այգպիսի բանի վրայ խնդիր ընել և գրել. և եթէ հիմայ ինքն ալ պիտի պատասխանէ՝ միայն ասոր համար է՝ որ չկարծուի Թէ կ'արհամարհէ զինքը, կամ Թէ չի գիտեր ըսելքը. և քիչ մը Ս. Հարց խօսքերով, քիչ մ'ալ իր մտածութեամբք կը պատասխանէ, Թէ Բնչպէս անապական կ'իմանայ զՔրիստոս. և Թէ ոչ այնքան տկամայ և նուաաս կարեաց տակ ընկնալն՝ Քրիստոսի կատարեալ մարդկութեան սեպելու է, որքան կամաւ տիրելն ակամայից ալ. որով հետեցընէ Թէ Յակոբայ քննածը (աննդառութիւնը) պէտք չէ ընգուսնիլ Քրիստոսի վրայ իբրեւ հասարակ մարդկան կրածը, այլ իբրեւ տիրաբար սպառուած, որպէս Թէ կրակով մը հալուած և ցնդած: « Մերո Հայաստանեայց եկե-
« ղեցի, կ'ըսէ 'ի վերջաբանին, 'ի սկզբան հաւա-
« տալոյ քրիստոնէութեան մինչև ցայժմ՝ յայտ
« դաւանութեանս վերայ հաստատեալ է, խոստո-
« վանել զմարմին Տեառն անապական՝ 'ի ծննդե-
« նէն մինչև ցյաւիտեանս, ոչ 'ի կամաւոր չար-
« չարանաց և 'ի մահուանէ, այլ 'ի պարսաւելի և
« յակամայ կրից »: Աստուածաբանից Թողլով աւելին այսպիսի խնդրոց վրայ, և Թէ հարկ իցէ խօսիլ, մինք աւելի կը սիրեմք Շնորհալոյ խոր-

գրած էր սա Հայոց ծիսից դէմ, նաև մեր ազգին ծագման վրայ. այս կարեւոր գրուածս հիմայ անյայտ է: — Ատեմ. Մատենադար. Արեւել. Բ. 164. 170. 182, և այլն:

շումը և խղճումը, թէ և չափազանց աչ երևի ու
մանց յատուածաբանից. և ալ աւելի սիրեմք իր
փափուկ պարկեշտութիւնը, երբ յետ Քրիստոսի
վրայ խօսելու՝ իբրև կնիք կարծեացն կ'աւելցընէ,
ամեն տեսակ փափուկ շքահայեցութեամբ. « Հա-
« ճելի էր իմոցս մտաց ընտրութեան, եթէ հա-
« մարձակէի տսել, ոչ միայն զայն մարմին՝ զոր
« միացաւ ընդ Բանին, այլ և զՍուսին սրբոյ՝ յետ
« անձառելի միութեան՝ արտաքոյ գնել այսոցիկ
« կրից, որպէս և բոլորիցն ախտաւոր շարժմանց,
« որք ըստ հոգւոյ և մտաց. զի ուր Աստուած բը-
« նակի տիրապէս՝ ոչ ծառայէ բնութեանս, որ-
« պէս և ոչ մորենին և ոչ հնոցն¹ »: Այնքան ա-
խորժիւ կ'ընթեռնումք Նորհալւոյ այս վերջին
տողերը, որքան որ քիչ-բանիւ կ'իմացընեն իր մեծ
պատկառանքն և սէրն առ Կոյսն այն, որ յետ
Աստուծոյ՝ առաջին սուրբ և ամենարժեպէտ
թիւն է: Նոյն ախորժիւ կը յիշեմք և իր գրածն
առ Յոյնս, թէ « Այնքան պատուի 'ի մէնջ (Հա-
« յոցս) արժանաւորն պատուոյ յերկնաւորաց և
« յերկրաւորաց, Մայրն Աստուծոյ Մարիամ,
« մինչ զի զբանս նորա (զՄեծացուացէն) ոչ 'ի լոկ
« աւուրսն... երգեմք, այլ 'ի կիւրակէս միայն և
« 'ի տօնս տերունականս² »:

Խեղիւր Միաբանութեան Եկեղեցեաց Յունաց և
Հայոց. — Մանուկ կայսր — Թեորիանէ —
Ս. Կիւրեղ Կարմեղական:

Մեծագոյնն կրօնական խնդրոց, վիճմանց և
գրուածոց Ն. Ենթահալոց, որ կըրնայ նաեւ բոլոր
մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ ամենէն
նշանաւոր գիտաց մէկն կոչուիլ, Յունաց եկեղե-
ցւոյն հետ Միաբանութեան խնդիրն էր, որ իր
կաթողիկոսութենէն քիչ մ'առաջ սկսաւ, բոլոր
անոր միջոցը բռնեց, և անկէ քանի մը տարի վեր-
ջը կիսկատար աւարտեցաւ, իր հոգեկից աշակեր-
տաց և յաջորդաց ձեռք: Եւստ պատգամաւո-
րութիւնք և Թղթակցութիւնք եղան այս 10 կամ
12 տարիներուս՝ ընդ մէջ Յունաց և Հայոց, քիչ
մ'ալ և Ասորւոց, զոր իւրաքանչիւր ազգաց մասե-
նագիրք պէսպէս աւանդած են. մերոնք համառո-
տիւ յիշելով զպատմութիւնն՝ Թուղթերն ու գա-
ւանութիւնները ամբողջ կը բերեն. Յոյնք՝ եղած
վիճաբանութիւնը գրեւ և հասուցեւ են մեզի:
Ասորիք աւելի համառօտ կը յիշեն, և գործոյն
սկիզբը քան վախճանը՝ զոր ազգի չեն իմացեր:
Վասն զի իրենք, ինչպէս իրենց Միապէլ պա-
րիարքն կ'ըսէ, աւելի կտրուի և յամառ պատառ-
խան մը տալով, եւ քաշուեցան. խնդիրն մնաց
Յունաց և Հայոց մէջ: Մերոց ակոյցեանն յայտ է

որ Շնորհալին էր. Յունացն՝ գլխաւորապէս Թէո-
րիանէ ըստած հմուտ իմաստասեր մը, որ շարա-
գրած է վիճաբանութիւնը. Բայց ինչպէս որ սո-
վորութիւն է՝ այսպիսի գրուածքներ նոյն խօ-
սած առեւնին նշանակել յետոյ ձեռքընել, այս-
պէս ըրած է և ինքն. չքսեմք թէ խարդախած և
փոփոխած, այլ գէթ տեղ տեղ այնպէս յարմար-
ցուցած՝ որ ինքն միշտ յաղթող երևի: Այդպիսի
գրուած կամ հակառակ կողմին ալ պէտք էր գը-
րուած մ'ունենալ, կամ երկու կողմին ստորա-
գրութիւն և վաւերացումն՝ անտարակոյս ըլլալու
համար¹: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ կարգաւոր և
խոհեմական և չափաւոր ոգւով գրուած մ'է Թէո-
րիանեայ գրուածն:

Բայց Յունաց աւելի գլխաւոր ախոյեանն այս
խնդրոյս մեջ կրրնայ ըսուիլ ինքնին անոնց կայսրն,
և արդէն մեղի ծանօթացեալն, որ այս պատմա-
կան գիպուածիս մեջ՝ Կիւ Մանուէլ կոչեամբ յի-
շուի 'ի մերայոցս, և շատ գովութեամբ. մինչև 'ի
Յայսմաւուրս ալ անցեր է անունն, վասն այսպի-
սի ջանից միաբանութեանն հաւատոց, և կրօնա-
ւորակերպ մեռնելուն համար, յետ իբրև 40ա-

մայ երկար թագաւորութեանն: Յերաւի, ինչպէս մեր պատմութեան պարագային, այսպէս և ժամանակին նշանաւոր անձանց մէկն է Մանուէլ Ա. Կոմնենեան կայսրն. քաջութեամբ՝ առենին ամենէն կտրիճ պատերազմողաց կարգը բռնելու արժանի է. աշխարհաշինութեամբ, կառավարութեամբ, կրթութեամբ, և հմտութեամբ ալ, չատերէն վեր. և բոլորով մէկտեղ՝ բարեմասն և բարեբաղդ թագաւոր մը կըրնայ ըսուիլ. մանաւանդ եթէ քոյ մը ձգուի իր երիտասարդութեան պէսպէս խակութեանց, որով իրեն հօրեղբորորդւոյ Անդրոնիկոսի ալ չար օրինակ եղած է. սլլ անպօղելի կը մնան Բ Խաչակրաց գէմ ըրած նենգաւոր վարմունքն, որով այնքան բիւրաւորաց միաս և կոտորած հասաւ¹, և այնքան եռանդեամբ, պատրաստութեամբ և Բեռնարդոսի մ'օրհնութեամբ սկսեալ գործն՝ վատութեամբ վերջացաւ:

Գուցէ ինքնին Մանուէլ ալ խղճելով այս բանին՝ յետոյ սրաանց օգնութիւն կը խոստանար և խնդրէր Գ Խաչակրութիւն մը, որ 'ի գործ չցրուեցաւ: Լատինացւոց հետ երկու անգամ խնամութիւն ընելով ինք զինքը պարտաւորեց այնուհետեւ անոնց հետ բարեկամութեամբ վարուելու. բերմամբ ալ կրօնասէր ըլլալով և նախանձայոյդ, միանգամայն և Ա Յուստինիանոսի նման կայսերաց հետեոյ՝ եկեղեցական խնդրոց խառնուելու և առաջնորդելու իսկ, թէ իր եկեղեցւոյն և թէ օտարաց խնդրոց մէջ մտաւ. նախ Լատինաց հետ միա-

¹ Այս բանից վրայ ոչ միայն Լատինացիք զարած են, այլ մեր ժամանակակից ժամանակագիրն Սամուէլ՝ գուցէ աւելի սրամտութեամբ և չափազանց գրութեամբ, անարժան կոչէ զՄանուէլ՝ Քրիստոսի անուանակցութեան, բայց եթէ ինչպէս գերաբրիտոս կոչի՝ Նեանն. « Սոյնպէս « և սորայս՝ տարորոշ և հեռի ամենեւին 'ի գործս և 'ի « կրօնս Եմմանուէլին՝ Մանիլանուանի »:

բանութիւն ընել ջանաց, յանձն առնելով Հռոմէ
մայ առաջարկութիւնները, յուսալով արեւմտեան
ինքնակալութիւնն ալ իր ձեռքը ձգելու. և երբ
այս չաջողեցաւ՝ անոնց հետ միաբանութեան
գործն ալ անկատար մնաց, թէ և ինքն ողջամիտ
էր 'ի դաւանութեանն: Շատ հեղ ժողովքներ
գումարել տուաւ 'ի Կ. Պօլիս՝ իր ազգին խնդրոց
համար, և եպիսկոպոսաց հաւասար և աւելի ջանք
ու հմտութիւն ցուցընէր. երբեմն ալ չափազանց
հեղինակութիւն և բռնութիւն՝ իր կամաց և կար-
ծեաց հնազանդեցընելու: Այս մեծ սրտով կայսրն
(զոր միշտ չկրցաւ սանձել և ուղղել) մեր ազգին
քաղաքական գործոց արգէն խառնուած էր, և
20 տարի թէ անձամբ թէ 'ի ձեռն գբսից և զօ-
րավորաց՝ Թորոսի գէմ կռուած, և զէնքերով
չյաղթուածը սիրով և դաշամբք դադրեցուցած.
բոլորովին նուաճել չկարենալով՝ գոհ կ'ըլլար որ
իրբն պայազատական տանուտեարք իրմէ կա-
խումն ունենան Անաիոքայ Լատինք և Կիւլիկիոյ
Հայ իշխանք. իր փառասիրութեան մեծ հարուած
մ'էր ասոնց անկախութիւնն: Մինչ գեռ իր հօրն
ատեն՝ արեւմտեան Հայք՝ թէ կրօնական և թէ
քաղաքական տեսութեամբ կերպով մը կայսերու-
թեան հպատակք էին, կաթողիկոսական աթոռն
գեռ անոնց իշխած տեղերը ըլլալով, Ռուբենի
յաջորդք ալ՝ կամ կայսերաց կուսակալք և Սե-
բաստոսք համարուէին կամ ապստամբք, և ոչ օրի-
նաւոր տեարք երկրին, իսկ հիմայ կաթողիկոսա-
կան աթոռն՝ իրենց ձեռքէն խլուած երկիրներու
մէջ էր, Հայք ազատաբար իրենց հայրապետը կը
գնէին, Պարոնայք Հայոց՝ կամ ինքնադուլիս կամ
անուամբ չափ զկայսրը գլխաւոր կը ճանչնային,
և անոր ոսկի կնքովն իրենց պայազատութիւնը
ապահովէր էին: Արդ զասոնք բոլորովին չօտարա-
ցընելու՝ ձեռքէ չփախցընելու շատ յարմար հնարք

խանէ. Թէ Հայոց եկեղեցին և ընդհանրապէս Հայք՝
չեն ընդունիր ուսելը, և շատ ալ չորակերութիւն
կ'անցընեն. հիմայ միայն իշխանք և զինուորք են
որ կ'ուսեն՝ ինքնակամ և ոչ հրամանաւ. և եթէ
երբեք հայրապետք ալ թոյլ տուած են՝ այն ալ
Յունաց և Փռտնիկաց սովորութեան հետևողաց
համար եղած է: — Բաժակին մեծ խնդրոյն վը-
րայօք ալ, « Բազում էին մեզ բանք ասել », կ'ը-
սէ, այլ վասն համառօտելոյ՝ միայն կը յիշէ որ
մեր ազգն 'ի Լուսաւորչէ այսպէս աւանդուած կը
համարի, և աւետարանին մէջ ալ որոշակի ջուր չի
յիշուիր: Աւելի երկար կը գրէ այս խնդրոյս վրայ
իր Ա թղթին մէջ առ կայսրն, և ինչպէս թէ խմո-
բով թէ անխմոր պատարագելն օրինաւոր համա-
րուած է, կ'ըսէ, այսպէս ալ « Թէ ջրով դը կատա-
« րէ և եթէ առանց ջրոյ, ոչ և ընդ միոյ 'ի սոցանէ՝
« կամ փառս ընդունիցի յԱստուծոյ և կամ ասն-
« ջանս. այլ որք սուրբ սրտիւ և ուղիղ հաւատով
« մատուցանեն՝ փառաւորին 'ի նմանէ », և այլն: —
Ալեքսի հարցմանց մէջ այս ալ կար, թէ ինչո՞ւ Հայք
ամեն տարի խաչերնին նորէն կ'օրհնեն կամ կը
մկրտեն. — Միծաղելի հարցումն, կ'ըսէ Շնոր-
հալին. մէկ անգամ օրհնուածն միշտ օրհնած է. իսկ
գինւով և ջրով լուանալն և օրհնութիւն ազօթքն՝ հին
Յունաց ծէսերէ առեր են մեր նախնիք, և գեռ յու-
նարէն գրուածքն գտուին 'ի Հայս: — Յետոյ Յունաց
մեծ հակառակութեան և առասպելաբանութեան
նիւթ եղած Առաջաւորաց պահոց վրայ կը խօսի,
հերքելով այն իրենց յիշեալ Սարգսի և շանն ա-
ռասպելը՝ որ « անգոյ է առաւել քան զեղջերուա-
« քաղն անուանեալ ». և կ'իմացընէ բուն պատ-
ճառը, 'ի Լուսաւորչէն հաստատուելու նախ քան
զամենայն պահս, երբ քարոզեց Հայոց զքրիստո-
նէութիւն, և պատուիրեց որ քանի մ'օր ապաշ-
խարութեամբ պահեն, և յետոյ սովորութիւն ե-

դաւ Նինուէացւոց ըրած պահոց յիշատակին միացնել զայն. որուն վերջը Ս. Սարգիս զօրավար վկային աօնն գրուած ըլլալով Ս. Սարգսի պահք ալ կ'ըսուի:

Այս առաջին գրուածն է Միաբանութեան խնդրոյ մէջ մնացեալն. որովհետեւ Ալեքսի առած գրուածն չկայ. և այս աւելի յորդոր և առիթ է զած է խնդիրն առաջ տանելու. վասն զի երբ Ալեքս դարձաւ 'ի Կ. Պօլիս և ներկայացուց կայսեր և պատրիարքին՝ Ներսիսի գաւանդութիւնը և ծիսից բացաարութիւնը, շատ զարմացան, իրենց կարծածէն աւելի մօտ գտնելով զՀայս, միանգամայն և անոնց ծիսից վրայ օտարոտի կարծիքնին շրտեկելով: Այլ աւելի զարմանալի եղաւ իրենց՝ Ենորհալոյ խոհական և հանգարա գրուածն, որոյ համեմատ սքանչելի վարքն և բարքն ալ ըսիցին իմացան յԱլեքսէ, և հաւատացին որ այնպիսի անձ մը միայն կրնայ զՅոյնս համոզել, և իրենց կանխակալ կարծիքը և հնացեալ ատելութիւնը լուծանել: Ուստի և կայսրն Մանուէլ պատուով գիր գրեց առ Գրիգորիս կաթողիկոս, գեռ ուջ կարծելով զնա, (յամսեան սեպտեմբերի, 1166)¹, և խնդրեց որ այսպիսի կարևոր գործ մը վճարելու համար չի զլանայ խաւրել 'ի Կ. Պօլիս իր իմաստուն եղբայրը՝ Ներսէսը: Հրովարտակը յանձնեց Սմբատ Արուխ անրւամբ պատուաւոր պալատականի մը, որ յանուանէն կ'իմացուի մեղի ազգակից ըլլալ: Սա երբ հասաւ 'ի Հռոմկլայ և վախճանած գտաւ զԳրիգորիս՝ առ նոյն ինքն հա-

¹ Մանուէլի թղթոյն թուականն է ԺԵ Ընդիկտիոն, որ կ'ըլլայ 1167. այլ անհաւատալի է որ 15 տմիս վերջ ալ Գրիգորիսի մահն անգիտանայ. անոր համար սխալ կարծեմք թիւը, և ԺԴ համարիմբ ուղեղը (1166). Կամ թէ այո թուականիս գրուած էր թուղթն, այլ ուշանալով յաջորդ տարին զգուեցաւ, և միայն թուականն փոխեցաւ:

րազատն Ներսէս մատոյց կայսերական հրաւերքը . միանգամայն և գեապանօրէն իմացուց կայսեր մեծ փափազը այո խնդրոյս կատարման , և զՆերսէս տեսնելուն իր պաշտաան մէջ : Սակայն այս բանիս ասկէ ետեւ արգելք էր նոյն իսկ Ներսիսի կաթողիկոսանայն . և հարկ էր որ կամ սա նուիրակ խաւրէ առ կայսր , և կամ նա առ ինքն . և այս յեախնո եղաւ :

Նոյն առնն Մանուէլ Ասորուոց կաթողիկոսին ալ թուղթ գրեք և գեապան խաւրեր էր Քրիստապորտ անուամբ մէկը , որ նախ 'ի Հռոմկայ եկաւ , և ահ կէջ գնաց առ Միխայէլ . առ որ Շնորհալին ալ հարկ սեպեց թուղթ մը գրել , որպէս զի հասարակաց ըլլայ միարանութիւնն և գիտնան իրարութենէլքը : Այս Շնորհալուոյ առ Միխայէլ գրած թուղթն մեր քով չի գտուիր , ինքն Միխայէլ համառօտիւ իմաստը կ'ըսէ , և գուրս կը թողու կարեորբան մ'ալ՝ որու ինքն շատ հակառակ էր . այս ինքն Երկու բնութեանց խնդիրը . թէ և նոյն մասց վրայ յամառեալ է և Բար-Հերէոս (Ապուլֆարաճ) Ասորի պատմիչն , այլ Ներսիսի թղթոյն մէկ հատուածը կամ ամբողջը մէջ կը բերէ ասորերէն , այսպէս . « Յունաց կայսրն 10 խնդիր առաջարկեց մեզ . հինգն Հաւատոց վրայաք , որ են Երկու միացեալ բնութիւն 'ի Քրիստոս ըսել , երկու Կամն և երկու Ներգործութիւնս . երկն ժողոց հետ ընդունիլ և զ' Դ , Ե , Զ և Է . 'ի Ս . Աստուածէն վերցընել Որ խաչեցար : Իսկ Մի . սական հինգ խնդիրքն են , Մննդեան տօնը կատարել ուրիշ ազգաց հետ . Ս . խորհուրդը խմորով և ջրով կատարել . Միւռոնը ձիթով պատրաստել . Ժամասացութիւնը եկեղեցւոց մէջ ընել , և Պատարագն յայտնի (բաց գռնեռով) կատարել : Ի սէր խաղաղութե գիւրին է մեզի ծիսական խնդրոց մէջ յարմարել անոնց հետ , և Եր

« կու բնութիւն ըսել ըստ աստուածաբանից . այլ
 « անկարելի է Որ խաչեցար Վերցնել կամ սուրբ
 « անձինքները նղովել : Ի վերայ այսր ամենայնի՝
 « ինչ որ գու ընես մենք ալ այնպէս ընենք » : Մի
 խայէլ պատասխանեց որ իրեն եկեղեցւոյն համար
 միայն իրեք նոր խնդիր կար . այսինքն Քրիստոսի
 երկու բնութեանց , Քաղկեդոնի ժողովոյն և Խա-
 չեցարին , զորոնք ինքն անփոփոխ պիտի պահէր .
 իսկ գու , կ'ըսէր , 'ի հարկէ քու իմաստութեանդ
 համեմատ կը շարժիս . բայց յուսամ որ փոփո-
 խութիւն չես ըներ : Ասկէ աւելի բան մ'ալ ուզե-
 լով ընել Միխայէլ՝ իր աշխերաներէն մէկը՝ (Թէո-
 գորոս Բար-Վահագուն) որ ըսա իր վկայութեան
 շատ հմուտ էր փիլիսոփայական խնդրոց՝ զրկեց
 Շնորհաւոյ , որ օգնական ըլլայ Հայոց՝ երբ վիճե-
 լու ըլլան ընդ Յոյս . և պարծեւով ալ կ'ըսէ Մի-
 խայէլ , Թէ իր նուիրակն զարմանալի հանձար ցու-
 ցեր է և պապանծեցուցեր է զնուիրակ աստուա-
 ծաբանն Յունաց (!) : Սակայն իր իսկ յետոյ ըսելն ,
 Թէ « զպատասխանին ահաւն Ներսէսի՝ զոր գը-
 « ըեաց (առ կայսրն) մեք ոչ իմացաք » , և Ներ-
 սիսի խոհական զգուշաւոր և արդար բարքն՝ ցու-
 ցընեն , որ ոչ Միխայէլի գրածն և ոչ իր նուիրա-
 կին խօսածն արժանաւոր բաներ էին . և շատ հե-
 ոու էր երկու կաթողիկոսաց հոգին և տեսու-
 Թիւնն : Մինչ մերս և հեանողքն կը ցաւէին իր մա-
 հուամբը Միաբանութեան գործոյն անկատար
 մնալուն համար , Միխայէլ անպատկառ կ'ըսէ ,
 « հաւատամք եթէ փառաւորեալն 'ի մէնջ տնտե-
 « սութիւն Աստուծոյ՝ խափանեաց զջան թագա-
 « ւորին... և կաթողիկոսն Ներսէս փոխեցաւ
 « յաստեացս . և մնաց հիմն մեր անասանելի » ;
 և այլն : Սակայն մենք ալ հաւատամք Միխայէլի
 հօս ուրիշ մէկ խօսքին վրան Ներսիսի , Թէ « Կո-
 « րովի էր յաստուածաշունչ գիրս , և պարկեշտ

« և ջանացող այր, ուղիղ կանոնաւ գրող. և նա
« վճարեաց զիւրն » . այլ ոչ որպէս կարծէր և կա-
մէր Միխայէլ :

Շնորհալին յանձնեց կայսեր նուիրակին՝ անոր
բերած թղթին պատասխանը, որ կ'ըսուի Աթուզթ
Ներսիսի, առ կայսրն Հռոմոց. և կը սկսի, « Քրիս-
« տոսապատկեալ ինքնակալ ծիրանածին և օգոս-
« տափառ սուրբ Թագաւորի », և Ալեքսի ձեռ-
քով գրածէն աւելի երկար Դաւանանք մ'ալ: Ի
թղթին կը յիշէ եղբօրը մահը և նոյն շարթուն
մէջ նաեւ Ասորւոց պատրիարքին մահը, և նոր
ընտրուածին (Միխայէլի) փափաքն 'ի միաբանու-
թիւն. կ'իմացընէ ևս որ լսեր էր, « թէ սուրբ և
« տռաջին ամենայն եպիսկոպոսապետաց՝ հայրա-
« պետն Հռոմայ և փոխանորդն Պետրոսի առա-
« քեւոյ՝ յիւրոց անտի իմաստնոց առաքեաց խօ-
« սել առաջի սուրբ Թագաւորութեան ձերոյ՝ վա-
« սըն միաբանութեան հաւատոյ » . որով Շնոր-
հալւոյ ալ յարմար առիթ կ'երևէր այսքան գրե-
թաւոր եկեղեցեաց՝ Լատինաց, Յունաց, Հայոց
և Ասորւոց միաբանութիւնն: Իր կողմանէ կշռե-
լով գործոյն ծանրութիւնը՝ իմացուց մեր ազգին
եպիսկոպոսաց ամեն կողմ, աղօթք ալ ապապըրե-
լով, ինչպէս որ կ'իմացընէ. « Եւ մեք առ ազգի մե-
« րոյ եկեղեցիս՝ որ յԱրևելս և 'ի Մեծն Հայք, և
« 'ի միայնաստանս որ 'ի սուրբ Լերինս, գրե-
« ցաք », և այլն: Կ'աղաչէ կայսեր որ Յոյնք ալ
աղօթք ընեն այս բանիս համար, « ընդ ամենայն
« եկեղեցիս՝ որ ընդ Թագաւորութեամբ ձերով » :
Բայց մէկտեղ գալու համար՝ աւելի գիւրին կը
տեսնէր Յունաց և կայսեր իսկ գալը՝ քան Հայոց
առ նոսա երթալը. և անոյշ խօսքերով կ'ըսէ, որ
այս բանս նուազաւորութիւն մը չկարծեն Յոյնք, այլ
մանաւանդ պատիւ, իբրեւ զօրաւորք՝ տկարաց օգ-
նելով. և ըստ այսմ պէտք է որ սիրով և զիջմամբ

վարուին, և ոչ մեծամոտութեամբ. և առանց ոչ առութեան երկու կողմէն՝ իբրեւ հաւասարը խօսին, որպէս զի համարձակ ալ ըլլան, և հոգեւոր սիրոյ գործն յաջողի: Երկու ազգաց մէջ 600 տարուան հնացեալ ատելութիւնն՝ « Կարօա է բազում հոգեւոր բժշկական իւզոց օծմանց, այսինքն՝ սիրոյ, գթութեանց և ողորմութեանց »:

Մանուէլ կայսր գոհացաւ Շնորհալուոյ յօժարութեանը վրայ, և արգարացընելով անոր ըսածները, մանաւանդ որ իրեն ալ գժար էր իր մայրաքաղաքը գաուելը, որովհետեւ անդադար պատերազմաց կը զբաղէր, և հիմայ թէ Դանուբի վրայ, թէ Սփիւտացւոց գէմ գործ ունէր, պատշաճ համարեցաւ քանի մը հմուտ տասուածաբաններ զրկել առ կաթողիկոս մեր, որ վիճաբանութեամբ խնդիրը լուծեն պարզեն և իրեն իմացընեն. և յարմար գտաւ այս բանին վերոյիշեալ Թէորիանոս անուամբ գիտնականը՝ զոր հռոմէական բառիւ Տայիպոս կամ Տագիսպոս, և յունական Լիլիոն թագաւորութեանն, կոչէ. առաջինն պալատական կամ քաղաքական պատուոյ անուն է, ինչպէս տեսանք ի Գրիգոր Մագիստրոս. երկրորդն ալ կը նշանակէ արքունի սպասաւոր կամ հետեող¹: Թէորիանէ՝ իր գրածներէն կ'երևի արդարեւ հմուտ Ս. Հարց վարդապետութեան, բանիբուն և խոհական: Իրեն ընկեր տուաւ կայսրն Փիլիպպուպօլեայ² Հայոց վանահայրը՝ Յովհաննէս Ութմանը, որ թէ գիտութեամբը և թէ մերայոց ազգակից ըլլալովն՝ օգտակար պիտի ըլլար:

1. Այս բառ լատինարէն փոխուած է Ligium, յորմէ փանկերէն ալ Lige, և անկէ ՚ի հայ՝ մեր Եկելիկերի թագաւորաց ատեն Լիլիոս կոչելով. միայն թէ հօսթգթոյն հայերէն թարգմանութեան մէջ յունական բառին հայցական հօլովը Լիլիոն իբրեւ ուղղական գրուած է. զի բուն բառն է Լիլիոս, լիլիոս.

2. Փիլիպպէ քաղաք ՚ի Բուլղարի. — Ութմանն ըստ Հայոց՝ յունարէն բնագրին մէջ Արման, Αρμάνος.

Ասոնց յանձնեց իր առաջին Թուզթն առ Ներսէս .
 և պատուիրեց որ լաւ քննեն անոր գրածներուն
 և ըստծներուն միաբը, անոր երկրորդ անգամ
 Սմբատայ ձեռքով գրածին մէջ ալ տարակուսա-
 կան կամ պարզելի բաներ գտնելով: Մանաւանդ
 Թէ բուն իսկ Շնորհալույ գրածին պարզութիւնն
 զինքը կը վարանեցընէր. որովհետեւ ինչուան այն
 ատեն Հայոց գաւանսութիւնը՝ մանաւանդ Քրիս-
 տոսի բնութեանց վրայոք՝ շատ անկատար կը հա-
 մարէր, և հիմայ կը տեսնէր որ Թէ ոչ բոլոր բա-
 ցատրութեամբ բանից՝ այլ մտքը նոյն կ'երևի. և
 գեռ ոմանք հոն 'ի Ա. Պօլիս, և նոյն իսկ ազգաւ
 և լեզուաւ Հայ, այլ ծխիւ հոռոմացեալ և մա-
 նաւանդ ատեղութեամբ յոռացեալ՝ կը բամբա-
 սէին զՀայս, և եւտիքական կ'երևցընէին. կեդ-
 ծաւորութիւն կարծէր՝ Թէ ոչ Շնորհալույ հա-
 ւապքը, գտնէ ուրիշ շատերունը:

Այսպիսի զբախտաց մէկն էր Տարսոնացի Պօ-
 ղոս քահանայ մը, « որ գնացեալ էր անդ, հոռո-
 « մացեալ և բամբասէր զազգս մեր... յորժամ
 « հանգերձեալ էին միաբանել Հայք և Յոյնք » .
 ասոր վրայ բնապէս զայրացեալ ազգայինք՝ սկը-
 սան զինքը բամբասել, և Սամուէլ անուամբ մէկն
 ալ անոր ընկերին գրելով նախատանդ Պօղոս Սա-
 մոստացի անուաներ էր. ուսկից ալ աւելի զկծեալ
 նա՝ բողոքեց կայսեր, որպէս Թէ պաշտպանէ
 զինքն իբրեւ հաւատարիմ Յունաց եկեղեցւոյ, և
 հակառակորդները լռեցընէ: Այս բաներս 'ի հար-
 կէ արգելք կ'ըլլային Շնորհալույ հոգւոյն և գըր-
 չին. անոր համար կերպով մ'իմացուց Պօղոսի ալ,
 որ քնք զինքն արգարացընել ուղեւիով՝ հակառա-
 կորդաց չարախօսութիւնը պատճառ կը բերէր
 այնպիսի համբաւոյ: Շնորհալի ալ ասկէ զինքը
 բռնելով գրով խրատեց, որ Եթէ ինքն այնպիսի
 բամբասանք չէ ըրած իր ազգին վրայ՝ ապա իր

հայրենի ծէսն ալ չթողու, որոյ բանաւոր պատ-
ճառ մ'ալ չկայ, մանաւանդ որ հիմայ արգէն Յու-
նաց հետ միաբանութեան խնդիր կայ, պէտք էր
սպասել ժողովոյն վճռոց, և ոչ թողլով իրեն-
ցը՝ անցնել օտարաց կողմը. նոյնպէս Սամուէլի
գրածին վրայոք բողոքելն ալ առ կայսրն՝ շատ վը-
նառակար էր Հայոց գառին, վաճառ զի անով կար-
ծուէր թէ այն ապագլուխ երիտասարդին գրածն՝
ծերունեաց և գիւնոց կամօք է, « և այնու՝ խա-
« բեութիւն՝ զոր 'ի մէնջ բան և իր՝ կարծիցեն »:

Ահա այս բաներու համար կարևոր էր կայսեր
ստուգութեամբ քննութիւն ընել առնել. և այն-
պէս ըրին իր նախնիքն երբ հասան առ Շնոր-
հալին 'ի Հռոմկայ, ուր Միխայէլ պատրիարքի
գիւնական աշակերան Թէոփորոս ալ եկեր էր,
հանգերձ Քեանոյ Յովհաննէս Ասորի եպիսկոպո-
սով՝ 'ի հարկէ քանի մ'ալ Հայոց եպիսկոպոսք
կային ընդ կաթողիկոսին, թէ և 'ի կարգի վիճա-
բանութեանն յիշուին միայն Գրիգոր՝ եղբօրորդի
նորին (Տղայն), Սահակ եպիսկոպոս, օրթուիկա-
թողիկոսի Իրան եպիսկոպոսն, և Վարդան վար-
դապետ մը, և Ստեփանոս մը՝ որ թուի թարգ-
ման և նախնի: Հաւանական է որ ըստ նախա-
գրեալ թղթոյ Շնորհալոյն՝ այլ և այլ կողմերէ
եպիսկոպոսք ալ եկած էին. բայց որովհետեւ անոր
թղթոյն և կայսեր պատասխանւոյն միջոց երկու-
տարի մ'անցած կ'երևի, թուի թէ մեր եպիսկո-
պոսք ալ տեղերնին դարձեր էին, և քիչեր կային
Թէոփանեայ եկած առեն: Արդ ասոնց գիմաց
սկսաւ քննութիւնն հաւատոց Հայոց, բանից
Շնորհալոյն և վիճաբանութիւնն, որ և երկար
օրեր տևեց, թերևս և ամիսներ. գլխաւորն միշտ
Երկու բնութեանց խնդիրն էր. որոյ վրայ այնքան
դարձաւածներով խօսուած է հօն, ըստ երկար
գլուխութեան Թէոփանեայ, զոր մեր պատմիչ Միա-

բանութեանն (որ է ինքն Ներսէս Լամբրոնացին)
 համառօտէ քանի մը տողով. « Ի բազում ժամա-
 « նակս գեգերէին առ աստուածաշունչ գիրս, էր
 « ինչ յոր մի օրինակաւ նայէին, և էր ինչ՝ զոր իւ-
 « րաբանչիւր ոք այլով օրինակաւ թարգմանէր. և
 « մանաւանդ զթուղթս սրբոյն Կիւրզի որ առ Սե-
 « կունդոս, զԱՅ և զԲՆ, որ յայտ առնէ 'ի բանս
 « իւր, թէ սրպէս հարքն ասացին Մի է բնութիւն
 « Բանին մարմնացելոյ: Առ այս ոչ կամէր իմաս-
 « տասէնն տեղի տալ՝ ասելոյ անձառ միաւորու-
 « թեամբն մի բնութիւն, այլ զերկուց բնութեցն
 « յաակութիւն անշփոթ պահեալ. իսկ հայրա-
 « պետն սուրբ՝ երկոքումքն սպառազինէր ընդ ա-
 « ռաջին սրբոցն. ընդգէմ՝ Նեստորականացն միա-
 « ւորելով, և առ Եւտիքիանոսս՝ զյաակութիւնն
 « ճշմարտելով»: Այս համառօտ վկայութիւն մեր
 պատմըին անխարգախ կ'իմացընէ Հայոց խոստո-
 ժանութիւնը, որ թէ և երկու բնութիւն որոշ և
 անշփոթ կ'իմանան, և առանց անոր ալ չեն կր-
 նար իմանալ Քրիստոսի անօրէնութիւնները, սա-
 կայն վասն 'ի մի անձն Քրիստոսի երկուցն ալ միա-
 նալոյ, և վասն սաստիկ ընդգիմութեան Նեստորի,
 Մոպսուեսաացւոյն ու Իրոգորի Տօրաոնացւոյ,
 որոց ամենէն առջի հեղքողք և հակառակք՝ իրենց
 նախնիքն եղած էին, նաև նախ քան զՍ. Ժողովն
 Եփեսոսի, հնուց 'ի վեր միաւորութեան մազք
 աւելի մի բնութիւն կ'ըսէին քան երկուք. և ասոր
 մեկնութիւնը շատ պայծառ և գեղեցիկ և զօրա-
 ւոր խօսքերով բացատրեր էր քաջ Իմաստաւոր
 հայրապետն մեր Յ. Օձնեցի, որ երբեմն 'ի յետ-
 նոց ոմանց ջատագով միաբնակաց կարծեալ՝ նօ-
 րերս անտարակոյս հռչակեցաւ ողջմտութեամբն,
 թէ իր պանծալի գրուածոց յայանուելովք, և թէ
 այն գրուածին հին օրինակի մը ներքե ստորա-
 գրեալ հաստատութեամբք Պաշլաւունի կաթողի-

կոսաց մերոց, սկսեալ ի մեծ Վկայասիրէն. զոր և յիշեց հիմայ Թէորիանեայ՝ այս ժողովոյս մէջ իր Թոռն Ենորհալի¹. որոյ վրայ զարմանալով ինքն Յոյն աստուածաբանն ալ խնդրեց և բոլոր ճառը օրինակել և Թարգմանել տուաւ, և մեծ համար մուկնք սաացաւ մեր եկեղեցւոյ դաւանութեանը վրայ: Եթէ այս պատուական գրուածն աւելի առաջ ուրիշ հայրապետաց ալ ծանօթանար՝ շատ աւելի օգտակար պիտի ըլլար մեր եկեղեցւոյն, նոյնպէս եթէ իրմէ առաջ ալ նոյն մտքով գրուած ներն յայտնուէին. որով շատ մ'աւելորդ և անպիտան նաև մելար և ախմար գրուածք խափանէին. և յետագայք ալ իրենցմէ առաջիններուն այսպիսի գրուածքը իւրև հին մարգկան ուրեմն և գիտուն՝ չէին համարեր, և հասկընալով կամ չհասկընալով չէին պաշտպաներ: Այս զարմանք չէ որ մեր ազգին մէջ ալ հին և նոր ատեն մելար կարծիք և գրուածք եղած ըլլան, և աւելի՛ անկատար և անհամարձակ բացատրութիւնք: Սակայն աւելի մեծ զարմանք կ'ըլլար՝ եթէ Թէորիանեայ գրուածն ալ բոլորովին աներկբայ ըլլար. վասն զի այնպէս մը կ'երևցնէ Թէ Ենորհալի ոչ միայն յաղթահարեալ ըլլայ, այլ և իրմէ հասկընայ այն կարեւոր խնդրոյն պարզ իմաստը. մինչ գեա շատ տարիներով առաջ Թէ Բան Հաւատոյ

¹ Այսպէս էր ստորագրութիւնն. « Այս է գիրք ուղեւ գափառութեան հօր մերոյ Ս. Բովհաննու Կաթողիկոսի « Հոյսց և իմաստասիրի Օմնեցոյ: Եւ ես Գրիգորիս « Եւսեպոս « նորին հաւատոց որդի և աշակերտ՝ ձայնակից « եմ՝ այսմ խոստովանութեան և աւանդման. և որք այլաւ « պէս դաւանեն քան զայսոսիկ, և նորաձևս առնեն »... (նշովեալ են): — Գրիգոր Տղայ յիշելով զայս կ'աւելցընէ. « Եւ մերն այլ սուրբ նախնիք՝ զնորայն (Բով. Իմաստասիրի) ընկալան խոստովանութիւն. և ձեռնագրեցին « անխախտելի մնալ գիրս, Գրիգոր Վկայասէր, և Բարսեղ հեռեւող նորին, և միւս Գրիգորիս և Ներսէս՝ մերս « հաջք. և է յարկեղս գրոց մերոց ընկալեալ ի նոցանէ »:

քերթուածին մէջ, թէ ուրիշ գրուածոց, և թէ դեռ քանի մը տարի առաջ գրած Ընդհանրահաշիւն գաւառնութեան մէջ, և նոյն իսկ առ Միխայէլ պատրիարք Ասորոց գրած թղթին, և մեր ուրիշ տեղ յիշեալ աղօթքի կամ գաւառնութեան (253) մէջ ալ՝ յայտնապէս զրուցած է Շնորհալին՝ ինչ որ հիմայ Թէորիանէ կը պարծի ըսել տալու։ Սակայն մենք ալ աւելի համարձակ խօսելով կըրնամք ըսել, թէ իրաւի Օձնեցին՝ չորս ու կէս դար իրմէ առաջ, Լամբրոնացին և Գր. Տղայ չորս ու կէս տարի իրմէ վերջը՝ աւելի ալ որոշ կ'ըսեն Սրկուքնութիւն, և այսօր նորուս համբաւք Հայոց ևս աւելի որոշ. բայց ոչ թէ անով Շնորհալին նուազ ճանչցեր է. այլ իր գերազանց խոհմութիւնն էր՝ որ ազգայնոց վիճակն և ոգին գիտելով՝ չուզեց առանց զուրիշներն ալ լաւ պատրաստելու՝ այն քայլն ընել յայտնապէս՝ որուն ճամբայ բացաւ և հետեցուց իր յաջորդը և իր թուր։ Սրբեմն գաւառաց մէջ չհասուցածն՝ տարուան մէջ կը հասուննայ. քիչ ժամանակ մ'ալ կանխելն՝ կըրնայ մեծ գործ մ'աւերել, և ըստ Իմաստնոյն կայ « ժամա-
« նակ լռելոյ և ժամանակ խօսելոյ »։ Շնորհալին գիտէր զժամանակն և ընելիքն ըստ ժամանակին. գիտէր ևս որ խօսելէ և լռելէ զատ՝ երրորդ միջոց մ'ալ կայ. և այս միջոցով կըրնար փարատել թէ կայսերականաց կասկածը և թէ իր ամեն ժամանակի և մեր նոր խիստ և ճիշդ աստուածաբանից և քննաբանից, և թէ այնքան յայտնի ըսածները բաւական չսեպեն. և այն միջոցն էր՝ գրելն. գրել ոչ միայն յայտնապէս, ինչպէս առաջ և յետոյ ըրաւ, այլ և գաղա թուղթ մը գրել կայսեր, զոր ժամանակն ալ գաղտուկ պաշեց և ծածկեց. այլ գրած ըլլալն յայտնեցաւ նորերս՝ Թէորիանեայ երկրորդ գրուածովը։

Վասն զի երբ վիճաբանութիւնքն վերջացան,

Շնորհալի Բ Թուղթ մը գրեց առ կայսրն, իմացը նեղով գոհութեամբ որ երկու կողմին ալ հաճոյ և օգտակար եղաւ իրենց խօսակցութիւնն. Հայք համազունեցան որ Յոյնք երկաթնակք՝ նեւտորական չեն եղեր. Յոյնք ալ Թէ Հայք հեռի են Սէտիքեայ վարդապետութենէն. և դարձեալ (երրորդ անգամ) երկարօրէն կը գրէ այս խնդրոյս վրայ միայն, ալ աւելի բացատրելով իրենց և այլոց ըսածը, Թէ Բնէ կերպով Մի և երկու բնութիւն ալ ըսելն՝ կըրնայ Թէ ուղիղ իմացութիւն և Թէ ծուռ: Այս Թուղթն գրեց Շնորհալի ՚ի սկիզբն հոկտեմբերի, 1170 տարւոյ. անոր հետ գաղաթուղթ մ'ալ տուաւ Թէորիանեայ՝ որ նոյնպէս զգուշութեամբ կայսեր տայ և միայն նա գիտնայ. յորում՝ այսչափ իմացունեցաւ յետոյ որ գրած էր Թէ ինքն ամենեկին տարակոյս կամ ընդգրկմութիւն չունի անոր ուղածին և նուիրակին ըսածներուն. այլ պէտք է գեռ քիչ մ'ալ խոհեմութեամբ և չափաւորութեամբ շարժին և խօսին, որ ինչսեան այն ատեն անվարժ լսելիք եպիսկոպոսաց և ժողովրդեան յորս գեռ յունական ատելութիւնն ալ կը հնչէր, չի խրախն և բոլորովին պարապ չեղնէ իրենց աշխատանքն. ինչպէս որ յիշուի ճշմարտեցին իր զգուշութիւնը՝ Հռոմկլայի մեծ ժողովին ատեն (1179) և վերջը Հաղթատեցւոց և նմանեաց ըրածն և գրածն: Արգ երբոր բերաւ Թէորիանէ և հրաաարակեցաւ Շնորհալւոյ յայտնի Թուղթն, Յունաց եկեղեցակաղք և հետաքնինք՝ Թէ զայն կարգալով և Թէ իրենց աստուածաբանին գրածները, և մանաւանդ ասոր տուած գովեստները մեր Շնորհալւոյ գիտութեան և վարուց վրայ, « զհեղաճայեցութիւն հոգւոյն և զպարկեշտութիւն անձինն, և զճգնաւորական կրօնսն՝ զոր « ետեսն... և Թէ որպէս ՚ի հարցմունսն խոնարհամիտ, և ՚ի պատասխանիսն հանդարտ, խա-

« զաղուծեանն խնդրող և զսիրոյն օրէնսն հաս-
 « տատող », շատ սքանչացան և շինուեցան թէ
 իրեն վրայ և թէ մեր ազգին. « Եւ այնուհետեւ էր
 « տեսանել, կ'ըսէ պատմիչն, մեծ համարձակու-
 « թիւն մերոյ սեռիս՝ ի Թագաւորական քաղա-
 « քին եկեղեցիսն և առ ամենեւեան՝ արդարա-
 « ցեալս ի հարց և ի փորձ »: Թողում յիշել ու-
 թիշ մեծամեծ գովութիւնները, և՛ երկրորդ Գրի-
 գոր Աստուածաբան մը յայտնեալ ի Հայաստան՝
 ըսեւին. և մանաւանդ կայսեր ուրախութիւնն՝
 որ « զուարճանայր և բերկրէր յանձն, մեծ հա-
 « մարելով զաստուածային եկեղեցւոյ խաղաղու-
 « թիւն, քան զբոլոր Հռոմայեցւոց տիեզերակա-
 « լութեանն յաղթութիւն »: և իրաւամբք ինքն
 կըրնար շատ աւելի ուրախանալ, որովհետեւ Ներ-
 սիսի միտքն և ոգին ամենէն աւելի ճանչցեր էր՝
 անոր առանձնակի գրութենէն. զոր ուրիշներն՝
 չգիտնալով, իրենցմէ ամենէն նրբատեսք կամ
 նրբախոյզք ալ գեռ միւս յայտնի գրած թղթովք
 բոլորովին գոհ չըլլալով, կըրնային իբրեւ վճռական
 գրուածի մ'ալ սպասել: Եւ ահա զայս առաջար-
 կեց Կոստանդինուպօլսի պատրիարքին Ժողովը,
 կայսեր ալ ազաչելով որ իր թղթոյն հետ խաւրէ
 զայն առ հայրապետն Հայոց, նոյն Թէորիանու-
 ձեռքով: Եւ էին Ժողովքին խնդրուածքն ի Հա-
 յոց՝ ինն բան. ա. Նշովել մոլար մտք մի բնու-
 թիւն ըսողները, ինչպէս Եւտիքէս, Նիսակորոս,
 և այլն: Բ. Քրիստոսի երկու բնութիւն, ներգոր-
 ծութիւն և կամք ըսել, աստուածային և մարդ-
 կային, ոչ հակառակ միմեանց: Գ. Թուեցարը վեր-
 ցընել ի Սուրբ Աստուածէն: Դ. Յունաց և Լա-
 տինաց հետ տօնել Քրիստոսի ծնունդը, Մկրտու-
 թիւն, Քառասնորեայ Գալուստը, Աւետումը, և
 այլն: Ե. Միւռոնը ձիթով ընել: Զ. Պատարագը
 հացով և ջրով կատարել: Է. Պատարագի և Ժամ-

ասացութեանց ատեն ժողովուրդը եկեղեցիէն գուրս չթողուլ: Ե. Ընդունիլ Դ, Ե, Զ, Ե, Տիեզերական ժողովները: — Թ. Կաթողիկոսին հաստատութիւնը կայսրէն ընդունիլ: Յունաց Պատրիարքն ինքնին՝ որ Միքայէլ կոչուէր՝ այս բաներու համար առանձին թուղթ մը գրեց առ հայրապետն մեր. նոյնպէս և կայսրն երկրորդ անգամ, յամսեան գեկա. 1172, ըսել է որ Թէորիանեայ բերածէն ամբողջ երկու տարի ետեւ, թերեւ այլ և այլ զբաղմամբք ուշանալով. և նորէն անոր և Ութմանի ձեռքով խաւրեց 'ի Հռոմկլայ. անկէ զատ Շնորհալոյ առանձնակ թղթոյն ալ առանձնակ պատասխան ալ գրելով. սակայն չկարցաւ անոր պէս գաղտնիքը պահել, այլ գոնէ յայտնեց գեսպանացը, և այլոց խորհրդականաց:

Ի սկիզբն յաջորդ տարւոյն, որ էր վերջին տարի կենաց Ներսիսի, (1173) 'ի 20 փետրուարի հասան պատգամաւորքն 'ի կաթողիկոստան Հայոց, ուր արգէն ժողովեալ էին Հայոց մերձաւոր եպիսկոպոսունք Կիւիկիոյ, Տաւրոս լեռանց և Միջագետաց, և մատուցին կայսերական թուղթերը. Շնորհալին իր սովորական շնորհօք և մարդասիրութեամբ ընդունեցաւ զանոնք, բայց երբ իրիկունը Թէորիանէ իր Միքայէլ թարգմանին ձեռքը կայսեր առանձնական թուղթն ալ խաւրեց, Շնորհալի իմանալով որ նա իր գաղտնի գրածներն ալ ծանուցեր է Ութմանայ, ոչ սակաւ տըհաճեցաւ. թէ և Թէորիանէ ջանաց անմեղադրել, իբր թէ Ութմանն ալ վիճաբանելու եկած ըլլալով, պէտք էր որ տեղեակ ըլլայ իր մտացը: Ալ տւելի եղաւ Շնորհալոյ տագնապն՝ երբ տեսաւ որ անոնց անդգուշութենէն իր եպիսկոպոսներն ալ կասկածեր են գաղտ թղթակցութեանը վրայ և գժարեր. անոր համար երբ նորէն վիճաբանութիւնն բացուեցաւ՝ ինքն գարձեալ թողուց մի

ընութեան վրայոք խօսիլ, Թէորիանէ ալ աւելի սաստիկ ընդգիմաբանեց. իսկ պարզամիտն Ութման՝ բոլորովին քօղը պատռելով, Սա դաղանիք ծածկել չեմ գիտեր, ըսաւ, և սկսաւ սախել զկաթողիկոսը որ իր խոսամունքը կատարէ, կամ թէ չէ՝ յայտնի խօսքը յետ առնու։ Սրբ զայս լսեցին եպիսկոպոսունք, մեծ շփոթութիւն և չնկոց ծագեցաւ մէջերնին. բայց գեռ հլուք ժողովական հրահանգաց՝ երբ նախագահ հայրապետն ձեռք նշան մը տուաւ՝ լռեցին, և ինքն այն օր բաւական է ըսելով արձրկեց գումարումը։ Բայց ծանր եղաւ իր սրաին տագնապն այն ծերութեան և տկարութեան հասակին. ինն օր մօրգ չընդունեցաւ քովը. մինչև պատգամաւորքն ալ սկսան մէկ զմէկ մեղադրել կամ անմեղադրել. Թէորիանէ կ'ըսէր, թէ ես թուղթը գաղաուկ տուի կայսեր, նա ալ այնպէս պահեց. բայց տեսնելով որ յայտնի թուղթը կարգացողք չեն հաւատար կաթողիկոսին գրածին՝ հարկ սեպեր է մէկայն ալ ցուցնել։ Ութման ալ կ'ըսէր, թէ որ ինծի ասուած ըլլար թուղթը՝ ես չէի թողուր որ գուրս ելնէ. բայց հիմայ ամենուն ալ յայտնի է, և թերեւ հարիւր օրինակէ աւելի սփռուած է ասգին անգին։ Վերջապէս Շնորհալին խաւրեց զԳրիգոր Տղայ և քանի մ'ուրիշ երեւելի անձինք՝ պատգամաւորները մեղադրելու, և ապսպրեց որ ալ այն խնդրոյն վրայ չխօսուի, այլ ուրիշ բանի անցնին։

Սրկորոգ օրը նորէն կանչեց ի ժողով. նախ խնդիր եղաւ վասն Բաժակին. Թէորիանէ կ'ըսէր, թէ նոյն իսկ Ս. Յակովբայ Տեառն-եղբոր՝ ընծայուած Պատարագամատուցին մէջ ալ կը յիշուի խառնումն ջրոյն. Շնորհալին ալ, թէ այդ գործք Ս. Յակովբայ՝ յիշուած չէ Առաքելական կանոնաց մէջ. իսկ Թէորիանէ պատասխանեց, թէ Զ աթեղերական Ժողովն ընդունած էր զայն՝ իբրեւ վա-

ւերական, և իր ԼԲ կանոնովն ալ պատուիրէր
Հայոց՝ զնոյն արարողութիւն: Շնորհալի ալ կրկ-
նեց թէ Հայք գեռ այն ժողովն ընդունած չլլա-
լով իրենց համար առանձնական վարդապետի
վկայութիւն մ'էր ըսածն: Այլ տեսնելով որ Թէո-
րեանէ այս բանիս դժարեցաւ, Գոնէ պատարագին
կատարման անհրաժեշտ հարկաւ չի պահանջուիր
այդ՝ ըսելով, առ այժմ թողուց զայն ալ: — Յետոյ
խմորեալ հացով պատարագելն առաջարկեցաւ,
ինչպէս որ Ս. Գրիգոր Նիւսացին ալ կը գրէ, ըսաւ
Թէորեանէ. իսկ Շնորհալի պատասխանեց, թէ
հայերէն Թարգմանութեան մեջ չէր կարգացեր
այդ բանը: — Երբ տօնից օրերուն խնդիրն առաջ-
արկեցաւ, Շնորհալին՝ Ադոր վրայօք առլի ան-
գամ բաւական խօսուած է, ըսելով, գագրե-
ցուց: Եւ երբ անկէ ետեւ Միւռոնի նիւթոյն խըն-
դիրն առաջ բերին՝ Շնորհալին ուղեց կերպով մ'ի
մացընել որ Յունաց պահանջմունքն հաւատար-
արժէք չունին, հաւատոյ և ծիսից խնդիրք խառ-
նուած են. և առանց նոր պատասխան առլու՝ ու-
ղեց որ Յունաց բոլոր պահանջածն կամ պայմանքն
միանգամայն կարգացուին: Երբ կարգացին վե-
րոյիշեալ ինն գլուխները, հարցուց պատգամա-
ւորաց, թէ մեր միաբանութեան համար անհրա-
ժեշտ հարկ է այդ ամենն ալ ընդունիլ. թէ կըր-
նանք զոմանս զանց ընել: — Թէորեանէ՝ Կարելի
է թէ, ըսաւ, պատկիսի կարեւոր գործ մը իսպառ-
ջիափանելու համար՝ յանձն առնուն կայսրն և
պատրիարքին ժողովն՝ բացառութիւն մ'ընել:
Հարցուց Շնորհալին. Որոնք կրնանք 'ի բաց
Թողուլ: — Թէորեանէ. Ի՞նչ պէտք է ըսես, թէ
որն ձեզի աւելի ծանր պայման կ'երևի: — Շնոր-
հալին. Աւելորդ է իմ ըսելս, զման զի կըրնոյ ըւ-
լալ որ ժողովն ուրիշ կերպ գտաի: — Թէորեանէ.
Եթէ Ի՞նչ որ գլուխ ես, չես կըրնար ըսել կամ

չես գիտեր, ես որ և ոչ ոտք եմ մեր եկեղեցւոյ ժողովոյն՝ Լինչպէս կըրնամ գիանալ: Սակայն կարծեմ որ յանձն կ'առնու մեր եկեղեցին ձեզի թողու ձեր կաթողիկոսին ազատ և անկախ ընտրութիւնը, և անխմոր հացով պատարագելը, եթէ մեկալ պայմաններն յանձն առնուք: — Ծնորհալին. Ուրեմն այս բան քննելու և որոշելու համար՝ հիմայ քովս գումարեալ ժողովականք բաւական չեն. պէտք է որ բոլոր իմ իշխանութեանս ներքեւ եղող եպիսկոպոսաց հրաւեր խաւրեմ և ազգային ժողով գումարեմ. վասն զի « գլխոյն « անհնար է առանց անգամոցն՝ գործոյ իրիք կա. « տարումն առնել »). և հարկ է որ արեւելեան եպիսկոպոսունք ալ գան. և միաբան քննելով ապա կըրնամ իմացընել կայսեր և ձեր ժողովոյն՝ թէ որ պայմանները կըրնանք յանձն առնուլ և որն ոչ. որպէս զի միաբանութիւնն և սէրն գոհութեամբ հաստատուին: Թէորիանէ հարցուց. Ե՞րբ կըրնաս գումարել ժողովդ: — Ծնորհալի. Զեմ կըրնար որոշակի ըսել, վասն զի չեմ գիտեր ճանապարհաց հեռաւորութիւնը. միայն Աղուանից կաթողիկոսին համար գիտեմ որ երեք ամսական ճամբու հեռաւորութիւն կայ մեր մէջ, և անհրաժեշտ հարկ է որ նա ալ գայ, վասն զի սերտ կապակըցութիւն ունին մեր երկու եկեղեցիքն, և առանց իրարու խորհրդակցութեան չի կատարուիր այսպիսի գործ: — Թէորիանէ. Կըրնամ հիմայ ալ տալ մեզի առ կայսր տանելու թուղթ մը: — Ծնորհալի. Այո, կը պատրաստեմ և կու տամ:

Այսպէս արձրկեց հայրապետն այն օր ալ ժողովը, և երկրորդ օրը խաւրեց առ Թէորիանէ՝ կայսեր տանելի թուղթը, նորէն ապահովցընելով որ թէպէտ և ինչուան այն տառն Հայոց մի բնութիւն ըսելն ալ ուզղիղ մտօք էր, այլ Յուշաց Գայթակղութիւնը վերցընելու համար՝ իրենց հա-

մաճային: Հետեւեալ օրն ալ, որ էր շաբաթ և վերջնութեւր օր ժողովոյն, ուշատեն առանձին կան չեց զԹէորիանէ, և խրատեց որ զգուշութեամբ խօսի եպիսկոպոսաց հետ, որք դեռ տհաճ էին Շնորհալույ առանձնակ թղթակցութեանն համար, և գիտնայ որ առանց եպիսկոպոսաց հաւանութեան գործն չի յաջողիր. պէտք է անոնց տիրան ամղէ: Ուստի երբ երկրորդ օրն (որ թուի 'Ի կիւրակէն մեծ պահոց, մարտի 11) վերջին անգամ գումարեցան ժողովականք, Թէորիանէ յորգորակ մը խօսեցաւ անոյշ կերպով, մերժեց և սուտ հանեց իրենց ականջը հասած զրպարաութիւնները, որպէս թէ Յայնք Հայոց կաթողիկոսը հերետիկոս կոչած ըլլան, կամ թէ սա գրած ըլլայ կայսեր՝ որ ինքն կ'ընդունի 'Ի ժողովը, թէ ուրիշներն ընդունին և թէ ոչ. և թէ կաթողիկոսին գրածն առ կայսր ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ խոսու մուկը ժողով գումարելու միաբանութեան յաջողութեան համար, և այն ժողովքով հաստատելու ինչ որ պէտք է ընել: « Առանց խորհրդակցութեան նոցա, կը գրէր Շնորհալի իր Բ յայտնի « թղթին մէջ, անմարթ է զկատարեալն տալ պառասխանի հարցմանց ձերոց. զի մի փոխանակ « միաբանութեան՝ զանազան պատճառս տացուր « բաժանմանց, և շարժուն և փոփոխական երեւեցին բանք մեր: Յաղադս այսորիկ ոչ պատշաճ համարեցաք միայն մերս մերձակըցիւք գրել « զպատասխանին մեծի խորհրդոյս. մինչև առաքեսցուք 'ի Մեծն Հայս և յամենայն կողմանս », և այլն: Շնորհալին ալ քանի մը խրատական խօսք աւելցուց, յիշեցընելով որ սատանայի բանտարկութենէն առաջ կու գան ատելութիւնն և անմիաբանութիւնն, զորս խոստացեր էր առ կայսրն իր կողմանէ խափանելու, և պիտի ջանար խոստմուկը կատարել: Յետոյ հրաժարական ողջոյն ները և օրհնութիւնը տալով արձկեց ժողովը:

ուստուածաբանական գիտութեան և արժէքին, չէինք կրքնար պահանջել արծուական միտք մը անկէ՝ որ ազաւնոյ թեով կ'օգապարէ թէ և սուր և մօտ արծուեաց բոյներու. ոչ էր Գրիգոր Աստուածաբան մը ըստ նրատեսութեան, այլ կոչեցաւ նոյնպէս՝ հմտութեամբ մտնից Ս. Հարց և հանգարտ ու յօտակ տեսութեամբը. եթէ յու նարէն լեզուն լաւ գիտնար և բնագիրները քննէր, և դեռ հայերէն չթարգմանուած գործերն ալ, տեղի բարձր և հաստատ ալ պիտի թուէր. կոմ նաև եթէ իր պաշտաման և ազգին վիճակին նկատմունքը չուենար, (ինչպէս որ վերը գրածներնէս երևցաւ), միով բանիւ՝ Թէորիանեայ պէս ազատ և անարգել անձ մ'ըլլար, սա ետքինս ալ չէր կրնար այնչափ ճոխացընել իր արամախօսութիւնները Շնորհալոյ առջև։ Սրկուց բնութեանց խնդիրն ինչպէս իմանալը և ինչպէս բացատրելը՝ բաւական կը յայտնեն իր գրուածքն, և կրնան որ և է զգօն միտք հանգչեցընել¹։

Եթէ արդարոց հոգւոց վիճակին և երանական տեսութեան վրայք ալ խնդիրներ յուզուած ըլլար այն տունն 'ի Յունաց կամ 'ի Լատինաց, անշուշտ աւելի բացայայտ կը վարդապետէր Շնորհալին, եթէ և ոչ որչափ կը պահանջեն նոր աստուածաբանք։ Վասն զի եթէ Շնորհալի և շատ հին Ս. Հարք՝ արդարոց այժմեան հատուցումն իբրև նուազ իմն ցուցընեն՝ իրենց քանի մը ըսուաւ

¹ Գրիգոր Տղայ և Լամբրոնացին աւելի յայտնի և համարձակ կը խօսին այս խնդրոյս վրայ, տակալն Շնորհալի չափ պարահայեաց տեսութիւն և փափկութիւն չունենալով չկարգան շահիւ Լիւսիսպին վարդապետները. առ սոսա գրած թղթովը կ'երեւի Գրիգոր Տղայ՝ քաջ հումուտ, նարատան և արիւր այլ դեռ որքան տարբեր իր հօրեղբոր քաղցր, հեզ, ամօքիչ և շնորհալի գրչէն։ Առ իշխս գրած թուղթերն ալ կը յայտնեն թէ որքան գերազանց է եղեր հօրեղբայրն քան զթուռն։

ծոց մէջ, գուցէ նորերէն ոմանք ալ հիմկու և ապա, դայ (յետ յարութեան մարմնոց) հատուցմանց զանազանութիւնը՝ նուազեցընեն, գրեթէ սոսկ յարուցեալ և միացեալ մարմնոց վայելքն ու փառքն աւելցընելով երանեալ հոգւոց վրայ:

Այս ետքի յիշատակիս պէտք է յարեւ. Շնորհալոյ մէկ կարծիքն կամ ըսածն ալ նկատմամբ նորոգեալ և յարուցեալ մարմնոց՝ ի հանդերձեալ կեանս, թէ

« Եւ ոչ բնութիւն այլ է արուին,
Ու ոչ ճանաչի թէ սա է կին ».

զոր և ստգտանօք յիշէ՝ Հայոց վրայ գրուած և բարգաժ մոլորութեանց հետ՝ առ Միիթար կաթողիկոս ուղղած ցուցակն. որում պատասխանէ մերոց ժողովական թուղթն, թէ այդ առանձնական կարծիք մ'է ըսողին, որ սուրբ և արժանաւոր անձ մ'է, այլ ոչ թէ տյնու ընդունելի է բոլոր եկեղեցւոյն ալ. զի շատ սուրբ հարք և գիտուն աստուածաբանք ալ ոչ միայն զայդ՝ այլ և աւելի օտար կարծիքներ ունեցեր են: Յորոց մէնք ալ կը խրատուիմք և համոզիմք՝ որ աւելի շատ են գիտնական սխալոտքն՝ քան Ներսիսի նման շնորհալիք, որ թերևս Մեղիտինեցի Սսորի Յակոբայ ըրած խնդրոյն պէս՝ ասոր վրայ ալ մտադրել և վիճելն աւելորդ համարի, յիշելով մանաւանդ Քրիստոսի ըսածն ալ առ Սագուկեցիս, (Մաթ. ԺԲ, 25) թէ,
« Յորժամ ի մեռելոց յարիցեն՝ ոչ արք կանայս
« առնեն, և ոչ կանայք արանց լինին. այլ իբրև
« զհրեշտակս իյեն՝ որ յերկինսն են ».

« Այլ հրեշտակաց նըման բերին,
Ըստ կանխասաց բանից քոյին ».

և կանխաւ ալ յիշէ որ ո՞ր և է մարմնոց կամ ան-
գամոց պակասութիւնք և տհասութիւնք պիտի
անհետանան, և

« Հաւասար յերեսնամին
ի չափ յառնեն նախաստեղծին » :

Այսպէս իմանալու է Հոգւոյն Սրբոյ բղխման հա-
մար, ալ որոյ վրայ այն ատեն մասնաւոր ինքիր չե-
զաւ. և Շնորհալի իր Թղթոց մէջ չըսածը՝ շարա-
կանացը՝ մէջ աւելի պարզ կը վարդապետէ ¹. Ինչ
որ 80 տարի վերջը՝ հարցուելով ՚ի գահէն Հոռվ-
մայ գրեցին Կոստանդին կաթողիկոս և Վանական
վարդապետ՝ կրնար գրել Ներսէս ալ Թէ հար-
ցուէր յԵւգինէոսէ Գ, կամ յԱլեքսանդրէ Գ:

Պէտք է խոստովանիմք որ մեր նախնեաց առանձ-
նութիւնն յեկեղեցեաց Լատինաց և Յունաց, և
անոնց լեզուաց անգիրութիւնն՝ որով ստիպուէին
միայն իրենց ազգային հեղինակները և գտուած
Թարգմանութիւնները կարգաւ ու կարգաւ, չէ
ընդարձակած իրենց իմաստասիրական տեսու-
թիւնները. ՚ի վերայ այսր ամենայնի Շնորհալուոյ
և հոգեկցաց միտքն չէր կրնար հական մոլորու-
թեան մը հետեիլ, մինչ իրենց եկեղեցին ալ յայտ-
նապէս ընդունած չէ. այլ աւելի կրնային սխալիչ
անձանց ընարութեան մէջ, այսինքն մոլարին և
անմոլարին. զոր օրինակ Ղիոսկորոսի մը կամ Պար-
սամայ, և այլն, որոց համբաւն մեծ էր յարեւելս, և
գործերնին ոչ ապացուցեալ մերայոց և նմանեաց.
որք և շատ կը վախնան սուրբի անուամբ երկար
ատեն ընդունած մը՝ գատափետել, կամ անսուրբ
սեպուածն իրիւ սուրբ ընդունիլ. և առանց քաջ

¹ « Բրդիումըն Հօր անքրննաբար,
Առող յՈրդւոյ անճառաբար » :

գատողութեան և գիտութեան՝ երկուքն ալ քըն-
նեն, մանաւանդ երբ հակառակութեան և յաղ-
թասիրութեան ոգի մտնէ։ Սկսեալ Նեստորի օրե-
րէն՝ մինչև երկու դար և աւելի ևս, այնքան
խոռն և ընդդիմակ լուրք և գրքոյկք 'ի Յունաց և
յԱսորւոց մուծան 'ի Հայս, որ շատ առաքինի և
բանասէր անձինք ալ շփոթած և սխալած են ընտ-
րութեան մէջ, ինչուան երբեմն երկու հակառակ-
նելոյն ալ հաւասար ընդունած կամ մերժած¹։

Նորհալին հաւատարիմ իր խոստման և մա-
նաւանդ սրտին և հոգւոյն փափագանաց՝ անդան-
դաղ չըջաբերական թուղթ գրեց ամենայն զխա-
ւոր եպիսկոպոսաց և վարդապետաց Հայոց յա-
րեւելս և ամեն կողմ, իմացընելով համառօտիւ
Մանգէլ կայսեր երկու երեք անգամ առ ինքն
գրածները և քանքն 'ի միաբանութիւն երկուց ե-
կեղեցեաց, և իր պատասխանելը՝ թէ առանց հա-
ւանութեան բոլոր ազգային եպիսկոպոսաց այդ
գործն չի կատարուիր։ արդ զայս գիտնալով՝ երբ
իրմէ երկրորդ թուղթ մ'ալ ընդունին կոչման,
անդանդաղ և անպաւաճառ գան որոշուած տեղը,
իրիւ յԱստուծոյ կոչուած. և մինչև այն ատեն
անդադար աղօթեն Աստուծոյ, « զի 'ի Ժողովելն
« 'ի միասին՝ տացէ մեզ իմաստս, զայն ինչ խոր-
« հել, խօսել և առնել՝ որ նորին իսկ Հոգւոյն սըր-
« բոյ են կամք և հաճոյք, առ 'ի շինութիւն և
« հաստատութիւն կաթողիկէ և առաքելական

¹ Երբեք համարեցանք այս խօսքերս բռնել, որպէս զի
նախ՝ մենք ալ չկարծուինք որ և է մեր նախնեաց կուրօրէն
ջատագովք. և երկրորդ զգուշացընեմք զընթերցողո՝ եթէ
երբեք մեր գոված և ընդունած անձանց գրուած մ'ալ
գանեն այդպիսի սխալ ընտրութեամբ. որ (եթէ օտար
ձեռքէ խառնուած չէ, կամ հեղինակն յետոյ միտքը փո-
խած չէ,) մարդկօրէն ազիտութեան և տղաւանաց գործ
համարելու է, նոյն իսկ գրուածին ոգիէն ալ գատելով
զգրողը։

« ուղղափառ եկեղեցւոյ »: Ուրիշ կարեւոր գիտե-
լիքներն ալ յանձնէր էր Թղթաաւար ուխտաւոր
կրօնաւորաց, որք Մեծ Հայոց վանոց և ուխտից
այցելուութեան կ'երթային, բերնով ծանուցանելու
իւրաքանչիւրոց: Մինչև երկրորդ հրաւերը զըր-
կած կամ մինչև անոնց գալը՝ երկնային հրաւերն
հասաւ Շնորհալոյ. և իր այնքան մեծ և ամենա-
մեծ խոհեմութեամբ, սիրով և քանքով սկսած
գործը՝ յառաջ տարին իր յաջորդ եղբորորդին
Գրիգոր Տղայ, և անուանակից ու հոգեկիցն Ներ-
ոէս Լամբոնացի, միաբանութեամբ Ստեփանոսի
Աղուանից կաթողիկոսի և 30էն աւելի եպիսկո-
պոսաց և բազմաթիւ վարդապետաց, վանահօրց
և կրօնաւորաց, ի Հռոմկլայ, յամին 1179, յետ
զատկին. յետ քանի մ'անգամ Թղթակցութեան
ընդ կայսեր և պատրիարքին՝ որք հաւաներ զիջե-
րէն իրենց առջի խնդրած ինն պայմանները պակ-
սեցընել, և պարզ հաւատոյ խնդրոց միաբանու-
թիւն ուղել: Միաբան յանձն առին և ստորագրե-
ցին մեր ժողովականք. այլ չկարցան շաւտով
Թուղթը հասցընել առ կայսր, վասն արգելման
ճամբաներու յայլազգեաց. և զայն չընդունած՝
վախճանեցան Մանուէլ կայսրն ալ, Միքայէլ
պատրիարքն ալ, զորս մերայինք շատ գովութեամբ
և ցաւով յիշեն, և միաբանութեան գործն իրենց
կողմէն իրաւամբք աւարտած համարին: Այլ փո-
փոխութիւնք անձանց և դիպաց և կիրք աստի և
անտի՝ նորէն արթննալով՝ դարձեալ հին կառկած
կարծիք և խորշմունքը նորոգեցին. որով յետ ոչ
շատ ժամանակի՝ նորանոր միաբանութեան առաջ
արկուծիւնք եղան, այլ անկատար մնացին. մա-
նաւանդ որ այս Յունաց հետ Հռոմկլայի միաբա-
նութենէն 20 տարի ետե՝ Հռոմկլայ մայր եկեղե-
ցւոյն հետ աւելի հաստատ և երկարատե միաբա-
նութիւն ըրին Հայք, քանիւք խորագիտին Լևոնի՝

եղբորորդւոյ քաջին Թորոսի, և ձեռնառութիւն
Գրիգորի Ապիրատայ՝ միւս եղբորորդւոյ Ենորհա-
լւոյն, և ալ առաջին հարկին չկար Յունաց հետ ա-
ռանձին կապակցութեան, թէպէտև Յոյնք անկէ
ետև ալ Ա. Հեթմոյ թագաւորութեան ասեն այս
բանիս նոր փորձեր ըրած են* :

* Մանուէլ Կ
կեղծ էին քան,
րիանէ 'ի Հայս |
աւելի արժանա
Պապն Աղեքսա
համար կ'ըսուի
մ'ունեցած է մի
և նորալուր իմի
Յոյն էր և 'ի Կ.
ւելի ազնիւ վար
ժան համարեց
Դուռն Ս. Պապ
այնքան Մանու
կերպով մը միաց
և յարեմուտս),
թիւն մ'ալ ունի
կեղեցւոյն գլխ
Հոգւոյ բղձման
այլ և սկսաւ մի
ազգում մ'եղաւ
հանգչի. սւր ոչ
բական կարգ մը
հայրն էր Պրոգ-
'ի կրօն կարմեզ
գեցութիւն մ'ի
պետէն, որ կը պատուիրէր անոր՝ երթալ 'ի Հայաստան,
և և արծաթեղ զճրագն քրիստոսեան : Կիւրեղ՝ Եւսե-
բիոս անուամբ ընկեր մ'առած հետը՝ 40 տարի կը պտըտի
'ի Հայս, քարոզութեամբ և հրաշագործութեամբ. այլ
ուր և ինչպէս ըլլալն չի յիշուիր, հապաթէ Հայք հաւա-
նութեամբ լսեցին. և իրենց իշխանապետն, (որ պէտք է
ըլլայ Ռուբէն Բ, որդի Ստեփանեայ,) միաբանութեամբ
եպիսկոպոսոսաց, (անշուշտ և անմեց գլխոյն՝ Գրիգորի Տը-
ղայոյ) թուղթ մեծարանաց գրեցին առ Լուսինոս Գ Պապ :
Այսչափ կ'աւանդեն օտար պատմիչք. և թէ անկէ ետև
Ս. Կիւրեղ գարձաւ իր տեղը, ուր և յապն 1197 յաջոր-

դէպ Գրողարարայ, և Վերնանկաւ յամի 1203. Թէ և .-

ԸԱՆԷ՛

ԻԷ.

Բարեգարդութիւնք Պաշտամանց Եկեղեցւոյ. — Ժամասացութեան երգք. — Շարականք. — Պատարագի երգք. — Մանրոսմունք. — Գանձք. — Մաշտոց. — Կարգք Չեանադրութեան. — Սպասք Եկեղեցեաց. —
Շնորհալոյ օրհնած միտոն նոր գտնած:

Յունաց եկեղեցւոյ հետ միաբանութեան խնդիրն՝ Շնորհալոյ բոլոր կաթողիկոսութեն միջոցը բռնած էր, ինչպէս որ տեսանք, սակայն Թէորիանէի երկու անգամ գալէն առաջ երկերկու տարի պարապ միջոց ալ մնաց, զոր անխոնջ հայրապետն մեր լրած է, ոչ միայն գթութեն գործերով և գրուած ներով զոր յառաջ յիշեցինք, այլ գրուածովք և կարգադրութեամբք եկեղեցական պաշտամանց. որք թէ և վայելչապէս սահմանուած էին իրմէ առաջ 800 տարուան միջոց, այլ անդ տեղ կարգերն այլայլած կամ փոփոխած էին կամ թողուած, տեղ տեղ ալ աւելի կամ պակաս. արդ այս ամեն բանի՝ կարգ, լրումն և միաձեւութիւն տալ, և միով բանիւ իր շնորհօք ալ օծել՝ ջանաց մերս Ներսէս. «Նորոգէր զառաջին սուրբ հարցն հաստատեալ «կարգս եկեղեցւոյ, և զարդարէր զեկեղեցիս «Հայաստանեայց անթերի լրմամբ». կ'ըսէ պատմիչն: Մասնաւորապէս Ժամատոյնիւն կամ Հասարակաց աղօթից պէտք էր հաստատութիւն. որոց արարողութիւնք անելի զանազանութիւն

կրած էին, տեղական առաջնորդաց և վանահայրց
կամօք և սովորութեամբք. և որպէս զի ինքն ալ
այսպիսի մեծ և ամեն տեղ ծաւալեալ և ծանօթ
իրաց՝ ինքնին փոփոխութիւն մ'ընել չերենայ, ու
րով և գծարութիւն չկրէ ընդունելի ընելու, հար
ցուց քննեց տեղեկացաւ՝ թէ ուր 'ի Մեծ Հայոս
աւելի հաւատարմութեամբ կը պահուին հին կար
գադրութիւնք հայրապետաց մերոց. և մարդ զըր
կեց ու գրով բերել տուաւ այն տեղերու ժամա
սացութեանց կարգերը: Այսպիսի տեղիք էին Մա
քենոցաց և Թեղենեաց վանորայքն. առաջինն՝
Հայոց հնագոյն և ամենէն նշանաւոր վանաց մէկն
էր, Սեւանայ Մովսէս հարաւային եզերքը, է-ծ
գարուց միջոց շատ պայծառացեալ, և իր միաբա
նից հագած գառին մորթէն՝ այդ Մաքենեաց ա
նունն առած, ըստ աւանգագութեան. այլ անոնց
գիտնական և որբական վարուց համար յոյժ հռ
չակուած յԼ գարու, յորում երկու կամ երեք
Սողոմոն վանահարք, որոց մէկն և կաթողիկոսա
ցաւ, տեղւոյն զարդք և Հայոց պապագամատուք
էին: Արարացուց և յետոյ Թուրքաց կամ Պար
սից բռնակալութեան ատեն շատ նեղութիւն և
աւեր կրեց տեղին, այլ միշտ նորոգուելով ինչուան
մեր պատմութեան ատեն և գեռ ետքն ալ՝ բաւա
կան շէն էր և բարեկարգ. և մինչև հիմայ լուռ
վկայ երբեմն անլռելի սաղմոսերգութեանց և հա
ռաչանաց, 'ի մէջ աւերակաց և շինից կը բարձրա
նայ հազարամեայ և աւելի հնութեամբ անտիւն
գմբեթունակ եկեղեցին: Իսկ Թեղենիք՝ Նիգ գա
ւառին մէջ էր, Երեւանայ մօտերը, որ և աւելի
անցուգարձի տեղ ըլլալով աւելի ալ ոտնակոխ,
ամայի և անծանօթ եղեր է. բայց ԺԲ դարն թեր
եւս իր ամենէն պայծառ ատենն էր, յորում և
Շնորհալի ուղեց անոր կարգերը: Արգ այս երկու
վանքերուն և ուրիշ տեղեաց արարողութիւնները

բաղդատելով, « և ամենայնիւ ամենայն կամօք հա-
 « ճեալ և հաւանեալ, զպահասն ելից և զսխալն
 « ուղղեաց, և կարգեաց ամենայն Հայաստանեայց
 « եկեղեցւոյ՝ անջրեղի և հաստատուն աւանդ, ա-
 « ռաջնորդութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ, որ յաջողէ
 « զամենայն բարի՝ յամենայնի »: Կ'ըսէ խորագիրն
 կարգադրութեանց եկեղեցւոյ և արարողութեան
 ժամատեղաց, Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողի-
 կոսի. որոյ շարագրութիւնն մասն մի Մաքենոցաց
 և Թեղենեաց միաբանից գրածն է, մասն մի Ս.
 Ներսիսի և մասն մի յետնոց, ինչպէս Փրիգորի
 Խլաթեցւոյ՝ ի սկիզբն ԺՅ գարու, յորմէ տեղե-
 կութիւն ինդրեց այս բանիս՝ Յակոբ Արիմեցի բա-
 նասէր վարդապետն, և նա գրեց, նախ իր գիացա-
 ծը իր կողմերու սովորութեամբ հանգերձ, ըսե-
 լով. « Այս է Արեւելեան տան սահման ժամա-
 « կարգութեան Վերինս կողման. իսկ զՆերքին
 « կողմանն՝ գտանես Ներսիսի Հայրապետին՝ ի
 « գիրս Տօնեցին »:

Խլաթեցոյն ըսածն ալ վկայութիւն մ'է հաւա-
 նութեան թէ Շնորհալին է հեղինակ վերջին կար-
 գաւորութեան մեր ամենայն եկեղեցական պաշ-
 տամանց, որոց համար նախ հաստատեր էր այն
 Տօնից գիրն կամ Տօնացոյցն, որ է յատկապէս
 այն՝ զոր իմանամք սովորաբար. իսկ Վարազայ հօր
 Ատոմայ գրածն՝ (31) չիմք կըրնար ըսել որոշակի
 այս էր թէ այլ ինչ նման Տօնականի: Որչափ ալ
 ԺԳ և ԺԴ գարուց մէջ Կիւլիկիոյ Թաղաւորու-
 թեան ատեն և անկէ ետքը նորոգութիւնք եղած
 են ի Տօնացուցի, շատ քիչ են համեմատու-
 թեամբ անփոփոխ մնացեալ կարգադրութեանց
 կամ նորոգման և վերահաստատութեան կար-
 գաց ի Շնորհալւոյ, որով մէկ մեծ երախտագի-
 տութեան պարտքով մ'ալ պէտք է ճանչնամք զն-
 քըն իբրեւ բարոյական բանալի մը մեր եկեղեցւոյ:

Ժամասացութեան, կամ պարզ ևս ըսելով ժա-
մագրոց մեջ Շնորհալին նոր մասեր կամ ազօթք-
ներ չաւելցուց, այլ միայն նոր Երգեր մտուց, այն
ալ հին և խափանուած երգերու տեղ. վասն զի
հին գարերուն ժամասացութիւնն աւելի շատ սող-
մոսներ և երգեր ունէր: Արդ իր նոր գրածներն
կամ իր շարագրածներն են. նախ Յիշտոյս և Զար-
Բիւն, որոյ վրայ խօսեցանք. ապա, յառաջ քան
զայլ երգս՝ երկու այրուբենական կարճ տողիւք և
երկար իմաստիւք չքնաղ երգերն՝ Առաւօր լուսոյ և
Առթարհ ամենայն. որոց մէկն հիմայ կիւրակէ և տե-
րունական տօներու կ'ըսուի, մէկ այլն սրբոց տօ-
ներու. սակայն զգնական մաղթանք ըլլալով ապաշ-
խարութեան ուռուրց կը վայլէր քան Սրբոց տօ-
նից. և Թուի Թէ ասոր համար ուրիշ երգ մը պէտք
էր, ինչպէս որ գտուի նմանաձև բան մ'ալ յա-
նուն մեր հեղինակին, այլ ոճով կը տարբերի: —
Առաւօտեան ժամուն իբրեւ վերջաբան գրաւ Շը-
նորհալին, կիրակի օրերու՝ 'ի պաաիւ Յարութե
Քրիստոսի՝ Նորաստեղծեալ գեղեցիկ և զուարթա-
րար երգը, որով իբրեւ յաղթական նուագաւ՝
կնքէ հաւատացեալն իր առաւօտու խօստեցու-
թիւնն ընդ Աստուծոյ. իսկ լուր օրերու համար՝
Աբաւլան երգը, շարթուն խրաքանչիւր օրերուն
և ստեղծագործութեանց յիշատակօք. ասոնց տեղ
առջի տառնները՝ Դեղդի կամ Գաղ կ'երգուի եղեր,
որ հաւանօրէն ծանր և դժար եղանակաւ ըլլալ-
նուն և քիչերու միայն կարելի երգել՝ խափա-
նուեր են, և կամ ժամերգութեան վերջերն ըլլա-
լով՝ Ժողովուրդն չէ ուղեր ուշանալ այն ծանր ա-
ւաջներն ալ լսելու. և ասոր համար Շնորհալին
գնացք և յորգոր եղանակաւ յարմարացներ է
այս երգերը: Արեւագալի ժամուն մէջ՝ քանի մ'ար-
ձակ երգեր աւելցուցեր է, որ հիմայ հասարակ-
օրէն Մեծ պահոց մէջ կ'երգուին: — Ճաշու ժա-

ման՝ ծանօթ է Օրհնեմ ըստի երգն, Խառաբեցաւ և
Չարարայեալ. յետինքա ալ հասարակօրէն Մեծ
պահոց մէջ կ'ըսուին հիմայ. և երկքն միատեղ՝
այբուբենից վրայ են՝ նոյնքան զոյգ առջ: — Երե-
կոյեան ժամուն նոր բան աւելցուցած չէ Ներ-
սէս, այլ Խաղաղականին՝ երկու երգ, Նայեալ «Ի-
րոն» իր անուան տառերով ինչպէս և Նորաստեղ-
ծեալն, և ի վէն հայեմն, որք 'ի Մեծ պահա եր-
գուին. Ամբիծքէն վերջն ալ Մեծ պահոց մէջ եր-
գուած շարականի տուններն՝ ըստ խորհրդոյ իւ-
րաքանչիւր աւուրց շարաթու՝ իրեն կարգաւո-
րութիւնն թուին: — Հանգստեան ժամուն՝ որ
իրմէ վերջը կարգաւորած թուի՝ հիմայ յարուած
է իր սքանչելի Հաւատով խոստովանիմ ազօթքը:

Ժամասացութեան մէկ գլխաւոր և կենդանա-
բար մասն երգերն ըլլալն՝ մեր մէջ Շաբաթի
ըսուած՝ յայտնի է, և արդէն 'ի սկզբան յիշե-
ցինք մեր հայրապետին մեծ արգիւնքն և ճարտա-
րութիւնը յայսմ մասին. հօս կ'ուզեմք յանուա-
նէ ալ յիշել իր յօրինածները, որչափ որ յայտնի
են կամ կարծուին. և են 1. 2. երկու Աւագ տա-
նից սրբոց շարականքն մեծ մասամբ, այսինքն Պեպ-
րոտի և Պողոտի, Յովնանու և Յովովբայ, 3. Առաքե-
լոց շարականին մասն. 4. Եօթանասնիցն՝ Խառաբե-
լիւն երկնային. 5. Թեոդոսի շարականին մասն. 6.
Ս. Անանի՝ մասն. 7. Քառասուն Մանկանց՝ մասն. 8.
Մեծ պահոց իւրաքանչիւր կանոնքն. 9. Նինուէացոյցի.
10-12. Աւագ Երկուշաբթի, Երեքշաբթի, Զո-
րեքշաբթի կանոնք. 13. Աւագ ուրբաթու Այսօր
'ի կապարոսն. 14. Յարութեան երկու ճաշու շա-
րական. 15. ըստ ոմանց և Օրհնութիւն վառ ձայ-
նի Յարութեան, որպէս թէ Ստեփանոս Արևնեցի
քերդողն մէկալ եօթն ձայնիցն երգած ըլլայ, և
այս մնացած, որ հաւանական չերևիր, մանաւանդ
որ ամենուն ոճն ալ համանման է. ուստի չափա-

գանց է ոմանց կարծելն թէ ութ կանոններն ալ
Շնորհալին շարագրած ըլլայ: — 16. Հոգեգալըս-
տեան Բ օրուան կանոնն, թերեւ հեռեկալ օրե-
րուն կարգն ալ¹. 17. Վարդապետի Բ և Գ օրերուն
կանոնքն. 18. 19. նոյնպէս և Վերախոսման Բ և Գ
աւուրց. 20. Մարգարէից շարականն Որ ընդ հոլէ-
վն. 21. Յովս. Մկրտչին, Որ տէրաւոր. 22. Հրե-
րայեղեմայն. 23. Ս. Յակոբայն. 24. Մանկանց Բեդ-
ղէհէի, գոնէ մասամբ. 25. Վարդանանց Նորա-
հրան. 26. Ղէ-սնդէանց՝ ըստ մասին. 27. Ննջեցե-
լոց այբուբենական շարականն Արարած անդ, որ
գրեթէ այնքան յաճախ կ'երգըցուի յեկեղեցիս
Հայոց՝ որքան ննջեցեալք յուզարկաւորին. և ա-
սորնման ըստ ձևոյն, 28. 29. Չարչարանաց շարա-
կանքն Այսօր անձառ և Նորոգող փեղեկաց. որք և
Տեառն մերոյ տնօրէնութեանց ամենէն սրտառուչ
և տխրալի գիպաց՝ վայելուչ և սրտաշարժ յիշա-
տակք և սփոփանք են. մանաւանդ այս եպոքինին

1. Սովորաբար Հոգեգալըստեան աւուրց կանոնք կ'ըն-
ծայուին Անանիայ Շիրակացւոյ. սակայն Բ աւուր կարգն՝
Նոյն և Նման տնազուի տառերովն յայտնի կը քարոզէ իր
հեղինակը՝ Ներսէս. հեռեկալ աւուրց ալ գոնէ ոմանց՝
ինքն ըլլալ հեղինակ յարմարի՝ Տօնացոցից ըսածովք,
վասն «Տեառն Ներսէսի կլլայեցւոյ... (որոյ) է և երգ շա-
րականացն զոր կարգեաց ութ օր տօնել Գալտեան Ս.
«Հոգւոյն՝ ամենայն քրիստոնէից, շարականիւք և ըն-
«թերցմամբ սուրբ գրոց: Սահմանեաց Սուրբն Ներսէս
«գի'ի Համբարձմանէն մինչև 'ի Պենդակոստն պահեցեն».
«և թէ ծանր թուի զբովանդակն պահել՝ զսորքըբարթին
«և զսուրբութի պահեցեն, որ է երեք օր ըստ սուրբ Եր-
«րօզովութեան»: Այս եպոքի խօսքերս կ'իմացընեն մեզի
Շնորհալւոյ կարգագրութիւն մ'ալ վասն խղիւղան ըսուած
Պահոց: Իսկ առաջին խրատն կ'իմացընէ՝ որ ինչպէս Հո-
գեգալըստեան՝ պայտէս Վարդապետի և Վերախոսման տօ-
նէրն եւօրեալ և բազմօրեալ սահմանեց, թէ և հաւանօ-
րէն հին ատեն ալ այսպէս եղած էր ոմանց մեծ տօնից, պլ-
յեռոյ խափանուեր էր, և ինքն նորէն սահմանեց, և նոր
երգած շարականքն անխափան պահել տուաւ:

մէջ մեր հեղինակն իր մաքուր, փափուկ և աս-
տուածարեալ սիրան այնպէս հալէցուցեր է՝ որ
ամեն մատգիր կրկնողաց սրաին հետ ալ խառնուե-
լով՝ վերագառնայ առ աղբիւրն սիրոյ և սուրբ ցա-
ւոց։ Այս ամենածանօթ և յաճախ երգեալ շա-
րականն՝ քանի՜ անգամ մեր հեղինակին սրտէն
կրկնուած է՝ չգիտեմ, այլ յայտ է որ երեք ան-
գամ գրչէն թափուած է․ նախ՝ Բան հաւատոյ
քերգուածին մէջ, երկրորդ տարի մ'ետև (1152)
իւր Յիսուս որդի գերագոյն քերգուածին, և եր-
րորդ՝ այբուբենի վրայ տնտեսելով և քիչ փոփո-
խութեամբ վերածեալ՝ ի շարական, և Աւագ ուր
բաթու մեծահանգէս ժամակարգութեան մէջ տե-
ղաւորած, զոր յետագայք կրկնեն և ի տօնս Խա-
չի՝ փոխանակ ննջեցելոց շարականի՝ ի գիշերային
ժամուն։

Պատարագի կարգաւորութիւնն և աղօթքն,
որքան և որոշ չգիտեմք իրմէ ինչ չափ նորոգուին,
սակայն չեմք ալ տարակուսէր որ իրմէ նոր հաս-
տատուութիւն աւած են անշուշտ այն տատուա-
ծային խորհրդոյն մէջ խառնուած արբերգութիւնք,
սերտութիւն արժանաւորք։ Պատմիչ վարուցն վը-
կայէ հաստատապէս, թէ « Հոգևոր երգովք և
« քաղցրանտազ եղանակօք վայելացուցանէր ըզ-
« սուրբ պատարագին խորհրդական երգան․ որ-
« պէս զի Թանձրագոյն միտք տեսողացն զսուրբ
« խորհուրդն՝ նայելով յայնպիսի պայծառագոյն
« պատաւորութիւն և սարսափելի խորհրդա-
« ծութիւն՝ կակղացեալ անսրտացին զգալի տե-
« սութեամբն, և յիմանալին դիտաւորութիւն
« հասեալ օգտեսցին »։ Եւ Արարիկս Պատմիչ․
« Արար սա զՔարոզ սուրբ պատարագին՝ քաղցր
« եղանակաւ, և տունս շարականաց նմին խորհր-
« գաբար¹ »։ Յայտնի է որ Տաղից մեծ մասն այս

1 Պատարագի տունք շարականացն Թուին Յայս յար

սուրբ խորհրդոյս ասեն նուազելու համար շինած է, ինչպէս որ հիմայ ալ երգուին զանազան միջոց. իրենն են հաւանորէն և Սրբասացութիւնքն. գուցէ և Քրիստոս 'ի մէջ մէր յայտնեցան: Նոյնպէս ճաշակման ասան երգուելու կարճ շարականքն ըստ իւրաքանչիւր աւուրց շարաթու, « Լոյս ճշմարտութեան », և այլն. « Հաց կենաց », և այլն. որք Աւագ հինգշաբթի օրուան շարականաց աղբերէն ծագած կ'երևին, որով նոյն օրուան կանոնն ալ իրեն կրնայ ընծայուիլ:

Թէ պատարագի թէ ժամասացութեան այլ և այլ միջոց երգուած՝ կարճ այլ տուելի խաղուն և արուեստաւոր երգերն՝ որ Մանրասմանի կ'ըսուին, թէ և յառաջ քան զՆերսէս սկզբնաւորեալ են, ինչպէս նշանակած եմք, և որպէս ինքնին խրատէ նուիրելոցն 'ի քահանայութիւն՝ որ յառաջ քան զձեռնադրիլն եկեղեցական գրոց ուղիղ ընթերցման հետ սովորին « և զՄանրուսմունս ձայնաւոր « րացն պաշտել յեկեղեցիս »: այլ ոմանք առանց խարութեան զինքն համարին գլխաւոր հեղինակ այսպիսի երգոց ալ. բաւական հին օրինակի մը դազափարոզն կ'ըսէ « Աստարեցի զհոգիարուիս « երգս Տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի... « 'ի զարգ և 'ի պայծառութիւն սուրբ եկեղեցեաց »: »:

Այս մանրիկ և բազմախաղ երգերուն փոխան՝ տեսակ մը երկարատուն և յորդորագնաց երգ ալ կայ, Քարոզ կամ Քանչ ըսուած, որուն առաջին ծանօթ օրինակ տուած է Քրիզոր Նարեկացի, Հոգեգալստեան, Թաշի և Սկեղեցւոյ վրայ երգած. ներովք. իսկ երկրորդ և քաջ հետևող բազմաշնորհ և բազմաշողակ հայրապետս մեր, նոյնպէս

նուիրանայ. Որ բերեոյն. խնդր յոյժ դոստոյր լուսոյ. իսկ Քարոզքն՝ սարկաւազայ երգածնեն:

երեք գանձ հասուցած է մեզ, 'ի Վարդավազն, 'ի Վերափոխումն Ս. Կուսին և ՅՕրհնութիւն Միւռոնին. երկու հեղինակք ալ իրենց անուան տառերով սկզբնաւորած են երգոց տնագլուխքը. յորմէ սովորութիւն եղած է և յետագայ գանձաւաց երգողաց ալ նոյնպէս ընել, ԺԲ-ԺՅ դարուց միջոց. յորս կըրնամք ըսել թէ շատերն միայն իրենց անուան գրակապութեամբ յաջողած են, այլ շարադրութեամբ և իմաստիւք՝ ռամկացեալ և անհամացեալ: Յետին գանձն 'Ներսիսի' որ է Միւռոնին, « Նոր օրհնութիւն ընդ հայցուածոց « մաղթանաց մատուցանեմք », և այլն, հաւանութիւն կ'ընծայէ թէ Միւռոն-օրհնէից բովանդակ կանոնն ալ ինքն նորէն կարգաւորեր և ճոխացուցեր է, հաւասար ուրիշ եկեղեցական հանդիսից և տօնից. այսպէս բարեզարդելով այն կաթողիկոսաց սեփական արարողութիւնն ալ՝ փոխանակ մեղադրանացն յօտարաց՝ ձիթենւոյ իւղով չըլլալուն համար¹:

Այս գործս և յիշատակս կ'առաջնորդէ մեզի անցնելու 'ի տեսութիւն Մալպոդի կամ ՅՕրհնութեան գրոց, որում պատշաճի Միւռոն-օրհնէքն. յորում թէ ոչ յայտնապէս այդ կանոնք՝ ուրիշ կանոն մը կայ իրեն ընծայուած այսինքն է Խաղողի օրհնութիւն յաւուր Վերափոխման տօնին, յորում սովորութիւն է բարեպաշտ ազգայնոց մերոց՝ նախ ճաշակել տարւոյն նոր խաղողը՝ յետ օրհնութեան. և միանգամայն ցուցընէ մեր հայրապետին գործական սէրն ալ առ Մայրն Աստուծոյ և մարդկան, որուն մեծագոյն տօնն ալ ոչ միայն կրկին շարականօք և գանձիւ զարդարեց, այլ ինքն թուի իննօրեայ հաստատող տօնին ալ. և անոր վրայ ա-

¹ Մեր պատման Միւռոն-օրհնեաց կանոնին մէջ լատինէ թարգմանեալ աղօթք ալ կան, այլ թուի յետ Շէնորհալոյ մօտ:

ւեցուց յիշեալ օրհնութիւն այնպիսի պազոյ, որ անմահից և մահացուաց զուարթացուցիչ և սիրելի ըստւեցաւ յարապնոցն. և 'ի հաւատացելոց ճա նաչի նիւթ ահաւոր և պանչելի խորհրդոյ պատա րագին: Արժանի էր որ Քրիստոսի արեան փոխան եղողն՝ կանխաւ օրհնուէր իր ամբողջ ողկուղաց մէջ՝ 'ի պատիւ և յօրինակ կուսակաթ ծոցոյն՝ որ ընծայեաց և սնոյց զՔրիստոս. կամ ինչպէս կ'ըսէ հեղինակն 'ի Թաղողօրհնէսն, « Ուստի տուաւ մեզ « պտուղ կենաց և անմահութեան՝ Յիսուս Քրիստ. « տոս » . և վասն խաղողոյն, « Որոյ. արիւն ար. « ժանաւոր եղև մեծագունի շնորհաց օրհնու. « թեան, նիւթ փրկական արեան Միածնի Որ. « դւոյ քո լինելով, որով գնեալ աղատեցաք 'ի « ծառայութենէ մեղաց և մահաւ » . և այլն: Յիշէ և ուրիշ պատիւ մը խաղողաբեր տնկոյն, Քրիստոսի նմանութեանն, « զի զքեզ անուանե. « ցեք որթ, և զառ 'ի քեզ կապակցեալսն հաւա. « տով և սիրով՝ ուռ, և զշայր քո՝ տածող և մը. « շակ », և այլն. և ոչ միայն զնուիրեալ խաղողն կ'օրհնէր՝ այլ և անոր ծառը և տնկողները և վայ. լողները, և բովանդակ այգին՝ որ զորթը բուսոյց: Ասկէ զատ Մաշտոցին մէջ՝ յուզարկաւորու. թեան կամ Մեռելաթաղի կանոնաց մէջ յայտնի են Շնորհալուոյ Հանգստեան շարականաց դործա. ծութիւնք. քիչ տեղ իր ուրիշ շարականք կամ երգք: Բայց ամենէն ցլխաւոր յիշատակ այն օրհ. նաբեր պաշտամանց՝ Ձեռնագրութեանց, և մա. նաւանդ Սպիտկոսի յեռնադրութեան կարգերն են, զոր և յիշեցինք Հռոմայ նուիրակութեան պատ. մութեան մէջ (184). և հօս այսչափս աւելցնենք, որ ինչպէս մեր եկեղեցւոյ արարողութեանց և օրհ. նութեանց սկիզբն եղած է 'ի Ս. Լուսաւորչէն՝ առնրլով 'ի Յունաց, յայանապէս և ձեռնագրու. թեան կարգք, որով վարէին մեր եպիսկոպոսա.

պետքն մինչև 'ի գիւտ հայերէն գրոց. այն ատեն զանոնք թարգմանելով 'ի մեր լեզու, հանգերձ ուրիշ նոր կարգերով և օրհնութեամբք՝ ձևացաւ այն կարևոր և թանկ գիրքն՝ որ Օրհնութեամբէր կ'ըսուէր ըստ պառչաճին, և սովորաբար Մաշտոց կ'ըսուի, կամ յանուն Ս. Մեսրովպայ՝ որ այնպէս ալ կոչուէր, կամ թէ ինքն ալ գիրքն ալ այսպէս կոչեցան հին հայկական աւանդութեամբ, յորում ծախ բառն սրբազան նշանակութիւն մը պիտի ունենայ, թերևս համանիշ հօգի բառին, որ նշանակէ օրհնեալ ջրոց ցանիչ գործին կամ ճիւղը: Սովորաբար կարծուի որ Ս. Մեսրովպ ըլլալով իբրև գլխաւոր հաւաքող կամ կարգադրող օրհնութիւնաբեր գրոց՝ իր անունը տրուած է այն գրոց. սակայն այս բանիս հիմնական վկայութիւն մը չըլլալէն զատ, հակառակ վկայութիւնք ալ կան, որ Ս. Սահակ և իր քարտուղարն Մովսէս, Յովհան Մանգակունի, և այլք՝ աւելի աշխատած են այդ գրոց հաւաքման: Ինչպէս որ ըլլայ, մեր խղճարոյն համար այս ալ վկայուի՝ որ Լուսաւորչի ատենէն սկսեալ Կարգերը թարգմանելու ատեն, կամ քիչ մ'ալ առաջ՝ Ս. Սահակ Քահանայի ձեռնագրութեան կարգը նոր շարագրեց, իր հայրապետութե ձեռն տարին: Մեր ձեռքը հասած Շնորհալոյ գարէն առաջ գրուած հին երկաթագիր մաշտոցի մը մէջ Քահանայի և առջի կարգերուն ձեռնագրութեան ձևն և աղօթքն համառօտ բաներ են. և շատ յարմար էր որ ընդարձակուէին հին Պահլավունեաց նոր պայտազատ հայրապետաց ձեռքը, մանաւանդ երբ Լատինաց եկեղեցւոյն և Ս. Քահանայապետին 'ի ուղի՝ տեսան անոնց բարեկարգ հանգեսները, Ս. Սահակայ, կամ անկէ ետե ուրիշներու գրած համառօտ կարգերն ըստ մասին փոխուեցան հիմայ. այլ թէ որչափ ուրիշներն ալ՝ որոշ չեմք կըլնար ըսել, մանաւանդ որ

նորութիւն աւելի Եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան մէջ է, իսկ այս կանոնս մեր յիշեալ երկաթագիր մաշտոցին մէջ չկայ, որով չունիմք մեր բնիկ հին ձեւը. իսկ հիմայ սովորական եղածն է խառնուրդ հայկականի, յունականի և լատին արարողութեանց. այս ետքինէս բառ առ բառ թարգմանուած աղօթքներ և ձևեր կան, որք Շնորհալիէն ալ ետև ընդունուած են. և բոլորն միանգամայն լատինէն աւելի ընդարձակ և ճոխազարդ եղեր է, ինչպէս և ուրիշ ձեռնադրութեան կարգք: Կան ամբողջ լատինական մաշտոց և ձեռնադրութեան կարգքն ալ բառ առ բառ թարգմանուած 'ի ԺԴ դարու, սակայն ոչ հասարակաց գործածութեան համար, այլ 'ի ծանօթութիւն, կամ թերեւս օտարասէր անձանց համար, ինչպէս Պալենց անուանեալ Ներսէս եպիսկոպոսն, որ և յիշեալ գրոց թարգմանիչ թուի: Շնորհալույ ինքնիրեն կամ իր եղբոր հաւանութեամբ ըրած գլխաւոր նորութիւնն էր՝ ձեռնադրութեանց մէջ միւսոնիւ օծումն ալմտցընել, ինչպէս տեղը յիշեցինք (184), և թուի թէ դեռ չէր տարածուած նոր սովորութիւնն, կամ չէր լսուած 'ի Լատինաց, անոր համար յետ իբր 10 տարւոյ մահուան Շնորհալույ՝ Լուսինոս Գ. Պապ՝ լատին մաշտոցի օրինակ մը խաւրելով առ յաջորդ նորա՝ Գրիգոր Տղայ՝ մասնաւորապէս կը խրատէ, « Օժէք... և զձեռնագրեալ « քահանայիցն զձեռն, և զԵպիսկոպոսացն՝ « գլուխս, որով զօրանան յերաքանչիւր պաշտօնս »: Այս գրոց առաքումը կը յիշէ նաև Կղեմէս Գ՝ առ նոյն Գրիգոր Տղայ (1187), և յանուանէ՝ Միւսոն օրհնելու լատինարէն կանոնն ալ: Այսքան տեսակ եկեղեցական ներքին և էական բարեկարգութեանց հետ՝ նիւթական վայելչութիւն և զարդերն ալ չէր մոռնար մեծսիրտ և մեծախելք Շնորհալին. թէ և այն մեծութեանցն

համեմատ չունէր ընչից մեծութիւն և Պ. Գեօա. գարձի գանձերը, այլ ունեցածն ալ յետ աղքատաց և կարօտելոց՝ կու տար եկեղեցեաց շինութեան և դարգասրանաց համար, « զորս պայծառս « և առոյգս յարդարէր, զգեստս մաքուրս և « վայելուչս եկեղեցականացն կազմէր », կ'ըսէ պատմիչն. և դարձեալ, « զարդարէր զեկեղե. « ցիսն ոսկեղէն և արծաթեղէն օնօթիւք, և պայ. « Ժառագոյն ոսկէնկար զգեստիւք, բաշխման սուրբ « մարմնոց և արեանն Տեառն, և յորդորէր զա. « մենեսեան՝ իմանալի և զգալի պայծառութեամբ « սպասաւորել կենարար և երկրպագելի սուրբ « խորհրդոյն »: Ինչպէս բարեկարգ հոգւոյ և բա. բեկազմ մարմնոյ ներդաշնակութիւնն՝ մարդուս կատարելութիւն կ'աւելցընեն, այսպէս և եկե. ղեցւոյ մը իմանալի և զգալի բարեպաշտութեանց ներդաշնակութիւնն՝ կ'ազնուացընէ հաւատացե. լոյն միաբը, կը բարձրացընէ զհոգին: Այս զար. դուց և սպասուց մեջ՝ յիշուին Շնորհալուոյ շինել տուած մեծ Պահարան կամ Նշխարանոց մը Սըր. բոց, բովանդակ ոսկւով և արծաթով, զոր յետոյ իր եղբօրորդին Գրիգոր Ապիրատ ալ գոհարեղի. նոք աւելի զարգարեց. և իր հագած մէկ Նափորտ կամ շուրջառն, զոր և յունական բառով օտի. վլադս կոչէ՝ Սմբատ Պատմիչ. և նշանակէ ծիրանի գոյնագոյն, « որ շատ ոսկւով կարած էր. որ զէտ « ձուլածոյն կանգնէր »: այսինքն՝ այնքան քովէ քով ոսկի զարդերով խոնած էր՝ որ իբրեւ միակը. տուր ոսկիէ թափծու՝ կանդուն կենար, եթէ գե. տին գրուէր: Այս երկու թանկ սպասներն ալ՝ ուրիշ անոնց նման շատերու հետ՝ իբրեւ 40 տարի վերջը քակել տուաւ Յովհաննէս Է կաթողիկոս,

1 Մեր Օրինակաց մէջ սխալ գրուած է, « Բակեաց ըզ. « Օտիւնդիս զվլադ նափորտն », կամ Օտիւնդիս վլադ :

ուրիշ շէնքերու պիտոյից գործածելու համար. գէթ երանի՛ թէ բարերարութեան տեղիք ըլլային շէնքերն, և ոչ իրեն և իր հիւրոց համար գործածուած. ինչպէս կրնայ կարծուիլ Սմբատ Գունդըստապլի պատմածէն. սր թէ և գովէ զՅովհաննէս, անձա՛մբ անպաշոյճ ըլլալուն. համար, այլ միանգամայն կ'իմացնէ թէ « և սեղանով արքայաւ « կերպ... շինասէր էր, և տան յարգարիշ, և պի. « տոյից պատրաստիչ՝ յոյժ գովելի »». և չի ծածկէր իր կրակոտ աչաց արասունքն ալ՝ այնպիսի յիշատակաց և զարմանաց արժանի զարգուց քակտումը տեսնելուն. « անսոք և շոշափեցաք ձեռքք 'ի « քակելն, և լացաք ընդ այն վայելելութեան զարգ « մնալն »: Գունցէ Յովհաննու ատեն գեռ շատ յիշատակներ գտուելով Ս. Հայրապետին՝ անոնց մով կարենային մտիթարուիլ Սմբատայ պէս ըզգացողք. իսկ երբ ժամանակն զանոնք ալ ծախեց կամ ծածկեց՝ գոյզն մնացուած անգամ յիշատակի այնպիսի աննման անձին՝ մեծ գանձ գրուելու էր:

Սյսպիսի բան մը յայանուեցաւ մեր օրերս. չէ՛ր մը միւռնոնի՝ օրհնեալ Ներսիսի սուրբ աջովք, գունցէ և իր նոր կարգադրութեամբ օրհնութեան կանոնին և իր նոր երգեալ գանձին, զոր աւարտէ ըսելով. « Սւ 'ի ծագման քո մեծի՛ իբր զիւ. « զեալ՝ պատրոյգ վառեցես ընդ նոսին և զմեզ « անշէջ քո լուսով »: Իր կնիքն գրողմած էր այս չըշիս վրայ, որպէս կ'ընէր անշուշտ նուիրակաց սուանդելուն ատեն, կամ բարեպաշտ ինգրողաց՝ իբրև նշխար մի սուրբ. և գունցէ միակ մնացեալ իր օրհնածներէն պահուէր յաթոռն Հռոմկլայի և 120 տարի յետ իր մահուանն. իսկ երբ այն աթոռն և բերդն քայքայեցան յեգիպտացւոց,

1 կամ զոսոյս, զոսոյս:

բառ դիպաց՝ հօն գտուելով այն աստեղուան Բ.
Հեթում՝ Թագաւորի քերց մէկն, իր օծանելեաց.
մէ աւելի սիրով և յարգով աղաւանց փախուց այս
տուրք իւղը, և հասուց իր եղբօր. որոյ արքայա-
կան ցեղին մէջ ժառանգութիւն մնալով, անկէ ե-
տե ալ իրենց ցեղին մնացորդաց, պսոնցմէ. Մեւ-
գոն իշխան մը՝ զսա և Ս. Գէորգի և ուրիշ սրբոց
նշխարներ՝ յանձնեց Խարբերգի եպիսկոպոսին
Միքայելի, ինչպէս կ'երևի ԺՆ գարուն սկիզբները
(յամին 1414). նա ալ գրաւ Ղուլէու վանաց եկե-
ղեցւոյն մէջ՝ մեծ հանդիսիւ, քանի մը եպիսկո-
պոսաց գործակցութեամբ, և վանքն կոչեցաւ Ս.
Գէորգ. բայց ոչ յետ շատ ժամանակի՝ երբ կոս-
տանդնուպօլիս առնուեցաւ ՚ի Թուրքաց և եկե-
ղեցիք ՚ի մզկիթ փոխուէին, մեր վանականք ալ
վախնալով որ գուցէ իրենց վանքն ալ այլազգեաց
աղօթատեղի ըլլայ՝ հողով ծածկեցին Ս. Գէորգի
տապանը, ուր գրուեր էր այս շիշա ալ, հանդերձ
ուրիշ նշխարօք, և մագաղաթեայ յիշատակարա-
նաւ¹. զոր՝ յամի 1839 փորելով գտան միաբանք
Ղուլէու վանաց, և որպէս յուսամբ՝ պահեն պա-
տուով:

Յետ յիշելու Ենորհալւոյ այսքան եկեղեցական.
բարեկարգութիւն և բարեզարգութիւնները, ներ-
քին և արտաքին, որովք և այնքան պատուելի և
պատկառելի ըրաւ իր աթոռը և ժողովուրդը, ա-
ւելորդ է ըսելն՝ այլ հարկ է հաւատալն՝ Թէ Հա-
յաստանեայց եկեղեցին որքան պատկառելի էր
մերձաւորաց և հեռաւորաց և որոց մեր հայրա-
պետն ծանուցուած էր. այնպիսի հովուաւ երջա-

¹ Աղգային լրագիրք, ինչպէս Նոյեան աղանի, Թիւ
48, (1833) հրատարակած են այս յիշատակարանը. բայց
Թուականներն անկատար ըլլալով տարակուսական է Մեւ-
գոնի և Միքայելի ժամանակն, մեզի հաւանական երեցա-
ծը վերը նշանակեցինք:

նիկ էր և իր հօտն, և այն դժբաղդ ժամանակն ալ բարեբաղդ էր այսպիսի երկնաբաղդիկ այցելու մ'ունենալով. « Ասան որոյ, կ'ըսէ իրաւամբ՝ Պատ. « միջն, ընդհանուր եկեղեցիք Հայաստանեայց 'ի « ժամանակս սուրբ Հայրապետին Ներսիսի՝ լու. « սաւորեալք 'ի շնորհաց նորա, և ուրախացեալք « 'ի վերայ աստուածայնագոյն հովուապետու. « թեան նորա՝ ընդ ամենայն տեղիս, գոհանային « զՏեառնէ, որ այնպիսի Լուսաւորիչ 'ի զարմէ « սրբոյն Գրիգորի պարգևեաց նոցա 'ի յետին ժա. « մանակիս. և ուրախ էին ամենեքեան 'ի Տէր »: Փեղեցիկ խորհրդածէ և հեռաւորաց համար՝ Լամբրոնացին, թէ չէին կրնար անծանօթ մնալ այսպիսի լուսաւոր անձի մը.

« Լոյս՝ 'ի ծածուկ ոչ պարփակի,
Բարձր ընդ հանուրըս տեսանի:
Զոր առանձին ինչ նա խօսի՝
Ընդ տիեզերս երկրի սփռի »:

Այն որ հեռաւորաց զարմանք, մերձաւորաց վայելք էր, հօրիկ էր և է՝ որ աւելի ներսանց զինքը ճանչցողներուն ըլլայ և զմայլումն. զի եթէ այնքան զարմանալի և պոյծառ են ճառագայթք լուսաւորչին՝ որքան ևս պոյծառագոյն ինքն լուսանիւթ էակն՝ յորմէ սփռին նոքա. եթէ այնքան գեղեցիկ են արտագրութիւնք Ներսիսի՝ որքան գեղեցկագոյն արտագրիչ միտքն. և եթէ այնպէս շնորհազարդ իր ամեն խօսքն և գրուածն, ո՛րքան շնորհալի այն հոգին՝ որ այնպէս առատութեամբ ընդունեցաւ Ս. Հոգւոյն ձիրքերը, և անոնցմով գրեթէ ծածկեց իր հոգեղէն զանգուածը, կամ թէ զայն ալ թափանցիկ լուսաթաղանթ միջաւանն տարր մը դարձուց. այնպէս որ իր գէմքը տեսողք՝ մէկէն կ'իմանային թէ սուրբ և առաքինի

հոգւոյ մը տաճար կամ հայեւացոյց է տեսածնին։
Իսկ իր գրուածքը և խօսքը քննողք՝ վկայէին թէ
ատոր հեղինակն՝ անմարմնապէս կ'ապրի։ « Ուր
« զնորհալից նամակս նորա ընթեռնուին՝ որպէս
« յաստուածահրաշ գիմաց նորա պատկառէին »,
կ'ըսէ պատմիչն։ Ժամ է մեզի ալ որ այս զարմա-
նալի աստուածարուեստ անձին ներքին շէնքն և
գաղանիքը քննենք, իմանանք Ներսիսի շնորհաց սե-
փական ազուգայն, որով կ'ընդունէր զայն յիսկա-
կան աղբերէ աստուածութեանն, լցուէր, զեղոյր
և միշտ անպակաս առաւելոյր։ Այլ ո՞րքուն հնար
է արգեօք նուազելոցն 'ի շնորհաց՝ քննել և հաս-
կընալ զշնորհաւորս։

ԻԸ.

Ներսէսի անկան կրթութիւնք Ներսիսի և գե-
րագանց տառքիւնութիւնք. — Գաղտնիք Շը-
նորհացն։

Մեր շնորհազարդ արեգակնանման Երկրորդ
Լուսաւորիչն՝ Ներսէս՝ այսուհետեւ հասակաւ խո-
նարհեալ 'ի մայր մանեւու վրայ է. փութամբ իր
խաղաղական լուսովը զուարճանալ, և թէ կարելի
է՝ քննել յայտնել իր այնքան պայծառութեան
կնքեալ աղբիւրը։ Բոլոր կեանքը յօգուտ եկե-
ղեցւոյ և ընկերաց ծախողն բանիւ և գրով և պէս-
պէս աշխատանօք, ազգաց և եկեղեցեաց միու-
թեան այնքան յօժարութեամբ ջանադրողն, քոջ
գիտէր որ իրեն ամենէն առաջին և վերջին ջանից
և ուղղութեան առարկայն՝ ինքնին իր անձն է։ 'ի

վերքան զամենայն և զբնաւ աշխարհս՝ Արարիչն յիւրաքանչիւր մարդոյ՝ իր կատարելութիւնը կը պահանջէ, ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ. այս հիմնական սկզբունքը Ներսէս իբրեւ ընդ կաթին ծըծեց և մինչև ցվախճան անով սնաւ։ Ինչ որ Տօրոսի սեպտեմբեր Սեաւ գաղաթունքն՝ իբրեւ մեծաաբր և բարձրաբերձ որորան մը՝ ի տղայութենէ ընդունելով զՆերսէս, և իբրեւ ընդ մէջ օգոց քան թէ ի վերայ երկրի որորելով զնա՝ ազգեցին սրբազան և անզբաղ միայնութեանց մէջ. ինչ որ ալեւորեալ և զարգարեալ ծերութեամբ Մեծ Վկայասիրի ծոց մը, և նորաբոյս մրրազարդ փոքր Վկայասիրին հարադատի ձեռնտուութիւնն՝ տալաւորեցին աւոր, և ինչ որ ճգնասուն հարց և գիտնական վարդապետաց խրատք և օրինակք աւելցուցին Ներսիսի թարմ հասակին, ոչ միայն անջինջ մնացին և սճեցան հասակին հետ, այլ երբ ինքն իրեն տէր եղաւ՝ աւելի քան զօտար վարպետս և գաստիարափս, անգուչ և անքուն ինքն իր անձին կրթիչ դարձաւ, և անաչառ կրթիչ և քննիչ մը. և որքան աստիճանօք կը բարձրանար մինչև ի ծայր քահանայապետութեան Հայաստանեայց՝ այնքան հրակողութիւնը կ'աւելցընէր իր վրայ. և ինչպէս ի քահանայանալն՝ ալ աւելի սկսաւ զինքը ճնշել, որ սուրբ աստիճանին պատշաճ՝ սուրբ սպասաւոր մ'ըլլայ ամենասուրբ Սեղանոյն, հաւ ի կաթողիկոսանալն՝ ոչ միայն շթուլացուց իր առանձնական ճգնութիւնները, այլ

« Եւ եւս առատ այժմ ճըգնի,
 Ի վարժս սուրբ միշտ նըկըրաի » ,

վկայէ իր ամենէն հոգէկիր զարմացողն և նմանողն։ Այնպէս իմե երեւէր՝ թէ այն մեծ հայրապետն՝ հաւատար իր Հայ եկեղեցւոյ մանկանց՝ մանուկ

Ներսէս մ'ալ ունի կրթելու, և մինչև ցմահ կըրթելու. և յիրաւի ալ առուգութեամբ աշխուժից և մաքրութեամբ մանկապայլ մնաց մինչև 'ի վախճան. և որ եօթանասնամեայ դեռ իր կենդանագոյն տաղերը կ'երգէր, ընտրանի շարականները շարէր և կշռաբան թուղթերը կը դրէր, նոյն ըզգաստ մտօք և կորովի սրտիւ գեռ իր ներքին մարդը զարդարել չէր թուլանար. իբրև թեթեալէն և դիւրաշարժ կապ մը յարդարելով զմարմինը՝ հոգւոյն բարի ընթացից յորդոր՝ քան թէ արգելք: Մինչև վերջին կենաց օրերուն համար վկայէ լուսատես Լամբրոնացին.

« Սուրբն ճգագմբքն յառաջեալ,
ի խիստ վարուց միշտ աշխատեալ.
Մարմնոյն ներհակ պահօք զինեալ,
Ժիր ընթերցմամբ ըզնոյն կասեալ »:

Ապա զայնպիսի անձը՝ որ գրեթէ սրբութեամբ ծնաւ, սնաւ և մեծցաւ, իրեն բնական ընտրեց աստուածային իմաստութիւնն, և լցուց իր բազմապատիկ շնորհօք: Սրբութիւն վարուց եղաւ յատակ Ներսիսի շնորհալի աաճարին, սուր և վարժ միտքն՝ բարձրագմբէթ ձեզուն մը, առաքինի խոնարհութիւնն՝ պարիսպք կցորդիչք յատակին և գմբէթին, և քաղցրութիւն բարուցն և բանաւոր բերք հանճարոյն՝ զարգք և դրուագք ներքին և արտաքին. առաքլութիւնք և գիտութիւնք իրարու խառնած իբր շուշանավարգ պսակ իր ոսկէծիրանի բազմախաչեան նափորտէն և կրկը նամածեալ քօղէն աւելի՝ մեծապայծառ զարգաւրէին զինքը: Երջանիկ նկատողք իր ազայական տիոց մաքրութեանը՝ սքանչանալով կրրնային ըսել. « Ձինչ ընիցի մանուկս այս »: և Վկայասէրքն երկոքին, Բարսեղք և Ստեփանոսք վարժա-

պետքն և խնամակալք՝ գիտել և գնել՝ ի սրտի իւրեանց՝ այնպիսի մանկան ըսած խօսքերը, որ միայն տարիքով ցըցուց մանկութիւն և ոչ մտօք. վասն զի ուր սրբութիւն և իմաստութիւն միանան՝ հօն հասակն չի զանազանիր. սուրբ սիրտն զիմաստութիւն միայն սիրէ. և իմաստութիւն որ « յանձն չարարուեստ ոչ մտանէ », գաղարէ ի բարիարուեստ սիրտն և բարձրացընէ մինչև յաստուածային տեսութիւնս. որպէս ինքնին հրամօնց և երանեց ճմարիտ և իսկական իմաստութիւնն և Սրբութիւնն. « Երանի՛ այնոցիկ որ « սուրբ են սրտիւք, զի նոքա զԱստուած տես « ցեն » : Եւ ինքն Ներսէս խորհրդածելով այս երանութեան վրայ՝ հիացմամբ կ'ըսէր. « Երանութիւնս այս գերազանց է քան զհասումն մտաց. « սրպէս որք հայելով ի բարձրագոյն վիմէ՝ որ յե « զերս ծովու՝ ի խորսնայիցին անգընդոց, և յան « տեսութենէ յատակի խորոցն ընուն երկիւղիւ... « Զի ոչ զգիտեն ինչ յաղագս Աստուծոյ՝ երանէ « Տէրն, այլ որ յինքեանս ընդթնին զԱստուած՝ « երանելիք, մաքուրք սրտիւք... Որովք ուսա « նիմք, թէ որ յամենայն ախտից զսիրտն մաքրի « ցէ՛ յիւրոյ հոգւոյն գեղեցկութիւն տեսանէ զառ « տուածային կերպարանն » : որքան աւելի մաքրէ՝ այնքան աւելի քան զաւելի կը տեսնէ տա « տուածային գեղեցկութիւններ : Որպէս հաւատամք թէ կ'ընէր և կը տեսնէր Ներսէս. և այնպէս գերօղանցելով քան զերկայնաշար նախորդս իւր՝ Լուսաւորչի որդւոց և թողանց կը հասնէր, կը գասակցէր անոնց՝ Սրբութեան պաշտամամբ տարեկանաւ հռչակուելով յեկեղեցիս Հայոց. որոյ մաքրութեան և սրբութեան համբաւն և փայլակն՝ կենդանութեանն ատեն իսկ կը լսուէր և տեսնուէր ամեն աննախամն ճանցցողաց. ինչպէս տեսանք Թէորիանէայ ըսածը, որ սուրբ ճանչցաւ

գներսէս, և այնպէս քարոզէց 'ի գրան կայսեր Մանուէլի: Իսկ իր մերձաւորքն գրեթէ միակ միւս թարանք զինքը ժամանակի հարկաւ կորուսնելուն՝ սրբոց կարգաւ տօնելու յոյսն ունէին:

Սուրբ սրտին աչքն՝ եթէ Սասունծոյ գեղեցկութիւնը կը դիտէ, յայտ է որ իր ճարակն ալ անոր վայելքն է, Սասունծոյ սէրն է. և որքան մաքուր է սիրոյ ամանն՝ այնքան ազնիւ և պարզ է մէջը լցուած նիւթն, սէրն: Շատ է մեզի ճանչնալ Ներսիսի սրտին մաքրութիւնը. ուրիշ վկայութիւն պէտք չէ իր մեծ և անոյշ աստուածսիրութեանը, եթէ և իր գեղեցիկ գրուածքը, ջերմեռանգն երգերն՝ արաաքին վկայ մը չունենայինք մեր ամենօրեայ ժամասացութեանց մէջ, և իրեն հոգիաբուղիս հաւաքանօքը մենք ալ չկըրկնէինք, աւելի յարմար սեպելով մեզի յետին տողիկը.

« Սէր անուն Յիսուս,
Սիրով քով ճըմլեա
Սիրա՞ իմ քարեղէն ».

կամ աստուածային սիրոյ և ցաւոց զուգահիւսակ Նորոգող տիեզերաց երգոյն վերջին տունը.

« Սիրա իմ առ քեզ աղաղակէ,
Բան, որ ընդ Հօր 'ի սկըզբանէ », և այլն.

կամ Հաւատով խոստովանիմին՝ ոսկիաշար տուները, Զարթիքը, բոլոր Յիսուս սրգին, և այլն: Շատ բան կ'արժէր զրուցել այս ամեն բանէ վեր բանին համար, Շնորհալուոյ մը աստուածսիրութեան, եթէ նախ ինքն իսկ ուզած չըլլար՝ այս ամենէն սուրբ և սոսաիկ կիրքն ալ՝ չափաւորել գրասանց, և ծածկել իր ծածուկ ողորմութիւնն. ներէն աւելի՝ ներքին զգացմունքն և վայելմունքը.

և եթէ երկրորդ՝ իրեն արժանաւոր և մերձաւոր
անձանց աւելի չվայլէր այս բանս հռչակել. յորոց
ամենէն յառաջագէմն և շատ անգամ յիշեալ և յի-
շելի Լամբրոնացին կ'ըսէ.

« Ներսէս յազօթս առ Տէր կանխէր .
Դէմ յանդիման ընդ նա խօսէր .
Մըօք զփրկչին շնորհս որոնէր ,
Եւ արտասուօք գոհարանէր .
Տրոցըն տուր կըշիռ չափէր ,
Զանձն աղերսիւ փոխանակէր .
Որ ընկալեալ եղեւ 'ի սէր ,
Եւ հատուցաւ զոր ինչ խնդրէր :...
Ներսէս հրեշտակ էր երկրաւոր ,
Գոլով մարմին ոչ նիւթաւոր .
Որ 'ի վերջին Գարս եւ 'ի կոր՝
Ուրեք չըկայ արժանաւոր .
Միայն գըտաւ նա Ճըգնաւոր ,
Շնորհօք պայծառ եւ փառաւոր .
Բայց արդ յերկինս է դասաւոր ,
Նըմա չմնաց նմանաւոր » :

Ինչպէս բիւրեղ ական կամ թէ վանականի մէջ
գրուած գոհարակապ օոկի զարդ մը , այնպէս էր
աստուածային սէրն Ներսիսի օգուր սրտին մէջ .
և ինչպէս այնպիսի Գանձակալ մաքուր ամանն ալ
կը ծածկեն արտաքին խոշոր ամանի մը մէջ՝ որ
անկողողաւոր և ապահով պահուի , այսպէս , եթէ
կարմրուկ սիրոյ պահարան՝ ոպիտակ սրբութիւնն
է , սրբութեան ալ պահապան խոշորագեղ Խոնար-
հոթիանն է . առանց որոյ՝ և ոչ մի լաւութիւն կըր .
նայ լաւութիւն ըսուիլ , որպէս և ոչ հոգեղէն
աղն՝ աղ միալ , ըստ Քրիստոսի առածին . և որպէս
աւելի բարձրանայ գունդ մը կամ թռչուն մը՝ որ
քան որ ջածէն ուժով առնու սլացքը , այնպէս կը

բարձրանայ սէրն 'ի սուրբ սրտէ՝ որքան սա խո-
նարհութեամբ խոյացեալ ըլլայ: Շատ նուրբ և
ազնիւ բան է խոնարհութեան առաքինութիւնն,
անծանօթ յաշխարհէ և գծուար իմանալի. այլ
բարեբազմաբար այնքան վկայութիւն ունիմք յա-
ռաքինեաց և այնպիսի օրինակ՝ որ Թանձրագոյն
մտքեր ալ կըրնայ համոզել. բաւական է թէ հա-
ւատայ յաւետարանն Քրիստոսի, և յիշէ որ սա
ինքն Տէր մեր ամեն բանէ առաջ իր բերնով իրմէ
օրինակ առնուլ զհեղութիւն և զխոնարհութիւն
հրամայեց. և ամեն երանութենէ առաջ հոգևով
Աղքատութիւնը գրաւ, որ է Խոնարհութիւնն
ըստ հոգևոր մեկնրչաց: Աստուածային տեսչու-
թեան կամ նախախնամութեան նիւթն՝ Սէրն է,
եթէ կըրնայ այսպէս ըսուիլ, այլ բաշխող գոր-
ծին՝ Խոնարհութիւն մ'է. սա է այն գերահաշա-
սանդուղն, ուսկից կըրցաւ Աստուած իջնել յեր-
կիր, և մարդ յանդընդոց յերկինս ելնել: Իսկ ա-
մենայն շնորհաց ընդունարան և պահարան ըլլա-
լուն՝ գերագոյն օրինակ ունիմք աղիկ մը, կոյս
մը, որ ամեն ստեղծեալ սրտէ աւելի սուրբ էր.
միակ կառարեալ սուրբ՝ ի ծնունդս մարդկան, որ
ամեն բանաւորէ աւելի կըրցաւ սիրել իր ստեղծիչը,
և ամենէն աւելի ալ ունէր սիրոյ և սրբութեան
պատեան Խոնարհութիւնը. մինչև ինքնին առ-
տուածարեալ յափշտակութեամբ հոգւոյ գո-
չեց, թէ Տէր « Հայեցաւ 'ի խոնարհութիւն ա-
« զախնոյ իւրոյ »: Վասն որոյ « Յայսմ հետէ ե-
« րանեսցեն ինձ ամենայն ազգք »: Այսն կուսա-
նաց Մարիամ՝ երկրաւոր լեզուաւ զինքն անուա-
նեց Խոնարհ. իսկ հրեշտակապետն աստուածա-
ռաք՝ երկնաւոր լեզուաւ Թարգմանեց և վկայեց՝
Լի շուրհո. ուրեմն Խոնարհութիւնն է աղբիւր
շնորհաց. կոյսն անչափ խոնարհութեամբ մ'ընդ-
արձակեցաւ, որով և անչափելի շնորհաց Տէրը

խկապէս ընդունեցաւ 'ի սուրբ ծոցին: Խոնարհութիւն, սէր և սրբութիւն՝ ճրագ, պատրոյգ և բոց՝ աշտանակեալ սրտի. երրորդութիւն մի հոգւոյ յերկրի:

Ահաւասիկ գաղանիք կամ մեկնութիւն գաղաւնեաց Ենորհալոյն Ներսիսի: Արքայ ըսուիլ թէ նա ամենայն առաքինութեամբք զարգարեալ էր՝ իբրև մէկմէկ ճերմակ փետրովք վայելուչ թեւոց վրայ. այլ ամեն մէկ ճերմակ փետրոց քով մէկմէկ ալ մանուշակագոյն ունէր. զխոնարհութիւն. որով հաւասար բարձրանար և ցածնար, բացուէր և գոցուէր, ծաղէր և ծածկէր: Ամեն յիշատակողք վարուց կամ գործոց Ենորհալոյ յիշեն իր այս պանչելի ձիւքը, այլ յայտ կամ կիսայայտ կամ լռելեայն. վասն զի խոնարհութիւնն՝ որպէս նրբագոյն և սրբագոյն յունողն՝ այնպէս ալ նուրբ աչք կը պահանջէ 'ի տեսողն. և զի խոնարհութիւնն ինքն իրմով ծածկի՝ որպէս տառաքին ինքն իրեն թւերով, այլ Հեղուհիան հարկաւ յայտնուի և չի կրնար ծածուկ մնալ, այսու անուամբ սովորաբար կը յիշուի խոնարհաց առաքինութիւնն: Հեղութիւն և խոնարհութիւն, երկու հարազատ և երկուորեակ դասերք են երկնաւոր առաքինութեան. և Քրիստոս ինքնին անբաժան կ'ըսէ. « Հեզ եմ և խոնարհ սրբ. » « տիւ » . այլ ըստ մերս անսութեան՝ մէկմէկով յայտնուին և գուշակուին. իբրև թեի մը կամ ծաղկի մը մէջի երեսն և գրսի երեսն. Խոնարհութիւնն 'ի միջի՝ 'ի սրտին, հեղութիւնն արտաքուստ 'ի դէմն նկարի. որպէս պարկեշտ ամօթ. խածութիւն կուսական երեսաց, որքան ծածկուիլ ուզէ՝ այնքան գեղեցիկ երևի: Որքան երկնաւոր աշխարհի մօտ ըլլայ անձն՝ այնքան խոնարհ և հեզ կ'ըլլայ. որքան անկէ հեռու երկրաւոր և շնչաւոր ըլլայ՝ այնքան հպարտ և բարկ կ'ըլլայ.

որքան մէկն յաղթել և նուաճել կ'ուզէ, այնքան հեռի է 'ի հեզութենէ և 'ի յաղթութենէ. վասն զի և տէրն՝ հեզոց համար ըստ և երանեց, թէ « Ժա. « Լանգեսցեն զերկիր »: Այս բանիս օրինակ՝ գուցէ ամեն մարդ տեսած ըլլայ, բարկացողի մը և հեզոյ մը հանդիպելով. մէկէն կը ճանչնայ բարկութեան անբանականութիւնը, հեզութեան գերազանցութիւնը. մէկուն գազանութիւնը, միւսոյն հրեշտակութիւնը: Ա՛հ. որքան աւելի պըժգալի կ'երևի այն՝ եկեղեցականի մը վրայ. և որքան աւելի յարմար այս՝ այնպիսի վիճակի, որոյ՝ քան ամենուն՝ մեծագոյն պարտքն է Քրիստոսի նմանողութիւնն, և յայտնապէս օրինակեալ և օրինադրեալ նմանողութիւնն. « Ուսարուք յի. « նէն », և այլն. որոյ համար շատ գարեբովաւ աջ վկայեց Մարգարէն, թէ Նա սովորեցուց ըսածը, այլ ոչ աղաղակից և ոչ վիճեց, և ոչ դք լուաւ 'ի հրապարակս զբարբառ նորա. Նա՛ երբ ջախջախ եղեգանց վրայ քալել հարկ էր, քալեց և չկոտրեց զեզեզը. Նա՛ առկայծեալ պատրոյգներու քովէն անցաւ, շնչելով հեզաբար, և չմարեց: Նինոսից և Կիւրոսից, Ալեքսանդրեանց և Կեսարեանց բռնաբար աշխարհակալութիւնք և տիրապետութիւնք անհեաացան. Մովսիսի, Դաւթի, Անտոնեանց և Փրանկիսկեանց հեզաբար հոգեկալութիւնք կան և մեան. գերագոյն և առտուածաւ մերձագոյն անձինք էին յիշեալքդ, որպէս և Աբրահամ և նմանիքն, սակայն և ամենահեզ անձինք. զի նոյն իսկ իրենց սիրտն ուժովցընող զօրութիւնն՝ այն կակուղ այլ աննկուն հեզութիւնն էր:...

Եթէ երկայնեցաւ խօսքերնիս, Շնորհալուոյ սեփականագոյն շնորհքը բացատրելու համար էր, որ և իրեն խոնարհութեան պատմութեանն արտաքին երեսն է. որ բովանդակ գործոց, խօսից, գրուածոց, շարժմանց և դիմացը վրայ կը յայտ.

նուէր և փայլէր, և զոր ոչ դը կրնար չտեսնել և չվկայել. զոր առաւել քան զամենայն շնորհս պայծառ տեսնելով և աչք իմաստասիրին Յունաց՝ կը ստիպէր քարոզել ի կայսերական պալատին, ա-նոր հոգւոյ հեղակայեցութիւնը և զպարկեշտութիւն անձինն, և ղխնարհաժիպ և հանդարտ հարցմունքն և պատասխանին: Արժանապէս ալ Մովսիսի նման ջընելով՝ կ'ըռէ Լամբրոնացին.

« Ներսէս՝ հոգի հեղ ըստացաւ,
Որ Մովսէսի հանդոյն ցուցաւ.
Ընդգէմ ներհակ ումէք չյարեաւ,
Այլ սուրբ սիրով յինքն ընկալաւ »:

Պատմութիւնը գրող հեղինակն այնքան արժանաւոր անձէն պատկառելով և վախնալով վարքը գրելու, միայն կը համարձակի « Աստահացեալ ի « նորին աստուածայնագոյն հեղութիւն »). զոր և ուրիշ տեղ մը անբա- հեղութիւն կ'անուանէ: Ժամանակաւ մերձաւոր և ծանօթ պատմըջաց գլխաւորն՝ կիրակոս, ամենէն առաջ զայս յիշէ ի բարսն.
« Էր ինքն հեղամենայնի, և պարկեշտ, արժանա-
« ւոր այրն Աստուծոյ »). և անոր կիստկապար գրուածոյն (Մատթէի Մեկնութեան) շարունակող հեղինակն (Եղեկացին)՝ իբր յատկագոյն մակագրութեամբ կ'ըսէ. « Արանեի հեղակոգի պատ-
« րիարքն Հայոց՝ Տէր Ներսէս »). նոյնպէս և Յայսմ աւուրաց հեղինակը իբրեւ սեփական բարբէկը յիշէն զնա հեղ, խոնարհաժիպ, և միով բանիւ՝ « Լցեալ
« աստուածային շնորհօք »:

Պարզագոյն և խորագոյն տեսութեամբ կը բացատրէ վարուց պատմիչն՝ այս կարեւոր և դքան չելի շնորհքը. « Էր ի նմա և այլ ինչ առաքինու-
« թեան կիրք, որ առաւել գերագոյն է այլոց բա-
« րեաց մասանց, զոր կարի յոյժ գծուարին յերկ-

« րածնաց ոք ստացական ջանիւ կարողանայ ըստ.
 « անձնել. դամէնագովէլի հեղեթիւնն ասեմ, զոր
 « ունէր հանգոյն մեծի նախամարդարէին Մովսէ.
 « սի. որ ոչ մասնաւորաբար ըստ ժամոյ ուրեք,
 « այլ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց՝ ոչ ումեք
 « բարկացաւ: Սւ եթէ լինէր ՚ի պատճառէ իմե.
 « մնէ բան և կամ գործ յումեքէ՝ արժանի բար.
 « կուլթեան, նա ոչ սրանէր կամ ցուցանէր ինչ. այլ
 « հեզ և քաղցրագոյն բանիւ ասէր. Լէյո, եթէ ոչ յիս
 « խնայէի՝ բարկանայի քեզ: Սւ այս էր նորա բա.
 « րեաց սովորութիւք միշտ, որ ՚ի վեր է քան զմար.
 « մնոյ բնութիւն »: Զգտաւ հեղինակ բանիս շատ
 լաւ կ'անգրագարձընէ այս առաքինութե մեծու.
 թիւնը և գժուարութիւնը. զոր հարկ է մեծ ջանիւ
 և ուժով ստանալ, և չկարծել անաշխատ տուրք մը.
 այլ որպէս ցանկութիւն՝ նոյն և ցասումն, երկու
 տրմաւզ զուարակաց պէս հաստապուած են ՚ի
 բնութեւս, զոր շատ կրթութեամբ նուաճելու է, որ
 կարենան լծաւարել մեր բանտկան անդաստանին
 մէջ. ապա թէ մէկն կամ մէկալն խեռէ և ծռէ,
 յայտնի է թէ ինչպիսի փեսաներ կ'ըլլան: Ինքն իսկ
 հեզահոգին մեր « գիտէր զմեջ կրէր ՚ի մարգն ».
 և կը վկայէ աւետարանի մեկնութեան մէջ, թէ
 ամենևին անբարկանալի ըլլալ՝ բնութենէ գուրս
 ըլլալ ըսել է, որով է անկարելի. այլ երանելի հե.
 զութիւնն է « որ առաքինութեամբ սանձահարէ
 « զախտս, հակառակօքն զհակառակսն բժշկել.
 « ըստ այսոցիկ և հեղութեամբն՝ զտարապարտ
 « բարկութիւնն:.. Մնող հեղութեան՝ խոնար.
 « հուլթիւնն է, և արմատ բարկութեան՝ ամբար.
 « տաւանութիւն:.. Բայց մի ոք զբարկութիւնն.
 « յոմենայնի չար համարի, և զհեղութիւնն բա.
 « րի, զի ՚ի ժամանակի՝ բարի են երկոցեան. Մով.
 « սէս՝ հեզ վկայի, բայց այնքան բարկացաւ ՚ի վե.
 « րայ չարեաց ժողովրդեանն՝ մինչ զի զտախտական

« խորտակեաց » : Նոյն դարձեալ և յԼնդհանրական Թղթին առ Եպիսկոպոսս խրատէ , ոչ յամենայն դէպս հեղութեան պատճառաւ ներող բւլալ , այլ և սաստել և յանդիմանել , օրինակ բերելով զնոյն իսկ Տէրն մեր , որ խարազանաւ վաւրտեց տաճարին մէջ տուրեառ ընծոյները . սակայն դարձեալ կ'աւելցրնէ հեզահոգին , Թէ Յիսուսի խարազանն ալ « չուանեսայ (էր) և ոչ 'ի կարծրնիւ » (Թոց) , որ նշանակէ Թէ սաստելու ատենն ալ քաղցրութիւն պէտք է ունենալ : Անտարակոյս ինքն ալ այնպէս կ'ընէր , երբ իր բարձր տառիճանի պարտքերն կը ստիպէին խրատելու , յանդիմանելու և սաստելու . այլ առանց վրդովելու իր հեղութիւնը բարկութեան կը բռնէ , կամ դառնացընելու իր սքանչելի քաղցրութիւնը՝ որ և է անաւաբինի շարժմամբ և բերմամբ : Վասն զի ինչպէս ինքն տայ իմաստասիրել մէկ Թղթին մէջ , Քրիստոսի նմանութեան ճանապարհին հետքն՝ « առաջինն » (է Խոնարհութիւնն , և որ նորին են մասունք » (Հեղութիւնն և Քաղցրութիւնն) : Զքնաղ երբեակք , որպէս մայր մ'անդրանկածին երկուսրեակ դատերօք յաջմէ և յահեկէ : Անշուշտ ներսէս ալ մեր դարուս մօտ հռչակեալ Ս . Փրանկ . Սալեղացւոյ առակ եղած քաղցրութիւնն և զուարթագիմուսութիւնն ունէր . սակայն տյս նոր քաղցրածորան Սուրբս՝ ինքնին իրեն համար վրկայէ՝ որ քիչ ասենուան մէջ ստացած չէ այդպիսի շնորհք մը . ՁՅ տարի աշխատած է ցասմնական կիրքը սանձելու և ինքն ինքեան տիրանալու . քիչ շատ այսպէս պէտք է դատել ամեն առաքինի և հեղանձեր . իմանալ Թէ յիրաւի մեծ և դժար՝ արով և մեծայարգի առաքինութիւն մ'է Խոնարհութիւնն . և շատ Թանկ շնորհք մ'է եղեր մեր հայրապետին սեփական ձիրք երեցած ամենագինէն հեղութիւնն :

Բնական է և զարմանալի չէ որ այսպիսի հեղա-
հոգի և առաքելի անձինք՝ ոչ միայն սիրելի ըլլան,
այլ և մեկէն խօսակցողաց և կենակցողաց սիրտը
գրաւեն, և կարծր սրտեր ալ կռկղեն և բանան.
այլ զարմանալի և շատ ալ զարմանալի է այնպիսի
քաղցրութեանց՝ անճաշակ, անզգայ և հակառակ
սրտեր ալ գտնելն. Սալեզացւոյ մը և Շնորհա-
լւոյ մը ներհակ կամ ատեցող՝ միայն սատանայ
կրնար ըլլալ, ինչպէս կ'ըսուի ռամկօրէն. այլ սա-
տանայի կրից կրնայ դժբաղդաբար հաղորդիլ և
մարդկային բնութիւնն, թէ ոչնոյն չար գիտամօմբ:
Եւ միթէ ինքնին իսկ քաղցրութեան աղբեր դէմ
չի կռուիր որ և է մարդ՝ երբ Աստուծոյ կամաց,
իր խղճին, քրիստոնէական պարտուց դէմ կ'ու-
ղէ գործել. և Յուդա՝ Սիրոյն աշակերտ՝ չգաւեց
զՍէրն մարմնացեալ: Սիրոյ ներգործութենէն
գժար է մեկնել ատելութեան ներգործութիւնը.
սակայն ստոյգ է որ երբեմն ամենասիրելի և ամե-
նաբարի և բարերար անձինք ալ զիրենք սաստիկ
ատեցողներ ալ ունեցեր են. որոնց ատելութիւնն
բոլորովին անբանական և բնաբոյս իմն հակահրու-
թիւն կրնայ ըսուիլ. այսպիսի զանազան դէպք
պատմուին մեր յիշեալ Սալեզացւոյ նկատմամբ:
Շնորհալին ալ ունեցեր է իրեն ատելիներ, որոց
համար աղօթէ 'ի Յիսուս Որդին, թէ

« Ողորմեա և ատողին.

Եւ Թըշնամեացն իմոյ անձին՝

Թողցես զյանցանս առ իս պարտին », ևս .

և Հաւատով խոստովանիմին վերջնութեւ տան մէջ
յիշելն ալ զատելիսն՝ գուշակել տայ այն դառնա-
դառն կիրք և ցաւն առաքիներաց, որք երբեմն ի-
րենց ամեն ջանքն և սէրն ալ անօգուտ կամ ան-
բաւական կը տեսնեն՝ հակառակորդաց տիրաբ շա-
հելու և ուղղելու :

Յիշեցինք Տարսոնացի Պօղոս քահանայ մը (420) որ տտեղութեամբ կը բամբասէր իր ազգը և հայրապետը. որ երբ խրատեց զնա հեռուէն, ինք զինքն ուզեց արգարացընել ուրանալով ըրածը. հեղահոգին Ներսէս ալ գէմ չկեցաւ ըսածին, այլ իբր հաւատալով՝ օւրիշ անխոհեմ գործերէ ալ զգուշացուց: Այլ գտուեցաւ ուրիշ անզգամ մ'ալ, Թուի Թէ վանահայր եկեղեցական մը, որ համարձակեցաւ գրելաւ հայրապետն մեր «բանս (« զկծանաց յանգուգն լըբութեամբ »): Հարկաւ ջնջեր են ուղախոհք այն անարժանին գիրն ալ առնան ալ. բայց Ս. Ներսիսի գրած պատասխանն երէն կ'իմացուի՝ որ տփեզգիեղ և ծանր ծանր նախաաինք գրած էր վրան, և զինքն իբրեւ կեղծաւորութեան ատեցող ճշմարտապէսը յուցընելով կ'ուզէր կռուել իսկ կաթողիկոսին հետ, և յետ դարձընել պատարագի սեղանի ծածկոց մը՝ զոր Շնորհալին ընծայեր էր այն անձին ընակած տեղւոյն Աստուածածնի խորանին: Ասոնց գէմ Շնորհալին պանչելի հանգարտութեամբ յանձն կ'առնու իր մեղադրելի և անարժան ըլլալն Աստուծոյ առջև. այլ կ'իմացընէ անոր ալ ամբարտաւանութեամբ գործել և գրելը, և կերպով մը դարձեալ կ'ողորմի կրկնելով, Թէ « Յիրաւի ասեի « Թէ անգիտանաս զոր կրես » և վերջապէս իրեն կամացը Թողլով նորէն գալը կամ չգալը, (որովհետեւ անհանձար մեծաբանութեամբ այս բանս ալ գրեր էր նա,) խնդրէ Շնորհալին, որ « ուր կայ. « ցես՝ յիշեցես յաղօթս, եթէ ախորժես. ողջ « լեր »: Անզգամն այսքան սիրով ալ չկակցելով յանգգնեցաւ նորէն գրել և աւելի նախատանգք. այն ատեն Սուրբն ալ առանց իր հանգարտութիւնը Թողլով՝ աւելի ծանր խրատով յանգիմանեց անոր հպարտութիւնը և բարկութիւնը, որ հին և նոր օրինաց պատուիրանը ոտքի տակ ձգէ.

ըով տտեղութեամբ կը գատէր և կը գառապարտէր իր երբեմն սիրելիները. և բոլորովին սառութեամբ կ'ըսէր, թէ հայրապետն զինքն իր հակառակորդաց ձեռքը մատնած ըլլայ, մինչ սա և անգամ մը մտածած չէր այնպիսի բան. ի վերայ այսր ամենայնի կաթողիկոսն սիրով կ'ընդունի այս, զոր պարտութիւններն ալ՝ որ կըրնան իրեն օգտակար ըլլալ Աստուծոյ գիմաց՝ համբերութեամբը: Գրեթէ ալ էր անզգայն որ յարեմուտս պիտի փախչի կաթողիկոսին ձեռքէն, մինչ սա ոչ զոք հալածէր. անոր համար կը պատասխանէ. Յիմ պատճառաւ է փախուտդ՝ և ճամբան քեզի փորձանք մը հանդիպի՝ ես ըլլամ պարտական. իսկ եթէ դու ինքնահալած կ'ըլլաս՝ դուն ես և պատճառ: Ո՛վ կարծէր թէ այսքանս բաւական չըլլայ լռեցընելու այն յիրաւի անզգայնալք. որովհետեւ յանդգնեցաւ գարձեալ դէմ գրել, և ալ աւելի հայհոյանօք, ինչուան Պիղատոսի և Տրայիանոսի նմանցընելով զՆերսէս, մամոնայի ծառայ կոչելով և կաշառակեր, « և թէ այժմու աթոռդ՝ զոր « ունիս՝ ոչ միայն Աստուծոյ չէ, այլ և ոչ Մահ. « մէտի. և թէ կոյրդ՝ կուրաց ոչ առաջնորդէ... և « թէ յեօթանասուն և երկու լեզուս՝ չկայ որ՝ « ոչ արեւապաշտ ոչ կռապաշտ քան զՀայոց ազգս՝ « ամենայն չարեօք լի. և թէ գլուխ այս ամենայն « մեղաց և պատճառ դու ես, վկայութեամբ երկնի « և երկրի և Աստուծոյ և հրեշտակաց և մարդկան»): և այլն: — Այսպիսի բանից դէմ Սուրբն ինչ կայծակներ թափէ: Յիրաւի, կ'ըսէ, չառ մեղաւոր և ախտաւոր եմ. և թէ կ'ուզես՝ եկ, և ես ինքնին խոտովանիմ քեզ, սրպէս զի ոչ կարծիքով՝ այլ տիրապէս դատես. ալ ինչպէս որ չունեցած բարւոյս համար՝ թէ և ամեն լեզու զիս գովէ՝ ես հովիճայն համարիմ, այսպէս ալ թէ որ մէկն զիս նախապէ՝ չունեցած խղճի համար. իսկ թէ մէկն ճշշ-

մարիտ ունեցած յանցանքս նախատէ, « ոչ վասն
« ասելոյն՝ այլ վասն ունեւոյն վշտանամ »: Բայց
որպէս զի նորանոր դրութեամբ ես հոգոցս վրայ
հոգ չաւելցընեմ, և դու ալ չձանձրանաւ, երբ
այսպէս զիս անարժան, կոյր և խանգարիչ կը
ճանչնաս, ժողվէ՛ ազգին գլխաւորները և ընտ-
րեցէք նոր և կարող հայրապետ մը, և ես ձեռ-
նագիր կու տամ հրաժարելու և չհակառակելու,
և քեզի ալ շնորհակալ կ'ըլլամ. « Եւ ես երթեալ
« յանքոյթ ինչ տեղով » տաց լուութեամբ զբե-
« րանս հողոյ, և զաչս՝ արտասուաց, 'ի նշխա-
« իեալ կենաց իմոց աւուրս, եթէ գթասցի Տէր »:
Այլ յետ այսպիսի սրտառուչ խօսքի ալ՝ անհրա-
ժեշտ արգարութիւնն կը ստիպէ երանելոյն մատ-
ները այս դատակնքաւ աւարտելու. « Բայց քոյդ
« թղթի բանք պահեսցի մինչ 'ի յարդար դատու-
« ղութեանն օր. զի որ 'ի սմա տնիրաւ առ իս 'ի
« քէն դատումն՝ դատեսցի յուղիւղ դատաւորէն »:
Եթէ արգարեւ բնական յիմար ըլլոր այդ հակա-
ռակողն՝ հայրապետն իրեք անգամ չէր պատաս-
խանել իրեն, այլ զի կրիւք յիմարեր էր՝ կը յու-
սար որ կիրքն դադրելով՝ զգաստանայ. դժբաղ-
դաբար շատ թանձր և յամառ է եղեր կիրքն, և
ո՛ւր վերջանալն յայտնի չէ. սակայն յօժարիմ
կարծեմ թէ այնքան դժոխական կարծրութիւնն
չկարգաւ իսպառ յալթեմ Շնորհալոյ կակղու-
թեան, և փոփառիմ որ անոր համար ըլլայ Լամ-
բրոնացւոյն ըսածն.

« Բը ըզնամակ իւր ընթերցաւ՝
Իբր 'ի գիմաց պատկառեցաւ.
Առ ոտան եկեալ խոնարհեցաւ,
Եւ նա 'ի ծոց իւր ընկալաւ »:

Փանիներ արգեօք անկեր են Ներսիսի խոնարհ ո.

տից, և նա փութալով կանգներ և 'ի տաքուկ ծոցն ընդունէր է՝ իբրև հայր սիրալիր՝ զանառակ որդիս։ Աւաղ անոնց՝ որ կամ յօժարութիւն կամ ժամանակ չունեցան դիմելու առ ոլորմութեան և սիրոյ և իմաստութեան աղբիւրացեալ հայրապետն։

Այսպէս եղան և երեք քահանայք. մին աշխարհիկ՝ Կարապետ անուն, երկուքն Վանականք՝ Յուսիկ և Գէորգ, որք իրենց պակասութեանց և չարախօսութեանց համար խրատեցան և յանդիմանեցան 'ի Ս. հայրապետէն. այլ անգեղջ գարձան, և վերոյիշեալ անղղային նման՝ Թողուցին իրենց տեղը, ինքնահալած դնացին յՈւռհա, և սկսան ուրիշներուն հետ բամբասել զՇնորհալին ալ, սիմոնական և կաշառառու կոչելով. գուցէ իրենք տլ բարձրագոյն աստիճանաց փափագ ունէին, և իրենց անարժանութեանն համար մերժուելով՝ այս զրպարտութիւնը հնարեցին. և որպէս զի Ուռհայի օտարազգի քրիստոնէից հաճոյ երևան՝ յայտնապէս Թողուցին Հայոց ծէսը և ընդունեցան Յունաց կամ Հատինացը. յառաջ քան Մանուէլի և Ներսիսի միաբանութիւնը՝ անոր միաբանութենէն զատուելով, և իրենց հետ 400 առն միաբանելով յՈւռհա։ Շնորհալին որ տեղեակ էր անոնց անարժան վարուց և խաբէութեան՝ գրով իմացուց Ուռհայի քաղաքապետին՝ ճշմարտութիւնը. նա ալ իբրև խաբեբաներ հալածեց զանոնք քաղքէն. բայց անոնք Նուրէտօփնի ահաւոր պաշտպանութեանը դիմելով կրրցան նորէն դառնալ յՈւռհա, իրենց կամապաշտութեամբ յաղթանակելու։ Միխայէլ կաթողիկոսն Ասորոց՝ որ և է գիտաւորութեամբ՝ ուզեց հաշտեցընել զանոնք իրենց հայրապետին հետ, և իր կողմանէ նուիրակ մ'ալ դնելով հետերնին խաւրեց առ նա. այլ այն միջոցին Ս. Ներսէս վախճանած էր. չկար.

ցան արժանանալ իր օրհնութեանը: Յուսիկ ետ-
քը քաշուեցաւ յԱնտիոք, և իր մոլի նախանձը
աւելի յառաջ տանելով նորէն մկրտեցաւ 'ի Յու:
նաց, և եղաւ հօն արգելան ճգնաւոր մը, այլ լե-
զուն անարգել պահելով սկսաւ Անտիոքացիներն
ալ երկբայեցընել Հայոց գաւանութեան և ձեռ-
նադրութեան վրայօք. և հարկ եղաւ որ Շնորհա-
լույ անուանակիր և հոգեկիրն Ն. Լամբրոնացի՝ իր
պապուն հոգւով հեղութեամբ և խոհեմութեամբ
երկար թուղթ մը գրէ անոր, հերքելով զբպար.
տութիւնները և պաշտպանելով զՀայս:

Որչափ պժգալի և գարշելի էր այսպիսի տն.
ձանց չտրախօսութիւնն և առելութիւնն՝ մանա-
ւանդ այնքան հեղահոգի և սրբամաքօւր անձին
գէմ, այնքան և ասոր համար պանծալի է վասն
կատարեալ նմանող ըլլալու ամենաճշմարիտ Վար-
դապետին և առաջնորդին մերոյ Քրիստոսի: Այս,
արժանի էր Ներսէս, որ իր նախօրինակին և
փրկչին ամեն երանութեանց սիրող և գործով կա-
տարսկ եղաւ, ընչայ և հալածեալ վասն արգա-
րութեան, և նախատեալ և բամբասեալ ինչպէս
որ շատ տարի առաջ փափագանօք իմն և հաւատ
քով կը սպասէր և կը գրէր գեղեցկապէս. « Մա-
« ղիկ արքայութեանն պողոյ՝ նեղութիւնն է. եթէ
« կամիմք զպառուին կթել, նախ զծապիկն հաւա-
« քեսցուք. հալածեալք եղիցուք աստ, զի հաստ
« նիցեմք վերին կոչմանն: Բայց մի՛ ոք զերանու-
« թիւնս՝ որք վասն հաւատոցն հալածին՝ միայն
« ասիցէ. զի թէպէտ և կատարեալն նոցա է՝ սա-
« կայն և 'ի մասին երանութեան են՝ որք վասն հո-
« գեւոր բանի իրապու՝ ըստ օրինաց և որպէս Յով-
« հաննէս, և կամ վասն այլ ինչ արգար գործոց
« զբպարաին և գոհութեամբ տանին, երանելի
« լիցին: ... Զի քան զպաշարանսն՝ ևս գծնգակ
« տագնապէն բամբասանքն. զի բազումք յառա-

« քինեաց՝ նեղութեանց տանին, բայց ՚ի նախա-
« տինս՝ անհամբեր գտանին »: Որքան գժուարին՝
այնքան և բարձրագոյն և ծայր առաքինութեան,
և կատարելագոյն սրբոց գործ. անոնց՝ որք իբրև
ժնեբանաւոր լին երանութեանց ալարդիւնքն ու-
նէին, և իր ըսածին պէս հաւատարմութեամբ կա-
տարէին Քրիստոսի ցուցածները, « իբրև զշարս
« ասկեղէն տողեալ զպատուիրանս. զի յորժամ
« Խոնարհ դբ իցէ՝ նա և ՚ի սուգ է վասն մեղաց. և
« որ Սգաւոր է՝ նաև հեզ է. և հեզն՝ արգար և
« ոգորմած է, և արգարն և սուրբն՝ Թաղաղարար.
« և խաղաղարարն՝ ՚ի հալածանս ոչ հակառակի.
« և համբերողն ՚ի հալածանան ոչ խռովի՝ յորժամ
« լսէ բամբասանաց »:

Այսպէս զարմանալի իմն բնութիւն է Ներսիսի
նմանեաց. իրենք ուրիշներու հետ վարուելու ա-
տեն՝ Յակովբայ սիրան և ձայնն ունենալը բաւա-
կան չեն համարիր, ձեռուրնին Սաւալ ձեռք կար-
ծելով բամբակէ ձեռնոցներով կ'ուզեն գալել. իսկ
ուրիշներէ եկած խիստ և կարծր խօսից և գործոց
նետերու գէմ՝ իբրև բոլորովին փափկութիւննին
կորուսած՝ ժայռի պէս անխոց և անայլալակ կու-
մնան: Ենորհալոյ հանգիստած գէպքերն, և այն
փափուկ և անյիշաչար իօսքերը վկայ ունենալով
հասարակաց վկայութեան վրայ, բնաւ տարա-
կոյս չի մտար գերազանց քաղցրութեանը վրայ, որ իր
սեփական շնորհաց մէկն էր, և իբրև կնիք և օծումն
մնացեալ ամեն գրուածոց մէջ ալ ծաւալած է. ո-
րոյ եթէ հաւաստիք են այն ժպիտի գրպարտողաց
գրածին գէմ գրածներն, որքան ևս առ սիրելի
բարեկամս սիրալիր գրուածքն. յորոց իմանամք՝
որ այն աստուածախոհ միտքն՝ որ իբրև մոռա-
ցեալ զերկիր՝ միշտ յերկինս թւապարէր, երբոր
ընկերսիրութեան հրաւեր կար՝ իբրև փայլակն
յերկնից իջեալ՝ անոնց կը մօտենար, և իբրու թէ

միշտ անապատաց մէջ ապրած չըլլար՝ այնքան մարդամօտի ընտանուծեամբ և գորովաբանութեամբ գրէր, ինչպէս տեսանք զԹուղթան և զքերդածս առ Ապիրատն, առ Մխիթար Հերացի, առ վարդապետսն Վարդան և Ստեփանոս. որոց նման և աւելի սիրական են երէք Թուղթք ալ առ Քէորդ վարդապետ ոմն (Թուրի Հաղբատեցին), որք որ չափ կարճ ըստ չափու, այնչափ ալ իբրև գոհարակունք Թանկ են սիրով և անուշութեամբ: Տես, ինչ փափկութեամբ և գորովով կը գրէ առ բարեկամն. « Զինչ այն ինչ որ ընդմիջէ ոգւոյ և մը. « տաք, ըստ որում իմ և քո հաղորդութիւն գլխոյ « ոգեպէս: Որում բաղձամ տեսութեան՝ իբրև « 'ի մեռելութենէ յարուցելոյ սիրելոյ, եթէ ըստ « դիպող ժամու լցցի՝ ըստ գրեցեալս 'ի քէն խոտ « ման »: Ուրիշ նամակաւ մ'ալ կ'իմացընէ նոր ծածկաբանութեամբ՝ որ սիրան վերաւորած է ոմանց նետաբանութեամբ, և խնդրէ մխիթարութիւն բարեկամին Թղթովը, « ոչ երկայն բանիւ, « այլ սղագունիւք ըստ այսր չափոյ »: որ է իրեն Թուղթն իբրև տասն տող: Արդարև ջերմ և սերտ բարեկամ. որ բարեկամին տողմը գիրն ալ կը համարի բաւական գեղ սրտի, « 'ի բուժումն անցե. « լումն և 'ի գագարումն ներկային »:

Յորմէ գուշակուի ալ Թէ իր գրածներն որքան ախորժ և անոյշ, պաշտելի և պահելի էին սիրելեաց և բարեկամաց և հանգիպողաց. որք ուր ալ որ իր Թուղթերը կարդային, կ'ըսեն պատմիչք, իբրև աստուածային պատգամ կ'ընդունէին պատկառանք և սիրով: Ինքն եթէ իր սրտին բուն բերմանը ուզէր հետեիլ միայն ընդ Աստուծոյ կը խօսէր, անոր համար և անպատճառ բան մը չէր գրեր, այլ կամ 'ի հարկէ պաշտամանն, և կամ 'ի սիրոյ և 'ի խնդրոյ փափագողաց. և այն տառն « առանց ձանձրանալոյ յօժարութեամբ և տ.

« տուածային սիրով տայր հարցողացն զպատաս-
 « խանիսն՝ բանիւ և գրով. զգժուարահասու և
 « զտարակուսական իրան՝ հեշտալիս և քաղցրա-
 « գոյնս մեկնէր, և մուծանէր յիմանալի ոգիս և 'ի
 « միտս ինդրողացն... և ուրախ առնէր զամենե-
 « սեան առ հասարակ ըստ իւրաքանչիւր պիտոյից,
 « 'ի հոգէծնեալ և 'ի մշտաբուսին շնորհաց աղ-
 « բերէն »):

Եթէ բնութեամբ ալ գիւրաղգած, գորովական
 և քաղցրաբարոյ էր Շնորհալին, իր հեղութիւնն և
 քաղցրութիւնն չէր բնական բերումն՝ այլ առա-
 քինացեալ և առաքինի. և ինչպէս պանչելի չափա-
 ւորութեամբ կըրցաւ սանձել զցասմնականը, և
 յանդիմանութեան ատեն ալ ծանր և անարգ բան
 մը չըսել, կշտամբել այլ ոչ բարկանալ, և իր հան-
 դարաափայլ դէմքը չխռովել զգժմնելով և կնճռե-
 լով, այսպէս ալ քաղցրութիւնը՝ չփոխեց երբեք
 'ի զգայախառն խանդաղատանս և 'ի գորով թոյլ:
 Գործ մը՝ որ թերեւս աւելի բարձր ու բարակ է
 քան զմովսիսանման հ'եղութիւնը. այնքան հա-
 ւասար բռնած էր կրից և զգացմանց կշեռքը՝ մին-
 չև չորից իմաստասիրական և գլխաւոր ըսուած ա-
 ռաքինութեանց ճշգրիտ օրինակ մը կըրնար ըն-
 ծայուիլ: Եւ ինչպէս գժարելու և բարկանալու
 առթից մէջ՝ Լոյս կ'անուանէր յանդիմանելի ան-
 ձը, այսպէս և 'ի փաղաքշելի և գորովելի առիթս՝
 նոյնպէս միայն Լոյս կ'անուանէր զգգուելին և սի-
 րելին: Այսպիսի գեղեցիկ բանի մը (լուսոյ) կու-
 մամբ, և ալ աւելի գեղեցիկ մատածութեամբ և
 անայլալակ հոգւովը՝ նմանելով երկնաւոր Հօրը,
 ըստ համարձակութիւն տալոյ Քրիստոսի, « զի
 « զարեգակն իւր ծագէ 'ի վերայ չարաց և բա-
 « րեաց »): Աստուած Լոյս է, ըստ տստուածաբան
 Աւետարանչին, և հայր Լուսոյ, և ինքն Քրիստոս
 Լոյս 'ի Լուսոյ. Լոյս՝ և իրենց հական և մշտնջենա-

ւոր Բղխուսն. լոյս են և ամենայն արտաքին բըղխ. մուկք և կամքն Ասատուոյ. — ապա ուրեմն շատ աստուածամերձ և աստուածունակ անձն է եղեր այն, որ է ըսել և շատ հոգեւոյս, որ զամենայն որ լոյս կ'անուանէր, թէ և գիտէր զտարբերութիւն բարուցն: Խորագէտ պատմիչն լու կ'անդրադար. ձընէ այս իրաւի աննման զգուշութիւնը. « Ունէր « և այլ հրաշալի շնորհ առաքինութեան. զի յորմէ « հետէ 'ի զգայութիւն եհաս՝ ոչ ունէք 'ի ման. « կանց զանկատար ձայնեաց զանուն, զոր ամն. « նայն ազգ մարդկան սովորաբար ունին. և ոչ ու. « մեք մականունն ասաց ». այսինքն ոչ տղայոց նը. ւաղական և աղուական բառերով և մասնիկներով, և ոչ մեծաց՝ ըստ բարուց և գործոց նոցա՝ անուն ներ և նմանութիւններ յարմարցուց. թէ և չէր կրքնար չգգալ այնպիսի անվնաս և բնական իմն բերմուկք, սակայն և այն բարակ ճամբուն մէջ ալ կրքաւ զինքը բռնել, այնքան մեծ արիութեամբ, առաքինութեամբ և շնորհքով ջանաց և աիրա. ցաւ սրտին ամենայն շարժմանց:

Այս անձնուրացաբար անձին տիրանալն, և իբրեւ իրմէ դուրս՝ զինքը շարժել և ուղղելն՝ որ. պէս կառավար մը զկառս և զերիվարս, և բարե. խառնութեան կամ արդարութեան կշիռն անվբէպ բռնելն, Ներսիսի գերագոյն շնորհքն է. որով և աննման անձ մը, սուրբ մը, վեհ մը պէտք է ճանչ. ցուի: Ի զանազան մասունս և գործս առաքինու. թեանց և սրբութեան՝ շատ պրանչելի օրինակներ տուած են շատք, այլ յայսպիսիս և այսչափ՝ կարծեմք խիստ քիչ տեսնուած են. շատք ջանա. ցեր և սանձեր են իրենց բնութեան և սրտի ան. կարգ կրքերը. Ներսէս և սակաւ նմանիքն՝ կար. դաւոր կրքերն անգամ սանձեր են. ինչուան երկ. նապաղս սիրոյ թւերն անգամ ամփոփեր են մարդ. կան աչքէ. իրենց խոր և մեծ սրտին մէջ եռացը.

նեղով այն հրային իղձերը՝ զոր շատ սուրբք ան-
զուսպ և անարգել թողած են զեղուլ, պէսպէս
փղձկալի և զգալի ջերմեռանգական արտագրու-
թեամբք և հառաչանօք։ Այո, զանոնք ալ կը շար-
ժէր աստուածային սիրոյ բռնութիւնն, այլ ա-
սոնք թէ շարժուէին՝ ի սիրոյն և թէ շարժէին զայն
պիսի ահաւոր և մեծ սէր՝ աւելի շիտակ բարձրա-
նայու համար եք իր երկնաւոր ճամբուն։

Նոյն անձն տիրական և արգարակչիւ ոգին էր
որ հանդերձ ամենայն խոնարհութեամբ և հեզու-
թեամբը՝ կը փայլեցընէր ի Ներսէս իր աստիճա-
նին համապատշաճ վսեմութիւն և արժանափա-
ռութիւն. և որչափ ալ յատենարանութեանն
յաւուր ձեռնագրութեանն՝ ի կաթողիկոսութիւն,
և իր թէ Լնդհանրական թէ առանձնական թղթ-
թոց մէջ ինքզինքը կը ջանայ նուաստացընել խո-
նարհութեամբ և մեղագրութեամբ, ոչ երբեք կը
նուազեցընէ իր հայրապետական գահուն փառքը,
և մանաւանդ աթոռակալը։ Նոյն իսկ Թէորիանէի
ազատագիր նկարագրութեան մէջ՝ յորում կեր-
պով մը յաղթաբան կ'ուզէ երեւիլ օտ, և յիշէ Հայ
եպիսկոպոսաց գժարիլը՝ կաթողիկոսին առանձնա-
գիր թղթոց համար, կը ցոլայ դարձեալ ասոր ար-
ժանափայլ վսեմութիւնն, երբ մէկ ձեռաց նշա-
նով մը շփոթեալները կը հանգարտեցընէ և ժողո-
վը կ'արձրկէ, Յունաց աւելորդ կամատենէ գուրս
պահանջմունքները կը լռեցընէ, և սրբազան աջոյն
օրհնութեան տակ զամենքը կը խոնարհեցընէ։

Ահա այսպիսի և ասոնց նման լաւութեամբք և
սրբութեամբք զարգարուած և տոգորուած կա-
թողիկոսն մեր Ներսէս Դ՝ ընդունեցաւ այն հրա-
շափառ Ենդհալի կոչումը, որոյ պատճառը կը
փնտռէինք մեր պատմութեան սկիզբը, և զոր հի-
մայ վերջացընել հարկաւորիմք, ցաւելով որ չկար-
ցանք ոչ աւելի յիշատակներ գտնել իր վարուց և
գործոց, և ոչ արժանապէս բացատրել գտածնիս։

Մահ Շնորհալոյ. — Գերեզման. — Համբաւ:

Ներսիսի Շնորհալոյ կեանքն կըրնայ ըսուիլ միօրինակ շարք մը պատուական գործոց, միանգամայն և անընդհատ աշխատութեանց. իր խանձարուրքն ու գերեզմանն ալ իբրև անդբաղ միայնութեան գործարանաց մէջ գրուած. և ինքն անխոնջ արուեստաւոր եկեղեցւոյ և դպրութեանց, պաշտօնեայ Աստուծոյ և գաստիարակ ազգի Հայոց, օգնական և բարերար մարգկուութեան. որոց ամենուն ալ շատ գեղեցիկ վաստակներ ընծայեց, և ամենէն գեղեցիկ ու թանկ վարք մը, լի և զեղուն բարեօք, հաճոյ երկնից և երկրի. որոց երկուքին համար ալ վաղուց հասուն և սիրուն էր: Այսպիսի անձանց համար՝ որք սովորականէ շատ վեր կեանք մը կ'անցընեն, եթէ պակաս բան մը կայ՝ կրնանք ըսել, կենաց շրջանին ալ անսովոր չքլալն, այլ ամեն ադամորդւոց նման վախճան ունենալն է: Հարկ է մեզի սրտերնուս փափագը կամ պահանջմունքը խոնարհեցընել ամենախնամ տեսչութեան վճռոյն, որ է տէր կենաց և մահու. և իր յաւիտենական գեղեցկութեան ճառագայթները՝ այսպիսի ընտիր հոգւոց վրայ փայլակի մը պէս ցոլացընելով՝ ի զմայլումն և ի վայելաշխարհի՝ դարձեալ կ'ամփոփէ իր աննուաղ լուսոյն վառարանին մէջ: Իե՞ռ բաղգաւոր պէտք է համարինք զմեզ և մեր ազգը՝ որուն համար 71 տարի երկարեցաւ կեանք մը, որ այնպիսի անձին մար.

մնոյն փափկութեան, աշխատանաց, ճգանց, հոգոց, տքնութեանց և հիւանդութեանց համար՝ կըրնար բնապէս աւելի կարճ ալ ըլլալ. կամ իր անդադար սովորութեամբ ժուժկայութիւնն, աշխատութիւնն և հեզութիւնն էր՝ որ այնքան դիմացուց զայն, կամ մասնաւոր շնորհք մ'ալ էր:

Յիշեցինք իր երբեմն հիւանդանալը և տկարութիւնը, և արւորութիւնն՝ իր եղբօրը կենդանութեանն ատենէն, զոր և ինքն Ներսէս իր զանազան գրուածոց մէջ յիշէ. նոյնպէս և իր թոռան Լամբրոնացւոյ վկայութիւնն կ'իմացընէ որ զատ ի պարբերական ջերմէն՝ ունէր տկարութիւն մը, գուցէ այն ալ տօթէն պատճառեալ, որ հասակին ծերութեամբ աւելի զօրացաւ, և շատ տարիներ կամաւ աշխատած և յօգնած մարմինը՝ աւելի յօգնեցուց և տառապեցուց. իսկ

« Նա գոհութեամբ զայս ընկալեալ,
Զոր պատուական իւր համարեալ,
Փրկչին հաղորդ վետօք եղեալ »:

Տկարութիւնք, աշխատանք, հոգք և վիշտք՝ սովորական և անսովոր կերպով ալ շատցան և ծանրացան պատուական կենաց վերջի տարին. թուի թէ և ետքի ձմեռն եղաւ այն սաստիկ ձմեռն՝ յորում այն տաք կողմերն անգամ շատ կանգուն ձիւնն գիղացաւ. իսկ անոր վերջերը և ի սկիզբն գարնան 1173 տարւոյ եղաւ թէորիանեայ երկրորդ գալուստն, վիճաքանութիւնն, գաղա նամակագրութեան յայտնուիլն՝ որոյ համար ինն օր հիւանդացաւ փափկասիրտ հեղինակն. յետ այնր հանդիպեցան Յուսիկեանց գէպքն և Թերևս միւս ժպիրհ անձին կծու գրուածքն. հեռուէն ալ Մլեհի անօրէնութիւնք, և Թերևս անոր չարաճը՝ ճիկ խորամանկութեամբ՝ եղբօրորդւոյն Ռուբէն

մանկան մահն 'ի Հռոմկայ. աշխատութիւնք պատ-
րաստութեան ազգային ընդհանուր ժողովոյ՝ Յու-
նաց միաբանութեան խնդրոյն համար, և գուցէ
անոր համար ոմանց եպիսկոպոսաց և վանահարց
տարածայնութեան կասկած: Այս ամեն բաներն,
կամ ոմանք ասոնցմէ՝ արգէն մաշած մարմնոյն
կազմուածքը աւելի ցնցեցին. յառաջ քան զայլը
զգաց ինքն Շնորհալին, որ ալ ժամանակ է կա-
տարեալ շնորհաց ծովը թափուելու. և իր ծա-
ծուկ փափագը՝ ընդ Առաքելոյն՝ ելանելոյ 'ի մար-
մնոյն և մտանելոյ առ Աստուած՝ չկարցաւ ծած-
կել. սիրտն չսպասելով ալ օրհասին՝ արգէն իբրեւ
մարմնոյ և աշխարհի բեռը թօթափած՝ կը ճիւղար,
և կ'ուրախանար քիչ առնենէն հասնելու այն կի-
տին՝ որոյ համար քիչ մարդ իրեն պէս կանուխ
սկսեր էր հոգալ և բաղձալ:

« Հոգին սիրոյ հուրըն վառեալ,
Շուրջանակի արտափայլեալ.
Որոյ մարմին ոչ հանդուրժեալ,
Յանորակէն նիւթըն կիզեալ »:

Ի վերայ այսր ամենայնի գրեթէ ինչուան վերջի
որերն ալ իր սովորական ճգնութիւնը, տքնու-
թիւնը և աշխատանքը չգագրեցուց, թողլով որ
բնութիւնն ինքնին պահանջէ իր հարկը:

Հասաւ ամառն, իրեն համար դժնգակ եղա-
նակն. հասաւ իր սովորական այցելու տենդն ալ,
զոր ամենայն ճարտարութեամբ և գիտութեամբ
ալ չկարցան բժշկել իր աստեղագէտ և բնագէտ
բարեկամ բժշկապետն Մխիթար կամ նմանիք.
գործարանաց մշտաշարժ ժիրաժիր անիւներն եր-
կար առնեն դայթ 'ի գայթ և անգործ չկեցան,
այլ աշխատելէ դադրեցնուն և խապառ դադրել-
նուն մէջ՝ քիչ օր անցաւ. ջերմին սաստկութիւնն

որ ներսէն կը մաշէր զմեքենայն՝ գրսէն գեռ աշխոյժ և փայլմունք մը կու տար, որ հոգւոյն և ունդեան փայլմանը հետ խառնուելով կը խաբէր զտեսողս, և գեռ փափագելի յոյսեր կու տար. մինչ օրհասն արգէն՝ ի գուռն հասեր էր, և շուտով վճարեց իր գործը:

Շնորհալի իր վերջի աւանգներն և փափագները տաննին յայտներ էր. որոց մէջ կ'ըսուի թէ և իրեն յաջօրգ իր մեծ եղբօր որդին Գրիգոր Տղայն ցուցեր էր. որ իր վերջին ժամերուն հօն չգտուեցաւ, այլ Գրիգոր Ապիրտան, հաւանօրէն և Լամբրոնացին և այլ շատ եկեղեցականք, և բոլոր Հռովմէայի պահապանք և սպասաւորք հայրապետանոցին. որոց ամենեցուն իր հրաժարականը և օրհնութիւնը տալէն ետև, հեռաւորներն ալ յիշեց, և բոլոր ազգն ու աշխարհն ալ օրհնեց¹: Յետոյ հանդարա գիմօք և խղճիւ խոստովանելով որ միշտ ջանացեր էր Աստուծոյ կամաց հաճոյն կատարել, որով և յուսար անոր խոստացեալ բարիքն ընդունիլ, արժանի իր կենացն և կոչման՝ շնորհօք աւանդեց իր Ստեղծողին՝ բազմապատկեալ քանքարով աղնուացեալ հոգին. յետ եօթն տարի և երեք ամիս և կէս Հայոց հայրապետութեան, ի սկիզբն նախընթաց ութօրէից տօնի Վերափոխման Տիրամօրն, յութ օգոստոսի², հինգշաբթի օր

1 «Կեւ զաշխարհս յայնժամ օրհնեալ
Այս նահապետս մեծարեալ.
Չխաղաղութիւն վերջին տրեալ
Որդւոցն, յորոց վերապաշեալ»:

2 Լամբրոնացին իր ոտանաւոր ներքողին մէջ և ուրիշ ամանք օգոստոսի Յին կ'ըսեն զմահ Շնորհալւոյ. ասոր վարքը գրողն, Միաբանութեան թղթոց պատճառն, Հետում պատմիչ յ' 13 օգոստ. Միխայէլ ասորի և հին Յայսմաւուրք՝ յ' 8 օգոստ. և այս է ստղծն. վասն զի ամենքն ալ կը միաբանին հինգշաբթի օր ըսելով մահը, և միայն օգոստոսի ութին կը հանգիստ հինգշաբթին՝ այն տարին, 1173:

մը, յամին 1173, իբրև 71 տարի երկրիս վրայ
պանդըխտելով, գրեթէ հաւասար իր աթոռա-
կից եղբորը¹:

Որ աստիճան մեծ կոկիծ ունեցան իր ահանա-
տես և ձեռնասուռն և իրաճանաչ մերձաւորքն,
կամ ինչ ձայն գուժի հնչեց այնպիսի անձէ զբրկ-
ման համար, կըրնանք գուշակել անոր արձագան-
գէն՝ որ հնչեց յարքունիս Աոստանգինուպօլսի՝
երբ հասաւ հօն համբաւն, և տխրեցուց զամենքն՝
որ պարզ սրտիւ փափագէին Հայոց եկեղեցւոյն
միաբանութեան. և ոչ է մակամտածութիւն մը
Մանուէլ կայսեր հաւաչանօք ըսելն, թէ « Մեծ
« զգայարան և արթուն բարձաւ այսօր յեկեղե-
« ցւոյ Աստուծոյ. զրկեցան Հայաստանեայք յեր-
« կրորդ Լուսաւորչէն իւրեանց: Ո՛վ երանելի
« հայրապետ, զիմրդ զիմս փափագ անկատար
« թողեալ՝ ժամանեցեր առ Քրիստոս. սակայն
« մէք զարժանի յիշատակի անուն քո ընդ առա-
« ջին սրբոցն գասակարգեմք, տօնախմբելով ու-
« թախութեամբ ի Քրիստոս: Եւ պատուէր հրա-
« մանի ետ ՚ի թագաւորական քաղաքին եկեղե-
« ցիսն՝ յիշատակել զնա ընդ առաջին սուրբսն տօ-
« նախմբութեամբ »:

Ոչ յետնեցան և հարազատ որդիք անհամեմատ
հօրն՝ պառաւաճ պատիւն և պաշտօն ընծայելու,
թէ իր հոգւոյն և թէ պատմագրին գեղեցիկ ազա-
տութեամբ կոչած՝ Կոփադէալ Դարման: Գրիգոր
Ապիրատ՝ որ հօրեղբորը վախճանելէն անմիջա-

¹ Գրիգորիս ծնած էր հաւանօրէն յամբ 1093, և մեռաւ
՚ի 1166, յուլիս կամ օգոստոս ամսուն. այս ամառնային
ամսոյս մէջ վախճանեցան Շնորհալին ալ, Մեծ Վկայա-
սերն ալ, Ս. Բեռնարդոս ալ, ինչպէս և միւս երկոքին Ս.
Ներսէսք ալ՝ Պարթէն և Լամբրոնացին: յուլիս ամսոյ մէջ
Գրիգոր Տղայ և Բարսեղ ալ ըստ ամանց այս ամսոյս մէջ
վախճանած են: Իբր թէ ամենքն ալ երկրիս ներդաշուցիչ
տօթէն զլուած՝ երկնից հովանոցը տեղափոխեցին:

պէս ետքը՝ ներկայ գառուղներէն Տեղապահ ա-
նուանեցաւ, և յոմանց նաև կաթողիկոս, առաջին
պաշտօնը կատարել տուաւ, որ էր այն պարկեշտ
նշխարաց զմուսնին և զարգարեին. շուտով հասաւ
և Գրիգոր Տղայ, ճամբուն վրայ նախ աշխարհօ-
րէն ընդունելով յաջորդութեան ապահովութիւ-
նը, միջնորդութեամբ իր փեսային՝ ¹ Մլեհի՝ առ
Նուրէատին ², կամ յաջորդ նորա, որ ինքնին ճամ-
բու վրայ գտնուելով՝ ողջունեց զԳրիգոր իբրև կա-
թողիկոս Հայոց, հիանալով անոր ահեղագեղ կեր-
պարանաց, հոսակին և վարման վրայ: Արդ սա
կատարեց յուղարկաւորութեան հանգէսը՝ բազ-
մութեամբ եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, վա-
նականաց և անթիւ ժողովրդեան, և պատուաւոր
տեղ մը հանգուց, ինչուան որ աւելի պատուա-
ւոր գիրք մը պատրաստէ: Չսա և զինքն յիշելով
Ղամբրոսնացին՝ իբրև ընդ հանգուցելոյն խօսելով՝
այսպէս նկարագրէ թաղման պաշտօնը.

« Գլուխս ³ յաթոռն քո նրման,
Որդիս՝ ժառանգ հօրդ փոխան,
Առեալ զանգամբքս միաբան՝
Կայ առաջի քո ողբական.
Եւ բեմականքս պաշտաման
Կարգեալք՝ ի կարգ և յաստիճան՝
Հանգիսանամք յօր քո նրնջման.

¹ Գրիգոր Վկայաբերին և Թոռնկայ խնամութեանը
պէս՝ Գրիգոր Տղայը և Մլեհի խնամութեան կապն ալ
ծանօթ չէ. կրնայ կարծուիլ թէ Գրիգոր Տղայ ալ առաջ
ամուսնացեալ ըլլայ և գուտարը տուած Մլեհի. թէ ոչ՝ սա
քեւայր է Գրիգորի Տղայը:

² Ոմանք մեր պատմութեան մէջ ծանօթ եղած Նու-
րէատինի մահը՝ կանխած կ'ըսեն քան զՍ. Ներսիսի, նոյն
տարւոյն մայիս ամսոյն մէջ, բայց աւելի հաւանութեամբ
այլք՝ յաջորդ տարին, 1174:

³ Հայոց եկեղեցւոյ գլուխն, որ եղաւ Գրիգոր Տղայ:

Տօն կատարեմք ուրախութեան,
Պատուեմք ըզսուրբ այս գամբարան,
Փառադարդեալ երկնանքման:
Աստեղքըս քեւ կարգեալ շրջան՝
Զայս բորբոքեալ ջահքս որ շողան,
Աման 'ի ձեռս առեալ բուրման՝
Քեզ խնկարկեն ամենեքեան.
Առեալ ակումբ զերգս օրհնութեան՝
Նոր յեղանակ փոխեն հնչման
Տեառն մերոյ սրբոյ դարան,
Տաճար աթոռ և օթարան,
Եկեղեցւոյ մեծ զգայարան,
Երեւք արթուն աննիրհական.
Ճրրագ գըպրին գու գործարան,
Ճուռմ լեզու եւ ճարտասան.
Սըփռեալ շնորհք ընդհանրական,
Որով օրհնի միշտ յաւիտեան »:

Այս խօսքերէն գուշակուի՝ որ Գրիգոր Տղայ
գլուխ ողբերգական պարահանգիսին՝ առթին
պատշաճ գամբանական ճառ մ'ալ արտասանած
է, և շատերն ալ պատուած պիտի ըլլան իրենց նոր
Լուսաւորչին յիշատակը՝ պէսպէս ներբողիք և
գովասացութեամբ. յորոց միայն Լամբրոնացւոյ
քերդողական գովեստն կամ պատմութիւնն մեզի
հասեր է. ասկէ՝ և Միաբանութեան Թղթոց Պատ.
Ճառէն և ուրիշ աղբիւրներէ առնելով յետ 67
կամ 77 տարու մահուան Շնորհալուոյ՝ վարդա-
պետ մը (որ անունը ծածկած է) 'ի խնդրոյ Յով-
հաննէս վարդապետի մը, Ա Հեթմոյ Թագաւորու-
թեան ատեն վայելուչ ոճով համառօտ պատմու-
թիւն մը յօրիներ է վարուց Երանեւոյն, սկստ-
նելով Գրիգոր Մագիստրոսի յիշատակէն. և սա

է մեր շատ հեղ յիշած Պատմիչն¹։ Յաջորդն Շը-
նորհալւոյ՝ իր աւագ եղբօր որդին Գրիգոր Տղայ,
որ և յատկապէս Պաշտօնի մականուանի, զոր
ժամանակակիցք և հետեոջք շատ գովեն՝ թէ գի-
տութեանն և թէ վեհափայլ կերպերուն համար.
և որոյ մնացեալ գրուածքն ալ վկայեն իր կորովի
բնութեան և խօսուածքին, ինչպէս յամենայնի
իշխանակերպ և ճոխ էր, այսպէս և աւելի իմն մե-
ծութեամբ և սիրով ուղեց մեծարել իր պատնշելի
հօրեղբարց յիշատակը, որոց երկուքին ալ հաւա-
սար ձեռնագրութեամբ քահանայ և եպիսկոպոս
օծուած էր. անոնց հետ՝ մեծ պապուն՝ Գրիգորի
Վկայասիրի՝ յիշատակն ալ միացուց. բերել տա-
լով մարմինը՝ ի Մովսէս գղեկէն, և երեքինն ալ հան-
դիսապէս տեղաւորելով ի հիման նորագիծ յա-
տակի, և վրան կանգնելով մեծապայծառ եկեղեցի
մը ի Հռոմկլայ, յանուն Ս. Գրիգորի Լուսաւոր-
չին. Ս. Ներսիսի դամբանին վրայ ալ շարեց այն
աստեղանման ջահերը՝ զոր յիշեց Լամբրոնացին։

Յետ առման և աւերման Հռոմկլայի յՅգիպտա-
ցւոց (1292), կամ թէ և յառաջագոյն իսկ՝ առան-
ձին եկեղեցի մ'ալ շինուեցաւ այն քարանձաւին
դագաւը՝ ուր տօթահար թատրակի նման քաղ-
ցրիկ մեջմամբ 22 տարի կը գանգատէր Շնորհալին,
և անոր ներքեւ ամփոփեցան իր մաքուր մարմնոյն
նշխարքն. թէպէտ և եկեղեցին՝ այլակրօնից բռա-
նութեամբ անշքացաւ և ամայացաւ, այլ մինչև
ցարդ մաքրունակ գերեզմանն իբրև մեծ ուխտա-
տեղի պատուի յազգայնոց և յայլազգեաց, նաև
ի մահմէտականաց. և այնքան հռչակեալ է Սուրբն
այն կողմերը՝ ուր զգալապէս իմն իր շնորհաց ճա-
ռագայթները սփռեր էր, մինչև այլակրօնք ան-
գամ յանուն նորա կ'երդնուն։

¹ Տպագրեցաւ ի կարգի Սոփերաց, Հատ. ԺԴ, 1854։

Այլ համբաւ և հռչակ Շնորհալոյն՝ հրաշա-
կերտ տաճարէն աւելի շուտ կանգնեցաւ և աւելի
անաղարտ մնաց. և գուցէ Գրիգոր Լուսաւորչէն
ետեւ չէ եղած մէկն մեր ազգին մէջ՝ որ այնպէս
սրբութեան համբաւով պատուի՝ դեռ կենդանու-
թեանն իսկ տառն, և այն ինչ վախճանած, և յե-
տոյ՝ գարուց ՚ի դար: Լսեցինք ժամանակակցաց՝
Մանուէլի և Միխայէլի՝ զարմացքն և վկայութիւն
քը. Լամբրոնացւոյ և Գրիգորեանց գովեստն և
սուգը. անոնցմէ սկսեալ ամեն յետագայ ժամա-
նակագիրք և պատմիչք՝ պէսպէս բառերով և խօս-
քերով՝ այլ նման իմաստներով՝ մեծարեն զնա,
քան զայլ ամենայն հայրապետս՝ հեռաւորս և
մերձաւորս ժամանակաւ. և կան ժամանակա-
գրութիւնք կամ տարեգրութիւնք համառօտք՝
յորս միայն Շնորհալոյ վախճանն յիշուի՝ իբրեւ
մեծանշան գէպք մը: Աթոքիկոսաց Գաւաղոնա-
գիրք ալ՝ երբ ասոր կարգն գայ՝ չեն կրնար առանց
գովական և սրբական մակգրի մը անցնիլ. և հա-
սարակօրէն միաբան կոչեն զսա՝ Բ Լուսաւորչէ, Տիւ-
ղէբալոյս, կամ Գիւլէբալոս վարդապետ. և ըստ վա-
րուցն սրբութեան՝ Համահրէշտի: Դեռ իր կենդա-
նութեան տառն գրող յիշատակագիր մը կ'անուա-
նէ զնա Սուրբ, ամբիծ և մեծ արհիեպիսկոպոս, հռե-
պոբ և իմաստասէր: Իրեն ականատես և երբեմն կե-
նակից՝ և անոր մահուանէն քիչ վերջը իր ժամա-
նակագրութիւնը կ'ընդուն Սամուէլ Անեցի՝ կրնը-
շանակէ իր մեկենասին՝ Գրիգորիսի մահը ըսելով,
« Վախճանի Տէր Գրիգորիս, և յաջորդէ Տէր Ներ-
« սէս » . իսկ ասոր համար կ'ըսէ « Փոխի մահուամբ
« ՚ի կարգս հրեշտակաց Սուրբն Ներսէս » : — Միա-
բանութեան Պատմիչն. « Երանելի հայրս ՚ի նուա-
« զեալս ժամանակի՝ յորժամ ձմեռն մեղաց տի-
« ըէր ՚ի վերայ աշխարհիս, և մեզ թշուառու-
« թեան պաշարէր զմեզ՝ սրոյ և դերութեան ե.

« րեւեցաւ ջահաւորեալ վարդապետութեամբ և
 « լուսակրօն վարուք, և փարատեաց յաշխարհէ
 « զմերիկ մեղացն, և վերստին կանաչացոյց զմեզ 'ի
 « ձմեռնային մեռելութեն' յաճումն հոգեւոր չափու
 « հասակի կատարմանն Քրիստոսի »: — Հիւսի-
 « սային Վարդապետքն և եպիսկոպոսունք քանի մը
 « տարի վերջը առ Գրիգոր Տղայ դրած թղթերնուն
 « մէջ կ'ըսեն խնդրոյ մը համար. « Զայս համառօ-
 « տիւ յայտնեալ է Սրբոյ Նախնւոյն ձերոյ
 « Տեառն Ներսէսի »: — Կիրակոս Պատմիչ որ աւելի
 « արեւելեան Հայոց պատմութիւնը կը գրէր՝ իբրեւ
 « դար մը յետ Սրբոյն, միայն ասոր վրայ կը դառ-
 « նայ յարեւմուտս քիչ մը յերկար խօսելու, և կ'ը-
 « սէ. « Այս Ներսէս առաւելեալ էր իմաստու-
 « թեամբ քան զյուլովս 'ի Ժամանակի անդ, ոչ
 « միայն քան զՀայոց վարդապետս՝ այլ քան ըզ-
 « Յունաց և զԱսորւոց. այնքան՝ մինչ զի համբաւ
 « իմաստութեան նորա տարածեցաւ ընդ ամենայն
 « ազգս. և իմաստասէր ոմն Կոստանդնուպօլսու՝
 « անուն Թէորիանէ... եգիտ զնա անփորձ ամե-
 « նայնիւ, այլ և առլցեալ Հոգևով սրբով... ասէր.
 « Որպէս լուաք՝ սոյնպէս և տեսաք՝ զի նոր ոմն
 « Գրիգոր Աստուածաբան յարուցեալ է. և զար-
 « մացուցանէր զամենեւեան վասն նորա... Եւ
 « այսպէս բարիոք կարգաւորութեամբ փոխեցաւ
 « առ Քրիստոս՝ յոյսն ամենեցուն, ցանկալի և ե-
 « րանելի մահուամբ »: — Յովհանէս Նրզնկացի՝
 « որ շարունակեց Շնորհալույ Մատթէի մեկնու-
 « թիւնը, հանգերձ այլովք կ'ըսէ. « Գերապատիւ և
 « Քգերահռչակ հայրն մեր ըստ հոգւոյ և երկրորդ
 « Լուսաւորիչն սուրբ եկեղեցւոյ, 'ի զարմէ և 'ի
 « շնորհէ սրբոյն Գրիգորի փայլեալ, կորովամիտ
 « և համեղաբան կաթողիկոսն Հայոց », և այլն: —
 « Մխիթար Այրիվանեցի Ժամանակագիրն. « Տէր
 « Ներսէս կաթողիկոս՝ փայլեալ յաշխարհի ա-

« Լեւոնայի առաքինութեամբք և դիտութեամբ » : —
 Ասոնց ժամանակակից խոհական յիշատակագիր
 մ'ալ (յամբ 1385) մեր Հայաստանեայց եկեղե-
 ցւոյ աստուածապարգև այցելուները կը յիշէ,
 Լուսաւորիչ, Մեծն Ս. Սահակ, և ասկէ ետե՛ « Ի
 « վախճան ժամանակաց, և 'ի վերջինս գարու,
 « յանգարի և 'ի նուազեալ ժամանակին՝ իբր 'ի
 « դրունս ձմեռայնոյ 'ի լոնացեալ ճուռ կամ ող-
 « կոյղ ինչ զարմանալի՝ փայլեաց և երեւցաւ 'ի
 « զարմէ և 'ի ցեղէ ընտրութե մեծի Լուսաւորիչին,
 « համեմատ առաջնոյն՝ Արկորդ գերամաքուրն
 « Ներսէս, որ զհայրենին յաջորդեաց գահ և ա-
 « թոռ հայրապետութեան 'ի Ալայի Հռոմական,
 « և զամենայն նորոգեաց ըստ նախնի հարցն բա-
 « րեզարդութեան՝ զառ 'ի զանազան թշուառու-
 « թեանցն ազաւաղեալ եկեղեցւոյս կարգս » : —
 Ուրիշ ժամանակակից գաւազանագիր մ'ալ. « Տէր
 « Ներսէս. Կիւսեղեցական վարդապետ, որ և բա-
 « զում երգս յօրինեաց 'ի Հայս, և այլ բազում
 « ուղղութիւնս յեկեղեցիս Աստուծոյ ¹ : — Ասոնց
 « մերձաւոր Սմբատ Պատմիչ († 1276). « Ի Թուրք
 « Ուր, Առաք Լուսաւորիչն աէր Ներսէս Ալայե
 « ցին՝ փոխեցաւ առ Քրիստոս » : — Յայտնաւորք
 ալ պէսպէս ասացուածով կը բացատրեն Ներսիսի
 գերազանցութիւնը, յորոց մէկն զամենն ամփո-
 փելով ճշմարտաբանէ. « Ու ոչ յառաջնոց հայրապե-
 « րացն Գրառ նման նմա, և ոչ յեւ նորս մինչ 'ի Ժամա-
 « նայն մեր » : — Գուցէ աւելի մեծ և խոր իմաստով
 և նմանութեամբ՝ վարուց Պատմիչն՝ անոր բազմա-
 պատիկ շնորհաց ձիրքը գեղեցկապէս նմանցընէ
 կենդանաշարժ ծովու մը, որոյ ալիքն անկարօտ

¹ Ժ. Գարու Քարոզագիր վարդապետ մ'ալ Միքն կ'ա-
 նուանէ զՆերսէս Շնորհալին, որ սովորաբար Ս. Սահա-
 կայ հօր համար կ'ըսուի :

ուրիշ սահմանի՝ իր ընդարձակութեան մէջ կը
ծրփծրփան. « Էջեալ անթերի լրմամբ շնորհաց
« Հոգւոյն սրբոյ, իբրեւ զծով համատարած ինքն
« առ ինքեան ծփայր միշտ »: Երբնովք աւելցը-
նել, թէ հիմայ ծովն ինքնին վերացեալ խառնեալ
յանձայրածաւալ ովկէան աստուածութեան՝ յա-
ւիտենական սիրոյ շնամբ և շարժմամբ խաղայ և
խնդայ անվախճան և անխռով ծփանօք: Երբնայ
թերեւ և ինքն Յաւիտենականն ալ ըսել անոր ը-
սածը՝ փոխաբերութեամբ:

« Ծովն 'ի միջի իմ ծածտնի
Քաղցրիկ ալեօքնն ծիծաղի »:

Այս հոգեշարժ զարմանալի ծովուս լոկ ցայ-
տուկքն են՝ ինչ որ 'ի վկայութենէ պատմըչաց և
'ի գրութենէ Շնորհալոյ՝ հասած են մեզ յիշա-
տակք, որով ջանացինք զինքը ճանչնալ և ճանցը-
նել: — Ինչոն և սակաւ մնացուածք այնքան մեծի
ծովու: Սակայն և այն սակաւ յիշատակաց և գը-
րուածոց մէջ՝ որքան շնորհք և որքան զանազան
շնորհք, երփն երփն փայլմունք հանձնարոյ, թռիչք
մտաց և սրտի և ազնուութիւն արտագրութեան:
Այսքան զանազան և այսքան գեղեցիկ գրութեցը
վրայ սքանչանալով քաջ հայագէտ Փռանկ վարդա-
պետ մը՝ մեզմէ դար և կէս յառաջ, յետ գովելոյ
զքանաստեղծութիւն և զքերգողութիւն նորո, կը
գոչէ. « Բայց կայ տեսակ մը հմտութեան՝ յորում
« յաջողած չըլլայ այս հռչակաւոր Հայրապետս¹ »:
Ի խորին խորհրդոց աստուածաբանութեան՝ մին-
չև 'ի հանելուկս ռամկականս՝ գրած է և երգած,
և ամենքն ալ իրենց տեսակին մէջ՝ հեղինակին չը-

¹ Mais en quel genre d'érudition ce célèbre Patriarche
n'a-t-il pas réussi!

նորհէն ունին, ամենքն ալ ճարտարի գործ. ամենքն
ալ օծեալ սեփական անուշահոտ կակուղ օծմամբ:
Ըստ այսմ ե իր մարմնական հանգամանքն. իբրեւ
չափով ե կշռով ամեն շարժուածքն, ժպիտն, մա-
տանց շարժագրութիւնն, խօսից կերպն, ձայնն
ներգաշնակ, երգն քաղցրեղանակ, հայուածքն
սրաարաց ե հանգուցիչ, ե շունչն իսկ Թարգման
հոգւոյն հեղութեան, որպէս սիւգ նազելի ՚ի հան-
դարտութեան գարնանային աւուր: Ըստ այսմ ե
իւր հոգեկան բաղմնապատիկ առաքինութիւնքն, իւր
սեփական շնորհքն՝ յամենայնի հարժ հաւասար
չափաւորութիւն մը, Թէ ե սովորական չափերէ
վեր, նմանողութիւն մը միշտ ինքն իրեն, ե անվեր-
դով խաղաղութիւն մը ըստ Հոգւոյն Աստուծոյ.
յորմէ՝ իբրեւ փայլատակեալ ճառագայթ մը՝ կա-
տարելով յերկրի իւր անաղտ ե անտղարտելի չըր-
ջանը՝ սլացաւ դարձաւ յարփիստկիզուն վառա-
րանն աստուածութեան. յորում վայելէ զփոխա-
րէն այնքան արդեանցն ե արժանեաց:

Վերջաբան:

Լցան լրացան եօթն երկար և ծանր դարեր մեր ազգին համար՝ յետ Ներսիսի Ծնորհալույ երջանիկ փոխման և մեր ապերջանիկ զրկման. իր մեծ իմաստութեամբ և մեծագոյն սիրով հաստատած շէնքը՝ դիւրաւ բարձրացուցին իր առաջին յաջորդքն, օգնականութեամբ քաղաքական ազգային տէրութեան մ'ալ, որ անմիջապէս Սրբոյն յերկրէ հրաժարեւն ետև՝ հաստատուն վարչութիւն մը ձևանալով ամբողջ 200 տարի տևեց, սկսեալ 'ի Ռուբինէ որդւոյ Ստեփաննէայ մինչև 'ի Լևոն Վերջին (1175-1375), Թագաւորական փառօք ալ պերճացեալ. այն միջոցին թէ ներքին ազգային միութիւնն և թէ եկեղեցական միութիւնն ընդ միաբուն կաթողիկէ եկեղեցւոյ՝ աւելի ընդարձակ աւելի սերտ աւելի բանաւոր էր. յետագայ հինգ դարք աւելի քան զաւելի այլափոխեցին զազգ մեր, ինքնակացութեան հետքը ջնջելով 'ի քաղաքական աշխարհէ. որով և կրօնական վարչութեան մէջ ալ ոչ սակաւ տատանումն, վարանումն և բռնաբարութիւն կրեց. և հիմայ որ շնորհիւ աւելի ողորտապարգև քաղաքավարութեան, կրթութեան և գիտութեանց՝ ազգք և ժողովուրդք իրենց սահմանը և վիճակը ստուգելու և ճշդելու բերում մ'ունին, իբրև յանձանօթ զօրութենէ և հարկէ գրգեալ. — հիմայ և ազգս Հայոց՝ որ Յունաց և արևմտեայց մերձաւորութեամբ՝ միշտ

արեւելից պորագլուխ մը հանգիսացեր էր, ինք զինքը կը փնտռէ կարեոր ստիպմամբ. ոչ ևս Թորոսեանց և Լեոնեանց մեքենախառն արուեստիւք, այլ միայն մտաց և սրտի խաղաղական և աւելի հըզօր համոզիչ և յանկուցիչ հնարիւք. — հիմայ՝ որ իր ապագային աւելի յստակ, մաքուր, վայելուչ և ապահով ճամբայ մը յարգարելու պարտք կ'իմանայ, և կը լսէ խնդիր մը իր գեռածին և գեռան. ծին սերունդներէն, ամենէն կարեոր հարկ և հընարք կը ճանչնայ՝ բարոյական և կրօնական զգացմանց յարաբերութիւնը ներգաշնակել ուսումնական և քաղաքական կենաց և վիճակին. հպատակելով այս եռքինին (քաղաքականին) անուաշըջիկ յեղափոխութեանց պայմանին, և անկէջ իրեն նըշանակուած կայանին 'ի սփիւռս երկրի, (ուր 'ի մէջ մեծամեծ և փոքր աշխարհակալ պետութեանց բնակի և գաղթէ) կ'ուզէ անապարտ պահել կրօնից արտօնութիւնները, զոր ոչ աշխարհաւերք կրնան քանդել և ոչ աշխարհաշէնք փոխանակել: Ոչ միայն իրրեւ կրօնասէր, այլ և ծիսասէր, հայրենասէր, բնասէր, ինքնասէր ազգ մը՝ կ'ուզէ և պէտք է ուզէ և Հայն՝ իր մեծագոյն, սրբագոյն, սեփականագոյն իրը, ոգին և ոգեորիչը՝ իր Եկեղեցին, ունենալ և պահել: Եկեղեցի մը, ոչ անջատ և ինքնեակ՝ ըստ միութե՝ յընդհանուր եկեղեցւոյ, այլ ճշմարիտ կաթողիկէ և առաքելական հաւատովք մի և նոյն, և միանգամայն ինքնագոյն իսկագոյն սեփականութեամբ ազգային ծիսից և սովորութեց, զոր գրեթէ 16 դարք 'ի Գրիգորէ Լուսաւորչէ և այսր՝ արմատացուցեր, խորացուցեր, իւրացուցեր են 'ի նմա. և զոր ամեն մեծոգի և մեծասիրտ քահանայապետք վեհագոյն եկեղեցւոյ և ընդհանրական հովուապետք՝ սկսեալ 'ի Ս. Սեղբեստրոսէ մինչև 'ի մեր դարս, պատուած են՝ ըստ սկզբնական հրահանգաց և կարգի եկեղեցեաց. և երբ և կամ ուսկից և

որ կողմանէ որ աւելի պահանջ կամ աւելի նահանջ եղեր է՝ ոչ միայն օգուտ չէ եղած, այլ և փնաս: Հաւատք են հիմն, այլ սէրն է շէնքն և շինիչ, զօդիչ և հաստատիչ, և իմաստութիւնն՝ ճարտարապետ: Ենորհալոյ իմաստութիւնն և սէրն էր՝ որովք (իր ըսածին պէս) երկար ժամանակաւ սովորութիւն և բնութիւն դարձած ատելութիւնը՝ կրրցաւ լուծել, և շատ ազգաց հետ կռուող և նուաճող Կոմիտէեան կայսրը նուաճեց¹. և երկուց որսերիմ՝ ազգաց սրտերը մօտեցուց միացուց. և այն սիրովն գրեց առ Մանուէլ՝ միաբանութեան փափաքանացը վրայդ՝ այս անմոռանալի խօսքը.
« Մեր յօժարութիւն ընթացից առ այսոսիկ՝
« այնքան, մինչ զի ոչ կենդանութեամբ միայն...
« այլ և 'ի գերեզմանէ՝ թէ էր հնար յառնել և
« գալ՝ ըստ Ղազարու », և այլն:

Հաւատամ, ի՞նչ անձն Ենորհալի և հրաշալի, որ եթէ այդ հնարն յիրաւի կարելի և կատարելի ըլլար, և դու այսօր ալ քոյ շնորհօք Հայոց հայրապետ ըլլայիր, ազգիդ մէջ այսքան պառակտումն և վարատումն չէր ըլլար, և շատ այլոխոս սիրտք կամ միտք՝ միախոս և միահաւան կ'ըլլային քեզմով. իսկ եթէ վեհագոյն ևս աթոռոյ դաճագլուխ ըլլայիր՝ ազգաց և լեզուաց միութեան կենդրոն կ'ըլլայիր, և ընդ համակենդրոնն Քրիստոսի յօգէիր. գործով կատարելով և ըսածդ, թէ « Ոչ մարգկային ախ, « Թիւ անօգուտ բանակռուութեամբ և սնոտի « յաղթասիրութեամբ, յորմէ ոչ ինչ օգտեցաւ « եկեղեցի՝ այսքան երկար ժամանակու, այլ « Հոգւոյն Աստուծոյ խորհրդակցութեամբ՝ խօս « սեսցին ամենեքեան վասն շինութե հոգւոցն² »:

¹ « Որ և զձեր Թագաւորութիւնդ նուաճեաց 'ի հաւանութիւն, աստուածիմաստ գիտութեամբն, յոր առ մեզ « սւղբափառութեանն ». գրէր Գրիգոր Տղայ առ Մանուէլ կայսր:

² Թուղթ առ Մէքայէլ պատրիարք Կոստանդինուօլի:

Այլ էս չեմ համարձակիր՝ ոչ պատուածային տեսչութեան դազտեաց քննիչ կամ խորհրդակից ըլլալ, և ոչ քու Սրբութիւնդ աշխատեցնեն՝ յերկնաւոր երանութենէք նորէն իջնելու յերկիրս ազգաւոր, ուր՝ և զքո և զիմ անքն զՔրիստոս ինքն ալ չեմ հրաւիրեր նորէն անօրինելու։ Այլ զկարելին և զկարեւոր՝ խնդրեմ քեզմէ և քո միջնորդութեամբք. այս է, բանալ զազգերս շնորհաց երկնից, որովք դու այնքան լցեալ և թաթաւեալ էիր և ես, հեղուլ զեղուլ քո երկրաւոր ազգայնոց վրայ. կամ մանաւանդ՝ բանալ մեր սրտերն առ ազգիւրն շնորհաց. և ընուլ զամեն հասակ և վիճակ՝ որոց պարտքերը գրեցիր և ցուցիր Ընդհանրական Թղթովք, իրենց յարմարագոյն շնորհք. և անոր՝ որոյ միայն չգրեցիր, այլ զինքդ օրինակ ցուցիր, (քու աթոռոյդ յաջորդող հայրապետի) առաւելապէս տալ ՚ի կրկին հոգւոյդ՝ իմաստութեան և սիրոյ, սիրոյ և իմաստութեան, յորս բովանդակին և այլ ամենայն պէսպէս լաւութիւնք և շնորհք. որովք կանգնի՛ արժանաւոր Գլուխ մը Հայաստանեայց բարոյական մարմնոյն, և ծաւալէ յանդաման ոգի կենդանարար, ոգի միաւորական, ոգի արգիւնական։ — Դու որ յետ 800 տարուան լուսաւորութեանն Հայոց ՚ի Քրիգորէ (302) արդարեւ երկրորդ Լուսաւորիչ ընծայեցար ազգիդ (ծննդեամբ ՚ի 1102), հիմայ ալ յետ 700 տարւոյ մահուանդ՝ ընծայուէ յայանուէ նորոգող՝ ձեր երկուքիդ և ձեր արեանաւուացդ վաստակոց և արդեանց, որք այնքան սիրելի և կարեւոր են մեզի, որքան սիրելի և հարկեւոր են հոգիք մեր ձեզի։

Հնապա և մեք, սիւ սիրելի ազգակիցք Ներսիսի, որք 44 դարէ ՚ի վեր հին նահապետի մը անուն կրեմք, և աւելի ստոյդ հոգեւոր որդիք եմք այնպիսի հայրապետաց՝ որք ՚ի միջի հայրապետաց ամենայն ազգաց և աթոռոց՝ միայն կ'անուանին Լուսա-

առիւ և Շնորհալի: մեք՝ որ այնքան պնդութեամբ
կը պահեմք անոնց անուներ, աւանդը և սէրը, 'ի
գէպ Ը դարագարձի երկնականնցադութեան այդ-
պիսի աննման Հայրապետի, որ (կըրնար ըսուիլ
Առաջին՝ յիւր ժամանակի, և ընդ առաջինս յամե-
նայն ժամանակի,) նորոգենք և զօրացնենք այն
սէրն ու երախտիքը՝ որոյ պարտական ենք և պի-
տի ըլլան մեր յետին թողուինք ալ: Եթէ այս ինչ
կամ այն ձիրք կամ շնորհք մը ունող անձանց՝ այն-
պէս շքեղ տարեգարձի և դարագարձի յիշատակք
կը կատարուին սպէս յազգաց, և փոքրիկ հին յի-
շատակն ալ՝ նորանոր կրկնութեամբ կը մեծացը-
նեն, որքան աւելի արժան է մեզ՝ թէ ոչ անկա-
րելի շքեղութեամբ՝ գոնէ կարելի երախտեաց և
սիրոյ եռանդեամբ հռչակել յիշատակ մը՝ որ
միշտ մեծ է, և Անձ մը՝ զոր հարք մեր գերօսկի
կնքով կնքեցին Շնորհալի, և երկինք վաւերացու-
ցին: Յիշենք և տօնենք ուրեմն այն աննման անձը,
զոր թէ հնար էր՝ ամեն բարենախանձ ազգ պիտի
փափագէր գնիլ և իրեն սեփականել: — Այն՝ որ
'ի մանկութենէ իբրեւ խոհական, և չափահաս այր
երևեցաւ, և 'ի ծերութեան՝ որպէս մանուկ հեղ
և անմեղ: Այն որ երբեք հեշտութեամբ չծիծա-
ղեցաւ և ոչ վայրապար խօսք մ'ըսաւ, և միշտ
զուարթագէմ էր և քաղցրազրոյց: Այն որ երբեք
ըստ քմաց և կամաց բան մը չգրեց, և միշտ յօ-
ժար և յորդոր էր գրելու՝ ըստ կամաց և պիտոյից
այլոց: Այն որ միշտ յանապատս և 'ի քարան-
ձաւս բնակէր, և իբրեւ յապարանս բնակող մար-
գավար էր և մարգասէր: որ ընտրէր զմիայնու-
թիւն ընդ Աստուծոյ, և փութայր 'ի Ժողովս՝ յօ-
գուտ ընկերութեան մարդկան: — Որ յիսու՛ն
տարի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատգամ, վա-
րիչ ամուլ, լուսատու և վարդապետ եղաւ, և յե-
տագայից ալ բացաւ թողուց լուսաւոր ճամբայ:

յիսուսն տարի՝ ինչպէս իր եկեղեցւոյն այնպէս և ազգին գարութեան դասագլուխ եղաւ, և յետնոց մինչև 'ի մեզ և մինչև խաչառ՝ օրինակ հայկաբանութեան յարձակ և 'ի չափական գրուած: Այն ինքն որ մեր գեղեցիկ ժամերգութեանց և պաշտամանց՝ գրեթէ ամբողջ երրորդ մասին հեղինակ և աւանգող է, և տեսակ տեսակ բանաւոր արուեստից մէջ՝ առաջին կամ ընդ առաջինս եղած է յազգային գրականութեան: Այն որ 'ի վերջան զամենայն ճարտարս մեր եղաւ և կոչեցաւ Նիգիստ, և աւելի քան յերկրաւորացս՝ անշուշտ այնպէս ճանաչուի արդ յերկնաւորաց, վասն զի իր մագուր սիրտն աւելի վսեմական և զմայլական քնար մ'ալ ունէր. քնար կուսական, որով ընդ բիւրաւոր զարմանալի քնարահարացն զորս տեսաւ և լսեց Յայտնութեան Տեսողն՝ շուրջ զաթռառով երկնայինն Սիօնի, որք « երգէին զերգս... և ոչ դժ կարէ գիտել զերգս նոցա »: այլ և գեռ հիմայ ալ որպէս հաւ զուարթուն փափուկ վանկերով և անոյշ նուազներով կ'արթնցնէ մեր հոգեւ սէրները, 'ի մէջ գիշերի յարուցեալառ Աստուած թընդացընել սրտերնին: Նա ինքն է որ 'ի գարնան ժամանակի կենաց մեր նորահաս հարս ու փեսայից սիրախայծ սրտերը՝ իր « Սիօնի որդիք, զարթիք » երգովը՝ կ'ուզարկէ յուրախութենէ յուրախութի. և Նա ինքն յաշնայնի ժամանակաց՝ ամեն հասակէ հնձեալ հասակաց վրայ՝ իր Հանգստեան շարահանները հնչեցընելով՝ զիջանի ցաւագնի նմանի խն

« Նստեալ կանանցն իւզարբերից
Եւ ողբալով արտասուալից »:

և մերթ հեգիկ մնչելով մաղթէ.

« Ողորմա քո ստեղծուածոյս,
Յուսով 'ի քեզ նընջեցելոյս »:

մերթ համարձակի արգարութեան սոսկալի սուրն
ալ դադրեցընել, ազգելով:

« Արգարութեամբ մի գատեսցես,
Այլ գըթութեամբ քո քաւեսցես »:

Ո՛վ քեզոյ ընար որորանաց, սրբիչ սրսկապա-
նաց և հսկող հովանի գերեզմանաց Հայոց:

Ընծայենք արժանաւոր պսակ մը մեր ամենար-
ժեայ Հայրապետին, աւելի քան զոսկեղէնն և
զականակապ. ընծայենք նմա շնորհակալ և շնոր-
հափայլ սրտեր: Նմանութիւնն է ճշմարիտ յարգ
և սէր որդւոց առ ծնօղս:... Այլ ո՞ համարձակի
նմանիլ աննմանն Ներսիսի: — Յուսամ թէ իւրա-
քանչիւր անձն ջանալով իր չափուն և վիճակին
յարմարագոյն շնորհքը ստանալ, կըրնանք ամենքս
միաբան և միաջան յիրար բոլորեալ ազգովիմք՝
ըլլալ իբրև 'ի զանազան ծաղկանց համախառն
պսակ մի շնորհազարդ. և նուիրիլ քեզի՝ նախօրի-
նակիդ մերոյ, ո՞վ հրաշազարդ և անուշակ հայր
մեր ՇՆՈՐՀԱԼԻ:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՐԱԳԱՅԻ Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՅ

ԱՄԳ	
1058	✠ Գրիգոր. Մադխարոս և Պետրոս Գետադարձ:
—	Խաչիկ Բ. կաթողիկոս կոչի՝ Ն. Պօլիս.
1061	— առաքի՝ Ն. Տարնտա կամ՝ Ն. Թաւրուր:
1064	✠ Խաչիկ Բ:
1065	Գրիգոր (Բ) Վկայասէր կաթող. Նստի ՝ Ն. Մամիգաւ:
1066	— Երթայ ՝ Ն. Կոստանդինուպօլիս:
1067	— Նստի ՝ Ն. Կարմիր վանս կամ յԱ. րեգի:
1069-70	— Շրջի յուխտս:
—	Գէորգ Լօռեցի տեղապահ կարգի:
1070	Սկիզբն յօրինուածոյ Տանամակաց:
—	Փիլարեոս սկսանի բռնակալել:
1071	Ռոմանոս կայսր ըմբռնի յԱլփ-Արս.
օգոս. 26	լանայ ՝ Ն. Մանազկերտ:
1072	Խաչատուր դուքս Անտիոքայ միա. բանի ընդ Ռոմանոսի կայսեր:
—	Գէորգ կաթողիկոս ընկեցիկ լինի:
—	Գր. Վկայասէր ՝ Ն. Մուսառասու վ:
1073	Օշին նախահայր Հեթմեանց դայ ՝ Ն. Գանձակայ ՝ Ն. Կիւլիկիա:

ԱՄՔ	
1073	Գր. Վկայասէր երթայ առ Թոռնիկ:
1074	Սկիզբն սուլտանութեան Իկոնիոնի:
—	Սարգիս կարգի կաթողիկոս 'ի Հոնի:
—	Բարսեղ ձեռնագրի եպիսկոպոս Անոյ:
—	Գրիգոր Վկայասէր 'ի Կոստանդինուպօլիս և 'ի Հոովմ:
1075	Գրիգոր Վկայասէր յԵգիպտոս:
1076	Գրիգոր քեռորդի Վկայասիրի եպիսկոպոս կարգի յԵգիպտոս:
—	Թարգմանութիւն Մէկն. Գործոց Առաքելոց 'ի Կոստանդինուպօլիս:
1077	✠ Սարգիս կաթողիկոս:
—	Թէոդ. Ալախօսիկ յաջորդէ Սարգսի:
1078	Թարգմանութիւնք Ճառից Ս. Նիքիւմի, և Վկայաբանութեանց:
1079-80	✠ Գագիկ Բագրատունի, և Պայազատքն Արծրունեաց Թիգր:
1080	Թուղթ Գրիգորի Է Պապի առ Գրիգոր Վկայասէր:
—	Ռուբէն Ա: Սկիզբն տէրութեան Հայոց 'ի Կիւլիկիա:
1081	✠ Գագիկի Թագաւոր Կարուց:
—	Բարսեղ կաթողիկոս անուանի յԱնի:
1085	Պօղոս Վարագեցի կաթող. 'ի Մարաշ:
1090	Բարսեղ գնայ առ Մէլիքշահ:
—	— Մերժէ զԹէոգորոս կաթող:
1091	Ծնունդ Ս. Բեանարդոսի:
1092	Բարսեղ գառնայ յԱնի:
—	Գրիգոր Վկայասէր 'ի Մելիտինէ. Թարգմանէ զՎկայաբ. Եւդոքսեանցն
1094-5	Ծնունդ Գրիգորիսի (Գ):
1095	✠ Վասակ եղբայր Գր. Վկայասիրի:
—	Թորոս Հեթման կուսակալ Նզեսիոյ:

ԱՄՔ	
1097	Խաչակիրք Լատինք յԱսորիոս և 'ի Կիւ- լիկիա:
—	Տանգրի տիրէ Ատանայ և Տարսնի:
—	Կոստ. Ռուբինեան օգնէ Խաչակրաց:
1098	Պալտին տիրէ Եդեսիոյ:
1099	Խաչակիրք առնուն զԱնտիոք:
յուլ. 11	— առնուն զԵրուսաղէմ:
օգոս. 12	Էմիրէն ուրացեալ Հայ պարտի 'ի Կո- փրեստոսէ յԱսկաղոն:
—	Թորոս Ա. յաջորդէ Կոստանդնի:
1100	Գրիգոր Վկայասէր յԱրեգի Վանս:
1101-2	Թարգմանութիւն Վարուց Ոսկերե- րանի:
1102	Ծնունդ Շնորհալուոյ:
1103-4	Բարսեղ կաթողիկոս նստի 'ի Շուշր:
1105	✠ Գր. Վկայասէր: Յաջորդէ Բարսեղ:
1106-10	Ստեփանոս Կարմիրվանեցի հռչակի:
1111	✠ Գոյ Վասիլ:
—	Վրէժք Թորոսի Ա. 'ի Մանտալեանց:
1113	✠ Բարսեղ: - Գրիգորիս յաջորդէ:
1114	Ժողով Սեաւ Լերին:
—	✠ Գէորգ Մեղրիկ 'ի Դրազարկ:
29 նոյեմ.	Ժաժ Կիւլիկիոյ և Սեաւ Լերանց:
1116	Սարկաւազ Վարդապետնորդէ զտո- մար Հայոց:
—	Թորոս Ա. արգելու զՏղայ Վասիլն:
1118-9	Շնորհալի ձեռնադրի քահանայ:
1120	Ծն. Մանուէլ կայսր:
1121	Շնորհալի գրէ զՎիպասանութիւնն:
1123	Հայք կորովիք զերծուցանեն զՊալտին Թագաւոր Երուսաղէմի 'ի Խար- բերդէ:
1124	Աւետիք ճարտար քարաձիգ յառման Տիւրոսի:

ԱՄԳ	
1125	Աթոռ կաթողիկոսին գնի 'ի Մովս:
1127	✠ Կիրակոս Թարգմանիչ:
1128	Հաստատութիւն Կարգի Տաճարա- կան Ասպետաց:
1129	✠ Սարկաւազ Վարդ. 'ի Հաղբատ:
—	✠ Թորոս Ա: — Պայազատէ Լեոն Ա:
?	Շնորհալի ձեռնագրի եպիսկոպոս:
1132	Ճոսլին Բ. դստրայր Լեոնի պայազա- տէ յԵդեսիա:
1134	Վիճաբանութիւն Հայոց և Ասորւոց:
—	Վահրամ հօրեղբայր Շնորհալոյ Վարդուհ յԵդիպատոս:
1136	Մահմուտ. Տէնիշմ. այրէ զԿարմիր վ:
?	Թուղթ Շնորհալոյ առ Առիւծ 'ի Թլկուրան:
1137	Յիշատակագրութի Շնորհալոյ յԱ- րս գիրս:
—	Գերութիւն Ա. Լեոնի 'ի Յովհաննէ Կոմնեն. կայսերէ:
1138-9	Ժողով Անտիոքայ, յորում և Գրի- գորիս:
1139	Գագիկ-Գրիգորիս ձեռնագրի կաթո.
11 յուն.	ղիկոս Աղուանից:
30 սեպ.	Ժաժ և կործանումն Գանձակայ:
1139-40	Ժողով Երուսաղէմի, ուր և Գրիգորիս:
1140	Առումն և այրումն Քեսնոյ:
1141	Շնորհալի արքայորդ զԹարգմանութի Ճառից Սրճեցոյն, և զՀրաշա- փառն Ոսկիբերանի:
—	Գրիգորիս յԵդիպատոս:
1142	Յովհաննէս կայսր 'ի Թլպաշար:
1143	— ✠: — Մանուէլ յաջորդէ:
1143-5	Թորոս Բ. զերծեալ, տիրէ Վահկայ և Ամուտայ:

ԱՄԳ	
1144	Առուսն Եղեհիոյ 'ի Զանգեայ:
1145	Նուիրակք Հայոց 'ի Վիդերայոյ, առ Եղեհնիոս Գ:
1145-6	Ողբք Եղեհիոյ:
1146	Երկրորդ առուսն Եղեհիոյ 'ի Նու- րէատինայ:
—	✠ Սիր Պաղտին: — Դամբանական ողբք Բարսղի արքեպիսկոպոսի:
1146-7	Ս. Բեռնարդ քարոզէ Խաչակրութի:
1147	Զու Բ. Խաչակրաց:
1148	Անյաջող ելք Խաչակրաց 'ի Պաղես- տին:
1149	Շնորհալույ Յիշատակարանք Առա- կաց Սողոմոնի:
—	Գր. Յեսուանց Իմաստասէր, գրէ ըշ- Գիրս Վայից:
յուն. 27	✠ Բեմունտ Բրինձ Անտիոքայ մար- տնչելով ընդ Նուրէատին:
սեպտեմբ.	Մասուտ սուլտան առնու զՄարաշ: Թորոս Բ. հարկանէ զԹուրքս:
—	1149-50 Վասիլ եղբայր Շնորհալույ ըմբռնի 'ի Խորասանայ:
1150	Գերութիւն և ✠ Ճոսլինի Բ:
1151	Հասաատութի կաթողիկոսական ա- թոռոյն 'ի Հռոմկլայ:
—	Շնորհալի գրէ զԲան Հաթատոյ:
—	Թորոսալիքի Գրէ զԹոմաս Գուրքս:
1152	— հարկանէ զԱնդրոնիկոս. գերէ զՕշին Լամբրոնացի:
—	Շնորհալի գրէ զՅիսուս-Որդին:
?	— Հաւատով Խոստովանիմն:
1153	✠ Ս. Բեռնարդ:
—	Մնունդ Ս. Ներսիսի Լամբրոնացւոյ:
1153-4	Հիւանդութիւն Շնորհալույ:

ԱՄԳ	
1154-5	Շն. Թուղթ առ Գրիգոր Ապիրառ:
1153-5	Մասուտ յարձակի յերկիր Թորոսի և հալածի:
1154	Ռընալտ իշխան Անտիօքայ նեղէ ըզ- թորոս:
—	Դալայի Հայ Վգրուկ յԵգիպտոս:
1155	Ռընալտ հաշտեալ ընդ Թորոսի տա- պատակէ 'ի Կիպրոս:
—	Թորոս արշաւէ 'ի սահմանս Հալպայ:
1156	Նահատակութիւն Գոհարինեանց:
—	Սարգիս աւարտէ զընդարձակ Մեկն- կաթողիկեայց:
1156-7	Արշաւանք Ստեփանէի:
1157	Պաշարումն Քեսնոյ 'ի Ստեփանեայ:
—	Թորոս դարձուցանէ զՔերգուս առ Սուլտանն:
—	Թարգմանութիւն վկայար. Տարագո- սեանց:
1157-8	Գժտութի Ստեփանէի և բանտումն:
1158	Շն. Թարգմանէ զվկայ. Ս. Սարգսի:
—	Մանուէլ կայսր 'ի Կիւլիկիա:
1159	— Հաշտի ընդ Թորոսի:
1160	Ռընալտ ըմբռնեալ բանտի 'ի Հալէպ:
1161	Թորոս և Թագաւորն Երուսաղէմի զգէմ ունին Նուրէտտինայ:
1162	✠ Թագաւորն Երուսաղ. Պալտին Գ:
—	✠ Բարսեղ արքեպիս. Մարաշայ:
1163	✠ Ստեփանէ:
1163-4	Բեն. Դուտեւոցի յերկիր Թորոսի:
1164	Թորոսն իզակահցեալ Փռանկաց հաթ- կանէ զՆուրէտտին:
1165	Հակառակութիւն Թորոսի և Օշնի.
—	Շնորհալի հաշտարար:
—	Շն. Ի Լամբրոն և 'ի Մամեստիա:

ԱՄՔ	
1165	Շն. Գրէ զԴաւանութիւնն 'ի խնդրոյ Աւէքսի:
—	Թուղթ Մանուէլի կայսեր:
1166	Շնորհալի ձեռնագրի կաթողիկոս:
—	✠ Գրիգորիս, քչյապետեալամս 33:
1167	Թորոս երկրորդ անգամ վանէ զԱն- դրոնիկոս:
—	— գերի վարէ զԿոստ. Կալաման:
—	Ա. Թուղթ Շնորհալոյ առ Մանուէլ:
1168	Ինքնագլուխ տիրեալ Կիւլիկիոյ ✠ Թորոս:
—	Ն. Լամբրոնացի ձեռնագրի քահանայ:
1169	Մլէհ բռնապետէ:
—	Շահանգուխտ գնայ յԵղէմ յուխտ:
1170	Ա. Թուղթ Մանուէլի առ Շնորհալի:
—	Թէորիանէ և Յհ. Ութման 'ի Հռոմ- կայ:
Հոկտեմ.	Բ. Թուղթ Շնորհալոյ առ Մանուէլ:
—	Ծն. Ս. Դոմինիկոս կարգահայր Քա- րողաց:
գեկ. 16	Յովսէփ Նոր Վկայ նահատակի:
գեկ. 29	✠ Ս. Թովմաս Պէքէդ արքեպիսկո- պոս Կանտորբերացի:
1172	Բ. Թուղթ Մանուէլի առ Շնորհալի:
1172-3	Սկիզբն շինութե Ս. Ղազար կղզւոյ (Մխիթարեանց) Վէնետիոյ:
1173	Երկրորդ գալուստ Թէորիանեայ և Ութմանայ:
գեկ.	Շն. արձակէ զնոսա և գրէ երրորդ ան- գամ առ Մանուէլ:
մարտ.	— Հրաւեր ազգային ժողովոյ գրէ առ Եպիսկոպոսունս.
—	✠ Շնորհալի, յ' 800-ի ամի ✠ Մեծին Ներսիսի:
օգոս. 8	

ԱՄԴ	
1173	Գրիգոր Տղայ յաջորդէ յաթոռն:
1175	Սպանանի Մլէհ: Յաջորդէ Ռուբէն Գ:
—	Ն. Լամբրոնացի ձեռնագրի Յայն:
1176	Խաւարումն արեգական զոր դիտեն
ապր. 11	Ն. Լամբրոնացի և Միս. Անեցի:
1177	Թուղթ Մանուէլի առ Գր. Տղայ:
—	Ն. Լամբրոնացի հրատարակէ զՊա.
	տարագամեկնիչն:
1179	Ժողով Հռոմկլայ. Ատենաբանութի
ապր.	Ներսիսի Լամբրոնացւոյ:
1180	✠ Մանուէլ կայսր:
1182	Ծն. Ս. Փրանկիսկոս Աստիղացի կաթ.
	գահայր Կրսեորաց:
1184	Մխիթար Գոշ գրէ զԴատաստանա.
	գիրս. — Մխիթար Հերացի զՋեր.
	մանց Մխիթարութիւն.
1187	✠ Ռուբէն Գ: Պայազատէ Լևոն Բ:
1193	✠ Գրիգոր Տղայ: — Յաջորդէ Գր. Ե:
1195	Արգելանի մանուկ կաթողիկոսն, և Քա.
	րավէժ ✠: Յաջորդէ Գրիգոր Զ.
	Ապիրատ:
1190	✠ Փրեգ. Ա. կայսր յերկրին Լևոնի:
1198 յԼ 17	✠ Ներսէս Լամբրոնացի:
1199	Թագ. կասէ Լևոն Բ. 'ի 6 յանուարի:
1200	✠ Միխայէլ սխառիարք Ասորւոյ:

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Ե Ի Ի Ն Զ Ի Ն Զ Ի Ր Ա Յ

- Աբաս Կորիկեան 104. 161.
Աբգար 9. 137. 187.
Աբղլմահ Կիւրոպալատ 107.
Աբուսահլ Արծ. 37. 133.
Աբառն Կաթողիկոս Ասոր. 41.
Աբրահամ Կարուց եպիսկոպոս 363.
Աբրահամ Ղաւմատիկ 268.
Աբրահամ նահապետ. 8. 9.
Ագադրոն 183. 215.
Ադրիանուպօլիս 197.
Ազգականութեան աստիճանք 266-8.
Աթաբէկք 127.
Աթանաս (Ս.) 142.
Աթանաս Ասորի արքեպիսկոպոս 288.
[Աթենական քաղաք 6. 137.
[Աթէնք
Ալբանոս և տոհմն 8. 18. 19.
Ալեքս Աբսուխ 316. 320-1. 413.
— Կիֆարոս 296.
Ալիբաս կամ Ալիասլան Տէնիշլին 224-5.
22*

- Ալիզա մայր Կոստանդնի. 312.
Ալիծա մայր Ս. Բեռնարդոսի 176.
Ալիս գետ 225.
Ալիասալան սուլտ. 105.
Աղեքսանդր Մեծն 9.
Աղեքսանդրիա 137. 167. 169. 201.
— Փղըր (Խսկէնտէրուն) 297.
Աղթամարայ կաթողիկոսք. 53-57. 172. 330. 354.
Աղձնիք 107. 137.
Աղուանք 17.
Աղուանից կաթողիկոսք 15. 42. 159-62. 368. 430.
Աղուան-Հայ Թագաւորք 57. 103. 105.
Ամայք դաւառ 140.
Ամաւրիկ պատրիարք Անտիոք. 153.
Ամբրոսիանոս (Ս.) 175.
Ամուտայ բերդ 288.
Այրարատ աշխարհ 11. 12. 20.
— դաւառ 394.
Այրի վանք 395.
Անակ 10. 11.
Անակլիտ 152.
Անանիա Եգիպտոսի եպիսկոպոս 165.
— Մոկացի կաթողիկոս 20. 37.
— Նարեկացի 146.
— Շիրակացի 2. 63. 89. 445.
— Սանահնեցի 132-35.
Անաստասայ եկեղ. 'ի Հոովմ' 178.
Անաւարդա 100. 149. 295. 302. 368.
Անդրոնիկոս Անգեղոս 236.
— Եւփորպեն 298-9. 214.
— Կոմնեն. 236. 290-1. 320-22.
Անթապ 96. 226. 319.
Անի 23-39. 41. 94. 103. 105. 124-9. 203.
Անեցիք 104.
Անյ եպիսկոպոսք 13-15. 125.

Անուշաւան 2.

Անտիտաւրոս 29.

Անտիոք և Անտիոքացիք 23. 38. 40. 96. 99. 148.
150-5. 186. 201. 296-302. 312. 474.

— այ ժողով 152-4.

— այ Հայ եպիսկոպոս 368.

Անտոնեանք 463.

Աշոտ Բ. Բապրատունի 2.

— Մսակեր 2.

— Ողորմած 2. 24.

— Պահ. իշխանաց իշխան 13.

Ապելար 177.

Ապիրատ Պահ. 13.

— Պահ. միւս. 14.

— հայր Շնորհալ. 44, և այլն.

— տ. Գրիգոր 9.

Ապղարիպ Արծր. 282.

Ապուլ-Սուար 95.

Ապուլ-Ֆարաճ 416.

Ապուղամբ Պահ. 13.

— միւս 14.

Ապուսայիտ բժիշկ 120.

Ապպաս Վարուկ 167.

Ապօզոս 119.

Աջպահ 22.

Առաքելոց վ. Մշոյ 107.

Առաքել Սիւնեցի 366.

Առիւծ բերդ 288.

— իշխան 140.

Աթա Փղեր 24.

Ասկաղոն 169.

Ասկուռայ բերդ 290.

Ասորիք 25. 27. 41. 136-146. 404. 407, և այլն.

Ասորւոց աշխարհ 99.

Ասպահապետի Պահլաւ 9. 10.

- Ապետք 301-3. 308.
 Ապուրանդէս 18.
 Ասեմանի 139.
 ԱՅՑՈՒԱՆԱՆԻՆ 244. 407. 463.
 Աստուածատուր տպագրիչ 247.
 Ատալիա 299.
 Ատանա 298. 315.
 Աւետ Լէաինիլահ 168.
 Առովմ Արծր. 37. 133.
 — Վարագեցի 31. 443.
 Առամագիրք 31.
 Արա 2.
 Արաբացիք 346.
 Արաբիա 8. 25. 89. 103.
 Արգինա 124.
 Արեգահնապաշտք 401.
 Արեգի Վանք 42. 49.
 Արև. տ. Արևուորդիք.
 Արև Գոհարինեան 225. 400.
 Արևելեան իշխան ռմն 384-8.
 — Հայք 443.
 — Վկայք 82.
 Արևուորդիք 399-404.
 Արուիորդիք
 Արիսաահէս Լաստիվ. 17. 130.
 — Մեկնիչ 119.
 Արիսաոտէլ 61.
 Արծն 39. 103.
 Արծրունիք 24. 54. 55. 105. 106.
 Արդնի 96.
 Արշակ Մեծն 9.
 — Քաջ 9.
 Արշակունիք 8. 75.
 Արշարունիք 11. 19.
 Արշարունիք

Արշաւիր Կամար. 44.

— Պարթէւ 9.

Արտաշ 45. 37.

Արտակ 12.

Արտաշէս Պարթէւ 9.

Արտաշիր Սասան 9. 14.

Արտամէտ 176.

Արցախ 104. 161.

Արքակաղնի վ. 90. 312. 368.

Աւետիք մեքենադէտ 99.

Աւետման տօն 277.

Աւինիոն 184.

Աւսիդ 140.

Աւիրոգիտէ 238.

Աւիրոս (Ս.) 175.

Ա.բսուխ, տ. Ալեքս.

Ա.բ.բեա 158. 174.

Ա.ժտալ, տ. Էլ-Մէլիք.

Բաբելոն 182.

Բաբգէն կաթողիկոս 19.

Բագրատունիք 13. 20. 24. 26. 89. 103. 126. 347.

Բահլ 2.

Բան Հաւատոյ Շնորհալ. 74. 223. 228. 232-5.

Բատուա 250.

Բար-Հեբբէոս, տ. Ապուլ-Յարաճ.

Բարձրբերդ 290.

Բարսեղ Անոյ Եպիսկոպոս 13.

— կաթողիկոս 39. 41-57. 94. 125. 494.

— Ս. Հայրապետ 372. 459.

— վարդապետ 226.

— Քեննոյ եպիսկոպոս 193-5.

Բար-Վեհեբոն 417-33.

Բեգրպուրդ 247.

Բեւ 77.

Բեհեանի 223. 307.

Բենեամին Դուռեղայ 314.

Բեռնարդ (Ս.) 174-9 196-8. 276. 279-81. 484.

— Բիշապի, տ. Եւգեն. Գ.

— Երուսաղեմի պատրիարք 152.

Բերգուս 307. 309.

Բիւռնիք 19.

Բիշա 176.

Բորբորիտոնք 399.

Բուզանդ 88.

Բուլղարք 401.

Բջի 24. 57.

Բարալայ

Բարուլացւոյ եպիսկոպոս 173. 185. 194.

Գաբրիէլ՝ հրեշտ. 273.

Գազայ գաշտ 270.

Գազիկ Արծր. Թագաւոր 54. 106.

— Բադրատ. Բ. 23. 24. 28. 37. 77. 133. 148.

— Կաթողիկոս Աղուանից 161-2. 340.

— Կարուց Թագաւոր 28-9. 57. 39.

Գազան իշխան 401.

Գահիրէ 164. 168.

Գաղղիացիք. տ. Փռանիք.

Գանձակ 130-1. 162.

Գանձասարայ կաթողիկոսք 15.

Գառնի 395.

Գառնուկ Տիմոթէոս 250.

Գասապա 226.

Գարա-Ապան 98.

Գարա-Բուղա 103.

Գեղամայ Լ. 395.

Գերմանացիք 197-8.

Գերմանիկէ. տ. Մարաշ

Գէորգ (Ս.) 454-5.

— ալ վանք (Ղուլէ) 455.

— Ա. Կաթողիկոս 55.

Գէորգ Բ. կաթողիկոս 20

— Անեցի 122. 126.

— Գազկայ կաթողիկոսի հայր 161.

— Թառճեցի 90.

— Լօռեցի 39. 40.

— Հաղբատայ առաջնորդ 132. 270. 278. 476.

— Մեղրիկ 2. 62.

— Պահլավունի 13.

— Վանական 473.

— Վարդապետ 193

Գիւտ 19. 261-2.

Գոհարինէ 224-5. 396.

Գոհարինեանք

Գոնրադ կայսր 197.

Գորգ 300.

Գուգարք 104.

Գուլիելմ Երուսաղեմի պատր. 153.

— Տիւրացի 156.

Գուրգէն, տ. Կորիկէ

Գուրիկ Այրիվանեցի 90.

Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոս Է. 22. 183.

— Անեցի 125.

— Անոյ եպիսկոպոս 13.

— Ապիրատ կթ. Զ. 22. 79. 199. 234-7 453.

— Աստուածաբան 36. 142. 233. 264. 434.

— Արշարունի 31.

— Գանձակեցի 31.

— Երեց, Պատմիչ 98. 189.

— Թղթակերի որդի 131. 161-2.

— Լուսաւորիչ 3. 11. 17-9. 45. 143. 277. 334.

— Խլածեցի 443.

— Համդէ 12. 23.

— Հառիճոյ վանահայր 126.

— Մադիստորոս 12-4. 23-9. 63. 70. 73. 75.

90. 147. 400. 486.

Գրիգոր Մագիստրոս Միւս 29.

— Մարաշացի 217. 220.

— Նարեկացի 82. 129. 146. 448.

— Նիւսացի 265-5.

— Պաշլաւունի 13.

— Պապ Ա. 177.

— — Է. 34. 173.

— Սիւննադայ արքեպիսկոպոս 54.

— Վահրամ 29.

— Վկայասէր Բ. կ(Թ). 14. 26-44. 75. 173. 230. 487

— Տղայ (Գ. կ(Թ.)) 14. 35. 123. 159. 200. 230. 234.

258. 285. 367. 370. 421. 432. 438. 452. 465-7.

— Քարավէժ (Ե կ(Թ Վ.)) 13. 235.

— քեռորդի Վկայասիրի 33. 152-7. 169.

— — Շնորհալույ 167.

Գրիգորիս Թոռն Լուսաւորչի 14. 17. 53. 159.

— Եղբայր Շնորհալ. 14. 43. 487-8, և այլն.

151, և այլն 328-40, և այլն.

Դաւայի Իպն-Ղալատ 168.

Դամասկոս 99.

Դայզան գետ 203.

Դանիէլ Երաժիշտ 90.

Դասսոյ 169-70.

Դասաառակն Քրիստոսի 187-8.

Դաւիթ Աւաւկայ որդի 131. 161. 400.

— Աղթամարայ կաթողիկոս 55-7. 91.

— Աշյաղթ 2. 260-5.

— Գոհարինեան 224.

— Դունեցի 394.

— Մաճնաբերդի Թագաւոր 161.

— Մարգարէ 92. 233.

— Սալաձորեցի 404.

— Վրաց Թագաւոր 95.

— քահանայ 395.

Դէոսկորոս 35. 426.

- Դէսսկորոս Սանահնեցի 152.
 Դիոգոր Տարսոնացի. 422.
 Դիոնեսիոս Ասորի եպիսկոպոս 506. 405. ա. Յա.
 կոր Սալիբ.
 Դիոնեսիոս Արիսպագացի. 272.
 Դոսկանա 179.
 Դուին 106. 347. 389-97.
 Դուբիա քաղաք. 314.
 Դպրեմանք 124.
 Դրազարկ վ. 139. 323. 368.
 Դրախտն 145.
 Եազուլ Մէլիք 294.
 Եարոսլաւ 320.
 Եգիպտոս 39. 162-8.
 Եգիպտացիք (Մէմլուքք) 454.
 Եզեկիէլ 128.
 Եդեսիա 40. 120. 137. 185-7 196. 203. 382. 473.
 Եդեսիոյ Ողբք 74. 83. 198-215.
 Ելլիսնա 177.
 Եղիսէ Արծրունեաց եպիսկոպոս 55.
 — Կաթողիկոս 20.
 Եմեսիա 190.
 Եմրան. ա. Զեմրան.
 Ենրիկ Դ կայսր 34.
 Եպիսկոպոսք 342. 353. 365-71.
 Եսայի Նչեցի 172.
 Երաժշտութիւն Հայոց 85-91.
 Երասխաձոր 11.
 Երեւոյցող (Շնորհալի) 85-93. 231. 497.
 Երեւան 442.
 Երևութականք 405.
 Երզնկա 224-5.
 Երկայնաբազուկք 105.
 Երկինք, քերդուած 254-7.
 Երուսաղէմ 35. 42. 126. 169-70. 188. 196. 200. 390.

- Երուսաղէմի Աթոռ 16.
 Եւադր 275.
 Եւդէնիոս Գ. 174-183. 194. 436.
 Եւկլիդէս 23.
 Եւսեբիոս 121.
 Եւտիբէս 426.
 Եփրատ 36. 203. 226.
 Եփրատացիք 98.
 Եփրեմ (Ս.) 233. 249.
 — Վարդապետ 119.
 Զահիրատ 165-6.
 Զամանտոս 29.
 Զանկի 190-92.
 Զառիկ 168.
 Զաւէն 18.
 Զաքարեանք 105.
 Զաքարէ Սպասալար 106.
 Զերեգեանք 16.
 Զմբան 8. 9.
 Զենովք Ասորի Էպիսկոպոս. 142. 366.
 Զեւկմինա 320.
 Զիճ գիրք 127.
 Զորավար. տ. Շահան. 48.
 Էւհաւէն 164.
 Էլ-Մէլիք-էլ-Աֆաւ 169.
 Էմատէտտին, տ. Զանկի
 Էմիրենոյ 169.
 Էպիւղիսասէմ. տ. Շահնշահ վերու
 Էպոլ-Պէքր. տ. Յովսէփ Նոր Վկայ.
 Էջմիածնի կաթողիկոսք 22.
 Ընթերցուածոց Մեկնութիւն 31. 162.
 Թադէոս Առաքեալ. 45. 202.
 — Ղերէոս 16.
 Թադէի Վանք 57. 119. 137.
 Թաթարք 106.

Թալաս վանահայր 177.

Թամար Թադուհի 106.

Թայիկ Թադուհի 14.

Թարգմանիչք 2. 27. 30. 36. 51. 65. 82. 88. 125.

Թաւբլուր 39.

Թերէ քաղաք Եգիպտոսի 165.

Թեղնեայ վ. 390. 395. 442.

Թէոդորոս Ալախօսիկ 41-2. 90.

— Բար-Վահան. ա.

— Գոհարենեան 225. 396.

— Կաթողիկոս Ա. 20.

— Մոպսուսեացի 422.

— Վատաս 300.

— Քաթենաւոր 345.

Թէորիանէ 409-433. 460. 481. 489.

Թիւն Համալնոյ 289. 294.

Թիւրքմէք 49. 315.

— Եւրիւկք 313. 318.

Թլկուրան 140.

Թլպաշար 220-223.

Թողարմա 314.

Թոնդրակեցիք 25. 145-6. 399. 400.

Թոռնիկ 14. 29. 40. 107.

Թովմաս դուքս Յոյն 289. 300.

— Մեծօփեցի 268.

— Պայլ 323-5.

— Պէքէշ 397.

Թորոս Ա. 101. 148. 286. 523.

— Բ. 101. 149. 229. 286-324. 411.

— Եդեսիոյ քաղաքապետ 188. 312.

— քորեպիսկոպոս Սամսատիոյ 401.

Թորոսի երկիր 101.

Թուրքաստան 8. 10.

Թուրքք Սկիւթք. 23. 24. 77. 103. 105.

— Փոքր Ասիոյ 38. 96. 99. 101. 148. 185. 198.

- ժելպէր** 397.
ժիպլէ 327.
ժոսլէն. ա. Ճոսլին.
Իգնատիոս վարդապետ 51. 113.
Իկոնիոն 99. 181. 216. 326. 440.
Իննովկէնտիոս Բ. 152. 158. 172. 178.
Իսահակ Ասորի 269.
Իսաւրիա 100. 322.
Իսրայէլ կաթողիկոս 19.
Իտալիա 34. 440.
Իւանէ 106.
Լամբրոն. Լամբրոնացիք 282. 285. 290. 317. 326. 368.
Լատինք 34. 99. 136. 144. 180. 451.
Լէոն Ա. Ռուբին. 97. 101. 148. 189. 206. 306.
 — Բ. 38. 312. 327. 432.
 — Գ. 77.
Լեւոնի Երկիր 101.
Լը-Գիէն 139.
Լոնտրա 280. 397.
Լուդովիկ Աւստրիոյ իշխան 173.
 — Է Թագաւոր Փռանկաց 182. 196.
Լուսաւորիչ. ա. Գրիգոր.
Լուսիոս Պապ Բ 35. 176.
 — Գ. 440. 482.
Խաչակիրք Ա. 24. 35. 37. 99. 188. 196.
 — Բ. 185. 196-8. 214-5. 294. 410.
Խաչատուր Անեցի 125.
 — Կարուչ Եպիսկոպոս 363.
 — Տարօնեցի 90. 132.
Խաչեն 103.
Խաչի Ներքոյ 74. 91.
Խաչի վանք (Վարադ.) 56.
Խաչիկ կաթող. Ա. 21. 124.
 — Բ. 21. 39. 44.
Քարբերդ 38. 96. 455.

Խեղենիկ Ա, Բ, Գ. 107.

Խլաթ 106.

Խլիճ Արսւան 127. 296-308.

Խոսրով Թագաւոր Ա. 10.

— Բ. 2.

— Գ. 18.

— Փէրվիշ 88.

Խոսրովային եղանակ 88.

Խոսրովիկ Հռետոր 2.

Խորասան Թուրք 220.

Մաղկազարդ Երկրորդ (տօն) 277.

Մամրնդաւ 29. 39.

Մամրդէս, տ. Գոհարինեանք.

Մովք գղեակ 43-46. 95-7. 102. 189. 227. 310. 487.

Կաթողիկեայց Մեկնութիւն 113-5.

Կաթողիկոսական աթոռ 29. 38. 94. 97.

Կաթողիկոսի-Քար բերդ 162.

Կամախ 224.

Կամսար 11.

Կամսարականք 11. 12.

Կամրջաձոր վ. 89. 124.

Կապան բերդ 105.

Կապապաղովկիա 157.

Կասսիան 299.

Կաստաղօն վ. 368.

Կատա Թագուհի 105.

Կարապետ Աղուան 161.

— Երեց 473.

Կարենեան Պահլաւք 10.

Կարէն կամ Կարն Պահլաւ 9.

Կարին 39. 106. 131.

Կարկառ 101. 221.

Կարձիկ Աղուան 161.

Կարմիր. վ. 42. 49. 56. 95. 98. 336.

Կեալուր տաղ Լ. 48.

Կելէսաին Բ. 178.

Կելչառուք 24.

Կեսարիա 37. 99.

— Ստորուոց (Կեսուր) 308.

Կէօլճիւ լիճք 96.

Կիպրոս 288. 297. 320.

Կիստերսեան միանձունք 476.

Կիրակոս Թարգման 32. 33.

— — , միւս 35.

— Պատմիչ 89. 154. 157. 161. 447. 466. 489.

Կիւլիկիա 14. 100. 150. 286. 322, և այլն.

Կիւրեղ Սղեքս. 169. 422.

— Կարմեղական 439. 440.

Կիւրոս դաւառ 319.

Կլայ Հռոմեական, 490. տ. Հռոմկլայ.

Կլայեցի կոչումն Ներսիսի 231.

Կլեմենդ, տ. Էմիրենոյ.

Կլեմէս Պապ Գ. 452.

— Զ. 184.

Կոմիտաս կաթողիկոս 72. 89.

Կոշմ կամ Կոմէ 9.

Կոռիկոս 314.

Կոստանդիա Անտիոքացի 149. 312.

Կոստանդիանոս կայսր 157.

Կոստանդին կաթողիկոս Ա. Բ. 22.

— Կալաման 313. 322.

— Ռուբին. Ա. 38.

— Յերապօլեայ եպիսկոպոս 269.

— Տուկաս կայսր 153.

Կոստանդինուպօլիս 39. 137. 453.

Կովկաս 174.

Կորկաս, տ. Գորգ.

Կորիկէ Թադաւորք Գ, Դ, Ե, 104.

Կոփրեառոս 56. 312.

Կրակ բերդ 325.

- Հալէս 99. 190. 237. 302.
 Հաղարծին վ. 134-6.
 Հաղբառ } 42. 57. 134. 172. 262-4. 390. 425.
 Հաղբատացիք }
 Համա 192.
 Հայագիր (Տօնամակ) 30
 Հայաստան. Հայք 10. 24, և այլն, և այլն.
 Հայկազունք 75.
 Հայկ 2. 77.
 Հայկայ Շրջան 134.
 Հայհոսութիւն 224.
 Հայոց-Թառ վ. 28. 395.
 Հայոց վանք 'ի Հոռվմ 177-9.
 — 'ի Ճենովա 188.
 Հայք Մեծ 90. 104.
 — Ներքին 443.
 — Վերին 443.
 — Փոքր 10. 21. 24. 37. 100. 104.
 Հանեղուկք Շնորհաւոյ 80-1.
 Հաշիւք 99.
 Հառիճոյ վ. 126.
 Հասան Խաչենեցի 105.
 — Մաղխարոս 13.
 — Պահլաւունի 13.
 — — միւս 13.
 Հարանց վարք 33.
 Հաւատով Խոստովանիմ աղօթք 248-253.
 Հաքէա Լէսին 163.
 Հեթում Թադաւոր Ա. 432. 486.
 — — Բ. 183. 454.
 — Պատմիչ 483.
 — Լամբրոնացի Ա. 282.
 — — Բ. 282. 292. 326.
 Հեթմանք 101. 221.
 Հեղի (Յակոբ) 120.

- Հերակլէս 182.
 Հիւսիսային Վարդապետք 489.
 Հիւրընկալ ասպետք 301,
 Հնգկաց լեզու 71.
 Հոմեւինա 176.
 Հոմերոս 61.
 Հոնի 41.
 Հոռոմագիր (Տօնամակ) 30.
 Հոռոմոսի վ. 124.
 Հռիփսիմեանք 82.
 Հռոմկլայ 43. 226-32. 278. 347. 376-7. 454. 487.
 Հռոմկլայի ժողով 409.
 Հռովմ 34. 200.
 Հռովմայ Քահանայապետք 171.
 Հռովմայեցիք 10. և այլն.
 Հրեշտակք 272-7.
 Չազայարոյց 2.
 Չեռնագրութեան կարգ 184-3. 450.
 Չորոգետոյ Թագաւորք 103-4.
 — վանք 131-2.
 Պաղար Ճարտասան (Պատմիչ) 2.
 Պաղարու վ. 'ի Մուշ 89.
 — 'ի Վենետիկ 247. 250. 308.
 Ղերէոս 16.
 Ղեւոնդ Երեց 89.
 Ղուկէու վ. (Ս. Գէորգայ) 433.
 Ղուկաս Աւետարանիչ 120.
 Ղլտիք 169.
 Ղօնիա, տ. Իկոնիոն.
 Ճենովա 188.
 Ճոսլին (Ժոսլէն) Ա. 97. 187.
 — Բ. 96-7. 150. 153. 186-95. 201. 216-22. 289.
 — Գ. 227-9.
 Ճոսլինի Երկիր 189.
 Ճորտուանէլ Մամիկոնեան 14. 107.

Ճուլամերկ 55.

Մազխատրոս, տ. Գրիգոր Մազխատրոս.

Մածնաբերդ 104. 161.

Մակար քահանայ 35.

Մակարայ վ. 390.

Մահմէտ 211.

Մահմուտ Սուլտան Տէնիշլէն 98.

Մամբրէ վերծանող 2.

Մամեստիա 100. 109. 289-300. 314. 316. 322. 368.

Մամիկոնեանք 11.

Մայ կարտինալ 412.

Մանազկերտ 106. 401.

Մանազկերտեայք 8.

Մանիակայ Կլայ 191.

Մանիքեցիք 401.

Մանուէլ կայսր 61. 101. 189. 197. 216. 256. 289-304. 310. 320. 409-14. 434-9. 484.

Մոնտալեանք 148.

Մաշկեւոր 2.

Մաշտոց (Մեսրոպ) 2. 146. 449.

— Կաթողիկոս 20.

— Գիրք 33. 146. 449.

Մասուտ Սուլտան 98. 216-224. 292-6.

Մատաղ 140-4.

Մատթան 120.

Մատթէոս Աւետարանիչ 120.

— — Մեկնութիւն 116-120.

— Ուրհայեցի 28. 33. 90. 133. 303. 366.

— Վարդապետ 62.

Մարաշ 36. 40. 42. 96-7. 216-20. 306. 313. 405.

Մարգպետական Եպիսկոպոս 55. 57. 368.

Մարեմանք 387.

Մարզպան դետ 226.

ՄԱՐԻԱՄ, տ. ԱՅՏՈՒԱԵԱԵԻՆ.

Մարիամ գլխոյ Կարուց 28.

Մարիամ կին Ման. կայսեր 312.

— **Մագիստրոսի գուսար 107.**

— **քոյր Ենորհալոյ 167. 176.**

Մարկոս Աւետար. 16.

Մարմաշէն վ. 124.

Մարտիրոսի գիրք 30.

Մաքենոյ վ. 30. 442.

Մարութա 82.

Մարսիէի քաղաք 247.

— **գուսար Գարրիէի իշխանի 312.**

Մեղոն իշխան 454.

Մեթոսիոս 183.

Մեղիսինոս 312.

Մեղիակ կաթողիկոս 19.

Մեղիտինէ 270. 312. 403.

Մեղի 120.

Մեծքար վ. 327.

Մեսրոպ (Ս.) 2. 18. 86, ա. Մաշտոց.

Մերզպան, ա. Մարզպան գետ.

Մէքքէ 211.

Միտրանուծին Հայոց և Յունաց 408-432.

Միտայէ Ասորի 271. 368. 403. 408-418. 473.

Միջագետք 24. 99. 190.

— **Հայոց 400.**

Միւռոն 449.

Միքայէլ Հրեշտակ 275.

— **Խարբերգու հպիսկոպոս 455.**

— **Պատր. Կ. Պաշի 427-439.**

— **Պրանաս 298.**

Մլէհ 14. 288. 303. 311-3. 318. 327. 483.

Մլիճ վ. 368.

Միւլիթար Այրիվանեցի 31. 261. 489.

— **Անեցի 126-8.**

— **Ապարանեցի 171.**

— **Գոշ 49. 131. 259. 371.**

Մխիթար Կաթողիկոս 183. 185. 401. 435.
 — Հերացի 63. 79. 128. 257-260. 482.
 — խնդրող բանի 395.

Մծկնեայք 399.

Մուգբէ 231.

Մովսէս Խորեն 2. 8. 34. 72. 73. 86. 121.

— Կաթողիկոս Բ. 19.

— գպրապետ Ս. Սահակայ 451.

Մուշ 107.

Մուշեղ հայր Թումըկայ 107.

Մուշեղ Քաջակերով 2.

Մսիս ա. Մամեստիա.

Մօս 55. 192.

Յակովբ Ալփեան 16.

— Նղբայր Տեառն 241.

— այ Ժամատեար 56.

— Զերեդեան 16.

— Կաթող. Բ. 560-1.

— — Բ. 22.

— հայր Ս. Յովսէփայ 120.

— Ղրիմեցի 268. 443.

— Մծբնայ 344.

— Սալիբայ որդի 306. 405. 435.

— Ստնահնեցի 133.

— Սրճեցի 269.

— Սքանչելի 131.

Յակովբիկք 167.

Յաճախապատում գիրք 344.

Յայսմաւուրք 32.

Յաշտիշաա 18.

Յեառուանց անապատ վ. 217. 368.

Յիսուս—Որդի գիրք 58. 74. 83. 237-247.

Յոյնք (Բիւղանդայիք) 21. 25. 33. 49. 98. 138.

148-50. 180. 409. և այլն.

Յոյնք (Հելլենք) 25.

Յովք 141.

Յովհաննէս Անկիւրացի 247.

— Աւետարանիչ 16.

— Բար-Անդրէաս 138-9.

— Բժիշկ 63.

— Երզնկացի 118. 260. 466. 489.

— Խմաստասէր 2. 63. 344-7. 401. 405.
422-4.

— Մանգակունի 19. 344. 431.

— Կոմիտենոս կայսր 98. 101. 149.

— Մեծարարոյ կթ. (Ե) 2. 22. 433.

— Ոսկիբերան. տ. Ոսկիբերան.

— Պատմիչ, կաթողիկոս (2) 20.

— Սմբատ. տ. Սմբատ Գ.

— Վարդապետ, խնդրող բանի 486.

— Վարժապետ Ն. Լամբրոն. 283.

— Քահանայ Նուիրակ 35.

— Քեսնոյ Եպիսկոպոս Ասորի 421. 432.

Յովսէփ Աստուածաճալր 120.

— Անեցի 125.

— Կաթողիկոս 18.

— Նոր Վկայ 106. 389-396.

Յուդա Յակովբեան 16.

— Մատնիչ 469.

Յուլիանոս Աղիկառն. 404.

Յուսիկ Կաթող 18.

— — միւս 338.

— Վանական 473. 481.

Յուստինիանոս կայսր 366. 410.

Նաթանայէլեանք 101. 290.

Նասր 167.

Նարեկ Վ. 89.

— զէրք 247.

Նեստոր 422.

Նեառլք (Թուրքք) 106.

Ներբողեան Գիրք 32. 112. 269.

Ներսէս Ա, Մեծն 14. 17. 18. 46. 106. 183. 215.
333. 372. 438.

Ներսէս Գ, Շինողն 2.

— Լամբրոն. 3. 13. 14. 53. 67. 127. 239.
281-8. 368. 474. 483-4.

— Շնորհալի, տ. 'ի Գլուխս բանից.

— Պալենց 432.

Ներսիսեանք 7.

Նէճմէտտին 310.

Նիդ 442.

Նիկիա 197.

Նիկողայոս. հայրապետ 375.

Նշան (Ս.) վ. 39. 223.

Նոկենտիոս. տ. Խնովկենա. Բ.

Նորշէն վ. 389.

Նուարդ (Nivarde) 176.

Նուրէտտին 192-3. 215-224. 287. 302-311-319. 475.

Շահակ կաթող. 18.

— միւս 18.

Շահան Զօրավար 14. 48. 220. 234. 282.

Շահանդուխտ 282-284.

Շահի-Արմէն 106.

Շահնշահ Սամնեցի 107.

— Վարուկ 169.

Շամունք 386.

Շապուհ Ա. 11.

Շարահանք 90-91.

Շարապշահ 14.

Շնորհալի կոչուած 3. 46. 457. 497.

Շնորհաց տէր Ներսէս 3.

Շուղր վ. 43. 93. 227.

Շուշանիկ 30.

Շաղթան 140.

Ութմսու գղ. 19.

Յովք 141.

Յովհաննէս Անկիւրացի 247.

— Աւետարանիչ 16.

— Բար-Անդրէաս 138-9.

— Բժիշկ 63.

— Երզնկացի 118. 260. 466. 489.

— Իմաստասէր 2. 63. 344-7. 401. 405.

422-4.

— Մանգաղունի 19. 344. 431.

— Կոմիտենոս կայսր 98. 101. 149.

— Մեծարարոյ կ(թ. (Ե) 2. 22. 433.

— Ոսկերեւան. տ. Ոսկերեւան.

— Պատմիչ, կաթողիկոս (2) 20.

— Սմբատ. տ. Սմբատ Գ.

— Վարդապետ, խնդրող բանի 486.

— Վարժապետ Ն. Լամբրոն. 283.

— Քահանայ Նուիրակ 35.

— Քենոյ Եպիսկոպոս Ասորի 421. 432.

Յովսէփ Աստուածածտհայր 120.

— Անեցի 125.

— Կաթողիկոս 18.

— Նոր Վկայ 106. 389-396.

Յուդա Յակովբեան 16.

— Մատնիչ 469.

Յուլիանոս Աղիկառն. 404.

Յուսիկ Կաթող 18.

— — միւս 338.

— Վանական 473. 481.

Յուստինիանոս կայսր 366. 410.

Նաթանայէլեանք 101. 290.

Նասր 167.

Նարեկ վ. 89.

— դիրք 247.

Նեստոր 422.

Նեաողք (Թուղքք) 106.

Ներբողեան Գիրք 32. 112. 269.

Ներսէս Ա, Մեծն 14. 17. 18. 46. 106. 183. 215.
333. 372. 438.

Ներսէս Գ, Շինողն 2.

— Լամբրոն. 3. 13. 14. 53. 67. 127. 259.
281-3. 368. 474. 483-4.

— Շնորհալի, ա. 'ի Գլուխս բանից.

— Պալենց 452.

Ներսիսեանք 7.

Նէճմէտտին 310.

Նիդ 442.

Նիկիա 197.

Նիկողայոս. հայրապետ 375.

Նշան (Ս.) վ. 39. 223.

Նոկենտիոս. ա. Իննովկենա. Բ.

Նորչէն վ. 389.

Նուարդ (Nivarde) 176.

Նուրէատին 192-3. 215-224. 287. 302-311-319. 475.

Շահակ կաթող. 18.

— միւս 18.

Շահան Զօրավար 14. 48. 220. 254. 282.

Շահանդուխա 282-284.

Շահի-Արմէն 106.

Շահնշահ Սասնեցի 107.

— Վարուհ 169.

Շամունք 386.

Շապուհ Ա. 11.

Շարականք 90-91.

Շարապշահ 14.

Շնորհալի կոչումն 3. 46. 457. 497.

Շնորհաց տէր Ներսէս 3.

Շուղր վ. 43. 93. 227.

Շուշանիկ 30.

Շաղթան 140.

Ոթմսու գղ. 19.

Ոթոն Ֆրիդինկէն 173. 180-2. 197.

Ոճիւն 127.

Ոնորիոս Բ. 172.

Ոսկան վարդապ. 247. 367.

Ոսկիբերան Յ. 33. 69. 114. 268.

— վարդապ. (Ժարգմանուծիւն 36.

Ոսպնակեր (Յովհաննէս) 2.

Ուգոն եպիսկոպոս 191.

Ութման Յովհ. 419-428.

Ունկարք 320.

Ուռհա. տ. Եդեսիա.

Ուտի աշխարհ 104. 111.

Ուրբաթալէզ 144.

Ուրուկք 381.

Չամչեան Հ. Միք. 61.

Չորտուանէլ, տ. Ճորտուանէլ

Պալտին (Ժադաւոր Երուսաղէմի Ա. 36. 188.

— Բ. 312.

— Գ. 299-311.

— Եդեսիոյ իշխան 188.

— Ռեմունդի եղբայր 189-196. 222.

— Քեսնոյ իշխան 97.

Պահլ. տ. Բահլ.

Պահլաւունիք 8-16. 75.

— Երկրորդ 22-29. 57. 101. 315. 422-3.

Պաղեստին 33. 39. 127. 162. 197.

Պաղտատ 103.

Պամիւիւլիա 100. 299.

Պայլիկեանք 399.

Պայծառաձոր (Clairvaux) 176-179.

Պապեռոն 290.

Պասրա 190.

Պարթեւք 8. 10. 29.

Պարսամայ վ. 270. 432.

Պարսկաստան 42.

Պարսք Սասանեանք 89.

— Սէլուկք 389.

Պաւերա 173.

Պեհեանի. տ. Բեհեանի.

Պեմունդ Գ. 297. 312-3.

Պենեւենդ 35.

Պետրոս Առաքեալ 16. 152-54.

— — Նկեղեցւոյ տոն 180.

— Գետադարձ 2. 21. 25. 37. 39. 41. 90.

132. 160. 347. 366.

— Խոնթկայ որդի 131.

— Ճգնաւոր 194.

— Պիւլպիւլ 57.

— Քերդոդ 63.

Պերդրան 327.

Պերողամատ 10.

Պէտր իւլ-Ճէմալ 169.

Պէրպուտ 88.

Պիղատոս 471.

Պղատոն 25. 61.

Պողոմելոյք 401.

Պռոմէոս (Կարլոս) 376.

Պուրքարտ 252.

Պաղոմայիս 158. տ. Ա. ք. քեա

Պրոգարտ 439.

Պօղոս Առաքեալ 16. 67. 177.

— — վանք Հայոց 'ի Հոռվմ 177.

— վարադացի 42.

— Տարսոնացի 420. 470.

— Տարսոնացի 407.

Ջրհորի վ. (Citeaux) 176.

Ռայմոնտ Սէն-Ժիւ 170.

Ռապան 223. 289.

Ռատիկոս կամ Ռատինոս, տ. Գոհարինեանք.

Ռատուլք 152-3.

Ռեմունդ, Անտիոքայ Բրինձ 97. 189. 201. 222.

— տէ Բոսիոյ 301.

— Տրիպօլեայ կոմս 513.

Ռենալդոսի վ. 177.

Ռընալտ կոմս 297-301. 310.

Ռիթա 512.

Ռշտունիք 57.

Ռոճնը Թադաւոր Սիկիւիոյ 152.

Ռոմանոս Երզնցոյ 83.

— Կայսր 49.

Ռուբէն Ս. 38. 101.

— Բ. որդի Թորոսի Բ. 324-5. 391.

— Գ. 512. 327. 439.

— որդի Մէհհի 327.

Ռուբինեանք 22. 38. 77. 101. 104. 287.

Սալահէտտին 126. 168. 200. 310. 320.

Սալեղտցի տ. Փրանկիսկոս.

Սալնոյ-ձոր 176.

Սալուեան Զուրք 177.

Սահակ Ս. Պարթև 2. 7. 11. 15. 18. 19. 25. 30.

86. 88. 143. 377. 344. 451. 488.

— Կարնոյ եպիսկոպոս 161-2.

— այլ եպիսկոպոս 421.

Սահակադուխտ 89.

Սամուէլ Անեցի 83. 121-4. 135. 155. 157. 488.

— Ս. կաթողիկոս 19.

— Կամրջաձորեցի 31. 89.

Սամուսատ 221. 401.

Սայիտ 163.

Սանահին 134. 262. 390.

Սառլատուն 176.

Սասանեանք 103.

Սասունք 14. 27. 58-40. 407.

Սատրի-Ճիհան 392.

Սարգիս (Ս.) 63. 116. 269.-72. 414.

Սարգիս Անոյ Եպիսկոպոս 14.

— Գանձակեցի 162.

— Երաժիշտ 88.

— Կաթող. Ա. 21.

— — Բ. 21. 41.

— Կոռնդ 114.

— Ճգնաւոր վարդ. 131.

— — միւս 395.

— Մեկնիչ 31. 113-4.

— Բանի խնդրող 395.

Սարկաւադ վարդապետ 2. 63. 134-5. 349.

Սարմատացիք 175.

Սեաւ Լերիկք և վ. 53. 36. 48. 67-8. 90. 96. 188.
262. 266. 285. 306. 329. 418. 433.

Սեբաստիա 37. 55. 99. 107. 224-5. 309.

Սեդա 13.

Սելեկիա 149.

Սելեկոս 187.

Սեղբասարոս 157.

Սենեքերիմ վասպուրակ. 37. 55. 106.

Սենեքերիմեանք 104.

Սեպուհ վ. 17.

Սեւան վ. 372.

Սեւանայ Մոլ 442.

Սէլահէտաին. տ. Սալահէտաին.

Սէլքեան տոհմ Պարսիկ 106.

Սէլուհք 103. 135.

Սէն-Ժիւ, տ. Ռայմոնտ.

Սիբիլայք 183.

Սիդոն 99.

Սիկիւլա 289. 299.

Սիմանակլայ բերդ 288.

Սիմէոն Ապարանեցի 8.

Սիոնի Ժողով 155-8.

Սիս 326.

Սիւնեաց Եպիսկոպոսք 35. 368.

Յիւնիք 103. 108.

Սիւննադա 54.

Սկեւռայ վ. 282-5. 368.

Սկիրտոս, տ. Դայլան.

Սկիւթք. տ. Թուրքք և Սէլուկք.

Սմբատ Այրաքաճ 2.

— Արուխ 413.

— Թագ. գ. (Յովհաննէս) 126. 160.

— տ. Ներսէս Լամբրոն.

— Շահնշահ 2. 24.

— Պապեռոնի տէր 312.

— Պատմիչ 289. 319. 453. 488.

Սողոմոն Իմաստ. 64. 233. 239.

— Մաքենոցայ Հայր 30. 442.

Սուրբ Լեառն. տ. Սեաւ Լերինք.

Սուրեն (Գրիգ. Լուսառորիչ) տ.

— Պահլաւ 9. 10.

Սուրմակ 19.

Սսոյ Երաժիշտք 90.

— Ժողով 183.

— Կաթողիկոսք 15. 230.

Ստեփաննէ 288. 303-12. 318.

Ստեփանոս Աղուանից Կաթ. 160.

— Ասողնիկ 89. 124.

— Երաժիշտ 88. 92.

— Եպիսկոպոս եղ. Աբանայ Թգ. 161.

— Իմաստասէր 123.

— Կաթողիկոս գ. 20.

— Կարմիրվանեցի 49-52. 62. 543.

— Մոկացի 82.

— Սիւնեաց Քերթիզ 34. 63. 82. 89. 92.

272. 443.

— Վարդապետ 421.

— Տիրացու 263.

Ստեփանոս Քահանայ 'ի Հռոմ 179.

Սօս (Անուշաւան) 2.

Վահան Գայլ 2.

— Գողթնացի 390.

— Կաթողիկոս 56.

— Մամիկոնեան 19.

Վահեւունիք 17.

Վահկա 149. 288. 304.

Վահրամ Դուքս 98.

— Պահլավունի 12. 23.

— — միւս 13.

— — միւս ևս 14.

— Բաբուն 77. 523.

— Շնորհալույ հօրեղբայր 165-167.

— Գրիգոր Վկայասէր, տ.

Վաղարշակ 9.

Վանայ երկիր 42.

— Թագաւորք 104.

— Մով 106. 372.

Վանանդ 19. 103. 365.

Վասակ Պահլ, Ասիրատայ որդի 13.

— Գր. Մագիստրոսի հայր 13. 23. 46.

— — որդի 26.

— Հասանայ Թոռն 13.

— Շնորհալույ հօրեղբայր 163-4.

Վասիլ Գող 42. 46-7. 51. 97. 101. 189. 217. 307.

— Եղբայր Շնորհալույ 14. 48. 220-1. 234.

— Կայսր 359.

— Տղայ 97. 217.

Վասպուրական 54. 106.

Վարագայ վ. 31. 42. 56.

Վարդ Մամիկոնեան 19.

Վարդան Անեցի 128-130.

— Արևելքի (Պատմիչ) 48. 126. 193. 370.

— Կարմիր (Մեծն Մամիկ.) 2. 19.

- Վարդան Հաղթատաօյի 132. 262-5.
 — Ճգնող 'ի Հռովմ 179.
 — Վարդապետ 421.
 Վեհաճան 10.
 Վենետիկ 247.
 Վիգէն Մամիկոնեան 107.
 Վիգերայ 174. 179.
 Վիլլոք 242.
 Վիպասանութիւն Շնորհալու 75-77.
 Վիրք 95. 160. 173. 270. 363.
 Վկայասէր Մեծ. տ. Գրիգոր Վկայ.
 — Փղեր, տ. Գրիգորիս.
 Վոլկա 174.
 Վոսիոր 197.
 Վրթանէս (Ս.) 17.
 Տաթեւ Վ. 89.
 Տալթա գուսար Մլեհի 327.
 Տաղաչափութիւն հայկական 70-74.
 Տաճարական Ասպետք 305. 318. 326.
 Տաճկի-քար բերք 299.
 Տանդէ 242.
 Տաշիր 104.
 Տարագոսեանք (Ս.) 269.
 Տարեգիրք (Ճաշոց) 31.
 Տարլնաա 39.
 Տարսոն 40. 100. 174. 285. 298. 368.
 Տարօն 24. 27. 38. 40. 107. 137.
 Տաւուշ 104. 161.
 Տաւրոս լ. 29. 48. 181.
 Տէնիշմէնաք 98-9. 224-5. 293.
 Տիգրիս 203.
 Տիթոն 175.
 Տիւրոս 99. 153. 326.
 Տլուք 96-7. 151. 189. 310.
 Տնկիկ. տ. Գոհարէնեանք.

Տորք 2.

Տուկիոս (Տնկիկ) տ. Գոհարինեանք.

Տուրուբերան 106.

Տպագրութիւն Հայկական 247.

Տրայիանոս 471.

Տրդատ Թագաւոր 2. 10. 17. 157.

— Կաթողիկոս. Ա. 49.

Տրիպօլիս 99. 174. 308. 310.

Տիգլիս 151.

Տօնական գիրք 51.

Տօնականի Ձագ 51.

Տօնամակ գիրք 30-36. 43. 112. 396.

Տօնանամակ 31.

Տօնապատճառ 31

Տօնացոյց 31.

Տօնացուցակ 31.

Փառներսեհ 18.

Փառլուն 95.

Փարսման աւան 139.

— գետ 226.

Փիլարեո կամ Փիլարտոս 21. 40. 41. 55.

Փիլիպպինէ 320-21.

Փիլիպպոսկոյիս 419.

Փիլիսոփայ (Երաժիշտ) 91.

Փոտ 139.

Փուլկ Թագաւոր Երուսաղէմի 156. 319.

Փղեր Ասիա 99. 104.

— Հայք. տ. Հայք.

Փռանկք 35. 157. 196-8. 215. 312. և այլն.

Փռիւգիա 35. 100. 322.

Փրանկիսկոս (Ս.) Աստիզ. 463.

— Սալեղացի 376. 468-9.

Փրետրիկ Ա կայսր 182.

Քաղկեդոնի Ժողով 138.

Քարահատայ որդի, տ. Յակոբ Սանահն.

Քարաշիթու վ. 114.

Քեսուհի 42. 49. 97-8. 223.

Քիեւ 520.

Քիլիս 519.

Քուրմէ 403.

Քրիստափոր դեսպան 416.

Օշին Լամբրոնեցի Ա. 282. 290-2. 514-7.

Բ. 282-3. 512.

Օւպելեանք 105.

Պաթիմեանք 168.

Պենեւոն 159. 376.

Պիանարայ կոմս 308.

Պոնդէն գեօղ Տիժոնի 175.

Պուլք. տ. Փուլկ.

Պրիզինկէն 173.

ՈՒՂՂԱԳՐԵԼԻՔ

ԷՁ

122	Երկասիրութեամբ	Երկասիրութեամբ
125	Քահեալ	Քահեալ
136	Պահրաւոռնի	Պահլաւոռնի
153	Կաթողիկան	Կաթողիկոսն
216	Մոռաշ	Մարաշ
226	Կարաւային	Հարաւային
346	Ջանլու	Ջանալու
347	Խըւ	Խըրւ
354	սկան	սկսան

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 04147 1841

